

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Тілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- Історичні науки
- Філософські науки
- Політичні науки

Випуск 40 (№ 10)

Київ – 2010

**Збірник засновано 2004 року
Вихід з друку – щомісячно**

**Фахове видання з філософських, політичних
та історичних наук, затверджено постановами президії ВАК України
№ 1-05/2 від 10 березня 2010 р. та № 1-05/3 від 14 квітня 2010 р.**

*Свідectво про державну реєстрацію (переєстрацію) друкованого засобу
масової інформації серія КВ № 16332 – 4804 ПР від 24 лютого 2010 р.*

Шеф-редактор: АНДРУЩЕНКО В.П.,

доктор філософських наук, професор, член-кореспондент
Національної академії наук України, академік АПН України

Головний редактор: ВАШКЕВИЧ В.М.,

доктор філософських наук, академік Української академії наук

Відповідальний секретар: КРИВОШЕЯ В.В.,

доктор історичних наук, академік Української академії наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

АНДРУСИШИН Б.І., доктор історичних наук, професор,
академік Академії наук вищої школи України

ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н., доктор історичних наук, професор

ГОНЧАР Б.М., доктор історичних наук, професор

ДРОБОТ І.І., доктор історичних наук, професор

КОЛЕСНИК В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України

КОТЛЯР Ю.В., доктор історичних наук, професор

МИХАЙЛЮК В.П., доктор історичних наук, професор

НЕСТУЛЯ О.О., доктор історичних наук, професор,
академік Української академії наук

СОЛДАТЕНКО В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України

СУШКО О.О., доктор історичних наук, професор

МАКАРЧУК С.С., кандидат історичних наук, доцент

ФІРОВ П.Т., кандидат історичних наук, доцент

З філософських наук:

БЕХ В.П., доктор філософських наук, професор,
академік Української академії політичних наук

БОНДАРЕНКО О.В., доктор філософських наук, доцент

ВОЛИНКА Г.І., доктор філософських наук, професор

ГАВЕЛЯ В.Л., доктор філософських наук, професор

КУЦЕПАЛ С.В., доктор філософських наук,
професор, академік Української академії наук
ЗАКОВИЧ М.М., доктор філософських наук, професор
МИХАЛЬЧЕНКО М.І., доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України,
академік Української академії політичних наук
ОНІПКО О.Ф., доктор технічних наук, академік Української академії наук
ХАЛАМЕНДИК В.Б., доктор філософських наук, доцент
АКОПЯН В.Г., кандидат філософських наук, академік Української академії наук
ХІМЧЕНКО О.Г., кандидат філософських наук, професор,
член-кореспондент Української академії наук

З політичних наук:

БАБКІНА О.В., доктор політичних наук, професор
БАЛАБАНОВ К.В., доктор політичних наук, професор
БИДЗЮРА І.П., доктор політичних наук, професор
ІВАНОВ М.С., доктор політичних наук, професор
КАРТУНОВ О.В., доктор політичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук
КОТИГОРЕНКО В.О., доктор політичних наук,
академік Української академії політичних наук
ОНИЩЕНКО І.Г., доктор політичних наук, професор
РИМАРЕНКО С.Ю., доктор політичних наук, професор
ШАПОВАЛ Ю.І., доктор історичних наук,
професор, академік Української академії політичних наук
ШКЛЯР Л.Є., доктор політичних наук, професор

Гілея:* науковий вісник. **Збірник наукових праць** / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Випуск 40. – 536 с.

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова
(протокол № 1 від 30 серпня 2010 р.);
Президії ВГО Української Академії Наук
(протокол № 10-08-30 від 30 серпня 2010 р.)

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

***Гілея** — в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія. IV. 16-25).

© Редакційна колегія, 2010
© Автори статей, 2010
© Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2010
© ВГО Українська академія наук, 2010

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ

Збірника наукових праць «Гілея: науковий вісник»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Інститут історії, етнології
і права Вінницького державного
педагогічного університету
імені М. Коцюбинського, м. Вінниця)
керівник **Степанчук Ю. С.**,
кандидат історичних наук
E-mail: iiiep@inbox.ru

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Дніпропетровський національний
університет імені О. Гончара)
керівник **Вершина В. А.**, кандидат
філософських наук, доцент
E-mail: vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Донецький національний
університет, м. Донецьк)
керівник **Андрієнко О. В.**,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Запорізький національний
технічний університет, м. Запоріжжя)
керівник **Бондаренко О. В.**, доктор
філософських наук, доцент
E-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Прикарпатський національний
університет імені Василя
Стефаника, м. Івано-Франківськ)
керівник **Дичковська Г. О.**,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Східноукраїнський національний
університет імені В. Даля, м. Луганськ)
керівник **Михайлюк В. П.**,
доктор історичних наук, професор
E-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний університет
«Львівська політехніка», м. Львів)
керівник **Карівець І. В.**,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Маріупольський державний
гуманітарний університет)
керівник **Дегтеренко А. М.**,
кандидат політичних наук, доцент
E-mail: degterenko777@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Південнослов'янський інститут Київського
славістичного університету, м. Миколаїв)
керівник **Хімченко О. Г.**, кандидат
філософських наук, професор,
член-кореспондент УАН; координатор
Макарчук С. С., кандидат
історичних наук, доцент
E-mail: Alex_x_5@ukr.net або
rvgreabis@farlep.mk.ua

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова)
керівник **Барвінська П. І.**, кандидат історичних
наук, доцент
E-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Полтавський факультет Національної
юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцепал С. В.**,
доктор філософських наук, професор
E-mail: svkutsepal@rambler.ru

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Севастопольський національний технічний
університет, м. Севастополь)
керівник **Фіров П. Т.**, кандидат
історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

СИМФЕРОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Кримський економічний
інститут Київського національного
економічного університету імені В. Гетьмана)
керівник **Попов О. Д.**,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: popalex79@mail.ru

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини, м. Умань)
керівник **Кривошея І. І.**,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: kii1969@mail.ru

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків) керівник **Владленова І. В.**, кандидат
філософських наук, доцент
E-mail: vladlenova@email.ua

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Чернігівський педагогічний
університет імені Т. Г. Шевченка)
керівник **Горобець С. М.**, викладач
E-mail: olen-g@yandex.ru

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org.ua

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:

www.nbuv.gov.ua/portal Розділ: *Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць*

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 651.4(477)«192/193»(045)

Сальнікова Н.В.

Передумови створення та напрями діяльності Інституту раціоналізації управління на початку 30-х років ХХ ст.

Розкрито передумови створення Інституту раціоналізації управління та напрями його діяльності.

Ключові слова: організація діловодства, Інститут раціоналізації управління, раціоналізація, наукова організація праці.

Серед численних питань історії організації діловодства в Україні, що потребують на сьогодні ґрунтовного дослідження, необхідним є вивчення діяльності наукових інституцій в напрямі розробки й удосконалення діловодних процесів та узагальнення їх досвіду роботи з документаційного забезпечення управління у 1920–1930–ті роки. Багатий досвід, накопичений в цей період, є надзвичайно складним і суперечливим, пов'язаним з подоланням труднощів і недоліків у творчій роботі, яка в силу свого новаторства не була позбавлена помилок і прорахунків.

З огляду на той факт, що опрацювання, а головне – критичний аналіз даних питань стало можливим лише в останні десятиліття, діяльність наукових інституцій зокрема та історія діловодства 1920–1930–х рр. загалом розглянута в незначній кількості публікацій. Це, зокрема, праці таких вчених, як К. Мітяєв, Я.З. Лівшиць, С. Н. Іконніков, А.М. Сокова, Н.С. Костинська, С.Г. Кулешов, М.І. Додонова, М.В. Ларін, І.Є. Тамм, Д.І. Сольський та інші [17;19;20;22–25;28–30], в яких розкрито окремі аспекти історії діловодства в Україні в різні періоди. Разом з тим слід відзначити, що в 1920–1930–ті рр. з огляду на активний розвиток наукової організації управлінської праці та діловодства був накопичений значний фактичний матеріал, що став основою для створення спеціальної літератури: близько кількасот назв праць з діловодства.

Це зумовлює необхідність їх комплексного опрацювання та критичного аналізу з точки зору організації діловодства та документаційного забезпечення управління зазначеного періоду.

Отже метою даної статті є дослідження передумов створення та напрямів діяльності однієї з провідних наукових інституцій в Україні, безпосередньо пов'язаної з розробкою та удосконаленням організації діловодства в радянських установах України у 1920–1930–ті роки.

Такою науковою установою в Україні був Інститут раціоналізації управління, утворений на базі колишнього Всеукраїнського інституту праці (ВУІП), що фактично функціонував з 1921 року [31, с.5]. Створенню та діяльності згаданих інституцій передували певні події в житті суспільства та вимоги, що висувалися урядом до державного управління та змісту роботи радянських установ.

В перші роки радянської влади питання становлення та розвитку державного апарату управління тісно пов'язувалося із створенням нового радянського діловодства як важливої складової цього апарату. Оскільки в діловодстві 1920–1930–х років спостерігався різнобій, відсутність єдиних форм роботи з документами, правил їх отримання та зберігання, питанням спрощення державного апарату надавалося першорядне значення.

22 березня 1921 року на засіданні Ради народних комісарів УРСР наркомун Держконтролю УРСР Н. А. Скрипніку було доручено терміново розробити проект постанови про створення спеціальної комісії, яка б займалася питаннями боротьби з бюрократизмом, скороченням штатів та підвищенням продуктивності праці в радянських установах [16]. Вже 23 березня 1921 року згідно з рішенням Президіуму ВУЦВК було оголошено про створення Комісії із спрощення радянського апарату, в завдання якої входила, зокрема й уніфікація діловодства.

Комісія займалася питаннями розробки єдиного діловодства для всіх радянських установ: вивчалися взаємовідносини між установами, можливість злиття деяких з них чи повна ліквідація в разі паралелізму в їх діяльності, порядок проходження справ в установах тощо. Одним із завдань комісії було видання збірників законодавчих та адміністративних актів, довідників, історичних та інших начерків.

З метою здійснення цих завдань комісія на своєму засіданні 12 травня 1921 року створила дві підкомісії: державного рахівництва та державного діловодства на чолі з М.І. Ржевуським та у складі спеціалістів високої кваліфікації з діловодства: А.Г. Доппельмайєра, П.І. Афонського, В.Г. Гончаренка [2, арк.2].

Обидві підкомісії розпочали роботу 1 липня 1921 року, однак вже в вересні підкомісія державного рахівництва була ліквідована через недостатню продуктивність праці та відсутність позитивних результатів в її роботі. Підкомісія державного діловодства продовжила працювати.

Комісія із спрощення радянського апарату при ВУЦВК розпочала свою роботу з обстеження радянських установ. Вивчалася діяльність народних комісаріатів юстиції, просвіти, соціального забезпечення, праці, зовнішньої торгівлі, внутрішніх справ, РСІ. В деяких центральних установах, наприклад, в загальній канцелярії ВУЦВК (1921р.), була впроваджена американська система реєстрації діловодства, що передбачала використання двох журналів: вхідної та вихідної документації. Не дивлячись на простоту системи, вона не отримала розповсюдження в інших установах республіки, в яких застосовувалися численні журнали та реєстри (Наркомат фінансів, Наркомат внутрішніх справ, Наркомат шляхів сполучення).

Для створення єдиної системи державного діловодства в радянських установах, основними принципами якої були визнані простота, ясність, швидкість виконання, точність в проходженні справ, комісією були створені форми канцелярських книг, журналів, бланків документів. Значна увага зверталася на створення системи контролю виконання документів, їх збереженості з метою полегшення довідкової роботи. Крім того, підкомісія державного діловодства розробила «Типове положення про наркомати», яке повинно було слугувати основою для створення конкретних положень про кожного з них, та досить повно охопило коло обов'язків і прав працівників. Таке ж положення було розроблено й для губернських установ [1,арк.1].

Результати обстеження комісією радянських установ були розкриті в доповіді М.І. Ржевуського про роботу комісії за серпень–вересень 1921 року, в якій відзначалося, що спільними недоліками, які негативно впливали на діяльність установ, є, серед інших, майже повна відсутність контролю за правильним веденням діловодства та низька продуктивність праці [2,арк.13]. Відсутність інструкцій, які б регламентували взаємовідносини між центральними та губернськими установами, невпорядкованість внутрішнього діловодства призводили до паралелізму та тяганини в роботі, а різноманітність форм і методів ведення справ в різних установах – до порушення правил діловодства. Крім відсутності єдиної системи роботи з документами, невисоким був і якісний рівень діловодного персоналу.

Крім заходів практичного характеру підкомісія з державного діловодства займалася теоретичною розробкою питань діловодства та узагальненням зарубіжного досвіду. На доручення підкомісії А.Ф. Євтіхеев уклав збірник праць всесвітнього Конгресу «Обзор административного делопроизводства в наиболее важных государствах Европы». Інші члени підкомісії для вивчення та впровадження десятичної класифікації перекладали з іноземних мов праці «О внедрении десятичной классификации в административном делопроизводстве», «Кодекс правил по административному делопроизводству, принятый Всемирным Конгрессом по административным наукам в Брюсселе», «Отчёт об административных методиках деятельности» та інші. Підготовлені матеріали були призначені для першого випуску «Трудов комиссии», які ставили за мету широко інформувати громадськість про проблеми діловодства в перші роки радянської влади.

З метою покращення стану в діловодстві серйозне значення мав розроблений підкомісією державного діловодства план підвищення кваліфікації радянських працівників, у відповідності з яким створювалися короткотермінові курси [2,арк.7]. В подальшому для реалізації цього плану комісія посилила увагу до підготовки старших діловодів на курсах Головпрофпросвіти, а підкомісії з державного діловодства було доручено розробити проект організації спеціального інституту з вивчення діловодства [2,арк.2–5].

До 1921 року в Україні не було ні спеціальної установи, яка б займалася питаннями наукової організації праці (НОП), ні спеціальних наукових розробок з організації управлінської праці [5,арк.35]. Отож, 1921 року РНК УРСР прийняла постанову «Об учреждении Института научного изучения труда», а 1922 року цей Інститут було перейменовано на ВУИП [31,арк.5].

ВУІП був єдиною установою в Харкові, яка організувалася без опори на вже функціонуючі наукові та навчальні заклади. Очолив Інститут Ф.Р. Дунаєвський. Інститут був не лише установою консультаційного типу, а й ініціативною установою, яка ставила проблеми та вирішувала їх [5,арк.35].

Головними завданнями Інституту було вивчення та узагальнення досягнень світової науки для обрання та проектування раціональних методів діяльності установ, найістотніших в сучасних умовах, перевірка та розробка цих методів, їх пристосування до потреб часу тощо [3,арк.278].

В своєму розвитку ВУІП пройшов кілька етапів. До 1921–1922 років відноситься організаційний етап. В цей період визначалися основні напрями роботи Інституту, залучалися представники всіх галузей науки, які мали відношення до проблематики Інституту. У 1922–1923 роках Інститут конкретизував головні напрями роботи, встановив зв'язок з відповідними установами зарубіжних країн. Період діяльності Інституту завершується виданням «Трудов..», в яких вперше ставилися питання винятково управлінського характеру.

З літа 1923 року Інститут під впливом реорганізації контрольних органів, загальної тенденції долучення до НОП в СРСР конкретизував свою увагу на вивченні управлінських спеціальностей, розширюючи тематику досліджень, та розробці питань адміністративної діяльності. Одним з основних завдань, які ставив перед собою Інститут, була раціоналізація.

Інститут виходив з того, що раціоналізація може мати успіх лише тоді, коли буде спрямована на «коріння бюрократизму та нераціональності, а не на окремі їх прояви» [5,арк.35]. Вирішити таке складне завдання Інститут власними силами не міг, тому ставив перед собою окремі практичні завдання. Це – покращення техніки управління державного та господарського апарату, підготовка раціоналізаторських кадрів та раціоналізація промисловості [5,арк.38]. В 1923–1924 роках Інститут підготував перших спеціалістів з НОП [27,с.669].

Одним з перших заходів, пов'язаних з розробкою управлінської тематики в Інституті, була поїздка його керівника Ф.Р. Дунаєвського до Німеччини для придбання проектів для облаштування сучасного рахівництва, конторської та діловодної техніки [27,с.432].

Слід відзначити, що безпосередня раціоналізація держапарату займала значну роль в діяльності ВУІП. Його заслуга у напрямі наукової організації праці в Україні полягає, перш за все, в розробці оптимальної оригінальної методики детального обстеження установ («метод організаційного аналізу»), суть якого полягала в складанні схеми організаційних функцій, що дозволяли визначити напрями діяльності установи та конкретизувати їх з урахуванням особливостей обстежуваної установи. Враховуючи складність і тривалість таких робіт, Інститут ставив спочатку кілька проектних дослідів (досліди часткового покращення окремих сторін діяльності установи). В ході таких дослідів застосовувалися основні принципи, неодноразово перевірені на практиці. Йдеться про раціональне розташування окремих видів робіт [4,арк.74].

Усі дослідження, що проводилися Інститутом, завершувалися складанням проекту реконструкції. Проекти, запропоновані Інститутом, направлялися до відповідних інстанцій для розгляду.

В своїй роботі Інститут стикався з істотними труднощами, зокрема, з нестачею спеціалістів. Майже всі роботи, здійснені Інститутом, прохо-

дили за широкої участі практикантів, які в процесі цієї роботи набували практичні навички [4,арк.76].

В напрямі роботи Інституту з техніки управління активно працював відділ НОП ВУІП. Інститут у своїй діяльності широко використовував досвід роботи союзного Інституту техніки управління, який займався, зокрема, й питаннями ведення діловодства. Співробітники ВУІП ретельно вивчали розроблені Інститутом техніки управління перші типові інструкції з діловодства в сільрадах та райвиконкомках [6, арк.198].

1924 року ВУІП перейшов у підпорядкування Наркомату просвіти республіки і дещо скоротив свою тематику досліджень, сконцентрувавши увагу на питаннях методики професійного добору. Інститут видавав свої праці, розміщував окремі статті в газетах та журналах: «Время», «Знамя коммунизма» та інші [21,с.55].

1929 року ВУІП був переданий в систему Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції (НК РСІ) і Постановою РНК від 30 липня 1929 р. реорганізований в Інститут раціоналізації управління при НК РСІ УРСР (ІРУ). Положення про ІРУ було затверджене Колегією НК РСІ УРСР, протокол №10, п.1 25 березня 1930 року та опубліковано в «Информбюллетене ІРУ», №4 за 1930 рік [10,арк.1–3].

ІРУ був повним правонаступником Всеукраїнського інституту праці та був зобов'язаний виконувати всі обов'язки, видані від імені Всеукраїнського інституту праці та приймати всі постанови, майно тощо, призначені Всеукраїнському інституту праці [10,арк.3].

Положення визначало Інститут як науково–дослідницький орган, що розробляє проблеми раціоналізації управління та здійснює допомогу НК РСІ у справі розробки заходів з реконструкції управління у відповідності з основними завданнями соціалістичного будівництва та досягненнями в сфері сучасної науки та техніки [10,арк.1].

Для здійснення цих цілей Інститут організовує роботу за такими напрямками:

- здійснює науково–дослідницьку розробку питань раціоналізації управління та пов'язаних з ними методологічних питань;
- на основі використання результатів науково–дослідницької роботи та узагальнення раціоналізаторського досвіду розробляє раціоналізаторські заходи для їх масового розповсюдження в апаратах управління;
- поширює раціоналізаторські знання в масах та організує консультації практико–раціоналізаторських органів з питань методології та методики раціоналізації;
- здійснює підготовку раціоналізаторських кадрів [10,арк.2].

Зокрема науково–дослідницьку роботу Інститут повинен був здійснювати шляхом вивчення методів раціоналізації окремих функцій управління (облік, планування, технічне обслуговування тощо) та комплексного розв'язання завдань (в тому числі вивчення засобів технічної реконструкції управлінських апаратів – механізація технічних операцій, пристосувань, документації тощо) через побудову зразкових апаратів управління. Для цього Інститут організує дослідні роботи на промислових підприємствах, радгоспах, колгоспах, установах, проектує апарати управління нових заводів тощо [10,арк.4].

В межах цих завдань конкретна діяльність ІРУ визначалася програмою НК РСІ та річними планами робіт Інституту.

ІРУ мав право організовувати лабораторії, майстерні, дослідні станції, виставки та музеї, здійснювати дослідження на підприємствах, в установах та в навчальних закладах, залучати до спільної роботи відповідні установи та окремих наукових співробітників і спеціалістів, оголошувати конкурси на виконання окремих робіт і на обіймання посад, скликати конференції та наради, організовувати школи та курси для підготовки працівників за пов'язаними з діяльністю Інститут спеціальностями, а також видавати періодичні та неперіодичні видання з питань, пов'язаних із завданнями Інституту [10,арк.2].

Інститут фінансувався з державного бюджету за загальним кошторисом НК РСІ, однак, відповідно до Постанов РНК від 03 травня 1928 та від 30 липня 1929 року, виокремлювався в самостійну фінансову одиницю з наданням директору Інституту прав розпорядника кредитів першого ступеня [10,арк.3].

У відповідності із вказаними постановами РНК на Інститут та його співробітників поширювалися усі права та переваги, що надавалися чинними законодавством науковим установам та їх співробітникам. Зокрема, Інституту надавалося право без митного збору отримувати з—за кордону наукові посібники, книги, прилади та інструменти, необхідні для його наукової та дослідницької діяльності [10,арк.3].

Інститут для виконання покладених на нього завдань мав право співпрацювати з усіма установами та організаціями, зокрема й закордонними, в порядку, встановленому відповідними органами.

Всю науково—дослідницьку Інститут планував будувати на основі широкого використання зарубіжного досвіду, а також кооперування та обміну досвідом роботи із суміжними інститутами СРСР. Ця співпраця в першу чергу повинна була здійснюватися з такими інститутами, як Інститут техніки управління (Москва), Інститут механізації сільського господарства (Москва, Ленінград), Інститут обліку та Інститут Організації промислового управління ВРНГ СРСР (Москва), Інститут економічних досліджень Держплану УРСР (Харків). Крім того повинна була бути налагоджена співпраця з окремих питань з українськими Інститутами економіки сільського господарства, нормування праці, гігієни та патології праці [10,арк.5].

З метою широкого проведення раціоналізаторських заходів в держпараті, Інститут на завдання НК РСІ повинен був організувати роботу із систематизації раціоналізаторського досвіду, добору та розробки таких норм і прийомів, які можуть бути поширені на весь апарат (стандартизація, типізація пристосувань, документів, облікових форм, розробка єдиних правил діловодства тощо).

Підготовку раціоналізаторських кадрів Інститут повинен був здійснювати в межах своїх завдань шляхом введення аспірантури; організації при Інституті постійної школи для підготовки раціоналізаторів, здатних брати участь в подальшій розробці тих систем раціональної організації управління, які дали позитивні результати на дослідних об'єктах Інституту; та організації підготовки допоміжних кадрів для масових раціоналізаторських робіт і кваліфікованого обслуговування нових механізмів, пристосувань тощо у сфері управлінської техніки [10,арк.6].

Крім того, Інститут здійснював допомогу НК РСІ, НКПросу та іншим органам з питань планування та організації підготовки раціоналізаторських кадрів, розробки програмно—методичних питань тощо.

Всю свою роботу Інститут повинен був організувати на основі широкого залучення громадських організацій як на дослідних об'єктах, так і в роботі самого Інституту. Зокрема, науково-дослідницьку роботу слід було будувати не стільки на використанні постійних співробітників Інституту, скільки шляхом широкого залучення працівників з боку. З цією метою було визнано за необхідне залучати консультантів та кореспондентів з людей, компетентних в питаннях, що розроблялися Інститутом, залучати до робіт Інституту на тих самих засадах практиків-раціоналізаторів, а також забезпечувати широку популяризацію та обговорення здійснюваних Інститутом робіт на спеціальних зборах і нарадах, серед раціоналізаторів управління тощо [10,арк.6].

ІРУ функціонував до 1934 року і був ліквідований як і ряд інших наукових установ, однак вирішення питань, визначених Інститутом в якості першочергових, в їх комплексній постановці забезпечило розв'язання ІРУ важливої проблеми – раціональної організації управління виробництвом і раціональної побудови управлінського апарату в Українській РСР на початку 1930-х років.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що для 1920–1930-х років був характерний складний і суперечливий процес впровадження наукових основ у діяльність державного апарату за участю в ньому наукових інституцій, громадських організацій, контрольних органів та їх комісій і спеціальних нарад, які розгорнули активну роботу та накопичили значний досвід роботи в цьому напрямі. Однак питання історії організації діловодства в 1920–1930-х роках висвітлені нерівномірно, що актуалізує необхідність подальшого дослідження діяльності зазначених інституцій з документального забезпечення управління.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів виконавчих органів влади України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.124.
2. Там само. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.126.
3. Там само. – Ф.374. – Оп.2. – Спр.38/4.
4. Там само. – Ф.539. – Оп.2. – Спр.368.
5. Там само. – Ф.539. – Оп.5. – Спр.685.
6. Там само. – Ф.Р337. – Оп.2. – Спр.611.
7. Там само. – Ф.4508. – Оп.1. – Спр.1.
8. Там само. – Ф.4508. – Оп.1. – Спр.38.
9. Там само. – Ф.4508. – Оп.1. – Спр.53.
10. Там само. – Ф.4508. – Оп.1. – Спр.160.
11. Там само. – Ф.4508. – Оп.1. – Спр.181.
12. Там само. – Ф.4508. – Оп.1. – Спр.222.
13. Там само. – Ф.4508. – Оп.1. – Спр.227.
14. Там само. – Ф.539. – Оп.2. – Спр.294.
15. Там само. – Ф.539. – Оп.2. – Спр.1105.
16. [...] // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 24 березня.
17. Додонова М. И. Вопросы делопроизводства в литературе начала 20-х годов / М.И. Додонова // Сов. архивы. – 1974. – №6. – С.45–49.
18. Евтихеев А. Ф. Десятичная система в административном делопроизводстве / А.Ф. Евтихеев. – Х., 1921.
19. Иконников С. Н. Организация и деятельность РКИ в 1920–1925 гг. / С.Н. Иконников. – К., 1960. – 215 с.

20. История делопроизводства в СССР : учеб. пос. / под ред. Я. З. Лившица, В. А. Цикулина. – М. : МГИАИ, 1974.
21. Кифорак В.Ф. З історії розвитку наукової організації праці на Україні / В.Ф. Кифорак, Г.Т. Черненко // Укр. іст. журнал. – 1968. – №10.
22. Костинская Н. С. Становление и развитие государственного аппарата и делопроизводства в Украинской ССР (1917–1934 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н.С. Костинская. – К., 1988. – 16 с.
23. Кулешов С. З історії організації наукових досліджень процесів діловодства в Україні у 1920–1930–х роках / С. Кулешов // Студії з архів. справи та документознавства. – 2004. – Т.11. – С.164–165.
24. Ларин М. В. Ведомственные органы рационализации и их деятельность по совершенствованию государственного аппарата и делопроизводства (1923–1932 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / М.В. Ларин. – М., 1977.
25. Митяев К. Г. История и организация делопроизводства в СССР / К.Г. Митяев. – М., 1959.
26. Научная организация труда 20–х годов : сб. док. и материалов. – Казань, 1965.
27. НОТ двадцатых годов : сб. докладов и материалов. – Казань, 1965.
28. Сокова А. Н. История унификации и стандартизации документов в СССР (1917–1970 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.Н. Сокова ; МГИАИ. – М., 1971. – 16 с.
29. Сольский Д. И. НОТ и вопросы делопроизводства (1918–1924 гг.) / Д.И. Сольский // Сов. архивы. – 1969. – №6. – С.47–57.
30. Тамм И. Е. Становление советского государственного делопроизводства (1917–1923 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / И.Е. Тамм. – М., 1975. – 28 с.
31. Труды Всеукраинского института труда. – Х. : Путь просвещения ; Ин-т труда. – 1923. – Вып.1. – 203 с.

Сальникова Н.В. Предпосылки создания и направления деятельности Института рационализации управления в начале 30–х годов XX ст.

Раскрыты предпосылки создания Института рационализации управления и направления его деятельности.

Ключевые слова: *организация делопроизводства, Институт рационализации управления, рационализация, научная организация труда.*

Salnikova, N.V. The prerequisites for the creation and activities of the Institute of management rationalization in the early 30–ies of XX century

The prerequisites for the creation of the Institute of management rationalization and its activity have been considered.

Key words: *organization of office work, Institute of management rationalization, rationalization, scientific organization of labour.*

Діяльність П. Любченка в умовах політики українізації в УСРР

Розглядається діяльність П. Любченка в умовах політики українізації в УСРР на основі нових наукових матеріалів та позицій.

***Ключові слова:** П. Любченко, українізація, коренізація, національна політика, націонал-комунізм.*

У квітні 1923 р. на XII з'їзді РКП(Б) було прийнято рішення про запровадження курсу коренізації, який в тих районах, де українці становили більшість місцевого населення, мав проходити у формі українізації. Коренізація була не метою, а лише засобом встановлення тісного контакту з українськими масами, наближення державного апарату до мас. Не зважаючи на те, що володіння українською мовою представників влади ще не означало, близькість до української ментальності.

З допомогою політики коренізації влада намагалася боротися з так званим «місцевим націоналізмом», який компартійна верхівка вважала основною небезпекою в національному питанні. Саме зважаючи на цю небезпеку, ЦК РКП(б) і розпочав політику коренізації. Необхідно було перехопити ініціативу, позбавити основних козирів прихильників українського національного відродження. Для цього необхідно було наблизити державний і партійний апарат до широких мас населення [1, с. 6–8].

Керував здійсненням національно-культурних процесів в УСРР наркомат освіти, очолюваний з 1927 р. М. Скрипником. В країні також досить був сильний вплив націонал-комуністів, котрі з усією серйозністю сприйняли новий курс у національній політиці. П. Любченко, як колишній націонал-комуніст, на той період голова Київської міської ради, а з 1927 р. секретар ЦК, був одним з тих, хто вважав українізацію не лише засобом, а й метою політики ЦК ВКП(б) у національному питанні. Погляди націонал-комуністів користувалися досить значною підтримкою серед населення УСРР. За період проведення політики коренізації протягом 1923 – 1932 рр. значно зріс відсоток українців серед членів компартії України. Кількість українців у партії зростала так стрімко, що вище керівництво вже не могло впроваджувати суворого контролю за тими, хто вступав до партійних лав.

Значна частина ЦК КП(б)У вважала українізацію лише методом завоювання довіри українського народу, такі представники компартії, як Скрипник і Любченко відносили розв'язання національного питання до найголовніших завдань компартійного керівництва

Під впливом націонал-комуністів компартійна верхівка досить відповідально почала ставитися до українізації. Чималий вплив на формування такого відповідального ставлення мало й запровадження у вузах, техні-

кумах та в мережі партійної освіти предмету під назвою «національне питання і лєнінізм», який ставав, завдяки старанням націонал–комуністів, обов'язковим предметом для вивчення у вищих учбових закладах.

Політика коренізації призвела до того, що українські комуністи вимагали більшої самостійності. Вони вважали недостатнім обмеження політики коренізації мовними та культурними процесами. Так на одному із пленумів, а саме на червневому пленумі 1926 року, П. Любченко говорив, що після XII з'їзду РКП(б) в Україні можна було офіційно виступати з іншої принципової позиції, ніж та, яку визначила компартія. Тому «українська інтелігенція розглядала питання таким чином, що наша партія несерйозно ставить справу українізації, хоче обманути її, однак це не так» [2,с.50]. Результативність політики українізації залежала від бажання її проведення безпосередньо партійного керівника, котрий, або сприяв цій справі, або навпаки гальмував її. У випадку з постаттю П. Любченка, то він був одним із прихильників проведення українізації. Він вважав, що процес українізації буде продовжувати свою дію заохочення до вивчення української мови, а також до все більшого її провадження в партійне, радянське життя.

КП(б)У у всій своїй масі, на початок 20–х років була організмом, найменшим чином готовим до українізації. Компартія за своїм складом була явищем чужим для української традиції. Певний український свідомий елемент у КП(б)У з'явився лише внаслідок масового вступу боротьбистів. Зокрема, П. Любченко, О. Шумський та інші мали потужний мобілізуючий вплив на українізацію.

Однак, ДПУ слідувало за тим, щоб політика українізації не виходила за відведені їй межі, тобто щоб українська культура не ставала національною за змістом. Тодішні свідомі партійні діячі, до них можна віднести й Любченка чудово розуміли такі обставини, хоча все ж таки покладали надії на українізацію, хоча б у тому, щоб вільно розмовляти українською мовою, друкуватись нею, мати якусь певну культурну автономію. Москва активно використовувала такі погляди українських націонал–комуністів у своїх цілях, передусім з метою зміцнення свого впливу на українське суспільство. У це «дійство українізації» активно долучився П. Любченко, він брав участь у всіх можливих спробах запровадження української мови у ділове мовлення та перехід на українську мову усіх партійних установ УСРР. П. Любченко проводив посилення українізації державного апарату, виступав за запровадження бригад, котрі б перевіряли стан українізації. Також критикував ті органи, які на його думку зменшили досягнутий рівень в національній політиці [3, арк.3]. Українську мову було дозволено до вжитку, більше того – її навіть поширювали, іноді адміністративними засобами. З допомогою української мови і нової соціалістичної культури більшовицьке керівництво сподівалося отримати підтримку широких мас для того, щоб остаточно уніфікувати економічні засади життя в Україні та Росії, зменшити, а по можливості ліквідувати розбіжності в психології, поведінці тощо. Однак таке зближення, як цілком правильно вважали більшовицькі керівники, можна було зробити лише руками українців, саме тому, П. Любченко був одним з тих, хто активно впроваджував цю політику в життя. Збільшення українців у партійному та радянському апараті було найважливішим завданням політики коренізації. Більше того, Наркомат освіти 4 серпня 1932 р. видав постанову «Про організацію стаціонарних та заочних курсів українознавства» [4,с.7].

24 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) видав постанову, у якій йшлося про незадовільний стан в українській партійній організації, зміну трьох секретарів обкомів та призначення П. Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У. Хоча на засіданні політбюро КП(б)У від 28 січня керівники українських комуністів визнали цю постанову такою, що «правильну оцінку становища», але вони намагалися не піддавати широкому розголошенню критику компартійного керівництва України. Можливо, П. Любченко та інші мали надію переконати вище партійне керівництво у несправедливості такої суворой оцінки діяльності ЦК КП(б)У, оскільки всього лиш виконували волі Москви, чи думали, що ця постанова залишиться не використаною в дії. Тому на скликаному 29 січня 1933 р. пленумі Харківського обкому партії зміна обласного керівництва була показана як проста ротація кадрів.

З приходом П. Постишева в Україну ситуація почала мінятися, одним з перших його завдань було розміщення потрібних людей на керівні посади в засобах масової інформації. 5–7 лютого 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У керівництво українських комуністів було змушене поступитися тискові з центру і визнати усі помилки у проведенні українізації. Коли йшлося про стан справ на ідеологічному фронті, то П. Постишев у своєму виступі наголосив, що по радянській лінії керівництво знаходиться в надійних більшовицьких руках, тоді як цього не можна сказати про керівництво ідеологічним фронтом по лінії партії. Як відомо завкультпромом ЦК КП(б)У був А. Хвиля, а П. Любченко – кандидатом у члени політбюро ЦК КП(б)У, секретарем ЦК КП(б)У та головним редактором газети «Комуніст». Тому удар спочатку був спрямований саме проти них [5,арк.9].

Підтвердженням критичного ставлення до ідеологічної та кадрової роботи в ЦК КП(б)У може також слугувати рішення політбюро ЦК КП(б)У від 10 лютого 1933 року про звільнення Хвилі з посади завідувача відділу культури та пропаганди. Причому у примітках до цих рішень, поряд із прізвищем Хвилі вживається також прізвище Любченка. Його планували зняти із секретарів ЦК КП(б)У та ставили питання про нього як головного винуватця «перегинів» у здійснення національної політики. Однак до звільнення ще справа не дійшла. За спогадами очевидців відразу після пленуму П. Любченко поїхав до Москви, де й був прийнятий Й. Сталіним та Л. Кагановичем. Колишній боротьбист зміг переконати партійних лідерів у своїй правоті. Натхненний довірою Сталіна, Любченко дещо поспішив і 16 лютого 1933 р. у передовій статті «Комуніст» вмістив матеріал з гострою критикою попереднього курсу в національно-культурному будівництві, у якому говорилося і про засилля «петлюрівських елементів» у різних галузях цього будівництва [6,с.690].

Інакше повів себе у цій ситуації М. Скрипник. Не відчуваючи за собою провини, нарком освіти не став і виправдовуватися. Так, на нараді керівників народної освіти 14 лютого 1933 р. Скрипник, прийнявши тезу ЦК ВКП(б) про недоліки українізації, наголосив на тому, що саме така «петлюризація» проводилася на Кубані і погодився з її припиненням. Говорячи про подібні явища на території України, він зауважив, що вони справді мали місце і, як приклад, визнав наявність 9% росіян, які навчалися українською мовою.

Скрипник наголосив на тому, що там, де українізація проводилася успішно, там де показники навчання були кращі, там і хлібозаготівлі мали більший успіх. Напруження у стосунках з центром уже відчувалося на цій нараді, хоча про наступні дії Москви щодо України ніхто не знав. Те,

що головних винуватців хлібозаготівель та голоду 1932 – 1933 рр. треба шукати серед прихильників Скрипника, стало зрозуміло в другій половині лютого 1933 р. [6,с.50].

12 лютого керівництво вирішило інституційно визначити стан українізації. Політбюро ЦК КП(б)У доручило комісії у складі Косіора, Постишева, Любченка, Чубаря, Скрипника у 2–денний строк розробити постанови про підсумки українізації та подати її на затвердження. Однак доручення не було вчасно виконане. Причиною цього стали різні погляди на проблему членів комісії, передусім Любченка та Скрипника, як позначилися на виступі наркома освіти на нараді керівників народної освіти 14 лютого та у згаданій статті Любченка у газеті «Комуніст» від 16 лютого 1933 р. щоб остаточно розставити акценти у цьому питанні, політбюро ЦК КП(б)У рішенням від 14 лютого 1933 р. (після приїзду з Москви Любченка) командувало туди Постишева, Косіора та Чубаря. Саме ж винесення резолюції на деякий час відклали, оскільки Скрипник ще мав вагомий вплив на ситуацію, на багатьох ключових посадах ще не було більшості його супротивників. Водночас, готуючи наступ на «буржуазних націоналістів», 18 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У погодилося з призначенням В. Балицького на голову ДПУ УСРР, який повернувся в Україну не сам, а зі своєю командою [7,с.56].

Вирішальні для української парторганізації кадрові зміни відбулися на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 23 лютого 1933 р., на якому Скрипник був відсутній. Саме в цей день завершився остаточний розподіл ролей. Тим впливовим членом ЦК КП(б)У, які опинилися на боці Постишева, прощалися всі їхні минулі гріхи, навіть членство в інших партіях. Так, Хвиля, товариш Любченка, який здавалося б, потрапив у немілість, був призначений заступником наркома освіти УСРР, а Любченка не тільки залишили членом ЦК КП(б)У, а й призначили першим заступником голови РНК УСРР.

Водночас, згідно з власною заявою, Скрипник був звільнений з посади наркома освіти УСРР. Разом з ним було звільнено і його першого заступника О. Карпенка. Скрипникові ще вдалося 23 лютого провести резолюцію, у якій визнавалася неправильною жорстока критика керівників національно–культурного будівництва, що була вміщена Любченком у газеті «Комуніст» від 16 лютого. У цій резолюції пропонувалося обкомам не вживати ніяких практичних заходів. Але це була остання поступка Скрипникові з боку тенденційно налаштованих членів політбюро. Хоча Скрипник залишався членом політбюро, проте надалі критика була спрямована проти нього. Спочатку це стосувалося прийнятих ним рішень і теоретичних напрацювань, а потім його особисто. Невдовзі проти нього було розгорнуто шалену політичну кампанію. Її ініціатором став П. Постишев разом з ним і В. Балицький за допомогою свого відомства мав довести, що М. Скрипника очолювали вороги, що царина його діяльності знаходилася в руках «націоналістичної революції». З цим визначенням було згорнуто політику українізації, а її керманичі, на прикладі П. Любченка вибрали протилежний курс, аби зберегти своє життя.

При пошуку «ворогів» широкому загалу потрібно було пояснити, чому саме та сфера життя, що була раніше прикладом для інших республік, стала об'єктом «очищення». М. Скрипник у роки голоду, коли соціальна напруга досягла апогею, виявився для Москви небажаною постаттю, тому й почали «затискати». В цей період Москви прислухалася до П. Любченка

і А. Хвилі, що почали активно боротися з націоналізмом, який самі раніше намагалися впровадити. За вказівкою Москви П. Постишев не лише відвів небезпеку від П. Любченка і А. Хвилі, а навпаки, використовував їхні теоретичні напрацювання та практичні пропозиції для боротьби із Скрипником і змін у національній політиці [8,с.33].

П. Любченку вдалося переконати Й. Сталіна, що у «петлюрівських» симпатіях значної частини суспільства та у невдоволенні національно свідомих українців політикою ВКП(б) винен сам М. Скрипник, а не недолуга політика на селі центральних органів, чи сам П. Любченко, чи А. Хвиля. Любченко написав ґрунтовного листа Сталіну та Кагановичу, у якому він, визнаючи деякі власні помилки та недоліки, наголошував на тому, що саме Скрипник, винен у всіх негараздах, що були в Україні.

У цьому листі, погодившись із суворою оцінкою національної політики Москви, П. Любченко, каявся, що партійні діячі України не зрозуміли, що «розгін українізації набув такого характеру, коли не можна випустати віжки з рук, коли самоплив може призвести до згубних наслідків. Ми недооцінили, зокрема я, що гостра класова боротьба у справі хлібозаготівель неминуче призведе до активного використання «фальшиво-національного» прапора для боротьби проти партії і що в умовах суцільної колективізації, коли на колгосп дивилися, як на ікону, а на колгоспників, як на святих, нашим районним працівникам буде важче виявити ворожі націоналістичні настрої, що йдуть від частини колгоспників, що районних робітників потрібно було більш ретельно політично озброїти проти цієї небезпеки» [6,с.693]. Далі він називає низку помилок. Серед них такі: зайва українізація частини газет, помилки у формуванні української мови, обслуговування росіян російською школою, теоретичні питання здійснення національної політики, формування історичної науки тощо.

Оскільки одна з причин написання цього листа була намагання виправдати себе, то П. Любченко наголосив на тих засадах національно-культурного будівництва, проти яких він виступав під час суперечок із М. Скрипником. Саме з цих положень, що були сформовані ще наприкінці лютого – на початку березня 1933 р., і склалися основні звинувачення М. Скрипника в націонал-ухильництві представниками пости шевської команди. Також П. Любченко наголосив, що він порушував перед політбюро ЦК КП(б)У питання про неправильність теорії «мішаної говірки», про недоцільність викладання як окремої дисципліни у вузах та школі національного питання та помилки в теоретичних засадах його програми, про завдання приєднати деякі райони ЦЧО, Північного Кавказу та Кубані до УСРР, про правопис і формування української мови, про переоцінку Центральної Ради та «хибне» положення про два в українському комуністичному русі, про переоцінку значення національного питання в теорії нацпитання тощо.

П. Любченко також підкреслив використання М. Скрипником у своїх промовах таких визначень, як «національна справа», «національна теорія», «націонал-більшовизм». Також було ним зауважено ще й вислови Скрипника про те, що національне питання в СРСР теоретично зовсім не розроблене, що Ленін дав лише перші основи в області національного питання, а також зауважив, що про Сталіна і його внесок у справу у цих промовах не говорилося зовсім. Далі П. Любченко наголошував: «Я глибоко переконаний, що якби ПБ поставило ці питання перед парторганізацією, зокрема, розгромило б «теоретичне» обґрунтування переведу дітей

з «мішаною говіркою» на українську мову, – ми б не мали й низки помилок у практиці, тому що б низові партійні організації були б мобілізовані проти небезпеки викривлень. На жаль, цього не трапилося». У листі були названі також дії самого Любченка, що зупинили ще більше перекручення національної політики партій і що рішення про них переважно намагався «протягнути» нарком освіти, тобто Скрипник. Серед них – запрошення в Україну вчителів–галичан, постанова п'єси М. Куліша «Патетична соната», «Хвороби» та інших «націоналістичних творів», недопущення до друку у листопаді 1932 р. в «комуніст» статті про українізацію ЦЧО та в Казахстані тощо [6,с.693].

Названі П. Любченком факти відповідали дійсності. Однак, такий стан речей призводив до цькування М. Скрипника. Починаючи від березня 1933 р., взято курс на пошук «шкідників–націоналістів» в усіх сферах життя республіки. 4 березня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло проект резолюції про підсумки українізації. Хоча резолюція в остаточному варіанті тоді не була прийнята, але в основному її схвалили. Рішенням Політбюро ЦК КП(б)У Косіору, Постишеву та Попову було доручено остаточно її відредагувати. Водночас разом з цими посталями відредагувати резолюцію було не довірено П. Любченку – питання про нього ще не було остаточно вирішене, свою відданість він мав ще доводити. Постанова про підсумки українізації затверджувалася вищим компартійним керівництвом. В основу резолюції було покладено саме ті тези Любченка, які він сформулював у листі до найвищого керівництва та менш відверто відобразив у публікації на сторінках газети «Комуніст» від 16 лютого 1933 р. [6,с.693].

На початку постанови говорилося про успіхи національної політики, зокрема у здійсненні українізації, що були досягнуті завдяки керівництву ЦК ВКП(б). Водночас зауважувалося, що «українською партійною організацією не була своєчасно виявлена та викрита нова тактика класового ворога та розгромленого куркульства і його агентури, тактика посиленого проникнення під прикриттям фальшиво–національного прапора в колгоспи, радгоспи, зсередини». Наголосивши на основні причини кризи – втраті більшовицької пильності та послабленні політичної роботи, творці постанови фактично перерахували ті самі недоліки в національно–культурному будівництві, що про них говорив Любченко. Однією з найбільш ворожих була названа лінія «розриву української мови й культури з мовою та культурою російського робітничого класу, що створив першу в світі пролетарську державу» [9,с.199].

З метою «викриття» скрипниківської національної політики в усіх напрямках Постишев ініціював критику попереднього курсу в національному питанні у різних напрямках. Так, щодо теорії національного питання критиком Скрипника виступає Шліхтер, історії України та КП(б)У – Попов, мовознавства – Хвиля, питань освіти – Задонський [6,с.693]. Нові ідеологи національної політики були не новачками у цій справі. Вони самі брали участь у творенні національно–культурної політики попередніх років, отже тим самим несли відповідальність за її наслідки. Саме з цієї причини вони критикували діяльність Скрипника в основному від 1930 до 1932 р. П.Любченко і А. Хвиля активізуються у цей період із нещадною критикою попереднього курсу, адже вони тим самим намагалися обілити своє ім'я також довести відданість вищому компартійному керівництву і залишитися на керівних посадах.

Таким чином, ставлення владних структур СРСР до розв'язання національного питання не було сталим і однозначним. Більшовицькі методи проведення національної політики значною мірою залежали від обставин. Причому, змінюючи її сутність, ЦК ВКП(б) не завжди змінював форму й методи втілення її в життя. Протягом 1932 – 1938 рр. перед виконавцями волі центру ставилися неоднакові завдання у національному питанні. Відповідно використовувалися різні методи її втілення. Отже, роль П. Любченка в здійсненні політики українізації не є однозначною, він був одним з тих компартійних діячів, котрі активно підтримали національну політику КП(б)У, втілювали її в життя. Однак, позиція змінилася після направлення в УСРР П. Постишева, керівництво українських комуністів разом з П. Любченком було змушене поступитися тискові з центру і визнати усі помилки у проведенні українізації. Більше того П. Любченко став одним із тих керівників, що активно долучилися до процесу згортання політики українізації.

Список використаних джерел

1. Єфименко Г. Національні аспекти у формуванні компартійно–радянського апарату / Г. Єфименко // Український історичний журнал, 2000, №5. – С.3–17.
2. «Українізація» 1920 –1930–х років: передумови, здобутки, уроки / В.А.Смолій. – К.: НАН України, 2003. – 392 с.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.4171.
4. Єфименко Г. Коренізація, Українізація, Націоналізм // Сучасність. – 2008. – №11. – С.46 –52.
5. ЦДАГО України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.98.
6. Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – 886 с.
7. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.
8. Єфименко Г. Зміна векторів у національній політиці Москви у голодоморний 1933 р. // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – 25–50 с.
9. Солдатенко В.Ф. НЕЗЛАМНИЙ. Життя і смерть Миколи Скрипника /В.Ф. Солдатенко – К.: Пошуково–видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2002. –352 с.
10. Рубльов О. Західно українська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. Рубльов. – К.: Ін–т історії України НАН України, 2004. – 315 с.

Ставнюк О.Н. Деятельность А. Любченко в условиях политики украинизации в УСРР

Рассматривается деятельность А. Любченко в условиях политики украинизации в УСРР.

Ключевые слова: А. Любченко, украинизация, национальная политика, национал–коммунизм.

Stavnyuk, O.M. Activity of P. Lubchenko in condition of ukrainization politics in USSR

Investigated Activity of P. Lubchenko in condition of ukrainization politics in USSR.

Key words: P. Lubchenko, ukrainization, national politic, national–communism.

Становлення української військової преси 1942–1953 років як складової системи інформаційно- пропагандистського забезпечення УПА

Дається загальна характеристика процесу становлення пресових органів Головної Команди і підрозділів УПА, їх значення в інформаційно–пропагандистському забезпеченні війська. Висвітлюються питання класифікації видань та тематичні напрями повстанської преси у взаємозв'язку з історично–територіальними чинниками.

Ключові слова: інформаційно–пропагандистське забезпечення, УПА.

Важливий пласт ідеологічно–пропагандистського забезпечення збройних формувань українського руху опору часів Другої світової війни становила робота за допомогою друкованих засобів – газет, журналів, листівок, брошур. Причому преса Української Повстанської Армії (УПА) була важливим чинником і складником також ідеологічно–пропагандистської діяльності серед цивільних, мала вплив на формування позитивного сприймання діяльності цих збройних загонів серед населення та сприяла підтримці з його боку.

Радянська та українська націоналістична ідеології перебували у постійному протистоянні, що неминуче викликало протилежний характер наукових виступів щодо діяльності УПА. У працях учених радянського періоду боротьба УПА, переважно трактувався як результат діяльності спецслужб ворожих держав, що велася з метою розхитування основ радянської держави. Такими, наприклад, є роботи С.Даниленка [4], В.Масловського [14], В.Чередниченка [22].

Безпосередні учасники українського руху опору та вчені діаспори, зокрема Я.Гайвас[3], В. Кук[10], М.Лебедь[11], П.Мірчук[15], П.Содоль[19], Є. Стахів[21], Л.Шанковський[29] та інші, спираючись на доступні їм документи, висвітлювали ті чи інші сторони діяльності ОУН та УПА як сили, що боролася з окупантами з фашизмом та сталінізмом. Стосовно цих питань на базі відкритих архівних фондів після встановлення незалежності України написали дослідження П.Брицький[1], А.Кентій[7], Ю.Киричук[8], М.Коваль[9], О.Лисенко[12], В.Малюга[13], В.Сергійчук[18] та ін. Окремі аспекти діяльності преси УПА розглянули у своїх працях В.Деревінський[5], В. Мороз[16], Ю. Романишин[17], О. Стасюк[20] та ін.

Нині існують різні погляди та оцінки діяльності УПА, проте не можна не погодитися з Л.Шанковським, який слушно зауважив: «УПА – це неминуча ланка в історичному ланцюгу подій»[29,с.647].

Однак історія становлення преси УПА не була окремим предметом дослідження, вона характеризувалася поряд з іншою друкованою продукцією – листівками, відозвами, брошурами, навчальними матеріалами тощо. Тому важливо виокремити та дослідити становлення преси УПА саме як важливої складової інформаційно–пропагандистського забезпечення війська.

Пласт видань УПА 1942–1948рр. не виник на голому місці, він спирався на традиції, досвід(а подекуди і кадри) української військової преси, які закладалися в стрілецькій пресі Першої світової війни, розвинулися в часи визвольних змагань 1917–1921 рр., продовжувалися в пресі військових організацій міжвоєнного періоду і розгорнулися у виданнях ОУН, яка до осені 1942 року, часу створення УПА, вже видавала низку центральних та регіональних часописів: «Бойовик»(1941–1942рр.), «Пролом»(1941–1942рр.), «Вісник Української інформаційної служби»(з 1942р.), «Бюлетень політичних подій»(з 1942р.), «За самостійну Україну»(з 1942р.), «За самостійність»(з 1942р.), «Ідея і чин»(з 1942р.), «Інформативний вісник»(з 1942р.), «Прапор молоді»(1942р.), «Юнак»(з 1941р.) та інші [17].

Ще до створення УПА було закладено організаційні підвалини її преси. Така увага до пресової діяльності була продиктована досвідом боротьби – прорахунки в інформаційно–пропагандистському забезпеченні українського війська, зокрема в 1917–1921рр., прямо впливали на зниження його боєздатності. Тому ОУН було проведено таку підготовку: сплановано роботу видавничих осередків (так званих «технічних ланок»), організовано їх забезпечення необхідними для роботи матеріалами: папером, друкарською фарбою, шрифтами тощо. Варто зауважити, що таке забезпечення було досить добрим, якщо врахувати тогочасні складні умови. Також було залучено до праці відповідно перекваліфіковані та перевірені на лояльність журналістські кадри. Однак підготовленість кадрів мала і недоліки. Автор підтримує думку дослідників, які зауважують, що «переважна більшість видань через великі розміри та високий теоретичний рівень були складними для сприйняття населенням, мали, головним чином, внутрішньоорганізаційну навчальну вартість і були малоприслужними для масової пропаганди»[6,с.63].

Вже в перших збройних формуваннях, що стихійно виникали на Волині в 1941р. («Поліська січ», на чолі з М. Боровцем (Тарас Бульба), «Поліське лозове козацтво» та інші, що згодом стали називатися Українською Національною Революційною Армією (УНРА) також виходили рукописні та друковані видання: газета «Сурма», орган «Поліської Січі»(1941р., м.Сарни), газета загонів Т. Бульби–Боровця «Гайдамаки»(1941р.) тощо. Такі видання мали два основні завдання: сприяти підняттю духу бійців та налагоджувати взаємодію з населенням з метою підтримки ним боротьби збройних загонів.

З осені 1942 р. на Поліссі і Волині під егідою ОУН (бандерівського напрямку) вже планомірно створюються збройні загани. Українською Головною Визвольною Радою створення УПА було проголошено 14 жовтня 1942р., але задовго до цього проходила підготовка, яка передбачала, зокрема, ідеологічну підготовку через пресу, листівки, формування

підґрунтя для створення повстанських загонів. З врахуванням досвіду 1917–1921рр. велася активна боротьба проти «отаманщини», з цією метою раніше створені формування роззброювалися або включалися до складу УПА. З цієї причини 18 серпня 1943 р. було роззброєно загін отамана Бульби і відтак перестав існувати його пресовий орган «Гайдамаки», який відносно періодично друкувався з літа 1941 року. З 20 липня 1943 року УПА Т. Бульби–Боровця отримала назву Української народно–революційної армії і 1 серпня вийшов перший номер її друкованого органу «Оборона України»[28,арк.24]. Військові відділи ОУН (мельниківського напрямку) (Волинь, Галичина) випускали часописи «Боеві вісті», а з 1943 р. – «Військові вісті», «Соборна Україна». Військові відділи ОУН–6 також видавали низку часописи: «Вільна Україна», «Вісті з фронту», «До зброї», «За самостійну Україну» та інші.

Перші видання УПА були в основному ідеологічно–пропагандистського змісту, інформаційні вставки були невеликими. Матеріали виходили без підписів авторів, що було викликано двома причинами: по–перше, потребами конспірації, по–друге, традицією часу, яка полягала в тому, що авторський матеріал може містити ті думки автора, які не поділяє редакція чи засновник видання, а не підписаний матеріал у газеті чи журналі виражає думку видавця, редакції, засновника.

Перші бої УПА з німецькими окупантами викликали схвалення в українського населення, що було вагомою причиною поповнення лав повстанців добровольцями. Пресові видання також сприяли вирішенню кадрових питань війська. Влітку 1943 р. стихійно переорганізовується в Повстанську Армію Українська Народна Самооборона в Галичині. У зв'язку з розширенням території діяльності УПА створюється її Головна Команда(ГК), яка засновує свій друкований орган «Вісті з фронту УПА»(редактор Я.Бусел), що починає виходити у 1943 році, однак відомо про вихід лише одного номера. Згодом, того ж року і за того ж редактора видається 1–6 номери часопису «До зброї», який стає органом ГК УПА. Інформаційні видання відгукувалися на попит читачів щодо інформування про події на теренах України – «Новини»(12 номерів, 1943р.) [27,арк.23], «Новинки з фронтів»(49 номерів, 1943–1944рр.), «Новинки дня»(11 номерів, 1943р.), «Тижневі огляди військових і політичних подій»(1943–1944рр.)[13].

Протягом 1944 року Інформаційне бюро УПА засновує і видає 10 номерів газети «Інформації». Цього ж року у старшинській школі УПА вийшло два номери журналу для молоді «Легінь» [23,арк.4].

Низка часописів УПА були гумористично–сатиричного чи літературного спрямування, адже бійці так само потребували і психологічного розвантаження (наприклад, «Український перець»(1943–1945рр.), «Жорна», «Хрін»(1947–1950рр.) «Чорний ліс»(1947–1950рр.)тощо) [15]. Метою гумористично–сатиричних журналів та газет була критика радянського режиму, ведення контрпропаганди, тобто здійснення опозиційно–руйнівної функції.

Преса та інша друкована продукція широко використовувалася і для роботи з цивільним населенням. Наприклад, під час рейду з 5 по 20 травня 1945 р. по Житомирщині (Олевський та Словечанський райони) відділ командира «Буйного» роздавав пресу (зокрема брошуру «За що бореться УПА», газети)[25,арк.46]

Становлення преси УПА відбувалося під керівництвом інструктивно-навчальних матеріалів, які видавало керівництво ОУН і УПА. Низка інструкцій мала на меті координацію діяльності підпільних редакцій, підняття ідейності та краще інформаційне насичення публікацій часописів. Наприклад, появи багатьох нових видань та зростанню накладу існуючих газет та журналів сприяла інструкція «Про збирання матеріалів в німецько-більшовицькій прифронтовій полосі та в часі більшовицької окупації українських земель». Випуск видань відбувався по всій території України, однак на західних землях, де активніше велася боротьба, пресова діяльність відбувалася більш організовано і концентровано. О.Стасюк дає відомості про місцезнаходження деяких друкарень: «Прага» друкарня на Любачівщині («Перець»), с.Медвеже Дублянського р-ну («Самостійність»), с.Мокротин Жовківського району Львівської обл. («Ідея і чин»); «Свобода» – у Корецькому районі Рівненської обл. («Наш фронт») [20,с.72].

Робота друкарень, які називалися технічними ланками, була організована таким чином: кожна з них складалася з керівника та технічних працівників. Керівник відповідав за вихід друкованої продукції, а також забезпечував, щоб «готова до висилки в терен література негайно була із друкарського гнізда силами самих техробітників доставлена у відповідне місце, забезпечене кривкою, яке не сміє знаходитись у тому селі, що в ньому приміщується гніздо» [26,арк.7]. Працівники взаємно замінювали один одного, бувало, що керівник виконував роботу технічного працівника чи коректора. УПА споруджувала ще під час німецької окупації друкарні у малодоступних та непримітних місцях: у розташованих серед лісів чи в горах віддалених селах. Часто друкарні розміщалися в селянських будівлях або в спеціально збудованих для цієї мети будівлях. З великими зусиллями було налагоджено технічну базу для підпільної поліграфії. Також було використано технічну базу легальних друкарень, дозволених німецькою владою на початку окупації. При відступі німецької армії керівники УПА видали вказівки вивозити і ховати поліграфічну техніку, яку залишали окупанти. Папір і техніку також захоплювали під час збройних нападів на друкарні.

Для видань УПА була характерна неперіодичність виходу через складні умови діяльності, траплялося, що виходило кілька чи лише один номер часопису, який планувався як довготривале видання. Як, наприклад, часопис «На Схід!», орган Відділу УПА №00/66 [24,арк.12]. В масиві українських національно-патріотичних видань 40-х, початку 50-х років можна виділити власне часописи УПА, які, в свою чергу, поділити на центральні (видання Головної Команди УПА) і регіональні (видання територіальних та бойових одиниць УПА).

За метою видання УПА можна умовно поділити на пропагандистсько-виховні, інформаційні, інструктивно-навчальні та гумористично-сатиричні. За соціальними групами видання УПА не ділилися, а ділилися за віковими. Наприклад, для молоді видавалися окремі часописи «За волю України (для молоді)», «Легінь», «Молодий революціонер(для юнацтва)», «Молодь нескореної України», «Юнак» тощо. Така увага до видання преси для молодих не випадкова, преса УПА обрала роботу з молоддю пріоритетним напрямом пропаганди. Жодна вікова чи соціальна група не мала такої уваги з боку пресових органів.

Основними виданнями УПА, що виходили значним накладом, були журнали: «До зброї» (1943р.), «Повстанець» (1944–1946рр.), «Український перець» (1943–1945рр.), «Ідея і чин» (1942–1946рр.), «Осередок інформації і пропаганди» (1948–1951рр.). На окремих теренах друкувалися газети «За самостійну Україну» (1942р.), «Бюлетень» (1942р.), «Інформатор» (1942р.), журнали «Юнак», (1943р.), «Вісті» (1943р.), газети «За Українську державу» (1944р.), «На чатах» (1946р.), «На зміну» (1946р.), «Молодий революціонер» (1948р.). Випускали свої друковані органи й окремі тактичні відділи УПА: «Шлях перемоги» (Група «Говерля»), «Стрілецькі вісті» (Група «Буг»), «Лісовик» (Група «Сян»), «Чорний ліс» (Станіславський тактичний відтинок) тощо. Група «Говерля», окрім того, видавала одноднівки «Чин зброї», а група «Буг» – «Літопис УПА». Виходило багато брошур, підручників, листівок тощо. Контроль та цензуру того чи іншого видання УПА здійснював 6-й відділ штабу відповідного рівня, який відповідав за виховну роботу.

У виданнях УПА було мало складних аналітично–теоретичних матеріалів, основну масу становили публікації, що мали на меті виховний вплив на особовий склад. Тут була представлена значна частина матеріалів художніх жанрів – вірші, пісні, оповідання, спогади вояків. Автор підтримує думку дослідників, що одним із головних завдань часописів УПА було надати підтримку у виховній роботі тим керівникам, які за неї відповідають: «Також є підстави стверджувати, що призначалися вони в першу чергу для політвиховників і мали стати їм своєрідними помічниками в організації виховної роботи у відділах» [6, с. 191].

Талановитими публіцистами були Я. Старух, Михайло Дяченко («Марко Боєслав»), Яків Бусол («Галина»), П. Федун (Полтава), О. Дяків та ін. Більшість із них – самі були військовими, як, наприклад, Осип Дяків–Горновий (А. Осипенко), один з найвидатніших духовних керівників збройного опору, член Проводу ОУН, член УГВР майор Петро Полтава

Варто зазначити, що преса УПА виходила не лише на Західній Україні, але й в інших її регіонах. «Спершу зароджується підпільна партизанська преса на Волині та на півдні України. Так, у Дніпропетровську виходила газета «Вісті», і Одесі – «Чорноморський вісник» [2, с. 191]. Публікації, які вміщувалися на шпальтах часописів УПА, відповідали завданням, поставленим перед ними, хоч і були досить різноплановими за своїм характером. Пропаганда ідей боротьби здійснювалася через публікацію офіційних документів ОУН і УПА, статей відповідного змісту. Популяризації боротьби ОУН і УПА, а потім – збройного підпілля, сприяли надруковані описи боїв загонів УПА, спогади учасників збройного протистояння, повстанські та революційні пісні, вірші патріотичного змісту. Такі матеріали мали також велике виховне значення, в першу чергу для молоді, і мали на меті насамперед агітацію до боротьби у загонах УПА.

Військові видання 40–50-х років можна поділити на пресові органи Української Повстанської Армії та видання, які видавалися Українською Головною Визвольною Радою (УГВР) (створена в липні 1944 року як надпартійний уряд воюючої України). Часописи УПА у порівнянні з часописами УГВР більше висвітлювали питання військового мистецтва, подавали матеріалів військової тематики, мали навчальний характер, сприяли розповсюдженню військового досвіду. Наприклад, журнал «Повстанець» (№1 за 1945р.) помістив такі публікації, назви яких гово-

рять про їхній зміст: «Напад повстанського відділу на ворожі об'єкти», «Вивчаймо мистецтво збройної боротьби» тощо. Тут же було надруковано з метою виховання патріотизму в особового складу матеріали історичної тематики, повстанські пісні, вірші, а також міжнародні огляди, гумористичні мініатюри[30,с.4].

Пріоритетні тематичні напрями преси УПА залежали від історичного моменту. До 1944р. – часу перебування німецької армії в Україні – основним напрямом публікацій була контрпропаганда діям німецьких окупантів на українській землі. Майже кожен військовий часопис містив рубрику, у якій публікувалися відомості про нацистські злочини проти українського народу: спалення сіл і пограбування, вбивство цивільного населення, розстріли заручників, розправа із відділами УПА тощо. Після приходу Червоної Армії пропагандистська протидія спрямовувалася на радянську владу, яка вважалася окупаційною, і її дії. Також важливим тематичним напрямом були українсько-польські стосунки. Водночас розвивалася тема створення спільного фронту поневолених більшовизмом народів. Пропагандист УПА П. Полтава вказував, що український визвольний рух повинен використовувати «кожну можливість, кожную щілину в оборонній системі окупанта для того, щоби розгортати визвольну революційну боротьбу на всіх українських етнографічних землях»[17].

Таким чином, можна виділити такі основні етапи у становленні преси УПА: перший – підготовчий, який включає розвиток преси ОУН, підготовку матеріальної бази (техніка для підпільних друкарень, фарби, шрифти, папір), підготовку кадрів, вирішення організаційних питань; другий етап – заснування видань військових відділів ОУН–б та ОУН–м, створення та функціонування видань підрозділів УПА; третій етап – згортання роботи видань у зв'язку з розформуванням (викликаного, як правило, загибеллю особового складу) того чи іншого підрозділу, втратою (розкриття ворогом і захоплення чи знищення) друкарень та особового складу редакцій. Преса УПА відіграла помітну роль у піднятті духу воїнів та роз'ясненні ідеї боротьби за самостійну Україну. УПА, спираючись на досвід діяльності військових часописів часів української революції 1917–1921 рр., військових організацій міжвоєнного періоду, змогла за складних умов налагодити справу видавництва своєї преси на досить високому рівні, що дало їй могутній важіль в ідеологічній боротьбі, яка мала вплив і на бойові успіхи війська.

Список використаних джерел

- 1.Брицький П.П. Україна у другій світовій війні (1939-1945). – Чернівці: Чернівецький ун–т, 1995. – 144 с.
- 2.Верига В. Втрати ОУН в часи Другої світової війни. - Торонто: Срібна сурма, 1991. - 206 с.
- 3.Гайвас Я. Переламовий рік. ОУН в 1929-1954 рр. – Париж: На чужині, 1955. – 386 с.
- 4.Даниленко С. Дорогою ганьби і зради. – К., 1970. – 360 с.
- 5.Деревінський В. Пропагандистська діяльність ОУН–УПА // Пам'ять століть. – 2002. – № 4. – С. 92-101.
- 6.Дмитерко О. Пропагандистська діяльність ОУН і УПА в 1944–1950–х рр. – Рукопис. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. н. спец. 07.00.01/ Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2004. – 218 с.

7. Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 285 с.
8. Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. – 61 с.
9. Коваль М.В. ОУН-УПА і «третій рейх» // Політика і час. – 1991. – №6. – С. 24-29.
10. Кук В. Степан Бандера (1909-1999 рр.). – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 49 с.
11. Лебедь М. Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську самостійну соборну державу // Сторожа. – Київ, 1991. – № 1. – С. 9-21.
12. Лисенко О.Є, Марущенко О.В. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 202 с.
13. Малюга В. Інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН на початку нацистської окупації України. Дис.канд.іст наук. – К., 2006. – 187с.
14. Масловський В. Жовто-блакитна мафія. – Львів, 1975. – 142 с.
15. Мірчук П. Українська Повстанча Армія 1942-1952. Документи і матеріали. – Львів: Книгозбірня «Просвіти», 1991. – 447 с.
16. Мороз В. Підпільна преса ОУН і УПА на території Львівської області // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. - Львів, 2001. – Вип.9. – С. 217-229.
17. Романишин Ю. Преса ОУН-УПА 40–50-х рр. XX ст.: джерелознавчий аспект // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення Сьомої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (17-18 травня 2002 р.). - Львів, 2002. - С.186-190.
18. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.
19. Содоль П. Українська Повстанська Армія, 1943-1949. Довідник. – Нью-Йорк. «Пролог», 1994. – 199 с.
20. Стасюк О. Підпільні видання ОУН-УПА (40-50-ті рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді і повідомлення другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (21-22 грудня 1994 р.). - Львів-Житомир, 1994. - С.70-74.
21. Стахів С. Кризь тюрми підпілля й кордони: повість мого життя. – К.: Рада, 1995. – 318 с.
22. Чередниченко В. Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму. – К.: Політвидав України, 1978. – С.3–4
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 1–9.
24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр.46. – Арк. 12–15.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3833. – Оп.1. – Спр.87а. – Арк. 46.
26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3833. – Оп.1. – Спр. 144. – Арк. 7.
27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3833. – Оп.1. – Спр. 189. – Арк. 23–47.
28. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3833– Оп.1. – Спр. 192. – Арк. 24–27.

29. Шанковський Л. Українська Повстанська Армія // Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. та ін. Історія українського війська (1917–1995). – Львів: Світ, 1996. – 840 с.

30. Шанковський Л. У.П.А. та її підпільна література. – Філадельфія, 1952. – 64с.

Сегеда С.П. Становление украинской военной прессы 1942–1953 годов как составной части системы информационно–пропагандистского обеспечения Украинской Повстанческой Армии

Дана общая характеристика процесса становления печатных органов Главной Команды и подразделений УПА, их значения в информационно–пропагандистском обеспечении армии. Раскрываются вопросы классификации изданий и тематические направления повстанческой прессы во взаимосвязи с исторически–территориальным фактором.

Ключевые слова: информационно–пропагандистское обеспечение, УПА.

Segeda, S.P. Establishment of the Ukrainian military press 1942–1953 years as part of the system to advocacy of the Ukrainian Insurgent Army

We give a general description of the process of newspapers and magazines the main command and units of the UPA, its value in the information and propaganda support of the army. Discloses the classification of publications and thematic areas Press UPA in conjunction with the historical conditions and the territorial factor.

Key words: information and propaganda support, UPA.

Організаційно-кадрова діяльність Управління кінофікації при РНК УРСР 1945–1946 рр.

Висвітлюється проблема підготовки кадрів кіноіндустрії УРСР та їх розподіл по Міністерству кінематографії у перші повоєнні роки (1945–1946 рр.)

***Ключові слова:** кіноіндустрія, кіно, освіта, кадри, номенклатура, Міністерство кінематографії.*

Дослідження кіноіндустрії СРСР та особливості її розвитку в Україні не раз висвітлювали науковці різних галузей, але здебільшого вони стосувалися мистецького або технічного аспекту питання, а праці, яка б досліджувала діяльність органів кіноіндустрії немає.

Загалом фахові та літературні джерела з теорії та історії кіно і телебачення можна умовно поділити на такі групи:

- праці теоретичного характеру (С. Безклубенко[3;4;5;6;7], Л. Госейко[11], В. Фомін[19], О. Зернецька[12] та ін.);
- історичні праці, що стосуються технічного розвитку українського кіно і телебачення (І. Машенко[13], Ю. Омеляненко[15] та ін.);
- мистецтвознавчі роботи, що характеризують естетичний вплив телевізійної і кіно інформації на свідомість (М. Висоцький[10], В. Цвих[20] та ін.);
- важливий компонент джерелознавчої бази – мемуарна література, присвячена становленню вітчизняного телебачення, специфіці його діяльності (В. Єгоров, І. Машенко[13] та ін.).

Але ці праці не висвітлюють проблем підготовки, добору та розподілу кадрів в українській кіноіндустрії у 40–х рр. ХХ ст.. Деякі згадки про кадрові питання цього періоду висвітлені у праці В. Фомина «Кино на войне: документы и видетельства»[19,с.529–531].

Значний масив досліджень підготовки кадрів та кіноосвіти присвячений першій половині ХХ ст. Належать Р. Росляку [16;17;18]. Доробок С. Безклубенка [3;4;5;6;7] дає можливість комплексного аналізу кіноосвіти 20 – 30–х рр. Праці В. Слободян та О. Шимона [21], хоч і позначені суттєвим ідеологічним впливом, дають уявлення про систему підготовки кадрів кіногалузі.

Отже дослідження кіноосвіти та кадрової політики в УРСР є не достатньо вивченими в науковій літературі. Не можна говорити про однакове становище сучасної та повоєнної України, але деякі проблеми кіноосвіти є актуальними і нині.

В основу данної публікації покладені архівні матеріали ЦДАВО та ЦДАГО України.

В повоєні роки у системі пропагандиської і культурно–освітньої роботи кіно займало важливе місце, як форма дозвілля та ефективний засіб масового впливу.

У 1945 р. кіносеанси на селі залишались рідкістю. Тяжких втрат зазнала кіномережа всієї УРСР: якщо на 1940 р. в по всій території діяло 3884 кіноустановки, то на 1945 лише 884, що становило 22,8% від довоєної кількості. В селах Центральної України діяло лише 158 стаціонарних та пересувних кіноустановок, що складало лише 16,9% від довоєної кількості[14,с.224–225].

І.Г. Большаков у зв'язку з відсутністю кваліфікованих кадрів у кіногалузі запропонував Створити Вищу школу кіномистецтва у Москві і вже 1946 р. набрати 90 чоловік на навчання з усіх союзних республік, строком на 2,5 роки. В школу мали набирати кадри вже з закінченою вищою освітою. і передати «Создифільм» цій школі для того, щоб студенти проходили практику. Ще одною пропозицією була організація регіональних курсів підготовки технічних кадрів, зокрема кіномеханіків[19,с.529–530]. Але Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) визнала всі заходи, окрім організації регіональних курсів кіномеханіків не доцільними[19,с.530–531].

У зв'язку з незадовільним станом кінообслуговування населення РНК УРСР і ЦК КП(б) У 25 березня 1946 р. прийняли чергову постанов «Про поліпшення кінообслуговування населення». Недоліком виявилось недостатнє підкріплення закону матеріальними ресурсам та фінансами.

На працівників кінофікації були покладені і не характерні для них обов'язки із політичної агітації. Вони змушені були влаштовувати тематичні виставки в вестибюлях кінотеатрів, або облаштованих для кінопоказів приміщеннях[1,арк.6].

Керуючись рішеннями ЦК КП(б) від 26 липня 1946 р. та 8–го Пленума ЦК КП(б)У про підбір, підготовку та розподіл кадрів, виконуючи вказівки та директиви ЦК КП(б)У та Ради Міністрів Української РСР – Міністерство Кінематографії та підлеглі йому відомства та організації досягли деяких успіхів у роботі з кадрами за 1946 р.

За 1946 р. було підібрано та призначено на роботу у підвідомчі Міністерству кіобласні та республіканські підприємства та організації 134 чол.

Особливу увагу було звернуто підбору номенклатурних працівників Міністерства, а також підбору, підготовці та висуванню кадрів з місцевого населення у Західних та Закарпатських областях.

Всього номенклатурних працівників в системі Міністерства Кінематографії Української РСР має бути – 481 чол. Підібрано на період з 1944р. – 450 чол., в тому числі і 134 за 1946 р., серед них на керівні посади в області – 79 чол. та на роботу в республіканські організації – 55 чол.

Добираючи кадри номенклатури партійні діячі аналізували стан роботи на підприємствах та в організаціях, складали виробничі характеристики на кращих працівників, намічаючи їх до висування, потім безпосередньо знайомились з робітниками на місці (проводили особисті бесіди, отримували відгуки від партійних та радянських органів про того чи іншого працівника, заслуховували звіти окремих керуючих працівників на Колегії міністерства та ін.).

Посади керівників номенклатури Міністерства, в основному були забезпечені відповідними кадрами, але на думку Міністерства деяких працівників слід було б замінити більш досвідченими: так наприклад директора Київської Кіностудії Навчальних фільмів Павловського О.В., директора Київського заводу «Кінодеталь» Борисова Б.М., начальника Полтавського Обласного Управління Кінофікації Подгайного, а також деяких працівників Обласних управлінь кінофікації, окремих начальників технічних відділів та відділів експлуатації.

По Управлінню кінофікації велась активна робота по створенню робочих місць для людей демобілізованих із лав Радянської армії. Протягом 1946 р. Було призначено на посади Начальників відділів Управління кінофікації з ряду прибулих по демобілізації – 7 чол., кіноінженерів (по областям – Одеській, арківській, Львівській, К. – Подільській, Рівенській, Ізмаїльській та ін.). Призначено за 1946 р. кінотехніків – на роботу в облсному апараті, з ряду яких 8 чол. призначені на керівні посади (начальники відділів). Ці та інші заходи (перерозподіл кадрів в середині апарату, більш правильне і доцільне їх використання) призвело до заміни мало-кваліфікованих працівників більш досвідченими, та заміщенню вакантних посад, що загалом позначилось на покращанні стану номенклатурних працівників в системі кінематографії.

Окрім того, протягом 1946 р. направлено в Західні області УРСР, з ряду прибулих із лав Радянської Армії, для заміни окремих працівників, що не справляються та для заміщення вакантних посад – 18 чол., з них на посади Начальників обласних управлінь кінофікації – 7 чол., начальників технічних відділів та відділів експлуатації – 6 чол., головних бухгалтерів – 2 чол., начальників Обл.кіноснабів – 2 чол.[2,арк.3].

У 1946 р. із лав Червоної Армії в систему Кінематографії прибуло 2 779 чол., в тому числі в Республіканських організаціях та в апараті Управління кінофікації УРСР працюють – 382 чол. В кінофікації УРСР працюють 2 937 чол., з них на керівній обласній роботі – 111 чол., на керівній районній роботі – 506 чол., решта працюють на інших посадах в обласних Управліннях та районних відділах кінофікації[2,арк.4]. Значна частина прибулих до війни працювали в системі кінематографії, та на цей час працюють за спеціальністю (оператори, кіноінженери, кінотехніки, кіномеханіки).

Однак, слід зазначити, що з 450 номенклатурних працівників затверджено Управлінням лише 394 чол. або 87,5%. Неуккомплектованість номенклатурними працівниками та не затвердження, частково, працюючих припадає на посади, які потребують працівників зі спеціальною освітою. Окрім цього, не затверджені співробітники, що працюють в номенклатурі всього кілька місяців.

Апарат Управління кінофікації, в основному, кадрами укомплектовано. За станом на 20 грудня 1946 р., з 89 штатних посад – укомплектовано 83 посади (не було двох заступників Голови управління та ще 4–х працівників).

Адміністративно–управлінський апарат та творчий колектив підлеглих республіканських підприємств та організацій (кіностудії, завод «Кінодеталь», фотофабрика №7, Трест «Укрфото» та ін.), укомплектовані на 20 грудня 1946 р. на 98 % від загальних обсягів потреб у кадрах.

Апарат Обласних управлінь Кінофікації укомплектовано до кінця року на 98% від необхідності. Відсоток недоуккомплектованості припадає

на молодший обслуговуючий персонал обласних, міських та районних відділів кінофікації.

Таким чином стан укомплектованості штатних посад по підприємствам та організаціям Управління кінофікації Української РСР виглядає так [2, арк. 2].

На 20 грудня 1946. р. в системі Кінематографії Української РСР працювало – 14 027 чол., що становить 94,3% до необхідної кількості за штатними розкладами. (14 960 чол.). Із загальної кількості 14 027 чол. працюють: чоловіків – 8 781 чол., жінок – 5 296 чол.; українців – 9 454 чол., росіян – 2 874 чол., євреїв – 1 191 чол. та інших національностей – 555 чол.; членів і кандидатів партії – 1 079 чол, комсомольців – 1 185 чол. та беспартійних 11 763 чол.; з вищою освітою – 338 чол, із середньою освітою – 3 111 чол., с нижчим – 10 585 чол.; зі стажем до 1 року – 5 734 чол. від 1 до 3-х років – 4 489 чол., від 3 до 5 р. – 1 432 чол, більше 5 років – 2 372 чол.; до 30 років – 7 956, від 30 до 40 років – 3 618, більше 40 років – 2 453.

Радянська статистика зберегла данні і про учасників великої вітчизняної війни у кіно: серед працюючих у кіногалузі орденоносців 759 чол., та прибулих з лав Радянської Армії – 2 779 чол. Працевлаштовано інвалідів Великої Вітчизняної війни – 790 чол. Із загального числа пацюючих лишались на окупованій території – 8 403 чол.

Кіномережа України була укомплектована на 94,2 % (12 556 чол із 13 332 чол. по штату). В тому числі по Східним областям працювали у кіномережі 8 702 чол. або 95,5% (по штату 9 123 чол.), в кіномережі м. Києва – по міському Управлінню Кінфікації працювали 496 чол або 98,7% до необхідної кількості (502 чол.), по Західних областях працювали – 3 358 чол. або 95,8% (по штату 3 707 чол.). Недоукомплектованість штатів припадало на молодший обслуговуючий персонал. Комплектування кадрів проводилось в основному в 1945 р.

У 1-му кварталі 1946 р. було укомплектовано відповідними кадрами Закарпатське обласне Управління кінофікації. В Закарпатську область було направлено 41 людину, в тому числі: Начальник обласного Управління, Начальник експлуатаційного і технічного відділів, головний ухгальтер, начальник відділу кадрів, 4 кінотехніка та 32 кіномеханіка.

Із загальної кількості працівників кінофікації 2 379 чол. – працівників системи Кінематографії Західних і Закарпатських областей висунто: на керівну обласну роботу – місцевих працівників – 12 чол., на керівну районну роботу 118 чол.

Слід зазначити, що висунуті та підготовлені працівники із місцевого населення, що працюють в західних областях, свою роботу виконують.

1946 р., у квітні місяці було проведено 2 республіканські наради: одне в Києві, інша у Львові.

Наради обговорили задачі кінопрацівників України по виконанню 4-ї сталінської п'ятирічки. Учасники наради включились у Всесоюзне змагання та взяли на себе зобов'язання по виконанню та перевиконанню планів н 1946 р.

Пожвавилась робота Художніх Рад та творчих секцій.

Рада Міністрів Української РСР, своєю постановою №387 від 8-го березня 1946 р., зобов'язала Управління кінофікації УРСР працевлаштувати та навчти в 1946 р. – 700 чол. Інвалідів вітчизняної війни.

На 20 грудня 1946 р. в системі Кінематографії УРСР працює 790 інвалідів вітчизняної війни., в тому числі і в Республіканських організаціях

і підприємствах працює 88 чол., в обласних упрнавліннях кінофікаціх – 717 чол., з них 19 на керівних посадах[2,арк.5].

Підготовка кадрів кіномеханіків здійснювалась у 3-х республіканських школах, що розташовані в Києві, Харкові та Львові.

Навідміну від 1945 р. строк навчання у школах збільшено від 4-х до 6-и місяців. Школи працюють по новим навчальним програмам, що сприяє підвищенню рівня кінофікації випускників шкіл.

План підготовки на 1946 р. було встановлено у кількості 1000 чол., з яких по східних областях план – 754 чол., по Західних та Закарпатських областях – 246 чол.

Фактично підготовлено по Східних областях – 696 чол, по Західних областях – 210 чол. всього підготовлено 906 чол., 90,6% плану.

Для забезпечення виконання плану підготовки кіномеханіків – 1000 чол., було набрано 1101 чол., враховучи можливий відсів.

Крім підготовки кіномеханіків, у кількості 906 чол. підготовлено для Київського заводу «Кінодеталь» – 23 робітники-станочники по точній механіці та перепідготовано: групу кіномеханіків м. Києва, у кількості 20 чол.(9-ти з них присвоєно звання кіномеханіків I категорії). При арківській школі було організовано групу кіномеханіків, які підготовані у якості ремонтерів підсилвальної апаратури (19чол.).

На цей час в школах навчається 307 чол., які будуть випущені у 1947 р. Наступні набори будуть здійснюватись січні 1947 р. Кінотехніків готували у 2-х технікумах: в містах Києві і Львові. Спеціалізація випускників технікумів – устаткування та експлуатація кіноустановок. Львівський технікум організовано лише 1946 р., у відповідності з рушенням Уряду УРСР.

В київському технікумі навчається 298 чол., які розподілені наступним чином[2,арк.6]: чотири групи 1-го курсу, дві групи 2-го курсу, три групи 3-го курсу, одна група 4-го курсу. Перший випуск кінотехніків відбувся восени 1947 р., у кількості 27 чол. У Львівському кінотехнікумі на 1946 р. навчалися 85 чол. – 2 групи 1-го курсу і одна 3-го. У відповідності з постановою Парламенту СРСР відновила роботу школа кіноакторів при Київській студії художніх фільмів. В 1946 р. було набрано дві групи навчаючихся у кількості 41 чол. Старша група почала заняття з квітня місяця 1946 р., друга – з вересня 1946 р.. На цей час в школі навчається 38 чол. Строк навчання – 3 роки.

У 1946 р. через курси ЦСУ Держплану заплановано було підготувати 90 чол бухгалтерів (55 для східних областей і 35 для Західних).

Договори на підготовку 46 чоловік було заключено для наступних Обласних управлінь кінофікації: Волинської – 4, Сумської – 4, Кам'нець-Подільської – 13, Київської – 3, Закарпатської – 10, Кіровоградської – 6, Львівської – 3, Житомирської – 4 чоловіки. Вони мають бути випущені на початку 1947 р.

Важливою проблемою для всіх навчальних закладів залишалась незабезпеченість гуртожитками. Навчальні заклади мусили знімати приміщення для проживання курсантів, що ускладнювало набір необхідної кількості навчаючихся[2,арк.7].

У 1946 р. відбулось значне покращення у роботі і підготовці кадрів, але лишаються невирішеними деякі проблеми.

Не достатньо вивчалася робота кадрів на місцях і їх відповідність посадам, що вони обіймають, створення республіканського резерву кадрів

теж велося повільними темпами, деякі обласні і районні управління були укомплектовані не досить кваліфікованими кадрами та прослідковувались слабкі зв'язки Управління з місцевими управліннями.

Кіноосвіта теж потребувала значної підтримки з боку держави. Незважаючи на поступове розширення мережі освітніх закладів для кадрів кіногалузі, все ж слабке забезпечення з боку держави, недостатнє забезпечення технічними засобами не надавали належних знань, а скрутне матеріальне становище громадян часто не давали змоги завершити освіту.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів виконавчих органів влади України. – Ф.4623. – Оп.1. – Спр.31 (Довідки, інформації і звіти управлінь кінофікації про обслуговування населення за 1946 р.).
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.606 (Отчет Министерства Кинематографии Украинской ССР о проделаной работе за 1946 год по подбору и расстановке кадров);
3. Безклубенко С. Д. Відеологія. Основи теорії екранних мистецтв. – / Безклубенко Сергій Данилович. – К.: Альтерпрес, 2004. – 327 с.
4. Безклубенко С. Д. Українське кіно. Начерк історії. – / Сергій Данилович Безклубенко – К.: Альтерпрес, 2004. – 192 с.
5. Безклубенко С.Д. Природа искусства: о некоторых сторонах художественного творчества. / Сергій Данилович Безклубенко – М.: Политиздат, 1982. – 166 с.
6. Безклубенко С.Д. Кіномистецтво та політика: Критичний історико–теоретичний нарис /Безклубенко Сергій Данилович. – К.: Альтерпрес, 1995. – 430 с.
7. Безклубенко С.Д. Телевизионное кино. Очерк теории / Сергій Данилович Безклубенко. – К.: Мистецтво, 1975. – 277 с.
8. Берест Б. Історія українського кіна./ Борис Берест – Нью-Йорк, 1982. – 182с.;
9. Бугрим В.В. Телебачення прямого ефіру: [Навч. посібник для фак. журналістики] /Валентин Володимирович Бугрим, Іван Гаврилович Мащенко – К.: Либідь 1991. – 198 с.
10. Высоцкий М.З. Системы кино й стереозвук. / Высоцкий Михаил Зиновьевич – М., Искусство, 1972. – 336 с.
11. Госейко Л. Історія українського кінематографа (1896–1995). / Госейко Любомир – К.: KINO – КОЛО, 2005. – 461 с.
12. Зернецька, О. В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини / Зернецька Ольга Василівна; НАН України. Ін–т світ. економіки і міжнар. відносин. – К.: Освіта, 1999. – 351 с
13. Мащенко І.Г. Українське телебачення: штрихи до портрета. /Іван Гаврилович Мащенко – К.: Посредник, 1995. – 294 с.
14. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1973. –316 с.
15. Омеляненко Ю.И. Справочник по телевидению. /Омеляненко Ю.И., Алексеев К.А., Константиновский А.Г., Засс Л.В. – К.: Техника, 1971. – 608 с.
16. Росляк Р.В. З історії кіноосвітніх закладів в Україні (1916–1919 рр.)// Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – Київ, 2002. – № 2. – С. 83–90.
17. Росляк Р.В. Школа кіномистецтва // Кіно–Театр. –Київ, 2000. – № 6. – С. 27–28.
18. Росляк Р.В. Біля витоків кіноосвіти в Україні// Мистецтво екрана/. – Вінниця, 2001. – Вип. 1. – С. 49–62.

19. Фомин В.И. Кино на войне. Документы и свидетельства / Фомин Валерий Иванович – М.: Материк, 2005. – 941 с.

20. Цвых В. Л. Украинское телевидение: опыт, практика, проблемы. / Цвых В.Л. – К., 1985. – 261 с.

21. Шимон А.А. Начало кинообразования / Алексей Шимон // Шимон А.А. Страницы биографии украинского кино. – К.: Мистецтво, 1974.

Пиц А.В. Організаційно-кадрова діяльність Управління кінорегістрації при СНК УСРС 1945–1946 рр.

Освещается проблема подготовки кадров киноиндустрии УСРС и их распределению по Министерству кинематографии в первые послевоенные годы (1945–1946 гг.)

Ключевые слова: киноиндустрия, кино, образование, кадры, номенклатура, Министерство кинематографии.

Pits, G.V. Organizaciyno-kadroova activity of Management of kinofikacii at Advice of Folk Commissars of Ukrainian Soviet Socialistic Republic 1945–1946

Research is devoted illumination of problems of training of personnels of kinoindustrii of Soviet Ukraine and their distributing on Ministry of cinematography in 1945–1946 years.

Key words: kinoindustrie, cinema, education, shots, nomenclature, Ministry of cinematography.

Проблема виведення чеських військ з Цешинської Сілезії

Досліджується становище Польщі та Чехословаччини на Паризькій мирній конференції, та процес вирішення їхнього конфлікту щодо виведення чеських військ з частини Цешинської Сілезії між Віслою та Ольжею.

***Ключові слова:** Верховна рада Антанти, Міжсоюзна комісія, Контролююча комісія, Цешинська Сілезія, Паризька мирна конференція, чесько-польський конфлікт.*

На основі польських та чехословацьких архівних джерел дослідити чехословацько-польський конфлікт, зокрема окупацію чеськими військами Цешинської Сілезії, значення та методи врегулювання конфлікту країнами Антанти, а також проблему виведення чеських військ з захоплених територій.

23 січня 1919 року чеські війська захопили Цешинську Сілезію, декілька днів перед тим, 18 січня розпочала свою діяльність Паризька мирна конференція за участю 27 країн. Основну роль у вирішенні важливих питань міжнародного характеру відігравали Франція, Велика Британія, США і Італія. Для контактів з ними від польської сторони відправлено делегатів Романа Дмовського і Ігнація Падеревського, котрі від 16 січня 1919 року виконували функції прем'єра і міністра закордонних справ. Чехословаччину в Парижі представляли прем'єр Кароль Крамарж, а також міністр закордонних справ Едвард Бенеш. Завданням представників обох конфліктуючих сторін було вплинути, при використанні відповідної аргументації, на позицію великих держав, з користю для своєї держави. Та як виявилось, представники Антанти необов'язково, і не завжди задовольняють вимоги сторони котра є предметом агресії, а також вони не змогли зорієнтуватись, котрі з наданих їм аргументів є правдиві, а котрі фальшиві. Однак збройний напад чехів викликав в Парижі тривогу, і країни учасниці вирішили зайнятись цією справою.

В столиці Франції становище польської держави розцінювалось як досить важке. Також 22 січня Верховна військова рада Антанти, в склад котрої входили як керівники держав так і міністри закордонних справ великих держав погодилась на прохання Падеревського вислати до Польщі Міжсоюзну місію. Завданням місії було повідомити свої уряди про ситуацію яку вони застануть на місці, і запропонувати форми допомоги західних держав Польщі, котра вирішувала проблему встановлення кордонів. До складу міжсоюзної входили не тільки військові, але й цивільні представники Франції, Великої Британії, США та Італії.

29 січня 1919 року Верховна рада узгодила склад міжсоюзної місії. Місію очолив француз Йозеф Ноуленс, французьку військову владу представляв генерал Генрі Альберт Ніссен. Від британської делегації поряд з Вільямом Говардом брав участь також генерал Адріан Картон де Віарт. США уповноважили представляти себе історика Роберта Говарда Лорда та генерала Франціса Йозефа Кернана. Італію представляли Жуліо Цезар Монтагна та генерал Лонгена Джованні Ромей. Після завершення формування складу Міжсоюзна місія 9 лютого покинула Париж, щоб 12 лютого прибути до Варшави. Місія отримала інструкції від своїх керівників де говорилось, що слід докласти всіх зусиль, щоб припинити військові дії, котрі мали місце між поляками і сусідніми країнами [1,с.57].

Того самого дня перед полуднем 29 січня під час засідання Верховної ради Антанти головний делегат Польщі надав відомості щодо територіальних питань, які цікавили польську владу в Варшаві. Також порушив питання чехословацької агресії на територію Цешинської Сілезії, вимагаючи вивести чеські війська за лінію, яка була визначена умовою від 5 листопада 1918 р. По полудню представники чехословацької держави Бенеш і Крамарж на засіданні Верховної ради зосередили увагу на вирішенні питання щодо Цешинської Сілезії, котра на їх думку повинна була вся перейти до Чехословаччини. Прем'єр Крамарж стверджував, що йому сумно з того що Польща спровокувала конфлікт, попри це чеська влада завжди намагалась до повного порозуміння з Польщею, але всі спроби закінчились невдачею. Натомість Крамарж поділяв погляд польського делегата, що потрібно передати це питання на вирішення Паризької мирної конференції. Дмовський спростував слова свого опонента, і стверджував, що це не поляки спровокували конфлікт в Цешинській Сілезії, а місцеве населення самостійно організувало військові загони, і жоден солдат не був висланий з Польщі, тобто з поза території Цешинської Сілезії, і питання про поділ території було вирішено в листопаді на місцевому рівні.

Прислухаючись до полеміки британський міністр закордонних справ Артур Джеймс Бальфор запропонував щоб представники обох сторін зустрілись наступного дня перед полуднем з членами Міжсоюзної місії, та при їх допомозі врегулювали взаємні стосунки і повідомили про результати в Париж. Представник Верховної ради Жорж Клемансо наказав місії 30 січня зустрітись з представниками польської та чехословацької держави і подати раді доповідь на тему суперечки щодо Цешинської Сілезії, та забезпечення Польщі зброєю та амуніцією.

Клемансо відверто симпатизував чеській стороні. Така ситуація позитивно сприймалась Крамаржем та Бенешом. Дмовський дійшов висновку, що позиція зайнята французьким прем'єром: «підтвердила тільки те, що було відомо давно – територіальне питання, у вирішенні якого прийдесться боротись з Францією – це Цешин» [2,с.130]. Клемансо відносився до Бенеша надзвичайно добре, називаючи його «одним з кращих» серед учасників конференції, додаючи, що «він здобув загальну повагу і визнання завдяки своїй простоті слова та інтелігентності» [3,с.105]. Не викликало сумнівів і те, що перед польською дипломатією стояло нелегке завдання захисту інтересів Речі Посполитої в ситуації, коли одна з наймогутніших країн Європи – Франція відкрито підтримує чеську сторону. Проте це не означало, що чеська делегація може на далі не хвилюватись, що певною мірою їх насторожувало.

«Важкий днем» назвали 30 січня – зустріч Крамаржа з місією Ноуленса. Висловлення Дмовського були відзначені як «нахабні», а Міжсоюзну місію, як ігнорантів. В своєму щоденнику Крамарж занотував, що ніколи полякам не вибачить того дня. «В кінці – записав Крамарж – мусив повідомити Ноуленсові, що негайно виведе війська з території Цешинської Сілезії, якщо на те буде наказ» [4,с.74–75]. Попри все Крамарж вважав, що чеська сторона зможе відстояти право на копальні і залізничні колії. Він також вважав, що на територію Цешинської Сілезії має бути відправлена міжнародна комісія альянтів [5,Р.239.1, slo ka 3].

31 січня Ноуленс поінформував Верховну раду Антанти про розмову котра відбулась з польськими і чехословацькими делегатами минулого дня. Міжсоюзна місія запропонувала чеській стороні відвести свої війська за лінію, яка була встановлена 5 листопада 1918 року, та залишити вирішення конфлікту за Паризькою мирною конференцією. Представники Чехії не погодились, наголошуючи, що це завдасть удару по авторитету президента Масарика, та прем'єра Крамаржа, а також стверджували, що польська влада не спроможна утримати порядок у вугільному басейні, що може загрожувати поширенням більшовизму в Чехословацькій державі. Натомість чеські і польські загони готові були покинути Цешин, при умові, що його займуть три альянські батальйони, котрі на думку чеських делегатів повинні забезпечувати тут порядок. Міжсоюзна місія не погодилась на таку пропозицію залишаючи за Паризькою конференцією урегулювання цих питань з Чехією.

Не викликало сумнівів, що Міжсоюзна комісія не змогла змусити Крамаржа і Бенеша до поступок котрі гарантували б повернення до попереднього становища від 5 листопада. Ноуленс, замість того щоб зайняти позицію по відношенню до нападника, пішов на поступки, підтвердивши за чеськими військами окуповану територію вугільного басейну і залізничної колії на північ від Цешина. З тактичних поглядів чехи виступили з пропозицією, щоб Цешин зайняв альянський батальйон, який мав би розділити дві ворогуючі сторони і попередити військові сутички між ними.

Ноуленс доповідаючи перед Верховною радою запропонував відправити до Цешинської Сілезії міжальянську комісію, котра мала б наглядати за виконанням польсько–чехословацького примирення, та зібрати відповідні дані для остаточного врегулювання конфлікту. Як польська, так і чеська делегації підтримали пропозицію Ноуленса. Чехи намагаючись показати себе з кращої сторони наказали зупинити подальше просування чеських військ в глибоку Цешинської Сілезії та відпустити захоплених поляків [5,Р.239.1, slo ka 3] Проте Верховна рада не прийняла пропозиції, яка передбачала відправлення до Цешина альянського батальйону.

1 лютого 1919 року Клемансо виступив перед радою з текстом договору в справі Цешинського князівства, який був прийнятий великими державами. В тексті говорилось, що місцева влада і надалі продовжує своє функціонування згідно умови 5 листопада, всі права населення повинні суворо дотримуватись, проте не згадувалось про виведення чеських військ за лінію від 5 листопада. Натомість була вказана нова лінія територіального поділу, яка проходила вздовж залізничної колії що лежала на кордоні Чехії з Словаччиною і ділила Цешинську Сілезію. Її північна сторона відходила під управління чеських військ разом з Карвінським вугільним басеном, а північна сторона разом з Цешинським і Яблонковим переходила до Польщі [11,с.110–111].

Наступного дня 2 лютого Бенеш відправив до Клемансо листа в якому заявляв, що до цього часу не підписав договору. Мотивував це тим, що не вважає даного тексту за порозуміння між двома делегаціями, і стверджував, що це односторонній договір комісії і Паризької конференції. Він протестував проти ряду пунктів в документі, зокрема, там не чітко було визначено, що вугільний басейн закріплено за чехами, комісія Ноуленса не врахувала його бажання, щоб Чехія давала згоду на транзит військової амуніції до Польщі через окуповані ними території та ряд інших претензій [15, R.239.1, slo ka 1]. Проте внаслідок тривалих перемовин і обіцянок Клемансо все-таки вдалось вмовити Бенеша підписати угоду.

Відразу після підписання Бенешом 3 лютого «Угоди в справі князівства Цешинського» вона набула чинності. Того ж дня Бенеш повідомив чехословацьке міністерство закордонних справ про те, що аж до приїзду комісії все залишається так як є, під чеською окупацією [8,3 II 1919, .j.65].

Тільки 26 лютого 1919 року польські війська повернули частину земель Цешинської Сілезії, які були захоплені чехами в січні. Проте «Договір в справі Цешинського князівства» мав тимчасовий характер, і був дійсний до остаточно поділу територій на Паризькій мирній конференції.

Список використаних джерел

1. W.Jędrzejewicz, J. Cisek, Kalendarium życia Piłsudskiego 1867–1935, t 2, 1918–1926, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1994. – 361 s.
2. R. Dmowski, Polityka polska I odbudownie państwa, t. 2, Warszawa 1988, 345 s.
3. J.Clemenceau, Blaski i nędze zwycięstwa, Poznań, 1930. – 293 s.
4. Kramářův soud nad Benešem. Spor dr. K. Kramáře s ministrem zahraničních věcí dr. E. Benešem, Praha, 1938. – 336 s.
5. Ústav T. G. Masaryka, Vojenský Historický Archiv, Praha, Fond Masaryka, Slezsko Těšínsko, R.239.1., složka 3, «Zpráva o zahraniční a o otazce těšínské» autorstwa Beneša.
6. Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r., Dokumenty i materiały, t. II, Warszawa, 1967. – 398 s.
7. Ústav T. G. Masaryka (dalej: ÚTGM), Vojenský Historický Archiv, Praha (dalej: VHA), Fond Masaryka, Slezsko Těšínsko, R.239.1., složka 1, List Beneša do Clemenceau, 2 II 1919.
8. Archiv Ministerstva Zahraničních Věcí, Praha, Telegramy došlé, 1919, telegram Beneša do MZS, 3 II 1919, č.j. 65.

Божак Я.В. Проблема выведения чешских войск с Цешинской Силезии

Изучается положение Польши и Чехословакии на Парижской мирной конференции, и процесс решения конфликта по поводу выведения чешских войск с территории Цешинской Силезии между Вислой и Ольжей.

Ключевые слова: Верховная рада Антанты, Междусоюзная комиссия, Контрольная комиссия, Цешинская Силезия, Парижская мирная конференция, чешско-польский конфликт.

Bozhak, Y.V. The problem of extraction of che Czech armies from the Ceshin Sileziya

Here is researched the state of Poland and Czechoslovakie at the Paris peace conference and the problem of solution of their conflict concerning the extraction of the Czech armies from the lands of the Ceshin Sileziya between Visla and Olga.

Key words: The Supreme Soviet of the Anthanta, Extra soviet commitee, Controll commitee, Ceshinska Sileziya, Paris Peace Conference, Czech–Polish conflict.

Інтернет-ресурси української історії на сайтах установ відділення історії, філософії та права секції суспільних і гуманітарних наук НАН України

Аналізуються особливості розміщення інтернет-ресурсів української історії на сайтах установ відділення історії, філософії та права секції суспільних і гуманітарних наук НАН України. Розглядається специфіка їх інформаційного наповнення та проблематики.

***Ключові слова:** історія України, інтернет-ресурси, тематичний розділ, сайт, портал.*

Нині українські академічні установи все активніше включаються до процесів інформатизації та поширення глобального інтернет-простору. Одним із важливих наслідків цих тенденцій стало порівняно широке представлення їх у Мережі. Створені академічними установами інтернет-представництва у формі сайтів (порталів) виконують не лише функцію репрезентації основних напрямків їх діяльності, а й широко представляють в Інтернеті ресурси української історії.

Важливими в українському сегменті глобального інформаційного простору є ресурси історії України, які містяться на сайтах ряду установ відділення історії, філософії та права секції суспільних і гуманітарних наук НАН України. Серед них: веб-сайти Інституту історії України НАН України [1], Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України [2], Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [3], Інституту археології НАН України [4], Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського [5], Центру пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури [6], Інституту енциклопедичних досліджень НАН України [7]. Структурно до відділення історії, філософії та права секції суспільних і гуманітарних наук НАН України належать Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського [8] та Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника [9], на веб-сайтах яких також містяться ресурси української історії. Водночас відзначимо, що в сучасній історіографії відсутні дослідження окресленої проблематики.

Метою статті є аналіз сайтів установ відділення історії, філософії та права секції суспільних і гуманітарних наук НАН України у контексті розміщення на них ресурсів української історії.

Серед спеціалізованих українських історичних сайтів установ відділення історії, філософії та права секції суспільних і гуманітарних наук НАН України провідне місце займає офіційний веб-портал Інституту історії України НАН України [1]. На сьогодні цей інтернет-ресурс динамічно розвивається та постійно поповнюється новими матеріалами. Так, якщо станом на кінець 2009 р. – на початок 2010 р. на ньому було доступно майже 22 тис. бібліографічних позицій та близько 6 тис. повнотекстових статей, розділів монографій, збірників, окремих книг, то на середину 2010 р. цей показник значно зріс: понад 24 тис. бібліографічних позицій та близько 8 тис. повнотекстових статей, розділів монографій, збірників та окремих книг.

Тематично сайт Інституту історії України НАН України поділяється на такі розділи: «Новини, анонси», «Оголошення», «Про Інститут», «Структура Інституту», «Вчена рада», «Аспірантура», «Спеціалізована рада», «Контакти». Це стандартна група розділів, у яких міститься довідкова інформація, що стосується основних напрямків діяльності Інституту. Окрім того, двома найбільш важливими та інформаційно наповненими тематичними блоками веб-ресурсу є: «Періодичні та серійні видання» [10] і «Проекти» [11]. Їх інформаційне наповнення, власне, і відображає основні досягнення Інституту у сфері історичних досліджень.

Загальний обсяг тематичного розділу «Періодичні та серійні видання» на початок 2010 р. складав майже 18 тис. бібліографічних позицій журналів та збірників Інституту, серед яких близько 4 тис. мали повнотекстові електронні версії, а станом на середину 2010 р. – понад 18200 бібліографічних позицій журналів та збірників. Із них більш ніж 4200 мали повнотекстові електронні версії [10]. Серед проектів Інституту історії України – «Бібліографія основних видань з 1936 р.», «Історичні зошити», «Урядова комісія з вивчення ОУН і УПА», «Хроніка XX століття», «Реабілітовані історією: науково-документальна серія книг», «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», «Звід пам'яток історії та культури України», «Нариси історії України» *vis- -vis* «Нарисів історії Росії», «Регіональна історія», «Українські історики XX ст.: бібліографічний довідник», «Історичний календар: цей день в історії», «Енциклопедія голодомору 1932–1933 років в Україні», а також електронні проекти «е-Енциклопедія історія України», «е-Архів голодомору в Україні 1932–1933 рр.», «е-Бібліотека видань Інституту історії України». Цей розділ також містить інформацію про конференції, дискусії та каталог історичних ресурсів з гіперпосиланнями на провідні світові та українські веб-ресурси [11].

Один із наймасштабніших проектів на сайті Інституту – створення «е-Енциклопедії України» як повноцінного електронного інформаційного продукту, «живої» електронної Енциклопедії історії України, на базі виданих томів багатотомної «Енциклопедії історії України», постановою про підготовку якої була ухвалена Президією НАН України у червні 1997 р. У супровідній нотатці редакційної колегії до цього проекту зазначено: «...будь яке друковане довідкове видання, в силу своєї закінченості і, відповідно, незмінності, не відповідає швидким змінам, що характеризують сучасний український науковий гуманітарний простір. Сподіваємося, що електронний формат видання дозволить не лише якнайширше розповсюдити даний інтелектуальний продукт, але й з часом витворити цілком новий довідковий інформаційний ресурс, який може оперативно

коригуватися і доповнюватися відповідно до новітніх наукових знахідок, відкриттів, ідей, концепцій тощо» [12].

Інший важливий електронний проект сайту – «е-Архів голодомору в Україні 1932–1933 рр.» [13]. Тут представлені гіперпосилання на відповідні документи архівних установ України, електронні версії яких розміщені на спеціальному розділі офіційного веб-порталу Державного комітету архівів України «Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933 рр.» [14]; документи російських архівів, об'єднані темою «Голод в СРСР. 1930–1934 рр.» на веб-порталі «Архіви Росії» [15] та матеріали Міністерства закордонних справ Російської Федерації [16], які супроводжуються статтями та коментарями російських учених. Окрім посилань на архівні матеріали, у рубриці також представлені гіперпосилання на останні дослідження цієї тематики як в Україні, так і за кордоном, зокрема на спеціальний випуск часопису Інституту Гаррімана при Колумбійському університеті (The Harriman Review, 2008, Vol. 16, № 2) [17] тощо.

В «е-Бібліотеці видань Інституту історії України», в якій представлені бібліографія та тексти й анотації видань, у вільному користуванні станом на початок 2010 р. було доступно більше 80 монографій, документальних видань, колективних праць. Загальний обсяг окремих статей та розділів складав більш ніж 2300 документів у форматі «pdf». Станом же на середину 2010 р. рубрика містила 190 назв монографій, документальних видань, колективних праць, а загальний обсяг окремих статей та розділів досягнув близько 3700 pdf-документів [18].

Українська історична проблематика широко представлена на офіційному веб-сайті Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Він повною мірою представляє досягнення Інституту у сфері наукового вивчення сучасної динаміки політичних інститутів і процесів, співвідношення політики і етнонаціональних відносин, запобігання конфліктності в етнонаціональній сфері тощо [2]. Веб-ресурс Інституту структурно складається з наступних розділів: «Головна» (представлена коротка історична інформація про Інститут, тут також подаються новини, головним чином, інформація про вихід нових номерів наукових збірників Інституту, та анонси подій); «Про Інститут» (законодавча база, історія, напрямки діяльності); «Структура» (дирекція, відділи, центри); «Співробітники» (список прізвищ наукових співробітників Інституту); «Підготовка кадрів» (аспірантура, докторантура); «Вчена рада» (Вчена Рада Інституту, Спеціалізована Вчена Рада, інформація про захищені дисертації Спеціалізованої Вченої Ради); «Інститут політичних наук» (загальна інформація про Інститут політичних наук – вищий навчальний заклад, створений у 2001 р. при Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України); «Бібліотека» (електронний каталог, журнал «Сучасна українська політика», монографії, «Наукові записки», корисні посилання); «Події» (новини, анонси подій); «Контакти». Така широка навігація сайтом призвела до однієї, на перший погляд, досить непомітної «тавтології»: тематичний розділ «Головна» [19] протягом певного часу був ідентичний розділу «Події» [20].

У контексті аналізу інтернет-ресурсів української історії найбільшою уваги на веб-сайті Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України заслуговує тематичний розділ «Бібліотека» [21], у якому, зокрема, міститься електронний каталог, що дозволяє за основними заданими параметрами (автор, назва документу, рік видан-

ня, мова тощо) віднайти відповідний документ у Науковій бібліотеці Інституту. У рубриці «Монографії» представлена інформація про монографії українських учених, які стосуються дослідних завдань Інституту, їх основні вихідні дані, анотація видання та повний зміст книг, а також електронне зображення її титульної сторінки. За подібною схемою розроблена рубрика журналу «Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї» (основні вихідні дані та зміст видання починаючи із вип. 15 (2009 р.)).

Серед видань Інституту найбільш повно в електронному вигляді представлені друковані версії «Наукових записок Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України». Їх повну версію можна завантажити з сайту починаючи із вип. № 29 (2006 р.). Розміщення «Наукових записок» в електронному форматі на сайті Інституту було дозволено рішенням Дирекції Інституту у 2006 р. після офіційної розсилки друкованої версії збірника [22].

Сучасна наука, у тому числі українська історична, не може повноцінно розвиватися відокремлено від інших наук різного спрямування, перш за все гуманітарного циклу. Вивченням українознавчої проблематики за методологією гуманітарних дисциплін займається українознавство. На офіційному сайті Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України зазначається: «Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України – єдина в Україні академічна науково-дослідна установа, в якій спільно працюють відділи історичного, соціокультурного та літературно-мовознавчого спрямування. Така багатогранність сприяє реалізації інтердисциплінарних досліджень, полегшує залучення представників різних гуманітарних наук для вирішення актуальних комплексних проблем» [3]. Деякі загальні аспекти цих досліджень представлені на офіційному сайті Інституту. Веб-ресурс виконує інформаційно-репрезентативну функцію діяльності установи і має наступні тематичні розділи: «Новини», «Історія», «Керівництво», «Відділи», «Аспірантура», «Наші видання», «Український національний комітет істориків при НАН України», «Корисні лінки», «Контакти».

За електронною адресою «www.iananu.kiev.ua/index.html» розміщується офіційний сайт Інституту археології НАН України [4], який здебільшого виконує інформаційно-репрезентативну функцію самого Інституту. Серед тематичних розділів веб-ресурсу («Новини», «Науково-популярний розділ», «Наукові дослідження», «Охорона археологічних пам'яток» тощо) на найбільшу увагу заслуговує розділ «Журнал «Археологія» сайт» [23], де представлені деякі електронні повнотекстові версії видання. Електронна версія забезпечує доступ до анотованих матеріалів поточного року та повнотекстовий доступ до матеріалів минулих років.

Важливою науково-дослідною установою у структурі НАН України є Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Перед ним поставлені «завдання систематичного і цілеспрямованого виявлення, опрацювання і публікації документів і пам'яток писемної історико-культурної спадщини, тобто створення своєрідної фундаментальної джерельної енциклопедії українського народу, координацію та науково-методичне керівництво археологічною діяльністю інших наукових, освітніх, культурологічних установ в Україні, розробку теоретико-методичних проблем сучасної археології та джерелознавства» [24]. Проте результати наукової діяльності Інституту

(зокрема електронні повнотекстові версії книг та наукових збірників) не представлені на його офіційному веб-ресурсі [5]. Сайт Інституту має загальну описову інформація, яка представлена у розділах: «Загальні матеріали», «Структура і штат Інституту», «Основні напрямки діяльності та науково-дослідної роботи й видавничі проекти», «Серії видавничої програми Археографічної комісії і Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України», «Видання, що готуються до друку». Цей веб-ресурс не відповідає тенденціям розвитку сучасного глобального інформаційного простору.

Із 2006 р. за електронною адресою «www.pamjatky.org.ua» розміщується український пам'яткоохоронний веб-ресурс «Відлуння віків» – спільне інтернет-представництво Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) та Центру пам'яткознавства НАН України [6]. На головній сторінці, окрім рубрики «Факти, події, коментарі», розміщений тематичний розділ «Пам'яткоохоронні організації», у якому подається загальна інформація про УТОПІК та Центр пам'яткознавства, у тому числі про їх керівництво, Вчену раду та співробітників. Оремо представлена законодавча база пам'яткоохоронної діяльності в Україні (переважно закони України, постанови Кабінету Міністрів України та укази Президента України).

В окремому розділі містяться матеріали 15 засідань «Пам'яткознавчих дискусій». Це цикл тематичних зустрічей фахівців та аматорів пам'яткознавчої справи, які присвячені важливим проблемам збереження історико-культурної спадщини держави. У розділі розміщено стенограми засідань та, у деяких випадках, післямови до них [25]. У подібному форматі представлений також розділ «Наші інтерв'ю», де розміщуються тексти більше 20 інтерв'ю з відомими фахівцями пам'яткознавства на актуальні теми [26].

У розділі «Тематичні видання» містяться повнотекстові електронні версії номерів всеукраїнського часопису «Відлуння віків» за 2008–2009 рр. (вип. 9-11); а також зміст інших часописів та періодичних видань: «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (1992–2009 рр., вип. 1-18), «Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури» (1998–2003, вип. 1-11), у тому числі «Відлуння віків» (1998–2007, вип. 1-8). Крім того, у розділі представлені електронні версії кількох назв інших видань, головним чином, узятих з інших веб-ресурсів [27].

Остання група тематичних розділів українського пам'яткоохоронного веб-ресурсу «Відлуння віків» («Тематичні інтернет-проекти», «Наші партнери» та інші) – це в основному гіперпосилання на українські та світові тематичні веб-ресурси.

Офіційний веб-сайт Інституту енциклопедичних досліджень НАН України [7] переважно репрезентує Інститут та його видавничу діяльність. Центральне місце ресурсу займає інформація про першу загальноукраїнську енциклопедію, яка відображає «цілісний багатогранний образ України 20-го століття», 25-томну «Енциклопедію Сучасної України» (ЕСУ), друк якої розпочато у 2001 р. Електронні ж повнотекстові статті представлені слабо (на сьогодні наявні лише окремі електронні статті з 7 тому ЕСУ на літери «Г» та «Д»).

У загальній сукупності вітчизняних офіційних веб-ресурсів з історії України на веб-сайтах установ відділення історії, філософії та права секції суспільних і гуманітарних наук НАН України важливими є веб-портали

Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [8] та Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника [9]. На веб-сайті НБУ основні інформаційні ресурси бібліотеки представлені у розділах: «Електронний каталог», «Спеціалізовані каталоги», «Реферативна база даних», «Електронний фонд», «Тематичні зібрання», «Аналітичні матеріали служби інформаційно-аналітичного забезпечення», «Електронні наукові фахові видання», «Наукова періодика України» тощо. Окрім того, інформаційні ресурси бібліотеки умовно можна виділити у три блоки: бібліографічні (головні вихідні дані роботи), реферативні (реферативні інформація, у якій відображено зміст публікації) та повнотекстові (повнотекстові електронні версії опублікованих або лише електронно репрезентованих робіт).

Важлива частина цих розділів – головні вихідні та реферативні дані (у тому числі шифр одиниці зберігання у бібліотеці), електронні версії опублікованих (дисертації, автореферати дисертацій, статті тощо) та електронних матеріалів з історії України. Так, у «Електронному каталозі» НБУ ім. В. І. Вернадського представлено більше 42 тис. електронних бібліографічних записів за тематичним розділом «Історія. Історичні науки», включаючи шифр одиниці зберігання в бібліотеці. Це головні вихідні дані книг, збірників, дисертацій, авторефератів дисертацій тощо з історичних наук [28]. Дана інформація полегшує пошук необхідного джерела у фондах бібліотеки. Окремо бібліографічні записи (каталог) дисертацій і авторефератів дисертацій з 1994 р. представлені у «Спеціалізованих каталогах». З історичних наук пошукова система надає інформацію про майже 6 тис. таких записів [29].

Реферативна інформація з тематичного розділу «Історія. Історичні науки» представлена у реферативній базі даних «Україніка наукова», головним призначенням якої є формування національних реферативних ресурсів, підготовка до друку галузевих серій Українського реферативного журналу «Джерело», забезпечення вільного доступу до інформації про результати наукової діяльності вітчизняних учених, активізація входження України до міжнародної системи наукових електронних комунікацій. Галузь «Історія. Історичні науки» включає майже 13 тис. записів (близько 4% від загальної кількості усіх записів) надходжень у бібліотеку починаючи з 1998 р. [30].

Повнотекстові електронні версії опублікованих робіт з історичних наук (статті, автореферати дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора наук) представлені у розділі «Електронний фонд». Він робить можливим доступ до текстів понад 2600 документів, у тому числі до більш ніж 2 тис. авторефератів дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора наук [31]. Електронна бібліотека авторефератів дисертацій також окремо представлена у рубриці «Тематичні зібрання публікацій». Крім того, тут також представлена рубрика «Українська класика, рукописи, стародруки», де розміщуються електронні повнотекстові версії кількох першоджерел з історії України (Київські глаголичні листки (IX–X ст.), Почаївські стародруки (XVIII ст.), Пересопницьке Євангеліє (1556–1561), Львівський Апостол (1574)) та ряд творів класики вітчизняної літератури [32].

У розділі «Електронні наукові фахові видання» містяться наукові фахові видання (24 назви), які існують лише в електронному форматі. Вони проходять редакційно-видавниче опрацювання, призначені для

поширення у незмінному вигляді, мають вихідні відомості та затверджені ВАК України як фахові видання, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук [33]. Основні підходи бібліотеки до роботи з цим видом документів визначені «Положенням про електронні наукові фахові видання», відповідно до якого Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського та Національна парламентська бібліотека України створюють зведений електронний каталог статей з усіх Видань, представляють його в Інтернет на свої веб-сайтах і забезпечують безкоштовний доступ до каталогу та повних текстів статей [34]. Електронне наукове фахове видання з історичних наук (поряд з технічними та економічними) на веб-сайті НБУ ім. В. І. Вернадського представлено «Вісником Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля» (№ 1-6, 2008–2009 рр.) [35].

У розділі «Наукова періодика України» представлені електронні версії вітчизняних журналів та збірників наукових праць (1217 назв) [36]. Їх розміщення на веб-сайті бібліотеки визначається Порядком передавання електронних копій періодичних друкованих наукових видань на зберігання до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [37]. З історичних наук у загальному списку періодики представлено понад 100 назв (близько 10% від загальної кількості представлених) журналів та збірників: періодика академічних установ, галузеві видання, видання вищих навчальних закладів тощо.

3 червня 2010 р. Президент України В. Янукович у Посланні до українського народу заявив, що важливим національним проектом у контексті стратегічного напрямку розвитку конкурентних переваг вітчизняної освіти і науки повинно стати створення Національної електронної бібліотеки, яка б об'єднала освітні, наукові, університетські та музейні ресурси в єдину мережу. Важливим також було б органічне включення Бібліотеки до загальноєвропейського інформаційного простору, що є запорукою прориву в освіті та науці [38]. На нашу думку, реалізація цього проекту найбільш оптимальною була б на базі веб-порталу Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Адже на сьогодні він є центральним та інтегральним не лише для ресурсів бібліотечних установ України, а й усього освітньо-навчального та наукового простору держави.

Серед інших бібліотек загальнодержавного значення, у фондах яких представлена значна кількість видань з української історії, – Львівська національна бібліотека України ім. В. Стефаника [9]. Проте електронні фонди цієї бібліотеки на сьогодні не відповідають технічним вимогам представлення у мережі відповідної електронної бази опублікованих видань. Веб-сайт виконує переважно інформаційно-ознайомлючу функцію з роботою самої бібліотеки.

Таким чином, веб-сайти ряду установ відділення історії, філософії та права секції суспільних і гуманітарних наук НАН України мають значний обсяг ресурсів історії України. Їх проблематика значною мірою залежить від мети та завдань діяльності відповідної установи, а інформаційне наповнення представлено як літературною базою, так і джерельними матеріалами.

Список використаних джерел

1. Інститут історії України НАН України : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.history.org.ua>.

2. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.ipiend.gov.ua>.
3. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.inst-ukr.lviv.ua>.
4. Інститут археології НАН України : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.iananu.kiev.ua>.
5. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.gilan.uar.net/nasu/hiuass.html>.
6. Відлуння Віків : Український пам'яткоохоронний інтернет-ресурс. – Режим доступу : <http://www.pamjatky.org.ua>.
7. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://encyclopedia.kiev.ua>.
8. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua>.
9. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.lsl.lviv.ua>.
10. Періодичні та серійні видання // Інститут історії України НАН України : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.history.org.ua/index.php?urlcnt=JournALL/seria.php>.
11. Проекти // Інститут історії України НАН України : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.history.org.ua/index.php?urlcnt=projects/seria.php>.
12. е-Енциклопедія України // Інститут історії України НАН України : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.history.org.ua/index.php?l=ENUs>.
13. е-Архів голодомору в Україні 1932–1933 рр. // Інститут історії України НАН України : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.history.org.ua/index.php?urlcnt=projects/select.php&seriaName=golod&InProject=Holod>.
14. Геноцид українського народу : Голодомор 1932–1933 рр. // Офіційний веб-портал Державного комітету архівів України. – Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine>.
15. Коллекция документов ГАРФ, РГАЭ, РГАСПИ, ЦА ФСБ России по теме «Голод в СССР. 1930–1934 гг.» // Портал «Архивы России». – Режим доступу : <http://www.rusarchives.ru/publication/hunger-ussr/content.shtml>.
16. Сводный перечень документов ГАРФ, РГАЭ, РГАСПИ, ЦА ФСБ России по теме «Голод в СССР. 1930–1934 гг.» // Министерство иностранных дел Российской Федерации : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.ln.mid.ru/ns-arch.nsf/932b471b7dc29104c32572ba00560533/22fa7cb39af8e09ec32574bb003a7f8c?OpenDocument>.
17. The Harriman Review. – 2008. – Vol. 16, № 2. – Режим доступу до журн. : http://www.harrimaninstitute.org/research/harriman_review.html.
18. е-Бібліотека видань Інституту історії України // Інститут історії України НАН України : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.history.org.ua/index.php?urlcnt=LiberUA/PDF.php>.
20. Головна // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.ipiend.gov.ua/?mid=1>.
21. Події // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.ipiend.gov.ua/?mid=9>.
22. Бібліотека // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.ipiend.gov.ua/?mid=8>.

23. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Режим доступу до журн. : <http://www.ipiend.gov.ua/?mid=89>.

24. Археологія : науковий журнал Інституту археології НАН України : електронна версія. – Режим доступу до журн. : <http://www.iananu.kiev.ua/archaeology/index.html>.

25. Про Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/institutions/iuass/index.html>.

26. Пам'яткознавчі дискусії // Відлуння Віків : Український пам'яткоохоронний інтернет-ресурс. – Режим доступу : <http://www.pamjatky.org.ua/Discussions.aspx>.

27. Наші інтерв'ю // Відлуння Віків : Український пам'яткоохоронний інтернет-ресурс. – Режим доступу : <http://www.pamjatky.org.ua/BrowseInterviews.aspx>.

28. Тематичні видання // Відлуння Віків : Український пам'яткоохоронний інтернет-ресурс. – Режим доступу : <http://www.pamjatky.org.ua/Books.aspx>.

29. Пошук у електронному каталозі // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/db/opac.html>.

30. Пошук у каталозі дисертацій і авторефератів дисертацій // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/db/dis.html>.

31. Пошук у реферативній базі даних «Україніка наукова» // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/db/ref.html>.

32. Пошук у електронному фонді // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/eb/ep.html>.

33. Тематичні та видові зібрання публікацій // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/eb/library_col.html.

34. Електронні наукові фахові видання // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals>.

35. Положення про електронні наукові фахові видання // Верховна Рада України : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1329-04&pass=4/UMfPEGznha2y.ZitFkFUDHdlwYsFggkRbI1c>.

36. Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля : науковий журнал : електронне наукове фахове видання // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : офіційний веб-сайт. – Режим доступу до журн. : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Vsunud/index.html>.

37. Наукова періодика України : журнали та збірники наукових праць // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/portal>.

38. Наказ Вищої атестаційної комісії та Національної академії наук України № 436/311 від 07.07.2008 р. «Про затвердження Порядку передавання електронних копій періодичних друкованих наукових видань на зберігання до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/law/08_elkop.html.

39. Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу // Президент України Віктор Янукович : офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/17307.html>.

Мирошник Р.В. Интернет-ресурсы украинской истории на сайтах учреждений отделения истории, философии и права секции общественных и гуманитарных наук НАН Украины

Анализируются особенности размещения интернет-ресурсов украинской истории на сайтах учреждений отделения истории, философии и права секции общественных и гуманитарных наук НАН Украины. Рассматривается специфика их информационного наполнения и проблематики.

Ключевые слова: история Украины, интернет-ресурсы, тематический раздел, сайт, портал.

Miroshnyk, R.V. Internet-recourses of Ukrainian History on the Sites of Establishment Department of History, Philosophy and Law Section of Public and Humanitarian Science of Ukraine

The article is dedicated to analyzed of peculiarity upload of Internet-recourses of Ukrainian history on the sites of establishment department of history, philosophy and law section of public and humanitarian science of Ukraine. The peculiarity of the information content and problems are confidered.

Key words: history of Ukraine, Internet-recourses, thematic section, site, portal.

Матеріали листування Володимира Даля із вченим-натуралістом Олександром Леманом як джерело з історії дослідження природи Оренбурзького краю в 40-х рр. XIX ст.

Розглядаються три листа В. Даля О. Леману, у яких відображені погляди великого етнографа–публіциста на роль наукового вивчення флори та фауни Оренбурзького краю.

Ключові слова: Оренбург, вчений–натураліст, науково–публіцистичні інтереси, Хівинський похід, екскурсія, геологічна експедиція, старушка–мама, географічні мапи.

На сучасному етапі виняткового значення набувають дослідження поглядів Володимира Даля при вивченні флори і фауни Оренбурж्या. Діяльність В. Даля в Оренбурзькому краї, задуми створення ним публіцистичних і наукових праць одержать додаткове висвітлення, якщо звернутися до його поглядів при листуванні із вченим–натуралістом Олександром Леманом (1814–1842), який три роки працював в Оренбурзі й тісно з ним співробітничав [1]. Ще в Дерпті в 1826–1829 рр. відбулося знайомство студента–медика Даля з юним Олександром – любителем природознавства, сином відомого в місті лікаря Іоганна Лемана. Цілком імовірно також, що саме під впливом В. Даля у В. Перовського з'явилася думка запросити в Оренбург цього молодого вченого, який уже прославився участю в експедиції Карла Бера на Нову Землю в 1837 р. [1]. У будь–якому разі безсумнівно, що в Оренбурзі Даля й Лемана пов'язували не тільки міцна щира дружба, але й спільні погляди, а також науково–публіцистичні інтереси, які насамперед стосувалися упорядкування задуманого В. Перовським Музею витворів природи Оренбурзького краю.

На сьогодні виявлено три листи Даля до Лемана, написані німецькою мовою й датовані 1840–1841 рр. [2,с.3–4]. Аналіз показав, що основний мотив їх – дослідження природи краю й збирання природничо–наукових колекцій для музею.

Перший з цих листів Даль написав Леману 17 лютого 1840 р. під час зимового Хівинського походу, у якому вони обоє брали участь і були визнані гідними нагород («колезький радник Даль – ордена Св. Станіслава II ступеня, імператорською короною прикрашеного», а «кандидат філософії Леман – ордена Св. Станіслава III ступеня» [3,т.1,с.XLIV]. Лист стосується наукової роботи Лемана й дозволяє уточнити деякі погляди як Даля, так і Лемана на Хівинський похід.

Про те, що учасники походу (В.І. Даль, О. Леман, географ П.О. Чихачев, астроном І.О. Васильєв) проводили, незважаючи на труднощі незвичайно суворої для тих місць зими, наукові дослідження із широкою програмою, відомо з надрукованого раніше листа В. Даля до геолога Гельмерсена; він відправлений трохи раніше, 7 лютого, з Емби, звідки експедиція виступила в дорогу назад [4]. У ньому В. Даль, перераховуючи здобуті ними результати, на його думку, досить мізерні, писав: «Леман очень и очень способный человек, но из-за снега и он ничего не смог сделать. Дюжины две мехов от млекопитающих – особенно грызунов, – столько же растений, которые неутомимый собиратель открыл под снегом и определил их и притом отчасти таких, каких здесь никогда не находили. Потом он снял и сообщил нам очень наглядный геогностический чертёж пройденного нами пространства; далее он набрал дюжины две минералогических образчиков, несколько окаменелостей, которые вам будут интересны; вот и всё» [4, с.91].

У знайденому листі від 17 лютого [5, с.4] В. Даль, що супроводжував Перовського, який об'їжджав війська, повідомляє Лемана, що йому дозволено відправитися разом з невеликим загonom до Ново-Олександровського укріплення на Каспійському морі, а звідти – в Оренбург. Ця подорож Лемана по місцях, не відомих науці того часу, обіцяла принести й дійсно принесла багато цікавих відкриттів.

В. Даль згадує чучельника Скорнякова – одного з «козачих малолітків», яких В.О. Перовський відправляв до Петербурга для навчання цього рідкісного мистецтва. Андрій Скорняков і його товариш Павло Волженцов супроводжували Лемана й у Хівинському поході, і пізніше – в експедиції до Бухари.

Тут В. Даль пише, що на настійну вимогу Перовського, Скорняков з Леманом не поїде, тому що повинен продовжувати свою роботу, і додає: «Вы, пожалуй, до Оренбурга не заметите его отсутствия, так как за это время вряд ли найдёте что–нибудь для снятия шкуры». Він радить Леману «не тащить с собой» уже зібрані шкури; «во всяком случае, – пише він, – Вы оставите здесь чучела лисиц–корсаков, которые Вам совсем не понадобятся» (Переклад тексту листів з німецької мови тут і далі Г.П. Матвієвської. – Прим. наша. – М.О.Є.)

Передбачаючи, що Леман буде в Оренбурзі раніше, ніж він, Володимир Даль просить: «Вы, конечно, зайдёте к моей старушке–маме и принесёте ей хорошие вести от её сыночка. Приветствуйте её и скажите, что мы, вероятно, тоже скоро будем там, но не знаем точно, когда». Ці слова свідчать про тепле, любовне ставлення В. Даля до своєї матері, що характеризує його як людину бескінечно вдячну за материнське виховання та піклування про нього.

Другий лист В. Даля адресований «его благородию Александру Ивановичу Леману в Златоуст» (дата його в оригіналі не зазначена). Відомо, що повертаючись в Оренбург із поїздки до Каспійського моря, Леман занедужав, але, тільки–но одужавши, відправився в подорож Уралом для збирання колекцій і дібрався до Златоуста. З листа В. Даля можна зробити висновок, що в цій науковій подорожі він став однодумцем Лемана. Ось переклад тексту листа: «Только что я услышал, дорогой Леман, что Вы в Златоусте. Завтра, в воскресенье, мы со Старбергом тоже будем там; подождите нас, Бога ради, и не предпринимайте в наше отсутствие ничего. Мы хотим вместе совершить все экскурсии на Таганой

(горний хребет в окрестностях Златоуста. – Прим. наша. – М.О.Є.) и т.д. Куда Вы хотите, но только вместе! До свидания. В. Даль».

Найбільш довгий і змістовний лист В. Даля, датований 13 липня 1841 р. і відправлений з Оренбурга в Бухару, де Леман перебував у складі геологічної експедиції під керівництвом К.Ф. Бутенева [6]. У цей час В. Даль очолював музей, який вони почали створювати. Як видно з листа, В.О. Перовський почав готуватися до від'їзду з Оренбурга, і В. Даль турбувався про своїх товаришів, передчуваючи серйозну зміну в їхній долі. Він пише: «В отдалении от остального мира, где вы, дорогой Леман, сейчас находитесь, несколько строк из этого другого мира, к которому Вы тоже принадлежите, возможно, не будут Вам нежелательны». Порадівши, що «последние известия» з Бухари «звучат довольно хорошо», В. Даль говорить: «Дай Бог, чтобы и дальше так продолжалось. Моя жена и моя мама, – додає він, – передают Вам привет и желают Вам очень много счастья». Далі він повідомляє, що «жара в Оренбурге значительная, часто свыше +30° и до 33°», що він живе на кочовищі в В.О. Перовського й приїжджає в місто «лишь каждые 3–4 недели на пару дней». Завтра вони з доктором Розенбергом повертаються на кочовище, де, за його словами, панує «лишь каждые 3–4 недели на пару дней» з нагоди приїзду петербурзьких гостей. Очікується прибуття вченої експедиції (у складі президента Лондонського географічного товариства Мурчисона, французького геолога Вернейля й натураліста Кейзерлінга), що подорожувала Уралом; її збираються зустріти досить урочисто, і Я. Хаников готує для показу складені ним карти. В. Даль розповідає, що відвідувачі кочовища виявляють велику цікавість до його колекції комах, серед яких – два зовсім нових види нічних метеликів. Насамкінець В. Даль пише: «Сейчас всех нас, чиновников, занимает мысль, куда мы должны деться с жёнами и детьми, когда Перовский уедет, что произойдёт наверняка скоро. Бог знает, куда судьба забросит каждого и где ему уготован его кусок хлеба» [6,с.5].

Коли через рік Леман з місією Бутенева повернувся з Бухари, В. Даль уже був у Петербурзі. Туди ж, завершивши упорядкування Музею природних витворів Оренбурзького краю, відправився й Леман, але «настигшая его в дороге внезапная смерть помешала их дружеской встрече» [6,с.5].

Коли читаєш ці листи Володимира Даля, спадає на думку, що ми наче «підслуховуємо» те, що адресоване не нам безпосередньо. Ця своєрідність емоційного сприйняття листів помічена давно. «Я завжди, – писав О.І. Герцен, – з якимсь трепетом, з якоюсь хворобливою насолодою, нервовою, смутною й, може, близькою до страху дивився на листи... Як сухе листя, що перезимувало під снігом, листи нагадують інше літо, його спеку, його теплі ночі, і те, що воно пішло на віки століть, по них здогадуєшся про гіллястий дуб, з якого його зірвав вітер, але він не шумить над головою й не давить всією своєю силою, як давить у книзі». Листування, продовжував він, «робиться якоюсь розкритою сповіддю, що рухається,... усе закріплено, усе позначено в листах... без рум'ян і прикрас» [7,т.11,с.514–515].

Виходячи із цього, ми й розглянемо стисло в першу чергу ці три листи В. Даля, поки невідомі широкому колу дослідників і читачів, а також через їхню маловивченість. Крім цього, у цих листах розкривається сутність поглядів їх автора і ситуації, що склалася після походу на Хіву, причини, що її викликали, її складові частини – факти, наслідки – аж до привіту Леману від дружини й матері В. Даля, його журби з приводу від'їзду В.О. Перовського з Оренбурга й подальшої долі кожного з них.

Звичайно, автор листів дає свою оцінку всього того, що він описує й аналізує, сміливо висловлює свої погляди. Однак на всі сторони цих унікальних документів неповторний відбиток накладає й значною мірою видозмінює їхні компоненти та обставина, що їх автор писав саме листи – від свого імені звертається до адресата Лемана, тієї особистості, що бере участь у ситуації, впливає на його погляди і вчинки. І форма листів тому не носить зовнішнього характеру, а закріплює особливий зміст, що пропонується спонукальними думками, завданнями, які вирішує в цих епістолярних творах В. Даль. Словом, багатогранні інтереси, справи й погляди збагачували його публіцистичну епістолярію. Захоплюючись, приміром, збиранням стародавніх рукописів, В.І. Даль придбав і передав у дарунок Академії наук рідкісний рукописний твір хівинського історика XVII в. Абул-Газі Бахадур-хана «Родословная тюрков». Ця коштовна знахідка особливо відзначалася в науковій пресі. Досліджував рукопис, а пізніше видав текст твору разом із французьким перекладом великий сходознавець П.І. Демезон (1807–1873), який до 1835 р. також служив у Оренбурзі [8].

Однак найбільше В.І. Даля приваблювали природничі науки, і В. Даль–учений користувався у свій час своїми передовими поглядами не меншою популярністю, ніж В. Даль–письменник і публіцист. Під час служби в Оренбурзі за свої природничонаукові праці він був обраний 21 грудня 1838 р. членом–кореспондентом Петербурзької академії наук, що також сприяло популярності його серед читачів найрізноманітніших інтересів і найрізноманітніших за ідейною і тематичною спрямованістю газет і журналів того часу. За свідченням історика, члена Оренбурзької вченої архівної комісії М.М. Модестова, краді з них «дорожили честю прикрашати свої сторінки творами В. Даля» [9,с.101], що й спонукало публіциста направляти в них свої матеріали різної тематики.

Отже, матеріали листів Володимира Даля до Олександра Лемана є надзвичайно інформативним джерелом для розкриття багатьох аспектів життя та діяльності цих видатних особистостей на початку 40–х рр. XIX ст. Аналіз епістолярної спадщини сприяє встановленню окремих подій і фактів у біографії учених, їх наукових зв'язків, віддзеркалює основні етапи формування наукових поглядів, подає більш повне уявлення про них.

Висловлене твердження надає можливість автору і надалі продовжити вивчення історії співпраці видатного вченого – публіциста Володимира Даля з любителями природознавства, географом П.О. Чихачевим, астрономом І.О. Васильєвим і іншими видатними діячами XIX ст., яка сприяє виявленню його поглядів, досвіду в багатьох справах.

Список використаних джерел

1. Санкт–Петербургский филиал Архива РАН. – Ф.56. – Оп.1. – Д.3.
2. Фесенко Ю.П. Исторические предвидения В. И. Даля / Ю. П. Фесенко // Седьмые Международные Далевские чтения. – Луганск, 2003.
3. Даль В.И. (Казак Луганский) Полное собрание сочинений : в 8 т. / В. И. Даль ; подгот. текстов, сост., предисл. В.Я. Дерягина, З. С. Дерягиной ; крит.–биограф. очерк А. Мельникова–Печерского. – М. : Столица, 1995.
4. Грот Я.К. Воспоминания о В.И. Дале : (с извлеч. из его писем) : воспоминания о П.П. Пекарском / Я.К. Грот // Сб. Отд–ния рус. яз. и словесности Импер. Акад. наук. 1873. – Т. 10, № 9. – С.35–54.

5. Матвиевская Г.П. Натуралист Владимир Даль / Г.П. Матвиевская // Вопросы истории естествознания и техники. – 1999. – № 4. – С.36–42.

6. Соловьёв М.М. Учёная экспедиция в Бухару в 1841–1842 гг. при участии натуралиста Александра Лемана / М.М. Соловьёв. – М. ; Л., 1936. – 62 с.

7. Герцен А. И. Собрание сочинений : в 30 т. / А.И. Герцен. – М. : Изд-во АН СССР, 1954–1965.

8. Histoire des Mogols et des Tatares par Aboul-Ghazi Behadour Khan / Publ., trad et annotee par le baron Demaisons. St.-Petersbourg. T. 1 (Texte). 1871; T. 2 (Trad.). 1874.

9. Модестов Н.Н. В.И. Даль в Оренбурге / Н. Н. Модестов // Труды Оренбургской архивной учёной комиссии. – Оренбург, 1913. – Вып. 27.

Евдокимов Н.А. Материалы переписки Владимира Даля с ученым–натуралистом Александром Лемоном как источник по истории исследования природы Оренбургского края в 40–х гг. XIX в.

Рассматриваются три письма В. Даля А. Леману, в которых отражены взгляды великого этнографа–публициста на роль научного изучения флоры и фауны Оренбургского края.

Ключевые слова: Оренбург, ученый–натуралист, научно–публицистические интересы, Хивинский поход, экскурсия, геологическая экспедиция, старушка–мама, географические карты.

Evdokimov, M.A. Materials of correspondence of Vladimir Dahl with a scientist–naturalist Alexander Lemonom as a source on history of research of nature of the Orenburg's edge in 40th of XX century

In the article three letter of V. Dahl to A. Leman, in which the looks of great ethnographer–publicist are reflected to the role of scientific study of flora and fauna of the Orenburg's edge, is examined.

Key words: Orenburg, scientist–naturalist, scientific–publicist interests, Khivinskiy hike, excursion, geological expedition, woman–mother, geographical maps.

Історія документознавства в Україні: історіографічний дискурс

Висвітлюється історія документознавства в Україні як науки та навчальної дисципліни. Показано переломлення процесів його становлення в суб'єктивній рецепції вітчизняних і зарубіжних вчених, віддзеркалено об'єктивні процеси розвитку науки.

***Ключові слова:** історіографія, документознавство, історія документознавства*

Однією з важливих умов успішного розв'язання суперечливих питань теоретико–методологічного характеру властивих сучасному документознавству, є всебічне, раціонально вмотивоване дослідження історії науки. Вивчення в історичній ретроспекції фактів, подій, явищ, що є значущими для її розвитку, завжди залишалося прерогативою історії. Короткі історико–документознавчі дослідження як органічна частина історії наук документально–комунікаційного напрямку з'являються в другій половині ХХ ст., коли документознавство як наука та навчальна дисципліна переживає утвердження, що виявляється на рівні суттєвих когнітивних і соціальних зрушень.

Початок дослідження теми пов'язуємо з працями, які з'явилися в 1940–х – на початку 1960–х рр., до остаточного оформлення документознавства в самостійну наукову дисципліну. Тематика студій стосується здебільшого історії діловодства, архівної справи, спеціальних історичних дисциплін у загальному та конкретному, що виявляє формування засад традиційного документознавства. Першими, хто звернув увагу на «діловодну документацію», її зовнішні і внутрішні характеристики, особливості як історичного джерела, стали історики–джерелознавці, архівісти, зокрема М.Г. Коробков, Б.М. Кочаков, К.Г. Мітяєв, В.І. Стрельський та інші викладачі й вихованці Московського державного історико–архівного інституту (далі – МДІАІ). Їм належить посилена увага до систем документації, що склалися в діловодстві різних історичних періодів, доведення високої міри їхньої достовірності та можливостей залучення до джерельної бази студіювань, використання інформаційного потенціалу.

У радянській Україні одним із перших звернув увагу на документознавство А.О. Введенський [7–9]. Йому належить запровадження в українську наукову термінологію поняття «документознавство» (1958), утворене скальованим підходом до російськомовного варіанту, та спроба дослідити історію дисципліни. А.О. Введенському властива підтримка розповсюдженій серед дипломатистів точки зору щодо документознавства як критичного діловодства [16]. Початкове сприйняття документознавства

як прикладної галузі знань певним чином збереглося і донині. Це і проявляється в ототожненні документознавства з діловодством. Утім згодом таке спрощене ставлення до науки відійшло в минуле й нині сприймається більшістю як архаїчне термінологічне роз'яснення, хоча продовжує зустрічатися у науковій і навчальній літературі донині.

Зауважимо, що після А.О. Введенського історія документознавства тривалий час, аж до 1990–х рр., не потрапляла в поле зору вітчизняних дослідників як предмет спеціального студіювання. Увага акцентувалася переважно на науково–методичних розробках із діловодства [21]. Виняток хіба–що становлять праці Я.Р. Дашкевича [10–11]. Постановка вченим питання про документознавство як історичну дисципліну чи «книжне діловодство» виявилася новаторською та започаткувала ставлення до документознавства як спеціальної історичної галузі знань.

До історії діловодства в 1960–1970–х рр. звернулись історики–архівісти й історики мови, зокрема П.І. Захарчинин, У.Я. Єдлінська, В.В. Панашенко, М.Л. Худаш та ін. [13–15;36;43]. Головним змістом їхніх студій було вивчення здебільшого середньовічних документів, народжених в канцеляріях різних установ. При цьому дослідники вдаються до студіювання не тільки мовних норм і режимів існування тексту, але й висувають на провідне місце в ієрархії наукових інтересів сферу їх створення та побутування, що дає можливість узурпувати за допомогою всебічної уваги до історії діловодства максимум дослідних граней.

Перші спроби саморефлексії документознавства в Радянському Союзі датуються 1970–1980–ми рр. Ідеться про спеціальні студії, присвячені історії й історії теорії документознавства, у виконанні провідних фахівців галузі – В.М. Автократова, В.Д. Банасюкевича, О.М. Баркалової, Г.Г. Воробйова, Б.С. Ілізарова, М.П. Ілюшенко, Т.В. Кузнєцової, Я.З. Лівшиця, К.Г. Мітяєва, А.М. Сокової та ін. Особливо слід відзначити праці А.М. Сокової, що звершилися ґрунтовним дослідженням *«Развитие советского документоведения в условиях научно–технической революции (1960–1980 гг.)»* (1987) [41;42], рефреном якого стало висвітлення перебігу подій, пов'язаних із впровадженням документознавчих ідей, новітніх технологій у документаційне забезпечення управління, діловодство й архівну справу.

Лише наприкінці 1980–х – на початку 1990–х рр. вітчизняна проблемно–тематична історіографія збагатилася працею, яка претендувала на узагальнення довідкового характеру – *«Документоведение»* (автор – Н.С. Костинська), що була опублікована в колективній монографії Інституту історії АН УРСР *«Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория»*, а згодом її модернізований варіант з'явився у відомому для широкого загалу навчальному посібнику за редакцією В.О. Замлинського та М.Ф. Дмитрієнко – *«Специальные исторические дисциплины»* (1992) [17]. За змістом статті відповідають поширеним у 1980–х – на початку 1990–х рр. міркуванням про документознавство як «критичне діловодство», галузь наукових знань міждисциплінарного змісту. Завдяки презентації історії й теорії науки у «діловодно–архівному контексті» перші розвідки Н.С. Костинської можна зарахувати до історіографії класичного документознавства.

Праці, які з'явилися на початку 1990–х рр., засвідчили вразливість документознавства до «атак» його нової версії. Першою працею, виконаною в загальнодокументознавчому руслі, стала публікація

Г.М. Швецової–Водки «*Определение документа в документационно–информационной науке*» (1991), що виразно тяжіє до документологічних узагальнень, а історичний компонент якої вказує на прихильне ставлення до «документаційної» версії походження науки [47]. Роком пізніше світ побачила фундаментальна монографія Л.А. Дубровіної «*Кодикология та кодикография української рукописної книги*» (1992) [12]. Віддаючи дослідну перевагу історії й теорії кодикології, кодикографії, зосереджених на вивченні української рукописної книги, автор визнала за потрібне вдаватися до усунення наявних термінологічних розбіжностей у тлумаченнях документа різними науками з метою складання його загального значення, ілюстрованого дослідженнями (археографічними, бібліографознавчими, джерелознавчими, документознавчими, палеографічними, текстологічними та ін.) рукописної книги.

Важливі думки знаходимо й у монографії С.Г. Кулешова «*Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія типологічної схеми*» (1995) [26]. Перебіг міркувань про міжгалузеві вивчення документа з позиції можливостей створення загальної історії та теорії документа, продемонстрований С.Г. Кулешовим, віддзеркалює результат зміцнення ідей загального документознавства у вітчизняному науковому просторі. Відтак поступово у 1990–х рр. документологічні ідеї «матеріалізувались» у «великий текст», що складався з праць Л.А. Дубровіної, С.Г. Кулешова, Г.М. Швецової–Водки, які в площині різних конкретних сфер роботи з документами та поза ними викликали інтерес до історії теорії документа та наук, що його вивчають.

Пізніше, наприкінці 1990 – на початку 2000–х рр., деякі аспекти змісту, співвідношення, ролі і значення загального, спеціального документознавства в системі наук документально–комунікаційного напрямку окреслюються в наукових студіях М.С. Слободяника, а також Н.М. Кушнарєнко, Г.М. Швецової–Водки [29–32; 40; 45–50]. Ідеться про ті з них, в яких розглядаються питання генези науки. Відчутною є належність ідей цих авторів документологічному дискурсу. Це продукувало зосередження на «книгознавчо–бібліографознавчо–бібліотекознавчій природі» науки, що виявилось у тематичних наукових розвідках, головна ідея яких розгортається довкола твердження про П. Отле як фундатора документознавства, перспективності загальної історії, теорії документа, базованих на документаційній науці [29, с. 11–15]. Звідси походять відомі й не менш важливі наукові погляди щодо тлумачення поняття «класичне (традиційне) документознавство», яке ототожнюється з документацією чи документаційною наукою. У той же час С.Г. Кулешов і прихильники його ідей терміном–словосполученням розуміють «діловодно–архівне» або мітязевське класичне (управлінське) документознавство [18, с. 128].

Вагоме місце у модерному документознавстві належить Н.М. Кушнарєнко. Домінуючим концептом її творчості у сфері документознавства є документологія та сучасний розвиток документознавчої науки [29–32]. Н.М. Кушнарєнко дійшла висновку, що у 1990–х рр. парадигматична схема науки про документ змінюється, знайшовши аргументоване представлення у вигляді «універсальних» документологічних тверджень, висуваних на ґрунті книгознавчо–бібліотекознавчих дисциплін і певним чином інформатики. Наголошуючи на життєздатності загального документознавства, її представники вдаються до історичних екскурсів із

метою поєднати результати розвитку спеціального документознавства задля їх узагальнень.

На особливу увагу заслуговують змістовні дослідження історії, теорії документа та науки про документ Г.М. Швецової–Водки [45–50]. Значну кількість праць науковець присвятила утвердженню загальнодокументознавчої концепції, побіжно вдаючись до малоформатних історичних екскурсів щодо історії науки. Торкаючись історії документальної науки, документалістики, Г.М. Швецова–Водка робить особливий акцент на сучасному розвитку документознавства в Україні, пропонуючи переглянути його перспективи та наголошуючи на актуальності документології, новітнього зразка інформаційної науки – ноокомунікології. Ці погляди створюють основу для інформаційних міждисциплінарних досліджень під назвою «документологічні студії».

Проблема спрямованості популярних у 1990–2000–х рр. об'єктів студіювання – документознавства та документології, привернула увагу історика–архівіста, археографа Г.В. Боряка. Ідеться про працю *«Національна архівна спадщина України та Державний реєстр «Археографічна Україніка»: архівні документальні ресурси та науково–інформаційні системи»* (1995) [6]. На відміну від інших, учений заперечує можливість зробити науку комплексною. У цьому контексті дослідник чітко вказує на риси документознавства, притаманні традиційному тлумаченню його змісту, пов'язаному з документальним забезпеченням управління та діловодством установ [6, с.88–89]. Усупереч популярним документологічним ідеям автор висунув припущення про неможливість побудови загальної теорії документа, залишившись при цьому на позиціях архівознавчого трактування документознавства. У руслі наших інтересів цінність праці полягає в її ґрунтуванні на суміші історичних наукових знань про документ, що розкриває об'єктивно зумовлене місце документознавства у міждисциплінарному просторі.

На зламі ХХ–ХХІ ст. осмислити результати попереднього розвитку документознавства та представити його у вигляді цілісного процесу спробував С.Г. Кулешов. Першою монографічною розробкою теми стала праця науковця *«Документознавство: Історія. Теоретичні основи»* (2000) [19]. Посилаючись на класичні загальнонаукові методологічні підходи науки, С.Г. Кулешов виокремлює декілька періодів розвитку документознавства, вдаючись до глибоких історичних екскурсів. Це дозволило йому належно поцінувати період накопичення первинних знань про документ, викристалізування основних напрямів роботи з документами та формування головного дослідного вектору – з'ясування еволюції традицій вивчення інформаційної й матеріальної складових документа.

Наприкінці 2000–х рр. С.Г. Кулешов відійшов від стереотипного виведення історичних передумов документознавства з глибини століть і зосередився на ХІХ ст., яке виявилось багатим на праці з теорії діловодства, архівознавства та історичного джерелознавства, вказуючи при цьому на основні чинники розвитку дисципліни в межах історичної науки та сфер практичної роботи з документами. У статті *«З історії документознавства в Україні»* С.Г. Кулешов та О.М. Загорецька запропонували вважати якісно відмінними етапами розвитку документознавства такі: ХІХ ст. – складання теорії діловодства та історичного джерелознавства як підмурка науки; 1920–1930–і рр. – вирішення проблем організації діловодства в умовах удосконалення управління народним господарством на

засадах упровадження методів наукової організації праці як передумови народження традиційного документознавства; 1950–1980-і рр. – формування дослідних напрямів документознавства в УРСР; від 1991 р. і до нашого часу – остаточне конституювання управлінського документознавства, становлення «нової версії» науки [21]. Виокремлені періоди історії документознавства знайшли виразне доповнення найвагомішими історичними фактами, явищами і процесами, що доводять їх якісну відмінність. Осмислення складного процесу розвитку документознавства в Україні дозволило С.Г. Кулешову та О.М. Загорецькій висловити ряд якісно нових зауваг щодо майбутнього науки. Студії вченого виявили і вперше так об'ємно й детально розкрили історію документознавства від початків емпіричних знань про документ до нинішніх контрверсійних теоретизувань, екстрапольованих на документологію.

Вважаємо важливим моментом фіксації інституціоналізації документознавства та визнання дисциплінарного статусу в історіографії науки. Упродовж 1980–2000-х рр. з'явилася низка наукових публікацій довідкового характеру, які віддзеркалили процес становлення документознавства як соціального інституту. Розвідки належать різним авторам, які водночас є представниками різних наукових шкіл. Окрім згаданих вище статей Н.С. Костинської, назовемо ще статті С.Г. Кулешова й М.С. Слободяника, опубліковані в енциклопедичних і довідникових виданнях указанного проміжку часу [18;40]. С.Г. Кулешов характеризує документознавство в руслі традиційних, близьких до позиції Н.С. Костинської, підходів у визначенні змісту та форми існування. Утім інший рівень розвитку науки спричинив усвідомлену критику попередніх здобутків, а підживлені ними дискусії довкола новітніх документознавчих ідей стимулювали виснування цілісної історії та теорії [18]. Представлення С.Г. Кулешовим історії теорії документознавства демонструє міждисциплінарні методи прочитання змісту науки. Прагнення продукувати історію, теорію документознавства залежно від розвитку діловодства й архівної справи, історичних наук так само присутнє в обох працях С.Г. Кулешова [18–26].

Окремо слід згадати єдину в межах пострадянського простору енциклопедичну статтю про документологію, яка належить М.С. Слободянику [40]. Її виконання дозволяє автору здебільшого на гіпотетичному рівні констатувати намагання дослідників побудувати загальну теорію й історію документа, визначити співвідносність між документознавством і документологією. Погляди на документологію, виходячи з передумов її складання, можуть бути спростовані представниками усталених дисциплін, що вивчають різні характеристики документа. Для умовно бездоганих загальнодокументознавчих концепцій потрібні єдина сутність і логіка розвитку наук, а також практичні схеми формування системи знань.

Варто відзначити також і новітні «проміжні студії» в процесі написання цілісної історії документознавства, що стосуються історії діловодства. До історії діловодства з метою виявлення історичних передумов формування документознавства звернулись В.В. Бездрабко, С.Г. Кулешов, Н.О. Леміш, Ю.І. Палеха, І.Л. Синяк [1–5;33;35;38–39]. Особливою увагою науковці виокремили історичні традиції діловодства й архівної справи в українських землях переважно XIX ст., реорганізаційні експерименти, спрямовані на документацийне забезпечення управління, національних урядів 1917–1919 рр. і радянської влади 1920–1930-х рр. Не можна заперечувати значення наукових студій І.Л. Синяка, Ю.І. Головка,

В.І. Стафійчук, присвячених традиціям унормування діловодства в окремих державних, адміністративно–територіальних установах різних історичних періодів, сенс яких полягає в активізації уваги до нагальних проблем історії документознавства [5].

Історіографічні аспекти проблеми знайшли відображення в працях з історії державних установ. Ідеться про праці В.С. Шандри [44], у яких ґрунтовно проаналізовано механізм організації документування та роботи з документами в генерал–губернаторствах України, й О.А. Купчинського, що присвячені всебічному вивченню актів і документів Галицько–Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. [27;28]. Незважаючи на чітке визначення змісту розвідок у їх назвах, укажемо на оприсутнення в студіях сюжетів, які мають першочергове значення для розкриття історії накопичення знань, пов'язаних із документуванням і функціонуванням документації, що розкриває механізми формування практики й теорії діловодства цього періоду. Діловодство й архівна справа, на думку дослідників, об'єктивно віддзеркалюють історично зумовлене формування галузей наукових знань про документ – документознавства й архівознавства, розуміння яких вимагає дослідження історії, теорії документа, методики роботи з ним у статичному та динамічному стані.

Принагідно назвемо також відому колективну працю істориків, архівістів, документознавців *«Нариси історії архівної справи в Україні»* (2002) [34], в якій пунктирно означено основні риси розвитку діловодства в українських землях, що входили до складу різних держав і державних конгломератів, починаючи від часів Київської Русі і до нинішнього часу. Це була вдала спроба порівняльної характеристики еволюції діловодства різних темпорально–хорологічних обмежень, а проваджений компаративний аналіз відкрив об'єктивні обставини збереження власних діловодних та архівних традицій, їх нівелювання й трансформації під впливом зарубіжних запозичень.

Невід'ємною складовою історіографії документознавства є праці істориків, присвячені багатогранному спеціальному вивченню характеристик документа та рефлексійним замальовкам про СІД. Ідеться про загальні теоретико–методологічні й історіографічні розробки про структуру історичної науки, студії з археографії, архівознавства, дипломатики, історії державних установ, історичного джерелознавства, кодикології, літописознавства, палеографії, сфрагістики, філігранології та ін. дисциплін, що належать провідним фахівцям вітчизняної науки другої половини XX ст. – початку XXI ст. Значущість та цінність вивчення цього масиву наукових публікацій пояснюється можливостями розкриття природи, механізмів накопичення теоретичних і науково–практичних знань про документ, чинників їх трансформування у вищу форму організованого системного існування – науку, відстеження процесу становлення документознавства, зв'язки з іншими галузями знань. Завдяки цим працям відбулась успішна постановка й деяке розв'язання питань про міждисциплінарне наповнення історіографії документознавства, межі середовища його становлення та розвитку [5].

Останнім часом виявлено потужне вивчення різних видів документів (картографічних, патентних, музичних, кінофотофонодокументів тощо). Це особливо слід відзначити у контексті історіографії документознавства 1990–2000–х рр. Активізація спеціальних документознавчих розробок є симптоматичним знаком реакції науки на посилення загальнодокументоз-

навчих студій. Відзначимо очевидну корисність специфічного контексту для універсальної історіографії історії будь-якої науки. Зосередження уваги на здобутках спеціального документознавства робить можливим незаангажований погляд на теорію та історію документознавства.

Отже, підсумовуючи, вважаємо за необхідне зробити декілька узагальнень. Студіювання порушеної нами проблеми носить фрагментарний характер. Зародження і розвиток документознавчих ідей, формування документознавства як навчальної дисципліни та науки, міждисциплінарні зв'язки й інші складні історико-дисциплінарні питання залишаються нерозглянутими, а отже, й «неосмисленими» сучасною історіографією. Кількість загальних і конкретно-тематичних праць, безпосередньо присвячених розвитку історико-документознавчих досліджень, у вітчизняній і зарубіжній історіографії є незначною. Вивчення історіографії історії документознавства демонструє парадоксальну картину невідповідності нагромадженого емпіричного матеріалу ступеню його теоретико-методологічного освоєння. Усунення нерівності можливе лише на ґрунті теоретичних узагальнень емпіричної інформації. Характеризуючи тематику сучасних досліджень з історії документознавства вкажемо на те, що в українській історіографії переважають праці, які стосуються генези, початкового етапу формування документознавства, модерних трансформацій науки під впливом книгознавства, бібліотекознавства й інформаційних наук. Праці з історії діловодства й архівної справи увиразнили образ документознавства на початковому етапі його розвитку. Незначній кількості студій притаманно розроблення історії окремих комплексних документознавчих тем із класифікації, уніфікації документів, термінології документознавства, освоєння зарубіжного досвіду.

Упродовж другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. помітним є істотне просування в галузі спеціальних історичних досліджень, що розробляють різні аспекти документа та середовища його створення й «життя». Проваджені на теренах документознавства історичні дослідження продемонстрували великий науковий потенціал і довели, що вивчення документознавчої проблематики має підстави розглядатись у рамках академічного дискурсу. Заклик Л.П. Репіної «до подолання анти тези сцієнтистської і гуманістичної тенденцій, структурного й антропологічного підходів, макро– і мікроісторії, системного й динамічного бачення історичного процесу» [37, с.43] відкриває широкі можливості для розвитку історії документознавства. Перебуваючи на межі інформаційного, бібліотекознавчого, книгознавчого, історичного, соціогуманітарного знання, наука отримує майже необмежені можливості збагачення за рахунок досягнень інших наукових сфер. Їх освоєння та продовження згодом стануть історією документознавства та об'єктом вивчення для інших дослідників.

Список використаних джерел

1. Бездрабко В. Діловодство у контексті державного управління Російської імперії ХІХ ст. як чинник становлення документознавства / В. Бездрабко // Істор. журн. – 2008. – № 5. – С. 62–72.
2. Бездрабко В. Трансформації тлумачення діловодства як віддзеркалення становлення документознавства / В. Бездрабко // Вісн. Акад. праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2008. – № 2. – С. 105–110.

3. Бездрабко В. Формування єдиної державної системи діловодства і розвиток управлінського документознавства: залежності й інвазії / В. Бездрабко // Вісн. ДАКККиМ. – 2008. – № 2. – С. 80–86.

4. Бездрабко В. Діловодство у переддень народження документознавства: особливості побутування та вплив на еволюцію науки про документ / В. Бездрабко // Наук. пр. Миколаїв. держун-ту. Вип. 75. Істор. науки. – 2008. – С. 156–165.

5. Бездрабко В.В. Сучасні історичні студіювання документа: en bloc et en detail // УІЖ. – 2009. – № 3. – С. 157–184.

6. Боряк Г.В. Національна архівна спадщина України та Державний реєстр «Археографічна Україніка»: архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи / Г.В. Боряк. – К., 1995. – 342 с.

7. Введенский А.А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика) / А.А. Введенский. – К.: Изд-во КГУ, 1963. – 220 с.

8. Введенський А. Допоміжні історичні дисципліни / А. Введенський, В. Дядиченко, В. Стрельський. – К.: Рад. школа, 1963. – 208 с.

9. Введенський А.О. Зародження і розвиток документознавства в Росії в XV–XVIII вв. / А.О. Введенський // Вісн. Київ. ун-ту. Серія : Історія та філософія. – 1958. – Вип. 1. – С. 87–94.

10. Дашкевич Я.Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст.: проблематика, стан і методика дослідження / Я.Р. Дашкевич // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наук. думка, 1969. – Вип. 4. – С. 129–171.

11. Дашкевич Я.Р. Стан і завдання української дипломатики / Я.Р. Дашкевич // Третя республік. наук. конф. з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С. 113–137.

12. Дубровіна Л.А. Кодикологія та кодикографії української рукописної книги / Л.А. Дубровіна. – К., 1992. – 372 с.

13. Єдлінська У.Я. Питання історичного синтаксису української мови. На матеріалі листів Богдана Хмельницького / У.Я. Єдлінська. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 107 с.

14. Захарчишина П.І. Особливості діловодства в адміністративних установах Галичини (1772–1918) / П.І. Захарчишина // Наук.-інформ. бюл. Архів. упр. УРСР. – 1963. – № 1. – С. 15–24

15. Захарчишина П.І. Писарі й архівісти земських і гродських канцелярій на західноукраїнських землях в XV–XVIII ст. / П.І. Захарчишина // Архіви України. – 1969. – № 1. – С. 15–26.

16. Коробков Н. Русская дипломатика : краткий очерк / Н. Коробков // Арх. дело. – 1940. – № 1. – С. 25.

17. Костинская Н.С. Документоведение / Н.С. Костинская // Специальные исторические дисциплины. – К., 1992. – С. 119–123.

18. Кулешов С. Документознавство / С. Кулешов // Українська архівна енциклопедія : робочий зошит : Д–М / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2006. – С. 128–131.

19. Кулешов С. Документознавство : Історія. Теоретичні основи / С. Кулешов. – К.: ДАКККиМ, 2000. – 163 с.

20. Кулешов С. Документологія як навчальний курс та наукова дисципліна // Студії з арх. справи та документознавства. – 2006. – Т. 14. – С. 58–61.

21. Кулешов С. З історії документознавства в Україні / С. Кулешов, О. Загорецька // Студії з арх. справи та документознавства. – 2008. – Т. 16. – С. 77–83.

22. Кулешов С. Історичне документознавство : зміст та основні завдання наукового напрямку (до постановки проблеми) / Сергій Кулешов // Арх. України. – 1998. – № 1–6. – С. 9–18.

23. Кулешов С. Перспективні напрямки наукових досліджень у спеціальному документознавстві // Студії з арх. справи та документознавства – 2004. – Т. 12. – С. 115–120.

24. Кулешов С. Проект концепції розвитку документознавства в Україні (матеріал до обговорення) / Сергій Кулешов // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 9. – К., 2007. – С. 80–100.

25. Кулешов С. Українське документознавство : сучасний стан та перспективи розвитку / С. Кулешов // Студії з арх. справи та документознавства. – 1999. – Т. 4. – С. 95–99.

26. Кулешов С.Г. Документальні джерела наукової інформації : поняття, типологія, історія типологічної схеми / С.Г. Кулешов. – К., 1995. – 191 с.

27. Купчинський О. Акти та документи Галицько–Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / О. Купчинський. – Львів: НТШ, 2004. – 1283 с.

28. Купчинський О. Земські та городські судово–адміністративні документальні фонди Львова / О. Купчинський / НАН України; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1998. – 99 с.

29. Кушнарєнко Н.М. Документоведение : учеб. / Н.М. Кушнарєнко. – К.: «Знання», 2000. – С. 11–15.

30. Кушнарєнко Н.М. Концентуальні засади підготовки наукових кадрів у галузі книгознавства, бібліотекознавства та бібліографознавства в Україні / Н.М. Кушнарєнко // Вісн. ХДАК. – Х., 2002. – Вип. 9. – С. 85–90.

31. Кушнарєнко Н.М. Навчальна дисципліна «Документознавство» в системі підготовки бібліотечно–інформаційних кадрів / Н.М. Кушнарєнко // Вісн. Кн. палати. – 1997. – № 12. – С. 21–22.

32. Кушнарєнко Н.М. Новый этап институционализации науки о документе // Науч. и техн. б–ки. – 2005. – № 11. – С. 35–42.

33. Леміш Н.О. Форми реєстрації документації в Канцелярії чернігівського цивільного губернатора в першій половині XIX ст. / Н.О. Леміш // Студії з арх. справи та документознавства. – 2008. – Т. 16. – С. 93–96.

34. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш і К. Климової. – К.: Видавн. дім «КМ «Академія», 2002. – 612 с.

35. Палєха Ю.І. До історії організації діловодства в державному апараті українських урядів 1917–1918 рр. / Ю. Палєха // Студії з арх. справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 132–136.

36. Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України) / В.В. Панашенко. – К.: Наук. думка, 1974. – 111 с.

37. Рєпина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. – М.: ИВИ РАН, 1998. – С. 43.

38. Сияк І.Л. Діловодство паланкових канцелярій періоду Нової Січі (1734–1775) / І.Л. Сияк // Наук. зап. : зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Т. 10. – С. 197–215.

39. Сияк І.Л. Документобіг останнього Коша Запорозького з Гетьманщиною / І.Л. Сияк // Наук. зап. : зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2006. – Т. 12. – С. 72–90.

40. Слободяник М. Документологія / М. Слободяник // Українська архівна енциклопедія : робочий зошит : Д–М / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2006. – С. 131–133.

41. Сокова А.Н. Современные исследования в области документоведения / А.Н. Сокова // Сов. архивы. – 1978. – № 4. – С. 42–50.

42. Сокова А.Н. Документоведение как научная дисциплина : объект, предмет, основные задачи / А.Н. Сокова // Документирование управленческой деятельности : сб. науч. тр. – М., 1986. – С. 5–30.

43. Худаш М.Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства) / М.Л. Худаш. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 164 с.

44. Шандра В.С. Генерал–губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В.С. Шандра. – К.: НАН України. Ін–т історії України, 2005. – 427 с.

45. Швецова–Водка Г.М. Документознавство : навч. посіб. / Г.М. Швецова–Водка. – К.: Знання, 2007. – 398 с. – (Серія «Вища освіта України XXI століття»).

46. Швецова–Водка Г.М. Об'єкт і предмет документознавства / Г.М. Швецова–Водка // Студії з арх. справи та документознавства. – 2007. – Т. 15. – С. 89–95.

47. Швецова–Водка Г.М. Определение документа в документационно–информационной науке / Г.М. Швецова–Водка / БАН СССР. – Л., 1991. – 44 с.

48. Швецова–Водка Г.М. Структура документознавства і його місце серед суміжних наукових дисциплін / Г.М. Швецова–Водка // Студії з арх. справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 120–125.

49. Швецова–Водка Г.М. Типологія документа : навч. посіб. / Г.М. Швецова–Водка. – К.: Кн. палата України, 1998. – 79 с.

50. Швецова–Водка Г.М. Типологія книги : навч. посіб. / Г.М. Швецова–Водка. – К.: Кн. палата України, 1999. – 68 с.

Бездрабко В.В. История документоведения в Украине: историографический дискурс

Освещается история документоведения в Украине как науки и научной дисциплины. Показано преломление процессов его становления в субъективной рецепции отечественных и зарубежных учёных, отражено объективные процессы развития науки.

Ключевые слова: историография, документоведение, история документоведения

Bezdrabko, V.V. The history of document studies in Ukraine: historiographic discourse

The article outlines the history of document studies in Ukraine both as science and study discipline. It shows turnover processes of its formation in subjective perception of domestic and foreign researchers, and reflects objective development processes of this science.

Key words: historiography, document studies, documentary profession studies, document studies research

Методологічні аспекти висвітлення проблем Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. у радянській історіографії

Висвітлюються малодосліджені аспекти вітчизняної історіографії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Аналізуючи праці радянських істориків, автори розглянули методологічні особливості їх концепцій щодо висвітлення наукових проблем Національно-визвольної війни. З'ясовано науковий доробок українських вчених радянського часу та методологічну обмеженість їх праць.

Ключові слова: історіографія, методологія.

Дослідження проблем розвитку радянської історичної науки та діяльності її представників у галузі вивчення Національно-визвольної війни середини XVII ст. є надзвичайно актуальним у наш час як в «контексті збагачення української історіографії та подальшого використання наукового доробку попередніх поколінь учених-істориків» [1], так і з точки зору встановлення історичної справедливості стосовно тих дослідників, працями яких іноді нехтують сучасні історики лише через те, що роки їх життя припадають на радянський період. Виникла нагальна потреба здійснити наукову реабілітацію тих вчених, які виявилися несправедливо забутими через їх приналежність до радянської історіографічної школи (В. Голобуцький, В. Грабовецький, В. Замлинський, О.Касименко, А. Козаченко, В. Легкий, М. Петровський та ін.). До того ж при визначенні пріоритетних напрямків розвитку сучасної історичної науки потрібно не повторити помилок, притаманних попереднім етапам її розвитку. Це можна зробити лише шляхом критичного вивчення наукової спадщини дослідників минулих поколінь. Особливої актуальності набуває дослідження проблем історії та історіографії Національно-визвольної війни у зв'язку з відзначенням 360-ї річниці її початку [2].

Надзвичайно важливим, на наш погляд, є дослідження того, як саме відображені ключові аспекти цих знаменних подій української історії в узагальнюючих працях радянського періоду. Кожне нове видання «Історії Української РСР», або «Історії держави й права Української РСР» було своєрідним лакмусовим папірцем, індикатором стану розвитку історичної науки в означений період. Порівнюючи їх, можна зробити висновок про генезу концепцій істориків, про ті обставини, що вплинули на формування

того чи іншого погляду на важливі історичні явища – в даному випадку на Національно–визвольну війну українського народу середини XVII ст.

Історіографія цієї проблеми є досить значною. Можна виділити три великі «пласти» праць, в яких розглядалися певні аспекти наукової проблеми: вітчизняні праці радянської доби, роботи істориків еміграції, сучасні дослідження.

У програмній статті О. Касименко «Розробка й висвітлення основних етапів історії України», яка була опублікована в 1950 р. різко засуджувалися праці І. Крип'якевича, що пояснювалося його приналежністю до «школи Грушевського» та його більш–ніж сорокарічною «фальсифікацією» історії України [3,с.64–65]. В. Легкий у вступі до своєї монографії, присвяченої селянству України в початковий період Національно–визвольної війни критично розглядав доробок радянських істориків у вивченні «роли народных масс в освободительной войне украинского народа» [4,с.8–9].

У добу короткочасної політичної «відлиги» в Україні в 60–х рр. з явилася робота Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?». Через опозиційний характер її неможливо віднести до радянської історіографії. Робота М. Брайчевського стоїть ближче до праць істориків української діаспори. Вона протягом кількох років поширювалась у СРСР в самвидаві і вперше опублікована на Заході на початку 70–х рр. [5]. М.Брайчевський оголосив «Тези до 300–річчя возз'єднання України з Росією...» ідейним спадком сталінської доби, що спотворює українську історію, суперечить марксистсько–ленінському вченню в національному питанні та засвідчує наявність російського великодержавного шовінізму в радянській історіографії. М. Брайчевський розробив тези, відмінні від офіційної схеми української історії. Вони базувалися на класових і національних постулатах марксистської історіографії доби «українізації» 20–х рр., але були збагачені власними оригінальними спостереженнями та висновками. Цей виклик системі, як наголошує Володимир Кравченко був побудований на характерному для радянських «шістдесятників» і західних лівих протиставленні В. Леніна та Й.Сталіна [6,с.510].

Показовим для характеристики вітчизняних праць радянської доби, що розглядали доробок вчених СРСР в царині дослідження й оцінки радянської історіографії Національно–визвольної війни, був відповідний розділ «Историографии истории Украинской ССР». Зокрема в ній запропонована спроба періодизації розвитку радянської історичної науки і відзначалося, що одним з перших істориків–марксистів був М. Покровський, який розцінював події 1648–1654 рр. як козацьку революцію, проте роботи його, не дивлячись на недоліки, «сыграли важную роль в становлении марксистской исторической науки и ее борьбе с буржуазной историографией» [7,с.93]. Окреслено також коло питань історії Національно–визвольної війни, які потребували уваги радянських дослідників, а саме: політичні, національні, культурні, релігійні питання. Вказано, що недостатньо висвітлена роль різних класів–верств у визвольній війні, не розкриті причини класових протиріч під час боротьби, спрощено зображення міжнародні відносини під час війни, потребують уваги проблеми організації армії,

її стратегії та тактики. Вкрай мало висвітлювалося таке важливе, але доволі складне питання, як державність на Україні, яка виникла в роки визвольної війни [7,с.94–98].

У статті В. Смолія та О. Гуржія, опублікованій у 1990 р., виділено два періоди радянської історіографії, в кожному з яких автори коротко розглядали проблему становлення української феодальної державності. Зокрема розглядалося питання про українську феодальну державність періоду Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Вчені зазначають, що перший період у радянській історіографії закінчився на початку 70-х рр. і характеризувався констатацією факту того, що існування української національної державності в роки Національно-визвольної війни беззаперечне. Серед істориків, що репрезентували цей напрямок в історіографії, названо І. Бойка, М. Петровського, С. Юшкова, Ф. Шевченка, А. Ткача [8, с. 11]. Другий період характеризувався відходом від вищезазначених позицій. Це, за твердженням В. Смолія та О. Гуржія, зазначали автори багатотомних «Історії Української РСР» та «Истории государства и права Украинской ССР» [8, с. 11–12].

Показовою в галузі загальної оцінки радянської історіографії крізь призму досягнень її найяскравіших представників є передмова до другого видання книги І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький», авторство якої належить доктору історичних наук Я. Ісаєвичу. Авторитетний історик зазначає, що книга І. Крип'якевича не є біографією гетьмана Богдана Хмельницького, чого міг би очікувати читач, ознайомившись з назвою монографії. Обрання такої підкреслено нейтральної назви, Я. Ісаєвич пояснює бажанням автора хоча-б на титульній сторінці уникнути обов'язкових пропагандистсько-штампованих формул [9, с. 5]. Святкуванню 300-річчя Переяславської ради Я. Ісаєвич надає подвійне значення: «з одного боку було запропоновано активізувати псевдоінтернаціоналістську риторіку, з другого, робилися певні поступки національним почуттям українців» [9, с. 6]. Автор також критично характеризує термінологічні штампи, загальноприйняті в радянській історіографії Національно-визвольної війни [9, с. 8–9].

Значно активніше радянська історіографія Національно-визвольної війни досліджувалась вченими української діаспори.

Українська радянська історіографія 20-х – серед. 50-х рр. XX ст. знайшла своє відображення в фундаментальній праці О. Оглоблина «Українська історіографія. 1917–1956» (видана в Нью-Йорку в 1957 р.). Дослідник справедливо відзначав, що офіційним лідером марксистської історіографії історії України в 20-х рр. був М. Яворський, проте його праці з наукової точки зору названо «абсолютно нікчемними» [10, с. 50]. Яскравим прикладом праць, що «не заслуговують уваги справжньої історичної науки» історик називав «Історію Української РСР» 1953 р. видання [10, с. 67–68].

Ідейним послідовником «справи» М. Брайчевського на Заході виступав видатний український історик Іван Лисяк-Рудницький. У своїй статті-рецензії «Переяслав: історія і міф» історик проаналізував загальний погляд радянської історичної науки на Переяславський договір 1654 р., а також певним чином синтезував схему еволюції поглядів радянських істориків на цю проблему. І. Лисяк-Рудницький відзначав, що концепція «возз'єднання» України з Росією піднесена в Радянському Союзі до рівня офіційної догми. Вчений розкрив причину надмірної апологетизації Богдана Хмельницького російськими істориками, а також показав витоки радянської концепції з російської великодержавної ідеї. І. Лисяк-Рудницький вважав концепцію «возз'єднання» України з Росією

застарілою, а однією з головних причин її відродження в 1950–х рр. називав проблему легітимізації російського панування на Україні [11, с. 74–79].

В цілому, потрібно відзначити недостатній стан дослідження радянської історіографії Національно–визвольної війни, і зокрема узагальнюючих праць радянської доби з історії України та історії держави і права Української РСР. Виходячи з цього, мета дослідження полягає у необхідності здійснення комплексного аналізу досягнень радянської історичної науки щодо вивчення ключових аспектів Національно–визвольної війни українського народу середини XVII ст., які знайшли відображення в узагальнюючих працях радянської доби.

За радянської доби, особливо з кінця 20–х рр. XX ст., на російську та українську історичну науку діяв колосальний тиск різноманітних позанаукових чинників. Незабаром те розмаїття концепцій, що існувало в колишній Російській імперії було брутально уніфіковано під єдиний стандарт, який диктувався науковцям з радянського «владного олімпу» [12, с. 636]. Як і в Російській імперії, проблема Національно–визвольної війни українського народу серед. XVII ст., а конкретніше Переяславської ради 1654 р. з часом почала вважатися ідеологічно ключовою і для легітимізації україно–російських відносин у межах Радянського Союзу, і для унеможливлення появи в Україні відцентрових тенденцій. Комуністична партія, яка знаходилася при владі в СРСР зажадала тотального ідеологічного контролю над історичною наукою.

На середину 30–х рр. XX ст. в основному ця мета була досягнута. Жорсткі рамки дозволеного перервали органічний розвиток історичних шкіл, що сформувалися у XIX – на початку XX ст. та унеможливили розвиток тих концепцій Національно–визвольної війни, які не вписувались у встановлені рамки. Хоча ці рамки протягом 30–х – початку 50–х зазнавали корегування, іноді навіть досить істотного становища історичної науки це не змінювало.

Ситуація обтяжувалася ще й встановленням штучних перепон між радянськими вченими й істориками «вільного світу». Результати виявилися вкрай негативними. По–перше, це призвело до шкідливої інтелектуальної самоізоляції радянських істориків, а по–друге, до руйнації конкурентного та співпрацюючого українсько–польсько–російського середовища, існування якого було в XIX – на початку XX ст. візитівкою та одним з рушіїв досліджень наукових проблем Національно–визвольної війни середини XVII ст., а також багатьох інших питань української й східноєвропейської історії [12, с. 636].

Видатний вчений, представник української еміграції Іван Лисяк–Рудницький абсолютно вірно відзначав, що радянська концепція Національно–визвольної війни та Переяславського договору походила від російської великодержавної концепції: «Богдана Хмельницького і хвалили, і ганили як гаданого творця об'єднання України та Росії... З тієї самої причини його дуже шанують у Радянському Союзі» [4, с. 74]. До кінця 20–х рр. ішов пошук шляхів адаптації російської великодержавницької концепції до нових ідеологічних потреб, пов'язаних з процесом так званого «подолання буржуазних концепцій історичного минулого» та становлення «єдино правильної марксистської методології історії» [11, с. 636].

Жорстка критика «буржуазних концепцій історичного минулого» була наріжним каменем всієї радянської історіографії. Показовою в цьому відношенні є вступна стаття до монументального археографічного збірника

«Воссоединение Украины с Россией» (Т.1., М., 1953). В статті зазначалося, що буржуазно-націоналістичні історики (Грушевський, Дорошенко та ін.) замовчували чи навіть ставили під сумнів наявність класових протиріч в українському суспільстві напередодні Національно-визвольної війни, антинауково оцінювали її рушійні сили та результати, стверджували думку про головну роль козацтва, і відривали його від селянства, принижували роль Богдана Хмельницького як політичного діяча і полководця, зображували його людиною без твердої самостійної лінії та поглядів. Автор статті називав такі твердження «буржуазних істориків» антинауковими [13, с. ХУІ–ХУІІ]. «Брехливими» називали також твердження «буржуазних націоналістів» про те, що до акту возз'єднання Росія не надавала Україні ніякої допомоги, буцімто її ставлення до України було нейтральним [13, с. ХХІ].

Доктор історичних наук, професор В. Голобуцький у монографії, присвяченій дипломатичній історії Національно-визвольної війни звинувачував у

хибному висвітленні завдань війни та ролі у ній народних мас Д. Бантиш-Каменського, хоча поряд із гострою критикою розглядав також позитивні риси його праці [14, с. 12–13]. Ще більш різкі заяви зустрічаємо у відповідному розділі «Історії Української РСР» (Т.1., К., 1967), написаному доктором історичних наук І. Бойко. Він стверджував, що дворянські та буржуазні історики (російські, польські та українські) зображували визвольну боротьбу народних мас України, як бунт безідейного кровожерливого хлопства-черні, що мав деструктивний і реакційний характер. А сам факт «возз'єднання» України з Росією вони розглядали як результат доброї волі російського царя, який ніби-то особисто взяв під свій захист український народ. Далі історик перераховував ті причини, що примусили до «фальсифікації буржуазних істориків»: класова ненависть до революційно-визвольної боротьби народних мас, заперечення її історичної закономірності і прогресивності.

Особливо небезпечними «буржуазно-націоналістичними істориками» І. Бойко називав М. Грушевського та його «школу». Вони ніби-то намагалися зобразити визвольну війну як боротьбу української «безкласової», «демократичної» нації проти всього польського народу; зображували основною причиною визвольної війни релігійне гноблення українського народу польською шляхтою, всіляко замовчували соціальні суперечності і класову боротьбу всередині українського суспільства, зраду його національних інтересів магнатсько-шляхетською верхівкою [15, с. 232]. Вони розцінювали акт возз'єднання як військовий союз [16, с. 130]. Побічно І. Бойко звинувачував М. Грушевського в фальсифікаційному висвітленні завдань політичної та дипломатичної діяльності Б. Хмельницького (не дивлячись на ніби то наявні у Грушевського документи, що свідчили про зворотнє) [17, с. 34]. Історик пояснював і причини такої «фальсифікації буржуазних істориків»: вони ставили завдання культивування на Україні шовінізму, ворожості до російського народу, були спрямовані на роз'єднання трудящих двох братніх народів та на ослаблення їх спільної боротьби за своє визволення від влади поміщиків і капіталістів [15, с. 232].

Процес ревізії марксистської концепції українсько-російських стосунків у період Національно-визвольної війни в дусі імперсько-радянської, східнослов'янської ідентичності, за твердженням В. Кравченка зайняв близько двох десятків років [6, с. 507]. Концептуальна еволюція радян-

ської історіографії проблеми в 30–50-х рр. XX ст. характеризувалася послідовною зміною концепцій приєднання України до Росії: формула «абсолютного зла» (20-ті рр.), «меншого зла» (30-ті рр.), «абсолютного блага» (в 40-на початку 50-х рр.). Вони знаходили своє втілення в численних узагальнюючих та спеціальних працях, концепції яких змінювалися одночасно зі зміною державної політики [6, с.507–508].

Таким чином, можна зробити висновок, що радянська історіографія Національно-визвольної війни трималася на двох концептуально важливих основах: критиці «буржуазних концепцій історичного минулого» та так званій концепції «возз'єднання» України з Росією, яка була складовою частиною «концепції давньоруської народності». Заради становлення «єдиної правильної марксистської методології історії» радянські історики пішли на відверте перекручування історичних фактів.

Не дивлячись на значні недоліки, радянська історіографія відіграла важливу роль у розвитку досліджень Національно-визвольної війни. Хоч радянські історики і знаходились під жорстким тиском партійної ідеології, неправомірно оцінювати їх науковий доробок у галузі вивчення історії Національно-визвольної війни однозначно. Варто відзначити плідну археографічну діяльність радянських вчених, що сприяла накопиченню фактів, які, в свою чергу, є основою будь-якого історичного дослідження.

Досліджувана тема має широкі перспективи подальшого вивчення. Заслуговує на увагу дослідників внесок окремих радянських істориків у вивчення історії Національно-визвольної війни (В. Голобуцький, Ф. Шевченко, О. Касименка та ін.). Потребує дослідження діяльність радянських істориків щодо упорядкування археографічних збірників з історії Національно-визвольної війни.

Список використаних джерел

1. Шевченко А. М. Н. Петровський та його внесок в українську історичну науку 20-х – початку 50-х рр. XX століття. – Спеціальність 07. 00. 06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 18 с. – [Цит. 2008, 28 січня]. – Доступний з: <<http://www.disser.com.ua/code-07.00.06--p-2.html/28469.html>>.

2. Указ Президента України № 78/2008 «Про відзначення у 2008 році 360-ї річниці подій пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття»: – [Цит. 2009, 27 січня]. – Доступний з: <<http://www.president.gov.ua/documents/7373.html>>.

3. Касименко О. Розробка й висвітлення основних етапів історії України / О. К. Касименко // Наук. зап. Ін-ту Історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – Т.3. 4. Легкий В. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648–1654 годов. – Л.: Узд-во ЛГУ, 1959.

5. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії / В. Кравченко // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С.509–510; Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії... / О. В. Ясь // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С.592.

6. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії / В. Кравченко // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003.

7. Историография истории Украинской ССР / Редкол.: И. С. Хмель и др. – К.: Наук. думка, 1987.
8. Смолій В., Гуржій О. Становлення української феодальної державності/ В. А. Смолій, О. І. Гуржій // Український історичний журнал. – 1990. – №10.
9. Ісаєвич Я. Передмова/ Я. Д. Ісаєвич // Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-е вид., виправлене і доповнене. – Львів: Світ, 1990.
10. Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956: Перекл. з англ. – К., 2003.
11. Лисяк–Рудницький І. Переяслав: історія і міф / І. Лисяк–Рудницький // Лисяк–Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. т. 1. / Упоряд. Я. Грицак; Пер. з англ. М. Бадік та ін. – К.: Основи, 1994..
12. Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року.../В. Брехуненко // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003.
13. Воссоединение Украины с Россией: Документы и матер. В 3-х т. – М.: Наука; 1953. – Т. 1.
14. Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К.: Политиздат, 1962.
15. Історія Української РСР: У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 1.
16. История государства и права Украинской ССР: В 3-х т. – К.: Наук. думка, 1987. – Т. 1.
17. Бойко І. До питання про державність українського народу в період феодалізму / І. Д. Бойко // Український історичний журнал. – 1968. – №8.

Романцов В.Н., Горб Е.С. Методологические аспекты освещения проблем Национально-освободительной войны украинского народа середины XVII в. в советской историографии

Освещаются малоисследованные аспекты отечественной историографии Национально-освободительной войны украинского народа середины ХУП в. Анализируя работы советских историков, авторы рассмотрели методологические особенности их концепций относительно освещения научных проблем Национально-освободительной войны. Выяснены научные наработки украинских ученых советского периода и методологическую ограниченность их работ.

Ключевые слова: историография, методология.

Romantsov, V.M., Horb, E.S. The war for independence and national ideas of the Ukrainian People in the Middle of XVII th century in the soviet historiography

Enlightens some less studies aspects of the national historiography of the war for independence and national ideas of the Ukrainian people in the middle of XVIIth century. While analyzing the works of the soviet historians, the authors studied their outlook upon the problems of the war for independence of the Soviet Ukrainian scientists and methodological insufficiencies of their works were defined.

Key words: historiography, methodological.

Боротьба українського націоналістичного руху з органами радянської влади на завершальному етапі Другої світової війни: історіографія

Проаналізовано висвітлення в сучасній українській історіографії основних напрямів боротьби українського націоналістичного руху з органами радянської влади на завершальному етапі Другої світової війни.

Ключові слова: національно-визвольний рух, ОУН, УПА, органи радянської влади.

Звільнення території України від нацистських загарбників призвело до відновлення радянської влади на західноукраїнських землях. Позитивно розцінюючи сам факт звільнення українських земель і об'єднання їх в єдиній державі, сучасні історики дають досить суперечливі оцінки процесу радянзації краю та боротьби національно-визвольних сил з тоталітарним режимом. Те, що вказані суспільні перетворення практично одноставно подавалися радянською історіографією як «розквіт західних областей УРСР у братній сім'ї радянських народів», а діяльність українських націоналістів і національно-визвольний рух таврувалися як зрада інтересів українського народу [1], пояснюється ідеологічним тиском Комуністичної партії та уряду на всі сфери суспільного життя, зокрема історичну науку.

Як справедливо відзначив Б. Ярош, об'єктивно говорити про УПА заборонялося навіть таким відомим партизанським командирам, як П. Вершигорі та Д. Медведеву. Автор наводить свідчення про те, що цензура заборонила П. Вершигорі опублікувати в журналі «Знання» свої спогади «Карпатський рейд», мотивуючи тим, що «бандерівці зображаються як організована, численна і серйозна воїнська сила, об'єднана в «курени» або полки, розполагающая похідними лазаретами і т.п. В ряду місць отождествляет тактику бандерівців с партизанской тактикой... С сильной долей восхищения рисует П. Вершигора образ «идеальной» бандеровки...» У записках Д. Медведева «Загін спішить на Захід» рецензентів, за словами Б. Яроша, не влаштувала спроба автора проаналізувати причини успіху бандерівського руху та теза про те, що на Західній Україні вони користувалися підтримкою населення [2, с.86]. Подібний ідеологічний тиск відчували на собі й історики, а будь-яка спроба об'єктивного висвітлення табуованих тем могла завершитися не лише звільненням з роботи, а й цілком реальним арештом та ув'язненням.

Зважаючи на це, радянська історіографія була змушена продукувати праці в руслі офіційної ідеології з притаманним для того часу вихваллянням будь-яких кроків партійного та державного керівництва. У помітно кращому становищі перебували українські історики за кордоном, над якими не тяжів ідеологічний примус. Саме на Заході впродовж майже 50-ти років виходили праці, автори яких намагалися не лише об'єктивно відтворити складні періоди новітньої історії України, а й донести до цілого світу правду про дискримінаційну політику радянської влади та національно-визвольний рух в Україні. Проте брак інформації з краю та відсутність джерел, які осідали в секретних фондах радянських архівів, також робили праці діаспорних авторів дещо однобокими та емоційно забавленими.

Протягом двох останніх десятиріч українська історіографія зробила якісно новий крок в дослідженні раніше заборонених тем. Оприлюднення значного масиву архівних матеріалів, які раніше були засекреченими, зняття будь-яких ідеологічних заборон, можливість обміну думками із зарубіжними дослідниками дали можливість для створення численних праць, які по-новому оцінюють історичні процеси та переглядають зроблені раніше висновки. Разом з тим інтерес до проблеми розгортання національно-визвольного руху проти радянської влади на західноукраїнських землях не лише не згасає, а нерідко переходить у нову площину – стає предметом політичних спекуляцій та нового витка ідеологічного протистояння.

Метою даної статті є спроба проаналізувати відображення в працях істориків основних напрямів протистояння українського націоналістичного руху та органів радянської влади на завершальному етапі Другої світової війни, з'ясувати його характерні риси, ставлення місцевого населення до радянської влади та учасників національно-визвольного руху.

Більшість сучасних дослідників доводять, що наближення Червоної армії до колишнього українського-польського кордону 1939 р. активізувало діяльність українських та польських націоналістів, які не бажали допустити входження Західної України до складу радянської держави. Проте польські підпільники в цей час на території краю чисельно й організаційно поступалися українським повстанцям, збройних рух яких у лавах УПА набув масового характеру. Тож саме ОУН і УПА стали головними чинниками протидії насадженню радянської влади на західноукраїнських землях.

Водночас історики вірно вказують на те, що боротьба Радянського Союзу за територію Західної України не припинялася протягом усього періоду війни та велася як на дипломатичному рівні, добиваючись юридичного визнання територіальних надбань на міжнародній арені, так і шляхом посилення свого впливу і пропаганди безпосередньо на тимчасово окупованих нацистами землях. Вагомим чинником у цій боротьбі стали рейди радянських партизанів на Правобережну Україну. За словами Д. Веденєєва та В. Кучера, вони, крім завдань воєнного характеру, переслідували важливу політичну мету: продемонструвати безперервність функціонування радянської системи, неминучість повернення радянської влади, невідворотність покарання тих, хто пішов на колаборацію з ворогом. Відповідно до цих завдань діяльність ОУН та УПА, що входила в антагоністичну суперечність із планами партійно-радянського керівництва щодо повоєнного устрою СРСР, зусиллями радянської пропаганди мала

набути колабораністського, зрадницького характеру по відношенню до українського народу[3,с.58,76]. Відповідні тези оприлюднив наприкінці війни міністр закордонних справ УРСР Д. Мануїльський, який намагався представити опір радянській владі в Західній Україні як організовану нацистами спецоперацію. За його словами, німці забезпечили українських націоналістів зброєю і продовольством, дали їм своїх офіцерів та наказали розпочати боротьбу в тилу Червоної армії, однак ці «банди» не користуються підтримкою місцевого населення[4,с.46]. Згодом ці твердження фактично стали хрестоматійними й на багато десятиліть визначили ставлення влади та радянської історичної науки до національно-визвольного руху.

На протигагу радянській історіографії сучасні історики на основі документів доводять, що «масовий характер боротьби добре організованих, озброєних, морально та ідейно стійких українських повстанських формувань, яких компартійна пропаганда за звичкою зображувала «неорганізованими бандами», змусив провідних радянсько-партійних керівників поставити питання про боротьбу з ними на державний рівень»[5,с.12].

Я. Грицак, А. Русначенко та інші дослідники проблеми звертають увагу на намагання радянської влади зіграти на патріотичних почуттях українців і тим самим ослабити національно-визвольний рух. Серед таких кроків історики називають встановлення ордена Б. Хмельницького, перейменування чотирьох фронтів на Українські, створення республіканських наркоматів військових і закордонних справ, призначення наркомом освіти і культури відомих діячів П. Тичини і М. Бажана, включення України до країн-засновниць ООН[6,с.250; 7,с.233]. Ю. Шаповал[8,с.184] пов'язує останній факт безпосередньо з намаганням хоч якось пом'якшити ті проблеми, які радянська влада мала в Західній Україні. Цей крок, на його переконання, був покликаний продемонструвати міжнародній спільноті певне «толерантне» ставлення до «самостійницьких» прагнень українців.

У свою чергу, наголошує ряд авторів, українські повстанці на контрольованих територіях активно проводили адміністративні та господарські реформи, формували органи влади та самооборони, відновлювали діяльність освітніх і культурних закладів, розбудовували УПА за зразком тогочасних регулярних армій тощо, тобто надавали повстанським «республікам» усіх атрибутів майбутньої української незалежної держави[9,с.126–131]. Інші автори також твердять[10,с.417], що повстанські «республіки» облаштовувалися на зразок майбутньої української незалежної держави, де широко використовувалася українська символіка й атрибутика, діяли органи влади і місцевого самоврядування.

На переконання М. Головка[11,с.553], роздвоєне ставлення місцевого населення визначалося, з одного боку, сприйняттям воїнів Червоної армії як борців з гітлерівськими окупантами, а з іншого – як носіїв радянської ідеології і представників радянської влади, що дискредитувала себе в 1939–1941 рр. Дослідники свідчать про численні випадки порушення «радянської законності» під час радянізації Західної України після її визволення від нацистів, що значною мірою сприяло формуванню негативного іміджу влади в очах місцевого населення. При цьому наводяться численні архівні документи з прикладами свавілля цивільних посадовців та військовослужбовців, які, за висловом О. Лисенка[12,с.316], переносили свою «класову ненависть» з «українських буржуазних націоналістів» на всіх мешканців краю.

Історики відзначають певну зміну ідеології ОУН у роки Другої світової війни. Так, А. Русначенко вказує на подолання деяких тоталітарних впливів в ідеології націоналізму, відкиданні, зокрема, тези «Україна для українців», вождівського принципу керування, аморальності в політиці. По-новому був проаналізований досвід визвольних змагань попереднього періоду руху, утвердилася концепція самостійної демократичної української держави на своїх етнічних землях зі справедливим суспільним ладом. Шлях до такої держави бачився в збройній боротьбі всього українського народу проти будь-яких окупантів, у зв'язку з чим необхідною ставала ідея об'єднання всіх державницьких сил, течій та груп [13, с.190]. Подібній трансформації, на думку А. Рибак, сприяло як більш детальне ознайомлення зі світоглядом населення Східної України, так і скомпрометованість тоталітарних ідей. Еволюція відбувалася в напрямі до лібералізації: наголос було зроблено на забезпеченні прав особи, толерантності до політичного плюралізму, відкиданні етно- і расової винятковості. Також мала місце спроба сформувати привабливу, у дечому популістську, соціально-економічну програму [14]. Усі ці зміни, відзначають дослідники, певною мірою розширили коло прихильників націоналістичної ідеології, у тому числі й за рахунок жителів інших областей України.

Автори видання «Галичина у Другій світовій війні» акцентують увагу на тому, що, зайнявши Західну Україну в 1944 р., радянські органи, на відміну від відносно обережної політики 1939–1941 рр., були сповнені рішучості швидко й безкомпромісно насадити націоналістично настроєним українцям свою владу. При цьому активна робота велася одразу на кількох стратегічних напрямках: воєнному, релігійному, суспільно-політичному, ідеологічному та культурно-освітньому. З одного боку, вказують історики, проводились різноманітні й широкомасштабні заходи ідеологічного характеру, спрямовані на марксистсько-ленінське виховання і перевиховання населення регіону, формування місцевого активу, насамперед з числа інтелігенції, а з іншого боку, здійснювалася рішуча насильницька ломка всього традиційного соціально-політичного життя краю [15, с.78,83].

Як вірно зауважує О. Лисенко, усвідомлюючи складність і масштабність завдань, які чекали свого вирішення ЦК компартії вдався до формування так званих оперативних груп, до яких входили працівники, що мали досвід роботи в партійних, комсомольських, профспілкових, радянських структурах. На них покладалося формування й налагодження роботи апарату обласних, міських і районних партійних комітетів та державних органів. Крім того, до західних областей було направлено тисячі працівників вищої і середньої школи, установ культури, науки, охорони здоров'я, фахівців сільського господарства, промисловості й транспорту. Всі вони мали забезпечити якнайшвидше здійснення соціалістичних перетворень у краї. При цьому дослідник доводить, що місцеві кадри, які залучалися до роботи у владних структурах, становили незначну частину [12, с.308–309].

Історики вказують на те, що поведінка деяких приїжджих номенклатурних працівників, співробітників органів внутрішніх справ і держбезпеки, військових комісаріатів та працівників інших установ, які порушували закон або ж своїми вчинками дискредитували репрезентовану ними владу, також провокувала ескалацію напруження. Цілком логічним виглядає і висновок про те, що, екстраполюючи такі випадки

на весь партійно–радянський апарат, націоналістична пропаганда вміло творила образ ворога, проти якого слід було боротися всіма можливими засобами[16,с.746–747].

Представники зарубіжної української історіографії стверджували, що безкомпромісне рішення проводу ОУН і УПА про продовження збройної боротьби проти радянських військових і адміністративних органів після звільнення західноукраїнських земель від гітлерівських окупантів певною мірою базувалося на переконаності про неминучість збройного конфлікту між СРСР і західними союзниками чи, навіть, спільній боротьбі німців і західних держав проти Радянської армії[17,с.417]. Ю. Сливка також вказує, що керівництво ОУН розраховувало на швидке наростання національно–визвольної війни всіх поневолених радянським режимом народів. Разом з тим він дійшов висновку, що ОУН занадто випереджала події й переоцінювала готовність західних держав впливати на політичну карту Європи після Другої світової війни, а в цьому контексті й на розв'язання українського національного питання. На думку автора, ситуація, в якій опинились ОУН і УПА та весь національно–визвольний рух, яскраво відображала глибину трагедії України, яка за тих конкретних історичних обставин була приречена на поневолення[18,с.40].

У свою чергу, С. Макарчук вказував на те, що на час переходу фронту в середовищі проводу ОУН і командування УПА були політики і командири, які пропонували припинити збройну боротьбу проти СРСР, повстанську армію розпустити, щоб зберегти потенціал національної сили на майбутнє, а керівним структурам організації перейти в глибоке підпілля. Однак подібні думки не знайшли підтримки – переміг курс на безкомпромісну боротьбу з радянським режимом[19,с.210].

Ю. Сливка звертає увагу на відсутність єдності національно–патріотичних сил, що мало негативні наслідки для визвольної боротьби в цілому. Свідченням цьому, за його словами, було створення Українським центральним комітетом вже наприкінці війни дивізії «Галичина», що йшло врозріз з тодішньою концепцією керівництва ОУН і УПА щодо згуртування поневолених народів до спільної боротьби за державну незалежність[20,с.9]. На переконання В. Дзьобака[21], негативно позначилися на націоналістичному русі Опору і конфлікти всередині ОУН(Б), репресивна діяльність Служби безпеки ОУН, під підозрою якої перебували й зазнавали тотальних перевірок і репресій не тільки рядові повстанці, а й вище керівництво організації тощо.

Помітна роль у сучасній історіографії приділяється діяльності Української головної визвольної ради (УГВР) та її ролі в організації національно–визвольного руху. За словами французького історика В. Косика, УГВР увірала в себе державотворчі традиції УНР 1917–1920 рр., але об'єднала зусилля тих політичних сил, які мали реальне представництво в тогочасній Україні, а не перебували в еміграції. Цим самим УГВР підкреслила представництво і державницьку позицію національно–визвольного руху в Україні[22,с.433]. Українські дослідники справедливо вказують, що такого поєднання: армії, переважно політичної організації та загальнонаціонального представництва – не мав жоден з рухів у східноєвропейських народів у роки війни[23,с.30]. Більшість фахівців звертає увагу на широкий демократизм, визнання рівності всіх громадян, незалежно від національності, верховенства права тощо, що лягли в основу вироблених учасниками УГВР рішень.

Необхідність створення надпартійного керівного органу визвольною боротьбою в Україні Я. Тимчишин пояснює тим, що ні ОУН як політична організація, ні УПА як міліарна сила народу, не могли брати на себе обов'язки верховного політичного керівництва боротьбою народу у всіх його багатогранних проявах, зокрема, щодо вирішення проблем всередині країни, так і щодо окремих стосунків з країнами, та участі в міжнародних відносинах. Тому, підкреслює він, був необхідний політичний Центр загальнонаціонального, загальнодержавного плану, який би мав мандат від народу і репрезентував Україну на міжнародній арені серед інших народів Європи і світу [24, с. 6–7]. Акцент на міжнародній діяльності УГВР, намагання її відстоювати інтереси українців перш за все перед провідними державами світу, поєднанні зусиль спільно з урядом УНР в екзилі у справі розгляду українського питання на міжнародній конференції, запереченні легітимності радянської влади на Україні тощо роблять також ряд інших авторів [10, с. 421]. У свою чергу, І. Андрухів, П. Кам'янський та інші історики висловлюють переконання [25, с. 156], що об'єднання українських національно-визвольних сил в єдину організацію було успіхом Проводу ОУН напередодні відновлення на західноукраїнських землях радянської влади.

Першочерговим завданням учасників національно-визвольного руху дослідники загалом вірно називають заходи й дії ОУН та УПА щодо зриву державних заготівель і мобілізації місцевого населення до лав Червоної армії. При цьому наводяться докази того, що радянська влада застосовувала за зрив мобілізації принцип колективної відповідальності, руйнуючи і грабуючи села та вбиваючи всіх, хто чинив навіть пасивний опір. Крім того, радянські органи намагалися мобілізувати до війська практично всіх чоловіків, навіть неповнолітніх та старих, певною мірою справедливо вбачаючи в них потенційних повстанців [15, с. 81–82].

Як зазначають О. Лисенко та Т. Вронська, боротьба між радянськими органами й українським підпіллям часто набувала форм відвертого шантажу і тероризування. З одного боку, радянська влада вимагала виконання держпоставок у повному обсязі й мобілізувала населення чоловічої статі до Червоної армії, з іншого, – під тиском «лісу» селяни переховували й передавали оунівцям та упівцям продукти харчування та речі першої необхідності, а також змушені були вступати в їхні збройні формування. Отже, підсумовують автори, діючи терористично-диверсійними методами та вступаючи у прямі збройні сутички з військовими підрозділами Червоної армії та НКВС, націоналістичне підпілля прагнуло не допустити утвердження радянської влади на західноукраїнських землях [16, с. 670].

Одним з головних чинників, які, за визначенням дослідників, забезпечили згорання українського національно-визвольного руху, стали масові депортації місцевого населення у віддалені райони СРСР. Так, Й. Надольський переконаний, що питання «очищення» Західної України від учасників визвольних змагань та членів їхніх сімей входило до переліку першочергових завдань радянських органів, а виселення ставали не лише методом боротьби проти інакомислення, а й засобом загального залякування з метою унеможливлення будь-яких проявів невдоволення. При цьому, наголошує автор, керівних працівників, які добиралися переважно в інших областях України та східних районах СРСР, цілеспрямовано орієнтували на використання силових, жорстоких, аж до репресій,

методів, а місцеве середовище рекомендували розглядати як однозначно вороже[26,с.168–169].

Ю. Сливка також вважає, що з поверненням на західноукраїнські землі Червоної армії радянський уряд приступив до «завершення розпочатого ще в 1941 р. тотального очищення території на західному кордоні СРСР, починаючи від Прибалтики і закінчуючи Західною Україною та Молдовою, від неблагонадійного з політичного, соціального і національного погляду елементу, тим більше, що саме ці регіони в роки радянсько–німецької війни найбільш відверто засвідчили неприйняття більшовицької тоталітарної системи і відчайдушно боролися за національну незалежність»[27,с.13]. Подібна точка зору отримала підтвердження і в працях дослідника радянських спецпоселень В. Земскова[28,с.115], який відзначив, що влада почала практикувати масові виселення у віддалені райони СРСР членів сімей учасників націоналістичних формувань, які на підставі директив НКВС направлялися у віддалені райони Красноярського краю, Іркутської та Омської областей. У свою чергу, російський історик В. Єзов звертає увагу на систему тотальної недовіри представників влади до всіх, хто в роки війни перебував на окупованій території, що також негативно впливало на настрої населення та відношення населення до радянського ладу в цілому[29,с.6].

Цікавим у цьому контексті видається робота В. Нікольського, присвячена репресивній діяльності органів державної безпеки СРСР в Україні. Аналізуючи загальну чисельність обвинувальних вироків у роки війни, він відзначає значне зростання чисельності осіб, заарештованих за повстанську діяльність. Так, за його підрахунками, кількість заарештованих за цим обвинуваченням в 1944 р. була майже у п'ятдесят разів більша, ніж у попередньому році, а в 1945 р. число репресованих збільшилося ще в 1,7 раза. Загальне збільшення за період війни було 87–ми кратним[30,с.206–207]. Такі дані пояснюються посиленням визвольного руху в Західній Україні, пік якого припав на завершальний період війни.

Аналізуючи боротьбу радянських органів з українськими повстанцями на завершальному етапі Другої світової війни, С. Макарчук наголошує, що радянська тактика того часу зводилася найчастіше до оточення загонів УПА переважаючими добре озброєними військовими силами з метою їх повного розгрому. При цьому чи не кожного разу йшлося не тільки про розгром загонів УПА, а насамперед про фізичне знищення учасників опору. Крім того, автор доводить, що в цей період офіційними радянськими органами схвалювався метод залякування селян спаленням їхніх хат і господарств, та наводить донесення виконавців каральних акцій про спалення хат і садиб запідозрених у зв'язках з підпіллям ОУН, де про подібні факти йшлося як про само собою похідні атрибути[19,с.215,219]. За словами В. Сергійчука[31,с.199], офіційною підставою для подібних дій стала постанова ЦК КП(б)У, згідно з якою вимагалось «не пропускати жодного випадку бандпроявів без репресій у відповідь, посилити висилку сімей бандитів і куркулів, які надають будь–яку допомогу бандитам». Загалом новітня історіографія відзначає весь трагізм тогочасної ситуації в Західній Україні, визнаючи, що до «бандитів чи їхніх пособників» потрапляли всі, хто хоч якось пробував заперечити чи поставити під сумнів правомірність дій представників радянської влади.

Більшість сучасних дослідників цілком справедливо вказує на те, що місцеве населення в УПА бачило своїх захисників, тому рішуче їх

підтримувало в протистоянні з радянськими органами. Разом з тим історики зазначають, що збройні формування УПА вдавалися у свою чергу до жорстоких методів протистояння. Ними, зокрема, переслідувалися й знищувалися партійні, радянські, громадські працівники та місцеві активісти, що сприяли радянській владі [32, с. 153]. Тому фахівці справедливо наголошують, що боротьба з обох сторін набула безкомпромісного й надзвичайно запеклого характеру. При цьому радянська історіографія всіляко намагалася акцентувати саме на втратах цивільного населення, яке «безневинно гинуло від рук українських націоналістів».

На противагу цьому твердженню Ю. Шаповал вказує на діяльність сумнозвісних спецгруп, які чинили насильство і свавілля під виглядом українських повстанців і до яких на початковій стадії їх діяльності входили переважно представники радянських партизанських загонів, а згодом і завербовані колишні вояки УПА та Служби безпеки [33, с. 115]. І. Білас кваліфікує такі групи як «провокативно–розвідувальні», а метою їх діяльності називає проведення широкої агентурної роботи по виявленню і фізичному знищенню провідників ОУН та командного складу УПА, організацію політичних провокацій та вбивств мирного населення від імені ОУН і УПА з метою компрометації національно–визвольної боротьби українського народу, протиставлення населення Західної та Східної України з метою поглиблення розколу між народом, подолання єдності українців у боротьбі з сталінським режимом [34, с. 66–69]. Численні документальні свідчення діяльності агентури та спеціальних боївків НКВС–НКДБ під виглядом ОУН і УПА наводить В. Сергійчук. За його словами, радянські органи вже в роки війни мали стільки успішних прийомів боротьби проти ОУН і УПА під маркою відділів останніх, що радили своїм колегам з Литовської РСР використовувати набутий досвід [35, с. 12]. Загалом у новітніх дослідженнях поширена й отримала підтвердження інформація про те, що підрозділам УПА нерідко приписувалися злочинні дії провокаційних спецзагонів НКВС або й просто грабіжників, які виступали від імені українських повстанців [36, с. 4].

Ряд авторів звертає увагу на діяльність радянських винищувальних батальйонів. Як вірно зауважує А. Кентій, при формуванні винищувальних батальйонів радянська сторона використала досвід, накопичений під час боротьби з українським повстанським рухом у 1919–1921 рр. Він також зазначає, що винищувальні батальйони, не дивлячись на в цілому не дуже високий стан їх боєздатності, все ж істотно дошкуляли визвольному руху. Тому УПА і провід ОУН прагнули не тільки вести розкладову роботу в цих формуваннях, але й намагалися за будь–яку ціну не допустити зростання їх чисельності, у тому числі й шляхом залякування карою [37, с. 154–155]. У свою чергу, В. Сергійчук звертає увагу на залучення радянськими органами до боротьби проти українських націоналістів винищувальних батальйонів, сформованих з польського населення. Лише коли стало зрозуміло, що ті, скориставшись дозволом Москви вільно використовувати зброю, перейшли до боротьби з українцями загалом, винищувальні батальйони стали набирати з українців [38, с. 4]. О. Безносок робить акцент на тому, що участь у винищувальному батальйоні зараховувалася як строкова служба в армії, тому до цих підрозділів часто записувалися ті, хто намагався її уникнути. Крім того, влада спеціально провокувала братовбивчу війну, зіштовхуючи односельців, а в окремих випадках і родичів, які стояли по різні сторони

боротьби. Таке протистояння, відзначає автор, донині залишило глибокий слід взаємної ненависті[39,с.248].

Разом з тим історики справедливо наголошують на використанні радянською владою проти українських повстанців різноманітних методів, покликаних ослабити спротив. Одним з них було проголошення амністій активним діячам підпілля. За словами В. Барана, лише в 1944 р. уряд УРСР двічі виступав зі зверненнями до населення західних областей України, пропонуючи повстанцям скласти зброю й обіцяючи їм амністію, а в наступні роки мали місце ще чотири такі звернення. Враховуючи складні умови підпільного життя й масовість каральних заходів, частина бандерівців скористалася амністією й покинула лави руху Опору, утім, частина з них так і не уникала репресій. Проте, наголошує дослідник, основна частина повстанців не зважала на заклики влади й продовжувала нерівну боротьбу[40,с.41].

У свою чергу, О. Ленартович зауважує, що повстанці також не залишили поза увагою звернення радянської влади до учасників національно-визвольних змагань. На підтвердження своїх слід автор наводить свідчення про лист-відповідь на адресу М. Гречухи та М. Хрущова, в якому спростовувалися звинувачення українських націоналістів у співпраці з нацистами, висувалися контрзвинувачення Сталіну в співпраці з Гітлером у 1939–1941 роках, стверджувався тоталітарний характер Радянської держави, порушувалися питання нерівноправності республік Радянського Союзу та ін.[41,с.19].

Історики відзначають безкомпромісність протистояння українських повстанців та працівників державного апарату, які проводили радянізацію краю, жертвами якого ставали й прибулі зі східних областей України представники української інтелігенції. У цьому контексті дослідники розглядають боротьбу повстанців проти створення й діяльності піонерських та комсомольських організацій, які вони вважали ідейно ворожими та шкідливими в процесі виховання учнівської молоді. Так, Т. Марусик вірно вказує на те, що піонерські та комсомольські організації стали важливим елементом політичного протистояння, а українські повстанці навіть оприлюднили звернення до директорів шкіл краю, в якому наголошували на необхідності навчання усіх дітей, проте застерігали педагогів від прищеплення дітям радянської ідеології[42,с.177]. Подібні свідчення наводить С. Сворак, який відзначає заходи ОУН щодо організації шкільної освіти, у тому числі розроблення шкільних програм, на західноукраїнських землях та протидію радянській ідеології у школах. Однак він визнає, що запровадження у школах програм, розроблених ОУН, викликало хвилю протесту та опору в частини вчителів, що прибули зі східних областей України та Росії. Тих директорів шкіл та вчителів, які не бажали виконувати вимоги нових шкільних програм, члени ОУН попереджували, просили виїхати, карали фізично, а особливо активних та непокірних знищували[43,с.68–80].

М. Головка також переконаний, що гостре ідеологічне протистояння між українськими повстанцями та владою здійснювалося не лише державними структурами, але й громадськими організаціями, які були провідниками офіційної лінії керівництва країни та республіки на місцях. При цьому боротьба за вплив на маси між ОУН і радянським режимом наприкінці війни входила в заключну фазу, а обидві сторони жодною мірою не обмежували себе у виборі засобів[11,с.477–478].

Загалом і радянська влада, і українські повстанці активно проводили пропаганду та контрпропаганду. За словами дослідниці видавничо-пропагандивної діяльності ОУН О. Стасюк, з поверненням Червоної армії на територію Західної України керівники ОУН фактично були змушені приділяти пропагандивній роботі максимум зусиль, оскільки усвідомлювали нереальність ефективного воєнного протистояння й констатували поширення уваги нової влади практично на всі сфери суспільного життя[44с.54–55]. А. Русначенко інформує про те, що пропагандист і його заступник з числа членів ОУН призначалися на кожний самооборонний куш з метою проведення політико-виховної роботи як серед бійців самооборони, так і серед місцевого населення та бійців і командирів Червоної армії. Крім того, у кожному відділі УПА також були політпрацівники, які вели виховну роботу з особовим складом та поширювали пропагандистську літературу серед населення під час рейдів[7,с.236–237].

За визначенням М. Чоповського, борючись проти ідеї незалежної України, радянська пропаганда пояснювала, що справжня незалежність і суверенність українського народу можлива тільки в тісному єднанні з російським народом у рамках Радянського Союзу. Автор наводить приклади ідеологічного протистояння на рівні листівок, де українські націоналісти вказували на загарбницький характер радянської влади, а радянські листівки, у свою чергу, твердили, що Червона армія не прагне до завоювання нових територій чи пригноблення народів і, отже, вона не бореться проти визвольного руху українського народу, а твердження з цього приводу українських націоналістів – це лише наклепи[45,с.99–100]. Крім того, суть радянських листівок зводилася до звинувачення українських націоналістів у колабораціонізмі та зраді інтересів українського народу.

О. Ленартович переконаний, що пропагандивна кампанія 1944–1945 рр. не мала значного успіху, хоча в ній використовувалися усі можливі на той час засоби масової інформації. Причин такої мало ефективності, на його думку, було декілька. По–перше, в ОУН і УПА було мало випадкових людей, мобілізованих силою чи тих, що стали повстанцями в силу якихось суб'єктивних обставин. Більшість із них була ідейно переконана в справедливості своєї боротьби. По–друге, Служба безпеки повстанців була важливим стримуючим фактором. Одним з основних її завдань було знищення дезертирів, отже той, хто бажав припинити боротьбу, наражався на смертельну небезпеку. По–третє, люди просто не довіряли радянській владі та її обіцянкам, бачачи численні випадки терору і насильства з боку радянських функціонерів і військових[41,с.20].

Проте українська історіографія відзначає й певну ефективність радянської пропагандистської машини, яка в подальші роки лише набирала обертів. За словами Г. Стародубець[46,с.341–342], величезна армія професійних політпрацівників активно «пресингувала» західноукраїнське суспільство, нав'язуючи йому свою комуністичну систему цінностей, вибудовану на основі піраміди: держава – суспільство – колектив – особа. Завдяки цьому на рівні масової свідомості порушився більш–менш стрункий ряд пов'язаних з такими поняттями, як свобода, гідність, справедливість, людяність.

Характерно, що й сьогодні серед українських істориків існують різні точки зору щодо протистояння радянських органів і ОУН та УПА. Так,

П. Брицький, піддаючи осуду злочинні дії каральних органів радянської влади, вважає за необхідне визнати, «що й з боку бандерівської ОУН і УПА теж були злочини, свавілля, розстріли. Йдеться про випадки, коли вбивали своїх же односельчан, українець – українця, передусім вчителів, медиків. Допускалися прояви геноциду і щодо польського населення, яке з діда–прадіда проживало в Україні і не могло нести відповідальності за злочини, скоєні польськими збройними формуваннями». Тому, вважає автор, Західна Україна пережила жорстоку братовбивчу війну [47, с. 43]. У свою чергу, Ю. Шаповал висловив переконання [33, с. 114], що боротьбу УПА слід визнати боротьбою проти окупантів, а те, що називають «сталінською державою» або «радянською владою», було лише формою колоніальної адміністрації.

Таким чином, більшість істориків схильна вважати, що протистояння українського національно–визвольного руху й органів радянської влади в Західній Україні наприкінці Другої світової війни набуло масового характеру, а жодна зі сторін практично не вибирала засобів, вдаючись до фізичного знищення опонентів і загального терору. При цьому наголошується, що радянські органи в цей період застосовували принцип колективної відповідальності і вдалися до масових депортацій місцевого населення, тим самим позбавляючи повстанців народної підтримки. У свою чергу, наводяться свідчення терористичних актів з боку українських націоналістів проти тих, хто активно підтримував заходи радянських органів щодо радянізації краю та боровся проти національно–визвольного руху. На переконання сучасних дослідників, важливим засобом боротьби стала пропаганда та контрпропаганда, які активно і ефективно використовувалися обома сторонами протистояння. Завдяки цьому українське суспільство й досі залишається розколотим, часто використовуючи в полеміці та, навіть, наукових дискусіях, замість фактів пропагандистські міфи попередньої епохи.

Водночас ряд аспектів досліджуваної проблеми досі не отримав належного висвітлення в науковій літературі. Зокрема, це специфіка і характер боротьби в різних областях і районах України, ставлення до учасників повстанського руху й радянських органів окремих прошарків населення та різних вікових груп, питання участі в національно–визвольному русі мешканців Західної України, які у лавах Червоної армії боролися проти гітлерівських загарбників та ін. Подібні факти замовчувалися радянською історіографією, оскільки спростовували усталений пропагандистський штамп про «українсько–німецьких націоналістів», «всенародну боротьбу з ними» та ін.

Список використаних джерел

1. Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях України). – Львів, 1963; Нариси історії Івано–Франківської обласної партійної організації / Редкол. П. Д. Сардачук та ін. – Ужгород: Карпати, 1979. – 312 с.; Радянське Прикарпаття. Документи і матеріали. – Ужгород: Карпати, 1964. – 404 с. та ін.

2. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50–ті роки ХХ століття: (Істор.–політолог. аспект). – Луцьк: Надстир'я, 1995.

3. Веденєєв Д. В., Кучер В. І. Українці проти нацизму: політичний вимір / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Національна академія служби безпеки України. – Запоріжжя: Просвіта, 2005.

4. Мануїльський Д. Українсько–німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини. – Львів, 1945.

5. Кучер В. Боротьба радянської влади проти національно–визвольного руху в повоєнні роки // Українська Повстанська Армія – феномен національної історії: Матеріали Всеукр. наук. конф. / Прикарпатський ун–т ім. Василя Стефаника; Інститут історії НАН України / В.І. Кононенко (голова редкол.). – Івано–Франківськ: Плай, 2003.

6. Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модер. укр. нації XIX–XX ст. Нарис історії України: Формування модер. укр. нації XIX–XX століття. – К.: Генеза, 1996.

7. Русначенко А. М. Народ збурений: Національно–визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50–х роках. – К: Пульсари, 2002.

8. Шаповал Ю. Війна після війни // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд. і відп. ред.). – Л.: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2004.

9. Вовк О. Державотворча діяльність УПА // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд. і відп. ред.). – Л.: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 126–131 та ін.

10. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник). – К.: Парламентське видавництво, 2007.

11. Головка М. Л. Суспільно–політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. / Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України. – К.: Олан, 2004.

12. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С. В. Кульчицький (відп.ред.). – К.: Наукова думка, 2005.

13. Русначенко А. М. Розумом і серцем. Українська суспільно–політична думка 1940–1980–х років. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 1999.

14. Рибак А. І. Концепція української держави в ідеології ОУН (1939–й – 1950–ті роки): Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2007.

15. Галичина у другій світовій війні (1939–1945) / Прикарпатський ун–т ім. Василя Стефаника / В.І. Кононенко (ред.кол.). – Івано–Франківськ: Плай, 2001.

16. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2002.

17. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. Слово С. В. Кульчицького. – 3–те вид., перероб. і доп. – К., 1993.

18. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно–політичний та міжнародно–правовий аспекти / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Л., 2005.

19. Макарчук С. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА. 1944–1945 рр. // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд. і відп.ред.). – Л.: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2004.

20. Сливка Ю. У пошуках історичної правди // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд.і відп.ред.). – Л.: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2004.

21. Дзьобак В. В. Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941–1944 рр.). – К.: Видавничий дім «Інфоцентр», 2005. – 266 с.

22. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні / Редактор Олег Романів; Перекл. з французької Романа Осадчука. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.

23. Русначенко А. Українська незавершена революція 40–50-х років // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд.і відп.ред.). – Л.: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2004.

24. Тимчишин Я. Український підпільний парламент і уряд. – Львів: «Тріада плюс», 2004.

25. Андрухів І. О., Кам'янський П. Є. Суспільно–політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30–х – 50–х роках ХХ ст.: Історико–політологічний аналіз. – Івано–Франківськ: Нова Зоря, 2005.

26. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.). – Луцьк: Вежа, 2008.

27. Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії // Депортації. Західні землі України кінця 30–х – початку 50–х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / Юрій... Сливка (упоряд.) – Л., 1996. Т.1: 1939–1945 рр.

28. Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960 / РАН; Институт российской истории. – М.: Наука, 2003.

29. Ежов В. А. Государственное управление СССР после окончания Великой Отечественной войны (1945–1950 гг.): Учеб. пособие. – С.Пб.: Нестор, 1999.

30. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–х–1950–ті рр.). Історико–статистичне дослідження / Донецький національний ун–т. – Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2003.

31. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1998.

32. Дробот І. І., Кучер В. І., Слюсаренко А. Г., Чернега П. М. Український народ у другій світовій війні: Навч. посібник / Національний педагогічний ун–т ім. М.Драгоманова. – К.: Школяр, 1998.

33. Шаповал Ю. І. Невигадані історії / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Центр історичної політики. – К.: Світогляд, 2004.

34. Військо України. – 1993. – № 2–3. – С.66–69.

35. Сергійчук В. І. Тавруючи визвольний прапор: Діяльність агентури та спецбівок НКВС–НКДБ під виглядом ОУН–УПА. – 2.вид., доп. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006.

36. Слово українських повстанців: Матеріали про інформаційно–пропагандистську діяльність УПА в повоєнний період / Редакційно–видавнича група «Реабілітовані історією» / П. Кралюк (упоряд., авт. передмови, післямови і комент.). – Луцьк: Надстир'я, 1996.

37. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. / НАН України; Інститут історії України. – К., 1999.

38. Сергійчук В. І. Самі себе звоювали. Діяльність винищувальних батальйонів проти українського національно–визвольного руху / Київський національний

ун–т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. – К.: Українські Видавничі Спілка, 2003.

39. Безносок О. П. Участь винищувальних батальйонів у ліквідації збройних формувань УПА на теренах Прикарпаття в 1944–1945 роках // Рід Шухевичів в історико–культурній спадщині України: матеріали Міжнар. наук. конф., с.Тишківці Городенківського р–ну, 10 липня 2005 р. / І. О. Андрухів (заг.ред.). – Івано–Франківськ: Нова Зоря, 2007.

40. Баран В. К. Україна: новітня історія: 1945 – 1991 рр. / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Л.: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2003.

41. Ленартович О. Ю. Селянство Західної України у національно–визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / Волинський держ. ун–т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1998.

42. Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40– 50–ті рр. ХХ ст.) / Чернівецький національний ун–т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці: Видавництво «Рута» ЧНУ, 2002.

43. Сворак С. Д. Культурно–освітня діяльність ОУН в умовах національно–визвольної війни в Західно–Українському регіоні (1944–1950 рр.) // Рід Шухевичів в історико–культурній спадщині України: матеріали Міжнар. наук. конф., с.Тишківці Городенківського р–ну, 10 липня 2005 р. / І. О. Андрухів (заг.ред.). – Івано–Франківськ: Нова Зоря, 2007.

44. Стасюк О. Видавничо–пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). – Львів: Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – 2006.

45. Чоповський М. Ю. Голгофа Західної України: Злочинна діяльність окупаційних режимів проти населення західноукраїнських земель та його боротьба за волю і незалежність 1920– 1953 рр. – Львів, 1996.

46. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008.

47. Брицький П. П. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія: історія і сучасність: Навч. матеріали до спецкурсу / Чернівецький національний ун–т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці: Рута, 2002.

Мищак І.Н. Борьба украинского националистического движения с органами советской власти на заключительном этапе Второй мировой войны: историография

Проанализировано освещение в современной украинской историографии основных направлений борьбы украинского националистического движения с органами советской власти на завершающем этапе Второй мировой войны.

Ключевые слова: национально–освободительное движение, ОУН, УПА, органы советской власти.

Myshchak, I.M. Fight of Ukrainian nationalists against the organs of soviet power on the finishing stage of Second World War: historiography

Illumination in modern Ukrainian historiography of basic directions of fight of Ukrainian nationalists with the organs of soviet power on the finishing stage of Second World War is analyzed.

Key words: national liberation motion, OUN, UPA, organs of soviet power.

Питання політики Великої Британії і Франції щодо територіальних проблем Польщі у 1918-1923 роках у післявоєнній британській і французькій історіографіях

Досліджено вивчення питання політики Великої Британії і Франції щодо польських кордонів у 1918–1923 роках у британській і французькій історіографіях після 1945 р.

Ключові слова: історіографія, історичні школи, Велика Британія, Франція, польські кордони, територіальні проблеми.

У контексті проблематики міжнародних відносин, витоків, причин і наслідків двох світових війн, дослідники звертали увагу на різні аспекти питання політики Великої Британії і Франції щодо процесу встановлення кордонів Польщі у 1918–1923 рр. Досліджуючи цю проблему історіографія дає змогу усвідомити нерозривний зв'язок історичної науки з розвитком суспільств, відповідних їм суспільно–політичних засад і зовнішньополітичних концепцій, рівнем історіобачення всесвітньої історії.

Події, пов'язані з розпадом «світової соціалістичної системи» наприкінці 80–х – на початку 90–х років ХХ ст., які призвели до знесення бар'єрів із західним світом, ліквідації ідеологічної і політичної цензури та запровадження плюралізму в історичній науці, зумовили спалах інтересу у вітчизняних дослідників до вивчення проблем європейських відносин. Саме сьогодні, в період вироблення концептуальних засад зовнішньополітичної стратегії та пріоритетів міжнародної діяльності незалежної України, держава потребує від науковців комплексних наукових синтезів історії зарубіжних країн та їх взаємовідносин. З огляду на це, особливої актуальності набуває питання політики Великої Британії і Франції щодо встановлення кордонів Другої Речі Посполитої та відображення цієї проблеми у британській і французькій історіографіях.

Епопея двох світових воєн, які викликали потребу переосмислити характер подій та запропонувати нові оцінки минулого з одного боку, і запекла ідеологічна та політична конфронтація часів «холодної війни» – з іншого, котра впливала на характер історичних досліджень, їх концептуальну спрямованість і висновки, ставили істориків у вкрай складне становище при вивченні сторінок такої недавньої для них історії міжвоєнного періоду. Тому, в цій статті ми намагаємось, на основі порівняльного аналізу, дослідити вивчення питання політики Великої Британії і Франції щодо територіальних проблем Польщі у 1918–1923 роках у британській і французькій історіографіях після 1945 р. як однієї із ключових проблем міжвоєнної доби, що дасть змогу виявити загальні тенденції і відмінності вказаних історичних шкіл при трактуванні цієї проблеми, визначити її

місце серед досліджень зовнішньої політики Великої Британії і Франції у вказаний період, та з'ясувати вплив зовнішніх факторів на розвиток цих історичних шкіл у післявоєнні роки.

Потрясіння, які зазнала Франція в ході світових воєн вплинули на появу праць цивілізаційного характеру, які створювалися у площині «теорії довгих хвиль» післявоєнного покоління школи «Анналів» на чолі з Ф. Броделем. Представники цієї школи, яка стала панівною у французькій історіографії після 1945 р., прагнули відтворити таку історію, яка описувала б всі існуючі в суспільстві зв'язки – економічні, соціальні, культурні тощо. Відповідно, змінився й підхід до трактування історії представниками раніше домінуючої політико–дипломатичної школи. Так, П. Ренувен писав, що одні історики вважають достатнім вивчення дипломатичної історії, а представники нового напрямку наголошують на необхідності вивчати відносини між народами, матеріальне і духовне життя суспільств [1].

У перші післявоєнні роки тема нашого дослідження загалом простежується у працях про Версальський договір [2–4]. Певний вплив на згоду Ради Послів визнати східні кордони Польщі у 1923 р. зробила Рурська акція, з приводу якої серед дослідників виникла дискусія щодо причин, які змусили Р. Пуанкаре її розпочати [5,с.305–306;6,с.34]. Пік публікацій з проблем зовнішньої політики Франції міжвоєнної доби припадає на 60–80–ті роки, що було пов'язано як із відкриттям архівних фондів провідних країн, так й з ювілеями Третьої республіки, адже 1870 і 1875 рр. – це роки проголошення республіки і прийняття конституції. Так, М. Бомон висловлює думку, що стрижнем її політики було намагання згуртувати навколо себе держави, «стурбовані тим, як запобігти зростанню німецької потужності» [7,с.28,32]. Тому Париж намагався «передати новоутвореним державам якомога більше територій» [8,с.331]. Ш. Фолен вважав, що політика «східних союзів» Франції не сприяла встановленню міцного миру в Європі [9]. Особливу увагу звертаємо на доробок Ж. Суту, який зупинився на економічному аспекті політики Франції щодо Польщі [10–11] та її східноєвропейській політиці загалом [12–14].

Становище Франції у світлі міжнародних відносин міжвоєнної доби стало об'єктом дослідження П. Ренувена, який безпосередньо звертається до проблем союзницьких відносин, утворення нових незалежних держав в Центрально–Східній Європі, мирного врегулювання на Паризькій мирній конференції [15–16]. Залишаючись, переважно, на платформі політико–дипломатичних трактувань міжнародного життя, він разом з тим шукає зв'язок між зовнішніми і внутрішніми факторами [17,с.65]. Народження Версальської системи П. Ренувен пов'язував із наступом нової епохи, кризою парламентаризму і ліберального суспільства на Заході. Починаючи з 60–х років, з'являються класичні дослідження з всесвітньої історії Ж.–Б. Дюрозеля [18–20], який, називаючи конкретні фактори застосування принципу самовизначення націй переможцями у війні, разом з іншими істориками [21–23], зазначав, що це робилося на Паризькій мирній конференції недосконало і упереджено. Історик розрізняє позиції Лондона і Парижа до Польщі та її кордонів, що пояснював різними стратегічними планами [20,с.39].

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття відбувається своєрідний ренесанс «історії подій», але на підґрунті «історичного синтезу» і багатотакторності, з урахуванням явищ масової психології і ментальності.

Взагалі, події, пов'язані з розпадом «світової соціалістичної системи» зумовили спалах інтересу до вивчення проблем війни, миру і революцій. Так, Ф. Бафоль [24], Ж.-Д. Авенель [25], А. Віато [26–27] висвітлюють підтримку Францією Польщі у війні проти більшовиків 1920 р. та її територіальних домагань до балтійських земель, Верхньої Сілезії і Східної Галичини. Щодо останньої, виходячи з притаманної для цієї історіографії риси – відстоювання концепції демократизму політики Франції, автори наголошують на прагненні Парижа пом'якшити національні утиски українців з боку Варшави. У роботах про Паризьку мирну конференцію, Ж.-Ж. Беккер вважає, що головними причинами невдалого Версальського миру були «глибокі розбіжності між переможцями» [28,с.122], а П. де Гмелен доводить, що «післявоєнна доба могла бути лише перемир'ям, яка постало за фальшивим миром» [29,с.404]. Вивчення питання політики Франції щодо польсько–литовського конфлікту демонструють зв'язок між захопленням литовцями Клайпеди і визнанням східних кордонів Польщі [30–32]. Праці біографічного характеру щодо діяльності Ж. Клемансо [33], Р. Пуанкаре [34] і глав МЗС Франції [35], показують вплив історичних осіб на прийняття тих чи інших рішень щодо кордонів Польщі.

У свою чергу традиція розгляду різних аспектів питання політики Великої Британії і Франції щодо кордонів Польщі у 1918–1923 рр. у британській історіографії була закладена кембріджськими істориками [36–37] і в класичній роботі про Паризьку мирну конференцію під редакцією Х. Темперлея [38], які оцінюють позицію Лондона у цій справі як частину політики створення «стабільної Європи», котра б не була реалізована в разі відновлення Польщі в межах 1772 р. На їхню думку це призвело б до збільшення реваншистських настроїв в Росії і Німеччині, що спровокувало б чергову світову кризу.

Британська історична школа представлена роботою історика–марксиста А. Мортонна [39], який розглядає це питання, як й радянські вчені, через призму британської імперіалістичної зовнішньої політики. Він прагне довести, що єдиною метою Лондона було знищення більшовизму, навіть за рахунок приєднання до Польщі «російських територій» і порушення рівноваги сил в Європі. Дослідження видані у 1944–1946 роках [40–42], відображають погляди генерації того часу, а тому характеризуються захопленням діяльністю Радянського Союзу упродовж війни. Натомість Р. Мечрей [43] із пропольської позиції висвітлює вирішення польсько–німецьких прикордонних суперечок. Підхід Х. Темперлея і «кембріджців» до оцінки британської політики щодо Польщі чітко проявився у працях 50–60–ті рр. [44–48].

У 70–80–ті роки під впливом загальноєвропейських історіографічних процесів відбулося поступове методологічне зближення дипломатичної історії з історією міжнародних відносин. Тому, у сучасному лексиконі істориків, які займаються цією проблематикою, поняття «зовнішня політика Великобританії» вживається у вузькому традиційному значенні та у широкому новому – як своєрідний аналог поняття Великобританія у системі міжнародних відносин [49,с.1;50,с.1–30]. Загалом, з того часу вивчення історії британської зовнішньої політики ділять на: 1) зовнішньополітичну історію, яка вивчається в руслі дипломатичної історії і охоплює взаємовідносини Великобританії з іншими країнами; 2) військову і стратегічну історію, яка включає різні сюжети конкуренції з державами Європи, США, Японією та історію локальних і світових війн; 3) імперську

історію та історію відносин Великобританії з країнами Співдружності націй; 4) політичну біографію [51,с.208].

Для праць цього періоду [52–54] є характерним, у тій чи іншій мірі, виправдання британського зовнішнього курсу у міжвоєнну добу. Дещо іншої позиції дотримується Н. Стоун [55], який намагається довести, що політика Лондона до Польщі була детермінована конкретними зовнішньополітичними реаліями, а не була частиною доктрини «балансу сил» в Європі. У цей час з'являються публікації щодо російсько–польської війни, встановлення східного кордону Польщі [56–57]. С. Вайт вважає, що Захід до 1923 р. не відмовлявся від спроб повалення більшовицької влади, що впливало на питання визнання ризького кордону [58,с.12].

Великий внесок у вивчення нашої проблеми зробив Н. Дейвіс [59–64]. Його праця «Білий орел, червона зірка» [65] вважається однією з кращих робіт про радянсько–польську війну. В ній політика Лондона оцінюється як «зіткнення однаково неприйнятних для британського керівництва поляків і більшовиків» [65,с.76]. Н. Дейвіс викриває міф створений сером М. Хенкі, який перебільшував роль Заходу у збереженні Польщі від більшовиків у 1920 р.

У роботах сучасних дослідників питання політики Великої Британії і Франції щодо територіальних проблем Польщі у 1918–1923 рр., як правило, розглядається в контексті становлення Версальської системи і політичної історії Польщі [66–69]. В низці праць, які стосуються біографії провідних політичних діячів того часу, також міститься важлива інформація щодо їх ставлення до кордонів Другої Речі Посполитої [70–73]. Офіційний історіограф У. Черчілля М. Гілберт демонструє зміни у ставленні Лондона до польської проблеми напередодні і упродовж мирної конференції в Парижі [74]. Цікаву інформацію про дослідження польської проблематики в рамках цієї історичної школи подають й іноземні вчені [75–77].

Таким чином, констатуємо внесок французької і британської історіографій у вивчення питання політики Великої Британії і Франції щодо процесу встановлення кордонів Польщі у 1918–1923 рр., яке, щоправда, розглядається лише у контексті проблем мирного урегулювання в Європі після 1918 р. Відзначаємо вплив загальноєвропейських історіографічних процесів післявоєнного періоду, які позначилися на поступовому методологічному зближенні дипломатичної історії з історією міжнародних відносин – більш характерному для британської історіографії, та історичному синтезу історії подій з урахуванням явищ масової психології і ментальності – для французької історіографії, який проявився при підготовці праць, що стосувались політики великих держав щодо Польщі та її кордонів. Безумовно, основний акцент при розгляді цього питання французькими і британськими істориками робився саме на дослідженні політики своєї країни, яка, як правило, подавалась справедливою і такою, що була викликана конкретними геополітичним реаліями. Відтак, в полі зору істориків знаходились ті аспекти проблеми, де втручання Парижа і Лондона у боротьбу польського народу, його прагнення до самовизначення збігалося із їхніми стратегічними цілями: Франції – прагненні послабити Німеччину, знищенні більшовизму і віднайдені традиційного союзника у Східній Європі, та Великої Британії – встановленні політичної рівноваги в Європі і недопущенні посилення Франції на континенті.

У той же час слід виділити й низку проблем, які не набули висвітлення в історичній літературі. Зокрема, це стосується порівняння дій британської і французької дипломатії у польському питанні з їхніми ініціативами в інших національних конфліктах того часу; вивчення позиції Лондона і Парижа щодо польської проблематики в період формування Потсдамської системи міжнародних відносин та її порівняння із періодом 1918–1923 рр. тощо. Виходячи з цього, подальше дослідження політики Великої Британії і Франції щодо територіальних проблем Польщі у 1918–1923 рр. зберігає не лише науковий, а й злободенний актуальний інтерес для вітчизняної історіографії зокрема.

Список використаних джерел

1. Renouvin P. Introduction à l'histoire des relations internationales / P. Renouvin, J.–B. Duroselle. – Paris, 1964.
2. Loménie B. de. Le débat de ratification du Traité de Versailles à la Chambre des Députés et dans la presse en 1919 / B. de Loménie. – Paris: Editions Denoël, 1945.
3. Mourin M. Histoire des grandes puissances. Du Traité de Versailles aux traités de Paris (1919–1947) / M. Mourin. – Paris, 1958.
4. Laroche J. La Question de Teschen devant la conférence de la paix en 1919–1920 / J. Laroche // Revue d'Histoire Diplomatique. – 1948. – LXII.
5. Jouvenel B. de. D'une guerre à l'autre / B. de Jouvenel. // in 3 vol. – P.: Calmann–Levy, 1940. – V. I: De Versaille à Locarno. – 416 p.
6. Flandin P.–É. Politique Française 1919–1940 / P.–É. Flandin. – Paris: Les Editions Nouvelles, 1947.
7. Baumont M. La faillite de la paix (1918–1939) / M. Baumont. – P.: Plon, 1960. – 322 p.
8. Baumont M. Gloire et tragédie de la Troisième République / M. Baumont. – P.: Hachette, 1956. – 415 p.
9. Fohlen C. La France de l'entre-deux-guerres (1917–1939) / C. Fohlen. – Paris, 1966. – 226 p.
10. Soutou G. La politique economique de la France en Pologne (1920–1924) / G. Soutou // Revue Historique. – № 509. – janvier–mars 1974. – P. 85–116.
11. Soutou G. Les mines de Silesie et la rivalite franco–allemande, 1920–1923 / G. Soutou // Relations internationals. – № 1. – 1974. – P. 135–154.
12. Soutou G. La France et les Marches de l'Est 1914–1919 / G. Soutou // Revue Historique. – № 528. – 1978/4. – P. 341–388.
13. Soutou G. Recherches sur la France et le probleme des Nationalites pendant la Premiere Guerre mondiale (Pologne, Lithuanie, Ukraine) / G. Soutou, G. de Castelbajac, S. de Gasquet // Sous la direction de Georges–Henri Soutou. – Paris: Presses de l'Universite de Paris–Sorbonne, 1995. – 230 p.
14. Soutou G. H. Polska a stosunki francusko–niemieckie w latach 1914–1990 / G. Soutou // Francja, Niemcy i Polska w Europie nowożytniej i najnowszej (XVI–XX w.). / pod red. M. Foryckiego, M. Serwańskiego. – Poznań 2003. – S. 261–263.
15. Renouvin P. L'Armistice de Rethondes. 11 Novembre 1918 / P. Renouvin. – P.: Gallimard, 1968. – 99 p.
16. Renouvin P. Le Traité de Versailles / P. Renouvin. – P.: Flammarion, 1969. – 145 p.
17. Histoire des relations internationales // Sous la dir. de P. Renouvin. – T. 1–8. – P.: Librairie Hachette, 1953–1958. – T. 7: Les crises du XX siècle. I. De 1914 à 1929. – P., 1957. – 296 p.
18. Duroselle J.–B. Les relations franco–allemandes de 1914 à 1939 / J.–B. Duroselle. – Fascicule II. – P.: PUF, 1969. – 208 p.

19. Duroselle J.-B. La politique extérieure de la France de 1914 à 1945 / J.-B. Duroselle. – Fascicule I. – P.: PUF, 1965. – 119 p.
20. Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.-Б. Дюрозель. – К.: Основи, 1995. – 904 с.
21. Carrere d'Encausse H. L'Empire éclaté. La révolte des nations en URSS / H. Carrere d'Encausse. – P.: Fayard, 1978. – 304 p.
22. Pulaski M. Du Congrès à Rome au Congrès des Nations de l'Europe Centrale alliés de l'Entente à Paris 1918 / M. Pulaski // *Studia Gallo-Polonica*. – Wien, 1988. – T. I. – 204 p.
23. Ayçoberry P. Les Conséquences des traités de paix de 1919–1920 en Europe centrale et sud-orientale: Colloque de Strasbourg, 24–26 mai 1984 / P. Ayçoberry, J.-P. Bled, I. Hunyadi. – Strasbourg: Association des Publications près les Universités de Strasbourg, 1987.
24. Bafoil F. La Pologne / F. Bafoil. – P.: Fayard, 2007. – 560 p.
25. Avenel J.-D. Interventions alliées pendant la guerre civile russe, 1918–1920 / J.-D. Avenel. – *Economica*, 2001. – 224 p.
26. Viatteau A. Les deux batailles de Varsovie, celle de 1920 et celle de 1944 [Електронний ресурс] / A. Viatteau // *L'Insurrection de Varsovie, la bataille de l'été 1944* / dir. A. Viatteau, coll. Mondes contemporains de G. H. Soutou. – P.: Presses universitaires de Paris Sorbonne, 2003. – Режим доступу: <http://www.diploweb.com/forum/pilsduski.htm>. – Назва з екрана.
27. Viatteau A. L'apport de la Pologne aux 20 ans de paix entre les deux guerres, 1919–1939 / A. Viatteau // *Les Sociétés, la guerre et la paix de 1911 à 1946 (Europe, Russie / URSS, Etats-Unis, Japon) en dissertations corrigées pour le CAPES / Agrégation*, (dir. Gérard Berger). – Paris, Ellipses, 2003.
28. Becker J.-J. Le traité de Versailles / J.-J. Becker. – P.: Presses Universitaires de France, 2002. – 128 p.
29. Gmeline P. de. Versailles 1919: Chronique d'une fausse paix / P. de Gmeline. – P.: Presses de la Cité, 2001. – 437 p.
30. Dutertre G. Lituanie : Klaipeda sous administration française (1920–1923) [Електронний ресурс] / G. Dutertre. – Режим доступу: http://209.85.129.132/search?q=cache:qC5bQkyieJAJ:www.colisee.org/article.php%3Fid_article%3D697+France,+Pologne,+1920,+article&cd=5&hl=ru&ct=clnk&gl=fr. – Назва з екрана.
31. Gueslin J. Entre illusion et aveuglement: la France face à la question lituanienne (1920–1923) / J. Gueslin // *Cahiers lituaniens*. – Strasbourg, 2001. – n° 2.
32. Chandavoine I. Les Français à Klaipeda et après (1920–1932) / I. Chandavoine. – Vilnius: Zara, 2003. – 208 p.
33. Duroselle J.-B. Clemenceau / J.-B. Duroselle. – Paris: Fayard, 1988. – 1022 p.
34. Miquel P. Poincaré / P. Miquel. – Paris: Fayard, 1961. – 637 p.
35. Dictionnaire des ministres des Affaires étrangères (1589–2004) / Sous la direction de Lucien Bely, Georges-Henri Soutou, Laurent Theis, Maurice Vaisse. – Paris: Fayard, 2005. – 710 p.
36. Gooch G. P. The Cambridge History of British Foreign Policy / G. P. Gooch, A. W. Ward. – Cambridge, 1923. – T. III.
37. Gooch G. P. The New Cambridge Modern History / G. P. Gooch, A. W. Ward. – Cambridge, 1960. – T. XII: (The Era of Violence 1898–1945).
38. Temperley H. W. V. A History of the Peace Conference of Paris / H. W. V. Temperley. // in 6 vols. – Oxford–London, 1920–1924.
39. Мортон А. Л. История Англии / А. Л. Мортон. – М.: ИЛ, 1950. – 462 с.
40. Marriott J. A. R. Anglo-Russian Relations 1689–1943 / J. A. R. Marriott. – L., 1944. – 227 p.
41. Seton-Watson H. Eastern Europe between two wars. 1918–1941 / H. Seton-Watson. – Cambridge, 1946. – 445 p.

42. Джордан В. М. Великобритания, Франция и Германская проблема в 1918–1939 гг. Анализ англо-французских отношений в период создания и проведения в жизнь Версальского договора / В. М. Джордан. – М.: Госполитиздат, 1945. – 303 с.
43. Machray R. The Problem of Upper Silesia / R. Machray. – London, 1945. – 134 p.
44. Ullman R. Anglo-Soviet Relations 1917–1921 / R. Ullman. – L., 1961. – V.1–2.
45. Mayer A. J. Politics and Diplomacy of Peacemaking, Containment and Counterrevolution at Versailles 1918–1919 / A. J. Mayer. – L., 1968. – 341 p.
46. Northedge F. S. The Troubled Giant. Britain among the Great Powers, 1916–1939 / F. S. Northedge. – London: Bell, 1966. – 657 p.
47. Macartney C. A. Independent Eastern Europe: A History / C. A. Macartney, A. W. Palmer. – London, 1962. – 499 p.
48. Nelson H. J. Land and Power, British and Allied Policy on German Frontiers 1916–1919 / H. J. Nelson. – L., 1963. – 402 p.
49. Watt D. C. Succeeding John Bull: America in Britain's place, 1900–1975: a study of the Anglo-American relationship and world politics in the context of British and American foreign-policy-making in the twentieth century / D. C. Watt. – Cambridge, 1984. – 302 p.
50. Hermann Ch. F. New Directions in the Study of Foreign Policy / Ch. F. Hermann, Ch. W. Jr. Kegley, J. N. Rosenau. – Boston, 1987. – 538 p.
51. Согрин В. В. Современная историография Великобритании / В. В. Согрин, Г. И. Зверева, Л. П. Репина. – М., 1991. – 228 с.
52. Dockrill M. Peace without Promise: Britain and the peace Conferences 1919–1923 / M. Dockrill, J. Goold. – L.: Batsford, 1981. – 287 p.
53. Orde A. Great Britain and International Security, 1920–1926 / A. Orde. – L., 1978. – 244 p.
54. Marks S. The Illusion of Peace: International Relations in Europe 1918–1933 / S. Marks. – L., 1976. – 272 p.
55. Stone N. The Eastern Front 1914–1917 / N. Stone. – L., 1975. – 352 p.
56. Carley M. J. The Politics of Anti-Bolshevism: The French Government and the Russo-Polish War, December 1919 to May 1920 / M. J. Carley // *Historical Journal*. – 1976. – Vol. 19. – P. 163–189.
57. Elcock H. J. Britain and the Russo-Polish Frontier, 1919–1921 / H. J. Elcock // *The Historical Journal*. – 1969. – no. 1. – P. 137–154.
58. White S. Britain and the bolshevik revolution. A study in the politics of diplomacy, 1920–1924 / S. White. – L., 1979. – 317 p.
59. Davies N. Boże igrzysko / N. Davies. – Kraków: Zak, 1991. – T. II: Od roku 1795. – 905 s.
60. Davies N. Lloyd George and Poland 1919–20 / N. Davies // *Journal of Contemporary History*. – 1971. – Vol. 6. – P. 132–154.
61. Davies N. August 1920 / N. Davies // *European Studies Review*. – 1973. – Vol. 3. – P. 269–281.
62. Davies N. The Genesis of the Polish-Soviet War, 1919–20 / N. Davies // *European Studies Review*. – 1975. – Vol. 5. – P. 47–67.
63. Davies N. Sir Maurice Hankey and the Inter-Allied Mission to Poland, July–August 1920 / N. Davies // *The Historical Journal*, London. – 1972. – Vol. XV. – no. 3. – P. 553–561.
64. Davies N. Polacy jak irlandczycy [Электронный ресурс] / N. Davies. – Режим доступа: http://www.davies.pl/w_polacyjakirlandczycy.php. – Назва з екрана.
65. Davies N. Orzeł biały, czerwona gwiazda: Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920 / N. Davies. – Kraków: Zak, 1998. – 301 s.
66. Boemeke M. F. The Treaty of Versailles: A Reassessment After 75 Years / M. F. Boemeke, G. D. Feldman, E. Glaser. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

67. Sharp A. After the Versailles Treaty: Enforcement, Compliance, Contested Identities / A. Sharp. – Routledge, 2007. – 224 p.
68. Stachura P. D. Poland Between the Wars, 1918–1939 / P. D. Stachura. – Basingstone UK and New York, 1998. – 153 p.
69. Adam M. The Versailles System and Central Europe / M. Adam. – Alderhot: Ashgate, 2004. – 383 p.
70. Jones T. Lloyd George / T. Jones. – London: Oxford University Press, 1951. – 330 p.
71. Taylor A. J. P. Lloyd George: A Diary by Francis Stevenson / A. J. P. Taylor. – London: Hutchinson, 1971. – 338 p.
72. Lentin A. Lloyd George and the Lost Peace: From Versailles to Hitler 1919–1940 / A. Lentin. – Palgrave, 2001. – 182 p.
73. Danes N. Sir Horace Rumbold w Warszawie 1919–1920 / N. Danes // Dzieje Najnowsze. – 1971. – nr 3. – s. 39–52.
74. Gilbert M. Winston S. Churchill / M. Gilbert. – L., 1975. – Vol. 4: The Hinge of Fate.
75. Савчук Б. Історія Галичина в англомовних виданнях (до 1939 р.) / Б. Савчук // Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – 1999. – № 3. – С. 189–193.
76. Jasnowski J. Poland's Past in English Historiography / J. Jasnowski // Polish Review. – 1958–1959. – Vol. 3. – P. 21–35.
77. Zawadzki W. H. Historycy brytyjscy o Polsce (1893–1974). Zarys biograficzno-bibliograficzny / W. H. Zawadzki // Kwartalnik Historyczny. – 1976. – № 3. – S. 597–615.

Чайнский Ю.А. Вопрос политики Великобритании и Франции относительно территориальных проблем Польши в 1918–1923 годах в послевоенной британской и французской историографиях

Исследовано изучение вопроса политики Великобритании и британской и французской историографиях после 1945 г.

Ключевые слова: историография, исторические школы, Великобритания, Франция, польские границы, территориальные проблемы.

Chainskyi, Yu.O. Question of Great Britain and France regarding territorial problems of Poland in 1918–1923 in post-war British and French historiography

The study of question of policy of Great Britain and France regarding Polish borders are investigational in 1918–1923 in British and French historiography after 1945.

Key words: historiography, historical schools, Great Britain, France, Polish borders, territorial problems.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 165.12:930

Вашкевич В.М.

Логіка та методологія науково-пізнавальної діяльності

Розглядаються логічна та методологічна складові наукової пізнавальної діяльності як обов'язкова умова формування принципів, реалізація яких здійснюється під час експериментів з урахуванням наявності експериментального впливу.

Ключові слова: логіка, методологія, науково-пізнавальна діяльність.

Надаючи поняттю «історія» визначеного смислу і значення, необхідно зазначити, що історією ми називаємо: по-перше, реальний процес розвитку суспільства в цілому, його історичних типів, окремих цивілізацій, етносів, країн, а також форм, сфер, виявів життєдіяльності суспільства; по-друге, обґрунтоване, доведене та істинне знання, здобуте історичною наукою, яка досліджує минуле суспільства з метою визначення причинного зв'язку минулого й сучасного, що дозволяє формувати обґрунтоване та розумно визначене відношення до майбутнього. Запровадження такого визначення допомагає визначити фундаментальну роль історії та істинного знання про неї у формуванні свідомого відношення людей до своєї життєдіяльності.

Методологічна складова даного визначення історії полягає в коректному впровадженні тлумачення феномену історичної свідомості як невід'ємної складової суспільної свідомості. Відповідно історичною свідомістю можна назвати таку сукупність міфологічних, фольклорних, художніх, наукових уявлень, зміст яких відповідає системі духовної діяльності суспільства в його історичному поступі. Соціальна пам'ять, традиції, рольові соціальні функції, історичні факти, історичні закономірності, суспільні ідеали та мрії, досвід їх втілення утворюють множину безпосередніх проявів історичної свідомості, її родові ознаки.

XX століття залишило у спадок новому століттю і тисячоліттю надзвичайно розвинутий науково-теоретичний рівень історичної свідомості, що в сучасних умовах має різні прояви: як науково обґрунтована ідеологія правового громадянського суспільства (політична функція); світоглядна позиція особистості, яка спирається на систему обґрунтованих принципів, що не суперечать один одному (світоглядна

функція); раціонально діюча соціалізована особистість, для якої розумно обґрунтовані аргументи є достатньою підставою для прийняття рішення (соціальна функція).

Завершення двадцятого століття та початок нового характеризується зверненням до аналізу історико-філософських текстів не тільки в плані відтворення їх дійсного змісту, але й у плані виявлення в них можливостей, не реалізованих авторами, оскільки проблеми, що були усвідомлені сьогодні, ще не усвідомлювалися вчора. Зростає інтерес наших сучасників до ідей, що були визнані на момент їх виголошення «маргінальними» та «периферійними». Йдеться про філософію Б.Паскаля, ідеї гуртка Гердера «Sturm und Drang», філософію Сведенборга та Гемстергейса та інші.

Нові тенденції в розробці проблеми визначення смислоутворюючого відношення до історії пов'язані з питанням про можливість самовизначення індивіда в історичному процесі. Не тільки світські, а й теоцентричні картини світу стають все більше антропоцентричними. Увага здебільшого акцентується на необхідності активного ставлення індивіда до соціального існування в усіх його хронотопних проявах: до минулого, сучасного та майбутнього. Систематично здійснюються спроби окреслити цінності життя сучасної людини, повернути їй надію, яка була втрачена в процесі секуляризації культури. Одночасно, філософська критика культури та ідеології модерну обґрунтовує самостійну цінність культурно-історичної активності особистості, яка протиставляється прогресистським та субстанційним підходам новоевропейського модерну.

Методологічною та світоглядною основою такої трансформації розуміння місця історії в духовній культурі сьогодення є, так званий постмодерністський дискурс, що категорично заперечує моделі пояснення розвитку соціуму, в основі яких лежить принцип історизму, єдності історичного і логічного. При цьому історизм визначається як уособлення зв'язку між минулим і майбутнім, детермінованості суспільно-історичних явищ, закономірності плину історичних подій. Проблеми виявлення основ людської культури та історії, тенденцій культурно-історичних змін, культурно-історична самоідентифікація людини, групи, народу, в зв'язку з поширенням тези про «вичерпаність та кризу проекту Модерну» (Ж.-Ф.Люїтар) загострено усвідомлюються у зв'язку з розумінням втрати суб'єктом сенсу людського існування в історичному бутті. Рефлексія над зазначеним усвідомленням з необхідністю виявляє, що модернізаційні тенденції в переосмисленні смислоісторичної проблематики заперечують позитивний сенс важливого для суспільного буття поняття «історична відповідальність» людини, групи, партії тощо. Без аргументованого використання позитивного смислу зазначеного поняття, індивідуальне та групове суспільне життя стає аморалістичним, обґрунтовано девіантним. За таких культурно-духовних обставин суїцид постає як єдина морально виправдана дія індивіда, що визначається максимом: «твариною бути не бажаю, а для людського існування умов не маю».

За допомогою довільного аналого-метафори змальований стан розгляду історії крізь «особистий обрій людини», яка виявляє втрату джерела культури для формування сенсу персонального існування особистості в сучасному світі, можна визначити терміном «неософістика». Слідуючи за смислом запропонованого терміну та продовжуючи встановлювати історичні аналогії, можна уявити обґрунтованість позиції особистої жертовності як єдиного засобу протистояння культурі тотального софізму (неософістика). За безпосередню аналогію в даному випадку можна визна-

ти постать Сократа, який власною самопожертвою практично зупинив самозакоханість античної софістики, перетворивши слово «софістика» в термін, яким почали визначати різновид шахрайства, а не мудрості. Так само і за версією Чингіза Айтматова, розкритою в романі «Плаха», особиста жертвовність Ісуса Христа та сучасної невлаштованої молодії людини постають як реально–практична та єдино–можлива морально виправдана поведінка.

Свідомість виявляє індивіду, що короткочасна людська буттєвість вписується в продовжуваний процес зміни одних людей іншими. Здобуте попередниками впливає на життя сучасників і наповнює змістом життя індивіда, а залишене ним є, в свою чергу, спадком його нащадків. Минуле і майбутнє досягаються невідстороненою свідомістю сьогодення. Тим самим історія для індивіда стає предметом його думок, які в розвинутій формі здійснюються за двома основними схемами: колоподібного повторення подій та безперервного прогресивного поступу.

Відомо, що вже серед античних мислителів обидві форми були вирізнені конкретними висловлюваннями. Перша, в найбільш чіткому вигляді, крім висловлювань Полібія та Синь Цяня, відома як вчення Геракліта Ефеського про вічний вогонь, з якого все виникає, в який все перетворюється. А друга – завдяки впровадженню поняття «прогрес». Термін «прогрес» ми знаходимо у праці Тіта Лукреція Кара «Про природу речей», який дає визначення – ««прогресум» є рух вперед поступовий». У цій роботі висловлюється ідея, що всі досягнення людини покликані до життя допитливою думкою та потребами смертних, і все йде шляхом вдосконалення.

В подальшому ці два підходи знайшли своїх відомих прибічників. Зокрема, ідею коловороту підтримали італійський мислитель XVII–XVIII століття Дж.Віко (створив оригінальну теорію історичного коловороту – про циклічність розвитку всіх націй, що складається з трьох епох: божественної, героїчної і людської), французький філософ та письменник XVIII століття Шарль Монтеск'є, французькі історики XIX століття – Франсуа Гізо, Огюстен Тьєрі, німецький філософ і культуролог XX століття Освальд Шпенглер, англійський історик Арнольд Тойнбі та інші.

Ідеї прогресу висловлювали представники епохи Просвітництва французькі письменник, філософ, історик Вольтер (справжнє ім'я та прізвище Марі Франсуа Аруе (Arouet)), науковець Анн Тюрго, математик, економіст, публіцист і філософ Марі Жан Антуан Нікола Кондорсе, письменник, мислитель, композитор Жан–Жак Руссо, філософи Поль Анрі Гольбах та Клод–Адріан Гельвецій.

У XVII столітті, завдячуючи філософії Р.Декарта, поширилася думка, яка визначала розум та раціональність джерелом пізнання та освоєння людиною природи. Ця ідея акумулювалася в понятті «Номо сарієнс», за допомогою якого і сьогодні людина самовизначає себе.

Однак, вже в XVII столітті Жаком Боссює висловлювалося заперечення ролі раціонального начала в історії на підставі думки: «Бог керує світовою історією, переслідуючи власну мету, а людству при цьому залишається лише хвилюватися». Тим самим пропонувалась ідея незалежної від свідомості людини зовнішньої сили, яка визначає плинність історичних подій.

Новоісторичні події виявили безпосередню залежність суспільного життя від наукового та технічного прогресу, що свідчило про відповідність

ідеї фундаментального значення розвитку інтелекту для прогресивного поступу реальним історичним процесам. Ця обставина відображена в творчості найбільш послідовного прогресиста Нового часу, французького філософа Н.Кондорсе, який висловив її в теоретично обґрунтованій формі в своїй праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» (1795).

На основі ідеї прогресу людського розуму як джерела прогресивних історичних змін суспільного буття відбувалося обґрунтування думки, що знання історії як процесу прогресивної зміни суспільства на підставі розумових зрушень індивідів, саме для цих розумових зрушень, розуму та свідомості має фундаментальне функціональне значення. Якщо людина розуміє та свідомо ставиться до здійснюваних нею раціонально визначених історичних зрушень, тоді вона стає довершеною першопричиною історичних подій. Відповідно, історична свідомість людини має розумітися як така, що функціонально визначає відношення людини до соціуму, політичної діяльності, існує в тих чи інших формах світогляду. Іншими словами, історична свідомість дозволяє суб'єкту історичного поступу стати самодостатнім та відповідальним, здатним згідно зі своїм раціональним волевиявленням самозмінюватися, а не бути запрограмованою діючою машиною.

У випадку відсутності історичної свідомості у людини як суб'єкта історичного прогресу ми отримуємо джерело історичної активності, яке не здатне змінювати напрямків своїх дій. Воно (джерело) має властивості машини, програму дій якої мають програмувати зовнішні стосовно цієї машини сили. Тільки в тому випадку, якщо свідоме відношення до історії є невід'ємною складовою світогляду, політичної волі, соціального існування, тоді може йти мова про людиномірну спрямованість та смислонаповненість історії.

Одночасно слід звернути увагу на такі методологічні міркування. Органічне нееклектизоване поєднання різних концептів, концепцій, теоретичних моделей та понять, як було виявлено в методологічних студіях філософів ХХ століття, має здійснюватися на основі так званої тези Куайна – Дюгема. Остання була сформульована французьким методологом П.Дюгемом для розв'язання теоретичних проблем, пов'язаних з математизацією теоретичної фізики. Куайн поширив значення тези Дюгема на теорію взагалі, як різновид знання. Дюгемівське формулювання тези було таким: «фізична теорія має системний характер, а її окремі положення отримують значення тільки в контексті теорії». За умови дотримання зазначеного положення ми повинні визнавати, що емпіричний перевірки підлягають не ізольовані положення, а система знання в цілому.

Отже, згідно з даною тезою, всупереч тезам емпіристів ХІХ та ХХ ст., система наукового знання не верифікується, тобто не поділяється на окремі самодостатні положення, які вже не є складовими системи як цілого та які потім незалежно одне від одного перевіряються співставленням із фактами. Цілісність системи знання зумовлює наступну обставину: у разі встановлення невідповідності між передбаченнями теорії та фактами неможливо визначити, яка саме частина системи (теоретична модель або конкретна гіпотеза) є помилковою.

Ідея ізольованої перевірки гіпотез має своїм першопочатком індуктивістську методологічну настанову, яка була сформульована неопозитивістами (М.Шлік, Р.Карнап, Г.Рейхенбах та ін.). Вона вимагає

визнавати наукове формулювання законів буття наслідком узагальнення фактів. Аналіз Куайном («Дві догми емпіризму») визначень, якими представники «Віденського кола» розмежовували аналітичні та синтетичні судження, виявив, що критерій вирізнення є прагматистським. Після появи детального логіко-математичного обґрунтування Куайном тези Дюгема, значним колом філософів та істориків визнавалася ідея неможливості безпосереднього виведення визначень законів буття з процедури узагальнення фактів, тобто – одиничних суджень. Тим самим, відбулося визнання правильності зауважень Д.Г'юма, який попереджав, що узагальнений висновок в індуктивному умовиводі, при спробі поширити значення висновку на всі емпіричні ситуації, виявляє позалогічність підстави висновку. Іншими словами, як засіб узагальнення фактів, логічно-правильне індуктивне доведення неможливе.

Взагалі-то, розглядаючи питання зв'язку системи, наприклад, гуманітарного знання і фактуальних даних, слід враховувати наступні методологічні та гносеологічні міркування. Використовуючи вислів: «чуттєво даний предмет», яким визначають більшу частину фактів, здебільшого не звертають увагу на наявність у предметів множини властивостей, які, як вважають філософи, не можуть бути визначеними повністю, оскільки досвід вивчення емпірично даного завжди обмежений часом вивчення. Виявлення властивості здійснюється в процесі взаємодії одного чуттєво даного предмета з іншим. Також відомо, що довільність вибору властивостей, на які звертається увага при їх визначенні, стає джерелом еклектичних уявлень. Вони нагадують звалище різноманітних речей, серед яких дуже важко знайти потрібну.

Досвід свідчить, що один і той самий емпірично даний предмет може взаємодіяти з різними речами, виявляючи різні властивості. Також, часто практично використовують чуттєво не дані властивості речей, не маючи ніякого уявлення про конкретні форми їх існування. Однак, такі речі, не зважаючи на незнання реально присутніх та чуттєво не наочних властивостей, що практично використовуються, впізнаються людьми як потрібні їм для справи за допомогою ознак, тобто без емпіричної перевірки наявності потрібної властивості. Властивості, що чуттєво не дані, можуть бути пов'язаними з чуттєво даними – ознаками. Ознаки є підставою для використання певних предметів у цілеспрямованій діяльності без актуального проведення емпіричної перевірки наявності потрібної (чуттєво не даної) властивості. Ототожнення ознак і властивостей, що практично використовуються у предметних взаємодіях, є джерелом помилок та ілюзій. Ознака і чуттєво не дана властивість подекуди мають опосередкований зв'язок, що виявляє себе у випадках, коли наявність ознаки не супроводжується наявністю потрібної властивості. Та не зважаючи на цю обставину в практиці зручніше керуватися ознаками, ніж достеменним знанням властивості, оскільки останнє часто передбачає складні процедури емпіричних перевірок.

Неодноразове дослідження речей супроводжується виокремленням із множини зовнішньо даних ознак такої сукупності, яка стало пов'язана з необхідною і достатньою множиною практично потрібних властивостей та «сигналізує» про їх наявність. Тим самим, наявність практично потрібних властивостей, що виявляють себе тільки у реальній взаємодії речей, може бути встановлена без актуального здійснення емпіричної перевірки практично потрібної взаємодії речей; тобто на основі здійснення процедури порівняння ознак.

У процесі порівняння аналітично виокремлюються ознаки, наявність яких свідчить про можливу присутність практично важливих властивостей, які безпосереднім чином не виявляються чуттєво.

Наша увага до вирізнення ознак речей, як властивостей (чуттєво даних людині) від пов'язаних з ними практично застосовуваних у предметних взаємодіях властивостей (чуттєво не даних), пояснюється тією обставиною, що традиційне трактування процедури порівняння не враховує наявності наперед установленого відношення, яке змістовно визначає дану процедуру.

Тим самим, не враховується, що така діяльність може розглядатися як форма прагматичного впровадження принципів. Синтетично введений принцип так само, як і певне знання попередньо вивченого, використовуються для спрямування діяльності, що обов'язково має супроводжуватися встановленням відношення між певною множиною ознак та практично важливих властивостей.

Порівняння, як здійснювана згідно з певним упровадженням принципом процедура, виявляє здатність людини формувати різні уявлення, зокрема: «властивість» і «предмет». Розмежування властивості і предмета здійснюється за допомогою ототожнення «предмета» з ознаками, а «властивостей» з чуттєво не даним. Хоча і в першому, і в другому випадку уявляються лише властивості: одні – чуттєво дані безпосереднім чином, другі – опосередкованим, за допомогою цілеспрямовано здійснюваних взаємодій. Отже, уявлення про одну сукупність властивостей репрезентується як чуттєво наочний образ, а про другу – як образ властивостей, що мають бути притаманні даному предмету, хоча чуттєво вони можуть бути не наочними. Ця друга сукупність властивостей здебільшого репрезентується через уявлення про функціональні можливості. Тому дві наочно різні речі можуть розглядатися як носії тождесних, наочно не даних властивостей.

Слід зазначити, що наведене розмежування уявлень про властивості історично є наслідком довготривалого процесу пізнання. Це засвідчують гносеологічні дослідження процесу технологічного застосування наукового знання, які виявили, що так званий науково-технічний прогрес невід'ємною умовою свого буття має розумове розмежування уявлень про ознаки і функціональні можливості предмета. Тим самим, отримуємо для визначення усвідомлених функцій історичної свідомості дуже важливий висновок: без наявності вищезазначеного розумового, раціонально визначеного, свідомо здійснюваного людиною розмежування, реальність існувати не може.

Аналітично виокремлюючи ознаки за допомогою дотримання упровадженого наперед принципу (синтетичне міркування), встановлюють родо-видові відмінності (аналітичне міркування). У даному випадку треба враховувати, що основою родо-видових класифікацій є відтворюваність певних властивостей, так звана сталість. Отже, за таких умов, принцип є самототожним підставою для визначення наявності відмінностей у відтворюваних взаємодіях і уявленнях про них.

Виокремлення явищ одного роду з множини різнорідних, що мають місце в об'єктивно існуючих взаємодіях, пов'язують з вирішенням питання про відмінність уявлення предмета пізнання від об'єкта. Тобто, як вище було зазначено, вважається встановленим фактом, що одна і та сама річ має множинну властивостей, які виявляють себе в різних взаємодіях. Таким чином, теоретично можлива множина різних властивостей відповідає

обсягу поняття «взаємодія зі світом». Тим самим визнається наявність існування нескінченної кількості різноманітних властивостей (взаємодій) однієї речі.

Також відомо, що одна і та сама річ (за нашим визначенням: «нескінченна різноманітність властивостей») може бути об'єктом вивчення різних наук: історії, математики, статистики та інших. Але кожна окрема наука вивчає не «просто річ» (об'єкт) і не всі її можливі взаємодії зі світом, а лише певну сукупність властивостей, яку вона визнає предметом своїх студій. Тим самим недостатньо вказувати на реально існуючий об'єкт (річ, подію, процес) як на предмет дослідження, оскільки таке вказування не виявляє ті аспекти в цьому об'єкті, що вивчається певною наукою.

Аналізуючи даний факт, можна зробити висновок, що означення реально існуючого об'єкта як предмета вивчення залишає суб'єкта у дезорганізуючому відношенні невизначеності, оскільки об'єктивне існування передбачає наявність тотальності взаємодій зі світом; тобто, існування безлічі різноманітних властивостей у об'єкта, які, з відомих причин, не можуть бути визначеними у всій повноті. Тим самим, вказування і визначення є змістовно різними діями. Отже, вивчення в межах тієї чи іншої науки певної сукупності властивостей об'єктивно існуючого має місце за умови наявності процесу виокремлення явищ з нескінченно можливої множини, що здійснюється у формі аналітичного розмежування властивостей за допомогою дотримання принципу.

Принцип є підставою забезпечення відтворення наперед передбачуваних наслідків об'єктивно здійснюваних взаємодій. Підставою для обґрунтування експериментів в гуманітарних науках є специфічні особливості предмета дослідження. Врахування специфіки гуманітарної науки стає засобом встановлення принципу – начала аргументованого пізнання.

Оскільки логіка та методологія здатні обґрунтувати лише науковість своїх власних критеріїв (якщо ми порушуємо ці критерії, тоді ми не маємо права їх використовувати) слід визнати, що зазначена проблема не має суто логіко-методологічного вирішення. Але дана обставина не повинна розглядатися як підстава для виголошення гуманітарних наук «ненауковими». У межах методологічного конвенціоналізму можна знайти досить переконливе обґрунтування, що між емпіричними даними і теоріями зв'язок не завжди є безпосереднім, а існує залежність від процесу «переходу» бази емпіричних даних у мову символів групи гіпотез, які мають свою окрему систему принципів та методологічних уявлень. Тим самим конвенціоналісти обґрунтовують неможливість відокремлення кожної з гіпотез від інших положень цілісної системи знання. Факти, у зв'язку з цим, розглядаються як «навантажені» змістом, який має в цілому теоретична система.

Цікавим у даному контексті є зауваження згаданого вище американського філософа Куайна, який зазначав, що немає наукових положень, які повністю незалежні від досвіду [1, с.35–50]. Іншими словами, жодна з наукових систем знання, теорій, гіпотез не має імунітету щодо її перевірки на відповідність фактам. Однак, така перевірка здатна лише коригувати систему через її окремі положення, отже – бути процедурою збереження цілісної системи знання, а не спростування. Перевірці та спростуванню в науці підлягає система взаємопов'язаних положень, а не окремі її фрагменти цілого: речення чи гіпотези. Від цього залежить стійкість

теоретичних систем при зіткненні з суперечливими даними досвіду та здатність теорії до самокорекції на ґрунті конвенції науковців.

Оскільки конвенціонально прийнята система знання лише встановлює можливу варіацію теоретичної єдності предмету, властивості, відношення та положення, можна визнати, що вона безпосередньо не змінює смислу емпіричних даних (фактів). Ми маємо справу лише з інструментально різними класифікаціями, які можемо поділяти на зручні/незручні, вдалі/невдалі.

Наприклад, вирішуючи питання «як створювати різні істинні теорії щодо одного й того самого об'єкта?», виявляють, що методи формування системи наукового знання можуть виконувати інструментальну функцію, оскільки адекватність системи знання і властивостей об'єктивної дійсності, як це доводиться в сучасних методологічних працях, забезпечується не методологією, а дотриманням епістемологічних принципів. Гносеологічна істинність (відповідність знання об'єктивній дійсності) має бути чинником, що опосередковує науковість щодо теоретико-методологічної та логічної істинності.

Якщо визнати, що критерії науковості не використовуються в соціальних науках, тоді вище описана модель процедури порівняння може розглядатися як логіко-методологічна складова формування принципів, реалізацією яких є об'єктивно здійснюваний процес наукового пізнання певної реальності (у нашому випадку – історична зміна суспільного буття). Таким чином, логічна та методологічна складові наукової пізнавальної діяльності є обов'язковою умовою формування принципів, реалізація яких здійснюється під час експериментів з урахуванням наявності експериментального впливу як наслідку безперервного аналізу конкретної дослідницької ситуації та відповідної корекції в процесі проведення дослідження на підставі епістемологічних міркувань.

Список використаних джерел

1. Боррадори Д. Американский философ беседует с Куайном, Дэвидсоном, Патнэмом, Нози́ком, Данто, Рорти, Кэ́йвлом, МакИнта́йром, Куном / Джованна Боррадори ; [Пер. с англ.]. – М. : Дом интеллектуальной книги, 1998. – 200 с.

Вашкевич В.Н. Логика и методология научно-познавательной деятельности

Рассматриваются логическая и методологическая составляющие научной познавательной деятельности как обязательное условие формирования принципов, реализация которых происходит во время эксперимента с учетом наличия экспериментального влияния.

Ключевые слова: логика, методология, научно-познавательная деятельность.

Vashkevych, V.M. The Logic and Methodology of Scientific and Cognitive Activities

Review of the logical and methodological components of scientific and cognitive activities as a compulsory condition to lay down principles to be realised in the course of experiments taking into account the presence of experimental effects.

Key words: a logic, a methodology, scientific and cognitive activities.

Феномен духовності в життєдіяльності людини

Розглядаються проблеми співвідношення духовності і раціональності, які складають суть внутрішнього світу людини. Аналізуються форми і варіанти їх взаємозв'язку в творчості і духовних практиках.

Ключові слова: людина, духовність, раціональність, діяльність, воля, розум.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Бабинов Ю.А., Боборыкин В.Е.

Феномен духовности в жизнедеятельности человека

Рассматриваются проблемы соотношения духовности и рациональности, составляющие сущность внутреннего мира человека. Дан анализ форм и вариантов их взаимосвязи в творчестве и духовных практиках.

Ключевые слова: человек, духовность, рациональность, деятельность, воля, разум.

Исследование духовного мира человека представляет актуальную философскую проблему. Трансформация человеческих потребностей и интересов, целесообразность в действиях и отношениях с другими всегда интересовали мыслителей древности и философов современного общества. Человек как существо коммуникативное, постоянно нуждается в контактах с другими людьми для взаимного обмена мыслями, знаниями, переживаниями, возвышающими его духовность и волю. Эти связи весьма многообразны и являются частью нашего бытия. Благодаря им люди добиваются психосоциальной поддержки своим замыслам и поведенческим актам, испытывают радость от бескорыстной помощи и печаль от невозможности вернуть утраченное.

Жизненный процесс наполнен духовными исканиями. Эмоции как составная часть мировоззрения тоже оптимизируют благие дела. Воля

утверждает решительность производимых действий. Всё это относится к духовно–интеллектуальным усилиям, постоянно обогащающих различные стороны образа жизни.

В последние десятилетия XX века философы многих стран энергично изучают духовность человека, динамику её форм и содержания, значимость в конкретных обстоятельствах [1;2;3;4;5;6;7;8].

Зарубежные философы и социологи прошлого исследовали духовность в достаточно широком контексте и в настоящем продолжается её активное творческое изучение. Следует отметить несколько авторов, непосредственно связанных с этой сложной и актуальной темой. Духовная жизнь человека была стержневой в трудах Аристотеля, М. Вебера, В. Зомбарта, М.Унамуно, Ортеги и Гассета, К. Ясперса, Г. Саймона, Ю. Хабермаса и др.

Отечественные философы также достаточно активно работают в этом направлении, ассоциирующимся с познанием человека. К ним можно отнести В.С. Швырёва, В.Н. Поруса, И.Т. Касавина В.Н.Сагатовского, С.С. Аверинцева, П.П.Гайденко.

Цель статьи – анализ феномена духовности и соотношения его с рациональностью в деятельности человека, групп, общества. Большинство авторов обсуждают в основном либо духовность, либо рациональность. Такой подход оправдан богатством связей личности с миром, сложностью форм духовного производства и значимостью рациональности в глобализирующемся мире.

Жизнь – высшая ценность в цивилизованном обществе, необходимы благоприятные условия для её сохранения. В этом контексте ощущается приближение в развитых странах модернизации устоявшихся идеологий, форм общественного сознания, гуманистических начал в стремительно меняющемся потоке жизни. Поэтому, злободневность темы вызвана расползанием насилия, «совершенствованием» форм террористических атак. Помимо многочисленных жертв, они сеют панику, потерю надежды и всепроникающий страх, опасное чувство, парализующее энергетику человека в повседневной и профессиональной сферах. Беспомощность власти провоцирует неудовлетворённость граждан принятыми мерами, часто некомпетентными действиями.

Современный мир нуждается в приумножении духовности во всех её проявлениях. Глобализирующиеся эффекты развитых стран вносят серьёзные коррективы в области медицины, образования, спорта. Постепенно складываются возможности, используя решимость власти, научные достижения, безотлагательно развивать экономику, культуру, содействующих прогрессу духовности.

Духовность – ценностно–нормативный комплекс самосознания, характеризующийся высокой мотивацией к творчеству, ответственностью за плоды своей деятельности, верой в идеалы гуманизма, любовь к Родине, нравственностью. Её полнота кристаллизуется физической, психической, чувственной энергией, коммуникативными сетями человека с природой, группами, обществом.

Энергия делового, социально–позитивного творчества – центр духовности. В этом контексте, чем напряжённее поисковые действия, тем значительнее результат и удовлетворённость творца, переходящая в страсть подлинно креативного человека. Стремясь выйти за грани общепризнанного, он ставит более сложные задачи. Накопленный опыт

и знания применяются на более высоком уровне. Творчество – двойственный процесс. Это объективация способностей, умений, талантов и одновременно аккумуляция новых знаний, процесс самосовершенствования исследователя. Он продуцирует содержательные идеи, их практическая реализация вдохновляет. Чувства – элемент духовности, переживаемая радость поощряет, стимулирует выдвигать более трудные задачи. Эмоции – закономерная часть духовного мира. Их воздействие на человека общеизвестно. Настрой немалая сила в индивидуальной и, прежде всего, артельной работе. Делу – время, заполненного не только профессиональными усилиями, но и неоспоримой психологической потребностью быстро, качественно выполнять задачи.

В деятельности возможно преобладание чувственно–эмоционального над рациональным. Например, менеджер, демонстрирующий сухой, протокольный характер отношений с подчинёнными, непрерывно ограничивает поле эмоциональных контактов, тем самым, вызывая к себе недоверие. С другой стороны, позитивная эмоциональная поддержка действий сотрудников приумножает их потенциал, рост мастерства. Принцип рациональности при всей узости, конкретности и потому в глубине признаков включает эмоционально–чувственные проявления человека. Кстати, чрезмерные эмоции в процессе выполнения трудного задания тоже серьёзная преграда к успеху.

Логико–рациональное первенство в отношениях между членами группы – далеко от оптимальности. Комбинирование вариантов, введение периодичности разработки и принятия решений, выстраивание последовательности действий, практически исключает значимость эмоций. Всё подчинено холодному расчёту. Профессиональные менеджеры, действующие подобным образом, эффективны в кризисных ситуациях, в процессе обострения социально–экономических проблем. Они своевременно, жёстко, применяя в основном материальные стимулы, рационально устраняют трудности.

В относительно спокойные времена такие лидеры не добиваются высоких результатов. Подчинённый, окружение не единодушно в принятии такого стиля управления. Он односторонен и постепенно лимитирует престиж и влияние управленца.

Кроме того, взаимосвязь эмоционально–чувственного и нерационального, во многом обусловлена ситуацией. В благоприятном варианте эмоциональный подъём поощряет функциональные действия индивида. Перемена конъюнктуры в худшую сторону провоцирует нервнопсихическое напряжение, панику, утрату контроля над смыслом решения конкурирующей группы, а с ними и планируемый выигрыш.

Разум призван властвовать над чувствами, ограничивать их влияние в опасных моментах, но при необходимости, мобилизовывать их для обострения обстановки и победить. Чувства – убедительный союзник, консолидирующий рациональные идеи и практики. Сила их в предвкушении триумфа и, напротив, в ощущении бессилия, тревоги и нарастающей обиды, гасящей необходимые действия. Осознание человеком рациональности поступка усиливает критичность мышления, остроту эмоций в поиске правды, истины. Духовный процесс противоречив и рациональные действия не всегда сопровождаются и, тем более, завершаются успехом.

Немаловажный элемент в структуре духовности – критический подход к явлениям и событиям общественной жизни. Способность и

отвага, проявляемые в критическом анализе происходящего – высшая черта духовности. Здесь важно сущностное понимание действий других, например, менеджеров организаций, бизнеса, различных уровней власти с их популистскими лозунгами и обещаниями, демонстрирующих под час забывчивость после выборов.

Но главное предложить альтернативу, сформировать достаточные основания для её признания учёным миром, экспертами. Мысль, думы о необходимости такой работы воодушевляет творческого человека. Для общества он – личность, вызывающая восхищение современников и память последующих поколений.

Критик и его творчество непосредственно связаны с моральными нормами, постигаемых в ходе жизнедеятельности. Знание норм позитивно сказывается на любой существенной для индивида и общества активности. Поведение, направляемое нормативной системой, обогащает её неожиданными поворотами действий, требующих нестандартных решений и практик. В другом контексте, огульная критика безнравственна, непродуктивна. Часто она сокрыта под вполне благодушными суждениями и оценками и вдвойне опасна негативными происками в корпоративной или иной среде, внося смятение и подозрительность, подтачивающих коллективный дух и согласие.

Философы, исследующие метаморфозы духовности, указывают на необходимость постигать содержание отдельных элементов и их взаимосвязь. Интегрирующий механизм – это свободная воля, т.е. преодоление актуальной потребности с целью реализации «должного», крайне важного дела для человека.

По форме проявления воля субъективна, её характер и направленность зависят от ценностей и норм общества. В конкретных ситуациях существенно воздействие потребностей и интересов. Потребности – сильный импульс к предметному и интеллектуальному действию.

Разумеется, субъективное – это знания, духовные предпочтения, для некоторых творчество – привычный способ решения проблем, ценности, структурирующие поведение. Единство объективных условий и протекающей в них деятельности субъекта позволяет формировать волю, как психосоциальный феномен духовности. Наличие или отсутствие твёрдой воли диагностируют её качество.

Воля один из элементов образа жизни, её воспитание проходит в разнообразных формах поведения и отношений человека с миром. Здесь особенно значимы ценностные установки, содействующие констатации, воспроизведению волевых актов в течение длительного времени, необходимого для обретения их устойчивости.

Воля тесно скоординирована с моральными и аморальными поступками. В первом случае она элемент позитивной деятельности, приносящий пользу близким и обществу. Она благоприятствует человеку достичь универсальной самореализации и на этой основе рано постигнуть смысл жизни и следовать ему везде. Прав академик Гусейнов А.А., отмечая, что моральные мотивы занимают в человеческом поведении то же самое место, которое занимали олимпийские боги в поведении гомеровских героев [9]. По его мнению, мораль в качестве абсолютной ценности не может сказать, что следует делать, но она может сказать, чего делать нельзя.

Воля как элемент духовной активности социально–негативной ориентации – инструмент неразумных эгоистических даже порочных действий. Её воспитание – итог изломанного, противоречивого образа жизни. Крайний индивидуализм в единстве с аморальным преступным опытом образует синтез антигуманных, постыдных «деяний» безжалостно приносящих страдания всем.

Даже развитым, цивилизованным обществам не удаётся искоренить злую волю. Порождает и воспроизводит её слишком много составляющих. Само общество и преобладающий характер отношений и связей между людьми, возможно, серьёзно повлияет на этот процесс.

Воля человека – движущая сила творческих усилий и практической деятельности. Она важна в процессе становления духовного мира от истоков до финальных человеческих мгновений. Это концентрация духовных граней: мотивов, ценностей, знаний, принципов и т.д. в ходе творческой, и не только творческой деятельности.

Создатели научных теорий и направлений, художественных произведений, технических систем – новаторы, прокладывающие нехоженые пути, творцы небывалого, благодаря своей неукротимой воле. Она – психосоциальная энергия, умножающая силы личности для устранения препятствий, неизбежных спутников созидательной работы. Прав Кальной И.И.: человек обретает социальное и духовное измерение, утверждая себя через волю к власти над обстоятельствами и над собой [10].

Следует отметить волну публикаций по рациональности как важнейшему аспекту духовности. Причина – в роли творческой деятельности разума. Рефлексия – процесс, организованный самим учёным. Он формулирует проблему, предварительно изучив сделанное другими, выдвигает гипотезы, объект и предмет исследования. Организует сбор и обработку эмпирического материала, стремится обнаружить нечто повторяющееся, а затем, возможно, закономерное, как основу будущего закона и т.д.

Рациональный подход к познанию – это синтез множества факторов в единый блок, позволяющий успешно достичь цели. Здесь также важны принципы познания, например, объективности, развития, всеобщей связи, противоречивости и т.д., их применение даёт возможность получить информацию, превратить её в подлинно научные факты. Установление связи между ними может стать причиной устойчивых, сущностных процессов, способных объяснить изучаемое явление. Творческий рационализм учёного, генерирующего новые идеи, гипотетические «прозрения», тесное сотрудничество с коллегами – основа нестандартных решений и их скорого осуществления. Наравне с высочайшим уровнем духовности, творцы науки открыты людям, демократичны в отношениях с другими, ценят напряженный труд, переживая со всеми отчаяние, радости.

Рациональность – это глубокое понимание управленческих, организационных, практических действий, выбор средств, своевременное осознание ответственности за результат. Рациональность – форма духовной деятельности, основанная на ценностно–нормативных началах, ориентированных на получение результата, превосходящего затраты. Она непосредственно вплетена в структуру духовности и обнаруживает содержание и характер в деятельности и отношениях, потребностях и интересах людей.

Рациональность – полифункциональный элемент духовности, определяющая её ценность, интенциональность, регуляцию духовных

практик. В оптимуме они взаимосвязаны, взаимодополнительны, оказывающие воздействие друг на друга. Принцип рациональности охватывает все аспекты духовного мира и, в свою очередь, подтверждение определённой корреляции и влияния последнего. Соотношение духовного и рационального актуально их ролью в культуре [11].

Реализация связи духовности и рациональности существует в сложившихся общественно-экономических условиях. Они благоприятны или неблагоприятны. В первом случае связь активна, всестороння. Оба элемента духовной культуры сбалансированы. Демократическая власть в равной мере заинтересована в развитии духовности людей и их рационально-прагматическом стиле жизни. Она выделяет материальные средства, идущие на дальнейший прогресс образования, науки, искусства. Государственные и частные СМИ приобщают молодёжь к усвоению и оценке достижений национальной и мировой культуры.

Находясь в неблагоприятных условиях, обе стороны культуры деградируют. Тоталитарный режим, к примеру, резко увеличивает значение духовности, особенно одного из её элементов – идеологии. Индокринация идей, оправдывающих действия власти, полномасштабна, умело камуфлируется ущербный политический курс, манипуляция сознанием людей беспрецедентна. Слабость одностороннего акцентирования идеологии – в неизбежных материально-экономических переменах. Либерально-рыночная экономика и власть нуждаются в повышении духовной культуры граждан и общества. Отпадает надобность в тотальной идеологизации сознания, необходима универсализация, развитие всех элементов духовности.

Первенство прагматично-рационального: пронырливая реклама, заказные статьи в газетах и журналах, коммерциализация искусства и спорта, превратившиеся в сферы обогащения, распространение имущественно-потребительского насилия в кинолентах, удручающее падение ценностей человеческой жизни, фатально препятствует цивилизованной эволюции человечества.

Духовность и рациональность – ценностные явления и в этом контексте осуществлена типология отдельно духовности на «позитивную» и «негативную» [12] и рациональности на «закрытую» и «открытую» [2].

В последние два десятилетия философско-социологических публикациях исследователи анализируют духовность и её неотъемлемую часть – рациональность. Духовность – предельное выражение социо-культурного развития человека с осознанием им свободы действий и отношений на основе нравственных норм и ценностей, эмоционально-чувственных реакций, способствующих творческой самореализации. Рациональность – способ познания и преобразования мира на основе признания главенствующей роли разума, с целью достижения необходимого результата. В ходе реализации определённой задачи, рациональность по форме близка ценности, значению и схеме деятельности [13]. Она многоаспектна, включает не только комбинации, учёт имеющихся у субъекта механизмов, но, прежде всего, аналитический подход в разработке решений значимой проблемы. Здесь важно разложить сложную структуру, на составляющие части, изучить основные из них.

Далее, процедура соединения элементов, выделение и формирование общих признаков, тенденций, которые характеризуют целостный объект.

Рациональность – способность человека трансформировать качественное состояние духовности, т.е., аккумулировать знания, устойчивые ориентации, значимые для творческого освоения действительности и самосовершенствования. К тому же, это функция человеческого разума устанавливать сеть общественных отношений с учётом ситуационных обстоятельств, целей субъекта в различных формах и направлениях деятельности.

Духовность и рациональность – две взаимосвязанные стороны культуры личности и общества. Разум выполняет интегрирующую функцию по отношению к другим элементам духовности. В свою очередь, трансформации духовности серьёзно воздействуют на разум, подчиняя его воле, потребностям и интересам. Единство духовности и рациональности следует обсуждать с позиций связи общего и единичного. В духовности ценности индивида определяют другие элементы, диагностируя их влияния на жизнь во всех её измерениях. Что касается рациональности, таким субстанциональным средством выступают интересы – механизм реализации потребностей человека. Материальные и духовные потребности у людей, при всей их динамике, сохраняют рациональные интенции, направляют рефлексивно–прагматическую активность людей, увеличивая её масштаб и силу.

На наш взгляд, духовное – первично, оно определяет, в конечном счёте, пути формирования рационального подхода к людям, предметному миру, знаниям, культуре. Рационализм, как принцип, более узок, чем духовность, теснее связан с потребностями человека. Он, в значительной мере, инструментален. Человек, как субъект действия, тщательно просчитывает выбор средств, обязательных для реализации плана, применяет их, осознавая выигрышные моменты, а также опасности.

Степень воздействия рациональности на духовный мир многостороння. Некоторые профессии требуют от работника максимальной рациональности. Это люди, связанные с финансами, с трудом, вредным для здоровья, с ответственностью за жизнь людей, её защитой. Это – врачи, педагоги, работники правоохранительных органов, армейские офицеры и пр.

Другие формы деятельности менее ассоциируются с рациональным подходом. Например, для работников, которые систематически настраивают, регулируют инфраструктуру производства, главное – безопасность людей, надёжность техники. Это профессиональный элемент деятельности, опирающийся на опыт, знания как необходимые части рациональности.

Рациональность занимает особое место в духовном мире человека, она стоит в ряду таких его сторон как целенаправленность, инвариантность, динамичность и т.д. Всё это производно от духовности, системы её взаимосвязанных элементов т.е. знаний, ценностей, рассудка, свободной воли. Не случайно практика свидетельствует – рациональные решения и действия базируются на интеллекте, позитивных ценностях, сильной воле, развитой памяти.

Жизнь показывает – рациональность в практиках индивида нередко отстаёт от качественного состояния духовности. Причин множество, например, семейное воспитание детей. Взрослыми создаются «тепличные» условия и ребёнок не может проявить свою активность, самостоятельность в решении возникающих вопросов. Чрезмерная опека формирует лень, равнодушие, эгоизм. Ребёнок, к тому же, не получает разносторонней

подготовки к выполнению социальных ролей, особенно в неполных семьях, что отрицательно скажется в будущем на адаптации к «большому» обществу. Примеры свидетельствуют, что без обретения в ранние годы необходимого рационального опыта, человеку сложно наверстать потерянное в юности и даже в зрелые годы. Его духовность ущербна, но возможно позитивно будет трансформирована в комплексе с рациональностью. Человек – существо рефлексивно–прагматическое.

Существует ещё более радикальный модус несоответствия духовности и рациональности. Определим её как деструктивную рациональность. Это опыт действий и отношений, утвердившихся в рациональном спектре духовности, стремительно разрушает общественно признанные ростки добродетели, ответственности, гуманизма.

Доминанта такой рациональности приводит к деформации всех элементов духовности. Представим себе, индивид умышленно нарушает законы, юридические нормы, принося зло, жестокость, теряя со временем представление о добре и зле, совести и подлости. Действует он рационально, продумывает детали и стороны злодейских актов. Здесь деструкция рационального поведения элиминирует все подлинно человеческое в таком субъекте, т.е. его духовность.

Таким образом, в духовном мире человека существует пласт рациональности, столь же значимый, как рассудочный и эмоционально–чувственный. Обе стороны, в оптимуме, находятся в относительной гармонии, т.е. высшее состояние взаимодополнительности физического, нравственного, интеллектуального в человеческом «Я».

Общество, с его законами, нормами культуры, традициями, демократическим правлением, безусловно, содействует духовному развитию граждан. В духовности сосредоточено всё социально ценное личности, к примеру, целеустремлённая деятельность по реализации индивидуальных и социальных проблем, развитое чувство правды, совестливости, толерантности к политико–экономической системе и, одновременно, критический подход к её действиям, сомнение и непредубеждённость в отношениях с людьми.

Общение с другими людьми необходимы как источник знаний, интерпретаций, смыслов, интеллектуального обмена, удовлетворяющего тончайшие помыслы, причины радости и свободы от одиночества. Это – некоторые признаки конструктивного варианта духовно–рационального в человеке.

Деструктивные формы обеих сторон иррациональны, дестабилизируют социальную среду и жизненный мир индивида. Тогда как общественно позитивные действия и отношения человека, охвачены любовью к людям. Подобные рефлексии и практики входят в духовно–рациональное поле человека.

Список использованных источников

1. Исторически типы рациональности. /Ред. В.А.Лекторский. – М., 1995, т.1
2. Рациональность как предмет философского исследования. / Ред. Б.И. Пружинин, В.С. Швырёв. – М., 1995.
3. Платонов Г.В., Косичев А.Д. Проблема духовности личности: состояние, типы, назначение. // Вестник МГУ. – 1998. – Серия 7. – Философия. – №2.
4. Батищев Г.С. Найти и обрести себя. // Вопросы философии. – 1995. – №3.
5. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. – М., 1996.

6. Порус В.Н. Рациональность, наука, культура. – М., 2003.
7. Бондырева С.К., Колесов Д.В. Матрица духовности. – М.: Московский психолого–социальный институт, 2008.
8. Прокопьева М.С. Взаимоотношение научной рациональности и духовно–нравственных ценностей: философско–культурологический анализ. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. – М., 2009.
9. Гусейнов А.А. Об идее абсолютной морали. // Вопросы философии. – 2003. – №3.
10. Кальной И.И. Человек и его метафизика. // CredoNew. – 2009. – №4.
11. Писчиков В.С., Холин М.М. // Духовность и рациональность в современной культуре. – Сб. Актуальные проблемы духовности, 2002. – С. 3–15.
12. Бондырева С.К., Колесов Д.В. Матрица духовности. – М.: Московский психолого–социальный институт. – 2008.
13. Касавин И.Т. О ситуациях проблематизации рациональности. // Сб. Рациональность как предмет философского исследования. / Ред. Б.И. Пружинин, В.С. Швырёв. – М., 1995.

Babinov, Y.A., Boborykin, V.Y. Spirituality phenomenon in human life

The article looks into the interrelation of spirituality and rationality that make up the essence of human inner world. Analyzed are forms and variants of their interrelation in creativity and spiritual practices.

Key words: *man, spirituality, rationality, activity, will, reason.*

Концептуально-методологічні аспекти інтерпретації поняття «світогляд»

Розглядаються різні підходи до розуміння поняття «світогляд». Зроблено висновок про те, що світогляд не є тотожним знанням, картині світу, переконанням, ідеології. Світогляд – це складна узагальнена система поглядів людини на світ, а також засіб структуривання дійсності та досвіду.

Ключові слова: світогляд, свідомість, знання, цінності.

Проблема світогляду посідала важливе місце у філософії ще з часів Античності, проте досі залишається повністю не вирішеною. З'являються нові науково-методологічні парадигми, які змушують переоцінювати раніше зроблені висновки. Незмінною залишається лише актуальність проблеми світогляду як невід'ємної частини людського буття.

Світоглядна проблематика розроблялась в роботах таких дослідників як: О. Бобков [1], Є. Бистрицький, В. Іванов, М. Тарасенко [2], Ф. Кирилюк [3], Є. Курбацький [4], А. Назаретян [5], С. Нікольський [6], В. Стьопин [7], В. Табачковський [8], Д. Гудінь, Дж. Леннокс [9], Р. Редвільд [10] та ін. Проте існуючі інтерпретації поняття «світогляд» відрізняються неузгодженістю і суперечливістю, що говорить про необхідність їх систематизації з метою створення єдиного компліментарного підходу до цієї проблеми.

Метою даної роботи є дослідження концептуально-методологічних підходів до змісту поняття «світогляд».

Дослідження світогляду з необхідністю передбачає конкретизацію змісту і значення цього терміну. Володіння світоглядом є «загальною необхідністю, як соціальною, так й індивідуальною, і визнання цієї необхідності повинно стати вихідним при філософському аналізі природи і функцій світоглядної свідомості» [2, с.20]. Новітній етап розвитку суспільства характеризується багатьма кризовими явищами (політичними, економічними, соціальними тощо), які набувають дедалі більш масштабного характеру і глибини. Не є виключенням і світоглядна криза. Світоглядна сфера як суспільства, так і особистості наразі стала полем жорсткої соціальної боротьби та, водночас, її визначальним фактором. Це безпосередньо пов'язано з різними аспектами глобалізації, девальвацією цінностей минулого, жорсткою установкою на споживання, а також з тенденцією тотальної деконструкції світобудови та світосприйняття, яка охопила сучасний світ. Якщо минулі історичні епохи становили універсальну світоглядну цілісність, то для сьогоденного суспільства притаманна постійна проблема вибору світоглядних орієнтирів, яких слід

дотримуватись у процесі подальшого розвитку. Для того, щоби визначити оптимальні шляхи подолання світоглядної кризи, необхідно чітко визначитись із поняттям, типами і функціями світоглядних універсалій як базових світоглядних орієнтирів особистості та суспільства.

На відміну від тварини, людина має сама сформувати своє ставлення до навколишнього світу. Вищою формою цього ставлення і є світогляд. Не дивлячись на те, що питання світогляду розглядається вже с перших сторінок будь-якого підручника з філософії, єдиного підходу до цього поняття досі немає. За словами А. Бобкова, саму філософію визначають або як частину світогляду, або як його рівень, або як його тип (вид), або як етап його розвитку, або як все разом [1, с.5].

Світогляд поділяється на наступні рівні: 1) елементарний (що включає поняття, ідеї, оцінки, які є характерними для повсякденної свідомості); 2) концептуальний (включає різноманітні концепції світу, пізнання, соціального розвитку та ін.); 3) методологічний (формується на основі понять, принципів, а також ціннісного сприйняття світу і суспільства).

Цілком можливим є і інший підхід до структури світогляду:

- 1) знання про світ в цілому;
- 2) оцінка навколишньої дійсності та окремих ситуацій;
- 3) активність, яка заснована на попередній оцінці.

До історичних типів світогляду, як відомо, відносять міфологію, релігію та філософію. Проте на практиці все є набагато складнішим, ніж у теоретичних схемах. Так, не до кінця чітким видається співвідношення понять «світогляд» та «філософія», «світогляд» та «життєві переконання».

У своїй статті «Сучасні підходи до розуміння світогляду» [1], А. Бобков зупиняється на визначеннях цього поняття такими вченими як Х. Ортега-і-Гассет, А. Радугін, Б. Рассел, А. Спіркін та А. Чанишев. Підбиваючи підсумки свого аналізу, дослідник говорить про наявність спільних недоліків у всіх цих підходах: 1) відсутність диференціації теоретичного і практичного аспектів світогляду; 2) відсутність прагнення до впорядкування і ранжирування перелічуваних ними світоглядних питань, тоді як цілком очевидно, що не всі світоглядні питання мають для людини однакове значення.

Загалом, можна виділити наступні аспекти інтерпретації світогляду:

По-перше, існує тенденція розуміти світогляд як знання. Справді, наявність світогляду у людини є результатом її розумності. В умовах швидких змін життєвих умов та обставин неодмінно виникає потреба в узагальненому погляді на всю систему існуючих соціальних і природних зв'язків. Це допомагає окреслювати для себе сенс і мету дії, ставити завдання та досягати їх, просто швидше орієнтуватись в обставинах. Сучасна людина у процесі соціалізації проходить обов'язковий етап навчання, що передбачає знайомство з науковим баченням світу. У цьому контексті виникає спокуса ототожнювати світогляд з науково-освітньою (в тому числі, і філософською) підготовкою індивіда. Але, хоча роль освіти у сучасному суспільстві є надзвичайно важливою, неможна сказати, що саме в процесі освіти (зокрема, вивчення філософських дисциплін) і формується світогляд. Адже світогляд є в усіх членів суспільства, тоді як далеко не кожен з них підіймається до рівня філософсько-теоретичного осмислення дійсності. Цілком справедливою є наступна думка авторів

монографії «Світоглядна культура особистості (філософські проблеми формування)»: «Зведення світогляду до філософії, як бачимо, тягне за собою його редукцію до знання, тобто до уявлення про те, що у свідомості особистості світогляд перебуває лише у вигляді знання, в теоретичній формі. Подібна теоретизація... світогляду звужує уявлення про соціальну базу його виникнення...» [2,с.11]. На відміну від науки, яка апелює лише до інтелекту людини, світогляд звертається також до вольової та емоційної сфер. Кожна людина вільна приймати або заперечувати певні світоглядні установки, чого неможна зробити, наприклад, із фізичними або математичними законами. Світогляд неможна зводити лише до світорозуміння. Загалом, перш ніж перейти до наступного аспекту трактовки світогляду, слід чітко розділити поняття «світогляд», «світорозуміння», «світовідчуття». Світорозуміння не слід ставити на перше місце в цій тріаді, як це почасти робилось в філософських роботах радянської доби. Сучасний російський дослідник С. Нікольський називає «світовідчуття» і «світосприйняття» (які пізніше злились у «світоусвідомлення»), «протоформами» світогляду, «невідрефлексованими світоглядними утвореннями», які на певних стадіях історичного розвитку є характерними для народу або великих соціальних груп [6]. Не слід забувати, що людина є цілісною істотою, і її світогляд включає і знання, і вірування, і переконання, а на рівні буденного сприйняття «здоровий глузд».

По-друге, світогляд іноді трактують як картину (образ, модель) світу. Картина світу є індивідуальною системою уявлень людини про те, як влаштований світ в цілому, та в окремих його деталях. Вона відрізняється цілісністю, та, в водночас є дуже суб'єктивною. Не дивлячись на те, що людина досі не має об'єктивних відповідей на цілу низку питань (а питання ці водночас, все ж потребують відповіді), у феноменологічному аспекті картина світу не містить жодних «білих плям» – вони заповнюються за рахунок переконань, думок, свідчень, здогадок (часто таких, що не мають жодного відношення до науки). В англomовній науковій літературі не робиться розгалуження між світоглядом і картиною світу (для позначення цих понять використовують англійське слово «worldview», і лише зрідка без перекладу німецьке «Weltanschauung»), у той час, коли в багатьох україномовних та російськомовних виданнях світогляд визначається як центральний елемент картини світу. На думку Є. Курбаського, поняття «образ світу» відображає «історичний період примітивного міфообразного осмислення людиною свого активно—предметного відношення до навколишньої дійсності» [4,с.18]. Західна соціокультурна концепція «картини світу» («worldview») була сформульована Р. Редфілдом [10,с.32]. За визначенням дослідника вона є баченням всесвіту, характерним для того, чи іншого народу, уявленням членів суспільства про самих себе та свої дії, свою активність і світі, вивченням погляду людини на зовнішній світ. На думку Р. Редфілда, не існує єдиної загальнонаціональної картини світу. В межах однієї культури, на його думку, існує декілька різних культурних традицій: культурна традиція шкіл і храмів («велика традиція»), та традиція селянської общини («мала традиція»). Кожна традиція в цій концепції являє собою окрему картину світу. Таке ствердження є справедливим лише до певного моменту. З одного боку, світогляд, світовідношення (а значить і картина світу) є глибоко індивідуальним утворенням, а з іншого

наявність в різних моделях світу спільних універсальних аспектів також заперечувати неможливо, оскільки в разі їх відсутності були б неможливі взаєморозуміння в міжособистісних стосунках, міжнародні та міжцивілізаційні діалоги. Слід також відмітити, що за результатами дослідження категорії «світогляд», проведеного Є. Курбачким, сам цей термін був запозичений з німецької мови саме як калька зі слова «Weltanschauung», яке, в свою чергу, було введено Ф.Е.Д. Шлеєрмахером в «Розмовах про релігію», з метою «ствердження універсальності і пріоритетності статусу «духовного» [4,с.5]. У ХХ ст. виникла нагальна необхідність зміни розуміння поняття «світогляд», оскільки його статус змістився в бік науки і мистецтва. Насправді найбільш логічним видається розподіл картини світу на світогляд (як єдність світовідчуття і світорозуміння) та світовідношення, що включає як абстрактно–теоретичний, так і конкретно–практичний аспекти взаємодії людини і світу. Отже, поняття «картина світу» є родовим до поняття «світогляд».

По–третє, світогляд розуміється як система переконань. Проте зводити його до переконань буде неправильним з тих же причин, з яких неможна зводити до знання. Адже переконання народжуються в результаті засвоєння знань, коли людина вже не потребує доказів певних положень, а є впевненою в їх істинності. Переконання являють собою реалізацією знань у практичному досвіді індивіда. Глибина наукового знання завжди залишається відносною, тоді як у повсякденному житті «люди ніколи не діють в ситуації всезнання», а значить – їм залишається або бездіяльність, або ж діяльність згідно суб'єктивних переконань [2,с.13]. Суб'єктивна позиція є не менш важливою, ніж об'єктивна. Так, індивідуальні думки, як правило, «є джерелом оригінальних пропозицій, які так необхідні для аналізу нестандартних, неочевидних ситуацій» [8,с.14]. Отже, знання мають як об'єктивний, так і суб'єктивний аспекти, і ототожнювати світогляд лише з одним з цих аспектів буде помилкою.

По–четверте, світогляд розглядають як форму свідомості. З психологічної точки зору свідомість є властивістю високоорганізованої матерії, яка виникає і розвивається в процесі соціальної діяльності і комунікації. Більш логічним, на наш погляд, буде розуміння свідомості (і, особливо, самоусвідомлення) як невід'ємних аспектів світогляду (відомий український вчений В. Шинкарук говорячи про світогляд як форму самоусвідомлення людини, вживав поняття «світоглядна свідомість») [3,с.37]. Дослідник національного світогляду С. Нікольський також вказує на близькість світогляду та самоусвідомлення, хоча і застерігає від отождествлення цих понять. Надаючи визначення національному світогляду, він пише, що під ним розуміє «систему ідей, поглядів, уявлень, переконань, вірувань, норм, цілей, цінностей і звичок, які склалися в історії культури народу, сприймаються та відтворюються суб'єктом, проявляються в його поведінці і діях в буденно–типових або екзистенційно–екстремальних ситуаціях» [6]. Національне самоусвідомлення включає розуміння індивідом самого себе, своїх відмінностей від представників інших національних спільнот, що виражається як в позитивних, так і в негативних ствердженнях. На думку С. Нікольського, на відміну від самоусвідомлення, світогляд активно спрямований назовні, в світ, і включає в себе самосвідомість індивіда, пов'язуючи погляд на світ з інтересами і потребами індивіда. Необхідно

також вказати на наявність несвідомих аспектів світогляду. Будь-який індивід є носієм діяльності, а не набором чітко визначених і усвідомлених даних. У своїх діях він виходить з самого себе, особливостей власного характеру, звичок тощо. Процес самоусвідомлення триває протягом цього життя, тому і світогляд не є чимось статичним і незмінним. У визначенні світогляду, яке дається американськими дослідниками Д. Гудингом та Дж. Ленноксом акцентується увага саме на його нетотожності лише зі свідомістю: «... система уявлень про світ, нас самих та суспільство – як свідомих, так і несвідомих – називається світоглядом» [9,с.15]. Таким чином, світогляд є дуже своєрідним сплавом свідомого і несвідомого, він несе відбиток соціокультурного досвіду, міфів, стереотипів, вподобань, результатів теоретичного та емпіричного досвіду.

По-п'яте, за часів СРСР поняття світогляду почасти ототожнювали з ідеологією. Звідси – такі поширені у радянському суспільстві заклики до виховання комуністичного за змістом світогляду у молодого покоління. У СРСР це пояснювалось тенденцією до створення монолітної суспільно-політичної єдності зі спільним, «офіційно легітимованим» світоглядом на основі марксистсько-ленінського вчення. Для сучасної полікультурної, поліетнічної, демократичної України така позиція є цілком неприйнятною, що не випадково відображено в її Конституції, де чітко говориться про неможливість існування в українській державі офіційної ідеології. Філософський аналіз співвідношення понять «світогляд» та «ідеологія» дає в своїй роботі сучасний український автор Ф. Кирилюк [3,с.35–43]. Він визначає світогляд як «одну із суспільно вироблених форм відображення дійсності в свідомості людини», роблячи акцент на розгляді особливостей міфологічного, релігійного та наукового типів світогляду. Це відображення є вибіркоким, тобто відображується, передусім, те, що є важливим для людини (виникає своєрідний акт «олюднення» світу). Стосовно ж ідеології, то дослідник окреслює її як «систему концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали соціальних класів, націй, різних суб'єктів політики». Виходячи з цього можна зробити висновок про те, що ідеологія включає в себе світогляд. Але таке твердження буде справедливим лише частково. Ідеологія є принципово більш обмеженою, ніж світогляд, і може включати лише деякі його фрагменти (дефрагментація сучасного світогляду становить окрему наукову проблему, якої торкалось у своїх роботах багато вчених, зокрема Е. Тоффлер та З. Бауман). А. Назаретян та інші дослідники вказують на релігійне (або квазірелігійне) ядро ідеології [5,с.15] і пов'язують її міфологізацією певних конструктів (наприклад, «нація», «партія», «клас», «демократія», «ринок»), і їхнім перетворенням на сакральні символи. Думку про те, що ідеологія не може бути повноцінним світоглядом, можна підтвердити, звернувшись до витоків поняття «ідеологія». Воно виникло наприкінці XVIII ст. серед французьких еволюціоністів (П. Кабаніс та інші) для позначення науки про біологічні основи мислення. Спроба розробити цю науку виявилась невдалою, але саме слово «ідеологія» Наполеон Бонапарт став використовувати як штамп для «розвінчання безплідних політичних спекуляцій» [5,с.14]. Пізніше ідеологіями стали називати обмежені соціальні теорії, які виражали інтереси лише однієї соціальної спільноти, потім стали говорити про

«класові ідеології», а ще пізніше В. Ленін ввів словосполучення «наукова (або істинна) ідеологія».

У сучасній науці налічується більше, ніж двадцять визначень поняття «світогляд». На нашу думку найбільш правильним буде визначити світогляд як узагальнену систему поглядів людини на світ, на своє місце в ньому, а також на сенс власного життя та діяльності, яка впорядковує дійсність і відображає її теоретико–інтелектуальний та емпіричний досвід. У будь–якому разі не слід забувати, що світогляд є набагато ширшим і багатшим за його визначення.

Таким чином, знання формують світоглядний каркас, тому виступають основою світогляду. Проте інформаційно–когнітивною складовою світогляд не обмежується, адже включає також аксіологічний компонент (оцінювання знань, цінності, ідеали). Світогляд, разом із світовідношенням (яке почасти носить емоційний характер), складають картину світу. Знання входять у світогляд у вигляді переконань. Переконання є результатами не лише інтелектуальної діяльності людини, але й її психологічних установок та емоційного стану. Світогляд є змістом і способом усвідомлення дійсності, тому цілком виправданим є вживання поняття «світоглядна свідомість», яке було запропоноване В. Шинкаруком. Поняття світогляду є набагато ширшим за поняття ідеології, хоча будь–яка світоглядна система включає ідеали – життєві цілі, які можуть бути як реальними, науково–обґрунтованими, так і ілюзорними, а будь–яка ідеологія нерозривно пов'язана із загальною світоглядною системою епохи і має релігійне (квазірелігійне) ядро.

Список використаних джерел

1. Бобков А.Н. Современные подходы к пониманию мировоззрения / А.Н. Бобков // Философия науки. – 2005. – №12. – С.15–22.
2. Мировоззренческая культура личности (философские проблемы формирования) / [Иванов В.П., Быстрицкий Е.К., Тарасенко Н.Ф. и др.]; под ред. В.П. Иванова. – К.: Наукова думка, 1986. – 312 с.
3. Кирилюк Ф.М. Філософія політичної ідеології: Навчальний посібник / Ф.М. Кирилюк. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 520 с.
4. Курбацкий Е.А. Эволюция категории мировоззрения. Гносеологический анализ: автореф. дис. на соискание ученой степени к. филос. наук: спец. 09.00.01. «Онтология и теория познания» / Е.А. Курбацкий. – Ростов–на–Дону, 2009. – 22 с.
5. Назаретян А.П. Смыслообразование как глобальная проблема современности: синергетический взгляд / А.П. Назаретян // Вопросы философии. – 2009. – №5. – С.3–19.
6. Никольский С.А. О русском мировоззрении: предмет и методы исследования / С.А. Никольский // Сайт Института философии Российской академии наук [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/page49175891.htm> – Заголовок с экрана.
7. Степин В.С. Саморазвивающиеся системы и философия синергетики / В.С. Степин // Сайт С.П. Курдюмова «Синергетика» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: spkurdyumov.narod.ru – Заголовок с экрана.
8. Мировоззренческие ориентиры мыслительной культуры / [Табачковский В.Г., Андрос Е.И., Бычко И.В. и др.]; под ред. В.Г. Табачковского, Е.И. Андрос. – К.: Наукова думка, 1993. – 462 с.

9. Гуддинг Д., Леннокс Дж. Мировоззрение: Для чего мы живем и каково наше место в мире / Гуддинг Д., Леннокс Дж.; [пер. с англ. Т. Барчунова]. – Минск: Принткорп, 2004. – 448 с.

10. Redfield R. The Primitive World View. Proceedings of the American philosophical Society / R. Redfield. – New–York: New–York–Press, 1952. – 214 с.

Андриенко Е.В. Концептуально–методологические аспекты интерпретации понятия «мировоззрение»

Рассматриваются разные подходы к пониманию понятия «мировоззрение». Сделан вывод о том, что мировоззрение не тождественно знаниям, картине мира, убеждениям, идеологии. Мировоззрение – это сложная обобщенная система взглядов человека на мир, а также способ структурирования действительности и опыта.

Ключевые слова: мировоззрение, сознание, знания, ценности.

Andriyenko, O.V. Conceptual and Methodological Aspects of the Interpretation of notion «Worldview»

Review of different approaches to the notion «worldview». It is concluded that worldview is not identical to the knowledge, picture of the world, convictions, ideology. Worldview is a complex generalized system of human views of the world and also method of structuring of reality and experience.

Key words: worldview, consciousness, knowledge, values.

Залежність екологічної парадигми від стратегічного ресурсу розвитку цивілізації

Екологічна парадигма розглядається як життєтворчість особистості й таке нормативне знання екобезпечного розвитку, зміст якого на певному етапі розвитку цивілізації визначається, з одного боку, рівнем пізнання навколишнього світу, а з другого – ступенем його практичного перетворення.

***Ключові слова:** людина, особистість, культура, цивілізація, парадигма, екологія, екологічна парадигма.*

Екологічна парадигма, яку ретранслює те чи інше суспільство, залежність від стратегічного ресурсу розвитку цивілізації. Наприклад, на становлення норм і ідеалів екологічного знання вплинула культурно-філософська концепція гармонії – гармонійності світу, природи, гармонії між людиною і природою, що зародилася ще в античності. Саме гармонійність увійшла в екологію як уявлення про ідеал екологічного, а саме про таке відношення живої системи (людини) і довкілля, коли вони максимально пристосовані одне до одного. В сучасній екології гармонійним відношенням вважається таке відношення людини – природа, коли людина не завдає шкоди, не руйнує природу [11, с.4].

Бурхливий розвиток екологічного знання, що досяг за останні десятиліття значних успіхів в боротьбі за збереження природи у ряді країн світу, у меншій мірі торкнувся людського духу як такого, внаслідок чого сучасна цивілізація як і раніше характеризується одностороннім прогресом, орієнтованим головним чином на матеріальні цінності життя. Екологія духу ще не стала самостійною цінністю, що визначає життєдіяльність людини і сучасному світі [7, с.164].

Розуміння цивілізаційного сталого розвитку як діалогу культури і природи вносить у таке бачення безпеки істотне доповнення: вона стає двовекторною. Перший вектор відповідає культурному розвитку людства в його прагненні долати фізичні перепони для свого існування, впливати на природний перебіг подій, створювати нове штучне середовище, яке само по собі не виникає. Цей вектор охоплює всі щаблі піраміди потреб людини – від фізіологічних до потреб росту – і реалізує цивілізаційне забезпечення людства з його переважно штучним існуванням, а змістовно, в кодах забезпечення, він відповідає філософській категорії позитивної «свободи для» і тому є, по суті, «безпекою для», тоді як за призначенням споживання – соціально-економічною безпекою. Натомість другий вектор стосується переважно природного начала цивілізації. Йдеться про

необхідність для людства враховувати це начало в широкому діапазоні проявів: і фізичні закони (у технологічних системах складної соціоприродної системи), і особливості та межі стійкості й вичерпності неживих (геологічних) систем (природних ресурсів), і можливі дії у межах біосферного коридору (стійкості геоекосистеми та соціодемографічної складової соціально–економічної системи СПС). Цей вектор безпеки обмеження та регулювання власного саморуйнівного потенціалу культури кореспондується з негативною «свободою від» і має відповідати «безпеці від», а за цільовим призначенням необхідних заходів – техногенно–екологічній безпеці. Звідси в стійкому розвитку безпека як благо набуває комплексного характеру певної гарантованої комфортності людського існування, або, іншими словами, інтегрованої безпеки [4].

Цивілізаційний процес дотримується логіки заміщення природного штучним, що неминуче приводить до розгортання форм опосередкування відносин людини з навколишнім середовищем. Відповідно, людина через вільний вибір повинна виробляти свої нові адаптаційні можливості. Наростання складності соціального розвитку вимагає і відповідних технологій свідомого регулювання буття. В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбувається якісний зсув у розвитку свідомості, пов'язаний з інформаційною революцією, що на теоретичному рівні зумовлює зміну соціально–філософської парадигми. Здійснюється спроба відмови від базових цінностей індустріально–технократичної моделі суспільства, яка породила глобальні протиріччя на користь ідеології глобального еволюціонізму, що постулює загальну взаємозалежність існуючого на Землі, гармонізацію матеріального і духовного, синергізм, пріоритет екологічної етики і етики самореалізації, спрощення способу життя через самообмеження, самодисципліну, процеси децентралізації і суворий соціальний контроль у всіх сферах [9,с.2].

Таким чином, стратегічний ресурс розвитку цивілізації втрачає суто матеріально–речовий характер, а навпаки набуває інтелектуально–ноосферного змісту. Новий тип раціональності зараз стверджується в науці і технологічній діяльності зі складними системами, що розвиваються і є людиновимірними. Він проявляє себе через такі суттєві риси:

- по–перше, на відміну від новоевропейської науки, сучасна наука розглядає природу як цілісний організм, в який включено і людину, а біосферу – як глобальну екосистему;

- по–друге, вивчення системних об'єктів, що розвиваються і є людиновимірними, потребує нових стратегій пізнання. Так, синергетичні підходи доводять, що суттєву роль в таких системах відіграють несилові впливи, а теорія біфуркації передбачає можливість декількох сценаріїв поведінки системи;

- по–третє, суттєву роль починають відігравати моральні засади. В діяльності зі складними системами орієнтирами є не лише знання, а й моральні принципи, що є заборонами на небезпечні для людини і природи дії [11,с.12].

Довготривале безгосподарське, фактично, споживацьке ставлення до природи, культури і людини призвело означені цінності до такого стану, ще крок за межі якого (у цьому ж напрямі) може викликати незворотній процес їх руйнації, розвалу, розпаду. Глобальне виробниче споживацтво й не менш глобальне забруднення порушує фізико–кліматичні, біологічні показники біосфери, спонукає до розвитку такі негативні процеси, як

виснаження озонового шару, зменшення кисню в атмосфері, скорочення запасів природних ресурсів, доступних паливних і мінеральних копалин тощо. Загрозливим є й такі процеси, як збільшення радіоактивного фону планети, насичення біосфери електромагнітними полями, забруднення навколишнього середовища чисельними синтетичними речовинами тощо. Протидіяти подібним явищам і процесам може лише людина, озброєна всебічними і глибокими знаннями, чуттєвим ставленням до дійсності, вивіреном розумінням «екологічної парадигми», яка має бути покладеною в основу всього життєвого процесу – виробництва, розподілу, обміну і споживання. Формування такої парадигми має здійснюватись на всіх рівнях життєдіяльності та освітньо-виховного процесу [14, с. 2].

Як зазначав видатний вчений – математик М.М. Мойсеев: «для того щоб жити в нашому спільному домі, ми повинні виробити не лише деякі загальні правила поведінки – правила співжиття, а повну стратегію свого розвитку. Правила співжиття мають здебільшого локальний характер, де все вирішується культурою населення, технологічною а, головне, екологічною грамотністю й дисципліною місцевих чиновників (зобов'язаних дотримуватись сформованої новою наукою екологією нової системи заборон у сфері взаємовідносин людини й природи, нових законів про охорону природи й людини). Аби виробити загальнолюдську, планетарну стратегію – мало самої тільки культури та екологічної освіченості, постає необхідність створення загальнолюдської стратегії, що охоплює буквально всі грані життєдіяльності людей (нові системи промислових ресурсозберігаючих і безвідходних технологій, сільськогосподарських, що вдосконалюють обробіток ґрунтів, застосування добрив, культивування рослин із великим коефіцієнтом корисного використання сонячної енергії). Необхідно, нарівні з регламентацією, створювати нові біогеохімічні цикли, тобто новий кругообіг речовин. Вирішення подібних проблем посилює лише людству в цілому. А це вимагатиме змін усієї організації планетарного суспільства, формування нової цивілізації, перебудови найголовнішого – тих систем цінностей, які встановлювалися віками!» [2, с. 122].

Нова екологічна парадигма повністю залежить від суспільної свідомості та суспільної обізнаності екологічними проблемами. Головний ресурс розвитку цивілізації, як це визначалося вище – інтелектуальний ресурс. Але це не парадигма раціональності, коли знання, породжуючи нові знання застосовуються для техніко-технологічного вдосконалення розвитку суспільства. Людина відрізняється від інших істот ще й тим, що може бачити майбутній образ створюваної ситуації чи стану. Відповідальність людини, з позиції екзистенціального сприйняття у тому, що кожна дія сьогодні стає всезагальним законом у майбутньому, тому кожною власною дією ми створюємо прецедент. Від того, який образ майбутнього ми створюємо зараз залежатиме сприйняття співіснування природи та людини у наступному витку екологічної парадигми існування людства. «Ми формуємо свій будинок, своє місце існування спочатку в думках, а потім на підручному (доступному нам) матеріалі; наше середовище таке, які ми самі. При цьому, звичайно, турбота про збереження і відновлення матеріалу осмислена, проте саме місце існування підлягає не збереженню, а формуванню, адаптації, модифікації – стосовно наших змінних цілей, засобів і форм організації мислення і діяльності. Сказане міняє всю екологічну стратегію, переорієнтовуючи вектор наших зусиль

з турботи про «речі» на турботу про переорганізацію свого власного мислення і діяльності: лікувати, як відомо, треба не симптоми хвороби (на зразок забруднення довкілля або зниження біологічної різноманітності), а хворого – нас самих» [10,с.154].

Останнім часом набуває поширення розуміння того, що цивілізація є, по суті, діалогом із двома учасниками – природою та культурою. Природа діє тут не тільки в усьому безмежному різноманітті своїх проявів у діапазоні від абіотичних до біотичних – включаючи й людину – складових, які утворюють біосферу. Ба більше, вона має й певну потенцію бути доповненою власне людською культурою. Натомість культура, генетично походячи з природи, набуває автономності, виробляє та відтворює духовне начало з об'єктивацією його в матеріальних і нематеріальних (мова, міфи, мораль) носіях. Згідно з таким розумінням, природа й культура, пронизуючи одне одного, мають синтетично гармонізовуватися у цивілізації [1, с.39]. Вона діє тут як певний арбітр діалогу, зберігаючи природний суверенітет природи і культурний – культури, а в цілому породжуючи нову систему – цивілізацію, яка набуває додаткових властивостей, відсутніх окремо і у природи, і у культури. Отже, цивілізація, будучи одночасно і причиною, і результатом самої себе, мусить діяти в синергетичному режимі самотворчості [4].

Як було зазначено раніше, екологічна парадигма не є породженням тільки сьогодення, вона існувала завжди, тільки до середини XX століття мала інші назви. Зрозуміло, що і ставлення людини до природи та довкілля за різних часів існування людства змінювалось в залежності від того, що саме було головним чинником розвитку цивілізації. Еволюція екологічної парадигми таким чином, пройшла в послідовності змін значення стратегічного ресурсу розвитку цивілізації від природних умов, знарядь праці, корисних копалин до науки і техніки, інтелекту.

Знання про довкілля було притаманне людині з найперших кроків антропогенезу. В той час воно було необхідною умовою виживання наших предків. Ці знання використовувалися під час облаштування житла, полювання, рибальства тощо. З часом, коли постали міфологія та релігія, знання про довкілля органічно увійшли у найдавніші світоглядні системи [11,с.16].

Екологічні кризи, як то прийнято вважати, не є прерогативою тільки нашого часу. Антропогенний вплив на біосферу та його наслідки створювали кризові ситуації постійно під час розвитку людства. Таких глобальних екологічних криз виділяють декілька. Розвиток першої глобальної екологічної кризи. З появою на планеті Земля біологічного виду найвищої організації – людини, з її розвитком, розмноженням, міграціями, адаптацією й небаченою активізацією діяльності в біосфері почали розвиватися процеси особливого, антропогенного характеру. Із самого початку поведінка людини в довкіллі стала відрізнятися від поведінки інших вищих істот агресивністю. Людина була не рівноправним співмешканцем у середовищі існування, а підкорювачем, насильником, жадібним споживачем, не здатним до самообмеження.

У далеку давнину, коли кількість людей на Землі була порівняно невеликою, а їхній інтелектуальний і технічний потенціал – дуже слабким, природа практично не відчувала на собі тиску людини: вона легко самоочищувалася й самовідновлювалася. Першого удару природі люди завдали, почавши інтенсивно розвивати землеробство, особливо коли

для підготовки площ під сільськогосподарські угіддя стали випалювати тисячі гектарів лісів (пізній неоліт).

Наступного удару природа зазнає з розвитком землеробства й скотарства, які викликали перші локальні й регіональні екологічні кризи, спричинені різкою зміною мікроклімату, складу й стану флори, фауни, ґрунтів, зменшенням природних біологічних ресурсів. Приклад цього – пустелі Північної й Центральної Африки, Близького Сходу, центральної частини Північної Америки, що утворилися під впливом діяльності людини лише кілька тисяч років тому.

Наступний етап збільшення тиску людини на природу пов'язаний із розвитком промисловості в XV–XVIII ст., коли кількість населення перевищила 500 млн. чоловік і були досягнуті значні успіхи в будівництві, техніці, хімії, почалося вивчення й освоєння Світового океану.

Від кінця XVIII і до першої половини XX ст., в період бурхливого розвитку фізики, хімії, техніки, винайдення парового й електричного двигунів, освоєння атомної енергії, розвитку авіації, коли кількість населення перевищила 3,5 млрд. чоловік, негативні екологічні процеси почали набувати глобального характеру, хоча ще не досягли масштабів кризи. Особливості ставлення людини до природи в цей період полягали в активному «підкоренні» її, в боротьбі з нею, хижацькому споживанні всіх її ресурсів з упевненістю в тому, що вони невичерпні.

Останні 35–40 років XX ст. – це був період атомної енергетики й комп'ютеризації, на який припадав активний розвиток другої глобальної екологічної кризи. Вона проявлялась у перевиснаженні природних ресурсів, часом – у вичерпанні їх, у перезабрудненні довкілля, деградації біосфери, до чого призвели суперіндустріалізація, суперхімізація, супермілітаризація та суперспоживання [2, с.46–47].

Історія людини, етносів, націй і держав – це споконвічна боротьба за виживання, в якій завжди гостро поставало питання життя або смерті. Упродовж усієї історії людство вдосконалювало створювані розумом методи і способи захисту життя та все більше виходило за межі суспільних потреб, нехтуючи можливості природного середовища. Як наслідок, замість захисту життя людський розум з усією заповзятливістю рухався і продовжує рухатися у напрямі до самознищення.

І ось прикрий наслідок: на початку XXI ст. людство і природне середовище опинилися в глибокій системній кризі. Наразі вкрай загострилися негативні явища глобального виміру, які вже не лише гальмують соціально-економічний розвиток, а створюють реальну загрозу існуванню людства та біосфери в цілому. Про це переконливо свідчить динаміка посилення кризових явищ у суспільстві, зокрема голоду, злиднів, духовного спустошення особистості, руйнування людської психіки, екологічних катастроф, невиліковних хвороб, піратства, работоргівлі, витонченої злочинності, тероризму, руйнівних конфліктів, локальних війн і зростаючої реальної загрози виникнення світової війни з застосуванням ядерної і бактеріологічної зброї.

Еволюція екологічної парадигми проходила в послідовності змін значення стратегічного ресурсу розвитку цивілізації: від природних умов, знярядь праці, корисних копалин до науки і техніки, інтелекту. Свого часу прихильники теорії географічного детермінізму [12, с.254] визначали головним чинником розвитку цивілізації місце розташування та кліматичні умови. Вони обумовлювали розвиток відповідних знярядь праці та

культури (як засобу взаємодії з природою) через природно-кліматичні умови існування. З розвитком промисловості наявність корисних копалин постає визначальним фактором розвитку цивілізації та держави. Але технічна революція та збільшення обсягів виробництва призвели до того, що корисні копалини та ресурси стали заручниками розвитку цивілізації. У масштабі світової економіки в господарський обіг уже залучено понад 2/3 поновлюваних ресурсів планети, а це є свідченням того, що ґрунти, ліси, прісна вода, кисень, рибні запаси тощо дедалі набувають статусу невідновлюваних. Щороку в світі знищується 25 млрд. т. орнопридатного шару. Кожної хвилини 44 га землі перетворюється у пустелю. З інтенсивністю 20 млн. га за рік вирубаються ліси. Вже сьогодні на планеті понад 2 млрд. людей страждають від нестачі питної води [5,с.5]. Тому сучасна екологічна парадигма – це не змагання за ресурси, а розвиток науки та інтелектуальних ресурсів.

Кризовий стан проблеми виживання людства зумовлює необхідність об'єктивного і тверезого наукового вивчення і оцінювання тенденцій, закономірностей і причин загострення апокаліптичних суперечностей у системі «людина – навколишнє середовище» та розроблення стратегії переходу суспільства на життєствідний етап еволюції.

Сучасна філософська думка виходить з того, що внаслідок всесвітньої історії людина потрапила у пастку власної могутності, буття як вищий дар долі перетворено на інструментальний засіб технічної стратегії людства [13,с.128]. Парадокс, однак, полягає в тому, що екологічна атака на технократичну свідомість впливає лише тією мірою, якою в ній проводиться ідея повільного науково-технічного розвитку або його відсутність, оскільки турбота про збереження природи органічно пов'язана з високими технологіями.

Сучасна технологія, яка представляє технологічну основу глобалізації, повинна створити передумови для збереження єдиної екологічної системи на Землі і, перш за все, збереження невідновних природних ресурсів, без яких неможливе продовження життя. Таке мислення сприятиме створенню ситуації, при якій економічний розвиток не знаходиться в протиріччі із законами природи. Воно повинне продукувати знання про взаємозв'язок між глобальним характером екологічних проблем, глобалізацією суспільства, універсалізацією науки і заснованої на ній технології, про необхідність і можливість вирішення екологічних проблем в сучасному суспільстві, яке усе більш стає світовою спільнотою [8,с.20].

Крім того, екологічна парадигма змінювалася відповідно до тієї наукової картини світу, яку визначало людство. В ході історичного розвитку і процесі формування предмету екології виявлялися певні парадигмальні орієнтації цієї науки. Першою за значимістю і в історичному сенсі в екології є еволюціоністська парадигма. Її концептуальні засади були утверджені переважно у працях англійських натуралістів Ч. Лайеля та Ч. Дарвіна. Суть її полягає у розробленні нової методології і теорії виникнення екологічних феноменів – адаптацій, доцільності, прогресу та ін.

Вирішальний вплив на впровадження наукової методології в екологію справили праці Ч. Дарвіна. Запропонована ним теорія еволюції шляхом природного добру є одним з найвидатніших інтелектуальних здобутків людства, і тому значення її виходить далеко за межі біології та екології.

За теорією еволюції, сенс розвитку полягає не у сходженні до ідеального типу організації, а в постійному, невпинному пристосуванні видів до

довкілля, досягненні з ним стану рівноваги. Мірилом прогресу виду постає вже не досконалість будови, а здатність виживати в конкретних умовах середовища. Зрозуміло, що цей висновок має і суто екологічний зміст.

Наприкінці XIX– на початку XX ст. в науковому пізнання починає стверджуватися системний підхід до аналізу об'єктів. Вимоги системності були опрацьовані в праксеології Т. Котарбінським, тектології А. Богдановим, викладені у загальній теорії систем Л. фон Берталанфі, вченні про гомеостазис К. Бернара та ін. Системна парадигма почала проявляти свої орієнтири і в екології. Найвідсутнішим чином вони реалізувалися в обґрунтуванні концепцій екосистеми та біогеоценозу, що означало перехід до системного мислення в екології. Особливу роль у цьому зіграли праці Й. Пачоського, В. Сукачова та А. Тенслі [11,с.21].

Методологічні засади провідної парадигми класичної екології були закладені Ч.Дарвіном і Е.Геккелем. У методологічному плані для геккелівсько–дарвінівської парадигми найбільш характерними були аутоекологічний та синекологічний редукціонізм, а також тема еволюціонізму. Заміна аутоекологічного редукціонізму синекологічним не означала переходу наукового співтовариства екологів до нової парадигми [6,с.7]. Наприкінці 60–х рр. XX ст. в екології відбуваються нові революційні зміни. Геккелівсько–дарвінівська парадигма витісняється системною, класичне бачення екологічної реальності перетворюється в некласичне, методологічна тема холізму з опозиційної перетворюється на домінуючу. Головний методологічний постулат нової парадигми проголошує, що будь–яка система як ціле не зводиться до простої суми своїх частин, оскільки існують емерджентні властивості, дослідження яких і є першим завданням системної екології.

Якщо критерієм некласичності екології є передусім утвердження в ній системних ідей, проникнення в її методологію теми холізму, то неокласичний етап може бути визначений за мірою входження в неї ідей синергетики, пошуками нового підґрунтя для синтезу тем холізму та еволюціонізму, і співвіднесенням екологічного знання з ціннісно–цільовими структурами людської діяльності. Також наголошується, що подолання соціоприродних протиріч можливе за умови зміни парадигм техно–економіцентричної на культуродомінантну [3,с.3], де екологічна свідомість та відповідальність є основою мінімізації екологічних небезпек.

Список використаних джерел

- 1.Андреев И.Л. Осторожно с «часами» истории! (Методологические проблемы цивилизационного процесса) / И. Л. Андреев // Вопросы философии. – 1998. – № 9.
- 2.Білявський Г.О. Основи екології : Навчальний посібник / Г.О. Білявський – К.: Либідь, 2006. – 408 с.
- 3.Гончаренко М.М. Екологічна криза як чинник трансформації соціоприродної системи (соціально–філософський аналіз). Автореф. дис...канд. філософ. наук 09.00.03 / М.М. Гончаренко; Київський на. ун–т ім.і Т. Шевченка. – Київ, 2005. – 21 с.
- 4.Дорогунцов С. Сталий розвиток – цивілізаційний діалог природи і культури / С. Дорогунцов, О. Ральчук // [Електронний документ] Вісн. НАН Укр. – 2001. – № 10. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/All/herald/2001-10/4.htm

5.Дробноход М.І. Концептуальні основи формування екологічного мислення та здібностей людини будувати гармонійні відносини з природою / М.І. Дробноход, Ф.В. Вольвач, С.Г. Іващенко. – К.: МАУП, 2000.

6.Задубрівська О.М. Парадигмально–тематичні трансформації екологічних досліджень: методологічний аспект: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.09 / О. М. Задубрівська; Чернів. нац. ун–т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2006.

7.Лейбин В. Экология духа: от самоуничтожения к самоспасению / В. Лейбин // Общественные науки и современность. – 1992. – № 5.

8.Маркович Д.Ж. Глобализация и экологическое образование / Д.Ж. Маркович // Социолог. исслед. – 2001. – № 1.

9.Мартинов Р.С. Феномен технократичної свідомості в соціально–філософському вимірі: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Р.С. Мартинов; Донец. нац. ун–т. – Донецьк, 2006.

10.Рац М.В. Экология Природы или экология Человека?/ М.В. Рац // Общественные науки и современность. – 1999. – № 3.

11.Сидоренко Л.І. Сучасна екологія: наукові, етнічні та філософські ракурси: Навч. посіб. / Л.І. Сидоренко. –К.: ПАРАПАН, 2002.

12.Соціальна філософія: Підр. для вищ. шк.. – Х.: Прапор, 2007.

13.Футурологические концепции эволюции цивилизации // Современные социально–политические теории. – М., 2004.

14.Ярчук Г.В. Екологічна парадигма у формуванні світоглядно–моральних цінностей студентів : Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.10 / Г.В. Ярчук. – 2009.

Акопян В.Г. Зависимость экологической парадигмы от стратегического ресурса развития цивилизации

Экологическая парадигма рассматривается как жизнетворчество личности и такое нормативное знание экобезопасного развития, содержание которого на определенном этапе развития цивилизации определяется, с одной стороны познанием окружающего мира, а с другой – уровнем его практического преобразования.

Ключевые слова: человек, личность, культура цивилизации, парадигма, экология, экологическая парадигма.

Akopyan, V.G. Dependence of Ecological Paradigm on Strategic Resource of Civilization Development

Ecological paradigm is described as the person's life formation and such a normative knowledge of ecological safety development. The plot of it on the certain stage of civilization development is defined on one hand by the level of the surrounding world's comprehension and on the other hand by the level of it's practical reconstruction.

Key words: person, personality culture, civilization, paradigm, ecology, ecological paradigm.

Ідея гідності людини в європейському ренесансному гуманізмі

Проаналізовано суть розуміння гідності людини в європейському ренесансному гуманізмі. З'ясовано, що метою ренесансного гуманізму є виховання досконалої, гідної людини, наділеної високими моральними якостями, спроможної втілити свої високі принципи і переконання в життя, актуалізувати свою богоподібність.

Ключові слова: *гідність, європейський ренесансний гуманізм, цінність, людина.*

У складних умовах буття сучасного суспільства ідея гідності постає важливим і, часом, єдиною можливим ключем до порозуміння, консолідації, спонукою до спільних дій по вдосконаленню існуючої системи суспільних відносин. Сила гідності, порівняно з політико–правовими інструментами, у її всезагальності. Кожен індивід, як одиниця роду людського, володіє гідністю, як цінністю, що може бути підставою як для індивідуальної так і колективної дії, можливістю порозуміння і формування конструктивних взаємин. Гідність позначає вищу межу людського буття, той духовний простір гідного, в якому тільки і можливе складно–структуроване, коопероване, розумне і відповідальне життя. Вона, по призначенню, є найбільш загальною умовою згоди, співробітництва між людьми.

В цілому, дана тема постає як морально–етична, і тут відомі роботи Р.Г. Апресяна, Г.Д. Бандзєладзе, А.А.Гусейнова, Е.В. Золотухиной–Аболиной, В.А. Малахова та ін. Разом із тим, актуальною залишається потреба цілісного та синтетичного історико–філософського аналізу феномену гідності.

Ідея гідності в європейському ренесансному гуманізмі має багато спільного з поглядами на дане питання в античній філософії, проте, як зауважує українська дослідниця Марія Кашуба, у ренесансному підході наявна і своя специфіка, визначена впливом християнства: людина в ренесансному гуманізмі постає як особистість, яка може со–творювати разом із Богом, оскільки в ній присутня його часточка – Дух [5,с.156].

На відміну від середньовічної людини, погляди якої були звернені до надкосмічного Творця, пошуки якого здійснювались у глибинах власної самосвідомості, людина доби Відродження шукала шляхів уподібнення до Бога не тільки через самозаглиблення, смиренність, а й через спрямовану назовні активність, через любов, усвідомлення значимості свого буття.

Доба Відродження, духовною основою якої був гуманізм, стала переламним періодом у розвитку ідеї гідності. Відродження, прагнучи подолати церковні і станові обмеження людини, робить тему гідності центральною

в гуманістичній думці того часу. Могутність людини, її сила, свобода, здатність до творчості оспівуються у творах філософів, поетів, драматургів.

Людина – найвище творіння Бога. Людиною завершується процес творіння, тому вона здатна досягнути його й творити, наслідуючи Творця, вона здатна навіть змагатися з Богом у творчому генії. Звідси випливає титанізм Відродження – піднесення людини до рівня Бога в деяких її можливостях і діях. Піднесення людини до рівня титанічного змагання з Богом мало своїм зворотним боком наближення Бога до людини.

Людина. – співтворець Бога. Так розглядають мислителі Відродження образ людини. Вони пов'язують людську гідність із універсальністю її здібностей, із тим, що кожна особистість – мікрокосм, в якому знаходить відображення і вираження макрокосм (універсум). Людина не повинна почувати себе приниженою і грішною, відмовляючи свою ницість і недосконалість, вбиваючи плоть заради потойбічного життя, вона може пишатися своїми мистецтвами, завоюваннями і відкриттями, вона повинна утверджувати свою гідність не тільки в аскетичних подвигах і смиренному служінні, але й у добродіській практиці, любові, повноцінному переживанні життя.

Важливий внесок у формування гуманістичного антропоцентризму зробив видатний поет і мислитель Італії Данте Аліг'єрі (1265–1321). Міркування Данте Аліг'єрі спрямовані на обґрунтування цінності і значущості життя людини. Хоч поет і визнає подвійну природу людини – тілесну і духовну – він прагне довести, що корінь людського буття полягає у свободі волі, а останню можна реалізувати лише через реальне діяння. Відповідно до подвійної природи перед людиною постає і два види життєвого блаженства: блаженство в цьому житті і блаженство вічності. Є й два шляхи, що ведуть до названих блаженств: шлях філософських надбань, на якому людина спирається на свої розумові можливості, і духовний шлях, на якому людину наставляє Святий Дух. Для людини найціннішим є те, що вона здобула сама. Врешті–решт, людські зусилля можуть привести до гармонії її якостей і до наближення людини до Бога, оскільки Бог і є уособленням довершеності й абсолютної гармонії [3,с.248].

Розпочату Данте Аліг'єрі лінію на величчя людини продовжив інший поетичний геній Італії – Франческо Петрарка (1304–1374). Франческо Петрарка рішуче повстає проти схоластичної, значною мірою, на той час, формалізованої освіченості. Він гордовито називає себе невігласом у справах титулованих докторів і виставляє на перший план так звану «*Studia humanitatis*», тобто комплекс ученя і роздумів про людину. І хоча для духу першим предметом міркувань є Бог, головне для людини – уславити себе земними вчинками. Звідси і протест проти дотримання якоїсь однієї лінії життя, або традиції, а також захоплення античністю, яка, на думку Франческо Петрарки, надавала людині можливість бути щирою у різних своїх виявленнях [2,с.29].

Красі та величі людини як центру світобудови і вищому результату божественного творіння, був присвячений трактат італійського гуманіста Джаноццо Манетті (1396–1459) «Про гідність та велич людини». Скерований проти аскетичного твору папи Інокентія III, в якому постулювалася ницість та мерзенність людини, і, разом з тим, супроти усієї середньовічної традиції, трактат Джаноццо Манетті є логічним підсумком розвитку гуманістичної думки XIV – XV ст. Підкреслюючи вищість людини не тільки над тваринами, але й над усім світом одухотворених та неодухотворених істот, Джаноццо Манетті на перше місце висуває красу людини як вищого творіння Бога. Будова людського тіла свідчить про його красу і доцільність, воно найкращим чином пристосоване до втілення діянь

та пізнання, в яких і полягає головне призначення людини. Досконалість людського тіла відзеркалює красу Всесвіту. Людина, наголошує Джанотціо Манетті, була названа греками мікрокосмом, «малим світом» [11,с.59]. Значення людини виявляється в силі її розуму: «...наскільки є великою та сонцяєсною є його сила, свідчать численні величні діяння людин, її знаряддя, дивовижним чином винайдені та застосовані» [11,с.60]. Доказом гідності та величчю людини є науки ремесла, мореплавство, відкриття нових земель, і, звичайно, мистецтва.

Автором цілісної ренесансно-гуманістичної доктрини гідності людини був відомий італійський гуманіст – Джованні Піка делла Мірандола (1463–1494), флорентійський аристократ і меценат. «Велике диво – людина» – захоплено підкреслює філософ. Людина «є сім'ям будь-якого життя і як майстер може сформувати себе в будь-якому образі»: велич, гідність людини полягає в її здатності, мистецтві бути творцем самої себе [4,с.507–508]. Піка делла Мірандола визначає складові гідності людини, це: блискавичний розум, світло любові, твердість судді, підкреслене значення освіти й вивчення філософії, важливість праці над собою, можливості людського вибору, спираючись на які людина сама може обирати й власне обличчя, й обов'язки, й образ за власним бажанням, згідно власної волі і свого рішення.

«Могутність людини майже подібна божественній природі» – пише у своїй головній праці «Платонівське богослів'я про безсмертя душі» ректор Флорентійської платонівської Академії Марсіліо Фічіно (1433–1499). Важливим доказом вищої природи людини є її гідність як творчої особистості, здатної у своїй творчості уподібнитись самому Богу. Ознакою ж гідності людини є, за Марсіліо Фічіно, прагнення до свободи: «народжена царювати, вона не може стерпіти рабства» [2,с.89].

Людина і світ у ренесансному гуманізмі вивичуються до Бога, проте світ гуманістичної філософії не співпадає із божественним першоначалом. Епітет «божественний» насамперед позначає у мові ренесансного гуманізму оцінку досягнутої людиною найвищої досконалості: «божественною» називають «Комедію» Данте Аліг'єрі, «божественним» і самого її автора, так само як і Мікеланджело; термін цей замінює традиційну «святість» християнської аксіології і має на увазі саме земну, своїми силами досягнуту досконалість, поряд із епітетами «героїчний», «шляхетний», що відзеркалювали саме земну велич. Не випадково вони застосовувалися як до коронованих, так і до некоронованих видатних постатей.

У Середні віки людина пишалась передусім своїм походженням, давністю роду чи титулами, за що, власне, і цінувалась, і прославлялась іншими. Людина без шляхетного родоvodu не могла розраховувати на шану і повагу до свого життя. Шляхетність уважалась невіддільною ознакою високого походження: лише аристократ визнавався здатним до справжньої величчю душі, героїчних вчинків. Натомість ренесансні гуманісти ставили значимість людини в залежність від її особистих якостей, особистої доброчесності, таланту та вміння їх реалізувати. Представник аристократичного роду, на думку гуманістів, повинен заслужити шану шляхетними справами, своїми героїчними вчинками чи гідною пам'яті нащадків громадською або благодійною діяльністю тощо. Утверджувалась думка, що той, хто не одержав дару у вигляді «шляхетності крові», може набути «шляхетності духу» завдяки своїй наполегливості, доброчесності, самовдосконаленню.

«Добродетельное благородство преобтается, а не дается родством» [1,арк.35зв.]. Таке розуміння цінності людини є визначальним кредо для українських ренесансних гуманістів: Юрія Дрогобича, Станіслава

Оріховського, Павла Русина, Григорія Сяноцького, Симона Пекаліда, Кирила–Транквіліона Ставровецького, Касіяна Саковча, Лаврентія Зизанія, Юрія Рогатинця, Віталія з Дубна, Ісайї Копинський, Івана Вишенського та ін. Серед них можна виділити Станіслава Оріховського, який виступав за рівність усіх станів у Польщі. Єдиним доказом і законним підтвердженням шляхетності, вважав мислитель, є особисті якості представників цього стану й узгоджені з ними доброчесні вчинки.

Шляхетність за духом, а не за походженням, поцінування людини за її особисті заслуги, а не за аристократичні титули – лягли в основу міркувань про людину і в українського гуманіста кінця XVI – поч. XVII ст. Віталія з Дубна. У главі «Про благородство» він писав: «Будь доброчесним і з тебе почнеться шляхетність... Краще бути шляхетним, ніж народитися шляхетним» [1, арк. 35зв.]. Шляхетністю духа є здатність людини прощати образи, долати в собі бажання помсти, сатисфакції, «серцем небоязненно терпеть скорбь и помышления великие имеют» – у цьому і полягає справжня шляхетність.

На переконання видатного українського вченого, професора багатьох європейських університетів Юрія Дрогобича (1450–1494), завдяки доброчесним думкам, що знаходять свою актуалізацію у вчинках, людина може не лише наблизитися до Бога, а й уподібнитися до нього. Про це читаємо у вірші–присвяті римському папі: «Ти досягнув завдяки своїй зірці найбільшої цноти. З тої причини усі мають за Бога тебе» [6, с. 175].

Віра в те, що своїм розумом, волею і керуючись моральними принципами людина здатна створити себе як неповторну індивідуальність ріднить український ренесансний гуманізм з італійським, програмовою настановою якого була думка Джованні Піко дела Мірандоли, згідно з якою людина є творцем самої себе, «різбярем, не окресленим жодними обмеженнями».

Європейські гуманісти наголошували на важливості пізнавальної діяльності людини для створення умов її творчого самовираження й самовдосконалення. За твердженням славнозвісного голандського гуманіста Еразма Роттердамського (1469–1536), людиною можуть називатися лише ті, хто зможе досягти домінування морального начала і розуму над афектами і природними пристрастями. Доброчесність розумілася ним не тільки як дар природи, а й як наслідок виховання, самовдосконалення, праці людини над собою впродовж усього життя. Виховання доброчесності поєднувалося із набуттям мудрості. Мудра людина – то, передусім мислитель, філософ, людина гідна, високоморальна, обдарована великим розумом, досвідом і глибокими знаннями. У житті вона чинить завжди розумно і розважливо [14, с. 632–633].

Для українського ренесансного гуманіста Станіслава Оріховського (1513–1566), що своїми ідеями набув слави по всій Європі ще за життя, доброчесність і мудрість є взаємопов'язаними особистісними якостями. Бути гідним – те саме, що керуватися мудрістю: «Серед усіх чеснот мудрість вважається захисницею» [13, с. 41]. Мислитель постійно підкреслював значення розуму як важливого чинника в утвердженні доброчесності, як передумови цнотливого поводження. Станіслав Оріховський порівнював розум із каганцем, що освітлює людині дорогу до щастя лише тоді, коли вона обрала правильні етичні орієнтири [6, с. 176].

Окрім Станіслава Оріховського, мудрості надавали великого значення у вихованні людини Софроній Почаський, Касян Сакович, Григорій Сяноцький, Кирило–Транквіліон Ставровецький, анонімний автор «Похвали мудрості». Вони твердили, що справи моральності належать не лише до релігії, але й до розуму, що суть моральної досконалості полягає

не в запереченні бажань, не у сковуванні їх релігійними приписами, а в ошляхетненні розумом, бо «і скарб, і клейноди можуть украсти, а ремесла, науки і доброчесності – ні». Отож знову можемо спостерігати те саме поєднання, що і в Станіслава Оріховського, доброчесності й мудрості, які «користь і душевну, і тілесну приносять» (Анонім). Мудра і доброчесна людина здатна оцінити і гідно сприйняти себе, усвідомити важливість і потрібність свого буття. У мудрості, на думку українського гуманіста, братського діяча, просвітника Кирила–Транквіліона Ставровецького (?–1646), багатство перебуває «у правиді, а слава, честь і держава – у лівиді» [9,с.248]. За Кирилом–Транквіліоном Ставровецьким, гідність виявляє себе як інтегральний результат морально витриманого доброчесного життя. Мислитель вводить принцип користі, як основи людської моральності, одночасно засуджуючи паразитизм, «леность і праздность преклятую» [12,арк.12].

Французький гуманіст Мішель Монтень (1533–1592) щодо цього у своїх «Дослідах» писав, що душа, натхненна філософією, неодмінно наповнить здоров'ям і тіло. Царюючий в ній спокій і задоволеність вона не може не випромінювати назовні; внутрішнє, духовне блаженство так само змінить її зовнішність на свій образ і подобу, надавши їй сповнену гідності гордість, веселість і жвавість, вираз задоволеності і добродушності. «Відмінна ознака мудрості – це незмінно радісне сприйняття життя ...воно заспокоює душевні бурі, навчає переносити з посмішкою хвороби і голод, ...спираючись на досить відчутні, природні доведення розуму. Її кінцева мета – доброчесність...» [7,с.205]. Прийняття життя у всіх його обставинах і складнощах, стоїчне перенесення страждань тіла і духу, мужнє виконання свого земного призначення – така позиція гідної людини, позиція справжнього філософа [7,с.393]. Життя людини, на думку Мішеля Монтеня, виявляє свій сенс, є виправданим, коли воно сповнене моральним змістом. Життя не є знаряддям спасіння, спокути першородного гріха, воно не знаряддя тих чи інших, вищих за людину цілей, – життя у собі самому повинне отримати гідний сенс і виправдання. У здійсненні цього сенсу людина повинна спиратися на себе саму, у собі знаходити основи моральної поведінки. Автономна, незалежна від пануючих думок і стереотипів, моральна позиція є вищим досягненням людини.

Як ми бачимо, гідність людини визначається виключно її душевними якостями. На це також конкретно вказує Віталій з Дубна : «Усе благо міститься в душевній доброчесності, котрій зашкодить ніхто не зможе, навіть якби він відняв вільність, шану й багатство...» [1,арк.77]. Гідність як внутрішнє благо, залежить лише від самої людини і тому – певна. Цінуючи доброчесність, свою гідність, людина стає незалежною від будь–яких несприятливих обставин, які могли б скластися, і завжди стійко, стоїчно витримує хвилі життєвого моря. Отже, гідною можна назвати людину шляхетного духу, тобто ту, що дотримується принципів дієвої моральності: щедру, добродійну, людинолюбну, душевно мужню і великодушну [1,арк.87]. Як влучно підмітив Віталій, ні в чому не може відчувати такої радості шляхетна людина, як у чистій совісті, основою якої є саме доброчесне життя [1,арк.81].

Славновісний стоїчний мислитель Епіктет, учення якого завжди імпонувало християнству і навіть широко використовувалося одним із отців церкви, Ієронімом, повчав: «Якщо люди роблять зло – вони роблять зло самі собі; тобі ж вони не можуть зробити зла. Ти ж народжений не для того, щоб творити зло і грішити разом з людьми, а для того, щоб допомагати їм у добрих справах і в цьому знаходити своє щастя» [10,с.179]. Він зауважував, що людина створена не для самотнього життя і пов'язаних із

чим сум'ять душі і страждань, але для сумісного – для того щоб любити собі подібних, виявляти свою потрібність і корисність людям.

Задоби Відродження основна увага була зосереджена на самоцінності людини та людської гідності. Розуміння самостійності з'єднувалося з ідеєю громадянськості як складової гідності людини, посилювало гуманістичні течії як в католицизмі, так і згодом в протестантизмі.

Ідеал діяльного творчого життя, подвижництва, героїства був притаманний європейській духовній культурі віддавна, а з часом був покладений і в основу ренесансного гуманізму. Серед його активних пропагандистів можна згадати Станіслава Оріховського, який звертаючись до польського короля, закликав його бути «сильним, мужнім», здобувати авторитет суспільно-корисною діяльністю «гідною короля», набути досвідом, відвагою [13,с.27]. Ця думка Станіслава Оріховського була підтверджена його власним активним життям. Свій багатогранний талант оратора, публіциста, історика, політика, філософа-життєлюбця він реалізував у багатьох своїх творах. «Рутенський Демосфен», «сучасний Цицерон» – так називали в Західній Європі цього найбільш визначного українського представника тогочасної гуманістичної культури.

Найбільш гідною діяльністю людини, за Мішелем Монтенєм, є служіння суспільству і принесення користі: «Плоди нашого таланту, чеснот і усілякого нашого обдарування здаються нам найбільш солодкими, коли вони приносять користь комусь із близьких» [8,с.378]. Бути гідним – значить почувати себе таким, але почувати з достатньою для цього підставою. Коли людина емоційно позитивно оцінює себе, інших, світ в цілому, коли вона постійно переживає підйом, радість, задоволеність від реальних діянь і відносин, можна сказати, що вона щаслива.

Для представників європейського ренесансного гуманізму вище благо міститься у душі, що зневажає випадкові блага і вдоволена доброчесністю. Благом є непереможна сила душі, досвідчена у справах, спокійна в дії, «з великим людинолюбством і турботливістю про ближніх». Гідною є та людина, «...яка вправується в доброчесності, яка задовільняється доброчесністю, яку випадковість не піднесе і не знесилить», яка не знає іншого частя, окрім того, яке вона сама собі може створити. «Блаженне життя створює вільний дух, високий, непохитний, дух без будь-якого страху і без пристрасного бажання, для якого єдине благо – честь, єдине зло – безчестя. Все інше – купа негідних речей, що не віднімають нічого від блаженного життя і нічого до нього не додають, що з'являються і зникають без користі і шкоди для вищого блага» [10,с.176].

У візіях Європейського Відродження людина постає спроможною зрозуміти, оцінити і повернути собі на благо все багатство і розмаї навколишньої природи, здатною творити духовні цінності, що мають велику суспільну вагу. Людина – співтворець Бога. Мета життя людини – активна діяльність на благо людини та суспільства. Вона може виявити власну цінність мистецтвами, завоюваннями і відкриттями, вона повинна утверджувати свою гідність у доброчесній практиці, любові, повноцінному переживанні життя. Людина має вести такий спосіб життя, щоб бути «задоволеною сама собою, цінованою іншими і корисною багатьом». Таке розуміння гідності зберігає свою силу, значущість і в наш час, а отже, може слугувати дороговказом до вирішення як особистісних, так і соціальних проблем.

Список використаних джерел

1. Віталій з Дубна. Діоптра, або Зерцало, и выражене живота людского на том свѣтъ ... – Ев'ю: тип. Виленского братства, 1612. – 182 л.

2. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. – М.: Высшая школа, 1980. – 368 с.
3. Данте Алигьери. Божественная комедия. – М.: Наука, 1967 – 628с. 15
4. Джованни Пикко делла Мирандола. Речь о достоинстве человека. /История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли. В 5 т. / Академия художеств СССР. НИИ теории и истории изобразительных искусств; Редкол.: М.Ф. Овсянников (гл. ред.) и др. Т. 1: Античность. Средние века. Возрождение. – М.: Изд-во Академии художеств СССР, 1962. – С. 506–514.
5. Кашуба М.В. Утвердження українського ренесансу [Рецензія на:] Литвинів В. Ренесансний гуманізм в Україні // Філософська думка. – 2001. – №4. – С.153–157.
6. Литвинов В.Д. Ренесансний гуманізм в Україні. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. – 472с.
7. Монтень Мишель. Опыты. Избранные главы: Пер. с фр. / Сост., вступит. Ст. Г. Косикова; примеч. Н. Мавлевич. – М.: Правда, 1991. – 656 с.
8. Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV – XVII вв.) / Сост., вступ. статья и коммент. Н.В. Ревякиной, О.Ф. Кудрявцева. – М.: Изд-во УРАО, 1999. – 400 с.
9. Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. Тексти і дослідження. – К.: Наукова думка, 1988. – 566 с.
10. Перевезенцев С.В. Практикум по истории западноевропейской философии: Античность. Средневековье. Эпоха Возрождения. – М.: Учебная литература, 1997. – 480 с.
11. Ревякина Н.В. Итальянское Возрождение. Гуманизм второй половины XIV – первой половины XV в. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1975. – 173 с.
12. Ставровецький К.–Т. Зерцало богослов'я избрана от многих книг... – Почаїв: [б.в.]1618. – 114 л.
13. Станіслав Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія): У 2 ч. – К.: Основи, 1995. – Ч. 1. – С.23–421.
14. Эразм Роттердамский. Разговоры запросто / Пер. с лат., вступ. ст. и примеч. С.Маркиша. – М.: Худож. лит., 1964. – 703 с.

Дойчик М.В. Идея достоинства человека в европейском ренессансном гуманизме

Проанализовано суть понимания достоинства человека в европейском ренессансном гуманизме. Определено, что целью ренессансного гуманизма является воспитание безупречного, достойного человека, наделенного высокими моральными качествами, способного воплотить свои высокие принципы и убеждения в жизнь, актуализировать свою богоподобность.

Ключевые слова: достоинство, европейский ренессансный гуманизм, ценность, человек.

Doichyk, M.V. The Idea of Human Dignity in the European Renaissance Humanism

The article deals with the essence of human dignity in the European Renaissance humanism is analyzed. The upbringing and worthy person with high moral qualities, capable of realizing his principles and values and actualizing godlike nature is considered the aim of the European Renaissance humanism.

Key words: dignity, European Renaissance humanism, value, person.

Філософсько-історичний аспект взаємовідношень людини та природи

Розглядаються проблеми взаємин людини й природи. Висвітлюються світоглядні підходи до виробничих відносин які існують у суспільстві. Зроблено спробу показати господарську діяльність людини, його відношення до природи і її ресурсам.

Ключові слова: філософія, історія, природа, людина, діяльність.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Полуянов В.П.

Философско-исторический аспект взаимоотношения человека и природы

Рассматриваются проблемы взаимоотношения человека и природы. Освещаются мировоззренческие подходы к производственным отношениям, которые существуют в обществе. Предпринята попытка показать хозяйственную деятельность человека, его отношение к природе и ее ресурсам.

Ключевые слова: философия, история, природа, человек, деятельность.

В настоящее время человек выступает не как «венец природы», не как её властелин, а как одно из звеньев в цепи природного взаимодействия. Вопрос о взаимоотношении человека и природы весьма сложен, он является предметом многовековых дискуссий философов. За это время человек рассматривался и как аномалия природы, и как её высшее творение, и как абсолютно чуждое природе существо, выброшенное за греховность из рая, и как органическое порождение самой природы.

От практического отношения человека к природе зависит его собственная судьба.

Различные философские, мировоззренческие подходы определяются уровнем производственных отношений, господствующих в обществе. Сами производственные отношения тесно связаны с состоянием научно–

технического прогресса. Меняя форму хозяйственной деятельности, человек меняет отношение к природе и ее ресурсам. Неизменными эти отношения оставаться не могут, так как любая деятельность предполагает вторжение в природную среду.

Кроме того непосредственные взаимоотношения человека и природы происходят на фоне глобальных биосферных процессов – фундаментальных изменений геологической и климатической системы Земли.

Первое вторжение человека в природу осуществлялось благодаря охоте и использованию орудий охоты. Примерно на этот же исторический период – 10–15 тысяч лет тому назад, в эпоху неолита приходится похолодание, вызвавшее последний ледниковый *период*, пик которого имел место примерно 21000 лет тому назад, и последовавший за ним переход к более теплomu, более сходному с сегодняшним климату сопровождались внезапными скачками глобальной температуры в 6–7 градусов, происходившими в течение нескольких лет, а иногда и в течение одного года [4]. Примерно 12800 лет назад, в то время как климат постепенно теплел после последнего ледникового максимума, произошло внезапное похолодание, в процессе которого температура поверхности земли Северного Полушария резко понизилась, за считанные десятилетия, скачками с амплитудой до 3 градусов.

Холодный период продолжался 1300 лет и закончился таким же скачкообразным потеплением, а весь процесс завершился не более чем за 40 лет.

В результате этих процессов за короткий промежуток времени популяция людей сократилась примерно в 10 раз.

Если бы не было традиций, сводящих к минимуму экологический урон, человек лишился бы природу возможности воспроизводить себя. Человек должен соблюдать баланс между воспроизводством, с одной стороны – общества, с другой – природы. Это требование, выполнявшееся неосознанно, без каких-либо теоретических обоснований, во многом определяло сложившийся в обществе образ жизни. Так, например, к элементам сохранения этого баланса можно отнести стремление к более или менее регулярным перекочевкам: сам кочевой образ жизни превращается в идеологию, которое разрешает противоречия человек – природа.

Затем на смену охотничьему, кочевому образу жизни пришёл производящий тип хозяйства, основанный на земледелии, разведении скота. Он требовал раскорчевки леса, строительства дорог, мостов и т.д. Это был выход в другую экологическую нишу, переход на использование совершенно других источников благосостояния, – и он обусловил в последующие века тысячекратный рост числа людей на планете, который продолжается и поныне. На этом этапе появляются свои, специфические решения, направленные на сохранение баланса между производственной деятельностью общества и природной средой.

Дальше начинается индустриальный этап развития, который интенсифицирует воздействие человека на природу.

Сегодня, антропогенное воздействие на природу достигает своего апогея. Природные катаклизмы обуславливаются техногенным воздействием человека и приобретают существенно новый характер.

Дело в том, что интенсифицируется нагрузка на природные ресурсы и тяжесть этой нагрузки уже превосходит допустимые пределы. Это можно рассматривать как внешнюю нагрузку на природу. Но последние десятилетия характеризуются всё более активным вторжением человека во «внутренние тайны» природы.

Соответственно с этим уровнем производственных отношений изменяется и характер экологического сознания. Наиболее ярко это проявляется в работах В.Вернадского, где идеи единства, взаимосвязи человека и природы получили своё развитие в учении о ноосфере [2].

Согласно В. Вернадскому, воздействие человека на окружающую природу растёт столь быстро, что скоро наступит то время, когда человек превратится в основную геологическую силу, формирующую облик Земли: биосфера перейдет в свое новое состояние, в сферу разума ноосферу. Развитие окружающей среды и человеческого общества пойдет неразрывно, начнется их коэволюция [2].

Отношение к природе определяет не каждый человек в отдельности, а культура в целом, к которой человек принадлежит. Следовательно, средства контроля разрушительного воздействия человека на природу должны быть найдены в культуре, общественном сознании, а не в поведении каждого человека. Поэтому взаимоотношений человека и природы – это история этапов мировоззрения и осмысливания человеком своего места в природе.

В течение длительного времени интенсивность антропогенного воздействия на природную среду была очень низкой и неощутимой. Из-за неощутимости масштабов антропогенного воздействия в течение длительного исторического периода в общественном сознании господствовала идея о неисчерпаемости природных ресурсов

Эти обстоятельства послужили установлению на долгое время философии антропоцентризма (Человек – есть Царь природы, роль которой состоит в том, чтобы обслуживать его нужды).

Кризис этой философии стал обнаруживаться постепенно, по мере роста производительной мощи человека. Стало очевидно, что человечество сбрасывает в биосферу больше отходов, чем она способна переварить до безопасного состояния, а черпает из биосферы больше, чем она способна произвести, т.е. ведет себя как обыкновеннейший вид всеядных животных в экосистеме [4].

Существенно то, что каждый раз формируется новая «окружающая среда», непригодная для жизни тех, чьи отходы недоразложились: озёрные водоросли не живут в болотах, не живут в болотах и рыбы... Те, кто не может уйти – гибнут, кто может уйти – уходят. Их место занимают те, для кого «новая» среда – самое подходящее место для жизни.

Известна по крайней мере одна такая глобальная сукцессионная смена экосистем, связанная с появлением «зеленых», т.е. фотосинтезирующих организмов.

Есть предположения, что и динозавры исчезли вследствие глобального дисбаланса между процессами продукции и деструкции выделяемых ими углеводов, прежде всего метана, приведшего к глобальному изменению климата.

Человечество, насыщая среду отходами своей жизнедеятельности, начиная от углекислого газа и кончая радионуклидами, совершает тот же самый процесс, который приведет к глобальному катаклизму.

Современная цивилизация все более отчетливо начинает ощущать, что продукты ее развития оказывают угнетающее действие на среду обитания, создавая ощутимые отрицательные обратные связи.

Согласно В. Вернадскому, ноосфера имеет свои внутренние законы развития, познание которых не безразлично для дальнейших судеб цивилизации. В них отражается взаимодействие законов природы, в которой существует наша цивилизация и, следовательно, они должны учитываться при потреблении природных ресурсов и утилизации ее отходов. Цивилизация как открытая система должна потреблять и выделять вещество и энергию. Потребление ведет к истощению запасов; выделение – к накоплению продуктов в среде обитания. Биологи знают, что организм не может жить в среде продуктов своего выделения. Выход – перераспределение этих потоков, их согласование с законами природных геохимических циклов [2].

В конечном счете основные причины современных кризисных ситуаций лежат в области традиционных систем взаимоотношений человека и природы. Экстенсивное хозяйствование, практически себя исчерпавшее, ведет к борьбе за источники сырья. Интенсивное – требует действий, гармоничных с естественными законами природы. Как отмечал еще Ф. Бекон «Над природой не властвуют, если ей не подчиняется» [1].

Человечеством движет объективное стремление к знанию, к познанию всё новых тайн природы. Этому стремлению нет конца, и в истории человечества не было случая, чтобы какой-то научный или технологический прорыв, был бы забыт или запрещен да каких-либо соображений. «Никто пути пройденного у нас не отберёт» и никакими запретительными мерами нельзя остановить строительство атомных электростанций, клонирование и другие воздействия человека на природу.

По мере роста технической мощи цивилизации воздействие человека на среду своего обитания стремительно растет. Остановить этот процесс невозможно, но можно направить его по наименее безопасному, и даже полезному, пути.

В работах В. Зубакова обосновывается историко-геоэкологическая модель прогнозирования развития Земли, биосферы и общества. По этому прогнозу из-за приверженности человека природопокорительской идеологии в конце XXI века можно ожидать перехода биосферы в техносферу и замену человека в качестве лидера эволюции киборгом. Единственно реальной альтернативой техносферной траектории развития является возвращение общества к гомеостазу с «дикой» природой [5,с.6].

В экологическом сознании человечества можно отметить появление нового аспекта, которого не было раньше, – человек начинает осознавать, что планета Земля и её экологическое состояние непосредственно определяются закономерностями, действующими в околоземном и космическом пространстве. Этим законам подчиняется не только Земля, но и Солнце и Галактика. Такой подход является развитием идей В.Вернадского [9]. Сегодня ещё нет единого понимания этой взаимосвязи, нет единой теории, выдвигаются и проверяются различные гипотезы [8].

Устойчивость окружающей среды – это способность биоты компенсировать внешнее возмущение благодаря действию отрицательных обратных связей, возбуждаемых этими возмущениями. Установлено, что компенсирующее возмущение биоты возможно лишь до определённого порогового уровня. При превышении этого порога биота теряет способность стабилизировать окружающую среду. В результате могут происходить локальные и глобальные изменения. Биота в запороговом состоянии сама начинает искажать окружающую среду. Процесс утраты окружающей средой устойчивости ускоряется. В настоящее время механизм стабилизации и поддержания устойчивого и динамически равновесного состояния биосферы нарушен природопокорительской деятельностью человека. И вот из этого состояния общество должно перейти к устойчивому развитию, основополагающий принцип которого гласит, что «сегодняшнее развитие должно удовлетворять потребности в настоящее время, но не ставить под угрозу способность будущих поколений удовлетворять свои собственные потребности».

Содержание устойчивого развития в разных странах может быть различным, в зависимости от социально-экономических условий и исторических особенностей. Так, в Китае принят курс на ограничение деторождаемости.

Создание рукотворной техносферы начинается, в сущности, на наших глазах – достаточно вспомнить об успехах робототехники, атомной энергетики, генетики. В США в последнее время выдвинуты идеи так называемого естественного капитализма. Авторы – Э. Ловенс, Х. Ловенс, П. Хокен считают, что мир стоит на пороге новой индустриальной революции и вводят новое понятие – естественный капитализм, в котором интересы бизнеса и окружающей среды совпадают [12].

Увеличение количества природных бедствий в мире связано с рядом глобальных процессов в природной, социальной и техногенной сферах, которые обуславливают интенсификацию развития опасных природных явлений и снижение защищенности людей на Земле. Больше того, как показано ниже, кроме чисто природных опасностей, сегодня существует целый класс природных опасностей, которые в конечном счёте обусловлены антропогенными причинами – техногенно-природных опасностей [10].

Одной из причин увеличения количества природных и особенно техногенно-природных опасных явлений является рост человеческой популяции на Земле [11].

С древнейших времен и до прошлого столетия численность населения на Земле изменялась незначительно, то возрастая до нескольких сот миллионов, то снижаясь из-за эпидемий и голода. В начале XIX в. она оставалась чуть меньше 1 млрд. Однако с наступлением индустриального периода развития ситуация резко изменилась: уже спустя 100 лет численность населения удвоилась, а примерно через 30 лет – утроилась. В 1975 г. она превысила 4 млрд., а в 1987 г. – 5 млрд. человек. 12 октября 1999 г. родился 6-миллиардный житель планеты. В среднем численность населения Земли в настоящее время возрастает ежегодно на 86 млн. человек, что соизмеримо с величиной населения Германии. Более 80% (4.8 млрд. человек) живут в развивающихся странах, на долю которых приходится почти весь прирост численности населения Земли. Согласно последнему

прогнозу ООН, глобальная численность населения к 2050 г. составит 8,9 млрд. человек.

Еще более быстрыми темпами увеличивается городское население планеты. В наши дни урбанизация стала поистине глобальным процессом.

На общем фоне урбанизации быстро увеличивается число крупных городов–мегаполисов. Урбанизация требует значительного расширения площадей городов. Ожидается, что к 2020 г. Их суммарная площадь увеличится на 2,6 млн. км и составит около 4% площади суши. Особенно быстро разрастается площадь мегаполисов.

Расширение территории часто проводится за счёт освоения малопригодных для проживания и подверженных опасным природным процессам участков – склоны холмов, поймы рек, заболоченные и прибрежные территории. Ситуация часто усугубляется отсутствием заблаговременной инженерной подготовки и соответствующей инфраструктуры на вновь осваиваемых территориях и возведением конструктивно несовершенных зданий. Это приводит к тому, что города все чаще оказываются в центре разрушительных стихийных бедствий. При этом выявлена четкая закономерность: в развивающихся странах, где быстрый рост городов происходит без соответствующих капиталовложений в инженерную подготовку территорий и повышение надежности городских объектов, сильно увеличился риск природных чрезвычайных событий и гибели людей [3].

Увеличение человеческой популяции на Земле естественно приводит к росту техногенных воздействий на окружающую природную среду. Высокие темпы технологического развития обусловили многократное увеличение потребления энергетических ресурсов.

Промышленно–технологическая революция привела к глобальному вмешательству человека в наиболее консервативную часть окружающей среды – литосферу. Геологическая деятельность человека сопоставима с природными геологическими процессами. Это дало основание В.Вернадскому еще в 1925 г. заявить, что человек своей научной мыслью создает «новую геологическую силу» [2]. Так, например, в настоящее время при строительстве и добыче полезных ископаемых человек перемещает в год более 100 млрд. горных пород, что примерно в 4 раза больше массы материала, переносимого всеми реками мира при размыве суши.

Техногенное воздействие человека на литосферу приводит к крупномасштабным изменениям в природной среде, служит причиной появления новых опасных техноприродных процессов и явлений, среди которых наибольшую опасность представляют наведенная сейсмичность, оползание территорий, подтопление, карстово–суффозионные провалы, техногенные геофизические поля [7].

Техногенные воздействия могут ускорять накопление напряжений в земной коре, увеличивая частоту землетрясений, или способствовать разрядке уже накопившихся напряжений, являясь «спусковым крючком» подготовленного природой сейсмического события. Наиболее часто наведенная сейсмичность проявляется при создании крупных водохранилищ и закачке флюидов в глубокие горизонты земной коры [7].

На урбанизированных территориях техногенные воздействия часто приводят к опусканию территорий в результате дополнительной статической и динамической нагрузки от зданий, сооружений и транспортных

систем города. Процессы опускания городских территорий резко активизируются при извлечении подземных нефти и газа. В северо-восточной части Токио, например, отмечена максимальная величина снижения уровня земной поверхности около 4.5 м за период с 1920 по 1980 г. Вследствие опускания суши возросла потенциальная опасность затопления города нагонными водами штормов. Аналогичные явления были установлены в другом крупном городе Японии – Осаке, максимальное опускание составило чуть менее 3 м. Для защиты города от морских вод здесь построены 190 км дамб, 80 насосных станций и около 550 специальных инженерных сооружений.

Опускание поверхности Земли часто связано с добычей нефти и газа, причем в этом случае понижение уровня земной поверхности наблюдается на больших площадях. Самым впечатляющим примером является город Лонг-Бич в Калифорнии (США), Добыча нефти и газа в этом районе обусловила оседание территории города со все возрастающей скоростью, которая к 1952 г. достигала 30–70 см/год. Воронка оседания имела форму эллипса с осями длиной 65 и 10 км и площадью около 52 км². К началу 60-х годов максимальное опускание поверхности составило 8.8 м, а горизонтальные смещения 3.7 м. Серьезно пострадали промышленные предприятия, жилые здания, транспортные пути, морской порт.

Одним из наиболее распространенных опасных техногенно-природных процессов является подтопление территорий, заключающееся в подъеме верхнего водоносного горизонта к поверхности Земли.

Дальнейшее потепление климата может вызвать катастрофические процессы глобального характера. Одной из наиболее серьезных опасностей является повышение уровня Мирового океана в связи с таянием ледовых покровов в Гренландии и высокогорных ледников. По расчетам повышение уровня Мирового океана к 2030 г. составит 14–24 см. Максимальная величина подъема уровня океана к 2030 г. ожидается около 60 см, а минимальная – 5 см. Подъем уровня океана может привести в ряде стран к затоплению и подтоплению низменных прибрежных территорий, повышению частоты наводнений, увеличению площади затопляемой территории, активизации развития береговой эрозии, разрушению сооружений береговой защиты, усилению волновых нагонов и т.д.

Другим исключительно важным процессом, который будет сопровождать потепление климата, является повышение температуры многолетнемерзлых пород и деградации криолитозоны.

Повышение температуры пород криолитозоны и ее деградация приведет к интенсификации таких опасных процессов, как термокары, опускание территории в результате вытаивания льдов, термообразование, развитие оползней–сплывов, наледообразования и другие.

Протаивание мерзлых пород и опускание поверхности сильно льдистых территорий в сочетании с некоторым подъемом уровня Мирового океана будет способствовать трансгрессии вод Северного Ледовитого океана и отступлению береговой линии арктических морей в глубь континента.

Следует отметить, что потепление климата, как правило, сопровождается повышением количества осадков.

Таким образом, техногенное воздействие человека на литосферу, вызывает появление новых опасных техноприродных процессов и явле-

ний, среди которых наибольшую опасность представляют сейсмичность, оползание территорий, подтопление, карстово-суффозионные провалы, техногенные геофизические поля. Рост человеческой популяции, урбанизация, промышленная революция в конечном счёте приводящие к глобальному потеплению климата, потенциально чреватому изменениями и отрицательными последствиями в масштабах планеты Земля. В наступившем столетии эти тенденции будут усиливаться.

Список использованных источников

1. Бекон Ф. Сочинения: В 2 т. – Т.2 /Бекон Ф., М., 1970. – 288 с.
2. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста / Вернадский В.И. –М.: Наука, 1988. – 345 с.
3. Деятельность по уменьшению опасности стихийных бедствий. Материалы Всемирной конференции по уменьшению опасности стихийных бедствий. Доклад Генерального секретаря конференции. А/CONF.172/4. Иокогама, Япония, 23–27 мая 1994 – 297 с.
4. Забелин С.И. «Время искать и время терять» / Забелин С.И. – Рязань : «Сервис», 1998. – 151 с.
5. Зубков В.А. Экологический кризис и будущее человечества / Зубков В.А. Известия ВГО. – Т. 1, 1990. – 382 с.
6. Зубков В.А. Эволюция и человечество. Эволюция геологических процессов в истории Земли / Зубков В.А. – СПб. : Наука, 1993. – 225 с.
7. Измалков В.И., Измалков А.В. Техногенная и экологическая безопасность и управление риском / Измалков В.И., Измалков А.В. // Центр стратегических исследований гражданской защиты МЧС России, Санкт–Петербургский научно–исследовательский центр экологической безопасности. – М–СПб., 1998. – 482 с.
8. Копылов И. Выступление на обсуждении проекта Хартии Земли / Копылов И. // Зелёный мир, Специальный выпуск, №12, 1998. – 170 с.
9. Наумов. Г.Б. Методология Вернадского и устойчивое развитие цивилизации «Ноосфера» / Наумов. Г.Б. // Бюллетень Неправительственного экологического фонда им. В.И.Вернадского, №5, 1999. – 203 с.
10. Осипов В.И. Всемирная конференция по природным катастрофам: итоги, стратегия, перспективы (Иокогама, Япония, 23–27 мая 1994 г.) // Инженерно–геологический и геоэкологический научный центр РАН, М., 1994. – 350 с.
11. Осипов В.И. Природные катастрофы на рубеже XXI века // Вестник Российской Академии наук. – Том 71, № 4, 2001. – 214 с.
12. Хокен П. Естественный капитализм. Грядущая промышленная революция / Хокен П., Ловинс Э., Ловинс Х. – СПб. : Наука, 2002. – 460 с.

Poluyanov, V.P. Interrelation of man and nature: philosophical–historical aspect

Article is devoted a problem of mutual relation of the person and the nature. In it world outlook approaches to relations of production which exist in a society are considered. Attempt to show economic activities of the person, its relation to the nature and its resources is undertaken.

Key words: *philosophy, history, the nature, the person, activity.*

Сексизм в сучасному українському суспільстві

Аналізуються прояви сексизму як практики дискримінації людей за статевою ознакою в сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: особистість, дискримінація, сексизм, суспільство.

Підґрунтям соціальної філософії завжди були і залишаються загально-людські пріоритети і цінності, тому на сучасному етапі розвитку її метою є обґрунтування оптимальних шляхів і засобів досягнення соціальної справедливості, забезпечення громадянської згоди, прогресивного розвитку суспільства, формування інтелектуально-творчої особистості. Зважаючи на такий широкий діапазон проблем, що їх прагне вирішити соціальна філософія, обговорення теми сексизму (як практики та ідеології дискримінації людини за статевою ознакою) цілком правомірно і логічно вписується в соціально-філософський контекст.

Отже, метою даної публікації є розгляд соціокультурного поняття і явища сексизму в ретроспективному, ситуативному та перспективному часо-просторі. Відповідно, основними завданнями дослідження є: по-перше, аналіз соціальних передумов виникнення та умов розвитку означеного поняття і явища, по-друге, визначення та спроба класифікації основних його проявів в житті суспільства, по-третє, окреслення шляхів подолання гендерних стереотипів в житті українського соціуму.

Термін «сексизм» (англ. *sexism*, від лат. *sexus* – стать) запропонували представники феміністичного руху в 60–х рр. минулого століття в США, що стало абсолютною закономірністю, оскільки тогочасна соціальна революція в Америці, крах суспільного консенсусу призвели до загострення і гендерного питання (на рівні із масовізацією, нівелюванням особистості, конформізмом, рухом афроамериканців за свої права та протестом молодіжної контркультури проти традиційних цінностей). Як слушно зазначав англійський критик М.Бредбері: «ми існуємо в світі абстракції, де все підпорядковується механічному процесу, в світі без обличчя, який наступає на особистість і все менше піддається індивідуалізації» [Цит. за: 4, с.8–9].

Згідно з розповсюдженою версією, феномен інтенсивного поширення ідеології фемінізму в Америці та Західній Європі у другій половині XX століття був обумовлений прагненням правлячих економічних груп замінити жінками робочі місця, що вивільнялися в результаті НТР. Хоча під час Другої світової війни на виробництві жінки майже зрівнялися із чоловіками, традиційний розподіл ролей незабаром відновився – чоловік знову став годувальником, жінка (хоча вона також працювала) місцем

роботи мала власну домівку, що суттєво впливало на їх соціальну поведінку. При цьому чоловіче домінування розглядалося як природне, очевидне, звичне й вічне – а отже, справедливе.

Явище фемінізму влучно охарактеризувала український літературознавець, блискучий вчений, перекладач Соломія Павличко (1958–1999): «Я не хочу боротьби чи війни статей і не проповідую їх. Просто вважаю, що суспільство має будуватися на справедливих засадах. У всьому. Звичайно, цікавіше займатись інтелектуальними питаннями, аніж варити їсти, прати, бігати на купівлю. Та це цікавіше не лише чоловікам, але й жінкам. Тому: чому б не поділити нецікаві заняття справедливо навпіл? Я думаю, це і називається фемінізмом» [6]. Простежуючи українську феміністичну традицію, необхідно згадати концепції Наталі Кобринської, Мілени Рудницької, Софії Русової, твори письменниць – модерністок Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Катрі Гринчичевої, Наталі Романович-Ткаченко, наукові розвідки наших сучасниць Віри Агєєвої, Оксани Забужко, Соломії Павличко та інших. Називаючи ці імена, у мене особисто виникає запитання, як можна порівнювати інтелектуальні, моральні, творчі здібності чоловіків та жінок, маючи таку плеяду яскравих особистостей?

Фемінізм, і реалізована феміністським рухом боротьба за рівноправність, тобто емансипацію, став головним супротивником сексизму. Сексизм – це переконання в тім, що одна стать є підпорядкованою, менш здібною або менш цінною, ніж інша. Дискримінація людини за гендерною ідентичністю в суспільстві має свій прояв через стереотипи, офіційні догми або ідеологію, відповідно до яких жінкам (або чоловікам) хибно приписуються (або заперечуються) певні якості. Сексизм є одним з видів соціальних гендерних стереотипів, які засновані на ідеях про маскулітне та фемінне та їхньої ієрархії. Причому вже сама спроба побудови такої ієрархії є сексизмом, який може проявлятися через ненависть або упередження стосовно представників відповідної статі, очікуванням від чоловіків мужності, від жінок – жіночості, що може також називатися чоловічим або жіночим шовінізмом.

Щодо виникнення цього явища, існують різні теорії – від біологічних розходжень статей до його обумовленості психологією або культурними особливостями. Приміром, сексисти посилаються на фізичні розходження статей (чоловік є фізично сильнішим, лише жінка може народити дитину), стверджуючи, що відмовлятися від такого поділу ролей проти-природно, навіть якщо зараз фізичні розходження вже не відіграють такої важливої ролі, як раніше. Виправдуючи свої погляди біологією, сексисти вважають, що жінки за своєю природою менш раціональні, менш логічні, ніж чоловіки, і тому заслуговують принизливого стану. Такі забобони й стереотипи (поряд з расизмом, націоналізмом та ейджизмом – дискримінацією за віком) є доволі небезпечними – вони з дитинства впливають на свідомість і поведінку людей, поділяючи їх на «своїх» і «чужих». Ці готові шаблони поведінки, думок, оцінок, іноді настільки глибоко вкорінюються в несвідомі структури людської психіки, що з ними важко боротися раціональними доводами.

Сьогодні актуальність заданої теми не викликає сумнівів, адже наслідки сексизму спостерігаємо у всьому світі (лише один із його проявів – відсутність виборчого права у жінок в деяких країнах світу – зазвичай, з ісламською традицією). Саме тому постає питання розробки та

впровадження в суспільне життя країни засобів протидії проявам сексизму як на державному рівні, так і у суспільній свідомості).

Щодо українського простору, необхідно констатувати глибокі коріння сексизму в нашій культурі та свідомості – на нього іноді й не зважають. Стереотипи відносно статі зустрічаються вже при народженні (перше питання щодо новонародженого: «Хлопчик чи дівчинка?») і супроводжують людину протягом усього життєвого циклу (професійне спілкування, шлюбно–сімейні відносини, освіта, виховання тощо). Виховання в душі сексизму здійснюється з раннього дитинства. Якщо не батьки, принаймні, навколишнє середовище, суспільство й традиції привчають хлопчиків грати з машинками, а дівчаток – з ляльками. Далі юнаки повинні бути сильними й сміливими, а дівчата зобов'язані стежити за фігурою, і, нарешті, чоловіки повинні забезпечувати родину економічно, а жінки – стежити за порядком у будинку.

Відомою є істина про те, що суспільство, яке дає жінкам і чоловікам рівні права і можливості в усіх сферах життя, демонструє рівень своєї цивілізованості й культури. Але проблема в тому, що коли рівність і декларується (в Україні), чи навіть функціонує (в країнах Заходу), залишаються певні моделі поведінки, які містять у собі патріархальний розподіл ролей і патріархальну субординацію. Ці моделі часто підтримуються і відтворюються в культурі, формуючи і живлячи масову свідомість. Небезпека полягає в тому, що стереотипи жіночності й мужності не лише формують людей, вони пропонують їм залежно від їхньої статі певні психічні якості, норми поведінки, рід занять, професії й багато чого іншого. У традиційному суспільстві не особистість, а біологічна стать має першорядне значення.

Цікавим є той факт, що від гендерних стереотипів страждають і жінки, і чоловіки. Підставою для класифікації проявів сексизму в житті особистості та суспільства в цілому можуть бути ті потреби та інтереси, задоволення яких обмежується через практику, та іноді, й ідеологію сексизму. Вважаємо доречним наголосити на **античоловічих** та **анти-жіночих** проявах сексизму.

Також прояви сексизму можна класифікувати через життєдіяльність людини в різних сферах буття – матеріальній, соціально–політичній, духовній, культурно–побутовій. Усі сфери суспільного життя тісно взаємопов'язані, тому розглядаються лише в єдності [11, с.342].

Таблиця 1.

матеріальна сфера	соціально-політична сфера	духовна сфера	культурно-побутова сфера
процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну, споживання, продуктивні сили й виробничі відносини, НТП та технологічна революція	соціальні та політичні стосунки – статеві, релігійні, національні, групові, міждержавні	ідеї, погляди, уявлення, тобто спектр виробництва свідомості (як індивідуальної, так і суспільної)	культурні цінності, передача їх від одного покоління до іншого, життя сім'ї, побутові проблеми, освіта, виховання

Отже, виходячи з тої інформації, що є в таблиці, розглянемо *прояви сексизму в матеріальній сфері*.

Сексистським є переконання, що відповідальність за матеріальне забезпечення родини або оплату спільного дозвілля мають люди певної статі (зазвичай чоловік). Отже, маючи двох рівних за кваліфікацією кандидатів, роботодавець швидше надасть перевагу чоловіку. Далі, менша оплата (за однакову працю) зазвичай є у жінок (жінки одержують у середньому на 16% меншу в порівнянні із чоловіками оплату праці; деякі організації відзначають, що в неформальній економіці розрив може бути ще значнішим або в меншій оплаті професій, що вважаються традиційними для осіб певної статі). Нерідко чоловіки більше заробляють саме тому, що їх охочіше просувають на більш престижні й високооплачувані посади. При зарахуванні на роботу з мізерною зарплатою (скажімо, асистент–перекладач) типовим є підхід: «Чим погана зарплата для дівчинки?». З приводу «хлопчика» такого самого віку й сімейного стану аргументи будуть уже інші: «Треба б зарплату підвищити, йому ж сім'ю годувати...».

Заборона (або суспільне несхвалення) жінкам (чоловікам) обирати певний фах або обіймати певні посади тільки тому, що вони жінки (чоловіки), або з аргументацією, що зводиться до цієї підстави – також прояв сексизму. Але не можна забувати про те, що живемо у ХХІ столітті – ситуація поступово змінюється.

У понад половині українських сімей головують жінки. При цьому в кожній п'ятій сім'ї – жінки у віці 30–54 років, в кожній четвертій – жінки у віці 55 років і старше. Такі дані, отримані Держкомстатом України. «Жінки частіше беруть на себе відповідальність, особливо під час скрути. Адже за ними – діти, та й чоловіки теж. Хай не ображаються на мене чоловіки, але, на мою думку, не так вже складно щодня ходити на не найкращу роботу, отримувати за це дуже невеликі гроші і при цьому перебувати в упевненості, що обов'язок перед сім'єю виконано. Жінці ж доводиться розподіляти цей нікчемний дохід, намагатися на нього вижити всією сім'єю, працювати на кількох роботах, якщо грошей не вистає, та ще й брати на себе відповідальність за ухвалення рішень», – констатує директор соціальних програм Центру Разумкова Людмила Шангіна[12].

Сьогодні Україна посідає перше місце в Європі за смертністю чоловіків працездатного віку. Українські громадяни мають високий пенсійний вік за умов коротшої у середньому тривалості життя. Середня очікувана тривалість життя при народженні – обидві статі – 69,29 років, у тому числі, чоловіки – 63,79, жінки – 74,86 (показники 2008–2009рр.). Для порівняння – показники 1991–1992рр. – тривалість життя при народженні – обидві статі 69,30 років, у тому числі, чоловіки – 64,20, жінки – 74,18. Загалом за даними Держкомстату України станом на 1 січня 2010 року кількість постійного населення країни становила 45782,6 тис. осіб, у тому числі чоловіки – 21107,1; жінки – 24675,5[5].

Ще декілька років тому на веб-сайтах про вакансії були оголошення типу: «потрібен юрист (економіст, програміст...) – чоловік до 40 років». З іншого боку, часто траплялися оголошення про те, що «потрібна дівчина–бухгалтер миловидної зовнішності». 2005 року Україна ухвалила Закон «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків». Такий закон – необхідна умова для пом'якшення безглузлого й нещадного сексизму[10]. Зокрема, у статті 17 закону написано: «Роботодавцям забороняється в оголошеннях (рекламі) про вакансії пропонувати роботу

лише жінкам або лише чоловікам, за винятком специфічної роботи, яка може виконуватися виключно особами певної статі, висувати різні вимоги, даючи перевагу одній із статей, вимагати від осіб, які влаштовуються на роботу, відомості про їхнє особисте життя, плани щодо народження дітей»[2]. Цей закон ігнорувався роботодавцями декілька років, але сьогодні в оголошеннях про вакансії серед вимог до кандидатів бажана стать кандидата знята (так само, як і зазначення віку).

Прояви сексизму в соціально-політичній сфері.

Якщо поглянути на сферу професійної діяльності, то, як відомо, серед начальників чоловіків набагато більше, ніж жінок, причому чим вище службовими сходами, тим ця диспропорція сильніша. Для описання цього явища є навіть два спеціальних терміни. Перший – найвідоміший: «скляна стеля» – термін американського менеджменту, що описує невидимий і формально ніяк не означений бар'єр, що обмежує просування жінок службовими сходами. Саме з нею рано чи пізно стикаються жінки на своєму кар'єрному шляху, особливо, якщо вони займаються «чоловічою справою» або працюють у «чоловічій сфері». На противагу цьому явищу, чоловіків, котрих несподівано заносить у «жіночу сферу» (наприклад, в школу чи дитячий садок), – моментально підхоплює й несе вгору «скляний ліфт». Сексизм припускає фізичну та інтелектуальну перевагу, хоча не має переконливих аргументів на користь того, в чому чоловік краще жінки – або навпаки. Традиційні доводи – такі як вказівка на обмеженість жінок у навчанні, творчості, або посилення на горезвісну жіночу логіку або ж психологічну нестійкість продовжують підтримуватися в суспільній свідомості деякими ЗМІ.

Щодо політичного життя, відомо, що боротьба за надання виборчого права жінкам була надзвичайно тривалою і напруженою. Аж до початку ХХ століття всюди, за винятком декількох штатів у США, жінки не мали виборчих прав як некомпетентні й нездатні до участі в політиці. Реально це питання вирішилося лише в ХХ столітті. Жінки одержали виборчі права: В 1893р. – у Новій Зеландії, в 1902р. – в Австралії, в 1906р. – у Фінляндії, в 1913р. – у Норвегії, в 1918р. – у Великобританії, в 1920р. – у США, в 1921р. – у Швеції, в 1932р. – у Бразилії, в 1944р. – у Франції, в 1945р. – в Італії і Японії, в 1953р. – у Греції, в 1971р. – у Швейцарії. Серед міжнародних стандартів універсального характеру головне місце посідає Загальна декларація прав людини, у якій (ст.21) закріплене право кожного громадянина брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або за посередництвом вільно вибраних представників. Воля народу повинна бути основою влади уряду. Ця воля повинна мати вираз в періодичних і не фальсифікованих виборах на основі загального й рівного виборчого права при таємному голосуванні, що забезпечують вільне волевиявлення виборців. ООН вважає, що тільки тоді, коли в складі депутатського корпусу тої або іншої країни більше 20% жінок, законодавці серйозно починають розробляти законопроекти в інтересах дітей. І тільки тоді, коли їхня частка наближається до 30% жінок, з'являються закони й державні програми, що відповідають насущним інтересам жінок[1].

Говорячи про військові сили країни, зазначимо, що там, де є призывна система комплектації (термінова служба), до війська забирають лише чоловіків. Для жінок такої можливості, навіть на добровільній основі, немає.

У ряді країн законодавчо заборонено виносити жінкам вирoki до смертної кари і довічного ув'язнення через переконання про необхідність застосування до жінок менш суворих каральних засобів. Також засудженим жінкам, на відміну від чоловіків, дозволяється одержувати посилки без обмежень кількості. Або спостерігається і така картина, де до жінок можуть бути застосовані більш суворі вирoki, ніж до чоловіків (при схожих або більш тяжких обставинах)[7].

Прояви сексизму в духовній сфері.

Сьогодні інформаційний простір засмічено продуктами рекламних технологій настільки, що час серйозно замислитися про екологію нашої свідомості. Ми дбаємо про чистоту всього, що споживаємо фізично, але не можемо протидіяти тому, що пропонують нашій душі. Громадські організації прагнуть вплинути на цей процес – на окремі види рекламних пропозицій було надіслано запит до Національної експертної комісії з питань захисту суспільної моралі. І, як результат, отримали перший висновок. З посиланням на норми Законів України «Про захист суспільної моралі», «Про рекламу», «Про забезпечення рівних прав і можливостей» «...реklamний продукт визнаний таким, що нехтує правилами пристойності, порушує етичні норми і дискримінує жінок за ознакою статі». Прикладів сексизму в рекламі – хоч греблю гати: «Інструмент для тіла, вибачте, для діла» (реклама будівельних інструментів), «Для провокації тобі не потрібно їсти банани» (реклама жіночого одягу), «Чи є у тебе те, без чого кохання неможливе?» (реклама шоколаду), «Ніч без обмежень» (реклама Інтернету), «Ти – не посудомийка, ти – жінка» (реклама посудомийної машини)[3].

Приниження людини (переважно жінок) до ролі сексуального об'єкта або речі, у якого немає прав і стосовно якого не може бути ніяких обов'язків – також прояв сексизму. В Україні – це наявність вуличної реклами з використанням еротичних образів жіночого тіла за умов повної відсутності аналогічної реклами з використанням чоловічого тіла. Гіперсексуальні зображення жінок є фактично втіленням чоловічих еротичних фантазій, відображенням ідеальних з погляду патріархальної моралі гендерних стосунків, де жінкам відведено роль об'єктів чоловічого (статевого) бажання, а чоловікові – роль невтомного сексуального мисливця. Типовий зразок – псевдо лесбійські сюжети, де двоє спокусливих дівчат у недвозначній позі чекають на Нього. Аналіз візуальних репрезентацій гендера в рекламі через «мову тіла» (поз, міміки, жестів, контактів та просторового розташування жінок і чоловіків) засвідчив, що цей механізм використовується також для відтворення патріархальних стосунків між чоловіками і жінками у форматі домінування–підпорядкування, лідерства–залежності, активності–пасивності, публічності–приватності, раціональності–емоційності, суб'єкта–об'єкта сексуального бажання тощо. Жінка асоціюється із сексуальним товаром, який продається[3].

Прояви сексизму в культурно–побутовій сфері.

Сексистським також є стереотип, буцімто ведення домашнього господарства та виховання дітей – прерогатива жінки, а справа чоловіка в сім'ї – допомагати дружині. Такі стереотипи нехтують як справедливістю, так і здоровим глуздом. Адже якщо так, то жінці, котра працює і при цьому не хоче відмовлятися від сімейного життя, треба постійно перенапружуватися, працюючи у дві зміни (на роботі і вдома). Або жертвувати професією та (чи) кар'єрою і ставати «непрацюючою» (а точніше – «непрацюючою»

поза домом). Зважаючи на сучасний «рейтинг розлучень» – майже 50 відсотків, – виходить, що жінка, котра відмовляється від кар'єри, дуже ризикує опинитися у разі розпаду шлюбу біля розбитих ночов, у всіх можливих сенсах. Необхідно усвідомлювати, що розподіл сімейних обов'язків – це внутрішня справа сім'ї, і багато що тут залежить не тільки від чийогось бажання, а й від різних обставин, у тому числі й зовнішніх. Останнім часом, є модною і доволі поширеною тенденція, коли чоловік бере відпустку по догляду а дитиною. Отже, відмова від сексизму дає чоловікам додаткову свободу для кращого вирішення сімейних завдань.

Нагадаємо ще деякі приклади проявів сексизму. Сексистськими є переконання, що чоловікові варто відігравати активну роль при знайомстві й у відносинах (у тому числі сексуальних) з представницями іншої статі, а жінці – пасивну. Переконання, що чоловік має право на позашлюбні або дошлюбні сексуальні відносини, а жінка – ні. Придушення жіночої сексуальності: переконання, що тільки чоловік повинен одержувати задоволення під час статевого акту, а роль жінки повинна обмежуватися задоволенням партнера. Переконання, що чоловіки мають право або зобов'язані бути впевненими у собі, мати твердий характер і агресивність, а жінки – слабкість і поступливість, що, сприяє формуванню гендерних ролей людей обох статей. Переконання, що права й відповідальність у певній ситуації варто надавати тільки або переважно чоловікам, або жінкам, залежно від традиційного поділу сфер відповідальності на чоловічі й жіночі.

Застосування в побутовій сфері звертань на кшталт: «Женщина, мужчина!» – також прояв сексизму. Українська мова має арсенал звертань набагато багатший, ніж біологічні, статеві звертання. Приміром, пані, пане, добродійко, добродію та інші.

Сексизм шкодить як жінкам, так і чоловікам, обмежуючи професійний вибір (спробуйте, наприклад, знайти чоловіка – вихователя дитячого садочка), відбирає дітей у разі розлучення, нав'язує багатьом із них жорсткий, брутальний стереотип мужності, що передбачає необхідність домінування і контролю, а якщо не виходить – то й насильства над жінкою. Очевидно, що з такими установками здорових стосунків, які базувалися б на коханні – інтимності, побудувати неможливо, а отже, сексизм, фактично, позбавляє цих чоловіків можливості особистого щастя.

Сьогодні в усьому світі (особливо в країнах Заходу) проти сексизму виступають багато політичних і культурних діячів суспільства, переважно лівого спрямування. На антисексистських позиціях перебуває й частина маргінальних соціальних груп і рухів – хіппі, анархісти, антифашисти. У той же час у безлічі держав, як і раніше, сильні або набирають чинність позиції релігійних і світських суспільних рухів, організацій і діячів, що перебувають на позиціях сексизму.

Отже, розглянувши причини виникнення і прояви сексизму як поняття і явища, спробуємо визначити шляхи його обмеження в сучасному світі. Думається, виховуючи дитину, не варто акцентувати її увагу на певних іграшках і заняттях, хлопчики хай везуть візочки з ляльками та ведмедиками, готують обіди, протирають підлогу, дівчатка граються машинками, інструментами тощо. Дитину необхідно з дитинства привчати до протилежних ігор та занять, аби пізніше, в своєму дорослому житті вона вміла робити абсолютно будь-яку роботу.

На завершення подамо приклад з реального життя, коли молоду жінку – керівника представляли її підлеглим у структурі військового типу. «Ця крихітка – наша нова начальниця», – пролунали слова. На що жінка *дружелюбно і з посмішкою* сказала, як її звати, а також додала, що ніжні епітети пасують до розмов з дружинами або коханками, а не в службовій ситуації. Інцидент було вичерпано. Отже, головне – дати відсіч, адже знаходячись на чоловічому полі, треба грати за чоловічими правилами, не терплячи і не пристосовуючись до поганих умов, як це властиво жінкам. Починати варто з малого, наприклад, на сексистський випадок чітко і твердо від першої особи сказати: «Я вважаю ці зауваження неприйнятними».

Список використаних джерел

1. Гендерная экспертиза российского законодательства [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://npliga.narod.ru/projects2.htm>
2. Закон України Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, N 52, ст.561) Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2866-15>
3. Кісь О. Обережно: сексизм! [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня №21(700) 7–13 червня 2008. Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3050/63147/>
4. Мулярчик, А. С. Спор идет о человеке. О литературе США второй половины XX века: Монография / Александр Сергеевич Мулярчик / М.: Сов. писатель, 1985. – 360с.
5. Населення [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
6. Павличко Соломія. Фемінізм / Передм. Віри Агеєвої. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 322с.
7. Сексизм [Електронний ресурс] / Матеріал из Википедии – свободной энциклопедии. Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Сексизм>
8. Сексизм [Електронний ресурс] // Словарь гендерных терминов / А.А.Денисова. – Режим доступа: <http://www.owl.ru/gender/237.htm>
9. Сексизм [Электронный ресурс] // Философский словарь / А.А.Ярмолович, Е.Н.Вежновец. Режим доступа: <http://www.glossword.info/index.php/term/23-filosofskii-slovar-1328-seksizm.shtml>
10. Сененко С. Сексизм, безглуздий і нещадний [Електронний ресурс] / Дзеркало тижня – №9(789) 6–12 березня 2010р. Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3050/68742/>
11. Філософія: Навчальний посібник / І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко, І.В.Бойченко, В.П.Розумний та ін.; За ред. І.Ф.Надольного. – К.: Вікар, 1997. – 584с.
12. Шангіна Л. В українських жінок немає іншого вибору як бути главою сім'ї 05.07.2010 Центр Разумкова. Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=2300

Халамендик В.Б. Сексизм в современном украинском обществе

Анализируются проявления сексизма как практики дискриминации людей по половому признаку в современном украинском обществе.

Ключевые слова: личность, дискриминация, сексизм, общество.

Khalamedik, V.B. Sexism in the contemporary Ukrainian society

Analysed is sexism manifestation as sex discrimination practiced against people in the contemporary Ukrainian society.

Key words: a personality, discrimination, sexism, a society.

Роль використання вільного часу в розвитку людства

Фізично даний час відрізняється від часу, заповненого нашими переживаннями. Усвідомлення існування часу з'являється на ранніх етапах життя людини і пов'язане з різними життєвими ритмами. Людський час, тобто час, який відчуває людина, виступає в різних формах. Люди в біологічному змісті підлягають дії часу, але з іншої сторони, створюють для себе свій суб'єктивний час. Час є для людей тим, за що вони його фактично сприймають. Духовний рівень вільного часу вказує на те, яким способом людина створює і підтримує почуття психологічного задоволення.

Ключові слова: стиль життя, вільний час, культура, гармонія особистості, соціальні та культурні цінності.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Муха-Шак Є.

Роль использования свободного времени в развитии человека

Физически данное время отличается от времени, заполненного нашими переживаниями. Осознание существования времени появляется на ранних этапах жизни человека и связано с различными жизненными ритмами. Человеческое время, то есть время, ощущаемое человеком, выступает в различных формах. Люди в биологическом смысле подвержены действию времени, но, с другой стороны, создают для себя своё субъективное время. Время является для людей тем, за что они его фактически принимают. Духовный уровень свободного времени указывает на то, каким способом человек создает и поддерживает чувство психического удовлетворения.

Ключевые слова: стиль жизни, свободное время, культура, гармония личности, социальные и культурные ценности.

В определении влияния свободного времени на развитие современной культуры нельзя упускать существенный вопрос биологического времени личности и его переложение на сущность свободного времени.

Человек функционирует в биосфере – в свете живой материи, в которой время управляется определенными правилами и которое характеризуется динамизмом. Он основывается на дифференциации, переменном ускорении и замедлении, признании развития биосферы; относится ко времени существования живых организмов, особенно к продолжительности человеческой жизни. Это время находится в полной оппозиции ко времени абсолютному, объективному в значении физического времени, измеряемого уходящими днями и годами. Время человеческой жизни не всегда согласуется с конвенциональными нормами уходящего времени.

Объективно, физически данное время отличается от времени, заполненного нашими переживаниями. Как пишет Е. Гуссерль, «время, которое тратится на переживания как таковое, со своими изменениями данных бытия в значении обязательных «сейчас», «перед тем», «потом», а также в значении неопределённых «одновременно», «одно за другим» и так далее, невозможно измерить никаким положением Солнца, никакими часами, никакими физическими средствами вообще не удастся измерить» [1, с.254]. Можно согласиться с мнением, что измерение количества часов в значении секунд, минут, часов и дней всегда объективно одинаково. В течении жизни и опыте человеческой личности существует, однако, своя специфика.

Необратимость и неизбежность ухода биологического времени существуют от момента рождения, а момент смерти является его окончанием. И хотя в отличии от остальной части живого мира человечество живет в полном сознании неизбежности окончания жизни, это ожидание связано со стремлением отдаления этой минуты во времени. Биологическое время, в отличии от физического, может иметь свое ускорение, замедление, и даже возвращение. Человеческая личность может в полной мере игнорировать своё биологическое время, улучшая условия жизни, заботясь о поддержании необходимой кондиции, резервируя и полноценно используя запасы свободного времени, что может привести к увеличению срока средней продолжительности человеческой жизни.

Особое внимание заслуживают меры по активизации последовательных циклов функционирования человеческой личности. С точки зрения дихотомии, их можно разделить на факторы: эндогенные (обусловленные внутренними биологическими причинами организма и отражающие натуральную частоту спонтанно действующих биостимуляторов), а также экзогенные (обусловленные внешними причинами, не проявляющиеся в условиях постоянной среды). Биологические условия среды, характеризующиеся цикличностью, сформированы возможностью адаптации человека. Они оказывают влияние на действие биоритмов, поэтому их называют синхронизаторами или определителями времени. Например, биологический суточный ритм человека синхронизируется со световым временем суток. Большинство ритмов человека имеют эндогенный характер – они являются не столько отражением условий внешнего мира, сколько глубоко закодированны в особых клетках организма, которые отвечают за внутренние биологические часы, приспособляя их к условиям окружающей среды (социальные синхронизаторы). Благодаря развитию физиологических исследований, а точнее биохимических, установлено существование среди прочего, вторичных ритмов, обусловленных внеочередными ритмами, что привело к концепции существования в живых организмах нескольких взаимнозависимых определителей времени

и к поиску такого определителя, который синхронизирует и регулирует его.

Эндо- и экзогенные ритмы человеческой жизни определяют сохранность его ритмов и структуру собственной жизни. Здесь имеется ввиду продолжительное явление, связанное, как и другие, с формированием контактов и общения между людьми (разнообразными в зависимости от фазу цикла жизни), проектированием развития собственной карьеры, созданием планов на будущее, а также сферы желаний. Упомянутая структура жизни человека, а также её динамика во времени, создаёт собственную карту ментального развития, намечая цели и направления деятельности личности.

Сознание существования времени, а точнее – восприятие времени, появляется на ранних этапах жизни человека и связано с ритмом жизни организма, ритмом появления голода, радости кормления, пробуждения и сна, а также ритмами дня и ночи. Эти ритмы представляют собой основу появления ощущения продолжительности и окончания, что существенно для представления себе восприятия времени. Рост организма, психическое развитие, осознания общества и преобразования существа биологического в существо осознанное в общественно-культурном аспекте приводят к появлению восприятия времени, соответствующего новым явлениям жизни.

Человеческое время, то есть время, ощущаемое человеком, выступает в различных формах. Как утверждает Я. Щепанский, «каждый живущий организм, а точнее, организм каждого человека, создает своё собственное время, и каждое явление или комплекс явлений жизни человека создает свое личное время, отличающееся от времени, созданного другими людьми» [2, с.113]. Существенным вопросом является личное время, которое необходимо рассматривать как некую внутреннюю силу, влияющую на протекание жизненных процессов, выраженных продолжительностью жизни. Уходящие годы и их значение для личности являются результатом истраченных жизненных сил, психики, интеллекта и воли, а также комплекса явлений в области духовной жизни человека. Эти силы связаны биологическим восприятием времени, неоднократно принимаемым как уничтожающая и неизбежная сила, призывающая личность к существованию и сохранению своей индивидуальности.

Цикл жизни личности можно рассматривать с точки зрения собственной бытовой структуры. Она связана с разными окрасками эмоциональных впечатлений, возникших и пережитых также в свободное время. «Из своего детства в нашей памяти откладывается время, проведенное в играх, при этом не имеется ввиду количество минут, посвящённых игре, а только о собственной природе времени, созданного игрой» [2, с.114]. Активность и переживания играющих людей придают времени индивидуальные особенности и неповторимость, и одновременно устанавливают собственное его измерение.

Важным моментом является также учёба. Школьное обучение снабжает личность понятием познания мира и человеческих знаний. Разница между этой фазой и другими периодами человеческой жизни основана на том, что это время не формируется особенностями самого учащегося, а только особенностями того, кто его обучает. Индивидуализация этого времени наступает благодаря ломке схем и дидактических правил. Его признаком является своеобразная растяжимость, охватывающая различные формы позашкольной деятельности. В свою очередь, высший

уровень образования даёт возможность познания себя, а также учит анализировать время. Мы имеем ввиду не только физические и математические аспекты, но и философские и религиозные.

Следующая сфера, определяющая время, – это работа, которая является противоположностью свободного времени. Время работы отличает человека от других работающих особей (например, муравьи или пчелы), благодаря своей инновации и воплощению. Это время особенное, позволяющее человеку реализовать свои способности в изменении окружающего его мира. Время работы даёт основу экзистенции личности, семьи, общества и народа. Результаты этой работы позволяют объективно судить о ценностях, создаваемых в процессе труда, например, признаки личности, сформированной трудом. Важно подчеркнуть, что работа, а особенно творчество, придают времени особую форму, разбивающую устоявшиеся схемы и создающую новую действительность.

Следовательно, можно утверждать, что люди в биологическом смысле подвержены действию времени, но, с другой стороны, создают для себя своё субъективное время. Приходим к выводу, что время является для людей тем, за что они его фактически принимают.

Способность человека анализировать природу явлений и событий, создавать идею времени и его образов возникает из способности создания личного времени, что является неповторимым произведением индивидуальности. Иногда существует объективное время личности, которое объединяется с чувством субъективной его природы и повседневностью. Человек не может изменить ход времени, не может сократить или удлинить день или ночь и должен смириться с установленным правилом течения времени, измеряемого движением стрелок часов. Личность может изменить использование времени, благодаря разным формам своих действий, что в последствие может быть для неё существеннее, чем его ход. Определяя для себя распределение времени, человек использует другие его возможности, а именно: метафизические особенности, связанные с физиологическими явлениями, а также с психическими возможностями. Человек должен давать себе отчет, что изменения с человеческой точки зрения не бессмысленный процесс, а являются условием создания. Старания наполнить свою жизнь действиями, имеющими смысл, являются одной из возможностей формирования взаимодействия человек – время. Такое формирование может одновременно иметь типично внутренний характер и быть направлено обществом к созданию новых материальных ценностей.

Можно утверждать, что свободное время связано со сферой саморазвития личности. Ещё в античные времена было замечено, что уже тогда человек искал правду о себе и окружающем его мире. В разных традициях свободное время было неотъемлемой частью вопросов философии, религии и эстетики.

К потребностям личности, связанным со свободным временем, можно подходить по-разному. В физиологических, медицинских и экологических исследованиях этот подход носит характер биоцентрический, основанный на условиях самосохранения (например, восстановление жизненных сил человека, отдых). Психологическая концепция основывается на том, что удовлетворение основных потребностей связано с состоянием и функционированием биологического организма, обуславливая переход к удовлетворению потребностей высшего уровня из социопсихологической сферы.

Иное место занимают исследования в таких областях, как социология, культурология, общественная психология, теория культуры, которые представляют социометрический подход. Они трактуют личность как «продукт» определённых общественных и культурных условий. Отсюда, её потребности, связанные с проведением и использованием свободного времени, являются результатом общественных потребностей (составляющих установленную реакцию на способы первоначальных потребностей, называемых инстинктами). При таком подходе анализируются потребности человека как члена коллектива. Потребности признаны как регулятор жизни общества, а также как источник разнородных особенностей и общественных процессов.

Я. Щепанский предлагает следующее групповое разделение потребностей [2, с.146]:

- экзистенциальные, охватывающие семь условий сохранения, таких как: потребности в пище, экологические (естественное окружение человека), отдых (все формы проведения свободного времени), здоровье (гигиена и профилактика), безопасность (сопротивление всем возможным угрозам существования человека), жилье, одежда;

- перевоплощение и развитие охватывающей потребности репродукции, обеспечение опеки над потомством, дидактические потребности (со стороны родителей или опекунов), воспитание, семья и самореализация;

- функциональные, в состав которых входят потребности информации, деловые, инструментальные, способы выбора, двигательные (наружные условия обеспечения энергии и продолжительности действия);

- общественные, охватывающие общие условия сосуществования и сотрудничества, а также условия, которые должна выполнять личность, чтобы быть полноправным членом общества: потребности принадлежать семье, профессиональной группе или обществу в целом; объединение с другими людьми, организации, эмоциональные связи, соблюдение установленных норм для данной общности, общения, общественная жизнедеятельность, акцептация, участие, охрана и автономия личности;

- психические, к которым относятся потребности личной организации, культурные, эстетические, активного отдыха, общечеловеческие (юмор, развлечения, дружба).

Надо отметить, что потребности, связанные со свободным временем человека переплетаются с большей или меньшей интенсивностью во всеми рассматриваемыми категориями потребностей. Подобную зависимость мы видим в оригинальной классификации потребностей, предложенной польский социологом и антропологом Б. Малиновским [3, с.281]. Он выделяет:

- основные потребности, связанные с биологической стороной человеческой жизни;

- производные потребности (второго уровня), связанные, в основном, с общественной стороной человеческой жизни;

- интеграционные потребности (третьего уровня), связанные с культурной стороной человеческой жизни.

Каждая из трех категорий состоит из определенных групп потребностей и соответствующих им общественно-культурных реакций (поведение), с помощью которых эти потребности удовлетворяются. Малиновский не составил список потребностей третьего уровня, а только указал на культурную реакцию на них. Сюда относятся: вера, религия, этика, мораль, искусство. Как мы видим, они направлены на удовлетворение интеллектуальных и эстетических потребностей человека. Важно

отметить, что классификация Малиновского имеет универсальные достоинства, так как объединяет в себе психологические, социальные, биологические и экономические аспекты теории потребностей.

Свободное время и факт его использования создают ощущение психического спокойствия человека. Психическое спокойствие является главным элементом здоровья человека. Несомненно, психическое состояние оказывает влияние на здоровье в понятии физическом, эмоциональном, общественной и духовном [4,с.26].

Психическое удовлетворение рассматривается как высокий уровень веры и надежды, а также определяет позицию личности в определенной системе мировоззрения. Эта категория объясняет смысл существования человека не только в отношениях самим с собой, но и с другими.

Духовный уровень свободного времени указывает на то, каким способом человек создает и поддерживает чувство психического удовлетворения. Можно обратить внимание на существенную связь между духовным уровнем свободного времени и чувством психического удовлетворения. Свободное время может быть реализовано как производная от мотивации, участия и места его проведения. Однако, всё это должно иметь свой интеллектуальный (творческий подход, открытие нового) и общественный (дружба, чувство быть востребованным) источник, связанный со стремлением к совершенству (умение прощать, быть обязательным и так далее), или избежание ненужной стимуляции (расслабление, отдых, успокоение). Следовательно, участие в активном свободном времени, понимаемого как составляющее психического удовлетворения, может рассматриваться через призму таких действий, как использования средств массовой информации, расширение и сохранение общественных контактов, индивидуальные и групповые занятия спортом, участие в культурных мероприятиях, общение с природой, туризм и удовлетворение собственных интересов.

Количество часов, отведенных на свободное время в психологическом понимании, не ограничивается только временем в минутах, часах или днях, к нему относится также время, в котором человек получает удовлетворение (в зависимости от личных особенностей), время хорошего самочувствия, время без спешки и внутреннего психологического давления, одним словом, время, свободное от повседневной рутины.

Свободное время является существенным фактором, освобождающим человека от стресса. Отход от действий, обременяемых обязанностью их выполнения, влечет за собой неоспоримые выгоды, которые могут повлиять на преобразования негативных настроений человека в положительное восприятие действительности и на оптимистический взгляд на будущее. Пути и связанные с ними действия борьбы свободного времени со стрессом являются существенной областью переживаний и испытаний. Разные формы свободного времени определяют разные аспекты борьбы со стрессом, который испытывает человек.

Стратегия борьбы со стрессом основана на процессе, в котором каждая раздражающая человека ситуация создаёт обратную реакцию. Например, после тяжёлого труда возникает потребность в отдыхе, который должен быть диаметрально противоположным активности работы (слушание спокойной музыки). В этом случае принятое решение представляет собой процесс, когда в свободное время идет борьба со стрессом и тем самым улучшает здоровье человека. Можно сказать, что зависимость: свободное время – борьба со стрессом – здоровье человека, есть звенья одной цепи.

Разница между убеждением и стратегией особенно ярко выражена в предвидении и объяснении тенденции использования свободного времени личностью или общественной группой (например, семья, общественно-профессиональный коллектив). В случае ослабления ситуативных признаков (человеческие взаимоотношения, жилищные условия) люди более склонны подвергаться своим убеждениям, каким способом побороть стресс в свободное время, используя при этом свои собственные возможности и способности. Например, если человек выезжает в отпуск в место, отдалённое от цивилизации, то вероятнее всего можно утверждать, что его поведение в свободное время будет проявлением личных составляющих, часто скрытых в его повседневной жизни. С другой стороны, в моменты сильно действующих ситуативных условий человек часто использует свой внутренний потенциал. Например, человек после длительного периода тяжёлой самостоятельной работы вне коллектива, выражает естественное стремление отдохнуть среди людей.

Отдельно надо подойти к пониманию, когда человек верит, что в свободное время будут развиваться те личные качества, которые позволяют ему эффективно бороться со стрессом. Несомненно, благодаря приобретенным в свободное время приятельским контактам, человек создает для себя опору общественного характера, куда относятся эмоциональная и информационная поддержка, а также опора, основанная на оказании уважения и реальной помощи. Эмоциональная опора, куда тоже в какой-то степени относится оказание уважения, может быть значительна для человека, испытывающего чувство одиночества. Информационная поддержка или ощутимая помощь имеет характер более инструментальный и деловой. Усмирение непокоя является скорее всего элементом стратегии ухода от стрессовой ситуации. Активность свободного времени влияет не только на тело, но и на умственную деятельность. Временное прекращение выполнения обязанностей и активные занятия в свободное время дают не только разрядку, но и также позволяют по-новому подойти к решению своих проблем.

Большое значение при организации свободного времени имеют настроение и его изменения. Как отмечают Л. Хал и С. Михел форма отдыха на лоне природы имеет огромное влияние на борьбу со стрессом и улучшение настроения[5;6].

В субъективном восприятии свободного времени и придании ему разнородных значительных аспектов существенную роль играют индивидуальные особенности человека. В исследованиях европейских психологов и социологов рассматриваются два подхода к зависимости между личными особенностями и организацией свободного времени. Речь идет о полихронологическом и монохронологическом стилях управления своим временем. Эти понятия были введены антропологом Е.Хали и определены как:

- полихронологичность – это привлечение двух и более действий или двух и более событий, происходящих в одну единицу времени;
- монохронологичность – это привлечение одного действия или события в одну единицу времени на основе противоположности[6,с.157].

С этой точки зрения можно сделать вывод, что полихронологический и монохронологический стили являются выбором людей, проявляющих свои предпочтения и навыки. Возникает спорный вопрос, какой уровень образования они достигли в процессе социологизации и какими обладают врожденными индивидуальными качествами. Есть смысл,

подобно С. Кауфману и Р. Лейну, согласиться с некоторыми гипотезами, касающимися полихронологического и монохронологического стилей, проверенных в процессе их исследований, а именно:

1. Люди монохронологического типа ощущают положительные эмоции в процессе реализации своих гармонограмм шаг за шагом. Люди полихронологического типа менее сконцентрированы на этом виде деятельности.

2. Люди монохронологического типа предпочитают планировать дневную активность в определенные ими же самими часовые блоки. Люди полихронологического типа вообще не любят планировать.

3. Люди монохронологического типа, в противоположности от полихронологического, с большей лёгкостью могут оценить, сколько им необходимо времени на реализацию определенного действия.

4. Люди полихронологического типа эффективнее действуют в условиях ограниченного времени. Для людей монохронологического типа этот фактор как значительно ослабевающий эффективность их функционирования.

5. Люди монохронологического типа, в противоположности от полихронологического, логичнее реорганизуют свои планы действий, откладывая на более позднее время выполнение некоторых обязанностей.

6. Люди монохронологического типа больше склонны к разделению приоритетов в определении действий.

7. Люди монохронологического типа обладают большими способностями к выполнению действий в отведённый для этого промежуток времени, при этом давая себе отчёт, что это можно сделать и позже, а люди полихронологического типа тесно связывают активность со своеобразным ограничением времени. Разница в подходе ко времени между людьми монохронологического и полихронологического типа отражается на организации и планировании свободного времени, а также самом понимании его сущности. Это также связано со своеобразными стилями использования времени человеком.

Подводя итоги, можно подчеркнуть, что свободное время в плане функционирования личности играет несколько универсальных ролей. Во-первых, присутствует элемент саморазвития. Свободное время, с точки зрения, развития означает, что активность личности направлена не только на регенерацию организма, удовлетворение требований участия в общих переживаниях каких-либо явлений (развлечения, человеческие потребности и т.д.), но и на выполнения концептуальных действий, направленных на самоусовершенствование. Из этого, собственно, и возникает дискрециональность (действия по своему усмотрению), возможность выбора и добровольность времяпрепровождения.

Свободное время является аффирмацией возрастающего индивидуализма личности, который противостоит унификации жизни и направлен на удовлетворение потребностей. Оно также является временем поиска истины о себе и своей жизни – это время философской, религиозной и эстетической концентрации.

В свободное время также можно обновляться духовно. Часто человек создаёт себе иллюзии и фантазии, которые являются способом реагирования на каждодневные стрессы. Личность в свободное время удовлетворяет потребности экзотизма, перелаживает плохое настроение и рутину. Действия, осуществляемые человеком в свободное время, могут быть источником его удовлетворения. Как указывает Д. Хавес, благодаря

разнородным активностям, каким отдаётся человек в свободное время, наступает:

- соединение человеком с природой;
- разрядка напряжения (желание уйти от действительности);
- переосмысление отношения к собственным ценностям или окружающему обществу с разных позиций;
- общее познание жизни и её открытий;
- желание риска;
- встречи с людьми и наблюдение за ними.

Важно отметить, что предназначение личного свободного времени составляет своеобразный континуум. В свободное время человек, прежде всего, восстанавливает свои физические и психические силы. Другим предназначением является участие человека в общественной жизни, реализации потребностей акцептации, признания, принадлежности. Целостность поступков и общественных интеракций в рамках игр и развлечений с другими является также составной частью хорошего самочувствия личности. Третьей принадлежностью является духовность – концентрация и ряд переживаний высшего характера: религиозные, эстетические и так далее. Эти три элемента находятся в тесной связи между собой и представляют как бы замкнутый цикл, который постоянно совершенствуется и обновляется.

Список использованных источников

1. Гуссерль Е. Логические исследования / Е.Гуссерль. Первый том: Прологомены к чистой логике. Logische Untersuchungen. Erster Band: Prolegomena zur reinen Logik, hrsg. von E. Heidegger, Den Haag 1975..
2. Szczepański J. Elementarne pojęcie socjologii. Warszawa, PWN, 1970.
3. Малиновский Б. Избранное: Динамика культуры / Малиновский Б. ; пер. И. Ж. Кожановская и др.– М. : РОССПЭН, 2004. – 281 с.
4. Heinzman P., Mannel R. C. Spiritual Function of Leisure and Spiritual well Being. Coping with Time pressure / Heinzman P., Mannel R. C. // «Leisure Science», 2003, №25.
5. Hull L. U., Michael S. E. Nature based recreation, mood change and stress restoration / Hull L. U., Michael S. E. // «Leisure Science», 1995, №17.
6. Hali E.T., Hali M.R. Understanding Cultural Differences / Hali E.T., Hali M.R., Intercultural Press, Yarmoth, 1990.

Mucha–Szajek, E. Role of use of a free time in development of the humanity

Physically given time differs from time filled with our experiences. The consciousness of existence of time appears at early stages of human life and is connected with various vital rhythms. Human time, that is time felt as the person, acts in various forms. People in biological sense are subject to time action, but, on the other hand, create for itself the subjective time. Time is that for people, for what they actually accept it. Spiritual level of a free time specifies in what way the person creates and supports feeling of mental satisfaction.

Key words: *lifestyle, spare time, culture, harmony of personality, social and cultural values.*

Особливості сучасного комунікативного дискурсу: проблема відчуження

Висвітлюється особливості комунікативного дискурсу в умовах сучасності та їх вплив на прояви відчуження й можливості його подолання. Аналізується процес комунікації, що набуває значення універсальної реальності суспільного буття.

Ключові слова: комунікація, дискурс, відчуження, дегуманізація, людина.

У сучасному технократичному суспільстві, що переживає кризовий етап свого поступу вочевидь стає дегуманізація повсякденного життя людини, процес втрати відчуття своєї цілісності як індивіда, зростання загрози життєвому світу людини з боку бюрократичних та господарських структур. Така ситуація обумовлює процес відокремлення людини від людини та людини від спільноти, сприяє зростанню відчуження. В суспільстві масового споживання гонитва за сумнівними задоволеннями та бажанням мати все більше і більше матеріальних благ, позбавляє людину радості повсякденного життя. Сучасна людина більше переймається тим, щоб «мати», а не тим, щоб «бути». Наша планета всіма своїми ресурсами вже не в змозі підтримувати такий цивілізаційний проект і ставить людство перед вибором, у першу чергу, – це світоглядний вибір.

Своє вирішення фундаментальних проблеми людського буття в його особистісних і соціальних вимірах висвітлених через призму комунікації та дискурсу запропонували видатні західні філософи такі, як К.–О. Апель, О.–Ф. Больнов, М. Бубер, Д. Бьоглер, Л. Вітгенштейн, Х.Г. Гадамер, І. Гофман, Е. Гуссерль, В. Дальмаєр, В. Кульман, Н. Луман, М. Рідель, П. Ульріх, Ю. Хабермас, В. Хьосле, К. Ясперс та ін.

Дослідження трансформації дискурсивних практик у різноманітних парадигмах сучасного філософського мислення відповідає актуальним потребам сьогодення. Багатозначне поняття дискурсу введене в сучасне філософське знання структуралістами, а найбільш детальне теоретичне обґрунтування структурно–семіотичного розуміння поняття дискурсу здійснюється Греймасом і Курте. В своїй роботі (1983 р.) вони інтерпретують дискурс як семіотичний процес, що реалізується в різноманітності дискурсивних практик і, перш за все, мають на увазі специфічний спосіб або специфічні правила організації мовної діяльності [2].

Дискурс являється звичайним механізмом відображення соціальних механізмів, на думку Лакло і Муфф, самостійно стає матеріальним утворенням, тобто сам по собі створює соціально–економічний світ. Як відображення дійсності дискурс розглядається у доробках Маркса, Грамши, Альтюссера. М.Фуко, аналізуючи роль та місце людини в сучасному світі,

звертається до поняття дискурсу як практики мовного входження в суспільний простір, як сукупності специфічних форм пізнання, властивих конкретній історичній епосі, які утворюють свій рівень «культурного знання», названі філософом епістемою. В сучасній мовній практиці вона реалізується як суворий код, як кодекс приписів і заборон. Така жорстко визначена мовна норма несвідомо визначає мовну практику та відповідно, мислення людини.

Отже, на сьогодні реально зростає вербальне відчуження особистості, що загрожує контролем над світоглядом людини з допомогою мови. Слово перетворюється в кліше, що визначає мову та письмо і в такий спосіб становить значну перешкоду для досягнення згоди в соціальних та міжособистісних стосунках.

На противагу індивідуальному, екзистенційному виміру комунікації Ясперса у вченнях Хабермаса та Апеля висвітлено проблему соціальної комунікативності, обґрунтовано морально-етичні норми та принципи в практичному дискурсі, в світі повсякденної комунікації [4;7]. Великого значення Апель надає принципу відповідальності за всі різновиди людської активності, які мають в умовах глобалізованого світу макроефект та містять в собі загрозу виживання людського роду. «Уперше в історії людського роду люди опинилися перед завданням прийняття солідарної відповідальності за наслідки їхніх дій у планетарному масштабі. Слід збагнути, що цій вимозі повинна відповідати інтерсуб'єктивна значущість норм, або принаймні, засадничих принципів етики відповідальності» [4,с.362]. Значний вклад в дослідження відносин, що існують між дискурсивною та практичною свідомістю в умовах соціальної взаємодії вніс своїми працями І. Гофман, запропонувавши свою типологію взаємодії. Проблематику комунікативної філософії, дискурсу активно розробляють і відомі українські філософи такі, як М. Гаврилов, Е. Герасимова, А. Єрмолаєнко, С.Куценал, В. Лях, В. Пазенок, Л. Ситниченко та ін.

Метою статті є аналіз особливості сучасного комунікативного дискурсу, його вплив на прояви дегуманізуючих тенденцій відчуження та можливості його подолання через відновлення аутентичних комунікацій, що забезпечить успішне функціонування та взаємодію всіх суспільних інститутів та окремих громадян як членів спільноти комунікації.

Комунікація, як відомо, є невід'ємною частиною різноманітних видів людської діяльності: економічної, політичної, соціальної, культурної, наукової тощо. У кожній з них вона має свої особливості. В кінці минулого століття, спостерігаючи за ускладненою динамікою соціуму, вчені роблять спробу об'єднати класичні та сучасні теорії в єдину теорію, здатну аналізувати соціокультурну динаміку сучасних суспільств як на мікро, так і на макрорівнях, враховуючи рефлексію окремо взятих індивідів, соціальних структур та тенденції раціоналізації й ірраціоналізації суспільного життя. Вирішуючи зазначені завдання Ю. Хабермас, створює на базі критичного переосмислення класичних і сучасних парадигм, діяльно-структурну теорію комунікативної дії. В її основу покладено аналіз людської комунікації, кооперації та дискурсу. Теорію комунікативної дії він розвиває на основі критичного переосмислення марксизму та неомарксистських течій, включаючи ті, що були створені представниками Франфуртської школи першого покоління. Велику увагу вченого привертає концепція відчуження, створена К. Марксом.

Маркс не досліджував людські комунікації, спотворені відчужувальним впливом інформаційних і політичних структур капіталістичного суспільства. Саме ця проблема, на думку філософа, є важливою тому, що торкається інтересів усього суспільства більше, ніж проблема відчуження в одній економічній сфері. На відміну від Маркса, для якого праця є природною необхідністю людського життя, а виникаючі економічні та політичні структури приносять відчуження в сферу праці, для Хабермаса – комунікація є найважливішим соціокультурним феноменом, що виражає сутність людини. Аналізуючи людську комунікацію з позицій історико–культурної динаміки, він приходить до висновку, що на певному етапі людської історії існувала природна, невідчужена комунікація. Взаєморозуміння досягалось завдяки безпосередньому спілкуванню в практично культурно закритому суспільстві, що дозволяло зберігати стабільність та лінійність розвитку ідентичності смислових образів і соціальних реалій [5;6;7].

Отже, економічні, політичні, інформаційні структури суспільства, що виникають в добу капіталізму, починають активно впливати на свідомість людей. Не залежно від волі людей, ззовні їм стали нав'язувати власне розуміння, спонукати до певних стереотипів мислення й дій, відчужуючи в такий спосіб людей від природних, неспотворених комунікацій та самих від себе.

Важливе місце в теорії Ю. Хабермаса займає концепція комунікативного дискурсу. В його тлумаченні дискурс означає довершену мовну ситуацію, коли зовнішні обставини не впливають на аргументи, які використовують для пояснення різноманітних явищ соціального буття. Саме сила аргументів, вивільнених від зовнішніх впливів може висвітлити, що є істинним. На думку філософа, вільний суспільний дискурс може визначати раціонально–гуманістичний характер людської комунікації в усіх сферах суспільного життя. «Комунікативний розум, не дивлячись на свій чисто процедурний, вільний від любого релігійного метафізичного змісту характер, безпосередньо залучений в суспільний процес, акт взаєморозуміння починає виконувати функції механізму координації дій. Сукупність комунікативних дій живиться ресурсами життєвого світу і одночасно утворює середовище, що відтворює конкретні життєві форми» [5,с.326].

Комунікація, а не економічна сфера суспільства, вважає Ю. Хабермас, являється тим соціокультурним феноменом, що виражає сутність людини та визначає характер його взаємодії з іншими людьми. Фактором, формуючим сучасний комунікативний дискурс є публічна сфера, яка створює своєрідний буферний соціальний простір між державною владою та приватним життям особистості. Розвиток самої публічної сфери є досить складним і суперечливим процесом, якому сприяли демократизація суспільства та становлення ринкових відносин. Саме в публічній сфері, як найменш заангажованій, існує сприятлива атмосфера для вільних дискусій, адже на неї безпосередньо не можуть впливати як інтереси держави, так й інтереси приватних осіб. У публічній сфері обговорюються найактуальніші проблеми економічного, соціального, політичного, культурного життя суспільства. Так створюються умови для комунікативного дискурсу, вивільненого від зовнішнього примусу. В умовах розбудови демократичного суспільства в сучасній Україні прикладом вивільненої комунікативної дії можуть бути вільні парламентські дискусії, дебати на телебаченні, публікації в пресі тощо. Розвиток ЗМІ сприяє вільним обго-

воренням цінностей і норм суспільства, що донедавна були закритими для публічних дискусій. Хоча, на думку Хабермаса, зміцнення буржуазного суспільства, а відповідно і ЗМІ, призвело до того, що вони стало виражати інтереси вузьких соціальних груп, відбулося взаємопроникнення приватної власності та публічної сфери. Як результат, просвіта стає наглядом, надання інформації – рекламою, а виховання перетворюється на маніпуляції, що сьогодні, нажаль, ми можемо спостерігати і в українському суспільстві.

Структури сучасної соціальної системи стають тими силами, що колонізують життєвий простір особистості та створюють бар'єри на шляху до природної комунікації. Вони уособлюють домінування формальної раціональності (технічної або інструментальної), а в той час як в життєвому світі людини домінує, на думку Хабермаса, субстанційна раціональність в основу якої покладено етичні норми та конкретні цінності. Формальна раціональність, заснована на цілераціональних діях, сприяла бурхливому зростанню виробничих сил. Результатом науково-технічної революції стало явище технологічного контролю над життям людей. Залежність безпеки та життєдіяльності людей від техніки стало головною проблемою сучасного інформаційного суспільства, а досягненню взаєморозуміння між людьми заважає формальна раціональність, яка позбавлена гуманістичного змісту.

Розвиток сучасних структур соціальної системи під впливом зростаючої динамічної складності набуває все більш самостійного характеру та робить їх відчуженими від життєвого простору особистості. Такі форми взаємодії як бюрократичні принципи, грошові відносини, позиція сили витісняють лінгвіністичні засоби спілкування. Взаємодія людей стає настільки анонімно-мінімальною, що втрачає суто людське значення. Все це сприяє відчуженню між системою та життєвим світом людей, що розвиваються в різних темповимірах. Бюрократичні соціальні структури держави, на сьогодні, стрімко втрачають підтримку соціальних груп та конкретних людей. Саме тому Хабермас запропонував своє бачення соціальної взаємодії, що заснована на гуманістичній кооперації людей в усіх сферах суспільного життя і веде до порозуміння. Формальній раціональності він протиставляє раціональність комунікативної дії, очищену від зовнішнього примусу [7].

Але сучасний комунікативний дискурс все більше набуває характеру «маскараду» дебатів, ЗМІ, що знаходяться у приватній власності, стають комерційним підприємством, орієнтованим на прибуток та підштовхують глядацьку та читацьку аудиторію до неконтрольованого, бездумного споживання. Розвиток і зміцнення позицій сучасних ЗМІ призводить до заміни автономного, незалежного, вільного громадянина як учасника дискусій в публічній сфері на посередника, що доносить неадекватну інформацію мас-медіа з метою маніпулювання суспільною думкою. Саме з цих обставин випливає актуальність формування незалежного комунікативного дискурсу, який унеможливить маніпуляції свідомістю людей. На відміну від Маркса, який вважав, що шляхом до подолання відчуження є знищення капіталу як приватної власності, в добу пізнього капіталізму цей шлях пролягає через усунення зовнішніх деформацій на шляху до природної комунікації.

Сьогодні візуальні засоби інформації – кінематограф і телебачення – мають величезні, практично необмежені, можливості для маніпуляцій

свідомістю людей, створення симулякрів та викривлення природних комунікацій. За Бодріаром, четверта стадія трансформації образу настає тоді, коли він перестає бути пов'язаним з якою-небудь реальністю й перетворюється на власний чистий симулякр. На цьому етапі дискурс втрачається, реальність більше не береться до уваги оскільки образ набуває всю повноту влади. Детально сконструйований образ «гіперреальності» надає можливість глядачеві побачити як виглядає світ без його реальної участі в ньому, за нього говорять образи. «Реальність виявляється в тому, що ми як аудиторія не приймаємо участі в дискурсі або діяльності, що надається цими образами. Втрата цього дискурсу підсилює втрату соціального змісту та історії, які лежать в основі суспільства і культури» [3, с.38].

Віра людей в те, що ЗМІ відображають дійсність, нажаль, все частіше віддаляє нас від реальності. Наше існування сьогодні, вважають деякі учені, все більше визначається взаємодією та угодою з образом і симуляціями, які перестали бути посередниками між нами та реальністю. Довіряючи певному джерелу інформації, люди перестають шукати підтвердження отриманих повідомлень в інших джерелах та обмінюватися думками в безпосередньому спілкуванні. Втрата таких реальних контактів пригнічує публічну дискусію та підсилює домінування всіх відомих джерел віртуальної реальності. Подолання негативних наслідків віртуалізації життєвого простору людини, що так успішно відбувається за допомогою новітніх технічних засобів та комунікативних технологій є надскладним завданням сьогодення, коли українське суспільство продовжує переживати наслідки глобальної економічної кризи, що позначились на всіх сферах життєдіяльності людей. «Крім того, в умовах перманентної соціально-економічної та політичної кризи людина відчуває гостру потребу в розвитку самосвідомості та самоствердження, для задоволення якої вона часто використовує ілюзії та віртуальні світи. У такому сенсі вони можуть виявитися як спосіб створення необхідної природної обстановки на предметний світ, набуваючи форми особливого емоційного середовища» [1, с.36]. Через ілюзії та віртуальні світи люди намагаються зменшити емоційну напругу, прикрасити буденність свого існування, виправдати промахи та невдачі в своєму житті, позбутися почуття меншовартості та відчуженості. Залишається відкритим питання, чи можливий в нашому українському суспільстві процес гуманістичної діяльнісно-структурної раціоналізації, в якій би унеможлиблювалась деформація життєвого світу людей з боку соціальних структур держави у вигляді «колонізації» та відчуження.

Виходячи з тези по те, що соціальний світ завжди структурований шляхом певних мовних засобів, свій оригінальний спосіб осмислення буття сучасної людини та вивчення динаміки систем мислення в історичному контексті запропонував М. Фуко. Основні ідеї викладені в теорії археології знання яка, на його думку, дозволяє відтворювати характер знань про соціальні феномени як минулого, так і теперішнього. М. Фуко акцентує свою увагу не на тому, що люди говорять, а на вивченні дискурсу як практики, особливо в контексті «знання і влада» та «істина і влада». Завданням для себе він вбачає не в тому, щоб розглянути дискурс як сукупність знаків, а в тому, щоб осмислити їх як практики, що систематично утворюють об'єкти, про які вони говорять та запропонувати свій метод дослідження дискурсивних практик. Метод складається з двох взаємозалежних прийомів: перший – це деконструкція дискурсу на його складові

компоненти. За допомогою даного прийому можливо визначити правила формування конкретного дискурсу в певну історичну добу та уникнути суб'єктивного людського фактору, що міг бути потенційно присутнім. Деконструкцію, як прийом, починаючи з М. Фуко, стали розробляти та використовувати в інших течіях, наприклад у постструктуралізмі та інших теоріях Постмодерну.

Другий прийом – це індуктивний перехід від конкретних дискурсів до узагальненої епістемі та загальної системи мислення, наукового теоретизування характерного для конкретного історичного етапу розвитку. В історії людської цивілізації, відповідно теорії археології знання, форми епістем неодноразово суттєво змінювалися в залежності від того, який акцент домінував у науках тих часів. У середині ХХ століття соціально-політичні науки опинились у кризі. Причину цього явища М. Фуко якраз вбачає у застарілій епістемі, що не відображає реалій сьогодення [8].

З кінця ХVІІІ століття центром соціально-гуманітарних розмислів стає людина, однак дану епістему супроводжує заангажованість знання, що і призводить до нав'язування людям викривлених форм світобачення та світовідношення. Виходом з кризового стану може стати, на думку Фуко, перехід до нової епістемі в основі якої є «лінгвіністична складова», або мовна організація людського знання. Саме знакові і символічні системи мови, як відносно сталі фактори порядку обумовлюють існування об'єктів, що здатні більш адекватно відтворювати дифузність та хаотичність сучасного соціального світу. Як уже зазначалось, Фуко великого значення надавав вивченню дискурсу в контексті «знання – влада» та вважав, що форми епістем безпосередньо пов'язані з характером численних владних відносин, що певна форма знання проявляє владу над іншою і, таким чином, утверджує контроль в суспільстві. Різні групи людей (заможні й бідні, здорові й хворі і т.д.) говорять різними мовами, мають різного рівня та форми знання між якими в сучасному світі відсутній діалог. У результаті одна форма знання починає домінувати над іншою, що має конкретне виявлення в розвитку та утвердженні інститутів соціального контролю. Динаміка знання призводить до зміни характеру влади, інститутів соціального контролю. Всі ці зміни відбуваються через зміну норм дискурсу.

Таким чином, теорія археології знання надає дослідникам сучасний, оригінальний інструмент вивчення динаміки соціальної реальності. Користуючись деконструкцією дискурсу та переходячи від неї до формування уявлення про епістему в конкретний історичний період, можливо отримати незаангажоване уявлення про характер влади та специфіку окремо взятих сфер життєдіяльності суспільства того чи іншого часу. На сьогодні, в добу «плинної сучасності», коли соціальні реалії мають характер дифузій, стають більш розмитими, даний теоретико-методологічний інструментарій набуває все більшої актуальності. В таких умовах, як дещо відносно stále, є типи правил дискурсивних практик, на які сучасні дослідники можуть спиратися для вивчення постіндустріального суспільства.

Спробу вивести сучасну суспільну думку з кризового стану робить К.-О. Апель, створивши свою філософію комунікацій, конструктивно поєднавши традиції прагматичної та аналітичної філософії з герменевтикою, класичною трансцендентальною філософією та філософією М. Хайдегера. Її особливістю є те, що вона поєднує інтерсуб'єктивність з рефлексією. Апель відмовляється від теоретико-пізнавального соліпсизму Нового часу та вводить поняття «порозуміння», «згода», «спілкування».

Комунікація, порозуміння передбачають суб'єкт–суб'єктний зв'язок та визнання в людині суверенної особистості. Отже формою застосування остаточного обґрунтування моральних норм до життєвої практики має виступати принцип відповідальності кожної людини, як учасника реальної взаємодії, для досягнення погодження (Konvention) та злагоди у вирішенні нагальних проблем сучасності. Вимоги всіх членів спільноти комунікацій можуть бути виправдані завдяки розумному аргументу, а той, хто їх надає, має за допомогою також аргументів пояснити власні вимоги до інших: «Виходячи з цього, члени спільноти комунікацій (тобто, ми, всі мислячі істоти) зобов'язані брати до уваги всі можливі домагання всіх можливих її членів, інакше кажучи, всі людські «потреби» тією мірою, якою вони можуть висувати вимоги до свого людського оточення (Mitmenschen)» [4, с.412]. Постає питання про критерії достовірності аргументації. Адже в суспільстві, як зазначав Фуко, існують різні форми знання серед учасників комунікації, обумовлені різними причинами: рівнем освіти, соціальним статусом, станом здоров'я тощо, що ставлять в нерівні умови учасників взаємодії та сприяють викривленню інформації. Це впливає на процес досягнення згоди, а іноді унеможливорює її. Людина, що вдається до аргументів має водночас пам'ятати про реальну спільноту комунікацій, членом якої вона виступає через процес соціалізації та ідеальну спільноту комунікацій. Вона має бути здатною адекватно оцінити надані аргументи та обговорити їх істинність задля досягнення злагоди.

Можна стверджувати, що комунікативний дискурс, вивільнений від будь-якого зовнішнього примусу, може протидіяти формальній раціоналізації інформаційного суспільства, який колонізує життєвий світ сучасної людини. Саме дискурс є здатним забезпечити процес комунікацій в усіх сферах суспільного життя його раціонально–гуманістичний характер. Дискурс може подолати процес колонізації та існуючі форми відчуження, включаючи відчуження між людьми, а також утвердити природну, аутентичну комунікацію, тобто певний рівень поінформованості, освітченості, соціальної активності саморефлексивних агентів, які є співучасниками дискурсу і приймають участь у формуванні неінституціональної думки в публічній сфері.

Таким чином, протидіяти тотальній раціоналізації життєвого світу сучасної людини можливо через набуття комунікативної компетенції в процесі соціалізації, виховуючи в собі внутрішній спротив колонізації повсякденного життя. Комунікація набуває значення універсальної реальності суспільного буття. В умовах розбудови демократичної держави українська спільнота має визнати важливість рефлексивного контролю повсякденного соціального життя та досягати за допомогою практики комунікативних взаємин взаєморозуміння та соціальної злагоди.

Список використаних джерел

1. Герасимова Е.М. Економічне знання у дискурсі становлення глобалізованого світу: соціально–філософський аналіз. (Монографія)./ Герасимова Ельвіра Миколаївна. – Чернігів: ЧДІЕУ, 2008. – 336 с.
2. Ильин И. П. Постмодернизм. Словарь терминов/ Ильин Илья Петрович – М.: ИНИОН РАН (отдел литературоведения) – INTRADA, 2001. – 384 с.
3. Массовая культура: современные западные исследования / Пер. с англ. Отв. ред. и предисл. В.В.Зверевой. Послесл. В.А. Подороги. – М.: Фонд научных исследований «Прагматика культуры», 2005. – 339 с.

4. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія: Навч. посібник / Упорядники В.В. Лях, В.С. Пазенок. – К.: Ваклер, 1996. – 428 с.
5. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне./ Хабермас Юрген. – М.: Весь мир, 2003. – 326 с.
6. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: лекции и интервью, Москва, апр., 1989 г./ Хабермас Юрген. – 1992. – 175 с.
7. Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії./ Ситниченко Людмила Анатоліївна. – К.: Либідь, 1996. – 176 с.
8. Фуко М. Археологія знання./ Фуко Мішель. – К.: Основи, 2003. – 326 с.

Шевченко А.Н. Особенности современного коммуникативного дискурса: проблема отчуждения

Освещается особенности коммуникативного дискурса в условиях современности, их влияние на проявления отчуждения и возможности его преодоления. Анализируется процесс коммуникации, который приобретает значения универсальной реальности общественного бытия.

Ключевые слова: коммуникация, дискурс, отчуждение, дегуманизация, человек.

Shevchenko, G.M. Special features of modern communicative discourse: The problem of estrangement

Explained are the special features of communicative discourse at present time and their influence on displays of estrangement and possibilities of its overcoming. The process of communication is analyzed, that gains the universal reality of the social existence.

Key words: communication, discourse, estrangement, dehumanization, individual.

Наукова картина світу як предмет філософського дискурсу

Аналізується генеза науки, взаємодія різних наук, їх об'єднання в науковий картині світу.

***Ключові слова:** наука, людина, пізнання, культура, «наукова картина», світ.*

Наука як суспільне явище є не тільки теоретичним відображенням світу, а й і його творчою суспільно–практичною зміною. Історія науки і насамперед природних наук свідчить про існування упродовж тривалих періодів часу цілісних уявлень про властивості дійсності, під впливом яких розвивається наука даного часу. Цю систему уявлень і поглядів на всю дійсність в цілому у найзагальніших її рисах прийнято називати «науковою картиною світу». Остання визначає межі розумних з точки зору даної епохи гіпотез, і тому стимулює постановку одних наукових проблем і навпаки, не сприяє і навіть перешкоджає появі інших. Тим самим наукова картина світу задає визначений напрямок для розвитку і теорії (спрямовуючи зусилля на дослідження в цьому напрямку) і спостережень для розвитку їх технічної бази).

У сучасних спеціально – філософських дослідженнях наявна істотна потреба щодо визначення місця, ролі і значення концепту «наукова картина світу» в суспільно – історичному процесі. Такий теоретичний аналіз конче необхідний, оскільки в кінці XIX – на початку XX ст. відбулися суттєві зрушення у самовизначенні нових галузей природничих і гуманітарних наук, що призвело до перегляду змісту і значення цілої низки понять. Зокрема, наукова картина світу у соціально – філософському аспекті постає багатовимірним об'єктом, що вимагає нових методологічних підходів.

Об'єкт загальної картини світу – весь світ, а не окремі його сфери. Моделі, що в ній використовуються, є наочними. У картині світу невід-рефлектовані умови пізнання і поняття мають уомоглядний характер. Неприпустимий для наукової теорії. У дослідженнях наукової картини світу (НКС) виокремлюються три основних «східці» загальних картин світу: стихійну цілісну картину світу стародавніх греків, механічну картину світу XVII– XIX ст., сучасну синтетичну картину світу.

Із розвитком емпіричного природознавства, після створення І. Ньютоном механіки як цілісної науки (висновки якої робляться із декількох вихідних положень – трьох законів класичної механіки і закону всесвітнього тяжіння) створюється можливість для формування першої природничо– наукової механічної картини світу. В цьому контексті слід

назвати праці Ламберта, Лампаса, Декарта, Пуанкаре, Ф. Бекона, Гоббса, Д. Локка Б. Спінози, Фарадея.

Пізніше поряд із загально – науковою картиною світу будувалися світоглядні концепції, що намагалися раціональними засобами обґрунтувати духовно цілісну сферу людського буття. Вже на початку XVIII ст. виокремилися такі концепти, як натуральна філософія (І. Ньютон), філософія пізнання (Дж. Локк), суспільно – політична (Дж. Віко, Ж. – Ж. Руссо), енциклопедична (Ж. Ламетрі, П. Гольбах, К. Гельвецій) і релігійна філософія (С. Кларк, Дж. Берклі). Наука цього періоду в загально методичному плані тяжіє до ґносеології, що логічно завершується німецькою класичною філософією. (І. Кант, Й. Фіхте, Г. Гегель, Ф. Шеллінг, Л. Фейєрбах).

Новаторськими і сьогодні є погляди Я.А. Коменського, відтворенні пізніше Ф. Енгельсом і В. І. Вернадським про необхідність включення в картину світу не тільки достовірних, але й ймовірних знань. В останні роки зростає інтерес до дослідження загальнонаукових картин світу в контексті системної парадигми (В.Г. Архипкін, С.А. Рижова, А.С. Опанасюк, І.О. Цехмістро, О. М. Кравченко, І.С. Добронравова, В.М. Саратовський, Е. Г. Шуригін), формування наукової картини світу і ролі в цьому процесі інформатизації (В.Н.Михайловський, М. Ю. Яременко, Б.В. Бірюков, І.Ю. Алексеева, Г.Г. Пантелеєва), Мовні, етнодемографічні, соціокультурні аспекти картини світу досліджують О.А. Дольська, М.А. Євдокимичова, С.О. Цапок, Н.І Кравець, І.С. Григорків, Л.Б. Лебедева. Місце і роль людини в системі наукової картини світу розкривається в працях В.Г.Борзенкова, С.Б. Кримського, Р.В. Міняйло, В.О. Сабадуха, А. В. Шило, Е. Н. Мирзояна, І. В. Сало, В.І. Кузнецова, О.Тоффлер, М. Хайдеггер.

У багатьох роботах зарубіжних і вітчизняних авторів представлені наукові напрямки у вивченні проблеми «картина світу суб'єкта». В рамках першого напрямку, репрезентованого працями А. Шюца, К. Боулдинга, Дж. Келлі, Р.А. Аршишевського, У.Б. Касевича, А. Ф. Лазурського та ін. картина світу суб'єкта розглядається як сукупність уявлень про навколишній світ, які можуть виступати у вигляді знань, В рамках другого підходу, представленого працями Ф.Ю.Василюка, В. Дільтея, Л. С. Виготського, С.Д. Максименка, Т.М. Титаренко, Л.О. Шелестової, А.М. Свиarenко картина світу розглядається як сукупність переживань суб'єкта про навколишній світ. Головною проблемою виступають особливості пошуку суб'єктом адекватних форм вираження власних переживань, які стають основою для суб'єктивного осмислення часу.

В роботах з означеної проблематики показано можливість виокремлення часової складової в картині світу суб'єкта і розкриті основні підходи до дослідження психологічного часу. Перший підхід розглядає час як зовнішній параметр(С.Л. Рубінштейн, С.С. Кронік, Є. І. Головаха; В.В. Нуркова) третій підхід припускає розгляд часу як суб'єктивного за своєю природою феномена(П. Пресс, Б.И. Цуканов, К.О. Абульханова).

Найчастіше терміном картина світу дослідники позначають результат усебічного пізнання дійсності, опосередкований досягнутим у суспільстві рівнем розвитку культури – науки, техніки, моралі, релігії, мистецтва. Передусім у загальній картині світу виділяються два рівні: індивідуальний (чуттєвий) та надіндивідуальний (науковий). За культурно – історичною ознакою вона розпадається на міфологічну (магічну), релігійну (містичну) і наукову (теоретичну). Власне наукова картина світу формується

на ґрунті трьох рівнів узагальнення та систематизації: загальнонаукового, природничонаукового та спеціальнонаукового. Спеціальнонаукові картини світу виростають з узагальнення й систематизації теоретичного знання в межах окремих наук (механічна, математична, фізична, хімічна, біологічна, географічна, історична, соціальна та ін. картини світу). Природничонаукова картина світу систематизує знання про явища та процеси природи, отримані різними фундаментальними природничими науками, серед яких одна вважається пріоритетною. Уже у давньогрецькій культурі позначився рух від Міфа до Логосу. Перша природничо-наукова картина світу включала в себе географічні, біологічні медичні, хімічні астрономічні, і математичні первинні знання. Вона з'явилась у зв'язку із зміною світоглядної установки на пізнання зовнішнього світу, з переходом до раціонального облаштування життя людей.

Картина світу як цілісна картина дійсності, узагальнений образ соціального середовища, що становить вихідну умову людського буття, створюється в процесі практичної діяльності людей. Суб'єктом пізнавальної діяльності, результатом якої є створення картини світу, виступає суспільство. Об'єктом пізнання є олюднений світ, матеріальне буття, освоєне в тій чи іншій мірі людською практикою.

Формування картини світу відбувається за допомогою різних типів людської о пізнання (буденного, художнього, наукового). В життєдіяльності людей картина світу виконує ряд важливих функцій, зокрема, наповнює культурним змістом сприйняття оточуючих речей, опосередковує людські комунікації, сприяє виробленню програми практичної поведінки, орієнтації людини в світі соціальних явищ, у реалізації прийнятого способу життя». Вирішальна роль у становленні картини світу належить предметно – практичній діяльності людей та науковим відкриттям і досягненням. Так тлумачився зміст концепту «наукова картина світу» у радянській філософській літературі, зокрема у філософському словнику за ред. В. І. Шинкарука, 2-е видання (Київ, 1986. – С.267–268).

З картини планети вже зникла країна, філософії якої його запрошували, а разом з нею вказівки щодо того що? і як? писати про картину світу. Але залишилося одне визнання наукової картини світу як основи наукового світогляду, «народження» якого пов'язують із науковою діяльністю Р. Декарта і видатного представника англійської науки І. Ньютона). До її появи людство орієнтувалося на інші моделі світу. Р. Декарт і І. Ньютон започаткували ідеї, які були покладені в фундамент наукової картини світу, для позначення якої С. Гроф вживає словосполучення ньютонізм – картезіанська модель Всесвіту, її основні характеристики – такі:

- порядок природи стабільний і універсальний, людський розум проникає в нього за допомогою таких же стабільних і універсальних категорій мислення;

- матерія (тілесність) інертна і принципово відрізняється від свідомості –активного джерела або начала раціональної, довільної діяльності;

- свідомість (Я) міститься у внутрішньому світі індивідуального тіла;
- предметом науки є «загальне», науки про індивідуальне не існує, індивідуальне є предметом гуманітаристики і мистецтва;

- загальні положення (закони), що їх відкриває природознавство, значущі для всіх і завжди;

- математика є провідною у природознавстві, до такого ідеалу повинні наближатися всі інші науки;

– наука віддає перевагу кількісним і експериментальним методам, наукове пізнання є передусім роз'ясненням властивостей цілого із властивостей його частин;

– наука є нейтральною в соціально–політичному плані; вона орієнтована і (мотивована власними автономними цілями й цінностями, пов'язаними з пошуками істини;

– наука є морально й емоційно нейтральною, в ній переважають раціональні моменти, принципи й аргументи[1,с.156].

Практика життєдіяльності людства показала, що означена модель світу виявляється уразливою. Після появи на початку 60–х років минулого століття гіпотези про можливість існування реліктового мікрохвильового випромінювання і її експериментального підтвердження американськими астрофізиками А. Пензіасом і Р. Вільсоном у 1965 р. вчені відмовилися від концепції незмінного вічного Всесвіту і його законів. І попросили у людства вибачення за те, що протягом століть обманювали його. Ось яка оцінка існуючої «картини світу» мала місце в доповіді сера Джеймса Лайтхілла, який на час її проголошення виконував обов'язки президента Міжнародного союзу теоретичної і прикладної механіки: «Я змушений висловитися від імені великого співтовариства механіків–практиків. Ми добре усвідомлюємо сьогодні, що ентузіазм, який відчували наші попередники завдяки блискучим досягненням ньютонівської механіки, привів нас до узагальнень в галузі прогнозування, які виявилися хибними. Ми б бажали всі разом принести наші вибачення за те, що ввели в оману освічену публіку, бо ми виходили з таких ідей детермінізму, що задовольняли ньютонівські закони руху, але які після 1960 року продемонстрували свою неспроможність»[2,с.4].

Реакцією дослідників природи на кризу існуючої моделі світу стала розробка «картини світу», яка б відповідала сучасним знанням про світ. Однією з них стала концепція Великого вибуху, її сутністю є гіпотеза, що в далекому минулому існував момент, коли весь Всесвіт був зосереджений в одній точці, і чим далі йти в глибину минулих його станів, тим компактнішим буде Всесвіт. На самому ж його початку знаходилася точка безкінечної густини. З неї внаслідок «Великого Вибуху» почав «розбігатися» Всесвіт. Астрономи Сендідж і Таммані вираховували, що цей «Великий Вибух» мав місце приблизно 15 мільярдів, років тому.

Чи можна визнати цю наукову гіпотезу кінцевою і достовірною? Не можна. Пройдуть роки, будуть нові відкриття і нові спроби намалювати «портрет» Всесвіту. З часом людство відмовиться від «Всесвіту, який розширюється після Великого вибуху», як воно відмовилося від ньютонівської концепції стабільності й незмінності світу.

Дослідники зазначають, що для більшості людей практичне значення мають не думки науковців про Всесвіт, а їх власна суб'єктивна думка про світ свого життя і своє місце в ньому. В полі їх зору і їх мислення знаходиться та суб'єктивна картина світу, на яку вони орієнтуються при спробі планувати і прогнозувати своє власне життя в певному природному середовищі і в певній культурі.

Макс Вебер вважав, що «картини світу» визначають шлях, яким динаміка інтересів просуває людську історію по розвитку. Він визнав існування трьох способів світоглядного ставлення людей до світу:

- 1) конфуціанство і даосизм;
- 2) індуїзм і буддизм;

3) іудаїзм і християнство.

М. Вебер стверджував, що суть першого світогляду складає пристосування до світу, другого – втеча від нього, третього – оволодіння світом; визнавав, що в кожній із цих ментальних світоглядних програм містяться в зародку відповідний «образ» і «стиль» життя людей, кожному з них відповідає система етичних норм і правил співжиття, типи раціональності тощо[1,с.152]. Якби сьогодні М. Вебер був живий, він, мабуть, до цих світових світоглядних фільтрів історії додав би іслам, який також містить в собі моделі державно–правового та сімейно–побутового життя, механізми регулювання суспільних, політичних і інших відносин[3,с.246–247].

Ньютонівсько–картезіанська картина світу і картина світу, про яку говорить М. Вебер, – це різні речі, хоч називаються однаково. У першому випадку ми маємо справу з думками видатних вчених про Всесвіт, у другому – з поглядом на світ особи, що вирішує проблеми самозбереження і саморозвитку в природі та культурі. Особистому житті людини керується суб'єктивною картиною світу, а не думками вченого про світ та його еволюцію. У нашому дослідженні предметом пізнання виступає картина світу окремого індивіда як суб'єкта самодіяльності в оточенні багатьох таких, як він, суб'єктів. З опорою на інформацію, яку ми отримали на сторінках багатьох публікацій, з урахуванням положень і висновків, які є функцією суб'єктивної картини світу у внутрішньому світі індивіда виконує «образ його твогої «Я». Саме цей образ визначає просторові розміри і часові виміри польотів людської фантазії, планів і програм її існування та розвитку. Від змісту повноти та зрілості цього образу залежать успіхи людини в навчанні, роботі та в житті (Р. Берне). Цей образ визначає життєву позицію особистості, її практичне ставлення до себе і свого оточення (І. Кон). Найголовніше – саме в образ «Я» сконцентровану енергія та інформація, яка необхідна людині для забезпечення її існування й розвитку в культурі.

В усі часи люди прагнули об'єднати елементи чи фрагменти свого досвіду (пізнавального або практичного) в певну систему знань. Справді, пізнати світ, орієнтуватися в розмаїтті його явищ людина була здатною, лише знаючи зв'язки між ними, зводячи світ до певного (мінімального) числа «начал». Тільки це давало можливість побачити його як цілісну систему взаємодіючих елементів, зробити «зрозумілим». Недивно, що й сучасна наука не може обійтися без створення моделі світу, однією з логічних форм якої і є наукова картина світу. Історичними формами таких моделей світу стали міфологія, релігія, філософія та наука. Найприйнятнішою і найпоширенішою нині є наукова картина світу, яка базується на пізнанні людиною дійсних зв'язків і відношень навколишнього світу, необхідних їй у різноманітній практичній діяльності, передусім матеріального характеру. Наукова картина світу включає насамперед комплекс знань про факти і закони світу, а також методи отримання необхідних знань. На основі наукової картини світу здійснюється активне осягнення істини, законів природного і соціального буття.

Наукова картина світу базується на природничо – науковому й гуманітарному світогляді. У природничо – науковій складовій світогляду синтезуються знання про об'єктивний світ шляхом узагальнення досягнень природничих наук і, частково, соціальних (матеріально–економічна й виробнича сфери) як галузей прикладного природознавства.

На відміну від природничо – наукової, гуманітарна складова, насамперед, синтезує знання про суб'єктивний світ і його взаємини з навколишнім середовищем: людьми, соціумом, природою. Гуманітарна складова є атрибутивною для життя будь-якого суб'єкта, вона складається в сукупність життєво важливих знань і слугує основою практики міжособистісних та інших взаємин людини зі Світом.

Наукова картина світу як синтетична форма теоретичного знання репрезентована різними науковими дисциплінами в конкретний соціокультурний період їхнього розвитку. Призначення наукової картини світу «створювати образ, аксіологічно забарвлену теоретичну модель об'єктивної дійсності, що накладає, з одного боку, певні обмеження на можливості створення нових гіпотез, але й допомагає, з іншого боку, розвивати предметну сферу науки.

Відомий болгарський культуролог Георгій Гачів (1929–2008) обґрунтував оригінальну концепцію національних образів (моделей) світу. Він розглядає національні образи світу як духовну єдність в різноманітті національних варіантів, досліджує національні аспекти простору й часу. З – поміж його наукових праць надзвичайно цікаві «Національні образи світу» (в 17 томах: Європа, Америка, Індія та інші)

Авторська концепція Г. Гачева визначила «мову дослідження на стику наукового й художнього мислення». Його першочергово цікавить не національний характер, гносеологія, національна художня «логіка», склад мислення. Усі народи взаємодіють в єдиному світовому історичному процесі, під одним небом, мають різну історію і побут. Загальні для всіх народів елементів (хоча вони розуміються по-різному, мають свій акцент) й утворює національний образ або модель світу[4, с.4–5, 46–47].

Поняття «наукова картина світу» ввійшло до наукового вжитку в середині ХХ ст., проте його зміст до цього часу залишається недостатньо визначеним. В Україні воно вперше сформульовано в Філософському словнику»[5, с.326–327]. Це поняття тут чітко не відмежоване від понять «світогляд», з одного боку, та «наукова теорія» або «наукова система знань» – з другого. Відсутнє також якісне одне визначене науковцями поняття «наукова картина світу» (НКС).

Який же зміст у нього вкладається? Якою є сучасна наукова картина світу? Яке значення вона має для теоретичної медицини?

Етимологія слів, що складають це поняття, говорить про те, що їх зміст відображає об'єктивну реальність у певній наочній формі. Саме наочність образів НКС (тобто теорій, що її складають) історично пов'язана з такими феноменами людської свідомості, як буденна свідомість, або уявлення так званого здорового глузду. І хоча сучасна НКС ґрунтується на іншому, теоретичному, базисі суспільної свідомості, вона, без сумніву, не втрачає певних рис наочності (розбігання Галактик та чорні дірки в астрофізиці, модель атома фізиці, спіральна модель ДНК в біології, кілерні клітини в імунології тощо). Наочність, яка притаманна пізнанню будь-якої сфери життя, в НКС стає засобом пояснення навколишнього світу з позицій його основних закономірностей і властивостей. Такою є перша особливість НКС.

Друга особливість НКС полягає в тому, що історично вона органічно пов'язана з успіхами природничо-наукового пізнання, відображаючи досягнення тієї галузі природознавства, яка мала на певному відтинку людської історії провідну роль. Так склалося, що ядром усіх попередніх

природничо–наукових картин світу була фізична картина світу та її історичні форми:

- механістична картина світу, яка сформувалася на базі класичної механіки і проявом якої у медицині стала праця французького філософа й лікаря Ж. Ламетрі «Людина – машина»;

- релятивістська картина світу, яка сформувалася на основі теорії відносності та теорії гравітації;

- квантово–польова картина світу, що ґрунтується на досягненнях квантової механіки.

Картина світу і сьогодні значною мірою базується на досягненнях фізики а розвиток самої фізики безпосередньо пов'язаний з побудовою фізичних картин світу, що змінюють одна одну. При постійному зростанні кількості дослідних даних картина світу тривалий час залишається незмінною. Із зміною фізичної карти світу починається новий етап в розвитку фізики з іншою системою уявлень, принципів, гіпотез і стилю мислення.

Ключовими у фізичній картині світу є три фундаментальні категорії: уявлення про простір – час, елементарні «цеглини», в єдине ціле. Тому зміна фізичної картини світу завжди пов'язана із переглядом цих фундаментальних понять. В історії фізики такий перегляд відбувався декілька разів, в результаті були побудовані механістична, електромагнітна та квантово–релятивістська (квантово–польова) картина світу[5]. Основними теоретичними характеристиками квантово–польової картини світу є:

- визнання квантового поля основним матеріальним об'єктом;

- можливість існування квантового існування квантового поля у двох станах: збудженому (з наявними елементарними частинками) та не–збудженому (через відсутність елементарних частинок). Зміна частинок, таким чином, веде до переходу поля з одного стану в інший. Саме не збуджене поле набуває визначної ролі у квантово–польовій картині світу визнання фундаментальної ролі елементарних частинок (їх декілька сотень) та їх взаємодії (особливо кварків, лептонів і перонів):

- обґрунтування діалектичної ідеї єдності перервного та безперервного, тобто нерозривний взаємозв'язок елементарних частинок та квантових полів (на основі близько– та далекодіяння);

- зміна класичних уявлень про закономірність і причинність, які набувають імовірнісної форми;

- необхідність у зв'язку з цим нового бачення таких понять, як «стан», «частина», «ціле», «просторова протяжність» та ін.

Ключовою проблемою сучасної фізичної КС поглиблення квантово–польових уявлень про матерію та рух і подальша розробка просторово–часових уявлень у зв'язку з цим. Тобто сучасна НКС, як і раніше, далека від свого завершення й потребує дальшого коригування в міру появи нових теоретичних концепцій, що формуються наукою в цілому і її провідними галузями – зокрема.

Третьою особливістю НКС, яка впливає з двох попередніх, стає прагнення науки пояснити будову та структуру навколишнього світу з позицій його основних закономірностей функціонування та розвитку, а також найважливіших властивостей. Це дає підстави зробити висновок про те, що поняття НКС є важливою логічною формою відображення наукою матеріального світу, суттєвою функцією якої є цілісне, систематизоване уявлення про нього на даному етапі розвитку науки. Завдяки цьому НКС набуває статусу елемента методологічного знання, яке визначає напрями

подальшого інтенсивного або екстенсивного розвитку наукових знань, їх практичного застосування[6].

І, нарешті, ще однією особливістю НКС стає її постійна змінюваність, її змістовне збагачення внаслідок фундаментальних відкриттів і революційних змін у теоретичному природознавстві. Ця особливість НКС вимагає постійної методологічної «напруги» від усіх дисциплінарних галузей наукового знання, щодо постійного коригування теоретичних побудов (теорій та концепцій), пошуку нових форм інтеграції суміжних галузей знань. Ядром цього методологічного знання в НКС стають філософські категорії та фундаментальні природничо-наукові поняття за допомогою яких відображаються найважливіші властивості й закономірності матеріального світу. Завдяки їм та науковим теоріям НКС перевіряється на правильність, відповідність дійсності.

Список використаних джерел

1. Заблуждающийся разум? Многообразие вненаучного разума. – М. : 1990.
2. Пригожин И. Переоткрытие времени // Вопросы философии, 1989, № 4.
3. Шегда А.В. Менеджмент. 3-е видання. – К.: 2006.
4. Гачив Г. Национальные образы мира. – М.: 1988.
5. Філософський словник. – К. : 1973.
6. Грушевская Т.Г. Садовин А.П. Концепции современного естествознания. – М.: 1998.

Чернова Л.П. Научная картина мира как предмет философского дискурса

Анализируется генезис науки, взаимодействие разных наук, их объединение в научной картине мира.

Ключевые слова: наука, человек, познание, культура, «научная картина», мир.

Chernova, L.P. Scientific Picture of the World as the Subject of Philosophical Discourse

Genesis of science is analyzed the same as the correlation of various sciences and their joining into the scientific pictures of the world.

Key words: science, person, learning, culture, «scientific picture», world.

Методологія аналізу управління як єдиного соціального організму

Аналізується методологія управління як єдиного соціального організму, закономірності функціонування організації як відкритої і закритої системи, умови формування управлінської матриці та режими управління.

Ключові слова: методологія управління, єдиний соціальний організм, відкрита система, замкнута система, управлінська матриця, режими управління.

В основі **нової методології пізнання управління** як єдиного соціального організму лежать системний, синергетичний і міждисциплінарний підходи. Розвиток всього людського суспільства і його частин у будь-якому розрізі (цивілізаційному, формаційному, національному, конфесіональному, територіальному, соціально-економічному, політичному, організаційному) слід розглядати як розвиток цілісної системи з позиції досягнення цілі. **Під єдиною ціллю** слід розуміти таку, яка не може стати підціллю цілі більш високого порядку. З позиції теоретичного підходу метою розвитку соціально-економічної системи повинна бути єдина ціль – конкретна людина у всій багатоманітності її матеріальних і духовних потреб, для того, що вживати у цьому суперечливому світі, повному криз, катастроф, катаклізмів, відмічає В.І.Арнольд у доробку «Теорія катастроф» [1,с.128]. Спираючись на модель «об'єкт управління – живий організм» слід продемонструвати упровадження нової методології, яка нерозривно була б пов'язана з концепцією інтелектуального капіталу, HR-менеджменту, теорією організаційної поведінки, прикладної психології. Під живим організмом фізіологами і психологами розуміється система, яка, **по-перше**, зберігає свою системну тотожність самій собі, незважаючи на безперервний плин як енергії, так і речовини субстрату, що проходять через неї. Проте організм залишається сьогодні тим же, що і вчора, і його життєдіяльність зумовлюється всією попередньою історією. **По-друге**, при всьому цьому на всіх етапах і щаблях свого існування безперервно перетворюється соціальний організм, який потребує від керівників підвищення ефективності персонального менеджменту [2,с.512]. При цьому організм, здійснюючи свої «рухи» у зовнішньому світі, не просто взаємодіє з середовищем, але й активно впливає на нього, змінюючи чи намагаючись змінити його у потрібному напрямі розвитку постіндустріального суспільства, його соціального прогнозування [3,с.956].

Визначаючи рефлекторне коло постіндустріального суспільства, що породжує відповідні рухи соціального організму, Н.А.Берштейн вказує на безумовні, але вроджені рефлекси, які вироблені позитивно, але повністю

залежні від пускового сигналу з обширного класу умовних рефлексів, як людини, так і тварини. З іншої сторони, ми часто зустрічаємося з діями, для яких пусковий сигнал взагалі не відіграє будь-якої ролі і може бути взагалі відсутнім. Пояснюється це, перш за все, тим, що при кожному плину виникають складні і заплутані недоцільні сили віддачі (реактивні сили), які залежать від того, у якому стані і при яких обставинах організм розпочинає свої дії. Накінець, це є наслідком подолання інерційних сил власного руху, а також зовнішніх сил власного руху, наприклад, спротиву оточуючого середовища, супротивника. Організм може зробити свої рухи управляючими і відповідними задачі тільки на основі безперервного відслідковування і контролю за їх протіканням через посередництво датчиків – своїх органів почуттів. У цьому зв'язку послідовність у виникненні і реалізації будь-якої дії класу так званих раціональних рухів слід представити у вигляді наступних етапів. На першому етапі організмом сприймається і оцінюється ситуація, тобто обстановка і сам індивід, який у неї включається, потім індивід визначає, у що йому слід перетворити цю ситуацію, яка повинна стати чимось завдяки активності індивіда. Індивідом визначається:

1) що треба зробити;

2) як, за допомогою яких наявних рушійних ресурсів це треба зробити.

Ці два мікроетапи представляють вже програмовані рішення визначеної задачі. За цим слідує фактичний процес її рушійного рішення. Для того, щоб помітити рух, організму необхідно створити у будь-якій формі образ того, чого ще немає, але що повинно бути, – відмічає В.П.Бех [4,с.306]. Моделювання майбутнього можливо тільки шляхом екстраполяції того, що вибирається мозком з інформації про поточні ситуації. Отже, фізіологічні процеси орієнтуються на попередній досвід своєї життєдіяльності, тобто на динамічні стереотипи поведінки. Таким чином, «рефлексивне коло» Н.Бернштейна, яке включає у себе систему умовних і безумовних рефлексів а також систему доцільних дій, являється системою динамічних стереотипів поведінки. Без цих динамічних стереотипів поведінки екстраполяція у майбутнє була б неможлива, яка все ж базується на минулому досвіді. Крім цього, не треба уникати принципової можливості використання дисипативних структур, які мають тимчасове або просторове упорядкування у вигляді системної самоорганізації, – як це відмічають автори Попов С.М., Антонюк Д.А., Нетребко В.В. [5,с.11]. Входження людства у третє тисячоліття історії відбувається в умовах техногенно-інформаційного вибуху і радикальної зміни геополітичного клімату викинули на людину лави різноманітної інформації. Традиційно сформовані гомеостати соціального життя не в змозі фільтрувати зміст цих потоків та орієнтувати людей на конструктивний діалог один з одним, з суспільством і природою. Будучи відкритим для віх форм зовнішніх впливів, людина відчуває навантаження на свої фізіологічні регулятори та адаптаційні механізми, переходить у стан нестійкого буття і шукає захисту свого життя в індивідуальному та вузькогруповому відокремленню. Загострення у зв'язку з цим конкурентних взаємовідносин породжує нерівно вагомість розподілення ресурсів і засобів життєоблаштування, створює напругу соціальних настроїв, яка, переходячи критичну межу, стає фактором розриву соціально значущих зв'язків, їх заміни відносинами одностороннього силового чи економічного тиску. Держава, стримувана історично сформованими консервативними формами свого облаштування,

втрачає здатність контролювати соціально–патологічні процеси, особливо організованого типу. Все більше відчужуючись у зв'язку з цим від суспільства, держава самозамикається у собі і стає ареною боротьби за владу, яка із засобу соціального упорядкування перетворюється на самоціль чи засіб захисту інтересів економічно домінуючого тонкого шару. Лінійне мислення у контексті детерміністської парадигми створило ілюзію можливості запланованих результатів і на цій основі сформувалася практика жорсткого управління, у тому числі соціального («управління суспільством»). Криза управління складними динамічними системами стимулювала у середині ХХ століття формування кібернетичної теорії управління, яка базується на моделях авторегулювання у живих організмах. Два ключових принципи кібернетики – гомеостатичності та ієрархічності склали фундаментальну основу нових поглядів на управління як діяльність, направлену на забезпечення реалізації природних чи спеціально створених програм збереження цілісності і стабільного функціонування саморегульованих систем модель управління як єдиного соціального організму» [6,с.191].

Такий підхід до управління, названий менеджерологами «органічним», який вніс істотний вклад у теорію управління, вказавши місце суб'єкта управління не за межами управлінського об'єкта («над ним»), а всередині нього у якості спеціальної підсистеми, що функціонує в інтересах цілісного утворення і, відповідно, всіх його компонентів. Подальші дослідження показали, що кібернетичний підхід до управління обмежений часовими рамками фази знаходження системи у стані статичного порядку, стабільного його функціонування. Вона неминуче змінюється фазою трансформації, оновлення системи, переживання нею послідовних процесів розупорядкування (загибелі старого порядку), дослідження альтернатив і, на кінець, народження нового порядку. Цим процесам властиві нелінійність, нестійкість, незамкненість (відкритість), динамічна ієрархічність та спостережливість, визнані загальними принципами синергетики як загальної теорії самоорганізації, – відмічає В.Г.Воронкова у статті «Синергетично–рефлексивна модель управління як єдиного соціального організму» [7,с.12–30]. Впевнено заявивши про себе в фізиці і хімії, де синергетичні процеси доведені математичним способом, теорія самоорганізації розповсюдилася у природничих науках і поклала початок новій парадигмі, яка радикально змінює класичне уявлення картини світу, взаємозв'язку матеріального та ідеального, сутності еволюції, креативності, взаємодоповнюваності. Глибокі зміни вносить синергетика у теорію управління. Дезорганізації, кризи і навіть хаос, які у рамках класичної парадигми визнавалися як антиподи порядку, сьогодні розглядаються як умова виходу систем на новий, більш високий рівень розвитку. В гуманітарології теорія самоорганізації робить перші кроки: проникнувши у ці сфери на високому філософському (світоглядному) рівні, синергетика обережно упроваджується у соціально–філософську думку. Ця обережність пояснюється тим, що, **по–перше**, далеко не завжди поведінка людини узгоджується з загальноприродними законами. **По–друге**, не може сформуватися у руслі класичної парадигми мислення легко прийняти феномен дезорганізації як необхідний процес соціальної творчості. **По–третє**, межі двох культур – культури природознавства і гуманітарно–суспільствознавчої культури надійно зберігаються спеціалістами відповідних наукових галузей – стійкими супротивниками міждисциплінарних концепцій, включаючи організацію державного управління і місцевого

самоврядування у посттоталітарному суспільстві [8,с.129]. Класифікація будь-яких систем з позицій кібернетики передбачає два критерію: а) міра складності – прості динамічні системи, складні системи, що піддаються опису (добре структуровані), зверхскладні системи, що не піддаються адекватному аналітичному опису (слабо структуровані); б) відмінності між детермінованими і ймовірнісними системами, які не піддаються однозначному опису у принципі. До класу надзвичайно складних ймовірнісних систем відносяться фірма, мозок, економіка. У відповідності з законом необхідної різноманітності управлінська система для економіки повинна також представляти надзвичайно складну ймовірнісну систему і промислові системи управління (при умові, якщо вони достатньо ефективні) повинні будуватися як кібернетичні системи. Кібернетика пропонує механізм зворотного зв'язку як вихід із суперечностей ймовірнісних управлінських систем. Регулятор із зворотним зв'язком гарантує компенсацію, зокрема компенсує вплив на систему незадоволь, причина яких зовсім невідома. У цьому як раз і заключається важливість принципу зворотного зв'язку для управління як єдиного соціального організму, який є складною системою, і не піддається детальному опису ні організація, ні управління, – відмічає Д.М.Гвішіані [9,с.332].

При цьому «організм» та «інформація» – два контекстових оператори, які відображають сутність всезагальної і конкретної структуризації: послідовність утворення з організмів нижчестоящого рівня організмів вищестоящого рівня, у сторону зменшення і збільшення структур – безкінечного. Функціонування цих операторів відбувається через посередництво третього оператора – «управлінська матриця», яка, у свою чергу, сама складається з відповідних «інформацій», які управляють процесом структуризації хаотичної інформації і перетворенням її в організм організації [10,с.352]. Визначення «матриці організму», хоча й звучить тавтологічно, являє собою вид структури певного організму, якому повинно відповідати інформаційне наповнення даного організму, щоб бути даним організмом. Управлінська матриця – сукупність інформацій, що створюють алгоритм, який організує структурні інформації даного організму, які створюють єдине ціле конкретного організму. У свою чергу – крок управлінської матриці – мінімальна дискретна інформація, через посередництво якої реалізуються управлінські властивості даної матриці. Якщо управлінський організм управляється інформацією, то він являє собою єдине ціле, у противному випадку просто набір інформації як неупорядкований процес в контексті управлінської матриці є хаос. Для того, щоб сформувати «організм», необхідно взяти деяку кількість будь-якої інформації і упорядкувати її таким чином, щоб кожна з них зайняла відповідне місце у структурі даного організму. При цьому управлінська матриця може належати даному організму, так і не належати йому повністю на протязі певного часу, тому у склад управлінської матриці входить як адекватна, так і неадекватна (неістинна) інформація. Неадекватна інформація відображає здатність організму до автономної структурної діяльності, коли управлінська інформація не поступає до структурних підрозділів даного організму. При порушенні впливу управлінської матриці на відповідні структурні організми, у контексті синергетичного дискурсу єдиний організм втрачає здатність бути собою і здійснювати свою життєдіяльність [11,с.79].

Для цього порушення потрібен зовнішній управлінський вплив, який називається управлінням, як і для здійснення будь-якої зміни необхідний відповідний алгоритм – набір інформацій – управлінська матриця, яка має свою структуру, свій час існування, свої темп і закони зміни. Будь-яка управлінська матриця відкрита для внесення у неї змін, з врахуванням яких буде здійснюватися управління. Організм сам здатний вибудовувати у своїй структурі та з своїх структурних інформацій управлінські матриці, які впливають на всі автономні процеси. У людському суспільстві – це наукові методи, підходи, принципи, які називаються «структурними управлінськими матрицями», які здійснюють управління всією структурою в цілому, або окремими його ланками, реалізуючи своє устремління до об'єднання з метою досягнення колективного результату. Структурні управлінські матриці можуть зберігатися, копіюватися і тиражуватися (так створюється певна одиниця управлінського процесу). Будь-який вигаданий організм може стати реальним, піддаючись впливам законів еволюції і самоорганізації складних систем [12,с.296]. Структурні управлінські матриці соціального організму можуть створюватися наступним способом:

1) *випадковим*, коли випадкове взаємне розташування декількох структурних інформацій відповідає частині деякого алгоритму, коли будь-яка частина даного організму сприймається як легітимний управлінський вплив і підпорядковується цьому управлінню;

2) *структурно-ініціативним*, коли декілька структурних організмів вибудовується таким чином, який усвідомлюється як у певній частині управлінський;

3) *надструктурно-ініціативний*, коли надструктурна управляюча матриця вибудовується у структурі даного організму та з його структурних інформацій вибудовується структурна управляюча матриця;

4) *транснадструктурно-ініціативний*, коли структурна матриця даного організму вибудовується ініціативою управляючої матриці, по відношенню до якої даний структурний організм є структурним організмом управляючого організму в умовах стійкої рівноваги складних систем [13,с.16].

Структурні управлінські матриці можуть переноситися у склад надструктурних управляючих матриць. Перенесення управляючої матриці – це включення набору певного роду інформацій даної управляючої матриці у склад іншої управляючої матриці. Таким чином реалізується властивість організму, що називається пам'яттю, запам'ятовуванням. *Умови формування управлінської матриці:*

1) Повне перенесення, коли управляюча матриця переноситься як єдине ціле – структурна її інформація разом з її управляючою інформацією (наприклад, гена інженерія).

2) Копіювання, коли переноситься інформація (управлінською структурою переноситься управлінська матриця).

3) Віртуалізація, коли від управляючої матриці переноситься її межа, тобто показуються результати впливу цієї матриці, немов би реальним чином вона існує.

Слід виокремити *три режими управління:*

1) Нормальний, коли коефіцієнтам управління всіх задіяних в організмі рівнів управління точно відповідає певна кількість управлінської інформації.

2) Дефіцитний, коли певна кількість управління інформацією будь-якого рівня опановує можливості свого управління.

3) Профіцитний, коли кількість управління інформацією будь-якого рівня нижче можливості свого управління.

Як висновок: чим більше профіцитний режим запасу хоче створити організм, тим більше будуть постійні інформаційні витрати і постійний інформаційний обмін цього організму. Для початку процесу організації необхідний центр організації і найменший набір інформацій, розвиток яких приведе цей організм саме до такого виду, якому і повинен відповідати цей організм. Будь-який центр організації повинен мати у своєму складі органи стандартного набору, які дозволяють розпочати йому процес життєдіяльності та активізувати процес зростання і розвитку в умовах стохастичних змін [14, с.420]. Управління виходить із потреб самого суспільства, в основі якого знаходиться енергійна і неупорядкована (стохастична) кількість субструктурних елементів, які не зведені в систему. Якщо управління відбувається в закритій системі, то постійно діє ентропія (хаос, неупорядкований рух елементів), і зупинити процеси ентропії може лише процес взаємодії організації із зовнішнім середовищем. Головною властивістю закритої системи є наявність такої рівноваги, при якій макроскопічні параметри залишаються незмінними. Закриті системи зберігають таку структуру, яка вже встановилася, параметри входу і виходу залишаються незмінними і не здатними до саморозвитку і самоорганізації, оскільки пригнічують відхилення від свого стаціонарного стану. Закрита система, що виходить зі стану рівноваги, завжди приходить до стану ентропії.

Відкриті системи – це системи, в яких має місце приріст ентропії, які називаються дисипативними, в яких енергія неупорядкованого хаотичного руху (відтік енергії) може урівноважити її зростання в самій системі і привести до виникнення стаціонарного режиму. Для відкритої системи характерна циклічність як всезагальна форма організації матерії, яка виникає під впливом зовнішнього мікро – і макросередовища. В умовах нерівноважності система схильна до того, щоб із зовнішнього середовища до неї поступала негативна ентропія, яка перевищує її внутрішнє зростання, то у зв'язку з цим виникають флуктуації (стохастичні коливання), а за певних умов в системі починають відбуватися самоорганізаційні процеси, упорядкування всіх процесів в єдину управлінську систему. Відкриті системи часто виявляються в точках нерівноваги, де їх поведінка описується імовірнісним чином, нелінійним зрівнянням [15, с.67].

Гомеостаз (від грец. – подібний, однаковий) – властивість організму підтримувати свої параметри і фізіологічні особливості в певному діапазоні, заснована на стійкості внутрішнього середовища організму по відношенню до впливів зовнішнього середовища. Ідея гомеостазу вперше була сформульована французьким вченим К. Бернардом (1878). В 1929 р. американський біолог У. Кеннон запропонував термін «гомеостаз» у зв'язку із своєю концепцією «мудрості тіла». У 1948 р. У. Р. Ешбі (Великобританія) застосував уявлення про гомеостаз для обґрунтування моделювання широкого кола проблем (біологічних, технічних, соціальних) із зворотнім зв'язком.

Гомеостатичність складних систем досягається через посередництво цілого комплексу механізмів в ході еволюції розвитку різних типів систем їх стійкість зростає, виробляються більш складні і багаторівневі

комплекси зворотних зв'язків. В терміні «гомеостаз» відображається діалектика змінності і стійкості, властива як природним, так і штучним системам. Гомеостаз – здатність системи зберігати рівновагу завдяки саморегульованому пристосуванню до оточуючого середовища. *Розрізняють дві форми розвитку:*

1. Еволюційну, пов'язану з поступовими кількісними та якісними змінами (зміна свідомості поєднується зі змінами матерії).

2. Революційну, що характеризується стрибкоподібним неусвідомленим переходом від одного стану матерії до іншого та стрибкоподібною зміною свідомості без відповідної зміни балансу. Якщо прогресивний розвиток – це перехід від нижчого до вищого, від досконалого до більш досконалого, то регресивний розвиток – це деградація, зниження рівня знань і відносин, перехід до форм і структур, що віджили своє [16].

Організація – це соціальна цілісність, побудована як спеціально структурована і координована система, пов'язана з оточуючим середовищем. Саме організація у відкритій системі повинна взаємодіяти з оточуючим середовищем для свого виживання, використовувати ресурси оточуючого середовища і постійно змінюватися, адаптуючись до оточуючого середовища. Кожна матеріальна система (організація) прагне зберегти себе (вижити) і використовує для досягнення цього весь свій потенціал (ресурс). Ресурси – це компоненти забезпечуваної діяльності, що включають енергію, матеріали, устаткування, виконавців тощо. Відповідно до кожної сфери діяльності можна визначити функцію потреби в ресурсах [18].

Таким чином, **методологія аналізу управління** як єдиного соціального організму зводиться до аналізу організації як відкритої і закритої системи свідчить, що в їх основі – зміни, які демонструють перехід об'єкта із одного стану в інший; будь-яка модифікація в соціальній організації суспільства, його інституціях та соціальній структурі, встановлених в них зразків поведінки, саморозгортається в контексті прогресу, регресу, еволюції. Зміна – це є рух і розвиток; здатність до самозміни організацій веде до самозміни суспільства. Макросередовищні змінні, відомі ще й як неконтрольовані змінні, постійно впливають на ринок, так і на життя організацій – суб'єктів ринку. Час від часу організації змушені адаптуватися до радикальних змін, які вони не в змозі відвернути. В макросередовищі виокремлюють п'ять основних змінних: демографічне середовище, культурне середовище, політико-правове середовище, технологічне середовище, економічне середовище.

Список використаних джерел

1. Арнольд В.И. Теория катастроф. – М.: Наука, 1990. – 128 с.
2. Армстронг Майкл. Основы менеджмента. Как стать лучшим руководителем. – Ростов-на-Дону, 1998. – 512 с.
3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. – М.: Academia, 1999. – 956 с.
4. Бех В.П. Соціальний організм країни. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – 306 с.
5. Попов С.М., Антонюк Д.А., Нетребко В.В. Триботехнічні та матеріалознавчі аспекти руйнування сталей і сплавів при зношуванні.: Навчальний посібник. – Запоріжжя: ЗНУ, ВАТ «Мотор Січ», 2010. – 368 с.

6. Воронкова В.Г. Управление как единый социальный организм // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Вип. 11. – Запоріжжя: ЗДІА, 2002. – 191 с.
7. Воронкова В.Г. Синергетически – рефлексивная модель управления как единого социального организма // Збірник наукових праць. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя: ЗДІА, 2005. – Випуск 21. – 236 с. – С. 12–30.
8. Газарян В.П. Некоторые теоретические предпосылки и проблемы организации местного самоуправления в посттоталитарном обществе. – Клайпеда, 1992. – 129 с.
9. Гвишиани Д.М. Организация и управление. 3-е издание, переработанное. – М.: Изда-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1998. – 332 с.
10. Дафт Ричард. Организации: Учебник для психологов и экономистов. – СПб: Прайм: Еврознак, 2001. – 352 с.
11. Данилов Ю.А., Кадомцев Б.Б. ЧТО такое синергетика? // Нелинейные волны. Самоорганизация. М.: Наука, 1983.
12. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем. – М.: Наука, 1994. – 296 с.
13. Князева Е.В., Курдюмов С.П. Синергетика об условиях устойчивого равновесия сложных систем // Синергетика. Труды семинара. Выпуск 1.– М.: Изд-во МГУ, 1998.
14. Пригожин И. Неравновесная стохастическая механика. – М.: Мир, 1964. – 420 с.
15. Руденко Л.П. Самоорганизация и прогрессивная химическая эволюция открытых каталитических систем // Синергетика. Труды семинара. Том 7. М.: Изд-во МГУ, 1999.
16. Тюняев А.А.. Организмика – фундаментальная основа всех наук. Том I. – М., «Ин», 2004.

Попов С.Н. Методология анализа управления как единого социального организма

Анализируется методология управления как единого социального организма, закономерности функционирования организаций как открытой и закрытой системы, условия формирования управленческой матрицы.

Ключевые слова: методология управления, единый социальный организм, открытая система, закрытая система, управленческая матрица, режимы управления.

Popov, S.N. Management Analysis Methodology as Unified social organism

In article the management analysis methodology as unified social organism, patterns of organization functioning as open and closed system, conditions of forming an administrative matrix is given.

Key words: methodology of management, unified social organism, open system, closed system, an administrative matrix, control modes.

Роль гештальт терапії в розширенні соціальної компетентності людини

Висвітлюється роль гештальт терапії в розширенні соціальної компетентності людини. В межах даного дослідження буде проаналізована індивідуальна робота з клієнтом основна суть якої полягає у спрямуванні зусиль терапевта на поглиблення й розширення соціальної компетентності людини, дослідження детермінованості її особистісних проблем попереднім життєвим досвідом. Головною метою чого є допомога клієнтові в розвитку можливостей у розумінні себе та побудови взаємин з людьми. Через засвоєння оптимальних умінь спілкування – вміння приймати себе та іншу людину такою, якою вона є.

Ключові слова: емпатія, гештальт, гештальт терапія, психодрама, конгруентність, самоактуалізація, Я-концепція, практична психологія.

Людина, яку примушують насильно до зміни, заперечує реальність і бореться з нею. Мета гештальттерапії прийняти реальність і грати з нею. У цій грі Ви виявляєте, що впоралися з нею так чи інакше.

Джон Енрайт

Проблема соціальної компетентності людини як теоретична проблема стала предметом спеціального дослідження порівняно не давно. Основний етап її вирішення з соціально-філософського дискурсу та активне залучення до сфери практичної психології припадає на середину ХХ століття та знаходить продовження в ХХІ столітті. Однак, не зважаючи на те, що обговорення проблеми ведеться досить активно, в цій галузі ще є багато нез'ясованих питань. В даній статті ми розглянемо роль гештальт терапії в розширенні соціальної компетентності людини.

Вся індивідуальна робота з клієнтом спрямовується на поглиблення й розширення соціальної компетентності людини, дослідження детермінованості її особистісних проблем попереднім життєвим досвідом, що в кожного суб'єкта залишив свій слід, відбиток на несвідомій сфері, до однозначної націленості на обов'язкове виникнення усвідомлення. До загальних змін належать: розвиток здатностей до аутопсихотерапії й сенситивності здібностей сприймання інформації, важливої для розуміння себе та інших; засвоєння оптимальних умінь спілкування, а саме – вміння приймати себе та іншу людину такою, якою вона є, розуміти когнітивні

передумови виникнення різних емоційних станів, корелювати їх із базовими формами захисту, адекватно визначати свій внесок у виникнення непорозумінь з іншими людьми, бачити стереотипно-деструктивні тенденції поведінки, які не є продуктивними для спілкування, і з'ясовувати для себе причини «збоїв», пов'язані з тим, що було закладене в дитинстві, особливо процесу соціалізації; набуття лабільності нервових процесів та гнучкості поведінки; вміння адекватно оцінювати ситуацію спілкування, прогнозувати тенденції її розвитку та управляти нею; розвиток відповідальності за свою поведінку; відмова від «підпірок» – психологічних «милиць», вироблення здатності психологічної захищеності, що базується на глибину розуміння своїх захисних (автоматизованих) тенденцій, нейтралізації їхнього імперативного впливу на поведінку; розвиток уміння перетворити себе на об'єкт дослідження та психологічних умінь відчуття й аналізу значущої для себе ситуації спілкування, здатності до глибинної рефлексії інфантильних витоків особистісної проблематики, вміння ретроспективного аналізу історії власного життя та минулого досвіду спілкування з людьми; вміння об'єктивувати «запрограмованість» власної психіки; розуміння власного «життєвого плану» й разом із тим – виховання здатності втримувати себе від рабського слідування «програмам дитинства». Все це сприяє розвиткові можливостей у розумінні себе та взаємин з людьми.

Проблема однієї моєї клієнтки – бездітність у неї та її рідного брата. У результаті бесіди виходимо на «материнське програмування». Із-за проблем у відношеннях між батьками, мати не раз звинувачувала дітей, що не може піти від чоловіка, що живе і страждає тільки заради них, якщо б не було дітей все було б добре. Як можуть діти цієї матері мати своїх дітей? Вона не замислюється наскільки «материнські послання» будуть впливати на життя її дітей, вона ж завжди хотіла тільки кращого свого дітям... Для зняття цього «програмування» запропонував відбудувати сцену розмови з матір'ю. Важливо щоб людина висловила, те що хоче сказати своїй матері, навіть якщо її вже нема, або вона далеко, або в житті не може сказати цього в очі. А потім сформувати те послання яке хотіла отримати – слова любові та віри в своїх дітей.

Можна відзначити «основні» чинники, які найбільш ефективні в практичній терапії:

1) Емпатія. Хороший психотерапевт, немов садівник, дбайливо, терпляче, з любов'ю і увагою лише створює умови для актуалізації внутрішніх механізмів росту особистості клієнта. Емпатичне розуміння клієнта («увійти в шкіру клієнта», або «увійти в його черевики») – яким він бачить себе сам. Це розуміння дає клієнтові силу розширити свою Я-концепцію, «дослідження» свого внутрішнього світу: «Ви відчуваєте образу», «Ви відчуваєте, ніби роздвоюєтеся» або «На Вас багато навалилося», «Ви відчуваєте, ніби знаходитеся біля краю прірви», – а не банальним: «Я Вас добре розумію». Важлива не точність розуміння, а інтерес до світу клієнта. Емпатія – це процес, в якому терапевт стає все ближче і ближче до розуміння і почуття клієнта, відреагує на акценти значущих переживань. Проживання в житті іншої людини, обережне переміщення в ній без оцінки; відчуття смислів, які клієнт навряд чи усвідомлює. Характеристики цього розуміння можна викласти як:

– збереження власної позиції емпатуючого;

– наявність співпереживання, а не просто емоційно позитивного ставлення;

– важливо динамічний процес, дія, а не статичний стан, здатність взагалі.

Емпатія – це умова звільнення від захистів, які призводять до перекручення чи заперечення особистого досвіду, емпатія до здорових аспектів – механізм підтримки конструктивного початку особистості.

2) Безумовне позитивне ставлення (повагу, сердечність, прийняття, турбота і підтримка), без і поза всякими умовами, що передбачає уникнення відкритої чи прихованої оцінки, схвалення чи несхвалення, інтерпретацій, довіра до ресурсів клієнта в розумінні себе й позитивна зміна. Людина має вроджену глибоку мотиваційну тенденцію до самоактуалізації, розвитку, удосконалення можливостей. Завдання психотерапевта – створити «дорожню карту» для клієнта в ході психотерапевтичних інтервенцій.

Людина сама себе веде по обраному ним напрямку. Терапевт – акушер, який не зачинає дитину, а допомагає їй народитися. Людина принципово негрішна, і веде себе найкращим чином. Якщо психотерапевт приймає її поза призмою гріха, це ефективно сприяє особистісному зростанню клієнта. Допомогти звільнитися від розгляду будь-яких своїх бажань через призму гріха, не наповнюючи їх яким-небудь «божественним» (материнство) або «диявольським» (любов до чоловіка) змістом, допомагає «прийняти ці почуття в собі».

3) Конгруентність – бути таким як є, показувати те що відчуваєш. Якщо відсутня довіра до клієнта, то терапевт стає обережним і захищається, привносить у відносини свої страхи та побоювання, а, можливо, починає грати з клієнтом, стаючи інконгруентним: між почуттями психотерапевта і його усвідомленням цих почуттів; між усвідомленням цих почуттів і їх виразом. Результат – встановлення «подвійних зв'язків» з клієнтом: розбіжність вербальної і невербальної поведінки, слів і почуттів. Психотерапевт не повинен відігравати роль психотерапевта: посміхатися, коли не посміхається, засмучуватися, коли не сумно, – психотерапевт повинен бути самим собою.

Засобом психотерапії – є особистість психотерапевта, а не технічні прийоми. Терапевт не є експертом, не інтерпретує, не критикує, не заспокоює, не хвалить, не направляє клієнта, він взагалі нічого не робить з клієнтом. Головне – спів-присутність і супровід клієнта, терапія не «спосіб дії», а «спосіб існування» з клієнтом. Важливо якість відносин. Найважливіша умова терапевтичної зміни – готовність клієнта до зміни, його відповідальність за цю зміну. Відповідальний за себе клієнт не схильний до формування відносин перенесення з психотерапевтом.

Генезис неврозу

Коли дитина не виправдовує очікування значущих осіб, вона знаходиться в постійному, неусвідомленому побоюванні втрати позитивного ставлення до себе. У свідомості дитини внутрішній досвід розділяється на «добрий» і «поганий» (узгоджується або не узгоджується з очікуваннями інших осіб). Цей страх втрати схвалення і прийняття є патогенним і блокує тенденцію самоактуалізації. Дитина починає уникати або заперечувати власний досвід самоактуалізації (свій природний організмений досвід).

Наприклад, клієнт повідомляє, що був улюбленою дитиною в сім'ї, а я відчуваю його як самотнього і «кинутого» батьками, очевидні ознаки цього: «переповнене» гнівом тіло (напружені м'язи ший і верх спини). Така інконгруентність охороняє Я-концепцію особистості: людина сприймає себе таким (веде себе так), яким його хочуть бачити близькі люди. Відмова від себе на угоду іншим – патогенетичний механізм розвитку неврозу. Два механізми психологічного захисту підтримують інконгруентність: заперечення (недопущення до свідомості психотравмуючого досвіду) і спотворення (інтелектуальну переробку, яка робить його безпечним для Я-концепції). Неузгоджений з Я-концепцією досвід може «вриватися» у свідомість людини дуже несподівано, так що захист не справляється. Відбувається «розпушення» Я-концепції, що дуже болісно переживається людиною, тому що він не в змозі асимілювати інконгруентний досвід, сповнений внутрішньої напруги і конфліктів.

Механізми терапії

Клієнт починає переживати важливість свого суб'єктивного світу. Ми народжуємося і ростемо в світі, де об'єктивна (інтерперсональна) реальність є більш важливою, ніж особистісний суб'єктивний світ. Джерело зміни – самоактуалізація.

Завдання – створити умови ініціації механізму зміни клієнта. Вибір дій залишається за клієнтом або це буде монодрама з пошуком причин виникнення проблеми, або йому просто необхідно виговоритися перед терапевтом «спустити пар», чи це буде тестування. Важливо щоб у запасі терапевта було досить різних технік. Психотерапевтичний механізм не задається межами терапії та її техніками.

Прийняття свого досвіду, свого переживання завжди великий ризик для людини. Довіра до власного організму (актуалізаційного досвіду) виникає при розширенні Я-концепції, при включенні в неї «небажаних» аспектів досвіду. У цьому випадку людина дає собі право бути нелогічним в поведінці і право на помилку. При появі довіри до актуалізаційного досвіду, відбувається зрушення від зовнішнього локусу оцінки до внутрішнього, здатність відмовитися від фіксованих цілей та сподівань. Для терапевта це означає готовність увійти в терапію без заздалегідь встановлених рамок. Життя і всі її конкретні визначення набагато багатіші, ніж людина їх собі визначає. Людина не обмежує себе позиціями «Я-терапевт», «Я-батько», «Я-чоловік», «Я-викладач», не зводить все різноманіття свого життя до однієї з позицій. Він намагається прийняти всі ці позиції, входить в життєвий процес «з головою», без оглядки, намагаючись відмовитися від інтелектуальних і квазі-моральних маяків власного життєвого потоку. Терапевт не повинен відчувати себе сценаристом, не повинен «робити» процес для інших і за інших. Задайте одне й теж питання різним людям і ви отримаєте різні відповіді, кожен відповідь з боку своєї проблеми, своєї точки зору, з того пункту, що хвилює саме цю людину. Тому роблячи за когось, ти робиш це для себе, але не для клієнта.

«Повноцінно функціонуюча особистість» – це повна конгруентність, здатність долати перешкоди і труднощі життя, творчо себе реалізовувати, в стані без страху висловити всі свої почуття, дозволяє усвідомленню вільно проникати в організмичний досвід. Позитивна Я-концепція, ефективним соціальним функціонуванням і готовністю організму відгукуватися на

будь-які зовнішні дії. Найважливіша умова зміни – готовність до неї. Роботу з клієнтом можливо розділити на наступні етапи:

- ✓ клієнт розкриває важливу інформацію про себе – прошу коротко охарактеризувати себе;
- ✓ висловити особисті значущі почуття – дуже важливо їх позначити, можна просто словами, я відаю перевагу позначити ще і предметами, цікаво запитати: «Чому Ви вибрали саме цей предмет? Що у Вас асоціюється з ним?»;
- ✓ дослідження теми, яка раніше була болюча для пацієнта – в ній перебуває, швидше за все, корінь проблеми;
- ✓ в процесі роботи відбувається зміна уявлень людини про себе, адекватне самоприйняття;
- ✓ з'являється компетентність у подоланні (оволодінні) труднощів;
- ✓ аналіз мотивів поведінки і емоцій;
- ✓ реорганізація особистісного сенсу;
- ✓ прояснення і зміна інтрапсихічних моделей і схем, що склалися в ранньому дитинстві;
- ✓ активація внутрішніх ресурсів клієнта;
- ✓ якщо процес запущений відбувається зміна симптомів;
- ✓ зміна структури особистості, як кінцевий результат хорошої роботи.

Людина, яка знаходиться в будь-якій критичній життєвій ситуації, може мати різні проблеми і симптоми, але всі вони взаємопов'язані і взаємозалежні.

Філософські принципи гештальту, в нашому розумінні, забезпечують більш значну основу для лікування: обидва, як клієнт, так і терапевт, мають потребу в тому, щоб зробити їх самих відповідальними за своє життя, за свої власні дії.

Ф. Перлз говорить про це так: «Організм намагається підтримати баланс, який через його потребу постійно порушується і який відновлюється, коли потреби задоволені або усунуті». Організмична саморегуляція не гарантує гарне здоров'я, але забезпечує впевненість у тому, що організм робить те, що він може з тим, що він має в своєму розпорядженні.

Терапевт і клієнт є рівноправними партнерами і клієнт несе власну відповідальність за результати терапії. При укладанні контракту я обговорював цей аспект, а також формулюю (уточнюю) цілі, які ставить перед собою клієнт.

Найбільше мені близьке «терапія контактом» (С. Гінгер), в результаті якої людина при взаємодії з терапевтом не вчиться зрозуміти або навчитися, а експериментує з метою розширення життєвого простору й свободи вибору.

В своїй роботі я використовую безліч вербальних і невербальних технік: пробудження сенсорики, роботу із заблокованою енергією, диханням, тілом і голосом, вирази емоцій, робота зі сновидіннями й уявою, креативність (малюнок, музика, танець), порожній стілець (hot seat), програвання пережитих або уявних ситуацій в монодрамі – програвання ролей, що виникають в результаті роботи, робота з полярностями й асиміляція, прямий обіг, робота з метафорами і т.п. У гештальт терапії немає слова «винний», воно заміняється «хочу». Це не гедоністична вседозволеність, а крок у напрямку відповідальності. Не можна зрозуміти гештальт терапев-

тичне «хочу» як заклик до реалізації будь-якого виникаючого бажання, у цьому випадку зачіпається зовсім інша проблематика. У гештальт терапії під словом «хочу» розуміється усвідомлення дії як власної, не індукованої ззовні, на протизагуг поняттю «повинен», що позначає дію вимушену, неавтентичну, пов'язану із зовнішніми обставинами.

При виконанні вправ важливо не виправляти те, що ви усвідомлюєте, не втручатися в процес, а спостерігати всі спонтанні реакції клієнта. Не намагатися усвідомлювати щось приховане або незвичайне, не шукати інтерпретацій підсвідомого, трактування і пояснення причин, спитай клієнта він сам знає всі відповіді, я тільки узагальнюю його оповідь. Звертаю увагу на його висловлювання та тілесні прояви («На що схожий твій біль?», «А що хоче сказати твій кулак?»). Дуже добре дати болі матеріалізацію («ніж у спині», «голова закрита скобками»), з матеріальним предметом краще працювати («хто встромив ніж», «що роблять скобки»). Виконуючи вправи, крок за кроком, клієнт починає все більше приймати відповідальність за весь свій досвід, у тому числі, блоки й симптоми, і поступово знаходить вільне керування собою. Інформація про те, що думки по своїй власній ініціативі й без допомоги людини входять у його розум поступаються місцем баченню, що це він думає свої думки.

При виконанні вправ на усвідомлення тіла майже всі зазнають труднощі, опір і тривожність. Але вони надзвичайно важливі й заслуговують витрат у помірних дозах. Це не тільки основа для руйнування «м'язового панциру», але так само й засіб для лікування всіх м'язових захворювань.

При виконанні вправ важливо не «прогресувати», а просто без напруги йти вперед. Якщо людина буде вважати, що «винна» щось робити, вона відразу ж обмежиться тим, що вже знає й чого очікує.

Існує дуже корисне правило: коли ви начебто готові припинити експеримент, коли здається, що настав час зупинитися, нема чого сказати більше, – зробіть ще один крок, скажіть ще щось.

Корисний метод розуміти значення тих або інших напруг або хвороб – згадати відповідні розхожі вирази. Вони містять століттями перевірену мудрість: Якщо в мене тверда шия – чи не впертий я?

Я високо задирають голову – чи не пихатий я?

Я рухаю вперед підборіддя – чи не хочу я лідирувати?

Мої брови вигинаються дугою – чи не гордовитий я?

У мене стискується горло – чи не хочу я закричати?

Я насвистую в темряві – чи не боюся я чогось?

Моє тіло тремтить – я переляканий?

У мене нависають брови – я гніваюсь?

Я відчуваю себе «розбухаючим» – чи не готовий я вибухнути гнівом?

Моє горло стягнуто – чи немає там чогось, що я не можу проковтнути?

Я відчуваю нудоту – чого я не можу перетравити?

Що це як не пригнічений біль, який виходить з безсвідомого, який можливо перестати витісняти, навчитися приймати загальний та свій особистий людський досвід.

Але з ким би не доводилося працювати, кожного разу не переставав вражатися тому, що всіх об'єднує одна базова потреба – в сприятливих обставинах та час, який необхідний для того, щоб висловити правду про своє життя, щоб ризикнути й подивитися на те, що з ним відбулося або могло статися, відкрити для себе якісь нові можливості й випробувати альтернативні варіанти.

В межах даного дослідження був проведений аналіз індивідуальної роботи з клієнтом, основна суть якої полягає у спрямуванні зусиль терапевта на поглиблення й розширення соціальної компетентності людини, дослідження детермінованості її особистісних проблем попереднім життєвим досвідом. Також слід наголосити на тому, що в даному випадку основний акцент в психотерапевтичній роботі робиться на тому, що терапевт і клієнт є рівноправними партнерами і клієнт також несе відповідальність за результати терапії. Саме тому засобом психотерапії – є особистість психотерапевта, а не технічні прийоми. Головним аспектом тут виступає спів-присутність: психотерапевт терпляче, з любов'ю і увагою лише створює умови для актуалізації внутрішніх механізмів росту особистості клієнта. Для цього йому необхідне емпатичне розуміння клієнта («увійти в його шкіру») – зрозуміти яким він бачить себе сам. Оскільки таке розуміння дає клієнтові силу розширити свою Я-концепцію, «дослідження» свого внутрішнього світу, що допоможе стати більшою мірою конгруентним – бути таким як є, навчитися показувати те що відчуваєш.

Тарасов В.М. Роль гештальт терапии в расширении социальной компетентности человека

Освещается роль гештальт терапии в расширении социальной компетентности человека. В пределах данного исследования будет проанализирована индивидуальная работа с клиентом основная суть которой заключается в направлении усилий терапевта на углубление и расширение социальной компетентности человека, исследования детерминированности, его личностных проблем предыдущим жизненным опытом. Главной целью чего есть помощь клиенту в развитии возможностей в понимании себя и построения взаимоотношений с людьми. Через усвоение оптимальных умений общения – умение принимать себя и другого человека таким, каким он есть.

Ключевые слова: эмпатия гештальт, гештальттерапия, психодрама, конгруэнтность, самоактуализация, Я-концепция практическая психология.

Tarasov, V.M. The role of gestalt therapy in broadening of social competence of the man

This article is devoted to finding out of role of gestalt therapy in the man's social competence widening. Within the competence of this research an individual work with the client will be analysed, with matter is to direct the efforts of the therapist on deepening and widening of social competence of the man, research of the determinacy of this personal problems with the previous life experience. The main aim of this is to help the client in development of the possibilities in self-comprehensions and constructions of mutual relations with people. Through mastering of communicative skills – to apprehend oneself and other man such, what he is.

Key words: empathy, gestalt, gestalt therapy, psychodrama, congruence, self-actualizations, self-concept, practical psychology.

Колізії співвідношення утопії та історії

Проводиться аналіз співвідношення таких двох категорій як «утопія» та «історія». Розкривається сутність проблеми їх взаємодії, відзначено ті питання, що викликають різку несумісність між ними. Задля ефективності дослідження автор наводить відомі наукові судження, гіпотези, які роз'яснюють всю важливість даної проблематики. Наголошується неможливість використання лише однозначного підходу до її вирішення та необхідність незалежного від якоїсь окремої концепції погляду.

***Ключові слова:** утопія, утопічна свідомість, історія, трансцендентність, «комунітарні експерименти», метафізичність.*

Сфера утопічного містить багато проблем, які в наш час надають явищу утопії надзвичайно актуальне змалювання. Велике різноманіття точок зору, як вітчизняних так і зарубіжних, лише збільшують інтерес серед науковців до цього феномену людської культури. Так, наприклад, майже в кожній науковій статті, ми можемо помітити використання такого поняття як «утопічна свідомість», проте в жодній з них ми не знайдемо якогось чіткого визначення цієї дефініції. Тим паче особливого значення набуває пов'язана з попереднім питанням й проблема здійснення утопії в межах реальності, прояви утопічної свідомості в соціальному бутті. Й це лише одна з тих дискусійних галузей утопії, які й понині викликають жваві обговорення проблем утопії із залученням філософів, істориків, соціологів, культурологів. Вказана різноплановість наукового підходу до вивчення утопії лише ще раз демонструє масштабність сфери дії цього явища в соціокультурному бутті людини та унеможливорює лише однубічну методологію дослідження.

Значної актуалізації означених вище проблем сприяє ще й та обставина, що їх аналіз дозволяє виявити співвідношення утопії з такими категоріями як дійсність, мета, час та простір, ідеал, цінність, добро і краса та інші онтологічні та аксіологічні категорії. В купі свій результат цього аналізу розкриває своєрідність самого явища утопії по відношенню до історії. Саме визначення утопії в межах історичної реальності дозволяє виявити метафізичні ознаки утопічного ідеалу, певну трансцендентність по відношенню до наявного буття. Низка відомих дослідників, які безпосередньо вивчали утопію в межах історичної реальності Е. Я. Баталов, О. І. Лучанкін, В. Чалікова, О. Л. Черткова, Г. В. Флоровський звертали увагу на суперечливість дослідження утопії лише в межах історичного буття, оскільки відмічені дефініції «утопія» та «історія» мають відносну співвіднесеність, що, в свою чергу, вказує на суперечливість їх ознак по

відношенню один до одного. Спираючись на відмічену проблематичність даного питання, ми здійснимо спробу розглянути спільні та відмінні риси утопії та історії та й взагалі експлікувати явище утопії в історичному аспекті.

В наш час сформувалося кілька наукових суджень з приводу історичного характеру утопії. Панівною точкою зору серед них є концепція про антиісторизм утопії. Прихильники цього напрямку одностайно наголошують на неможливості існування утопії в історичному бутті. Підґрунтям такого судження виступає те, що сам антиісторизм утопії розглядається як її головна ознака, яка виражає відношення утопії до дійсності та просторово-часових категорій. Так, ідеальний устрій не може перейти в інший, якісно відмінний від нього, адже досконалість її означає завершеність. Якщо взяти до уваги саму ідею досконалості у повному сенсі слова, то зрозуміло, що по відношенню до реального світу вона має надісторичне завдання. Історична пам'ять, традиція – чужі для утопії поняття. Оскільки нове суспільство розуміється як антитеза існуючому, історія предстає як темне минуле, що заважає здійсненню утопічного ідеалу. Чим страшніше виявляються минуле і теперішнє, тим бажаніше бачиться «світле майбутнє». Як відмічає О. Л. Черткова, подібно реактивному приладу, утопія тим швидше проривається у майбутнє, чим з більшою силою відкидає минуле [11,с.74]. Абсолютне заперечення минулого являється тут умовою абсолютного утвердження майбутнього. Причому заперечення історії виступає оборотною стороною утвердження ідеалу досконалого суспільства. В своєму прагненні створити гармонійне суспільство утопія перериває історичний зв'язок та спадковість, оскільки вони перешкоджають здійсненню планів перетворення суспільства. Заперечення історії відноситься не лише до минулого, а до майбутнього. Досконале суспільство ніби випадає з часу, оскільки втілення ідеалу означає завершення історії. Ідеальний устрій не може перейти в інший, якісно відмінний від нього, адже досконалість її означає завершеність, досягнення повної гармонії всіх елементів та сторін суспільства, вирішення усіх його протиріч. На цьому вчена робить висновок, що ідея завершеності історії зближує утопію з есхатологією [11,с.75]. Їх ріднить мотив здійснення розуму в історії. Та й в цьому випадку не можна розглядати зі спільних позицій утопію та релігію, оскільки шляхи до досконалості між християнством та утопією мають ґрунтовну відмінність.

Цікавою в цьому плані виступає думка О. І. Лучанкіна, який говорить про те, що ідеал – це рефлексія об'єктивно-ідеалізованого еквіваленту часу в проекції на вічність, тоді як утопія таких підстав не має. Там, де безумовність ідеалу знижується до умовності, звільняючи місце розчаруванню, скептицизму та невір'ю, там народжуються утопії [3,с.109]. Головна властивість утопій не в тому, що їх проекти принципово нездійснені, а в тому, що утопії іронізують над теперішнім, де немає ніяких передумов їх реалізації в майбутньому. Це й пояснює той факт, що утопіст переймається не покращенням становища реальних людей, а звільненням всього людства, втіленням ідеалу справедливого суспільства. Тому, якщо ми порівнюємо історика й утопіста, то побачимо, що якщо перший об'єднує час в одне ціле, то другий розбиває його на протилежні частини. Він нерідко звертається до історії як до науки, та він не історик і не може бути ним. Історія тут змішується з легендою, правда з фантазією, прогноз з мрією, спогади з надією.

Значно розширює горизонт даного боку розуміння співвідношення утопії та історії В. І. Мільдон, який взагалі визначає ці два феномени культури типами свідомості [5]. Порівнюючи їх він дійшов до таких висновків. У свідомості історичної є важлива відмінність: вона рухлива, тобто виникнув, переживає зміни, розвивається, отримує нові риси, яких раніше не було. В утопії зміни мають зовнішній характер: змінюється словник, способи вираження. Так, Ямбул не походить на Ф. Бекона, Кампанела на Ш. Фур'є, проте зміст завжди один: колективне благо, щасливе людство, винищення зла [5,с.21]. Утопія вважає можливим віднайти втрачений рай, назавжди викоринити зло – в цьому складається спасіння людства. Історія відкидає таку можливість, адже нікуди повертатися. Те, що для утопії є метою, з досягненням якої припиняється «часова історія» (події між утратою та здобуттям раю), на це «постійна історія» дивиться як на утопію в буквальному розумінні – як на державу, якої не має, не було й не буде. На його думку, реалізація утопії вимагає припинення історії, а оскільки буття людства здійснюється в історичному процесі, то торжество утопії буде означати припинення історії. Утопія розраховує на спасіння людства, тому абсолютне значення для утопічної свідомості має фігура або образ спасителя, месії – конкретний або вигаданий взірєць чи цілий народ. Тому стає зрозумілим, продовжує вчений, що утопія не переймається індивідуальною долею, її предмет – колективне спасіння. В утопії немає місця свободі, лише порядок, оскільки свобода звернена до індивідуального життя та є актом індивідуальної волі. Доказом цієї думки виступає той факт, що всі відомі літературні та практичні утопії дуже суворо регламентують буденне життя того ідеального суспільства, яке вони зображують.

Викладені основи концепції про антиісторизм утопії виступають цілком обумовленими. Як відомо історія містить значну кількість спроб побудувати ідеальне суспільство в реальності. До низки цих спроб або комунітарних експериментів, як прийнято їх називати, відноситься й хіліастичні ідеї середньовічного проповідника Т. Мюнцера про «рай на землі», багаточисельні утопічні общини, побудовані за утопіями Е. Кабе, Ш. Фур'є, Р. Оуена. Однак, як відомо, жодна з них якщо і була реалізована, та не відрізняється тривалим існуванням. Так, наприклад, англійському мислителю Роберту Оуену зі всіма перепонами вдалося на території США створити у 1824 році утопічну общину «Нова Гармонія», кількість якої складала 800 людей. Конституція цієї трудової общини проголошувала спільність засобів виробництва, що базувалася на ліквідації приватної власності, пропагувала ідею про розвиток гармонійної праці, яка передбачала у майбутньому поєднання розумової праці з фізичною та ідею самоуправління общини, якам б сприяла вдосконаленню кращих сторін людського характеру. Але попри на перший погляд успішні перші кроки будови життя «Нової Гармонії» все ж виявилися згодом недоліки, що призвели до її розвалу. У 1826 році община розпалася. Помилкою Р. Оуена, як і багатьох інших діячів, була віра в те, що п'ятдесят років політичної свободи американців підготували їх до справжнього самоуправління. Однак досвід показав всю передчасність втілення суперечливих дійсності утопічних ідей. Даний приклад відноситься не тільки до вказаної общини. Та швидкість з якою розпадалися інші общини, цілком вказує на неможливість навіть при створенні утопічного ладу, подальшого функціонування цієї системи в межах навколишнього капіталістичного світу. Та риса,

яка присутня майже у всіх утопічних експериментах цього часу – спроба побудувати утопію на віддаленій території (в більшості своїй на землях США) вже розуміє під собою утікання від реалій дійсності, від її впливу на саму ідею реалізації утопічного ідеалу. Саме ця обставина й розкриває всю слабкість та навіть певну поверховість ідеї втілення утопії. В нашому випадку приклад з практичного використання утопічних ідей якраз дуже добре виступає підтвердженням концепції про антиісторизм утопії.

На протипагу комунітарним експериментам як прикладу з реального життя, також особливо примітною в цьому випадку є творчість відомого радянського письменника Андрія Платонова, автора двох найвідоміших антиутопій ХХ століття «Котлован» і «Чевенгур» [6;7]. Вказані твори містять в собі утопічні уявлення Росії 20-х років (часи молодості письменника), які сам автор зумів побачити лише набагато пізніше. Саме в цей історично важкий для Росії період в поняття «творчості життя» А. Платонов включає широке коло питань соціальної перебудови суспільства, комплексного перетворення природи, суспільства та особистості [4,с.160]. Проте, для нас важливо в його поглядах те, що головну увагу він приділяв формуванню тих чи інших (утопічних по суті) ідей в суспільній свідомості в кризовий період – часи громадянської війни, суцільної розрухи на селі та воєнного комунізму. У своїх роздумах про миттєвість приходу соціалізму він цікавиться не стільки змістом утопічних ідей, скільки утопічним мисленням як таким, що демонструє незалежність вихідної ідеї (наприклад ідеї комунізму) від тієї життєвої практики, в яку цю ідею збираються втілювати, «насаджувати». Платонов веде мову про шляхи та умови перетворення теорії в практику, ідеї в реальність. Досліджуючи утопічне мислення, автор показує, що саме через миттєвість та буквальність (як основні властивості утопічного мислення) ідея так і залишається відокремленою від реального життя – або виявляючись простою декларацією, що нічого не змінює по суті, або приводячи до імітації тих зовнішніх ознак, які насправді повинні стати наслідком глибинних процесів, що зачепили сутність [2,с.178].

Продовжуючи свої ідеї стосовно утопічної думки, А. Платонов виділяє в її середовищі два типи – народний, що створює міф або казку про ідеальний устрій, про прекрасне життя та теоретичний, що відноситься до систематизованого знання. На прикладі своїх творів він продемонстрував процес зміни суспільної свідомості під впливом тогочасних подій та його наслідки, серед яких головними виступають такі:

- по-перше, казковий або міфічний тип людини перетворюється у «делателя», який прагне втілити ідею у «речовину». Так, до подібного типу відноситься один з героїв «Чевенгура» Олександр Дванов, який на відміну від інших своїх товаришів, що вже намагаються втілити утопічну ідею в життя, ще шукає «казкову країну»;

- по-друге, народна свідомість переживає глибинні внутрішні зміни, поступово витісняючись новим «теоретичним» типом свідомості. Сутність цих змін постає в тому, що внутрішньо нероздільна народна утопічна свідомість змінюється жорсткою системою уявлень про світ, свідомості та співвідношенням між ними, що відповідає новій діяльнісній орієнтації людини [2,с.180]. Автор на основі зміни утопічної свідомості (перехід народного типу у теоретичний) зобразив життєву сутність нової ідеї в індивідуальній свідомості, показуючи тим самим процес перетворення народної утопічної свідомості у системно організований ідеалізм. Така

система проявляється у відірваності більшості героїв романів від реального світу. Його герої просто приречені на незнання своєї істини або ідеї в житті. Розгублена людина шукає відповіді на питання про причини того, що відбувається і саме в цей час їй пропонується новий «утопічний» варіант будови суспільства, новий ідеал, характерний для цього часу. Так, головний герой роману «Котлован» Воцев, задумуючись над тим, що відбувається й приходить у своїх роздумах до висновку: «Все живет и терпит на свете, ничего не созная. Как будто кто-то один или несколько немногих извлекли из нас убежденное чувство и взяли его себе» [6, с.11]. Саме на прикладі таких образів як Дванов, та Воцев, які на протязі романів шукають відповіді на свої питання стосовно сенсу свого життя, Платонов показав всю поверховість швидкої перебудови життя на новий суспільний лад. Головним зерном протиріччя між новим ідеалом та дійсністю є свідомість окремих індивідів, яка виступає в ролі «лакмусового папірця», реагуючого на нововведення в суспільстві. Їх очима та думками ми переживаємо зміни того часу, коли «нікуди стало жити».

Проведений вище аналіз співвідношення утопії та історії в межах однієї концепції, як ми побачили, унеможливорює спільне розуміння цих двох понять. Тим паче на цьому боці ще й суперечливість практичного втілення утопії в наявне буття людини чи суспільства. Проте, на наш погляд, було б не досить вірним однозначно трактувати таким чином суперечливість історії і утопії. Говорячи про антиісторизм не можна наголошувати лише на тому, що утопія відкидає історію, адже категорія «утопічності», не дивлячись на стійкі риси утопічного мислення, являється історичною категорією. Немає таких поглядів, які були б утопічними самі по собі незалежно від того, в яких умовах вони проголошуються. З іншої сторони, глибинні суспільні зміни неминуче ведуть за собою занепад колишніх утопій або навіть їх переродження у консервативні та реформістські ідеології. Консервативні ідеології своє життя в якості утопій починають лише після того, як дане становище перестає існувати в дійсності та становиться всього лише ідеалом тієї чи іншої групи противників старого порядку. Сказане дозволяє зробити висновок, про те, що виникнення утопій відповідає якійсь стійкій вимозі людини, яка по суті й породжена історичною реальністю. Тому, якщо з однієї сторони в утопії суспільство будується як антитеза існуючому, історія постає як темне минуле, що заважає здійсненню утопічного ідеалу, то з іншої сторони можна виділити певні форми їх взаємовідношення. Однією з таких форм є зв'язок утопії з прогностикою. В даному випадку мова йде про те, що кожний історичний час своєрідно відображається в свідомості, сприймається нею. Від того, як осмислюється історичний час залежить світоглядна свідомість тієї чи іншої соціальної групи, а в результаті, й висунута нею утопія. Історичні факти вже не розглядаються просто в хронологічній послідовності, вони осмислюються, групуються в певному порядку, після чого відбувається інтерпретація подій минулого і майбутнього.

Подібної точки зору притримувався й вже згадуваний нами російський вчений Г. В. Флоровський, який вважав, що говорячи про антиісторизм мова йде про завершеність не історичного часу, а суспільного прогресу. Історичний час при цьому розуміється навпаки безкінечним, невизначено та необмежено продовжуваним. «История не кончается, кончается только прогресс, т.е. нарастающее обогащение, улучшение и совершенствование жизни и быта» [12, с.86]. Вчений продовжує свою ідею тим, що на безкі-

нечній лінії часу допускається існування особливої та критичної точки, в якій «пред–історія» змінюється «історією». Однак і після «скачка из царства необходимости в царство свободы» зміна поколінь продовжується, оскільки інакше би втратив весь свій сенс прогрес. Вся «пред–історія» є довготривалий процес вироблення та накопичення у розрахунку на майбутнього споживача та на те, що в блаженних умовах ідеального устрою і побуту буде кому жити. Якщо б із досягненням досконалості приходив кінець історичному процесу, згас би сам час, тоді з утопічної точки зору життя втратило би всякий сенс. Історія отримала б характер безплідного та нерозумного збирання нікому не потрібних цінностей. Утопіст повинен стверджувати, що «історія» довше «прогресу». Ідеал тут виступає в якості факту досягнутого майбутнього, заради якого і здійснюється історія.

Суперечливе відношення утопії до історії виступає як результат її раціоналістичності. Ідея раціонально побудованого світу, суспільства на принципах розуму як реалізації розумного суспільного ідеалу, присутня в будь–якій утопії. Ця тенденція йде ще з античної утопії, де найбільш чітко вона проявилася в «Ідеальній державі» Платона. Починаючи з його утопії в давньогрецькій філософії виокремлюється дещо інша лінія у відношенні до міфу, як основи античної свідомості та світогляду. В області соціального пізнання міфологія переростає у вчення про державу, а точніше у вчення про ідею держави. Змінюється не тільки форма вираження знань про природу та суспільство, а й виконуючі соціальні функції. Якщо для міфології характерна функція підтримки усталеності в суспільстві через збереження та постійного відтворення традиційних форм знання і поведінки, то в утопії стверджується певний ідеал суспільного ладу, поданий як мета перетворення існуючого суспільства та основа його критики. Критичний погляд на соціальну дійсність – ось та корінна відмінність утопії від міфу, її крок до раціонального знання. Проте слід відмітити, що цей крок не передбачає повного розриву з міфологічною свідомістю, але й відштовхує її на другий план, відводячи допоміжну роль. Теоретичне обґрунтування та критична оцінка існуючого напроваджені на пошук нових моделей поведінки і становлять задачі зміни існуючих відносин у напрямку, що визначається пізнанням істини про світ [10,с.49]. Мова йде про те, що вже не міф, а розум повинен керувати людиною у всіх його проявах – від частого життя до будови держави: правильне бажання та правильні поступки випливають із знання істинного блага. Як наслідок характерна міфологічному мисленню функція дотримання традиції, змінюється авторитетом розуму або раціонального обґрунтування, з яким пов'язане радикальне відкидання всього, що виникло в ході історичного процесу як неістинного.

Утопіст розглядає ідеальне суспільство як продукт людського розуму та волі в протилежності реально існуючому суспільству як результату дії розривлених і стихійних сил. З категорії онтологічної та гносеологічної раціоналізм в утопії перетворюється на категорію соціальну та становиться синонімом справедливості. В своєму прагненні зрозуміти світ людини виключно на основі розуму та побудувати його загалом на принципах розуму утопізм являється розширенням та абсолютизацією класичного раціоналізму [8,с.314]. Поняття соціальної та історичної необхідності отожднюється з принципами розуму, які в свою чергу співпадають з мріями про якнайкраще суспільство. Суспільство як і людина повністю підпадають під юрисдикцію розуму. Всі соціальні утворення розглядають–

ся як продукти умисної раціональної діяльності людини. На цьому стоїть утопічна критика реального суспільства, як того, що побудоване на обмані, насиллі та інших негативних сторін людського життя. В даному випадку прослідковується ще одна утопічна риса – розподіл світу на «видимий» (не істинний) та «невидимий» (істинний), яка буде сприйнята багатьма утопістами. Світ «видимий» є лише слабкою подобою світу «невидимого», іматеріальні ідеї та сутності якого виступають прототипами видимих речей. Ідеальний світ протистоїть звичному нам світу не тільки логічно та онтологічно, а й аксіологічно – як блага – злому. В такому розмежуванні двох світів – істинного та неістинного – виявляється метафізична основа вчення про істинну або неістинну досконалу державу. В такому співвідношенні світів ховається призив до всього найвищого та кращого, що згодом переросте в ідеал, який стане на основі описаної дихотомії індикатором утопічної думки.

Проведений вище аналіз проблеми взаємодії утопії та історії надає можливість зробити такі висновки. Насамперед необхідно відзначити, що дійсно утопія та історія несуміжні категорії. Той образ досконалого ладу, який пропонує утопічний ідеал, не вміщується в межі реального соціального буття людини. Коріння такої «відірваності» утопії від дійсності виходять з критики реальних суспільно–політичних устоїв, прагнення їх не просто змінити, а перетворити на значно протилежні. Саме таке прагнення утопіста віднайти ідеальний образ, в якому б все, що звертає увагу на будь–які суспільні суперечності в сучасному йому суспільстві було б перетворено з значним позитивним перетворенням на «рай» на землі. В цьому випадку достатньо лише згадати середньовічні хлібастичні рухи та навіть згадувані в даній роботі комунітарні експерименти. Та обставина, що жодна з створених утопічних общин не проіснувала довгий час, вже говорить про неможливість існування утопії в межах реальності. Утопія не сумісна з практичною її реалізацією. Вона існує в своєму світі, трансцендентно від наявного.

З іншого боку, вступаючи у конфлікт з історичним процесом, утопія являється його породженням. Сама дійсність соціального буття, з усіма його негативними відтінками формує утопічний ідеал, надає йому певний характер, спрямованість (суспільно–політичний образ, науковий та інші). Тому, з огляду на означені вище судження, слід звернути увагу на ту важливу обставину, що якщо утопія й суперечить історії (особливо у питанні її реалізації), то разом з цим вона й виступає її невід’ємним атрибутом.

Список використаних джерел

1. Баталов Э. Я. Социальная утопия и утопическое сознание в США / Эдуард Яковлевич Баталов. – М.: Наука, – 1982. – 335 с.
2. Золотоносов М. Усомнившийся Платонов / М. Золотоносов. // Нева. – 1990. – № 4. – С.176–190.
3. Лучанкин А. И. Идеал и утопия: проблемы социопозтики праздника / А. И. Лучанкин. // Идеальное как продукт исторического развития человечества: сборник научных трудов / отв. ред. В. И. Плотников; Урал. гос. ун–т. им. А. М. Горького. – Свердловск: УрГУ, 1989. – С.102–117.
4. Малыгина Н. М. Идеино–эстетические искания А. Платонова в начале 20–х годов. («Рассказ о многих интересных вещах») / Н. М. Малыгина. // Русская литература. – 1977. – № 4. – С.158–165.

5. Мильдон В. И. История и утопия как типы сознания / В. И. Мильдон. // Вопросы философии. – 2006. – № 1. – С.15–24.
6. Платонов А. Котлован: Повесть / Андрей Платонов. – СПб.: «Азбука – классика», 2004. – 192 с.
7. Платонов А. Чевенгур: Роман / Андрей Платонов. – М.: Худож. лит., 1988. – 411 с.
8. Теория познания: В 4 т. / под ред. В. А. Лекторского, Т. И. Ойзермана; АН СССР, Ин-т философии. – М.: Мысль, 1991 – 1995. – Т.4. – Познание социальной реальности. – 1995. – 431 с.
9. Чаликова В. Утопия рождается из утопии: Эссе разных лет / Виктория Чаликова. – Лондон: Overseas Publications Interchange Ltd, 1992. – 217 с.
10. Черткова Е. Л. Специфика утопического сознания / Е. Л. Черткова. // Вопросы философии. – 2001. – № 7. – С.47–56.
11. Черткова Е. Л. Утопия как тип сознания / Е. Л. Черткова. // Общественные науки и современность. – 1993. – № 3. – С.71–93.
12. Флоровский Г. В. Метафизические предпосылки утопизма / Г. В. Флоровский. // Вопросы философии. – 1990. – № 10. – С.78–98.

Окорочкова В.В. Коллизии соотношения утопии и истории

Проводится анализ соотношения таких двух категорий как «утопия» и «история». Раскрывается сущность проблемы их взаимодействия, отмечены те вопросы, которые вызывают резкую несовместимость между ними. Для эффективности исследования автор приводит известные научные суждения, гипотезы, которые разъясняют всю важность данной проблематики. Ставится ударение на невозможности использования лишь однозначного подхода к ее решению и необходимости независимого от какой либо отдельной концепции взгляда.

Ключевые слова: утопия, утопическое сознание, история, трансцендентность, «коммунитарные эксперименты», метафизичность.

Okorokova, V.V. Collisions of a parity of Utopia and history

In article the analysis of a parity of such two categories as a Utopia and history is carried out. Essences of a problem of their interaction, those questions which cause sharp incompatibility between them reveal. For efficiency of research the author results known scientific judgements, hypotheses which explain all importance of the given problematics. In article the accent on impossibility of use of only unequivocal approach to its decision and necessity independent from what or the separate concept of a sight becomes.

Key words: Utopia, utopian consciousness, history, transcendence, «community experiment», metaphysics.

Синергетична модель пізнання соціоісторичної реальності

Досліджується специфіка функціонування новітньої пізнавальної моделі соціоісторичного буття людства в рамках сучасної синергетичної методології, виявляються риси і особливості постнекласичних стратегій конструювання історичної реальності, їх методологічний та евристичний потенціал.

Ключові слова: синергетика, теорія самоорганізації, постнекласична раціональність, модель, історія, соціальність, історичне пізнання, евристичний потенціал.

Основною темою більшості інтелектуальних дискусій нашого часу виступає постулювання кризи класичних наукових засад, методологічних принципів та стратегій пізнання дійсності. Кризовий стан сучасної науки має свої як зовнішні, так і внутрішні передумови і особливості. До зовнішніх належать, передусім, соціально–економічні трансформації, що дезавуюють роль і значення науки в сучасному світі, втрата універсально–істинісного статусу наукового знання, власне, сама зміна поколінь в науковому середовищі, яка з необхідністю веде до зміни методологічних орієнтирів та зміщення акцентів у наукових дослідженнях. Внутрішні причини кризи носять більш глибокий характер, вони знаходять свій вияв у переосмисленні предмету й об'єкту пізнання, стратегічних пізнавальних підходів, специфіки взаємодії дослідника з матеріалом, його інтерпретації, стосуються передусім аналізу змісту отриманих результатів та форми їх викладу. Означені тенденції знаходять своє відображення практично у всіх площинах наукового життя. Процеси, що відбуваються тут, мають вихід безпосередньо в сферу конструювання новітньої соціальної реальності через комплекс гносеологічних і онтологічних формоутворень.

З середини 80–х років XX століття у вітчизняній та західній літературі з'являється нова дефініція для позначення сучасного етапу розвитку наукового знання, що відображається в термінах «постнекласики» або «постнекласичної раціональності». Формується нова картина світу – постнекласична, концептуальним гносеологічним ядром якої стає синергетика – теорія нелінійного розвитку, або, іншими словами, теорія

самоорганізації¹. Виникнувши в середовищі природничих, прикладних наук (фізики, хімії, біології), синергетичний підхід достатньо швидко поширився на сфери гуманітарних дисциплін, позиціонуючи себе як універсальна наукова методологія, своєрідна «метанаука». В рамках суспільствознавства дуже популярним стає поняття «соціальна синергетика», як елемент загальної теорії самоорганізації, об'єктом уваги якого є сфера соціальної проблематики. Однією з найважливіших проблем соціосинергетики стає створення нової (постнекласичної) моделі історичного розвитку, в межах якої досліджується і одночасно конструюється історична реальність на базових принципах синергетичного підходу. Поява в останній час значної кількості публікацій, в яких в тій чи іншій мірі розглядається означена проблематика, свідчить про зростаючий інтерес наукової спільноти до питань, пов'язаних з розробкою нової методології історичного пізнання в межах гносеологічних конструктів синергетики. Варто відзначити, що в сучасній науковій літературі не існує єдиної точки зору на синергетичні спроби створити новітню картину соціоісторичної практики людства. Спектр оцінок дуже широкий – від нігілістичного заперечення до безумовного схвалення. Необхідний всебічний аналіз гносеологічної та евристичної цінності подібних пізнавальних конструктів та їх методологічного значення для історико-філософської думки. Цим і визначається актуальність даної статті.

Загальнонаукова теорія самоорганізації представлена в роботах В. Аршинова, В. Буданова, С. Капиці, О. Князевої, С. Курдюмова, І. Пригожина, І. Стенгера, В. Стюпіна, Г. Хакена та ін. Проблеми соціальної самоорганізації, розкриття сутнісних характеристик цього процесу знайшли відображення в роботах російських та західних дослідників О. Астаф'євої, А. Байхерена, В. Василькової, С. Гамаюнова, К. Делокарова, М. Єльчанінова, Г. Котельникова, Д. Мак–Клоски, А. Панаріна, В. Фоміна та ін. Аспекти та проблеми синергетичного підходу до історичної практики людства репрезентовані в працях А. Андреева, Л. Бородкіна, В. Бранського, М. Іонова, М. Левандовського, Г. Малинецького, С. Пожарського, М. Сапронова, Е. Топольського, П. Турчина, Н. Хайеса, М. Шермера, В. Шмакова та ін.

На теренах вітчизняного філософського простору широкий спектр проблем синергетики як новітньої методології знайшов своє відображення в роботах І. Добронравової, Л. Бевзенко, М. Кисельова, В. Лук'яня, В. Лутая, Л. Сидоренко та ін.; соціальний контекст синергетичних пошуків репрезентований в творчості С. Клепко, С. Кримського, В. Крисаченка, Л. Солов'я, С. Цимбал, С. Яковенко та ін. Разом з тим практично відсутні роботи, в яких досліджуються синергетичні версії соціально-історичного процесу, варіанти його осмислення, моделі історичного пізнання в рамках новітньої постнекласичної раціональності.

1 Необхідно відзначити, що в сучасному науковому співтоваристві до сьогодні немає єдиної точки зору на окреслення змістовних характеристик поняття «синергетика», запропонованого в 1980 р. німецьким дослідником Г. Хакеном. В літературі, вітчизняній і західній, вживається цілий ряд понять, що визнаються синонімічними: «теорія самоорганізації», «концепція нелінійної динаміки», «теорія дисипативних структур», «теорія динамічного хаосу». Разом з тим, в рамках окремих наук для фіксації синергетичного підходу до вирішення вузькоспеціалізованих проблем дослідники оперують термінами «нелінійна, нерівномірна термодинаміка», «еволюційна хімія», «теорія предбіологічної еволюції» тощо. В останній час в літературі виділяється три основні «тлумачення» синергетики: синергетика як наука, як всезагальна методологія і як основа постнекласичної картини світу.

Мета статті – розкрити специфіку функціонування соціосинергетичної моделі в площині історичного пізнання, виявити її сильні і слабкі сторони та евристичну значущість для сучасного етапу розвитку соціо-гуманітарного знання.

Кризовий стан сучасної гуманітарної науки, передусім в площині випрацювання адекватних викликам часу гносеологічних стратегій і пізнавальних підходів до дослідження нової соціоісторичної реальності, репрезентованої в літературі як постнекласичний етап історичного буття людства стає предметом уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Як справедливо відзначає російський дослідник І. Ковальченко, «теоретико–методологічна криза охопила не тільки російську, але і взагалі світову науку. Під кризою ми розуміємо не лише застій чи занепад (як це часто трактується), а таку поляризацію теоретико–методологічних поглядів, що розриває єдність суті історичного пізнання» [4, с.3]. Означена тенденція знаходить свій вияв в рамках історико–філософської рефлексії, де відбувається перегляд попередніх, класичних методологічних парадигм конструювання історичної дійсності, які поступово втрачають у новому історичному просторі свій універсально–методологічний характер, статус норм, правил, критеріїв оцінки соціально–історичного буття. Пошук шляхів оптимізації пізнавальної діяльності є спрямованим на створення якісно нової методологічної позиції, що акумулювала в собі найкращі здобутки наукового знання минулого, включивши їх в пізнавальну практику сучасності.

Одним із провідних напрямків сучасного наукового знання, в межах якого відбувається цей процес, стає синергетика, позиціонуючи власні пізнавальні стратегії в якості універсальної наукової методології, що «придатна» до застосування не лише в площині прикладних дисциплін, а й в рамках проблематики наук соціогуманітарного профілю. Відбувається інфільтрація понятійно–категоріального апарату синергетики в структуру гуманітарного знання і, одночасно, мають місце спроби використання математичних моделей синергетичної теорії нелінійних динамічних систем і математичної теорії хаосу для дослідження проблем соціальних наук.

Така ситуація викликала до життя широкий спектр реакцій, переважно негативного характеру, з боку вчених–гуманітаріїв. Це пов'язано, передусім, з «вторгненням» в предметну площину суспільствознавчих дисциплін інструментарію та пізнавальних стратегій природознавства, спробами переосмислення традиційних проблем історії, філософії, соціології, психології, культурології в руслі синергетичності, нелінійності, що, на думку більшості представників означених наук, сприяє втраті ними своєї самоідентичності та посилює кризові процеси в рамках даних наукових дисциплін.

Разом з тим, варто відзначити, що існує інших підхід до спроб синергетики «працювати» в предметному полі гуманітарних наук. Він базується на постулюванні доцільності (необхідності) знищення кордонів між природознавством і суспільними науками, внаслідок чого відкривається можливість створення нової картини світу. Синергетика тут виявляє себе як всезагальна методологія, використання якої дозволить подолати методологічну кризу суспільствознавства і дати відповідь на більшість питань гуманітарного знання. Перед наукою відкриваються нові можливості, розширюється горизонт пізнавальної діяльності, ускладнюється

спектр проблематики. Синергетика стає своєрідним «рятівним кругом» для суспільствознавства, передусім в площині методології.

До недавнього часу в сфері історіософського знання виділялися дві основні парадигми дослідження специфіки історичного процесу – класична (лінійна) та некласична (постмодерна). Вихідним пунктом першої виступає принцип історизму, який вимагає розглядати суспільну дійсність як змінну в часі і просторі, тобто таку, що знаходиться в постійному розвитку. Результатом даного підходу є створення лінійно–прогресистської моделі, в рамках якої історія розглядається як єдиний, цілісний процес, що складається з окремих етапів. Кожен наступний діалектично заперечує попередній етап, а сам розвиток відбувається у прогресивному напрямку.

Альтернативою класичній історичистській парадигмі стала постмодерністська методологія пізнавальної діяльності. Тут історичне буття людства розглядається як плюральна, індетермінована система, в якій не «спираюються» об'єктивні історичні закони і взагалі відсутня причинно–наслідкова взаємодія. Характерною ознакою такого бачення є втрата історичним процесом своєї цілісності і розгляд його як децентрованої структури. В постмодерністській парадигмі критичній рефлексії піддаються намагання створити єдину універсальну модель історичної світобудови як центрованої системи, що має характер кінечності, завершеності.

В останні два десятиліття відбувається процес формування нової гносеологічної стратегії в рамках як суспільних наук в цілому, так і в сфері історичного пізнання зокрема, теоретичною і методологічною основою якої виступає комплекс синергетичних теорій та концепцій. Фактично, «вирастаючи» з постмодерністської традиції розгляду історичної практики людства, синергетика² «переносить» в свої пізнавальні конструкції ідеї нелінійності історичного процесу, поліваріативності розвитку подій і явищ, індетермінованості історичної практики, заперечення причинно–наслідкової взаємодії. Під сумнів ставиться цілісність (єдність) всесвітньо–історичного процесу, його прогресистська спрямованість. Стержневий принцип класичної історичистської методології – діалектичний характер суспільно–історичного розвитку (перехід від нижчих форм суспільного буття до вищих), репрезентований, передусім, в теорії суспільно–економічних формацій, замінюється в рамках синергетики принципом можливої варіативності.

Класична парадигма бачення історичної еволюції базувалася на уявленні про жорстку причинно–наслідкову детермінацію, взаємозв'язок всіх чинників і факторів, що впливають на розвиток людського суспільства. Момент випадковості, спонтанності, непрогнозованості «виносився за дужки», розглядався як такий, що не здійснює суттєвого впливу на історичний поступ, окремі, локальні дії індивідів не могли визначати еволюційний рух людства. Періоди кризи, розбалансованості елементів єдиної історичної системи трактувалися в класичній моделі як негативні, як такі, що порушують внутрішню логіку історичного процесу і мають бути обов'язково подолані. Натомість в постнекласичних (синергетичних) уявленнях про історію надзвичайно важлива роль відводиться саме таким періодам «нестабільності», коли порушується причинно–наслідковий взаємозв'язок і людство змушено реагувати на виклики часу, «обираючи»

2 В цьому контексті ми ведемо мову про соціосинергетику як комплекс теорій і концепцій, предметом уваги яких є сфера соціального та історичного буття людини, абстрагуючись від сфери природознавства.

з можливих варіантів подальшого розвитку найкращий. Ця позиція має багато спільного з т.з. «різноматичною» моделлю світобудови в рамках постмодерну, згідно з якою світ уявляється як децентрована хаотична «грібниця», окремі елементи якої існують за своїми алогічними законами і не перетинаються, не взаємодіють з іншими.

Разом з тим, не варто розуміти синергетичний підхід як «модернізований» постмодернізм. Як зауважує один із авторів теорії синергетичного бачення історії В. Бранський, постмодерністські версії історичного розвитку (в його тлумаченні вони отримали назву «надмодернізм») не в повній мірі позбавлені недоліків класичної історіософської парадигми. Він пише: «Їх новизна в порівнянні з концепціями цивілізації полягає не у врахуванні ролі хаосу в історії... а в запереченні ролі порядку і, тим самим, творчої сили хаосу. Соціальна синергетика показує, що надмодернізм являється стадією підготовки до формування справжнього (конструктивного) постмодернізму» [2,с.125].

В останнє десятиліття в науковій літературі, переважно російській, з'являються публікації, в рамках яких мають місце спроби «впорядкування хаосу» синергетичних версій соціально-історичного розвитку. На думку багатьох дослідників, вони можуть бути локалізовані в трьох основних площинах. В межах першої відбувається розробка теоретичних засад нелінійного реконструювання історичної практики на основі методологічних напрацювань синергетики в сфері природознавства. До них, зокрема, можна віднести «теорію ритмокаскадів» В. Буданова, концепцію «теоретичної історії» (як альтернативи «традиційній», класичній) Г. Малинецкого, синергетичний підхід в історичних дослідженнях М. Сапронова тощо. В межах другої мають місце спроби дослідження історії людського розвитку як нелінійної системи, як такої, що знаходиться в стані нестабільності і нерівноваги. Вони представлені в теорії «історичної синергетики» С. Гомаюнова та «синергетичній моделі історії» А. Назаретяна. Третя площина синергетичних пошуків – спроба переосмислити неklasичну (постмодерністську) модель історичного розвитку на засадах синергетичної картини світу. Вона знаходить свою репрезентацію в теорії «синергетичного історизму» В. Бранського та С. Пожарського. Можна констатувати, що проникнення синергетики в предметне поле та проблематику соціоісторичного пізнання відбувається досить впевнено. Зрозуміло, що цей процес довготривалий і ще сприймається багатьма істориками досить скептично. Разом з тим, як відзначає один із найвідоміших представників синергетичного підходу до пізнання соціоісторичної реальності С. Гомаюнов, ніні «виникає нова модель методології історії *композиційного* характеру. Не йдеться про те, щоб всі дослідники в обов'язковому порядку переходили на мову синергетики чи будували дедуктивні зв'язки з іншими науковими напрямками. Необхідна лише коректне опрацювання тих зв'язків, що вже існують, з виділенням спільних факторів, які проявляються в підходах до різних класів об'єктів в історії. По мірі виконання цієї роботи ми зможемо говорити про становлення багатовимірного мислення в історичному пізнанні» [3,с.105].

Базовою, фундаментальною засадою синергетики є розгляд світу як своєрідного спектру нелінійних динамічних систем, що розвиваються за власною (внутрішньою) логікою і в процесі розвитку проходять певні «критичні точки» (в термінах синергетики – «точки біфуркації»), в яких відбувається вибір варіантів подальшої еволюції системи. Точки біфурка-

ції – це моменти хаотичності, нерівноваженості системи, моменти кризи і нестабільності. В такі періоди функціонування системи значно зростає роль випадковості, спонтанності. В рамках класичної моделі історії на це не зважали, в синергетичній теорії ці фактори набувають великого значення. Один із авторів постнекласичної версії історичного процесу Г. Малинецький вважає, що «традиційна історія робила акцент на вивченні конкретного історичного шляху і була звернена в минуле. Теоретична історія (синергетична – **Авт.**) може поставити на перше місце *не тільки реальність, а й можливість, ситуації вибору, точки біфуркації історичного процесу*» [5, с.100–101].

Апелюючи до своїх висхідних постулатів, синергетика намагається розглядати історію як складну нелінійну систему, в якій присутній розвиток і динаміка. Але, на відміну від класичного історизму, де розвиток мав поступальний характер і був причинно–наслідково зумовлений, в рамках синергетичної моделі він розглядається як спонтанність, перехід від одного стану існування системи до іншого. Сама нелінійність системи визначає потенційні варіанти її подальшого існування, разом з тим вони не можуть бути задані наперед. «Нелінійні процеси неможливо надійно спрогнозувати, бо розвиток відбувається через випадковість вибору шляху в момент біфуркації» [1, с.62].

Це яскраво ілюструється в рамках синергетичного концепту «народження порядку з хаосу». Суть його полягає в наділенні хаосу внутрішньою «творчою силою», здатною породжувати новий стан порядку, який потім знову трансформується в хаос, але вже на більш складному рівні буття системи. Власне, стан порядку, як і стан хаосу – це лише окремі елементи функціонування системи. Вибір шляхів подальшого існування «історичної системи» залежить від внутрішніх процесів в ній, поза зовнішнім впливом на неї.

На думку більшості сучасних апологетів соціосинергетичного підходу, лінійність, спрямованість історичної динаміки (в значенні визначеності вектору руху) в історичній практиці людства зустрічається дуже рідко. Натомість, фактор непередбачуваності, спонтанності в поведінці «історичної системи» починає домінувати, проявляючи себе у впливі т.з. «незначних причин» на функціонування системи. Яскраві приклади цього – функціонування держав в періоди соціальних потрясінь, воєн, революцій, природних катаклізмів тощо. В такі моменти надзвичайно посилюється роль і значення особистості в історії, яка своєю волею може змінити хід подій, «перенаправити історичну енергію» в інший напрямок. Про це пише один із «батьків–засновників» синергетики І. Пригожин, який зазначає, що «історія людства не зводиться до основоположних закономірностей чи до простої констатації подій. Кожен історик знає, що вивчення виключної ролі окремих особистостей передбачає аналіз соціальних і історичних механізмів, що роблять цю роль можливою. Знає історик і те, що без існування даних особистостей ті ж самі механізми могли породити іншу історію» [7, с.54–55].

Це і є час «біфуркаційного максимуму», коли система знаходиться в стані нерівноваги, коли «не працюють» старі детермінації, а нові ще не створені. Формується своєрідне «поле можливостей», в рамках якого відбувається становлення нового системоутворюючого фактору, окреслюється перспектива подальшого розвитку, визначається новий вектор соціального руху. Впорядкованість і закономірність в такі моменти щезає,

соціальна система самоорганізується (точніше – «переорганізується»), а рушійні сили цього можуть бути взагалі не проявлені, або не є настільки яскраво виражені. Хаос в цих «точках біфуркації» породжує новий порядок, який визначається лише як певний, тимчасовий етап функціонування даної системи. Варіативність шляхів подальшого розвитку історії зумовлюється наявністю внутрішньої здатності у системи до самоорганізації і самовідновлення в нових формах.

Репрезентована в рамках синергетичного підходу модель соціоісторичного розвитку являє собою альтернативу як класичній (лінійній) теорії так і некласичній (постмодерністській) версії історичного процесу. Закономірно, що більшість її засадничих принципів і положень викликали різні оцінки в середовищі істориків, філософів, соціологів тощо. Дискусії, які мають місце в сучасній науковій літературі, пов'язані, передусім, з визначенням обґрунтованості і аргументованості синергетичних уявлень про історію як нелінійну систему, здатну до самоорганізації, з формуванням новітніх ґносеологічних конструктів, які за своєю суттю є протилежними класичним моделям, власне, з аналізом спроможності синергетики не тільки працювати в предметному полі історіософських дисциплін, а й шукати відповіді на «вічні» питання соціоісторичного буття людства, вирішувати комплекс теоретичних і практичних проблем історичної науки.

Прихильники постнекласичної парадигми, відзначаючи великий методологічний та евристичний потенціал синергетичної пізнавальної моделі стверджують, що вона акумулює здобутки як класичного так і некласичного підходів поза абсолютизацією жодного з них. Так, на їх думку, в рамках синергетики фактично «знімається» невирішеність класичного питання про закономірність і випадковість в історичному розвитку, знаходять власне тлумачення проблеми історичного детермінізму, природи соціальних криз, отримує нову інтерпретацію проблема рушійних сил та ролі видатних постатей в історії, відкриваються широкі можливості в сфері соціально-історичного планування та прогнозування. Важливими для синергетичної теорії історії також стають проблеми критеріїв та спрямованості суспільного прогресу та універсальності соціальних ідеалів, що були «винесені за дужки» в межах постмодернізму. Особливої ваги і значення набуває проблема коеволюції – співіснування людини і природи в контексті відповіді на питання про необхідність втручання людини в природне середовище та його перетворення. Вирішення цих та інших питань в рамках синергетичних пізнавальних практик дасть можливість вийти за межі жорсткої причинно-наслідкової детермінації класики і уникнути аморфності, розмитості, суб'єктивності, притаманних постмодерністським моделям пізнання історичної дійсності.

Закономірно, що входження синергетики в гуманітарну сферу в цілому та в площину історичних досліджень зокрема ще сприймається багатьма вченими досить негативно. Але позитивним є той факт, що сама синергетика виступає тут не як універсальна, генералізуюча теорія історичного процесу, а лише як одна з можливих моделей пояснення проблем історичного буття людства, внутрішньо інтегрована в ґносеологічні конструкти історичних дисциплін. Адже, як відзначає один з найвідоміших теоретиків синергетичного підходу до історії С. Гомаюнов, «шлях, по якому ідеї наукової синергетики прийшли в сучасну історичну науку, може скласти уявлення, що синергетика альтернативна історії, що вона привноситься в

історію. В дійсності синергетика за своєю природою *історична*,... поняття «історична синергетика» тавтологічно, бо синергетика не може бути неісторичною» [3, с. 106]. Можливості та евристичний потенціал синергетики в історичному пізнанні надзвичайно великі, особливо в сфері соціального прогнозування, моделювання варіантів розвитку подій, виявлення скритих механізмів та детермінант суспільно-історичної практики, разом з тим його не варто абсолютизувати, щоб не повторювати методологічних помилок минулого і адекватно реагувати на сучасні виклики історії.

Список використаних джерел

Бородкин Л. «Порядок из хаоса»: концепции синергетики в методологии исторических исследований / Л. Бородкин // Новая и новейшая история. – 2003. – № 2. – С.56–69.

Бранский В. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории / В. Бранский // Общественные науки и современность. – 1999. – №6. – С.117–127.

Гомаюнов С. От истории синергетики к синергетике истории / С. Гомаюнов // Общественные науки и современность. – 1999. – № 6. – С.99–106.

Ковальченко И. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах / И. Ковальченко // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С.3–33.

Малинецкий Г. Нелинейная динамика – ключ к теоретической истории / Г. Малинецкий // Общественные науки и современность. – 1996. – № 4. – С.98–112.

Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант: К решению парадокса времени / В.И. Аршинов (ред.), Ю.А. Данилов (пер.). – М.: Прогресс, 1999. – 266 с.

Павлов Ю.В. Синергетическая модель познания социоисторической реальности

Исследуется специфика функционирования новой познавательной модели социоисторического бытия человечества в рамках современной синергетической методологии, определяются характерные черты и особенности постнеклассических стратегий конструирования исторической реальности, их методологический потенциал.

Ключевые слова: синергетика, теория самоорганизации, постнеклассическая рациональность, модель, история, социальность, историческое познание, эвристический потенциал.

Pavlov, U.V. A synergetic model of the cognition of social–historical reality

In the article specialty of function the most latest model of the cognition social and history existence of mankind within the framework of the modern synergetic methodology is examined; features and peculiarities post–non–classical strategies of the construction of historical reality, their methodological and evristic potential are analyzed.

Key words: synergetic, theory of self–organization, post–non–classical rationality, model, history, sociality, history cognition, evristic potential.

Історичної пам'яті і творча діяльність особистості: проблеми взаємозв'язку

Розглядається історична пам'ять як соціально-філософська проблема сьогодення і найбільш важливий концепт суспільної свідомості, перед яким стоїть висока мета – формування духовності нації та, зокрема, творчої особистості.

***Ключові слова:** історична пам'ять, творча особистість, взаємозв'язок.*

Актуальність даної теми нині очевидна: однією з яскравих ознак сучасного духовного життя нашого суспільства є відродження та формування історичної пам'яті. Неспроста за останні десять років вона стала об'єктом наукового дослідження відомих учених держави – академіка НАН України П. Толочка, Л.Губерського, В.Андрушенка, В.Вашкевича, М.Михальченка, В.Романця, Ю.Прилюка, Н.Поліщука, М.Поповича, Г.Грабовського, М.Мальованого та інших. Розглядалися окремі поняття окресленого дослідження, психологія та духовність творчості, однак ніхто із вітчизняних науковців всебічно не розглядає історичну пам'ять в контексті творчої діяльності особистості. Історична пам'ять, – це здатність народу, зокрема – особистості відтворити об'єктивний досвід минулого, вивчити і знати свою материзну й відтак – формуватися духовно, забезпечуючи безперервний зв'язок між пройденим та сучасним.

Рішучий поворот до пробудження історичного минулого народу настільки значний, що сьогодні навіть не зручно повторювати твердження, що набули характеру банальності, про важливість розвитку історичної пам'яті народу, про необхідність звернення до пракоренів, щоб уявити глибинні причини нашого теперішнього стану, про те, що через осмислення історії реалізується орієнтація особистості в соціальному просторі й часі, без чого неможливий розвиток повноцінної самосвідомості, а тим самим й ствердження людської гідності. Важливість освоєння власної історії усвідомлена українським суспільством, адже ми і є свідками й маємо бути учасниками з відродження та формування історичної пам'яті нації й, зокрема, особистості. Зусиллями філософів, істориків, публіцистів повертаються із забуття віхові для народу імена, події, цілі епохи, що донедавна були невідомі не лише широкому загалу читаючої публіки, а й фахівцям–науковцям, хоч, скажімо, особистості своєю творчістю та життєдіяльністю відомі далеко за межами України.

Як відомо, кардинальні зрушення у пам'яті не обмежуються збагаченням фактуального складу її, а рішуче переоцінюються ті факти й події, що раніше складали базис історичних знань духовної культури. Пам'ять людська – діяльність мисленнєвого засвоєння, тобто творче відтворення з уявлень того, що ми називаємо вічністю. Звісно, чимало вагомого, чим

має гордитися нація, повертається із забуття до народу. Багато ж з того, що донедавна розташовувалось на вищому щаблі ієрархічної системи цінностей, нині піддається рішучій критиці й пересувається в сферу негативних явищ минулого, переосмислюється, здобуває наукову оцінку сучасників згідно вимог об'єктивізму й історичної правди. Місце ж, що звільняється, посідають «персонажики» та дрібні особистості, про яких, якщо й згадували, то лише аби підкреслити акційну, негативну роль, що її, як обґрунтовують джінсові науковці, вони ніби то відіграли в історії.

Справа в тім, що всі зміни й зрушення, що відбуваються в історичній пам'яті національної духовної культури, обмежуються, по суті, фактуальним базисом її. Тут справді проведено значну роботу з відродження із забуття численних свідчень минулого. Докладаються рішучі зусилля до переміщення відомих фактів на шкалі позитивних і негативних, прогресивних і реакційних явищ минулого. Ми таки багато нового дізнались, наприклад, про роль церкви в українській історії (Є.Сверстюк)), запорожців, козаччину, великих українців – І.Мазепу й П. Орлика, М. Аркаса, М.Грушевського й В.Винниченка, М.Драгоманова, Н.Махна й Степана Бандеру, про голодомор початку 30-х років, ми читаємо вірші В.Стуса та В.Симоненка і твори українців діаспори, доля яких занесла далеко за межі Батьківщини.

Але сам по собі фактуальний базис не є самодостатнім компонентом історичної пам'яті народу. Справжній характер і рівень розвитку національної історичної свідомості відзначається не лише обсягом знань про події минулого та системою розташування їх на шкалі історичних цінностей та ролі у формуванні творчої особистості. Визначальним тут є той сенс, смисл якого набувають ці факти для української культури, суспільної свідомості, загальне розуміння та сприйняття історії. Саме в такому розумінні одержані результати є надто скромними. «На жаль, – як справедливо стверджує академік АПН України Віктор Андрущенко, – історичне пізнання, як і викладання історії в школі в повоєнний період, виявилися спотвореними, а соціально-історична пам'ять деформованою. Вони були повністю підпорядковані вихованню «активних будівників комунізму», а це зумовило класовий підхід до добору змісту, методів і форм організації навчально-виховного процесу, культурних надбань, історичного пізнання та виховання в цілому»[1].

Тому й вкорінені в пам'яті нашої стереотипи опираються тим змінам, що їх вимагає історична справедливість. Опір цей настільки значний, що навіть тоді, коли під тиском фактів стає неможливим ігнорувати їх, ми лише імітуємо зміни для того, щоб лишитися звичними у непересічному світі. Саме тому всі зусилля по включенню до актуального складу історичної пам'яті нових свідчень та оцінок виявляються всього лише примітивним популяризаторством, яке не так сприяє відродженню справедливості, як пристосовує історичну спадщину до звичних соціальних кліше. У вивченні далекого і недалекого минулого вчений має перейматися не стільки наслідками історичних явищ (хоч, звичайно, і ними), скільки причинами. Адже пошуки всіх наших бід винятково у зовнішніх обставинах не ведуть до критичного самоусвідомлення нації, а відтак, і не мають користі для її майбутнього. Ось саме при вивченні таких історичних суперечностей і має проявитися характер творчої особистості, яка уособлює своєрідний національний дух народу й відроджує історичну справедливість.

Якщо спробувати схематизувати різноманітні підходи до історичного минулого, то їх можна, мабуть, звести до наступного. Перша піддає

рішучий критичний переоцінці нещодавнє минуле. На місце зафарбованої в рожеві тони картини історичного поступу України, що в «дружній» родині вільних народів крокувала до «світлого комуністичного майбуття», прийшло глибоко критичне осмислення трагічних сторінок нашої історії, де епоха застою змінювала період волюнтаризму, а він, в свою чергу, приходив на зміну кривавій епосі панування культу особи, що встановився після жорстоких розправ та несправедливостей різних років. Історія до 1 грудня 1991 року уявляється у вигляді довгої шеренги злочинів (культ особи Й. Сталіна, «хрущовська відлига» та «брежнєвсько-сусловський ідеологічний тиск»), що завели українське суспільство до глибокої кризи, вихід з якої вбачався тільки через об'єктивне вивчення попередньої історії та зроблено відповідні висновки. Історична пам'ять того періоду виявилася спотвореною.

Друга тенденція спрямована на відтворення позитивних традицій вітчизняної історії як ґрунту для подальшого поступу на шляху утвердження вільної, незалежної України. Істотно новим тут є характер тієї традиції, що розглядається у спадковому зв'язку з сучасністю. Саме в межах цієї традиції і розпочався процес активного формування творчої особистості, представники якої інтенсивно вивчають діяльність І. Мазепи, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, Н. Махна, діячів українського руху шістдесяти років тощо. При цьому фактуальний базис, на який спиралось попереднє, не в повній мірі об'єктивне бачення історії, поступово вилучається з поля зору історичного дослідження, витісняється з пам'яті духовної культури.

Зрештою, третій підхід стверджує погляд на історію як на прогресивний процес, що здійснюється через боротьбу протилежних тенденцій. Він не обмежується ігноруванням попереднього фактуального базису, а переоцінює його з огляду на нове розуміння завдань, що вирішує українська нація.

Звичайно, причини прорахунків, трагедій, що мали місце в історії, однозначно пов'язуються з дією представників «чужих», «ворожих» сил (капіталісти, масони, інородці, іновірці й т. д.). Завдяки такому трикутові забезпечується статус абсолютного добра тій силі, з якою ідентифікує себе суб'єкт історичної пам'яті. На рівні національної свідомості це створює реальну загрозу творчій особистості втратити здатність до самокритики під час погляду на історію нації. Породжений суб'єктивним прагненням звеличити рідний народ, погляд цей обертається принизливим зображенням його у вигляді бездумного й пасивного бидла, з яким на власний роздум сили зла творять все, що їм заманеться. Такий погляд неспроможний морально. Він породжує чужий культурі нігілізм та антиісторизм. Особистість, особливо – творча, що думає про своє місце в світі й про особисту гідність, навпаки, виходить з того, що завжди є можливість самореалізації, що вона залежить лише від неї.

З огляду на потреби розвитку духовної культури як сфери самореалізації особистості істотним є не протиставлення себе історії чи то через заперечення минулого як низки помилок, чи то через утвердження власної унікальності як вінця історичного поступу. Лінійний, необ'єктивний підхід до історії неспроможний з огляду і теорії, і самого життя. Істотною стає зміна бачення історії й власної ролі в ній, що повинне спиратись на утвердження себе в історії як самодіючої творчої особистості, що не протистойть минулому, а співвідноситься з ним у спілкуванні, діалогічному єднанні на рівних. Ознакою нового бачення історії має стати передусім заперечення погляду на неї як однолінійно спрямований процес. Сама по

собі ідея прогресу – продукт індустріальної цивілізації. Виникнувши у XVIII столітті, одержавши домінуюче значення в минулому столітті, вона зараз зживає себе разом з індустріальним суспільством, що дало їй життя. Натомість утверджується погляд на історію як складну багатоманітність можливостей, з яких не всі та не завжди найоптимальніші реалізуються. Історія тут є не стрілою, спрямованою до задалегідь визначеної мети, а скоріше ареною, де творча особистість щоразу здійснює власний вибір й тим самим визначає свою долю. Критерієм такого вибору для неї завжди можуть бути лише екзистенціальні, смисложиттєві підстави власного буття, духовна основа народу, серед яких одне з чільних місць посідає національне. М.Драгоманов з цього приводу писав: «Розвиток нації до людського ідеалу може здійснюватися успішно лише узлагоджуючись з цими національними особливостями»[2]. Тим самим історія формує й моральний характер. Мораль виявляється чи не єдиним надійним орієнтиром історії. Істини справедливості і щастя одержують ознаку вищої мети історичного розвитку. Якщо при погляді, що виходить з натуралізації історії, розуміння її як об'єктивного процесу, індивід перекладає історичну відповідальність за вчинене на безособову колективність – клас, націю, історичну детермінацію тощо, то тепер національне зосереджується в особистості, у здатності її брати на себе, на своє сумління відповідальність, у тому числі перед рідним народом за власну діяльність. Перший погляд, по суті, неморальний, адже він передбачає наявність якогось прошарку, який від імені нації, народу, класу чи всього людства визначає, що морально, а що – ні. У другому випадку суддею власних вчинків стає особистість, вона сама на себе покладає всю відповідальність за вчинене.

Заперечення вертикального, однолінійного підходу до історії утвердження морального виміру історії передбачає принципово різне ставлення до історичної спадщини. Йдеться не про використання спадщини, де вона сприймається як «хор голосів, які відповідають на наші питання», а про залучення до історії, де історія є полем зустрічі принципово різних учасників спілкування, що об'єднані спільною причетністю до певних споріднених цінностей й ведуть на рівних діалог між собою.

Запорукою утвердження такого погляду на історію є рішуча відмова від уявлення минулого в образі ворога, або своєї подоби. Він передбачає погляд на минуле як плюралістичне багатоголосся взаємодіючих підходів, позицій, кожна з яких набуває смислу у співвіднесенні з позицією співбесідника, де немає абсолютно правих й явних брехунів, де кожний персонаж вносить свій особистий внесок у спільний процес. На шляху ствердження такого погляду постає можливість подолати парадокси сучасної історичної свідомості й утвердити погляд на історію, адекватний погребам сучасного культурного розвитку. Ідеалізація і міфологізація української історії, а ще гірше – нерозбірливе залучення до неї подій і явищ історії інших народів, що набули в наш час небезпечних розмірів, не можуть і не повинні змінити серйозні академічні дослідження, засновані на вивірених джерельній базі.

І все ж, незважаючи на значні досягнення у цій сфері духовного життя, а можливо саме завдяки їм, проблема історичної пам'яті сучасної духовної культури, осмислення парадоксів, які трапляються у сфері пам'яті культури, вимагає більш уважного розгляду. Такий аналіз важливий і з огляду на актуальні проблеми людської творчості. Феномен творчості як предмет філософського аналізу має тривалу історію, але традиційно він досліджувався без огляду на розуміння творчості як феномена культури.

Дослідники досить часто цікавилися лише окремими складовими творчого процесу, що не давало можливості отримати цілісне уявлення

про сутність феномена творчості. Цілісно ж творчий процес може бути досягнутий лише крізь призму розуміння його як одного з найважливіших складових духовної культури. В такому розрізі феномен творчості виступає предметом аналізу для всього ряду наук про особистість, а надто – для філософської антропології. Тому, розглядаючи творчість як вияв родової сутності людини, як спосіб подолання її самотності та віднайдення втраченої єдності зі світом, ми вважаємо, що найбільш плідним шляхом її аналізу повинен стати саме історичний зріз. Адже моральніша, естетична, психологічна та інші складові творчого процесу, тісно переплітаючись в процесі творчості індивіда, як зазначають сучасні дослідники, виявляються вкоріненими у родову сутність особистості й тому вимагають для свого аналізу виходу за межі кожної окремої дисципліни та погляду на творчість з точки зору чогось більш загального, того, що зумовлює людський спосіб буття у світі, та є смислуотворюючим для будь-якого прояву індивіда.

В рамках нашого наукового інтересу, звернення до духовної культури – це звернення до універсального простору, в межах якого відбувається органічне поєднання суперечливих проявів людських індивідуальностей, реалізованих, передусім, у формі творчої діяльності.

Розглядаючи творчість як вияв родової сутності особистості, ми долаємо межі її розуміння лише як способу індивідуальної реалізації, вбачаючи в ній форму людського єднання, здійснювану на рівні кожного індивіда. Втрата первісної, початкової, єдності, в якій перебувала спільнота до здійснення першого людського вибору між «древом пізнання» та «древом життя», вимагає компенсації та передбачає відповідний пошук. Але жодне штучне утворення розуму, свідомості не дозволяє, досягти дійсної єдності «роду – особистість», як зовнішнє по відношенню до людської суті. Так, об'єднання індивідів на рівні держави, нації, суспільства, навіть віросповідання не дає особистості стійкого відчуття спорідненості з людством, світом, Всесвітом, і що найважливіше, з самою собою, тому що таке об'єднання завжди є умовним, побудованим за схемою «свої» – «чужі», «я» – «інший», що, врешті-решт, не дозволяє подолати відчуття тотальної самотності та кінечності, на яку приречені індивіди.

Адже можливості, спрямування й результати творчості як діяльності, що опосередкована свободою, істотно залежать, насамперед, від рівня духовної культури та історичного минулого. Культура як фундаментальний спосіб людського буття, базис життєдіяльності особистості становить передумову й результат свободи. Історична ж пам'ять – важливий складник духовної культури. Місце історичної пам'яті в культурі визначається інтерсуб'єктивною природою останньої, яка завжди є формою людського спілкування. В цьому плані духовна культура є полем зустрічі людини з людиною, прилучення її до минулого, сучасного й майбутнього.

Таким чином, звернемо увагу на сутність процесів у сфері історичної пам'яті сучасної духовності, основу якої становить творча особистість: результати творчості істотно залежать від загального рівня духовної культури нації, важливим складником якої є історична пам'ять. Духовне начало творчої особи як представника людського роду живиться багатством і розмаїттям духовного досвіду поколінь, вбираючи його в себе у формі ідеальних образів, символів і пов'язаних із ними вищих почуттів. З такого погляду духовність виступає як один із найпотужніших каналів зв'язку творчої особистості та суспільства, асиміляції всього багатства соціальних надбань і досвіду людства, його духовної і матеріальної культури.

Проте на відміну від соціального досвіду, духовний досвід людства має ту особливість, що інтеріоризується з вищим ступенем ідеалізації,

абстрагування та символізації в процесі його включення в механізми саморозвитку творчої особистості. Духовність є способом індивідуального світопізнання і світовідношення у складному поєднанні з механізмом саморефлексії, тобто ставлення особистості до самої себе. Попередній аналіз феномену творчості особистості в структурі духовності, необхідність активного відродження історичної пам'яті дозволяє нам стверджувати про наявність в суспільстві могутнього потенціалу, необхідного для подолання духовної кризи, в якій опинився сьогодні український народ.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. та інші. Соціальна філософія / Історія, теорія, методологія: Підручн. для вищ.навч.закл. – К.: Генеза, 2006.
2. Драгоманов М. Что такое украинофильство? // Вибране. – К.: Павлім, 1995.
3. Андрущенко В. Духовная культура как фактор идейно–нравственного развития личности: Автореф. дис. ...д–ра филос.наук / Білорус.ун–т. – Минск, 1991. – 29 с.
4. Андрущенко В. Організоване суспільство: Досвід соціально–філософського аналізу. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСІ», 2006. – 502 с.
5. Антоненко В. Світогляд і художня творчість. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1966. – 86 с.
6. Вівчарик М. Україна: від етносу до нації. – К.: Вища школа, 2004. – 239 с.
7. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991. – 48 с.
8. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого–світогляд. аналіз / Губернський Л., Андрущенко В., Михальченко. – 2–е вид. – М.–К.: Знання України, 2005. – 580 с.
9. Муляр В. Самореалізація особистості як соціальна проблема: Філософсько–культурол. аналіз. – Житомир: ЖІТІ, 1997. – 213 с.
10. Попович М. Національна культура і культура нації. – К.: Т–во «Знання України», 1991. – 63 с.
11. Романець В. Психологія творчості. – К.: «Вища школа», 2001. – 124 с.
12. Свєрстюк Є. Культура і святість // Вісн.Міжнар.асоц.україністів. – 1991. – №1. – С.72–75.

Жадько В.А. Историческая память и творческая деятельность личности: проблема взаимосвязи

Рассматривается историческая память как социально–философская проблема современности и самый важный концепт общественного сознания, перед которым стоит высокая цель – формирование духовности нации и, в частности, творческой личности.

Ключевые слова: историческая память, творческая личность, взаимосвязь.

Zhadko, V.A. The historical memory and the creative activity of personality: the problem of the relationship

In the article it is described the role of the historical memory as the base of the spirit of the nation, the conditions and the problems of its formation in the modern life. The main tendencies of the past are being analyzed, as well as the importance of the objectiveness along with the understanding of the historical deeds, and the role of the personality in that process.

Key words: the historical memory, the creative personality, the relationship.

«Історичний досвід» у постмодерністській філософії історії

Надається комплексна характеристика оформленої моделі постмодерністської філософії історії, яка у працях Ф.Р. Анкерсмита приходиться до нового трактування поняття «історичний досвід». Запропонована класифікація нової моделі з позицій системного підходу.

Ключові слова: досвід історії, досвід історика, почуття ностальгії, історичний досвід.

Серед тем, що активно обговорюються в сучасному філософсько-історичному співтоваристві, особливе місце займає поняття «історичний досвід», яке розглядається у найтіснішому взаємозв'язку з такими базовими поняттями історичної професії як «історична реальність» і «історична істина». Увага філософів історії до цього поняття зовсім не нова. У філософії історії, теорії і історії історіографії нового і навітного часу тема «досвіду» в людській історії незмінно була предметом критичного осмислення. Вона цікавила І. Канта, Г. Гегеля, Ф. Ніцше, В. Дільтея, Б. Кроче, М. Хайдеггера, Г. Гадамера, П. Рикера. До неї постійно зверталися відомі історики ХХ століття – Й. Хейзинга, Р. Коллінгвуд, Л. Февр, М. Оукшотт і багато інших [5;8].

У лексиконі новоєвропейської філософії історії «історичний досвід» найчастіше використовується у двох значеннях:

1) «досвід історії» – вираження зв'язку минулого, сучасного і майбутнього, певний результат історичного процесу, повинний бути вивченим, використаним і перевершеним в суспільстві;

2) «досвід історика» – найважливіша процедура інтелектуальної роботи, розумовий процес досягнення минулого, в якому встановлюється певне відношення дослідника до свого предмета. При цьому перше значення «історичного досвіду» виглядає як «зовнішнє», адресоване соціуму, і припускає наявність іманентних сил, які рухають історичний процес або (і –) існування зовнішньої верховної сили, що управляє цим процесом.

Друге значення, яким може наділитися це поняття, виражає процес творчої роботи історика по відтворенню і уявленню минулого, тобто, – безперервний (що перевершує і заперечує себе) досвід пізнання і самопізнання в процесі здійснення завдань, що становлять зміст праці дослідника (досягнення історії «заради неї самої», «на благо суспільства», для витягання «уроків історії» тощо). Використання поняття «історичний досвід» в цьому значенні припускає його зв'язок з проблемами «історичного розуміння» і «пояснення» і, кінець кінцем, з епістемологією як такою.

Слід зазначити, що обидва значення сформувалися у рамках модерністської загальнонаукової теоретико-пізнавальної парадигми і мають принципову спільність. Ця спільність обумовлена укоріненими суспільними уявленнями про існування історичної реальності як світу, зовнішнього самосвідомості суб'єкта, надійності історичного методу в отриманні достовірних і верифікованих результатів дослідницької роботи з історичними свідченнями, здібності історика виразити у своєму тексті минуле, яке він вивчає. У обох значеннях «історичний досвід», який розуміється таким чином, постає як відкритий шлях свідомості, що безперервно оновлюється, містить в собі процедури спостереження, узагальнення, освоєння, переробки, подолання того, що осмислено і пройдено людиною.

Останніми роками нову оригінальну версію змісту поняття «історичний досвід» стала пропонувати постмодерністська філософія історії. Метою цієї роботи є спроба окреслити постмодерністське бачення поняття «історичний досвід», викладене у працях одного з найяскравіших представників сучасного постмодернізму – Франкліна Рудольфа Анкерсміта [1;2].

Традиційне трактування досвіду минулого, вважає Анкерсміт, прагне до відродження минулого, занурення в нього, до отримання тих самих досвідних знань, які належать минулому безпосередньо. В результаті досягається зворотний результат, оскільки досвід минулого підміняється минулим досвідом, що не одне і те ж. Постмодерністський аналіз феномену історичного досвіду побудований зовсім на інших підставах.

По–перше, пише Анкерсміт, сама ідея дослідження історичного досвіду принципово нова в писанні історії. «Більшість сучасних історичних теорій ґрунтуються на допущенні того, що минуле ніколи не може бути об'єктом досвіду по простій, але вирішальній причині: досвід завжди має місце тільки в сьогоденні, і досвід минулого тому виключений майже за визначенням. За загальним визнанням, історик може базувати своє знання минулого на досвіді того, що минуле нам залишило – на документах, хроніках, археологічних та епіграфічних даних, витворах мистецтва, але усе це є джерела історичного знання, а не само минуле безпосередньо», – пише Ф. Анкерсміт [1,с.53]. Навіть тлумачення історичного досвіду Гадамера, згідно Анкерсміту, з досвіду історичності перетворилося на історичність досвіду, тобто на один з етапів інтерпретації історії. При цьому, визнає він, усі кантіанські теорії історії по суті є теорії досвіду, перетвореного на знання. Некантіанська теорія історії, яку створює сам Анкерсміт, згідно з його логікою, так само повинна виходити з досвіду, але інтерпретованого зовсім з інших позицій.

По–друге, в постмодернізмі теорії історичного досвіду взагалі немає, і тому Анкерсміт виступає тут її першим творцем. Фундаментом його теорії історичного досвіду стає феномен ностальгії, і це – ще один крок у спробі Анкерсміта створити некантіанську неметафоричну філософію історії. Особливість його позиції в тому, що за основу історичного досвіду взято не колективне минуле, а індивідуальне, по аналогії з тим, як емпіричний базис науки часто ідентифікується з візуальними спостереженнями, а емпіризм з індивідуалізмом. Анкерсміт переконаний в тому, що особисте ностальгічне минуле не занадто відрізняється від колективного.

По-третє, феномен ностальгії, вважає Анкерсміт, дозволить повніше пояснити історизм в термінах постмодернізму і, отже, зрозуміти його як радикалізацію історизму.

Ностальгія, вважає Анкерсміт, є реальний міст між фізичною реальністю минулого і нашими емоціями, що інспірує свого роду зміщення людини в просторі і в часі так, що сьогодення відходить на периферію наших бажань, а на перший план висувається минуле. Зазначимо, що йдеться не просто про дослідження історичного минулого і наближення його до сьогодення як безперечного завдання історії і філософії історії, але про пряме переживання досвіду минулого. Саме у ностальгії концентрується найбільш інтенсивний і найбільш справжній, на думку Анкерсміта, досвід минулого, оскільки в ній минуле переживається в сьогоденні і людина отримує досвід минулого як би «з перших рук». При цьому почуття недосяжності минулого, неможливості повернутися до нього зберігається і свідчить про те, що ностальгічний досвід захищає минуле, шанує розрізненість між ним і сьогоденням. Досвід розрізненості між минулим і майбутнім, що фіксується ностальгією, вважає Анкерсміт, надає історика і зацікавленому читачу відчуття єдності минулого і сьогодення, але при цьому розрізненість між минулим і сьогоденням залишається центральною. Реальність, пізнана в ностальгії, і є сама розрізненість, а не те, що лежить на одній з її сторін – минуле. Ностальгія стає у такий спосіб переживанням відмінності між минулим і сьогоденням, у момент якого минуле реально повертається, завжди будучи частиною нас самих. Тут Анкерсміт використовує теорію Аристотеля про ідентичність функціонування свідомості і пізнання, згідно якої свідомість суб'єкта, який пізнає, набуває форми об'єктів навколишнього світу. При цьому ностальгічне минуле як би інвертує перспективу: задній план історичного дослідження несподівано стає центральним; приблизно так само це відбувається в мікроісторії, межі минулого як би розмиваються [2, с.45–46].

З метою аргументації своєї позиції Анкерсміт далі розрізняє об'єкт і суб'єкт історичного досвіду. Суб'єкт історичного досвіду в історизмі завжди трансісторичний, він позбавлений всякої емпіричної самоти і має жорстко фіксовану точку зору, з вершини якої він поглядає на минуле. Тут історик вимкнений з сьогодення, він бачить відмінність тільки в межах минулого, тому що центрований в нього, але не бачить відмінності між минулим і сьогоденням. Історизм завжди матеріалізував минуле і тим самим поглинав феномен відмінності. Анкерсміт ілюструє цю думку метафорою Мінка про річку часу, в якій затверджується такий метафоричний погляд на минуле. Постмодерністський суб'єкт історичного досвіду, навпаки, історизований, тут метафорична точка зору неможлива через постійну флуктуацію точки зору самого суб'єкта, що пізнає. Історичний час тече, відмітка сьогодення постійно пересувається вперед, і разом з нею пересувається і сам історик, помічаючи і досліджуючи відмінність між минулим і сьогоденням. Постійної позиції (чи точки зору) у постмодерністського суб'єкта історичного досвіду немає, і це є основою, вважає Анкерсміт, для формулювання тези про відсутність точки зору взагалі: точка зору про відсутність точки зору. Проте ця теза не виключає трансісторичності постмодерністського суб'єкта історичного досвіду, який також знаходиться як би над річкою історичного часу: він одночасно і над нею, і

в її русі, тобто він рухається паралельно цій річці, на відміну від суб'єкта історизму, що нерухомо завис над нею.

В результаті, виводить Анкерсміт, по–перше, сам постмодернізм стає радикальною формою історизму, по–друге, теза про відсутність точок зору або метафоризація метафори знищує метафору епістемології в писанні історії. Метафора не просто стає вільною, як у разі естетизації писання історії, а знищується взагалі і народжується некантіанська неметафорична теорія історії.

Що стосується об'єкту історичного досвіду, то в історизмі, вважає Анкерсміт, ним стає будь–який фізичний предмет, який знаходиться поза людиною і служить об'єктивізації минулого, що розуміється як лінійний процес. У постмодернізмі об'єктом історичного досвіду є об'єкти історії ментальностей, що мають надприродні здібності одночасно бути усередині людини і поза людини, як би деоб'єктивуючи минуле, розуміючи його як частину нашої ідентичності. Тут об'єктивується не само минуле, а розрізненість між минулим і сьогоднішнім, вона також стає об'єктом історичного досвіду.

Анкерсміт вважає, що парадокс філософії історії полягає в тому, що вона завжди сильно залежала від цієї категорії розрізненості, але завжди відмовлялася надати вказаній розрізненості роль, яку вона повинна грати у філософсько–історичних дослідженнях. Центральність цієї ролі обумовлена тим, що в ході пізнання історії ми не «приспосовуємо» світ під себе, що було властиво історизму з його трансценденталізмом, а досліджуємо те, що було частиною нас самих, але стало раптом дивним, чужим і невідомим. На підтримку своєї позиції Анкерсміт наводить приклад з теорії психоаналізу Фрейда, де останній порівнює перцептивний апарат нашої свідомості з особливим записником, в якому наш життєвий досвід збережений так само, як і відбиток деякого предмета на воску. На думку Фрейда так пишеться історія нашої психіки: травматичний досвід і поведінка невротика ідентичні. У результаті отримується досвід нашого психічного минулого, який ми переживаємо безпосередньо і який доступний нам у будь–який момент життя як у свідомому, так і в несвідомому, тому що він – невід'ємна частина нашої психічної конституції. Так само історичний досвід доступний нам у будь–який момент життя, і відкривається він в особливому історичному почутті (описаному Ф. Мейнеке і Й. Хейзинга), яке Анкерсміт називає почуттям ностальгії. Він вважає, що історична репрезентація вимагає наявності незалежно–даної історичної реальності, тобто такої, яка мала б чітку структуру референції. Її дуже довго шукали в інших системах філософії історії, подібних марксовій і гегелівській. Але насправді, на його думку, її може дати тільки досвід розрізненості, який відкривається в ностальгічному переживанні минулого.

Зазначимо, що «категорія розрізненості» Анкерсміта існує в філософії історії давно, вона завжди означала межу між минулим і майбутнім, але, можливо, не була офіційно введена як поняття. Постмодерністська філософія історії в результаті досліджень Ф. Анкерсміта здійснила цю процедуру, і сам Анкерсміт назвав вказану категорію структурою писання історії. Не можна сказати, що до теоретиків філософії історії постмодерна ніхто не шукав подібну структуру. Швидше вірне протилежне твердження: ці пошуки велися постійно. Е. Пітц, наприклад, у статті «Історичні структури» досить детально розглянув цю проблему і запропонував свій

спосіб її рішення. З його точки зору, структурою писання історії є принцип корелятивності зв'язків між мотиваційними комплексами особи, відтворюючими вірну картину її мотиваційних горизонтів і разом з цим картину усієї досліджуваної історичної дійсності. Структура, що розуміється таким чином, «відкриває перед істориком шлях, який допоможе здійснити об'єднання усіх сучасних історичних знань в цілісну картину... саме тут лежить ключ до створення універсальної історії» [7, с.171–172]. Акцент, отже, робиться на мотивах дії людини, і сама теорія виконана у рамках теорії дії. Структура ж в розумінні Анкерсміта вписана в теорію приміток Р. Барта, що характеризується мобілізацією ірраціонального і тривіального в історії. Натягнення структури, а саме рух центру аналізу в загальному дослідницькому полі філософії історії як би від низу до верху, від старого до нового, детермінує, на думку Анкерсміта, еволюцію філософії історії. Так, наприклад, колишній центр значень в дослідженні всесвітньої історії, що трактувалася теологічне, у душі історії порятунку світу, помалу зміщувався до історії окремих націй Ранке, далі до економічної і соціальної історії Маркса і, врешті–решт, сьогодні знаходиться, на думку дослідника, в зоні історії ментальностей. Колишній центр значень поступився місцем тому, що раніше здавалося безглуздим. Він змушував філософію історії розвиватися у рамках структури, що відділяє реальність минулого від реальності сьогодення, що трактує межу між ними як перехід від одного до іншого. Сьогоднішній центр, навпаки, створює нову реальність минулого, акцентуючи увагу на відмінності між минулим і сьогоденням і заперечуючи перехід від першого до другого. На думку Ф. Анкерсміта, тут постмодерністська філософія історії і вся філософсько–історична наука взагалі, виходить на якісно новий рівень досліджень, що залишає позаду наративізм і акцентує увагу на аналізі персонального досвіду і його наслідку – колективному історичному досвіді.

При досвіді розрізненості між минулим і сьогоденням відстань між одним і іншим зберігається, але в той же самий час минуле знаходиться безпосередньо у межах сьогодення. У цей момент лінійний час і вічність неначе співпадають, і разом з ними зникає і наратив. В результаті історизується і об'єктивується не само минуле, а згадана відстань між минулим і сьогоденням, і саме вона стає об'єктом історичного дослідження. «Як рив з водою покритий взимку товстим шаром льоду, так минуле покрите товстою корою наративних інтерпретацій, і історичні дебати завжди є дебати про компоненти цієї кори, а не про саме минуле, заховане під нею» [1, с.59]. Насправді ж має бути здійснений акт дослідження безпосередньо минулого. Матриця ностальгії повідомляє історикові знання того, що упущено в міркуваннях про історичний наратив. Але правила наративу не універсальні, говорить Анкерсміт. Досвід відмінності між минулим і майбутнім, вважає він, показує, що існує установка по відношенню до минулого, яка не лише вільна від наративу, але і протистоїть йому.

Виходячи з позицій системного підходу та класифікації філософії історії, запропонованої М. О. Кукарцевою, можна визначити модель філософії історії Ф. Р. Анкерсміта як розрізнявальну підсистему епістемологічної підсистеми філософії історії. Концептом цієї підсистеми виступає безперервна зміна історичного об'єкта, структурою – ностальгічне переживання минулого, субстратом – історичний досвід [6].

Реконструюючи основні ідеї Ф. Анкерсміта ми намагалися показати джерела і основні складові його постмодерністської, некантіанської, неметафоричної моделі філософії історії. У постмодерністській філософії історії сталася, на нашу думку, відкрита зустріч жорсткого раціоналізму у дусі класичного трансценденталізму і пафосу особистої модальності в історичних дослідженнях. Вирішальну роль тут зіграла недостатність традиційної моделі історії, в якій роль суб'єкта завжди обмежувалася «привласненням» світу відповідно до очевидних істин його буття. Аналітично сконструйована історія затверджувала анонімність самої історії, і особа самого історика в ній розчинялася під натиском «очевидних поглядів і відомих понять». Уся повнота історичної думки присвячувалася «найбільш суттєвому», а уся суб'єктивність емоційно особистих інтенцій відходила як би на другий план. Ф. Анкерсміт і разом з ним постмодерністська філософія історії намагаються відкрити горизонти іншого пізнання історії, не такого вже нового насправді, але, як правило, відкиданого усією попередньою філософсько-історичною думкою. Ці горизонти – алгоритм підпорядкування історичного дослідження суб'єкт–об'єктне заданій історичній реальності. В ідеалі тут не повинно бути відчуття втрати можливості адекватного пізнання минулого, а відкрита об'єктивна необхідність підпорядкування дослідницького пошуку філософсько–поетичним, естетичним і тільки потім (і тільки при жорсткій необхідності) логіко–теоретичним установкам історика.

Анкерсміт пише про так званий есенціалізм попередньої філософії історії. Він полягає в тому, що історики завжди шукали суть минулого – «принцип, який сполучав би у минулому (чи частині його) усе воедино і на основі якого все можна було б зрозуміти». Постмодерністська філософія історії, вважає Анкерсміт, здійснює радикальний прорив в столітній традиції, і цей прорив полягає в тому, що метою історичного дослідження стає не тотальність історії, а тільки її відгалуження. Він стверджує, що в сучасній філософії історії наступила осінь, а разом з нею значно зменшилися зобов'язання історіографії і філософії історії по відношенню до науки і метанаративів традиційної історіографії. Анкерсміт пропонує порівняти історію з деревом. Стволом цього дерева є есенціалізм спекулятивних систем філософії історії, історизм і модерністський сцієнтизм – його гілки, що тягнуться до ствола, постмодернізм – листя дерева. Наступила осінь, і настала пора збирати листя. Метафора дерева вказує на те, що у філософії історії наступив час постмодерну. Історик повинен почати грати з історичним минулим у власну гру, засновану не на дослідженні минулого, а на його рефлексії. У цьому сенсі, стверджує Анкерсміт, метафоричне звернення уваги історика назад, до дологічної, досцієнтичної уніфікації минулого, практично не порушує традицію філософсько-історичного дискурсу, тому що невіддільно від усієї практики філософсько-історичних досліджень, від техніки їх вдосконалення (що допускає апеляцію до попереднього) і цілком вписується в регламентуючі принципи загального руху світової філософської і філософсько-історичної думки.

Ф. Анкерсміт помічає: «Одержимість мовою і дискурсом набридла. Ми говорили про мову більше ста років. Прийшов час змінити об'єкт дослідження. Особисто мені дуже цікава категорія історичного досвіду» [3, с.262]. Е. Доманська вважає, що точка зору Анкерсміта фундаментальна для майбутнього філософії історії [3].

Категорія історичного досвіду укупі з іншими – піднесене, пам'ять, свідомість – може по-справжньому відновити філософію історії. Це спробував показати Леруа Ладюрі в «Монтайю», інтерпретувавши життя на основі досвіду людини і інтерпретувавши історію, простежуючи життя. Це намагається зробити і Анкерсміт у своїй новій книзі «Піднесений історичний досвід» [2]. Анкерсміт вважає, що тільки через наш досвід конкретного соціального і ментального світу як минулого шукане минуле стає реальністю.

Список використаних джерел

1. Анкерсмит Ф. Р. История и тропология: взлет и падение метафоры / Франклин Рудольф Анкерсмит; [Пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломоец, В. Катаева]. – М.: Прогресс–Традиция, 2003. – 496 с.
2. Анкерсмит Ф. Р. Возвышенный исторический опыт / Франклин Рудольф Анкерсмит; [Пер. с англ. А. Олейников, И. Борисова, Е. Лямина и др.]. – М.: Европа, 2007. – 612 с.
3. Доманска Э. Философия истории после постмодернизма / Эва Доманска; [Пер. с англ. М. Кукарцева]. – М.: Канон+, 2010. – 400 с.
4. Зверева Г. И. Понятие «исторический опыт» в «новой философии истории» / Г. И. Зверева // Теоретические проблемы исторических исследований. – 1999. – Вып. 2. – С. 104–117.
5. Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография / Робин Джордж Коллингвуд. [Пер. с англ. и комм. Ю. А. Асеева]. – М.: Наука, 1980. – 486 с.
6. Кукарцева М. А. Современная философия истории США / Марина Алексеевна Кукарцева. – Иваново: Ивановский государственный университет, 1998. – 215 с.
7. Питц Э. Исторические структуры (К вопросу о так называемом кризисе методологических основ исторической науки) / Э. Питц // Философия и методология истории. – Благовещенск: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртене. 2000. – С. 168–196.
8. Oakeshott M. Experience and its Mode / Michael Oakeshott. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – 346 p.

Добролюбская Ю.А. «Исторический опыт» в постмодернистской философии истории

Представлена комплексная характеристика оформленной модели постмодернистской философии истории, которая в трудах Ф. Р. Анкерсмита приходит к новой трактовке понятия «исторический опыт». Предложена классификация новой модели с позиций системного подхода.

Ключевые слова: опыт истории, опыт историка, чувство ностальгии, исторический опыт.

Dobrolyubska, J.A. «Historical experience» in postmodernist philosophy of history

It is presented the complex description of the executed model of postmodernist philosophy of history, which in works of F. R. Ankersmit comes to new interpretation of concept «historical experience». Also it offered the classification of new model from positions systems approach.

Key words: experience of history, experience of historian, sense of nostalgia, historical experience.

Феномен моралі: спроба структурно-функціонального аналізу

Аналізується природа, сутність та структура моралі у світлі сучасного філософського дискурсу.

Ключові слова: людина, мораль, культура, освіта, виховання.

Як вираження ідеального належного, на яке слід орієнтуватися, мораль – це насамперед система правил, норм, вимог і оцінок, які регулюють поведінку людей, їх відносини і взаємодію. В цьому сенсі підвалинами моралі є переконання, звичаї, традиції, громадська думка тощо. Слід зауважити, що з давніх часів нормальний розвиток спільної життєдіяльності людей забезпечували як мораль, так і право. Однак функціонування права підтримується спеціальними державними органами, а виконання моральних норм залежить переважно від ціннісних орієнтацій людини, від її світогляду. В цьому сенсі мораль є позаінституційною формою регуляції людського життя, яка спирається не на примус інститутів, покликаних силою й авторитетом спонукати індивідів дотримуватися конкретних норм, правил, приписів, а на колективну та індивідуальну свідомість. «Моральні вимоги відрізняються від інших вимог – не імперативністю і не вищим ступенем імперативності, а характером обґрунтування, яке здійснюється в умовній модальності. Це підтверджується аналізом формулювань морального закону у Канта і золотого правила моральності» [1, с.36]. Та попри це, мораль охоплює всі сфери суспільного буття: ті, що регулюються державою (політика, виробництво, соціальна сфера, сім'я тощо), й ті, які держава чи громадські організації не регулюють (дружба, любов, товаришування, побут). Отже, зважаючи на те, що правила, норми, приписи утворюють ідеальну модель належної поведінки людини, є всі підстави вважати мораль особливою формою суспільної свідомості.

Зважаючи на специфіку моралі дослідники іноді намагаються увиразнити в її структурі загальні рівні функціонування моральної свідомості – емоційно-чуттєвий і раціонально-теоретичний. Проте виокремлення раціонально-теоретичного рівня моралі є невинуватим, оскільки знання норм, правил поведінки ще не свідчить про наявність в особистості якоїсь «надрозвиненої» моралі. Лише інтеріоризовані у відповідні переконання, моральні знання стають моральними факторами організації поведінки індивідів, збагачуються життєвим досвідом, почуттями, емоціями, перестаючи бути суто раціонально-теоретичними утвореннями. Крім того, моральна свідомість містить у собі не лише почуття й уявлення, але й поняття, моральні категорії, моральні приписи – судження, що дає підстави твердити про єдність чуттєвого і раціонального в моралі.

Структурно мораль утворюють дві сфери – моральна свідомість і моральна практика, або моральність, кожна з яких має свою власну будову.

Зокрема, залежно від її носія моральну свідомість поділяють на суспільну (моральні погляди й оцінки певних груп людей) та індивідуальну (моральні погляди й оцінки індивідів), які перебувають в органічному, хоча й суперечливому взаємозв'язку. Своєю чергою, основними елементами суспільної моральної свідомості постають моральні вимоги та моральні цінності. Іноді до них додають ще ідеал, проте в ідеалі виражається не лише моральна довершеність людини, але й інтелектуальна, політична, професійна тощо.

Щодо складових індивідуальної моральної свідомості, то ними є інтеріоризовані моральні вимоги і моральні цінності, які виявляються в моральних мотивах і ціннісних орієнтаціях особистості, почуттях сумління, честі й гідності тощо. Логіка виявлення основних показників сформованості індивідуальної моральної свідомості така:

- моральна свідомість як форма суспільної свідомості має всі її ознаки та показники, але в межах відображення і впорядкування власне моральної реальності;

- важливий показник сформованості моральної свідомості особистості – моральні знання, джерельна база моральної свідомості людини;

- моральні знання можуть існувати в свідомості дитини у вигляді моральних уявлень, понять, переконань;

- знання на рівні моральних уявлень, ознак та понять не можуть бути показниками сформованої моральної свідомості. Вони визначають лише стан формування моральної свідомості на одному із рівнів;

- моральні переконання як вищий рівень моральних знань є фундаментом сформованої моральної самосвідомості, на основі якого виробляється навичка правильної поведінки, що переростає у звичку за будь-яких умов поводитися гідно, тобто моральні переконання стають основою моральних вчинків, совістю людини;

- процес засвоєння і застосування моральних знань тісно пов'язаний з такою вищою психічною функцією, як почуття;

- стан переживання людиною моральних почуттів (сором, страх, радість, провина, сумнів, гідність тощо) є показником моральної свідомості;

- свідомість і діяльність людини тісно взаємопов'язані (за теорією О.Леонтьєва, діяльність є показником рівня сформованості свідомості);

- зміст вчинкової діяльності може бути показником сформованості моральної свідомості;

- якщо дитина поводить не належним чином, необхідно з'ясувати мотиви негідної поведінки, причини, які спровокували її аморальний вчинок [2, с.77].

Згідно з такою логікою, щоб побачити картину сформованості моральної свідомості особистості, необхідно з'ясувати, що вона знає про мораль, як пояснює моральне і аморальне у чужих і власних вчинках, які почуття переживає, коли йдеться про моральне або аморальне, як співвідносяться її знання, почуття та мотиви з поведінкою.

Під цим оглядом мораль постає у певній антиномічності. Остання – істотна характеристика моральної свідомості. Адже, по-перше, моральні вимоги, цінності є об'єктивними, тому що відповідають загальнозначущим критеріям і не можуть залежати від чийось уподобань, смаків, симпатій або антипатій. Нівелювання об'єктивного характеру моральних вимог і цінностей не дозволяє відрізнити високоморальні вчинки від амораль-

них. Водночас будь-які вимоги завжди є конкретними вимогами, тобто виявом чієїсь волі хоча б тому, що громадську думку виражають реальні люди. По-друге, мораль є одночасно і сферою об'єктивної необхідності, і сферою свободи. Моральні вимоги вирізняються для особистості як необхідність. Але безпосереднє підкорення цій необхідності не вважається моральним феноменом, оскільки мораль несумісна з примусом. А недотримання моральних вимог є проявом аморальності. Моральна поведінка передбачає наявність моральної мотивації, вибору, самопокладання волі й автономію духу.

Крім антиномічності, моральна свідомість характеризується імперативністю. Йдеться про те, що моральні правила формулюються в наказовій формі: «Будь таким!», «Чини так!», «Не роби цього!» Вони не констатують наявне, а настановляють, що має бути і яким повинно бути. Ще однією характеристикою моралі як способу духовно-практичного освоєння світу є її гранична загальність на відміну від інших норм і правил, які часто регламентують навіть деталі поведінки людини. Не менш важливі характеристики моралі як особливого способу освоєння світу – всепроникність, оскільки вона діє в усіх сферах людського життя, та її гуманістичне спрямування тощо.

Антиномічність, імперативність, нормативність, позаінституційність тощо характеризують мораль як ідеальний феномен. Але оскільки моральні норми та цінності втілюються в життя, об'єктивуються, опредметнюються, остільки мораль виявляється не тільки ідеальним утворенням, формою суспільної свідомості, але й способом духовно-практичного освоєння світу. Саме таким способом здійснюється перетворення світу в свідомості людини шляхом створення образів і уявлень, в яких зовнішня ворожість навколишньої дійсності духовно долається наочно-образними засобами, зокрема такими, як моральні легенди, моральні притчі, нормативні зобов'язання, внормовані дії тощо. Наслідком такого освоєння є моральні знання про те, як треба ставитися до світу, до інших людей, до самого себе з позиції добра і зла, тобто оцінка людиною світу і самої себе, свого місця в ньому. Отже, як практично-духовний спосіб освоєння світу мораль треба кваліфікувати як конкретну сукупність норм і правил, які реалізуються у моральній діяльності людини.

Водночас треба враховувати, що в сучасному філософському дискурсі склалися різні, а часом і протилежні погляди на природу, специфіку і роль моралі в суспільстві. Камінь спотикання лежить не тільки в площині розуміння суті моралі, але і її функцій. Одна група вчених наполягає на тому, що мораль насамперед – це форма суспільної свідомості, а основна її функція – регулятивна. Найбільш повно ці ідеї, які іноді називають авторитарною етикою, репрезентовані в працях О.В.Дробницького та його послідовників. Друга група філософів, серед яких – О.І.Титаренко, В.А.Малахов та ін., розглядає мораль як унікальний спосіб духовно-практичного освоєння світу людиною. В межах такого підходу, який витлумачують як гуманістичну етику, регулятивна функція моралі вже не є визначальною. Пріоритетне місце тут посідає світоглядна, ціннісно-орієнтуюча функція. Оскільки вважається, що моральна самореалізація особистості найбільш ефективно здійснюється завдяки активізації ціннісно-орієнтуючого потенціалу моралі.

На жаль, незважаючи на правомірність існування погляду на мораль як унікальний спосіб духовно-практичного освоєння світу людиною, авторитарна етика повністю ігнорує світоглядний, ціннісний аспекти моралі,

звернення до внутрішнього світу особистості, визнання її самостійності, індивідуальності, автономності. В регулятивній функції переважає контролююча, наказова сторона моралі, яка передбачає жорстку зовнішню соціальну детермінованість поведінки особистості. Тоді як у механізмі ціннісної орієнтації акцент переноситься з суспільства на особистість. Посилюється ціннісно–світоглядний аспект, внутрішнє самовизначення людини в світі загалом, і в її моральних стосунках зокрема. Цінність на відміну від норми передбачає вибір, в якому найбільш яскраво проявляється особистісна сутність людини, рівень її моральної культури.

Крім того, специфічна риса моралі як способу духовно–практичного освоєння світу – своєрідність трансляції морального досвіду. Така трансляція постає моральністю як утіленням певних норм, правил та цінностей в конкретних вчинках і поведінці людей. З цього погляду моральність виявляється формою духовно–практичного освоєння світу людиною крізь призму добра і зла, сушого і належного. Вона орієнтує людину на примноження добра й опір злу, на самовдосконалення, стимульоване голосом власної совісті. «Моральність – це частина філософської культури людини, практична філософія доброчесності і добродетельності. Прилучаючись до моральності, індивід формує систему цінностей, емоційно почуттєво закріплених, власну понятійну систему добра і зла. Моральність – це покора у волі, підкорення поклику своєї совісті. Моральність, як культурно–знакова система, покликана формувати розуміння та переживання людиною добра і зла, уміння чинити за покликом серця, сумління, жити в обрядах людської гідності. Моральність – це вільна самодетермінація людиною своїх думок і вчинків» [3, с.37]. І як така, вона й постає сферою індивідуально–масових виявів поведінки, стосунків, діяльності, орієнтованих на найвищі, універсальні загальнолюдські цінності.

Мораль як духовно–практичний спосіб освоєння світу формують моральна діяльність і моральні відносини. Моральна діяльність – особлива сфера діяльності, яка має предметно–змістову визначеність і специфіку, оскільки на неї поширюються моральні вимоги. Будь–які моральні дії умотивовані функціонуванням свідомості – її мисленневих, почуттєвих, вольових компонентів. Але не вичерпуються ними, оскільки передбачають своє опредметнення, об'єктивацію в реальній дійсності як певний результат. Моральна діяльність і моральна свідомість взаємно зумовлені. Завдяки цьому мораль можна розглядати не тільки як особливу сферу духу, свідомості та волевиявлення, але й як сферу реально–практичних відносин, які регулюють поведінку індивідів і втілюються в ній.

Моральна діяльність охоплює вчинки, які мають власну структуру, синтезують у собі зовнішні, матеріальні і внутрішні, духовні компоненти. Здійснюючи вчинок, людина включається в певні, серед них і моральні відносини з іншими людьми, із суспільством. Тобто, вона вступає в суспільні відносини як сукупність зв'язків і залежностей, які водночас є і моральними відносинами – ціннісними, смисловими аспектами всіх суспільних відносин. Отже, моральна діяльність і моральні відносини є об'єктивованим, вираженням у поведінці й соціальних зв'язках, аспектом моралі як духовно–практичного способу освоєння світу.

Залежно від уявлення про ступінь примату моралі в регуляції поведінки особистості поняття моральної діяльності іноді вживається в двох сенсах – вузькому і широкому. Зокрема, у вузькому аспекті моральну діяльність розглядав І. Кант, характеризуючи її як особливий різновид людської діяльності, вмотивований суто моральними спонуканнями, імпе-

ративами. Якщо людина говорить, що чинить так, а не інакше, тому що вчинити інакше їй не дозволяє совість, то в цьому випадку, за Кантом, йдеться про власне моральну мотивацію поведінки. Щодо широкого сенсу моральної діяльності, то мораль в ній розуміється як специфічна властивість будь-якої діяльності, поведінки людей, якими б іншими безпосередніми мотивами вони не стимулювалися [4,с.54].

З огляду на це моральна поведінка людини постає як її певні дії – вчинки. В осерді такої дії виявляється не факти або способи її здійснення, а її моральна якість. «Вчинок є дію, що має ціннісне значення і тому збуджує до себе те або інше, позитивне або негативне ставлення, реакцію схвалення або засудження» [5,с.370]. Хоча, з другого боку, вчинок може бути і відсутністю дії. Зокрема, таким вчинком є бездіяльність індивіда в обставинах, коли він виявляється спроможним допомогти іншій людині.

У зв'язку з різним розумінням моралі як духовно–практичного способу освоєння світу в етиці обов'язку і етиці чеснот використовуються різні принципи оцінки вчинків. Наприклад, в етиці обов'язку передбачаються однакові вимоги до всіх людей, незважаючи на їх характер, ментальність, наявні моральні провини тощо. Оцінюючи вчинки, виходячи з історичних умов, конкретних рис вдачі людей і їх досягнень у суспільстві, етика чеснот виявляється близькою до життя. В ній мораль постає дійсним і дієвим способом осягнення світу, дещо відмінним від його практичного і духовного освоєння. Як стверджує С.Ф. Анісимов, «іноді ми тим вище оцінюємо добре діяння, чим важче було зробити його людині через притаманні їй фізичні, вольові, моральні недоліки або через зовнішні обставини» [1,с.52]. М.І. Бобнева також звертає увагу на те, що, аналізуючи моральну поведінку індивіда, не можна нехтувати духовно–практичною площиною вчинку: «Вилучення з аналізу деонтического модусу психіки, особистості, свідомості, мотивації□ спрощує, робить одноплановою і фактично біологізує особистість, психіку, свідомість людини» [6,с.121].

В часи існування СРСР людина переважно тлумачилася в марксистському розумінні. Її сутнісною ознакою вважалася сукупність усіх суспільних відносин. Тому, якщо брати до уваги систему морального виховання, яка склалася в Радянському Союзі, то її можна охарактеризувати як таку, яка претендувала на цілісність, універсальність і всеосяжність. «Річ у тім, що колишня радянська система освіти, поряд з потужною системою навчання людини, включала в себе комплексну систему її виховання. Така система виховання містила в собі необхідну ідеологічну складову, яка відповідала духу того часу та була адекватною суспільному устрою. Скільки б науковці «нового типу» не говорили про те, що радянська система виховання була спрямована на формування «людини–гвинтика», беззаперечним є той факт, що вона була, по суті, зорієнтована на продукування та трансляцію певного «набору» цінностей, які відповідали принципам дійсного гуманізму□ У радянський період «педагогіка заходів» була покликана «займати» людей вихованням, щоб канонізувати їх соціально–людську активність. Така «педагогіка заходів» сповна забезпечувалася з боку держави, фінансувалася нею. Людина справді мала всі передумови для того, щоб стати всебічно, і при цьому – гармонійно розвиненою особистістю як духовно, так і фізично» [7,с.78].

Інша справа, що наявні передумови не стали тією реальною базою, на підставі якої мала виникнути і розвинутися дійсно гуманістична мораль, котра визнає цінністю не норми, принципи та ідеали, а саму людину, її життя й унікальність. Гуманістична мораль базується на вірі в людину,

визнанні її автономності, незалежності, свободи й розуму. Така мораль передбачає, що людина спроможна самостійно розрізняти добро й зло і правильно робити етичні оцінки. Саме в такій моралі людина дійсно постає «мірою всіх речей».

Однак вже з перших кроків утвердження радянської влади більшовиками реалізовувалася думка про те, що добро – це те, що слугує побудові диктатури пролетаріату та формуванню соціалістичного, а згодом і комуністичного суспільства, а зло – це те, що заважає цьому будівництву. К. Маркс, а відтак і Ленін зазначали, що в класовому суспільстві не існує загальнолюдської моралі. Є тільки класова мораль, оскільки кожний клас проводить в життя свою мораль, свої етичні цінності. Мораль пролетаріату – етично – це відповіді на інтересам пролетаріату. З цього погляду будь-які жорстокі дії морально виправдані, якщо вони спрямовані на звільнення пролетаріату від експлуатації і сприяють перемозі пролетарської революції. А через те, що загальнолюдської моралі не існує, задля здійснення комуністичної революції з подальшою побудовою вільного від експлуатації безкласового суспільства можна використовувати будь-які засоби, навіть самі злочинні та аморальні. Тому і Ленін, і Сталін повною мірою намагалися впроваджувати щодо індивідів різні репресивні засоби тоталітарної державної машини.

Але демократія і загальнолюдські цінності – не єдині жертви тоталітаризму радянської доби. «Третім потерпілим є «загальнолюдський» здоровий глузд. Ця нижча форма інтелекту не тільки необхідна за усіх умов, але й достатня за певних обставин. Основний капітал здорового глузду складається з елементарних висновків загальнолюдського досвіду: не класти пальці у вогонь, йти, коли є можливість, по прямій лінії, не дражнити злих собак... тощо. У стійкому соціальному середовищі здорового глузду достатньо, щоб торгувати, лікувати, писати статті, керувати професійними спілками, голосувати в парламенті, засновувати родину і плодити дітей. Але коли цей здоровий глузд намагається вийти поза свої законні межі на арену складніших узагальнень, він виявляє себе лише як згусток забобонів певного класу і певної епохи» [8]. Ці твердження Л. Троцького хоча й стосуються буржуазного суспільства, можуть бути цілком застосовані й до характеристики суспільства радянського. Адже утвердженню в ньому класової, а згодом і «подвійної» моралі сприяли не тільки конформізм і терор, але й позиція тих, кого задовольняла саме та або інша форма моралі. Звичайно «самі по собі» вони гідні осуду, як і суспільство, що їх породжує. Але лише суспільство без соціальних протиріч буде, зрозуміло, суспільством без брехні та насильств. Тільки в такому суспільстві гуманістичні цінності проявлятимуться в реалізації сутнісних сил людини, її моральному вдосконаленні, особистісному розвитку.

У період розбудови соціалізму духовність радянського суспільства, позбавлена вищих ціннісних сенсів і загальнолюдської гуманістичної основи, набула характеру тоталітарної ідеології, що ґрунтувалася на протиставленні соціально-економічних і політичних інтересів соціальних суб'єктів. Потужний консолідуючий ціннісний потенціал комуністичної ідеології, заснованої на цінностях інтернаціоналізму, колективізму і соціального оптимізму сприяв перемозі Радянського Союзу над фашизмом. Проте подальша втрата довіри до компартійної еліти, подвійна мораль, розчарування в недосаженості комуністичних ідеалів та згублення вищих духовних цінностей сприяли руйнуванню ідейних засад і створили передумови кардинальної трансформації соціалістичної системи.

Здавалося б, після розпаду СРСР українське суспільство мало б розвиватися на засадах гуманістичної моралі, яка найбільш адекватно визначає ціннісні механізми моральної регуляції людської життєдіяльності, критерії морального прогресу. Проте з набуттям незалежності в Україні відбувається поступова втрата духовно–моральних, історичних та культурно–гуманітарних пріоритетів і цінностей. Перехід до ринкових методів господарювання, вирішення складних економічних, технічних і політичних проблем – все це важливі завдання сьогодення. Розв'язуючи їх ми закладаємо фундамент майбутнього розвитку суспільства. Але прогрес сучасної цивілізації багато в чому обмежив можливості всебічного розвитку людини. На перший план виступила підготовка «вузького» спеціаліста, який ефективно виконує призначені йому функції, що деформує загальнокультурну підготовку людини, призводить до стандартизації особистості. Саме такі радикальні спрямування призводять до того, що в життя не втілюються нові підходи до освіти і культури, не враховується соціальна і моральна ситуація і, як наслідок, немає відчутних економічних зрушень у суспільстві.

Ринкові реалії викликали до життя нові моральні цінності, які багато в чому не відповідають принципам дійсного гуманізму. Сучасні українські філософи і науковці визнають, що трансформація суспільної системи змінила моральне підґрунтя, що призвело до втрати почуття людської цілісності, нівелювання загальнолюдського, виникнення моральних парадоксів, моральної кризи. Зокрема, в їх дослідженнях йдеться про те, що суспільну атмосферу нині визначають дискомфортні моральні цінності, зумовлені миттєвими настроями, прагненнями людини захиститися від несприятливих обставин, вижити, зберегти власне «Я» у світі постійних змін. Це викликає втрату зв'язку часів, осмислення сенсу життя. «Те, що було аморальним два десятки років тому, сьогодні подається якщо не як моральний ідеал, то хоч не вважається за девіацію. Сучасна молодь дедалі частіше виховується на специфічній моралі, побудованій за принципом: «Гроші вирішують усе».

Як висновок зазначимо, що криза сучасної системи виховання є лише частиною глобальної кризи, зумовленої, зокрема, саме вузько прагматичними установками, орієнтацією на утилітарні та індивідуалістичні цінності. Наслідком цього є не тільки фрагментарність бачення реальності, а й її свідомість чи ні деформація. Людина в подібних умовах неспроможна охопити комплексність проблем, зв'язки і взаємодії між речами, що знаходяться для нашої сегментованої свідомості в різних просторах (сферах)» [7, с.83].

З огляду на це у сучасному філософському дискурсі утверджується думка про те, що однією з основних причин кризових явищ сучасного українського суспільства є нерозвиненість рівня суспільної моралі, яка ґрунтується на колишніх тоталітарних цінностях, котрі вже давно втратили свою актуальність. Тому назріла потреба продукування нової системи духовних і моральних цінностей, які б істотно відрізнялися від цінностей радянського суспільства і ґрунтувалися на історично сформованих духовних традиціях нашої держави.

Зокрема, як стверджує Т. Тимошенко, духовні, моральні, релігійні цінності – основа суспільства, його живе коріння, якщо вони є, якщо наповнюють душі людей – жодні кризи не страшні, люди можуть впевнено дивитися у майбутнє. Неможливо подолати соціально–економічну кризу доти, доки не буде знайдено спасіння від морального спустошен-

ня кожної людини. В цьому аспекті економіка і політика виявляються похідними від культури, духовності й моралі. Тому для відродження політико-економічної ситуації в країні необхідним є відродження національної культури України, її давніх моральних традицій, «духу народу» [8, с.162]. Адже в нашій країні здавна сформувалися надзвичайно високі вимоги до морального ставлення людини до себе – порядність, чесність, совісність, правдивість, справедливість, працелюбність, гідність, честь, дотримання слова, вірність (громадянська, товариська і подружня); до інших людей – повага до старших, свого родоводу, тактовність, толерантність, ствердження гуманних стосунків, гостинність; до праці – повага, любов до вільної праці, чесна праця, шана праці, побожне ставлення до хліба, відданість отчій землі. Ці ідеї, ідеали, погляди, норми поведінки, збагачені тисячолітнім досвідом мудрості народу, мають могутній моральний потенціал, який є фундаментом успішного засвоєння особистістю загальнолюдських цінностей. Сучасний розвиток моралі повинен супроводжуватися поглибленням гуманітаризації суспільства, яка передбачає переорієнтацію на формування духовного світу особистості на засадах утвердження гуманістичної моралі. Саме така мораль базується на культурологічній основі, для якої характерний узагальнюючий, інтегративний підхід. Не заперечуючи ні натуралістичної природи моралі, ні її соціальних засад, вона передбачає входження моралі в історичний процес і розглядає її як культурний феномен. Її сутність полягає в тому, щоб забезпечити баланс особистого і громадського блага, гармонізувати процес людського спілкування [6, с.12].

Мораль сформувалася як система цінностей і нормативів, яка є пріоритетною порівняно з іншими аксіологічними і нормативними системами суспільного життя. Як така вона насамперед звернена до вивчення ідеальних моральних форм і їх реалізації в суспільному житті. Тому традиційно моральна філософія розвивалася і як метафізика моралі – метаетика. Тобто і як аналіз принципових умов можливості моралі, її сутності та структури, і як дослідження моральних процесів на рівні вибору й ухвалення рішення, дії, оцінки, суб'єктом яких є особистість. Іншими словами, моральна філософія є аналізом ідеальних форм і того, як вони здійснюються або повинні виконуватися особистістю. Отже, соціальний контекст моралі розкривається крізь призму етики особистості, яка освоює світ у формах духовності, пов'язаних з існуванням індивіда.

Відповідно до уявлень універсальної прагматики Ю. Габермаса і трансцендентальної прагматики К.-О. Апеля розвиток особистості відбувається у взаємозв'язку мови, мислення і взаємодії, в їх когнітивній єдності та інтерактивному розвитку. Тому розвиток індивіда можна репрезентувати як розвиток мовної, інтерактивної і маніпулятивної компетенцій у формі універсальних, таких що формально реконструюються та підпорядкованих правилам зразків поведінки. Формування особистості, ідентичності людського Я є вибудовуванням системи обмежень щодо об'єктивності природи, нормативності суспільства, інтерсуб'єктивності мови і власної суб'єктивності. Притому саме мова є осердям формування морального ставлення індивіда до різних аспектів реальності. Але єдність психологічного і соціального аспектів становлення особистості Апеля і Габермаса використовували не лише для того, щоб реконструювати соціальний контекст ступенів морального розвитку індивіда, але й для того, щоб безпосередньо екстраполювати логіку морального розвитку в іншу царину – соціально-культурної історії. Зокрема, Апель висуває

гіпотезу про відповідність в рамках теорії ступенів морального розвитку онтогенетичного і філогенезу аспектів. Підстава для цього лежить в тій обставині, що людська культура постійно має в деякому розумінні бути поновлювана нащадками. Тому не лише нащадки – індивіди підкоряються процесу соціалізації в певних культурних та історичних умовах, але й репродукція культури підкоряється умовам психології розвитку в онтогенезі індивідуальної свідомості [9, с. 64–65].

Водночас соціально–етичні специфікації моралі виявляються необхідними для реалістичної оцінки моральної практики – моралі в дії. З огляду на це Р.Г. Апресян не тільки звертає увагу на два крайні погляди на суспільну мораль – соціально–іманентний і соціально–трансцендентний, але й застерігає, що для розуміння того, яку роль загалом мораль відіграє в суспільстві, важливо визначити, яким потребам суспільства і людини відповідає мораль та які вона має джерела розвитку. На індивідуальному рівні – це потреба в єднанні і потреба в самозбереженні, самоствердженні й самореалізації, які знаходять відображення в моральному ідеалі. Притому потреба в єднанні відтворюється безпосередньо, а потреба в самореалізації опосередковано – в ідеях шляхетного характеру і гідного життя. «Власне кажучи, те, що отримало згодом узагальнене найменування моралі, й складається для узалежнення різних планів людського існування, узгодження його приватних і публічних обов'язків, одухотворення його повсякденності, утримання себелюбства від егоїзму і свавілля, гармонізації ідеального і реального. З партикуляризацією інтересів згуртованість і взаємна підтримка виявляються необхідними не лише для вирішення спільних завдань, але й для задоволення потреб індивіда, стають предметом особливої уваги співтовариства, для їх забезпечення створюються спеціальні засоби орієнтації поведінки індивідів і організації міжлюдських стосунків, у тому числі нормативні, серед яких фундаментальними є Золоте правило і Заповідь любові. Ці спільні принципи, які конкретизуються в різногранних приватних правилах, покликані встановлювати і підтримувати таку спільність між людьми за допомогою соціокультурних і духовних сил, незалежних від політичних, ідеологічних, культурних, етнічних, комунітарних, економічних та інших, пов'язаних з партикулярними інтересами чинників» [10, с. 11]. Отже, від індивідуальної моралі суспільну мораль можна дистанціювати завдяки тому, що остання є мораллю дисципліни, яка впорядковує стосунки між людьми. Водночас необхідно застеретти, що таке розуміння суспільної моралі потребує узгодження елементів авторитарної і гуманістичної регуляції поведінки індивідів.

В історії суспільства можна знайти чимало прикладів, коли моральний фактор відіграв визначальну роль у вирішенні долі народів. Зокрема, історики часто підкреслюють значний вплив конфуціанської моралі на стабільне існування китайської цивілізації або ціннісних засад ісламу на створення імперії Арабського халіфату. Водночас поряд із констатацією позитивного впливу моральних факторів на поступ суспільства, деякі зигзаги соціально–історичного прогресу пояснюються в науковій літературі відхиленням суспільства від його моральних підвалин. Наприклад, «у період розбудови соціалізму духовність радянського суспільства, позбавлена вищих ціннісних сенсів і загальнолюдської гуманістичної основи, набула характеру тоталітарної ідеології, що ґрунтувалася на протиставленні соціально–економічних і політичних інтересів соціальних суб'єктів. Потужний консолідуючий ціннісний потенціал комуністичної ідеології, заснованої на цінностях інтернаціоналізму, колективізму і соці-

ального оптимізму сприяв перемозі Радянського Союзу над фашизмом. Проте подальша втрата довіри до компартійної еліти, подвійна мораль, розчарування в недосяжності комуністичних ідеалів та згублення вищих духовних цінностей сприяло руйнуванню ідейних основ і заклало передумови кардинальної трансформації соціалістичної системи» [9,с.68].

Глобалізація, яка нині триває в світі, охоплює усі сфери суспільного життя і виявляється реальним фактором, який має значний вплив на характер та прояви моральних процесів у кожному окремому суспільстві. Під впливом глобалізації зникає національна ідентичність окремої національної держави, її внутрішня мораль. З огляду на це вчені намагаються передбачити можливі наслідки глобалізаційного розвитку, вибудовуючи його припустимі сценарії. Варіацією на цю тему стала висунута С. Гантінгтоном гіпотеза «зіткнення цивілізацій», згідно з якою у період холодної війни кордон між внутрішньою і зовнішньою мораллю і грань відмови від насильства пролягав уздовж рубежів Заходу та Сходу. І якщо в зазначений період таке протистояння передбачало війну за ці цінності, то зараз цієї поляризації немає. Але Гантінгтон визнає ще одну небезпеку для Заходу – іслам, який має можливість об'єднання з конфуціанством проти християнської культури. Гантінгтон доводить, що культури утворюють найвищий рівень спільної ідентичності. Тому вчений вважає, що саме в різниці культур, у зростаючому усвідомленні цієї різниці, в релігійному фундаменталізмі, в зверненні еліти до власної культури замість орієнтації на захід, у глибокому закоріненні культурної ідентичності та економічному регіоналізмі, що посилюється й культурно ідеологізується, і знаходиться небезпека цього конфлікту. Проте гіпотеза Гантінгтона була відкинута багатьма критиками з огляду на те, що метакультура через структурну гетерогенність країн, що розвиваються, не може бути змінною для об'єднання і конфлікту. Ще одним недоліком теорії Гантінгтона виявилось ототожнення конфлікту і конфронтації. Зрештою, «лінія фронту між полюсами добра і зла проходить не між цивілізаціями, культурами, релігіями, націями й державами, як трактують деякі політичні діячі, цей фронт розгортається в душах кожної людини, визначаючи її долю та впливаючи на суспільство» [9,с.72]. Отже, одним з визначальних факторів безпеки у системі цінностей сталого людського розвитку є орієнтація на цінності блага, добра і моральності суспільства, які утворюють підґрунтя етики солідарності народів. Адже «мораль як свідомість невідступності, усюдиприсутності стрижневої інтенції Добра, інтенції, що не зводиться до будь-якого зі своїх буттєвих носіїв і позначає собою, мов мовчазний запит, усю сукупність наших ставлень до дійсності» [10,с.114].

Стрімка глобалізація зумовлює перетворення світу на єдине ціле. Людство стоїть на порозі формування нової культурної, а водночас і моральної парадигми. Глобалізаційні процеси ставлять під сумнів традиційні цінності, моральні норми та етичні ідеали. Бурхливий розвиток інформаційних технологій, конвергенція комп'ютерних систем, комунікацій різних видів, комерціалізація ЗМІ та масової культури призводять до необхідності перегляду уявлення про роль інформаційної системи в суспільстві, її вплив на мораль та моральність. Сама історична реальність актуалізує дослідження ролі моралі в постіндустріальному інформаційному суспільстві, впливу на мораль інформаційних технологій. Тому ідея інформаційного суспільства та глобалізації неминуче містить у собі ідеологічну складову. З огляду на це особливої гостроти набуває питання

про вибір шляху для України, який багато в чому пов'язаний не лише з економічною та політичною інтеграцією країни у світову співдружність, але й визначає морально–етичний напрямок подальшого розвитку. Притому треба враховувати, що «культура не може розвиватися поза певною моральною парадигмою. Щоб бути стабільним, суспільство потребує метастабільності, збереження загальної структури цінностей, які воно повинне мати для самовідтворення» [11, с.14]. Сьогодні Україна розвивається як незалежна демократична держава в якій моральні цінності є життєвими орієнтирами людини. Тому в умовах розгортання відкритого суспільства завдяки засобам масової інформації, кіно, аудіо та відеопродукції у її громадян має формуватися такий світогляд, який спиратиметься на високий рівень усвідомлення суб'єктами інформаційних відносин відповідальності перед суспільством.

Отже, розглянувши теоретико–методологічні засади дослідження моралі в світлі сучасного філософського дискурсу, можна зробити такі висновки.

По–перше, сучасному філософському дискурсу притаманне рясно–гранне тлумачення поняття моралі. Щодо розуміння її природи в контексті сформульованої загальної проблеми дисертаційного дослідження можна виділити два основні підходи. умовно кажучи, соціально–іманентний і соціально–трансцендентний. При першому підході мораль розглядається як соціальний феномен і за власною сутністю, і за своїм походженням. Притому мораль постає як така, що існує лише в соціумі і обслуговує його потреби. Тому її нормативний зміст ставиться в залежність від потреб суспільства і його функції, а моральні ідеї розглядаються переважно як відображення в суспільній свідомості та свідомості людей економічного стану суспільства. Умовно такий підхід до моралі можна назвати «соціологічним», або «соціологізаторським», оскільки сутність моралі розглядається як функція суспільства, елемент громадської організації і різновид соціальної дисципліни.

Для другого підходу характерне бачення моралі як феномену, зумовленого позасоціальними чинниками, які по–різному трактуються в різних філософських теоріях. Усіх їх об'єднує вбачання в моралі мети для задоволення потреби впорядкування міжлюдських і суспільних стосунків. Відтак мораль постає як те, за допомогою чого транслюється і репрезентується трансцендентний щодо соціуму ціннісний зміст.

Водночас у філософському дискурсі мораль постає як форма суспільної свідомості, яка виявляється певною окремою внутрішньо структурованою цілісністю, що перебуває у тісній взаємодії з іншими формами людського духу. Як ідеальний феномен її характеризують антинормічність, імперативність, нормативність, позаінституційність тощо. Але оскільки моральні норми та цінності втілюються в життя, остільки мораль виявляється не тільки формою суспільної свідомості, але й способом духовно–практичного освоєння світу.

Гуманістична мораль базується на вірі в людину, визнанні її автономності, незалежності, свободи й розуму. Проте в період побудови соціалізму в СРСР духовність суспільства була позбавлена вищих ціннісних сенсів і загальнолюдської гуманістичної спрямованості, набула характеру тоталітарної ідеології, в якій мораль поставала лише кризь призму її класового характеру. Здобуття Україною незалежності викликало до життя нові моральні цінності, які розгортаються на засадах дійсного гуманізму.

Соціальний контекст моралі в умовах сучасної глобалізації, інформаційної революції та становлення відкритого суспільства формує ставлення до неї як до системи цінностей і нормативів, яка є пріоритетною порівняно з іншими аксіологічними і нормативними системами суспільного життя. З огляду на це в сучасному філософському дискурсі для реалістичної оцінки моральної практики виявляються необхідними конкретні соціально–етичні специфікації.

Список використаних джерел

1. Гусейнов А.А. Понятие морали // Этическая мысль. – Вып. 4. – М.: ИФ РАН, 2003.
2. Фольваркова В.І. Показники та рівні розвитку моральної свідомості особистості // Дошкільна освіта, 2004. – № 3(5).
3. Гордилов В. Влада. Культура. Індивід // Соціальна психологія, 2004. – № 5(7). – С.36–47.
4. Анисимов С.Ф. Мораль и поведение. – М., 1979.
5. Шрейдер Ю.А. Этика. – М., 1998.
6. Бех І.Д., Виховання особистості. – К.: Либідь, 2003. – Кн.2. – 280 с.
7. **Мельниченко А.А.** Метаморфози сучасного виховання в суспільстві, що трансформується: філософський вимір // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2006. – № 55.
8. Троцький Л. Їхня мораль і наша (Пам'яті Льва Сєдова) // 1, 2002. – № 25.
9. Тимошенко Т.С. Мораль як інтеграційний чинник соціально–політичної стабільності: Дис...канд. філос. наук. – К., 2004. – 185 с.
10. Назарчук А.В. Этико–социальные доктрины К.–О. Апеля и Ю. Хабермаса (анализ методологических оснований). Дис... канд. филос. наук. – М., 1996.
11. Апресян Р.Г. Понятие общественной морали (опыт концептуализации) // Вопросы философии, 2006. – № 5. – С.3–17.

Гуненков Д.В. Феномен морали: попытка структурно–функционального анализа

Анализируется природа, сущность и структура морали в свете современного философского дискурса.

Ключевые слова: человек, мораль, культура, образование, воспитание.

Gunenkov, D.V. Morality Phenomenon: the Attempt of Structural and Functional Analysis

The nature, the core and the structure of morality is analyzed from the point of view of modern philosophical discourse.

Key words: person, morality, culture, education, upbringing.

Критика класичної моделі раціональності в дискурсивній етиці

Критика класичної моделі раціональності стала своєрідним брендом філософії другої половини ХХ століття. Але негативний аспект будь-якої критики імпліцитно вміщує в собі позитивні проєкції. Таким чином, характер і висновки критики транспонуються на подальші методологічні побудови. Однією з найбільш потужних і впливових у західній філософії течій, котра спромоглась в критиці класичної моделі раціональності зберегти її «раціональне» ядро є дискурсивна етика.

Ключові слова: раціональність, нормативність, дискурсивна етика, Юрген Хабермас, Карл-Отто Апель.

Проблема раціональності в ХХ столітті стала каменем спотикання для більшості філософських течій, оскільки нагайність її розв'язання, або хоча б ескізної концептуалізації є не тільки суто теоретичним, але, перед усім, життєво-практичним питанням. Кризовий характер епохи тісно пов'язаний із так званим зламом класичної та некласичної парадигм раціональності, спричиненим не в останню чергу численними політичними та гуманітарними катаклізмами, що ними рясніло минуле століття. Російський автор численних досліджень з історії науки та проблем раціональності П.П. Гайдено дає цій проблемі наступну кваліфікацію: «Індустріальна цивілізація – це цивілізація раціональна, ключову роль в ній грає наука, що стимулює розвиток нових технологій. І актуальність проблеми раціональності викликана все більш зростаючою занепокоєністю щодо долі сучасної цивілізації в цілому, не кажучи вже про подальші перспективи розвитку науки і техніки» [3, с.24]. Можливо, вже ні в кого не викликає сумніву, що саме радикалізація принципів новочасної ідеї раціо, ретрансльованої в соціальну сферу фундаторами просвітництва і некритично імпортованої у механізми соціальної інженерії індустріальних суспільств першої половини ХХ століття, спричинила найбільші за всю історію людства катастрофи. Таким чином перегляд методологічного і загально філософського фундаменту класичної моделі раціональності та самопозиціонування відносно неї стало тією універсальною ознакою західної філософії ХХ століття, котра невидимою ниттю об'єднала між собою найбільш протилежні між собою традиції та напрями.

В більш вузькому сенсі, проблема раціональності за «доби кризи розуму» стосується можливостей самого мислення щодо обґрунтування своїх вихідних положень, а отже в цьому світлі постає питання про статус та функції і самої науки (як природничої, так і гуманітарної). На думку

В. Гьосле, саме «криза розуму» стала сутнісною причиною нездужання сучасної філософії, а головне – її внутрішньої невідповідності своєму власному сенсові. Відсутність внутрішнього синтезу та внутрішній розрив між філософією та історією філософії мали дуже сумні наслідки для самої філософії: «Якщо відокремлення частини від цілого взагалі означає лише хворобу, – особливо це стосується живого організму та культури, – то спеціалізація у філософії безпосередньо веде до знищення її поняття, позбавляє її права на існування» [7, с. 14].

Ці симптоми мають безпосереднє відношення для сучасної етики. Занепокоєння викликає та обставина, що сучасна етика не спроможна запобігти дедалі частішим проявам морального релятивізму та нігілізму, активізації виступів проти раціональної філософії. Г. Г. Кьоглер зазначає, що радикальна критика основоположних принципів класичного типу теоретизування, здійснення передусім в межах постструктуралізму та постмодернізму, якщо її прийняти всерйоз, призводить до двох майже фатальних але необхідних наслідків для етики: антинормативізму та нормативного релятивізму. За цих обставин етика вже не може відігравати належну їй в традиції роль інстанції легітимації та обґрунтування норм, а сама моральна матерія стає предметом спонтанних рішень децентрованого суб'єкту. З іншого боку, зміна нормативних парадигм змушує теоретичну етику до критичного перегляду власних імперативних та універсалізуючих амбіцій.

Отже, критика класичної моделі раціональності сама повинна бути критичною: відкидаючи тоталітарно-холістичні претензії класичного суб'єкта раціональності, вона повинна, з іншого боку, врахувати конститутивні ознаки раціональності, що лежать у ґрунті самої західноєвропейської цивілізації. Саме на тлі саморуйнування розуму відбувається розгортання трансцендентально-прагматичної програми відновлення раціоналістичної філософії і водночас пошуки нових, відмінних від традиційного, спрощено раціоналістичного підґрунтя, засад для ствердження загальних цінностей у нових політичних, економічних та соціально-культурних умовах. «Потреба нових підходів до обґрунтування етики за доби кризи традиційних форм обґрунтування, пов'язаних як з релігійним, так і з раціоналістичним світоглядом, зумовлює значний інтерес до етики як практичної філософії, що виходить на передній план гуманітарного та соціального знання» [4].

Дискурсивна етика якраз і стала такою потужною відповіддю на вимогу конструктивної критики класичної моделі раціональності. Два найбільші представники дискурсивної етики К. – О. Апель та Ю. Габермас, кожен з свого боку, дають власні оцінки зламу мислинневих парадигм, які в цілому перегукуються в своїх основних концептуальних засадах.

За Ю. Габермасом «метафізичним» мисленням можна назвати філософський ідеалізм, що панував від часів Платона в середньовічній та новоєвропейській філософії до Гегеля. І навіть антираціоналістичні рухи (матеріалізм, емпіризм, скептицизм) залишались в цілому в межах інтелектуальних можливостей метафізики [9]. Метафізичне мислення Ю. Габермас характеризує трьома ключовими рисами. 1. Мотив єдності (або мислення ідентичності). Антична філософія залишається в цілому на міфологічному підґрунті, але на відміну від міфу намагається понятійно осмислити, як багатоманіття пов'язується у єдність. Міфологічний першопочаток мислиться вже не у вигляді наративу, а абстрагується в

першопринцип, що лежить в основі буття речей. Незалежно від того, який саме теоретичний конструкт покладено в основу цієї єдності (Бог, буття), виникає перспектива дистанційного розгляду усіх речей та подій у світі в усьому їх багатоманітті та ясного визначення їх як особливих сутностей, частин цілого. Єдине – це логічний принцип тотожності та онтологічний першопочаток, з котрого продукується багатоманіття.

2. Ототожнення буття та мислення. Поняття буття виникає з переходом від граматичної форми та понятійного рівня оповідання до рівня дедуктивного пояснення за взірцем геометрії. Тому між абстрагуючим мисленням та його продуктом встановлюється зв'язок. Тобто, вбачається, що сам сутнісний порядок, котрий лежить в основі багатоманіття та забезпечує його єдність, має понятійну природу. Понятійні роди та види відповідають ідеальному порядку самих речей. Таким чином, понятійна природа світу ідей пояснює основні атрибути, що надавались істинному буттю: всезагальність, необхідність, позачасовість. В результаті цього, метафізичне мислення приймає форму теорії суб'єктивності: самосвідомість або ставиться на місце першопочатку в ролі спонтанного джерела трансцендентальних актів, або сама себе піднімає до рівня абсолюту.

3. Сакралізація теоретичного образу життя. Так само як і релігії, що пропонують кожна свій шлях досягнення святості, філософія надає сакральне значення специфічній діяльності – життю, присвяченому спогляданню (теоретичному життю). Вважається, що споглядальне життя відкриває небагатьом обраним привілейований доступ до істини, в той час як більшість володіє лише поверховими гадками. В новий час ця елітарна настанова збереглась у вигляді методичної позиції, котра дозволяє мисленню очиститись від прихованих передсудів та передбачає дистанціювання від сфери повсякденного досвіду, що в свою чергу призводить до покладання первинності теорії відносно практики. Ідея самодостатності теоретичного образу життя виражена в ідеалі абсолютного самообґрунтування теорії.

Отже, метафізичне мислення хоча і зазнало суттєвої трансформації в межах новоєвропейської моделі свідомості, грало в філософії свою визначальну роль аж до Гегеля. Дана форма мислення була проблематизована, на думку Ю. Габермаса, зовнішніми для самої метафізики реаліями, котрі були обумовлені суспільно–історичним розвитком. По–перше, тоталізуюче мислення, направлене на пошук Єдиного, ставиться під питання новим типом раціональності – процедурною раціональністю, котра стверджувалась у зв'язку з експериментальним методом природничих наук. Новий тип обґрунтування поставив під питання пізнавальні привілеї філософії (наприклад, позитивізм). По–друге, в XIX столітті виникають історико–герменевтичні науки, котрі відображають нове відчуття часу в динамічних модерних суспільствах, що ставали все більш складними. Ідеалістичне піднесення нескінченного та абсолютного розуму ставиться під сумнів з утвердженням в культурі історичної свідомості та її ідеєю про скінчений розум. По–третє, протягом XIX століття отримують розповсюдження критика об'єктивістського образу науки і техніки. Це стимулює критику класичної філософської схеми суб'єкт–об'єктного відношення (надалі, саме із цим мотивом буде пов'язана зміна парадигми філософії свідомості та переходом до філософії мови). По–четверте, класичне уявлення щодо першості теорії перед практикою стає сумнівним з огляду на їх взаємопроникність в реальній суспільній життєдіяльності [8,с.35].

Окреслені чотири лінії критики класичної моделі раціональності не тільки відкрили нові горизонти філософування, але одночасно породили цілий ряд нових проблем, що викликали глибоку кризу філософської раціональності та поставили під питання саме подальше існування філософії. У зв'язку з цим Ю. Габермас в роботі «Філософський дискурс модерну» здійснює систематичну критику цілого ряду впливових концепцій сучасної філософії, направлених на «тотальну критику розуму». Резюмуючи виклад цих взірцевих версій тотальної критики розуму, російський дослідник В.М. Фурс констатує наступне: «Дані позиції вписуються в постметафізичне мислення та являють собою тому цілком законне явище в сучасній філософії. Реалізація антиметафізичної настанови відбувається в режимі виявлення прихованих передумов розуму, що дозволяє трактувати сам розум як тоталітарний за своєю сутністю (здійснює себе в формі експлуатації, пригнічення та обману)» [8, с.45]. В розгортанні даної позиції, – продовжує дослідник – у всіх авторів простежується спільна логіка: від початку критика направлена на модерний тип філософської раціональності, заснований на ідеї самопрозорої свідомості суб'єкта. Надалі ця критика узагальнюється до критики усієї традиції раціоналізму. Звідси в якості позитивної альтернативи пропонується перетворення філософії в різновид літературної критики.

Позиція Ю. Габермаса полягає в тому, щоб вказати інший варіант виходу з глухого кута філософії свідомості, котрий вів би не до відмови від універсалістської настанови філософії, а до розробки нової моделі філософської раціональності, що не тільки додала б кризу ідентичності самої філософії, але і дозволяла б їй і надалі відігравати активну просвітницьку роль.

Історико-філософська реконструкція зламу мисленнєвих формацій класичної метафізичної та некласичної постметафізичної парадигм, здійснена Ю. Габермасом, проливає світло на ситуацію в філософії, котра спонукала старшого його сучасника К.–О. Апеля заявити про необхідність «трансформації» філософії на засадах трансцендентальної прагматики. Так само як і Ю. Габермас К.–О. Апель належить до тієї традиції в філософії, котра визнає основоположний масштаб філософського судження в понятті розуму і послідовно виступає проти усіх форм скептицизму, релятивізму і натуралізму. Радикалізм апелівського раціоналізму цілком ясно проявляється в його критиці історичних форм раціоналізму: представників античного раціоналізму (Платон і Аристотель) він звинувачує в натуралізації та онтологізації поняття розуму, у новочасних раціоналістів (Р. Декарт, Г. Ляйбніц, Б. Спіноза) він знаходить обумовлений їх методологічним соліпсизмом недолік, котрий не дозволяє раціонально обґрунтувати інтерсуб'єктивний розум [6, с.36]. Нарешті, під жорстку критику підпадають також і раціоналісти ХХ століття – феноменологі, логічний позитивізм, аналітична філософія, критичний раціоналізм, структуралізм – за систему компліментарності, в котрій розум втрачає єдність та всезагальність, і величезні царини людського буття (в першу чергу мораль та етика) віддаються на відкуп ірраціоналізму.

В контроверзу означеним підходам, К.–О. Апель розробляє одну з найбільш оригінальних та дискутованих концепцій раціональності в філософії ХХ століття. В ній не тільки даються відповіді на кризу класичного раціоналізму, але і задається проекція його розвитку для нової, сучасної епохи. У відповідності із характерною для ХХ століття когнитивістською

постановкою питання, раціональність К.–О. Апеля визначає як здатність людини до обґрунтування та самостійного конститування змісту своєї свідомості [2,с.63]. Відповідно до цього уявлення, існує багатоманіття типів раціональності, в межах кожної з котрих задається власна система перспектив та координат. В полі зору К.–О. Апеля опиняються такі типи раціональності, як технічна, етична, стратегічна, системна, комунікативна та ін. Але таких типів може бути нескінченно багато. Розмірковуючи відносно специфіки різних видів раціональності К.–О. Апеля створює свою власну «теорію раціональних типів». Кістяк цієї концепції складає протиставлення стратегічної та консенсуально–комунікативної раціональності. Свою концепцію раціональних типів К.–О. Апеля засновує на філософській традиції самокритики та самодиференціації розуму. Критика розуму є здатністю самого розуму та невід’ємна від його сутності, однак вона повинна провадитись з позиції раціональності, а не ірраціоналізму, що відбувається в сучасній філософії. К.–О. Апеля підкреслює, що утверджене в новий час поняття раціональності лише підгодовує ірраціоналістичну критику розуму. Але переважний інтерес К.–О. Апеля викликають ті концепції, що пов’язані з обґрунтуванням моральної поведінки та соціальної дії. Тут він констатує безумовне домінування концепції раціональності М. Вебера.

Центральним поняттям у М. Вебера є поняття цілераціональності, «раціональності мети та засобу». Ця раціональність має на увазі здатність самостійно обирати цілі і адекватно підбирати засоби для їх досягнення. М. Вебер не прямо, але однозначно визнає «зверхність» цього типу раціональності перед «ціннісною раціональністю», котра виходить із цілей, що задані наперед в межах певної морально–релігійної системи, в якій індивід соціалізований. Ціннісна раціональність має на увазі безумовне слідування образу дій, вкоріненому в його переконаннях незалежно від позитивних чи негативних оцінок наслідків цих дій. Цінності, таким чином, не піддаються вільному вибору та розрахунку і відносяться до внутрішнього ірраціонального рішення. В цьому сенсі ціннісна раціональність не закладає в людську дію критерію ефективності, не здатна слугувати основою етики відповідальності і позначає скоріше царину «дорационального», ніж раціонального в людській поведінці. «Суттєвим елементом веберівської концепції є оцінка основної тенденції процесу раціоналізації європейської історії як «процесу розчакловування світу», тобто поступової секуляризації культури та відступом ціннісної раціональності перед культурним розширенням сфери, що підкоряється цілераціональності» [5].

Таким чином, саме М. Вебер, на думку К.–О. Апеля, є засновником комплементарної системи ідеології. «Ця концепція є поширеною в західних ліберальних країнах, але в той же час несе в собі небезпеку і не може бути основою цільної системи», – наголошує філософ [1,с.50]. Впровадження системи моральної відповідальності за наслідки колективної діяльності людини є неможливими у межах взаємодоповняльних засад комплементарної системи. Комплементарна система ідеології має наслідком розрив між інституціалізованим обґрунтуванням норм та етико–філософським дискурсом (аналогічно кантивському розрізненню між законністю та моральністю). Етико–філософський дискурс тут розуміється як етико–філософське обговорення умов можливості інтерсуб’єктивно–значущих результатів. В результаті того, що комплементарна система ідеології

заперечує право етико–філософського дискурсу на критику інституціоналізованих норм, вона не може запропонувати раціонального розв'язання проблем власної легітимності за межами інституційного досвіду. Ця обставина спричиняє відчуження самих основ демократії і спричиняє до негативних суспільних наслідків (наприклад, неможливо застосувати санкції та контроль відповідальності до непередбачуваних наслідків політичної, технічної та наукової активності сучасного індустріального суспільства).

К.–О. Апель ще більш поглиблює аналіз суперечностей комплементарної системи ідеології. На думку філософа, між нею та фундаментальною ідеєю демократичної системи виникає парадокс відносно буття та поняття «згоди» [2,с.67]. З точки зору комплементарності демократично утворена згода має бути стратегічним компромісом між вольовими рішеннями окремих людей чи їх обраних представників. З цієї точки зору ці рішення вже не потребують подальшого обґрунтування. Але, наголошує К.–О. Апель, справжня основа публічно визнаних норм лежить у суб'єктивних вольових рішеннях окремої людини (і вона може продовжувати існувати незалежно від всіх інтерсуб'єктивних норм). Помилка розуміння поняття «згоди» в межах комплементарного підходу полягає в тому, що основою можливої згоди є окреме вольове рішення людини. Тобто уявлення про нормативні умови можливості погодження стають перешкодою для окремої згоди, оскільки за цим вольовим рішенням може приховуватись лише припинення повноти або актуальності еґоїстичної сутності вольового рішення.

Нормативні умови можливості погодження можуть бути обґрунтовані лише як найбільш фундаментальні, засадничі норми етики консенсуальної комунікації.

Саме в цій точці відбувається раціональне опосередкування між мораллю сумління окремої людини та публічно визнаною мораллю. «Раціональність, отже, – це форма взаємодії (або комунікації) між людьми як суб'єктами дій та вчинків» [2,с.69]. Комплементарна система ідеології базується на стратегічній раціональності, котра ґрунтується на застосуванні інструментально–технічної раціональності у взаєминах між людьми. Тому вона не може бути достатнім підґрунтям для етики.

Таким чином, Ю. Габермас та К.–О. Апель ставлять питання про раціональний тип, з позиції котрого може бути здійснена справжня критика розуму. Така постановка питання, котра потребує рефлексії та прийняття до уваги власного типу раціональності, з самого початку орієнтує на трансцендентально–філософську, а не емпіричну (подібно до веберівської) теорію типів раціональності. Самокорекція та самодиференціація розуму повинні відбуватись не на підґрунті емпіричної очевидності, а шляхом беззаперечного засвідчення в своїй істинності. Іншими словами, критика раціональності повинна спиратись на самообґрунтування. Відповідно, трансцендентальне самообґрунтування раціональності в ході аргументативного дискурсу саме стає тим вихідним типом раціональності, котрий покладається в основу теорії раціональних типів.

В межах комунікативної раціональності розрізняється особлива дискурсивну раціональність, за посередництвом котрої можуть бути вирішені ситуації проблематизації висунутих претензій на значущість. Аргументативний дискурс – це комунікація щодо істинності висловлюваних суджень. В ході аргументативного дискурсу відбувається філософсько–трансцендентальне самообґрунтування раціональності,

котре стає тим вихідним типом раціональності, на котрому базується уся теорія типів раціональності в межах дискурсивної етики.

Таким чином, в контексті нашого дослідження можна сказати, що дискурсивна раціональність не тільки має важливий соціально-онтологічний статус, але і сама фундує суспільне життя, передбачаючи норми і правила, котрі апіорі лежать «по той бік» власного стратегічного інтересу індивідів.

Список використаних джерел

1. Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996.
2. Апель К.-О. Проблема етичної раціональності // Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996.
3. Гайденок П.П. Проблема рациональности на исходе XX века // Вопросы философии. 1991. № 6.
4. Ермоленко А.М. Сучасна практична філософія: проблеми, теорії, концепції. Режим доступу: <http://sofy.kiev.ua/pf1/ermol.htm>
5. Назарчук А.В. Понятие рациональности в философии К.-О. Апеля // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2003. – № 3. – С.52–64.
6. Назарчук А.В. Этика глобализирующегося общества: Тенденции и проблемы глобализации в свете социально-этической концепции К.-О.Апеля. – М.: Директмедиа Паблишинг, 2002. – 378 с.
7. Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996.
8. Фурс В.Н. Философия незавершенного модерна Юргена Хабермаса. – Мн.: ЗАО «Экономпресс», 2000. – 224 с.
9. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. Пер. с нем. – М.: Издательство «Весь Мир», 2003. – 416 с.

Машкин В.В. Критика классической модели рациональности в дискурсивной этике

Критика классической модели рациональности стала своеобразным брендом философии второй половины XX столетия. Но негативный аспект любой критики имплицитно вмещает в себе позитивные проекции. Таким образом, характер и выводы критики транспонируются на последующие методологические построения. Одним из наиболее влиятельных в западной философии течений, которое смогло в критике классической модели рациональности сохранить ее «рациональное» ядро является дискурсивная этика.

Ключевые слова: рациональность, нормативность, дискурсивная этика, Юрген Хабермас, Карл-Отто Апель.

Mashkin, V.V. Criticism of the classic rationality model in the discursive ethics

The classic rationality model criticism has become a peculiar brand of philosophy of the second half of XX century. But a negative aspect of any criticism implicitly contains positive sides. Consequently, the nature and conclusions of criticism transpose on further methodological structures. The discursive ethics is one of the most powerful and influential currents in western philosophy which managed to preserve its «rational» core in criticism of the classic rationality model.

Key words: rationality, normativity, discursive ethics, J rgen Habermas, Karl-Otto Apel.

Культурологічні та психологічні аспекти методики роботи над рисунком

Розглянуто методику роботи над рисунком по пам'яті, по спостереженню та із уяви, з досвіду викладання на творчих спеціальностях Миколаївської філії Київського національного університету культури і мистецтв.

***Ключові слова:** рисунок по пам'яті, просторовий образ, творча уява, короткочасні зарисовки, пластично–конструктивне сприйняття, орнаментально–декоративне оформлення, анімалістичні начерки, будова скелета людини, декоративно–площинна композиція, об'ємно–просторова композиція.*

Кожен художник пізнає світ, мислить та творить за допомогою рисунка. Навчити художника вільно рисувати «від себе» і по пам'яті – завдання великої складності, а навчати цьому студента слід з самого початку. Рисунок по пам'яті треба проводити після кожної тривалої постановки. Рисунок з вивчення натури, її будови, пропорцій, конструктивних зв'язків і рисунок по пам'яті – все це має взаємозв'язок, ці два види рисунка не можна відокремлювати один від одного.

Методичні засоби і прийоми розвитку зорової пам'яті – різноманітні начерки в майстерні на кожному занятті, в аудиторії на уроках анатомії, самостійні замальовки на вулиці, рисунки інтер'єрів та природи. Кожен начерк – це явище, це випадок, який не повторюється, тому роль його в становленні художника важлива. У вітчизняних художніх навчальних закладах начеркам, як і короткочасним зарисовкам, приділяють неабияку увагу [8]. На шляху від задуму образу до його втілення начерк може стати сполучною ланкою між предметами рисунка та композиції. Заняття начерком повинно сприяти розвитку композиційного мислення, цілісного пластичного бачення, підлеглості усіх елементів головному, виразності всього аркуша, що позитивно позначається на вихованні художнього смаку. Нарешті – і це є найголовнішим – заняття начерком відділяє перед рисувальником світ дійсності. Начеркам з натури та по пам'яті слід присвячувати багато часу [9].

Малювання за спостереженням передбачає тривале спостереження, потім відштовхування від натури та утримання образу предмета чи явища у пам'яті для відтворення. Рисунку за спостереженням слід проводити у формі вивчення студентами постановки з наступною роботою над передачею сприйнятого, причому в цей час натура не повинна знаходитись перед очима студентів [3].

Відмінна риса малювання по пам'яті – прагнення до точного відтворення того, що спостерігалось раніше. При цьому рисувальник, не

дивлячись на натуру, зображує її в тому ж положенні і з тієї ж точки зору, в якій вона знаходилась. Але пам'ять – це не тільки збережене недоторкане сприйняття. Перед рисувальником постає завдання уявити подумки просторовий образ. Це не застиглий в одному положенні образ, а сукупність різноманітних моментів. Пам'ять складається з трьох елементів, трьох процесів – фіксування інформації, збереження та її відтворення [4].

Здібність втілювати зорові враження у щось нове, несподіване, набуває цінності залежно від того, яким почуттям, думкою, фантазією зафарбоване сприйняття. Без розвинутої, яскравої уяви не буває ані відкриття, ані широкого погляду на явища, ані активного сприйняття навколишнього середовища. Під час роботи над класним малюнком часто складається така ситуація: натурник, котрого учні малювали впродовж тривалого часу, з тих чи інших обставин не з'явився позувати на чергове заняття; роботу слід продовжувати, але ніхто не готовий до того, що це можливе і при відсутності моделі. Немає потреби говорити про те, що більшу розгубленість багато хто відчуває при бажанні зобразити натуру в русі [3].

Висновок ясний: перед тим як рисувати слід уважно оцінити об'єкт зображення, роздивитися, відтворити його образ в уяві та в зоровій пам'яті в цілому, намагатися запам'ятати і лише потім виконувати зображення на аркуші. До першорядних завдань роботи по пам'яті відноситься відтворення вивченого у рисунку з природи.

Безперечно, закріплення у пам'яті вивченого може слугувати серйозним критерієм справжнього знання моделі, що втілюється, тим більше, що суть не в тому, щоб пам'ятати, а в тому, щоб знати та вміти вільно відтворювати. Головне завдання полягає в тому, щоб зберегти у пам'яті основні принципи рисунка, розуміння простору, вміння поставити на одну площину декілька предметів; засвоєння логіки і законів побудови форми, вміння оперувати законами світлотіні. В основі запам'ятовування лежить обмірковане та усвідомлене пластично–конструктивне сприйняття природи у просторі. Тому, щоб не повторювати свій попередній малюнок, корисніше зробити його по пам'яті в іншому розмірі та матеріалі.

Вміння працювати безпосередньо без зорового спирання на натуру та на основі збережених пам'яттю вражень – неодмінна умова розвитку художньої уяви.

Творча уява, передусім, – це створення нових, оригінальних образів, яка відноситься до композиції, хоча слід зауважити, що чіткої межі між різновидами уяв не існує. Великим гальмом у навчальній практиці буває типова звичка розглядати модель з однієї точки зору. Порада викладача – перед початком малювання та у процесі роботи обходити та роздивлятися модель з усіх можливих точок зору [5].

Завдання по рисунку за уявленням. Одним з варіантів даного завдання може бути рисунок за уявленням голови натурника в різних положеннях. Дивлячись на голову людини у фас, нарисувати її у профіль, та навпаки. Потім зробити перевірочний рисунок з природи. Рисунок фігури натурника за уявленням виконується таким же чином, як і голова. Рисунок з уяви в зв'язку з композиційним задумом може бути як на задану, так і на вільну тему. Контрольний рисунок «від себе» оголеної фігури натурника у заданих поворотах (одна поза з різних точок зору). Це завдання ґрунтується на одному з основних принципів малювання – усвідомленому всебічному вивченні моделі.

Начерки та короткочасні зарисовки. На короткочасні зарисовки, начерки та малюнки покладаються функції допоміжних вправ. Вони супроводжують тривалий учбовий рисунок, і саме тому згадуються у програмах до того чи іншого довгочасного завдання. Але щоб учбові начерки та зарисовки виконували свою допоміжну роль, студентам слід оволодіти ними як особливим видом узагальненого реалістичного зображення, що має свої специфічні способи виконання. Саме у таких способах міститься друге, не менш важливе призначення начерків та зарисовок – вони допомагають виховувати почуття загостреного сприйняття навколишньої дійсності, вміння «цілісно» бачити, спостерігати та свідомо узагальнювати бачене. Відсутність методичної послідовності у навчанні начерків й зарисовок, певно, пояснює інколи існуюча їх недооцінка, яка виявляється в тому, що заняття короткочасними начерками здійснюються неорганізовано, випадково, і тому мало що дають учням.

Начерк (*croquis*; франц.) – неповне узагальнене зображення предметного світу, що звичайно виконується у короткий, іноді миттєвий, надзвичайно обмежений проміжок часу, найчастіше незалежний від самого рисування. Тому начерк часто визначається як «цїле, побачене без подробиць». При komponуванні тривалого учбового рисунка з початку роботи завжди користуються узагальненим зображенням натури. Вдало знайдене у начерку розташування всієї маси натури може слугувати початком тривалого учбового рисунка. Короткий начерк з натури через специфічні особливості його виконання є неповним зображенням дійсності і призначається, головним чином, для швидкого фіксування зорового сприйняття і вражень.

Начерки можуть бути такими, що виконуються з початку до кінця безпосередньо з натури; можуть виконуватися комбінованим способом (спочатку за спостереженням з натури, потім – по пам'яті); або такі, що виконуються тільки по пам'яті і через деякий термін часу після спостереження; а також начерки за уявою «від себе», що пов'язано із здатністю людини викликати у роздумі уявлення про окремі раніш сприйняті предмети, живі об'єкти та явища навколишньої дійсності [7].

Начерки та зарисовки з рослин. У творчій діяльності художників, що працюють у різних жанрах і видах образотворчого мистецтва, рослини посідають неабияке місце, і це зрозуміло – жоден художник не може байдуже пройти повз світ рослин з його тонкими колірними співвідношеннями та насиченістю барв, повз його різноманітних, часто дивовижних форм. Рослини зображало багато великих художників: Рафаель, С. Ботічеллі, Е. Мане, В. Ван Гог, К. Коровін, І. Левітан та інші. Найбільш часто образи рослинного світу розкриваються художниками в таких жанрах станкового живопису, як натюрморт або пейзаж.

Рослинні мотиви часто присутні в орнаментально-декоративному оформленні виробів прикладного мистецтва, де трактування рослин може бути різним (об'ємно-просторовим, декоративно-площинним для розпису по тканині або фарфору, об'ємним чи лінійним – для виробів з металу, скла та кістки, а також при виконанні візерунково-мереживних виробів). Можна зробити висновок, що навчальні зарисовки і начерки з рослин, допомагаючи навчанню реалістичного рисунка, у той же час приводять учнів до вміння вирішувати художні та практичні завдання прикладного мистецтва. Можна дати деякі рекомендації до того, як треба підходити до зарисовок рослин. Перед початком малювання слід уважно роздивитися

натуру, зрозуміти її конструкцію. Наприклад, будова листа рослини схожа з будовою дерева: черешок нагадує стовбур, прожилки відповідають гілкам, а вся маса листа відповідає кроні. Тільки крона дерева об'ємна, а лист – плоский, і за своєю будовою майже симетричний. Щодо квітів, то аналіз побудови квітки полягає в тому, щоб швидко встановити, з яких геометричних фігур і тіл або їх комбінацій складається форма квітки в цілому та в деталях.

Слід мати на увазі, що квіти різних рослин не схожі за кількістю пелюсток, їх формою, розмірами частин. Тому для зарисовки квітки потрібно будувати кожен раз індивідуальну схему відповідно до характеру, пропорцій та положення у просторі натури. Коли студент має перед очима схему побудови, він може впевнено, інколи дивлячись на натуру, передавати узагальнену форму квітки, доповнювати її відібраними, особливими за характером деталями. Треба мати на увазі, що схема у процесі роботи виконує допоміжну функцію – це тільки план побудови форми. Після начерків рослин, квітів, дерев потрібно перейти до учбового завдання «Зарисовка пейзажу» з обмеженою кількістю об'єктів (дерев тощо). Це може бути: шлях, будівля, місток через струмок, дерева та інше [9].

Анімалістичні рисунки. Щоб добре зображувати людину, яка вільно змінює місце і положення відносно рисувальника, або людину в індивідуальному русі, необхідно попередньо оволодіти способом виконання начерків з натури, що не позує. Саме до такої категорії натури відносяться тварини, які, як правило, не позують. Анімалістичні начерки, робота над якими побудована на уважному і відносно тривалому спостереженні і вивченні живої натури, поступово підводять до комбінованого засобу виконання, а в подальшому – до здатності малювати комплексним засобом як єдино можливим методом фіксування на папері біглого, дуже поверхневого сприйняття живих моделей, які швидко рухаються. Тому заняття анімалістичними начерками слід розглядати як сходинку між зображенням нерухомої натури до більш складного для зображення об'єкта – живої фігури людини в русі.

Для начерків з тварин потрібне знання анатомії, будови скелета і скелетного механізму тварин та птахів. Необхідний порівняльний опис скелетного механізму людини та тварин. Під час порівняння таких схем студенти переконаються у схожості скелетного механізму людини і тварин, легко засвоюють, що різниця у розмірах та формі аналогічних кісток скелета тварин та людей є проявом різних життєвих призначень цих кісток. Так, крило птаха своєю будовою дуже схоже з рукою людини, а вся форма його скелета та тулуба пристосована до польоту. Копита коня за схемою будови скелета займають таке ж саме місце, що й пальці та нігті на руках і ногах людини. Положення тазових кісток пов'язане із способом пересування тварин на чотирьох або двох ногах, а викривлення хребта мають різну конфігурацію, що відповідає тому чи іншому постійному положенню на землі. Всі ці відомості легко засвоюються і значно полегшують усвідомлену роботу над анімалістичним начерком.

Узагальнене реалістичне зображення тварин буває потрібним не тільки у станковому живописі, графіці та скульптурі, але й великою мірою в різних видах прикладного мистецтва – як при декоративно-плосцинній, так і об'ємно-просторовій композиціях. Вміння узагальнено і виразно зображувати форму, що спостерігається у природі, зберігаючи при тому її живе обличчя, має особливо велике практичне значення для майбутнього

художника прикладного мистецтва. При зображенні тварин з натури створюються особливі умови, які треба постійно мати на увазі. Тварина кожної миті може змінити не лише позу, але й положення відносно рисувальника. Тому до початку роботи над рисунком треба уважно спостерігати за однією твариною, намагаючись розібратись з її внутрішньою будовою і пропорціями, а потім почати начерк з лівої частини аркуша, щоб не забруднити рукою все, що було зроблено. Якщо тварина змінила позу або положення, то, облишивши перший начерк, треба зараз же починати поряд другий – у іншому положенні або позі. Коли ж тварина знов прийме попередню позу (що відбувається дуже часто), треба якомога швидше повернутися до перерваного начерку. На одному аркуші виконується три–п'ять начерків приблизно одного розміру. Незавершені начерки треба залишати такими, як вони є, не закреслюючи та не стираючи гумкою.

Зарисовки та начерки з людини в одязі. Поряд з тривалим учбовим рисунком по зображенню людської фігури можуть виконуватися в якості допоміжних короточасні учбові рисунки. Їх значення дуже важливе. Враховуючи відносно малу загальну кількість учбового часу, що відводиться програмою на вивчення форми людини, треба частину цієї роботи раніше перекласти на короточасні рисунки та начерки. Коли студенти приступають до начерків та зарисовок фігури людини, вони вже мають уявлення про будову людської фігури. Подальша робота з вивчення людської фігури складається з вправ, призначення яких полягає у розкритті, розумінні та закріпленні у свідомості студента постійного органічного зв'язку зовнішньої форми людини з її конструкцією (скелетом).

Будова скелета у всіх людей однакова, і тому слугує суттєвою, типовою ознакою людської фігури. Особливістю скелета є його рухливість. З роботою скелетного механізму пов'язана здібність людини рухатись, ходити, бігати, стрибати, виражати свої почуття позою, жестом, ледь помітним рухом. Тому можна сказати, що кожному статичному або динамічному положенню фігури людини відповідає визначене положення основних частин скелетного механізму. У процесі спостереження натури це положення може бути зафіксоване на папері за допомогою умовної схеми людського скелета. Ледь помітними тонкими рисочками на папері схема скелета може переконливо відбити підсумок спостереження, аналізу натури, будь-яке її статичне положення (стоячи, лежачи, сидячи), позу, складний поворот і передати навіть динаміку і характер руху (стрибки, біг, ходіння). При побудові цієї схеми одночасно встановлюється розмір і komponування майбутнього начерку [2].

Перед рисувальником на папері виникає зорова основа, легкий каркас, орієнтування на який допомагає впевнено та сміливо виконувати самий начерк фігури, тобто уточнювати пропорції, визначати точки (чи площину) опори, будувати контур, намічати зборки одягу і т. ін. Допоміжне значення схеми скелета особливо виявляється на якості перших дослідів у начерках та коротких зарисовках людської фігури, що позує, а конструкція скелета, як основа побудови людської фігури, міцно закріплюється у свідомості.

Перед початком вправи слід повідомити учнів про елементарні знання стійкості та нестійкості положення людської фігури, пояснюючи їм, що таке центр ваги і де він знаходиться, що таке точка опори, що таке положення стійкої рівноваги. Прямовисна лінія, проведена через центр ваги, переконливо підкреслює на скелетах стан стійкого положення.

Для цієї вправи слід узяти чоловічу модель доброї статури, яка мусить бути у спортивному одязі (або футболці, майці чи іншому) на світлому фоні і освітлена світлом зверху та збоку.

Для пояснення поряд з моделлю на стіні розташована таблиця із зображенням скелета. Спочатку студенти спостерігають і в ході спостереження та аналізу натури намічають на аркуші допоміжну схему скелета в цій позі з додержанням пропорцій моделі. Дії виконуються у наступній послідовності: через середину позначеної вертикалі (зріст моделі) проводиться горизонтальна лінія (напрямна вісь), на якій робляться дві помітки відповідно верхньому кінцю кожного стегна (вертлюг); на цих відмітинах будується умовне зображення таза та кружечками позначаються суглобові з'єднання стегон з тазом (тазостегновий суглоб). Потім від кружечків униз проводяться ще дві лінії, на котрих (теж кружечками) позначаються місця колінних та гомілкостопних суглобів обох ніг. Внизу зовсім узагальнено помічаються слідки ніг, що разом створюють площину опори всієї фігури, через котру проходить вертикальна лінія центру ваги. Після цього від середини таза угору наноситься лінія хребта (з урахуванням його вигинів) до верхнього краю черепа. На цій лінії намічається нижній край черепа і на ньому умовно, у вигляді овалу – власне череп. Потім на лінії хребта наноситься умовне зображення грудної клітини, після чого проводиться ще одна горизонтальна прямна вісь, на кінцях котрої двома кружечками фіксуються місця плечових суглобів. Від цих кружечків вниз, за напрямком кистей рук, проводяться дві лінії, на котрих кружечками намічаються місця суглобів рук (ліктьовий та зап'ястний). Кисті рук, так само як і стопи, зображуються умовно, узагальнено. Усі помітки розмірів на напрямних осях робляться обов'язково з розрахунком пропорцій фігури моделі. Після побудови схеми модель відходить, а учням пропонується на тому ж самому аркуші поряд і в тому ж розмірі виконати начерк фігури без натури, «по пам'яті», орієнтуючись на накреслену схему. Після цього за п'ять хвилин до завершення вправи модель приймає ту саму позу і учні перевіряють зроблений начерк на натурі та вносять в нього потрібні поправки [10].

На початку навчання не слід вимагати від студентів у начерках та зарисовках особливого знання анатомії людської фігури, довіряючи їх природному спостереженню і живому почуттю, які потрібно розвивати та виховувати. У процесі вивчення людської фігури на тривалих штудійних рисунках у свідомості учнів на цю схему нарощуються м'язи та сухожилля, зчленування – знання всієї анатомічної побудови людини і скелетного механізму в динаміці, що матиме важливе значення у подальшому при виконанні швидких, миттєвих начерків з натури, по пам'яті та за уявою. Уважному спостерігачеві натура сама багато підказує [1].

Навіть при вдалому штучному освітленні темний колір одягу приховує від учнів форму натури. Ще більш маскують форму зборки тканини з візерунчастою та фактурною поверхнею. При начерках, як правило, трапляються одні й ті ж самі недоліки – не показуються зборки, що утворюються між стегном та черевом в положенні моделі «сидячи»; визначають місце ліктя і ліктьового суглоба при згинанні руки, що виникають на спині моделі від пояса до пахвових ямок при піднятих угору руках, а також при згинанні колінок в положенні моделі «сидячи» [6].

Значно кориснішими для поняття ролі драпіровок під час зображення одягненої фігури виявляються спеціальні коротенькі зарисовки з

гіпсових зліпків античних фігур. Оскільки у програмі «Рисунок» немає спеціального розділу, що був би присвячений вивченню драпіровок, то їх вивчення слід зробити за допомогою начерків та замальовок. Добре знання теорії утворення зборок одягу знадобиться у подальшому, особливо учням з напрямку «Художнє моделювання одягу», «Конструктор одягу», а також монументально–декоративних видів мистецтва, що пов'язані з зображенням одягненої людської фігури.

Список використаних джерел

1. Кирцер Ю.М. Рисунок и живопись. – Изд. 2–е, перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1998.
2. Кулебакин Г.И. Рисунок и основы композиции. – М.: Высшая школа, 1988.
3. Паррамон Х.М. Как рисовать. – СПб.: Аврора, 1996.
4. Ростовцев Н.Н. История методов обучения рисованию. – М.: Просвещение, 1981.
5. Ростовцев Н.И. Академический рисунок. – М.: Просвещение, 1995.
6. Секачёва А.В., Чуйкина А.М., Пименова Л.Г. Рисунок и живопись. – М.: Легкая промышленность, 1983.
7. Соловьёва Б.А. Искусство рисунка. – Л.: Искусство, 1989.
8. Таранов И.И., Иванов С.И. Основы учебного рисунка и производственной графики. – Львов: Світ, 1992.
9. Терентьев А.Е. Рисунок в педагогической практике учителя изобразительного искусства. – М.: Просвещение, 1981.
10. Хогарт Б. Рисунок человека в движении. – Ростов–на–Дону: Феникс, 2001.

Макушин Ю.А. Культурологические и психологические аспекты методики работы над рисунком

Рассматривается методика работы над рисунком по памяти, по наблюдению, по представлению из опыта преподавания на творческих специальностях Николаевского филиала Киевского национального университета культуры и искусств.

Ключевые слова: рисунок по памяти, пространственный образ, творческое представление, кратковременные зарисовки, пластико–конструктивное восприятие, орнаментально–декоративное оформление, анималистические наброски, построение скелета человека, декоративно–плоскостная композиция, объемно–пространственная композиция.

Makushin, U.A. Cultural and psychological aspects of the operating procedure with picture

This article describes the methodology of the picture from memory, observation and imagination to the experience of teaching creative specialties in the Mykolayiv branch of the Kyiv National University of Culture and Arts.

Key words: drawing on memory, space image, imagination, short sketch, plastic and constructive perception, ornamental and decorative design, animalistic sketch, structure of the human skeleton, decorative planar composition, spatial composition.

Особливості функціонування морального фактора в системі бізнес-комунікацій

Розглядаються такі особливості морального фактора в системі бізнес-комунікацій, як: відповідальність, справедливість, чесність, раціональність, довіра, прагматизм. Доводиться, що специфіка морального фактора в системі бізнесу залежить від економічних умов підприємницької діяльності, від особливостей взаємодії підприємців між собою та з державними органами влади. Значна роль у формуванні моральних цінностей у підприємницькій діяльності відводиться державі і громадянському суспільству, що можна здійснити за допомогою економічної освіти населення, створення бізнес-інкубаторів.

***Ключові слова:** бізнес-комунікації, моральний фактор, відповідальність, справедливість, чесність, раціональність, довіра, прагматизм.*

Актуальність теми дослідження обумовлюється генезою ринкових відносин в сучасному українському суспільстві, становленням нового типу підприємця в трансформаційному суспільстві, формуванням нових регуляторів підприємницької діяльності, що знаходяться не тільки в соціально-економічній, а й у духовній площині. Потреби соціальної практики і викликали необхідність звернутись до визначення особливостей морального фактора в системі бізнес-комунікацій.

Особлива увага, що приділяється співвідношенню моралі і економіки, а також чиннику моралі як механізму регуляції виробничих відносин, має давню історію. Ще Арістотель, розкривав складну структуру економіки і визнавав етичну нерівноцінність виробництва, торгівлі і лихварства. Філософ вважав етично прийнятним лише виробництво.

Середньовіччя також засуджувало самодостатню «працю грошей». Саме протестантизм визнає етичним прагнення до прибутку. Фінансовий успіх людини сприймається як критерій Божественної прихильності.

Світська версія протестантської етики стала важливою складовою сучасної західної економічної культури. Велику роль почало виконувати розуміння взаємозв'язку між економічним успіхом і суспільним благом, що віддзеркалилось в працях французьких матеріалістів (теорія

«розумного егоїзму»), німецьких класиків, в марксизмі і багатьох етичних концепціях XX століття.

До вивчення морально–етичних засад підприємництва і бізнесу в свій час залучались такі західні теоретики, як А. Сміт, Д. Рікардо, Ж–Б. Сей, А. Маршалл, М. Вебер, В. Зомбарт, Й. Шумпетер, Ф. Найт, Ф. фон Хайек та ін. В українській суспільній думці проблеми морально–етичних якостей бізнесу і підприємницької діяльності вивчали В. Андрущенко, В. Акоюн, А. Гальчинський, А. Геєць, А. Кредисов, М. Михальченко, В. Пилипенко, А. Чухно та ін.

Етика підприємця в сучасній науковій літературі співпадає з такими поняттями, як «ділова етика», «економічна етика», «етика бізнесу», «етика ринку» та ін.

Для розвитку етики підприємця потрібні певні умови: політична і економічна свобода, стабільність законодавства, наявність певних суспільних традицій тощо.

Ділова мораль формується в межах «економічного середовища» – трудового колективу. Службові відносини повинні будуватися на партнерстві, виходити із взаємних запитів і потреб, з інтересів колективної справи. Така співпраця, безперечно, підвищує трудову і творчу активність і є важливим чинником технологічного процесу виробництва та бізнесу.

При взаємодії з іншими діловими колами ці правила зберігаються. Повага до партнера не дозволяє маніпулювати їм у власних інтересах, принижувати його. Чесність, гідність і порядність збільшує ступінь довіри і взаєморозуміння між партнерами. Добросовісне відношення до своїх обов'язків і дисциплінованість сприяє виконанню намічених планів. Тим самим закладаються основи довгострокової взаємовигідної співпраці.

У цілому відповідальність, справедливість, чесність, раціональність, порядність, довіру, прагматизм можна віднести до головних особливостей морального фактора в системі бізнес–комунікацій. Розглянемо деякі з цих особливостей.

Відповідальність. Стосовно цієї особливості, перш за все, мається на увазі відповідальність за власні вчинки. Етика відповідальності формується паралельно з індивідуалістичною етикою успіху в період розвитку капіталізму.

Установку на досягнення успіху підтримує і протестантська етика, оскільки невдача інтерпретується нею як ознака неугодності Богу, а невдаха, може отримати клеймо знедоленого, приреченого на погибель у релігійному значенні і, таким чином, стає ізгоем в значенні соціальному.

Уявлення про те, що кожна людина несе відповідальність за власну долю і, відповідно, сама винна в своїх невдачах, часто спонукає відмовляти в милосердній підтримці, мотивуючи це тим, що убогість – кращий спонукальний стимул до праці і заповзятливості.

Етика успіху, є головною для сучасних підприємців, вона радикально розходиться з етичними системами більшості світових релігій. Етика успіху заперечує любов до ближнього і солідарність з ним, що є етичним джерелом милосердя і добродійності [2,с.99].

Вчені Г. Йонас, Е. Агацці вважають, що принцип відповідальності повинний стати центром етики. Це, насамперед відповідальність за майбутнє як можливість запобігання негативним планетарним наслідкам діяльності людини [6,с.15].

Справедливість. Ринкова економіка, сучасний капіталізм має свою власну справедливість, яка найповнішим чином виражена в ліберальних ідеях еквівалентності взаємної подяки і формальної свободи. У цьому значенні експлуатація, відчуження і фетишизація споживання цілком відповідають капіталістичній справедливості. Але при капіталізмі взагалі, і ліберальному режимі зокрема, власна капіталістична справедливість дуже часто порушується. Це порушення може мати місце у відносинах обміну, коли не дотримується її головна умова – еквівалентність. Це порушення може мати місце у відносинах розподілу, коли, наприклад, робітникам систематично не доплачують за їх працю. Елементарна несправедливість капіталізму пов'язана з експлуатацією людини людиною, яка має систематичний й інституційний характер і одержує ідеологічну підтримку і виправдання з боку лібералізму [4,с.41].

Базові уявлення про справедливість, а також про її антипод – несправедливість в суспільному виробництві були закладені в філософії К. Маркса. Несправедливість у філософії марксизму пов'язана зі злом експлуатації.

Повністю увібрав в себе критичний потенціал класичного марксизму сучасний лібералізм. В теорії справедливості Джона Ролза міститься своя концепція експлуатації. Її головне джерело полягає в тому, що ініціативні та здібні люди нерідко використовують не дуже ініціативних і талановитих, нав'язуючи їм кабальні умови угоди. Але значення принципів справедливості, які пропонує Джон Ролз, полягає саме в тому, щоб не допустити, у тому числі і витончену експлуатацію, не говорячи вже про більш примітивні різновиди, як експлуатація в результаті найму робочої сили [8].

Чесність. Чесність завжди належала до світу ідеальних, духовних цінностей. Оборотною стороною відношення до істини і чесності є поблагливе ставлення до брехні.

Можливість і бажання людини збрехати визначається не тільки соціальними причинами, що спонукають її вдаватися до маніпуляції, але і особливостями самого брехуна. Найважливішою категорією, за допомогою якої можливо багато що зрозуміти в суті даного феномена, є поняття «макіавеллізм».

Макіавеллізмом західні психологи називають схильність людини маніпулювати іншими людьми в міжособистісних відносинах. Йдеться про такі випадки, коли суб'єкт приховує свої справжні наміри; разом з тим за допомогою помилкових відволікаючих маневрів він добивається того, щоб партнер, і сам того не усвідомлюючи, змінив свої первинні цілі. Макіавеллізм як характеристика особистості в цілому відображає невіру суб'єкта у те, що більшості людей можна довіряти, що вони альтруїстичні, незалежні та мають силу волі [3,с.400].

Даних про виражені гендерні відмінності в макіавеллізмі немає. Проте для суб'єктів з маскуліним типом структури відносин до інших людей є характерними: високий рівень прояву відносин маніпулювання, домінування, підозрілості, агресивності, ворожості і низький рівень прояву відносин схвалення. Фемінний тип структури відносин, більшою мірою властивий жінкам, характеризується високо вираженими відносинами підпорядкування, емоційної близькості, схвалення і низько вираженими відносинами підозрілості і ворожості [3,с.401].

Рациональність. Прагнення до отримання максимальної вигоди від своєї діяльності є необхідною умовою існування будь-якого суспільства. В той же час економіка виходить з припущення про постійне намагання людини досягти достатку, про її економічний егоїзм та незмінне відчуття власності. М. Вебер виправдовував людський егоїзм тим, що економіка є сферою суспільного життя, в якій всі зусилля спрямовані на задоволення людських потреб. Економіка функціонує в умовах обмеженості ресурсів і можливостей. Саме тому в ній є закономірно необхідним раціональне планування. Економічну систему М. Вебер, вслід за А. Смітом, уявляв як результат взаємодії раціонально діючих індивідів, які, переслідуючи власну вигоду, здійснюють корисні соціальні функції. Таким чином, ставиться питання відносно орієнтації людини в економіці не тільки на задоволення потреб або виробництво прибутку, але і на певні позаекономічні чинники.

В економічній науці, як зауважує В.В. Смакота, досить популярна теорія споживача і споживацького суспільства відповідно до якої людина прагне до максимального задоволення своїх потреб. В принципі, на цьому базується все капіталістичне виробництво, що пропонує споживачам (часто нав'язує їм) все нові і нові товари. Номо економікус для цього необхідні такі риси поведінки, як незалежність, егоїстичність, раціоналізм та поінформованість. На відміну від нього homo sociologicus більшою мірою підкоряється нормам суспільства, кожна його дія детермінована цими нормами і зводиться до впливу соціальних інститутів. Він повністю залежить від навколишнього світу [9, с. 130]. Будь-яка реальна людина, в тому числі і підприємець, знаходиться десь між цими двома ідеальними типами.

Російський соціолог Н. Зарубіна вважає, що «участь людини в матеріальному виробництві визначається не тільки її конкретними потребами в матеріальних благах, але також і уявленнями, що склалися, про значення і гідний спосіб життя, про соціально значущі цілі, про престижність і допустимість тих або інших видів діяльності, про власність, матеріальний добробут і багатство, про успіх і про взаємостосунки людей в процесі господарської діяльності» [1, с. 12].

Довіра. Провідна роль довіри у формуванні суспільних зв'язків наголошувалася ще представниками німецької школи «розуміючої соціології». М. Вебер і Г. Зіммель називали її однією з найважливіших синтезуючих сил у суспільстві. Довіра – продукт досвіду окремого індивіда. За рахунок частого повторення цього досвіду і його інституціоналізації відбувається закріплення суспільної довіри як норми і як традиції, зокрема, і в економічній сфері. Дефіцит суспільної довіри створює ситуацію, в якій розвиток багатьох демократичних і ринкових інститутів стає неможливим, що робить дану проблему особливо актуальною для розвитку сучасного суспільства [10, с. 36].

В соціальних дослідженнях виділяються три рівні довіри. Мінімальний рівень – довіра людини самій собі, внутрішня легітимація індивідуальної думки і поведінки. Другий рівень довіри ґрунтується на особистісному досвіді відносин людини з іншим суб'єктом. Третій рівень – інституційна довіра, що визначається відношенням людини до соціальних, економічних, політичних інститутів. Також виділяється два типи довіри: індивідуальна й інституційна [10, с. 38].

Прагматизм. Похідною від довіри є така особливість морального фактора у системі бізнес–комунікацій, як соціальний прагматизм. Він є

характеристикою соціально вигідних комунікацій у сфері підприємництва, зорієнтованих на встановлення відносин довіри та благонадійності. На думку О.В. Менделєвої, основні прояви соціального прагматизму в бізнес-комунікаціях становлять взаємовигідні форми соціального обміну, які є історично обумовленими та соціально визнаними формами комунікативної взаємодії. Становлення ефективних бізнес-комунікацій у сучасному підприємництві можливе за умови присутності соціально-прагматичних аспектів, які апелюють до соціальних інтересів та цінностей і сприяють установам достатнього для співпраці рівня довіри. Це проявляється у тому, що бізнес-комунікації здійснюються за допомогою традиційних комунікативних каналів, які актори вважають надійними та оптимальними у конкретній ситуації. Інтенсифікація комунікативних процесів у бізнесі вимагає взаємодії між партнерами на такому рівні довіри, який є достатнім для подальшої співпраці, тому особливе значення надається саме формі комунікативної взаємодії, яка підтверджує благонадійність партнера та готовність до співпраці [5,с.8].

Історична еволюція взаємовідносин підприємців і суспільства в західній суспільній думці часто укладається в тричленну схему добродійність – етика служіння – етика відповідальності. Остання оцінюється як вища з форм етичної свідомості сучасних підприємців, тоді як дві перші – як етапи її становлення [2,с.96]. В сучасних пострадянських країнах проблема взаємовідношення бізнесу і суспільства встала вельми гостро: на фоні розквіту великих корпорацій і верхівки бізнесменів соціогуманітарна сфера суспільства поступово занепадає.

У контексті теорії модернізації 1960–1970-х рр., що ґрунтуються на радикально ринковій парадигмі, виведення засобів з господарського обігу, домінування позаекономічних цінностей в ім'я традиційної етики служіння, розглядалося як одна зі значущих соціокультурних перешкод для економічної модернізації. Проте, як підкреслює Н. Зарубіна, такий реальний перерозподіл засобів, швидше, сприяє модернізації, оскільки забезпечує соціокультурну легітимізацію підприємництва і сприяє встановленню комунікації між різними сферами життєдіяльності суспільства. Там, де подібна комунікація відсутня, економіка, що модернізується, загрожує перетворитися на самодостатню сферу, зростання якої не тільки не забезпечує розвиток суспільства в цілому, але є деструктивним для нього [2,с.98]. Подібне спостерігається в пострадянській Україні, Росії й інших країнах СНД, де великий бізнес перетворився на субкультуру, яка розквітає на фоні загального занепаду освіти, охорони здоров'я, науки, культури.

Виходячи з цього, намітилася суперечність між традиційним і сучасним розумінням бізнесу і моралі в ньому. У традиційному розумінні бізнес виступає як виробництво і продаж товарів і послуг. Сучасному розумінню ближча концепція бізнесу як отримання прибутку з виробництва і продажу товарів і послуг. Це пов'язано з глибокими змінами в культурі: не стільки бізнес обслуговує суспільство з його реальними потребами, скільки суспільство є для бізнесу ареною задоволення потреб в нарощуванні прибутків і розкручуванні справ. За такою логікою запити реальних людей, найближчого соціального оточення, позаекономічні потреби суспільства представляють інтерес тільки в тому випадку, якщо вони так чи інакше служать діловим інтересам. Сучасний бізнес, особливо великий, не пов'язаний соціокультурними узами обов'язку і служіння з найближчим

оточенням, яке несе відповідальність лише за власне підприємство. Саме тому сьогодні, серед найбільш дієвих мотивів до заняття бізнесом можна виділити такі: прагнення до самостійності (незалежності, автономності); незадоволеність попередньою діяльністю (її змістом, умовами, якістю); прагнення повторити або примножити чийсь успіхи (батьків, родичів, друзів, знайомих тощо) [7, с.479].

Отже, здійснивши аналіз особливостей функціонування морального фактора в системі бізнес–комунікацій зробимо такі висновки:

Відповідальність, справедливість, чесність, раціональність, довіра, прагматизм, як головні характеристики морального фактора в системі бізнесу, насамперед залежать від економічних умов підприємницької діяльності, від особливостей взаємодії підприємців між собою та з державними органами влади.

В ідеалі еволюція моральних норм в умовах соціальних трансформацій в бізнес–комунікаціях в сучасному українському суспільстві повинна проходити шлях від здійснення підприємцями ризикованих і агресивних типів поведінки, через усвідомлення громадського обов'язку, до формування внутрішніх заборон щодо здійснення асоціальних дій.

Велика роль у формуванні моральних цінностей у підприємницькій діяльності відводиться державі і громадянському суспільству, що можна здійснити за допомогою економічної освіти населення, створення бізнес–інкубаторів. Теоретичну розробку механізмів економічної освіти населення визначимо за *перспективу подальшого наукового дослідження*.

Список використаних джерел

1. Зарубина Н.Н. Социально–культурные основы хозяйства и предпринимательства / Н.Н. Зарубина. – М.: ИЧП «Издательство Магистр», 1998. – 360 с.
2. Зарубина Н.Н. Этика служения и этика ответственности в культуре русского предпринимательства / Н.Н. Зарубина // Общественные науки и современность. – 2004. – № 1. – С.96–105.
3. Знаков В.В. Макиавелизм и феномен вранья / В.В. Знаков // Социальная психология в трудах отечественных психологов (составитель Свенцицкий А.Л.). – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 512 с.
4. Кашиков Б.Н. Марксизм как радикальная критика либеральной справедливости / Б.Н. Кашиков // Вопросы философии. – 2005. – № 6. – С.37–50.
5. Менделеева О.В. Соціальний прагматизм бізнес–комунікацій : автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / О.В. Менделеева; Харк. нац. ун–т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2008. – 18 с.
6. Мошинська О.Ю. Моральний потенціал постнекласичної науки : автореф. дис...канд. філос. наук: 09.00.04 / О.Ю. Мошинська / Харк. нац. ун–т ім. В.Н. Каразіна. – Харків. – 2002. – 22 с.
7. Новиков В.В. Характеристика общностей предпринимателей / В.В. Новиков // Социальная психология в трудах отечественных психологов (составитель Свенцицкий А.Л.). – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 512 с.
8. Ролз Джон. Теорія справедливості: Пер. з англ. / Джон Ролз. – К: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 822 с.
9. Смакота В.В. Экономическое поведение в социологии / В.В. Смакота // Соціологічна наука і освіта в Україні: Зб. наук. пр. / Уклад. В.І. Судаков, М.В. Туленков. – К.: МАУП, 2000. – Вип.2: Соціологія в контексті сучасних соціальних змін. – 2003. – 404 с.

10. Трапкова А.В. Доверие в российском малом и среднем бизнесе / А.В. Трапкова // Общественные науки и современность. – 2004. – № 4. – С.36–48.

Убейволок О.А. Особенности функционирования морального фактора в системе бизнес–коммуникаций

Рассматриваются такие особенности морального фактора в системе бизнес–коммуникаций, как: ответственность, справедливость, честность, рациональность, доверие, прагматизм. Доказывается, что специфика морального фактора в системе бизнеса зависит от экономических условий предпринимательской деятельности, от особенностей взаимодействия предпринимателей между собой и с государственными органами власти. Значительная роль в формировании моральных ценностей в предпринимательской деятельности отводится государству и гражданскому обществу, что можно осуществить с помощью экономического образования населения, создания бизнес–инкубаторов.

Ключевые слова: бизнес–коммуникации, моральный фактор, ответственность, справедливость, честность, рациональность, доверие, прагматизм.

Ubeyvolk, O.O. The specificity of moral factor impact in the system of business communication

The following features of moral factor in the business communication system as responsibility, fairness, honesty, rationality, trust and pragmatism are examined. It is proved that the specificity of moral factor in the system of business depends on the economic environment entrepreneurial activity, the features of interaction among businessmen and the state authorities. The significant role in the formation of moral values in entrepreneurial activity is allocated to the state and civil society which is possible to implement through teaching economics to the population and creating business think–tanks.

Key words: business communication, moral factor, responsibility, fairness, honesty, rationality, trust, pragmatism.

Антропоцентризм і гуманізм: минуле та сьогодення

Розглядаються актуальні питання сучасної філософської антропології, пов'язані з поняттями «антропоцентризм» і «гуманізм» у їх історичних та сучасних інтерпретаціях. Підкреслено важливе значення філософсько-антропологічного вивчення духовної культури людства з урахуванням інтересів і потреб сучасної педагогічної науки.

Ключові слова: антропоцентризм, гуманізм, геоцентризм, пайдеа, гуманістичний антропоцентризм, постмодернізм.

Одними з центральних понять сучасної філософської антропології є поняття «гуманізм» й «антропоцентризм», із якими пов'язані наші уявлення про людину, її місце та функції у світі. Тому в цій статті дані поняття є основними предметами дослідження задля отримання додаткових знань про особливості культурного розвитку людства.

Антропоцентризм (від *гр.* *antropos* – людина і *лат.* *centrum* – центр) – філософське вчення, згідно з яким людина є центром Всесвіту і метою всіх подій, що відбуваються у світі.

Слово «антропоцентризм» сьогодні зустрічається в різних словниках і в різних значеннях – від антропоцентричного принципу в лінгвістиці до антропоцентризму в екології.

Нині найпоширенішим значенням є екологічне: людина – господар природи, і, отже, має права переробляти навколишній світ за мірками власних інтересів і потреб. Таке смислове наповнення терміна набуло поширення тільки у XX ст. Однак історія слова «антропоцентризм», що вказує на певний тип світогляду, набагато давніша. Оскільки нас у даному випадку цікавитиме насамперед гуманістичний антропоцентризм епохи Відродження, то одразу ж підкреслимо специфіку цього варіанта антропоцентризму, що полягає в такому: історичне значення антропоцентричного обожнення людини гуманістами зумовлене заміною богословських інтерпретацій «царства Бога» (лат. *regnum Dei*), що нездійснене на землі, філософсько-філологічними чи, точніше кажучи, філософсько-риторичними тлумаченнями «царства людини» (лат. *regnum hominis*) [1].

З кінця XIII – початку XIV ст. сутність людської особистості почали розуміти зовсім інакше. На зміну християнському геоцентризму приходить відродженський (гуманістичний) антропоцентризм, унаслідок чого земні проблеми людини виходять на перший план інтелектуальної рефлексії [2, с.98].

Різноманітні аспекти гуманістичного антропоцентризму знаходили своє найбільш загальне вираження в інтеграції естетичних і моральних ідей, запозичених з античного спадку [3].

Своїм походженням латинський термін «гуманізм» (від лат. *humanus* – людський) зобов'язаний грецькій та римській античності. У Давній Греції вищим культурним, людським і моральним ідеалом була *paideia*.

Греки вживали для позначення культури слово «пайдея» (*paideia*), однокореневе грецькому слову «дитина» (гр. *Pais* – дитина). Однак слово «пайдея» не прижилося в розмовній мові та поступово щезло з обігу, як і чимало інших слів грецького походження, чому сприяло завоювання Греції латинянами; його замінило слово «культура», яке походить від латинського слова «*corele*», що мало у Давньому Римі багато значень, у тому числі «населяти», «культивувати», «підтримувати», «поклонятися», «поважати».

Слово «пайдея», що вказує на процес засвоєння людиною культурних цінностей, тільки наприкінці ХХ ст. повернув до наукового лексикона відомий німецький історик і філолог Вернер Йєгер (Jaeger, 1888–1961), який описав у своїх книжках давньогрецьку практику турботи про покоління, що підрастає, і як ця практика формувалась в античному світі упродовж кількох століть. Як відомо, до цієї практики належало чимало – античні гімназії, поезія, політика, медицина тощо. Пошуком засад пайдеї як мистецтва виховання й освіти людини займались грецькі філософи, політики, ритори тощо. Нині термін «пайдея» набуває цілком нового значення, характеризуючи глобальні процеси у сучасному світі, що супроводжуються гострими соціально–політичними протиріччями і конфліктами, а не лише досягненнями у царині науково–технічного прогресу чи культурного розвитку.

Відомий давньоримський політичний діяч, оратор і письменник Марк Туллій Цицерон (Сісего, 106/43 рр. до н.е.) передавав смисл слова «пайдеї» як *humanitas* (людська природа, людське достоїнство, людський образ, людинолюбство, доброта, освіченість тощо; втратити *humanitas* – означає втратити образ людини, втратити людськість як людську сутність).

Під «*humanitas*» («людськість») Цицерон розумів ідеал освіченості знатних римлян, змістом якого було виховання людей за грецьким зразком [4]. В епоху Відродження, коли гуманізм став загальноєвропейським рухом, слово «пайдея» перекладали латинською як «віртус» (*virtus* – доблість) і як «людськість» (*humanitas*).

Як і «гуманізм», термін «Відродження» стосовно процесів витворення культури в житті Європи XIV–XVI століть з'явився не одночасно з цими процесами, а через кілька століть завдяки зусиллям істориків, філологів–антикознавців і філософів. Щодо останніх, то багато чим ми зобов'язані швейцарському історикові Якобу Буркхарду (Jacob Christoph Burckhardt, 1818–1897), автору книжки «Культура Ренесансу в Італії» (*Die Cultur der Renaissance in Italien*, 1860), що стояв біля витоків культурології як самостійної наукової дисципліни [5]. Термін же «гуманізм» у науково–просвітительський обіг увів німецький педагог Фрідріх Імануель Нітхаммер (Niethammer, 1766–1848) у 1808 р., а після праці німецького історика Георга Фойгта (Voigt, 1827–1891) «Відродження класичної давнини» (*Die Wiederbelebung des classicshen Alterthums*, 1859) у науці почалось широке обговорення історичного змісту і меж даного терміна. Досить відомим Фойгт став саме завдяки цій книжці, його першій і кращій праці. На думку спеціалістів, ця книжка досі не застаріла, оскільки є важливим збірником фактичних відомостей, що стосуються діяльності

гуманістів в Італії. Однак саму авторську концепцію гуманізму наразі навряд чи хто-небудь поділяє у всій її повноті.

«Відродження класичної давнини» – ось чим уявлявся гуманізм Фройту, на думку якого без відродження античної освіченості гуманізм був би не можливий, адже його сенс і кінцева мета – злиття античного духу з християнським. Варто пам'ятати, що термін «гуманізм» у строгому науковому сенсі не використовували у часи самого Відродження, хоча італійське слово «humanista» зустрічається досить часто. Це слово зазвичай означало університетського викладача studia humanitatis – гуманітарних наук чи «вільних мистецтв», таких як поезія, граматика і риторика.

Пізня поява наукового терміна «гуманізм» наштовхує на думку, що автори епохи Відродження самі не визнавали існування загальної точки зору чи світогляду, відомого під цим іменем [6, с.58].

Італійське слово «rinascimento» (від гр. re – префікс, що означає *знову, повернення*, тобто вказує на поновлення чи повторення чого-небудь; лат. nascere – *бути народженим, народитися, народився; відродитися, відродження*) було перекладене словом «renaissance» (відродження).

У сучасному науковому значенні поняття «renaissance» в науковий ужиток увів французький історик і публіцист Жюль Мішле (Michelet, 1798–1874). Таким чином, Ренесанс, чи Відродження, – культурний рух у Європі XIV–XVI ст., спрямований на відродження і переосмислення історико-культурного спадку (насамперед античного).

Слово ж «rinascimento» (відродження) увів у лексикон італійських гуманістів Джорджо Вазарі (Vasari, 1511–1574), відомий італійський художник, архітектор і письменник, автор безцінної праці «Життєписи найвідоміших живописців, скульпторів та архітекторів» (Le Vite de' piu eccellenti Pittori, Scultori e Architetti, 1550). Через 18 років після першого видання цей твір набув остаточного вигляду, у якому дійшов і до нашого часу.

Під терміном «rinascimento» Вазарі розумів відродження інтересу до античного спадку і повернення до античних форм у мистецтві – ордерних форм в архітектурі, реалістичної манери у живописі та скульптурі, що ґрунтуються, зокрема, на вивченні пропорцій людського тіла і пластичної анатомії.

У ті часи вже побутували хибні уявлення про Середньовіччя як період невігластва і мороку помилкових поглядів, що настали після загибелі блискучої античної цивілізації.

Гуманісти самовпевнено вважали, що мистецтво, яке колись процвітало в античному світі, вперше відродилося саме в їх часи. Тому термін «rinascimento» спочатку означав не стільки назву всієї епохи, скільки саму історичну подію появи нового мистецтва. Лише пізніше поняття «Відродження» набуло більш широкого смислу і стало означати епоху, коли в Італії, а потім і в інших країнах сформувалась і розцвіла культура, опозиційна феодализму.

Тут слід зазначити, що характерні для гуманістів антитези між «темрявою» і «світлом», «сном» і «пробудженням», що слугували для відмежування «нового часу» від часів Середньовіччя, були запозичені з Біблії, так само як і саме слово «відродження». З цього приводу Лосєв посиляється на Євангеліє від Іоанна, де сказано, що «якщо хто не відроджується заново, не може побачити царства божого» [7, с.41]. Аморфна, невиразна суспільна свідомість Середньовіччя поступилося просвітленій індивідуальній свідомості Відродження, а італійське місто Флоренція з його республіканською формою правління стало новими Афінами, оскільки

ки тут панував дух демократії, а під дахом Платонові академії вільно обмінювались своїми думками великі гуманісти Італії [6,с.58].

При всій складності та неоднозначності філософсько–естетичного світобачення Відродження як один з основних його стрижнів можна впевнено виділити антропоцентристське трактування людської особистості в її цілісності [8,с.14]. З антропоцентризмом пов'язане в естетичній Відродження і розуміння прекрасного, піднесеного, героїчного в життєдіяльності людської особистості. У фокусі інтересів гуманістів перебувала «словесність» – філологія і риторика, а в центрі філософії – «Logos» («слово»); у середовищі гуманістів панував культ прекрасної і чистої класичної мови. «Слово» ототожнювалося зі «Знанням» і «Доброчесністю», його розуміли як втілення універсальної, творчої природи людини.

Гуманістична «словесність» дала змогу виробити своєрідний «філологічний світогляд» чи, якщо ширше, «естетичний світогляд», проіннятий критицизмом і вимогливим ставленням до спадку минулого, що давало можливість зрозуміти свою історичну відмінність від мислителів і художників античного світу.

Як зазначають історики, гуманістична спрямованість епохи Ренесансу не була властива великій соціальній групі; вона була лише надбанням невеликої кількості осіб, незважаючи на соціальний, ідеологічний і професіональний статус. Ренесансні гуманісти вважали собою неформальну групу однодумців, яких вирізняв новий погляд на культурні цінності та походження цих цінностей, а не офіційний статус чи вид діяльності. У гуманізмі епохи Відродження була відсутня будь–яка домінуюча філософія, що зв'язує в єдине духовне ціле. Гуманістичний рух не визначався якою–небудь певною філософською чи політичною ідеєю. Фактично стає зрозуміло, що італійський гуманізм надзвичайно багатолікий. Це означає, що практично будь–яке узагальнення, що стосується його «характерних ідей», спричиняє до спотворення сутності даного явища [6,с.63–65].

Про гуманізм Відродження можна говорити як про рух, який визнають програмні установки, що орієнтують його представників на любов до словесності в її кращих античних зразках, а не як про школу, що так чи інакше дисциплінує і в цьому сенсі сковає творчі пориви.

За словами англійського дослідника Блістера МакГрата, літературну і культурну програму гуманізму можна звести до гасла «Ad fonts» – «Назад до першооснови». Стосовно християнства це гасло означало безпосереднє повернення до засадничих документів християнства під гаслом «Christianismus renascens» («Відродження християнства») – до творів патристичних письменників і, передусім, до Біблії [6,с.63–65]. Для гуманістів класичні тексти передавали безцінний досвід минулого наступним поколінням – досвід, який можна було знову отримати у разі правильного поводження з текстами. Таким чином, нові філологічні та літературні методи, які розробляли інтелектуали Ренесансу, розглядались як засоби досягнення нетлінності культурних зразків античного періоду. Для тих представників християнської церкви, які здебільшого думають і критично мислять, це відкривало нову можливість відродження досвіду перших християн, описаного в Новому Заповіті, і перенесення його на ґрунт сучасності. Даний фактор, мабуть, більше, ніж будь–який інший, допомагає пояснити ту повагу, яку відчували до гуманістів реформаційні кола по всій Європі. Багатьом здавалось, що, вивчаючи Писання, можна замінити ту безплідну форму християнства, яка асоціювалась із Середніми віками, новою життєвою і гнучкою формою. Ось чому «Ad fonts» було не просто гаслом, а програмним результатом життя і діяльності для

тих, кого приводив у відчай стан середньовічної церкви. Апостольський вік, цей золотий вік церкви, міг знову стати реальністю [6, с. 63–65]. Гуманісти ніколи не протиставляли себе релігії. Перебуваючи в опозиції до схоластичного богословського філософствування, вони вважали, що відроджують «істинну церкву» і благочестиву віру в Бога, не знаходячи жодного протиріччя у поєднанні християнства з античною філософією. На їх думку, людина і світ прекрасні за своєю сутністю, бо створені Богом, і завдання людини полягає в тому, щоб поліпшити цей світ, роблячи його ще більш прекрасним порівняно зі світом темряви і варварства (куди людина заганає сама себе в силу свого невігластва і небажання учитися), наслідуючи кращі культурні зразки, якими багата історія людського роду.

У другій половині XV століття в гуманізмі з'явилися нові ідеї, серед яких найважливішою стала ідея достоїнства особистості, ідея гуманістичного антропоцентризму. Вона, вказуючи на особливі людські властивості порівняно з іншими істотами, ставила людину у виняткове становище у світі [9, с. 10; 11]. Одним із проповідників цієї ідеї був італійський богослов, юрист і філософ Джованні Піко делла Мірандола (Giovanni Pico della Mirandola, 1463–1494). У своїй «Розмові про достоїнства людини» він не тільки помістив людину в центр культурного світу, а й заперечив церковну догму, яка стверджувала, що людину створено за образом і подобою Бога. При цьому Мірандола казав про надану Богом людині можливість створювати себе самостійно, за будь-яким зразком і подобою [9, с. 10].

У XVI столітті назріває серйозна криза ідей і практики Відродження, результатом чого стала поява маньєризму (італ. *manierismo*, від *maniera* – *манера, стиль*) як напряду в західноєвропейському мистецтві XVI і першої третини XVII ст., що відобразив кризу гуманістичної культури Відродження [10], і бароко (італ. *barocco*, букв. – *дивний, чудернацький*), одного з головних стильових рухів у мистецтві Європи й Америки кінця XVI – середини XVIII ст., що тяжів до величності і пишноти у живописі, скульптурі й архітектурі, до сполучення ілюзії та реальності у складному, динамічному поєднанні різноманітних образів [11].

До середини XIX століття у західній філософській і культурній традиції поняття «гуманізм» асоціювалось, як правило, або ж з гуманізмом епохи Відродження, або ж з окремими культурними течіями. Уперше термін «гуманізм» у значенні певного погляду на життя й особистої філософії з'явився у датського філософа Габрієля Сібберна (Gabriel Sibbern, 1824–1903), сина відомого мислителя, декана філософського факультету, основоположника датської психології і письменника Фредеріка Христіана Сібберна (Frederik Christian Sibbern, 1785–1872). У книжці «Про гуманізм» («Om humanisme», 1858), виданій у Копенгагені датською мовою, молодший Сібберн піддав критиці концепції відвертості та супранатуралізму.

1891 р. відомий британський ліберальний Джон МакКіннон Робертсон (Robertson, 1856–1933) у книжці «Сучасні гуманісти» («Modern humanists») використав слово «гуманіст» для характеристики мислителів, що відстоювали право світського погляду на життя [12]. Як вважає Ю.Ю. Чорний, певна роль у поширенні нового значення поняття «гуманізм» належала відомому британському філософу–прагматисту Фердинанду Каннінгу Скотту Шиллеру (Ferdinand Canning Scott Schiller, 1864–1937). На початку XX ст. він використав це слово у заголовках своїх книжок – «Гуманізм: Філософські есе» («Humanism: Philosophical essays», 1903) і «Дослідження гуманізму» («Studies in humanism», 1907) [13].

Ідея Шиллера застосовувати термін «гуманізм» у новому значенні була підтримана у США відомим філософом–прагматистом і педагогом Джоном Дьюї (Dewey, 1859–1952) [14]. Дьюї вважав, що під час формування правильних точок зору ми повинні виходити з ідеї цілісності людської природи (симпатій, інтересів, бажань тощо), а не тільки з інтелекту, логіки чи розуму. Однак складність праць самого Дьюї не дала змоги надати поняттю «гуманізм» широкого звучання у філософській літературі його часу [15].

Сучасний гуманізм належить до тих ідейних рухів, що набули організаційного оформлення у XX столітті й досить інтенсивно розвиваються в наші дні. Нині організації гуманістів існують у багатьох країнах світу. Вони об'єднані в Міжнародний етичний і гуманістичний союз (МГЕС), який нараховує понад 5 млн. членів. Гуманісти будують свою діяльність на основі програмних документів – декларацій, хартій і маніфестів [16].

Відомий американський філософ Рой Вуд Селларс (Sellars, 1880–1973) згадував, що на початку 30–х років його було запрошено до Чиказького університету виступити з лекцією на тему про сучасну ситуацію у царині релігії. Результатом цього виступу стало прохання сформулювати основні принципи гуманістичної позиції стосовно даного питання. Склавши проект, Селларс назвав його «Гуманістичним маніфестом». Після того як Маніфест обговорили і доповнили деякими новими пропозиціями, його було опубліковано 1933 р. у часописі «Новий гуманіст». «Гуманістичний маніфест I» був програмним документом релігійного гуманізму. Його ідея полягала в необхідності створення нової нетрадиційної гуманістичної релігії, що орієнтувалася б виключно на мирські цінності. У Маніфесті підкреслювалось, що сучасне розуміння людини універсуму, її наукові досягнення, а також її більш тісний зв'язок із людським братством створили ситуацію, що вимагає нового визначення засобів і цілей релігії [17].

1973 р., через 40 років після опублікування «Гуманістичного маніфесту I», було прийнято новий програмний документ, що отримав назву «Гуманістичний маніфест II» (Humanist Manifesto II).

Гуманісти, які підписали «Маніфест II», запропонували проект світського (секулярного) суспільства у всесвітньому масштабі, метою якого повинна стати реалізація потенціалу кожного людського індивідууму.

У 90–х рр. XX ст. увагу гуманістів привернуло поширення у світі такого інтелектуального руху як постмодернізм. Він набув популярності внаслідок тотальної критики «модерна» (сучасності), під яким розумілась традиція, пов'язана з раціоналізмом Нового часу і Просвітництвом.

Постмодерністи сумніваються у можливості вироблення універсальних етичних норм, критикують важливі для сучасного гуманізму ідеї ліберальної демократії та прав людини [18].

Постмодерністський світогляд сучасного гуманізму набув свого вираження в новому програмному документі під назвою «Гуманістичний маніфест 2000: Заклик до нового планетарного гуманізму» [19].

Таким чином, сучасний світський гуманізм заявив про себе як про досить своєрідний і достатньо різноплановий інтелектуальний рух світового масштабу.

Підбиваючи підсумки, можна зазначити таке:

- з кінця XIII – початку XIV ст. на зміну християнському геоцентризму приходить гуманістичний антропоцентризм, унаслідок чого земні проблеми людини виходять на перший план інтелектуальної рефлексії. Тим самим почав закладатися фундамент усієї подальшої філософсько–антропологічної

проблематики, особливо актуальної в наш час – час глобальних світових зв'язків між народами і країнами, між окремою особистістю і суспільством;

- терміни «відродження» і «ренесанс» спочатку означали не стільки назву всієї епохи, скільки саму історичну подію появи нового мистецтва. Лише пізніше дані поняття набули ширшого смислу і стали позначати епоху, коли в Італії, а потім і в інших країнах сформувалась і розцвіла культура, що була опозиційною до феодалізму;
- до середини ХІХ століття у західній філософській і культурній традиції поняття «гуманізм» асоціювали, як правило, або ж з гуманізмом епохи Відродження, або ж з окремими культурними течіями. Уперше термін «гуманізм» у значенні певного погляду на життя і особистої філософії з'явився у ХІХ столітті, ознаменувавши тим самим сучасний етап розвитку гуманістичної ідеології.

Список використаних джерел

1. Брагина Л. М. Итальянский гуманизм эпохи Возрождения. Идеалы и практика культуры / Л. М. Брагина. – М. : Изд-во МГУ, 2002. – 384 с.
2. Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения / А. Х. Горфункель. – М.: Высшая школа, 1980.
3. Сергеев К. А. Ренессансные основания антропоцентризма / К. А. Сергеев. – М. : Наука, 2007. – 594 с.
4. Утченко С. Л. Цицерон и его время / С. Л. Утченко. – М. : Мысль, 1973. – 390 с.
5. Буркгардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения / Я. Буркгардт : [Пер. с нем.]. – Смоленск : Русич, 2002. – 448 с.
6. МакГрат А. Богословская мысль Реформации / А. МакГрат : [Пер. с англ.]. – Одесса : ОБШ «Богомыслие», 1994.
7. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения / А. Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1978.
8. Сергеев К. А. Ренессансные основания антропоцентризма / К. А. Сергеев. – М. : Наука, 2007.
9. Кассирер Э. Индивид и космос / Э. Кассирер : [Пер. с нем.]. – М. : Университетская книга, 2000.
10. Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения / А. Х. Горфункель. – М.: Высшая Школа, 1980. – С. 91–92; Див. також: Чаша Гермеса. Гуманистическая мысль эпохи Возрождения. Антология. – М. : Юристь, 1996. – 336 с.
11. Виппер Б. Р. Борьба течений в итальянском искусстве XVI века / Б. Р. Виппер. – М. : АН СССР, 1956. – 372 с.; Ротенберг Е. И. Искусство Италии 16–17 веков / Е. И. Ротенберг. – М. : Советский художник, 1989. – 224 с.; Чекалов К. А. Маньеризм во французской и итальянской литературах / К. А. Чекалов. – М. : ИМЛИ РАН, Наследие. – 2001. – 208 с.; Климан Ю., Рольман М. Монументальная живопись эпохи Ренессанса и маньеризма в Италии 1510–1600 / Ю. Климан, М. Рольман. – М. : Белый город, 2004. – 496 с.
12. Ренессанс. Барокко. Классицизм. Проблема стилей в западно-европейском искусстве XV–XVII веков. Антология. – М. : Наука, 1966. – 428 с.; Вельфлин Г. Ренессанс и барокко / Г. Вельфлин : [Пер. с нем.]. – М. : Азбука–классика, 2004. – 288 с.; Гнедич П. П. История искусств. Западно-европейское барокко и классицизм / П. П. Гнедич. – М. : Эксмо, 2005. – 144 с.; Базен Ж. Барокко и рококо / Ж. Базен : [Пер. с фр.]. – М. : Слово, 2001. – 288 с.; Виппер Б. Р. Борьба течений в итальянском искусстве XVI века / Б. Р. Виппер. – М. : АН СССР, 1956. – 372 с.; Виппер Б. Р. Архитектура русского барокко / Б. Р. Виппер. – М. : Б.С.Г.–Пресс,

2008. – 368 с.; Пинский Л. Е. Ренессанс. Барокко. Просвещение / Л. Е. Пинский. – М.: РГГУ, 2002. – 832 с.; Климан Ю., Рольман М. Монументальная живопись эпохи Ренессанса и маньеризма в Италии 1510–1600 / Ю. Климан, М. Рольман. – М.: Белый город, 2004. – 496 с.; Чекалов К. А. Маньеризм во французской и итальянской литературе / К. А. Чекалов. – М.: ИМЛИ РАН, Наследие. – 2001. – 208 с.; Вишпер Б. Р. Архитектура русского барокко / Б. Р. Вишпер. – М.: Б.С.Г.–Пресс, 2008. – 368 с.

13. Robertson, John M. Modern Humanists: Sociological Studies Of Carlyle, Mill, Emerson, Arnold, Ruskin, And Spencer / John M. Robertson. – Whitefish: Kessinger Publishing, 2007. – 282 p.

14. Философия в XX веке : В 2 ч. – Ч. 1. – М.: ИНИОН РАН, 2001. – 196 с.; F. C. S. Schiller on Pragmatism and Humanism: Selected Writings, 1891–1939 / Ed. by John R. Shook, Hugh McDonald. – New York: Humanity Books, 2008. – 788 p.

15. Дьюи Дж. Общество и его проблемы / Дж. Дьюи: [Пер. с англ.]. – М.: Идея–пресс, 2002. – 160 с.

16. McCabe J. A rationalist encyclopedia: A book of reference on religion, philosophy, ethics and science by / J. McCabe. – 2nd ed. – London, 1950. – 633 p.

17. Движение свободомыслящих: Теория и практика: Реферативный сборник. – М.: ИНИОН АН СССР, 1992. – 175 с.; Девина И. В. Гуманизм и свободомыслие: Научно–аналитический обзор / И. В. Девина. – М.: ИНИОН РАН, 1996. – 55 с.; Hiorth F. Introduction to humanism / F. Hiorth. – Pune, 1996. – 248 p.; Who's who in hell: A handbook and international directory for humanists, freethinkers, naturalists, rationalists and non–theists / Comp. by Smith W. A. – New York, 2000. – 1237 p.

18. Kurtz P. Humanist Manifestos I and II / P. Kurtz. – New York: Prometheus Books, 1984. – 31 p.

19. Сокал А., Брикмон Ж. Интеллектуальные уловки. Критика философии постмодерна / А. Сокал, Ж. Брикмон: [Пер. с англ.]. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2002. – 248 с.; Кимелев Ю. А., Полякова Н. Л. Социологические теории модерна, радикализованного модерна и постмодерна: Научно–аналитический обзор / Ю. А. Кимелев, Н. Л. Полякова. – М.: ИНИОН РАН, 1996. – 66 с.

Попович Н.Д. Антропоцентризм и гуманизм: прошлое и настоящее

Рассматриваются актуальные вопросы современной философской антропологии, связанные с понятиями «антропоцентризм» и «гуманизм» в их исторических и современных интерпретациях, подчеркивается большая значимость философско–антропологического изучения духовной культуры человечества с учетом интересов и потребностей современной педагогической науки.

Ключевые слова: антропоцентризм, гуманизм, геоцентризм, постмодернизм, гуманистический антропоцентризм, пайдея.

Popovich, M.D. Anthropocentrism and humanism: the pas and nastoyaschee

Modern philosophy anthropology actual questions, dealing with «anthropocentrism» and «humanism» meanings in historical and modern interpretations are considered, great interest of philosophy anthropology study in spiritual mankind culture taking into consideration modern pedagogical sciences interests and needs is underlined.

Key words: anthropocentrism, humanism, geocentrism, paydeya, humanism anthropocentrism.

«Істинна віра» Сірена К'єркегора в філософії Лева Шестова та Мартіна Бубера

Аналізується вплив філософської концепції «істинної віри», проголошеної датським мислителем С.К'єркегором, на творчість М.Бубера та Л.Шестова. Акцентується увага на аналізі явища парадоксу віри, яке знайшло своє відображення у працях обох філософів.

Ключові слова: віра, розум, Необхідність, Абсурд, знання, істинність віри.

Філософські праці Сірена К'єркегора (1815–1855) принесли славу і визнання своєму автору вже після його смерті. І хоча на своїй батьківщині, в Данії, С.К'єркегор був достатньо званою і відомою людиною, в Європі його ім'я залишалось невідомим досить тривалий час. Але одного разу піднявшись на філософський Олімп, він залишається там, серед найвидатніших мислителів ХІХ століття, незмінно.

Характерною рисою філософії К'єркегора, а точніше його релігійної екзистенції, яка постала на ґрунті не прийняття і тотальної критики філософії релігії Гегеля, є твердження про те, що розум ніколи не зможе привести людину до справжньої зустрічі з божественною трансцендентністю. Неординарність мислення К'єркегора, складний внутрішній надрив, який, по суті, і призвів до передчасної смерті, зібрали навколо себе цілу плеяду дослідників його філософської спадщини. В різні часи до філософських праць С.К'єркегора звертались М.Гайдеггер, М.Бердяєв, А.Камя, Ж.–П.Сартр, В.Порус, Н.Мотрошилова, О.Марченко, О.Бродецький, В.Петрушов, С.Янок та інші. Але в центрі даного дослідження є аналіз концепції «істинної віри» проголошеної С.К'єркегором і її відображення у філософських системах Лева Шестова (1866–1938) та Мартіна Бубера (1878–1965).

Стосовно поняття «віри», у якості кредо К'єркегора, може бути використана теза: зневірितись у знанні, для того, щоб здобути віру. Як би там не було, але саме «віра» стала однією із основних категорій навколо якої данський мислитель будував своє бачення світу, визначаючи її при цьому досить абстрактно, але як «внутрішню впевненість, яка передбачає нескінченність» [4, с.244]. У цьому він вбачає справжній парадокс віри, який полягає у тому, що внутрішній її зміст і зовнішній її прояв – неспіввідносні величини. Такий парадокс віри, який полягає у тому, що одиничне завжди вище загального; одиничне, яке висловлює своє ставлення до загального через своє ставлення до абсолюту, але не ставлення до абсолюту

через ставлення до загального. Свій парадокс віри К'єркегор намагається висловити тезою про те, що людина завжди у абсолютному боргу перед Богом [4,с.61]. І знаходить він його сенс у повісті про Авраама – одиничної особистості, який або сам перетворюється на лицаря віри взявши на себе парадокс, або ж не стає ним ніколи. Саме з вірою вийшов Авраам із землі батьків своїх і став прибульцем в Землі Обітованній. Єдине полишив він позаду себе і єдине взяв із собою: позаду себе він залишив свій земний розум, а із собою взяв віру – інакше він, напевно, і не вирушив би в дорогу вважаючи це нерозумним.

Два образи використовує К'єркегор у своїх працях: Авраама – як образ віри і Гегеля – як образ розуму. Цим визначається лівова частка його філософії. «Що до мене, то я витратив немало часу на те, щоб зрозуміти Гегеля, і вважаю, що мені вдалося, у деякій мірі, зрозуміти її. Але як тільки я намагаюсь зрозуміти Авраама, як почуваюсь знищеним» [4,с.87]. На думку К'єркегора новітня філософська думка дозволила собі, без будь-яких роз'яснень, підмінити істинну сутність віри, відносячи її до сфери безпосереднього, що саме по собі вже є недопустимим явищем. Та загалом він схильний вбачати у істинній вірі найвищу пристрасть, яка лише може існувати в людині. Кожне покоління має величезну кількість тих людей, хто навіть не дійшов до неї, але в той же час не знайдеться жодного, хто міг би піти далі. Тим, хто ще не дійшов до віри, життя ставить велику кількість завдань, і при чесному до них ставленні і їх життя не буде безплідним, хоча і не зможе зрівнятись із життям тих, хто зрозумів і знайшов найвеличніше – віру.

Для єрусалимського професора філософії Мартіна (Мордехая) Бубера постать С. К'єркегора є ключовою у сприйнятті індивідуалістичного характеру феноменологічної антропології. Саме через таку призму він сприймає ціннісний апарат данського мислителя. Хоча безперечно, Бубер розуміє той факт, що думки К'єркегора сприймалися самими феноменологами (і перш за все він акцентує увагу на Гайдеггерові) дещо однобічно, а це призводило до того, що відкидався не лише теологічний характер к'єркегорівської думки, але і антропологічний її бік [3,с.251]. Результатом чого було те, що висновки по позиції К'єркегора перетворювались на свою протилежність.

Досить важливим фактором для Бубера було розуміння того, що своєю філософією К'єркегор, по суті, зіткнув життя та віру тогочасного суспільства. При цьому він ніколи не вважав себе реформатором і постійно вказував на те, що не має абсолютно ніяких «повноважень згори». С. К'єркегор – християнський мислитель, але заслуга його полягає перш за все у тому, що саме він зміг довести факт засвідчення думки не самої себе, а лише екзистенцією мислячої людини. Хоча і сама думка для нього не мала, у цьому розумінні, надто великого значення; те, як він розглядав думку означало у ній переведення віри на мову понять, на скільки це взагалі можливо зробити. Більшою мірою це стосувалось віри, яка є істинною лише настільки, наскільки вкорінена в житті віруючої людини і як цим життям вона виправдовується. З цієї позиції слідує і критика К'єркегором сучасного йому християнства, яке сам же називає надуманим, відкидаючи так зване «християнське життя» з його фальшивою вірою та брехливою проповіддю. Такої віри, яка ні до чого не зобов'язує К'єркегор прийняти не може. Тому і віра істинна, для нього, є життєве відношення

до предмету віри, яке охоплює все, інакше вона може бути визнана «не істинною» [3,с.252].

Дійсно доленосним у К'єркегора Бубер визначає питання: як глибоко віра здатна проникнути у субстанцію людини і її спосіб життя? І вже сама суть питання є значущою, адже маються на увазі не ті відносини, які встановлюються самою людиною, а ті, у яких встановлена вона сама. Таке прагнення до реалізації і втілення віри К'єркегор називав екзистенційним прагненням. На думку М.Бубера, до К'єркегора, ніколи в історії думки метафізика не володіла реальністю живої людини з такою логічністю та послідовністю. А відбулося це саме тому, що К'єркегор перетворив конкретну людину на цілісний предмет розгляду і вивчення не в якості ізольованої істоти, а взяв її у всій проблематиці зв'язків із абсолютним. Основну увагу Бубер концентрує на тому, що це зовсім не те абсолютне «Я» німецького ідеалізму, яке творить світ для себе самого шляхом акту роздумів про нього. Це справжня особистість, яка через об'єктивне буття поєднується з абсолютним [3,с.253]. Для К'єркегора таке відношення було реальним двостороннім зв'язком особистості з особистістю, де на правах такої ж особистості присутній і сам абсолют.

Російський філософ Лев Шестов (Іегуда Шварцман), у свою чергу, констатує той неприємний факт, що творчість С. К'єркегора пройшла повз Росію і її культурну еліту. Він не знав його праць сам і не зустрічав навіть посилань на них у інших філософів, попри те, що це ім'я, у той час, вже було достатньо знаним і відомим у Німеччині та країнах Північної Європи. Ставлення самого Шестова до К'єркегора досить своєрідне, він з одного боку вказує на його значущість, а з іншого критично пише: «До класиків філософії він (**К'єркегор** – авт.) навряд чи потрапить і загального визнання можливо не отримає. Але думка його незримо буде присутня у людському мисленні» [6,с.635]. Вже перебуваючи у вимушеній еміграції, в середині 20-х років XX століття, Шестов знайомиться з великою кількістю учених, які формують коло його спілкування на наступне десятиліття. Це і Томас Манн, Гуго фон Гофмансталь, Генріх Вольфхаген, Леві-Брюль і Мартін Бубер, який і радив Шестову звернути увагу на праці К'єркегора, пізніше Едмунд Гуссерль, який теж акцентував увагу на особі данського мислителя. Шестов у своїх листах вказував на неймовірну близькість к'єркегорівського способу мислення до його думок: «Мені інколи здається, що він (**К'єркегор** – авт.) читав мій «Апофеоз безгрунтовності», або ж я читав його книги», при цьому не розділяючи загальноєвропейського захвату працями К'єркегора: «Як на мене то в Німеччині К'єркегора занадто цінують. Він далеко не такий глибокий як німці думають. І, суперечачи Буберу, я думаю, що Ніцше був набагато значніший за К'єркегора. Правда я ще не всі його книги прочитав, але мені здається, що я навряд чи знайду у нього так багато, як обіцяв Бубер» [1,с.26].

Аналізуючи життя К'єркегора Шестов проводить явні паралелі його і одного із к'єркегорівських героїв – старозаповітним праведником Йовом. Для Шестова, як К'єркегор так і Йов прагнули, кожен по своєму, повторення, і перш за все, повторення долі, у чому людський розум, який вже давно і твердо вирішив, що можливо, а що ні, самим рішучим чином їм відмовив. У цьому прагненні К'єркегор рався до Абсурду [6,с.654–658], наперекір злій волі. Хоча між К'єркегором і вірою зла воля ніколи не виступала в якості серйозної перепони. Навпаки, Шестов розумів, що будь-яка воля, яка тільки буває в людині – і зла, і добра, – з безкінечною

пристрасною напругою шукала віри, але віра не приходила і далі елементарної покірності не пішла.

Відкидаючи етичне К'єркегор розуміє, що етика у своїх прагненнях і намаганнях не самотня, за нею завжди стоїть Необхідність. Вона невидима, мовчазна, не насміхається і ніколи нікого не докоряє. Не можливо навіть чітко вказати, де вона знаходиться і в якій площині, неначе її ніколи і не було. Вона лише мовчки і підступно б'є беззахисну людину. Що може протиставити Необхідності звичайна людина? Розум не лише не ризикує, він не бажає боротись із нею; розум повністю на її боці. Тому К'єркегор ризикує протиставити розуму і Необхідності свій біблійний Абсурд. Це, на думку Шестова, найскладніший компонент у всій екзистенційній філософії К'єркегора. І вибір тут може бути доленосним: або умоглядна філософія, яка має своїм початком здивування і яка прагне знайти «розуміння», або ж екзистенційна філософія, яка виходить із відчаю і приводить до Одкровення Святих Письмен. Саме у цій дилемі Шестов вбачає основний сенс к'єркегорівських протиставлень: Йов – Гегель (для К'єркегора не мислитель, а професор), Авраам – Сократ, розум – Абсурд. І тому великою помилкою буде вважати, що що Абсурд знаменує собою кінець мислення [6,с.670–671]. У деякій мірі – це лише його початок. Віра, і лише віра здатна звільнити людину від гріха. Лише віра спроможна вирвати людину із полону «необхідних істин», які заволодівають її свідомістю, після того, як вона скуштувала плоди з дерева пізнання. І лише віра дає людині мужність і сили, щоб дивитись в очі безумству та смерті і не схилитись покірно перед ними. Тому ставлячи перед самим собою важливе запитання: що ж являє собою віра Святого Письма? Шестов без вагань наводить слова К'єркегора: «...віра означає саме це: втратити розум, щоб знайти Бога» [6,с.822–823]. Для нього віра стоїть проти розуму, вона живе по ту сторону смерті. І Шестов повністю розділяє тезу обґрунтовану К'єркегором: для Бога можливо все, розуміючи, що сам К'єркегор на собі відчув явище відсутності віри як безсилля, і безсилля, як відсутність віри. Цей досвід відкрив йому очі на те, про що не здогадується переважна більшість людства: відсутність віри – це абсолютний вираз людського безсилля і саме безсилля людини виражає собою відсутність віри. Це пояснює твердження К'єркегора про те, що протилежне поняттю гріх зовсім не зветься «чеснотою», воно зветься вірою. У цьому виразі для нього відкривається сенс біблійного гріхопадіння і відчуття того, що ніякі чесноти не зможуть врятувати людину від гріха. Людські чесноти можуть характеризувати людину покірну, своєрідного лицаря покори, але зовсім не лицаря віри. Тому К'єркегор прагне втечі від розуму, втечі від етики, навіть не загадуючи наперед куди прийде. Для Шестова це і є парадокс, у цьому він вбачає Абсурд, який відкривається у Святому Письмі [6,с.676–678]. Та абсурд це ще і антирозум, а це означає, що віра–абсурд у к'єркегорівській і шестовській інтерпретації буде зливатися із антирозумом [5,с.329].

І Шестов, і К'єркегор віру сприймають як віру в Бога, для якого все можливо і для якого немає нічого неможливого. Хоча розум і не погоджується визнавати наявність того факту, що «все можливо» може бути, адже у його сприйнятті, це може призвести до приходу у світ безмежного хаосу і свавілля.

За визначенням давнього товариша Шестова, М.Бердяєва, К'єркегор – це чудовий привід для самого Шестова висловити і описати ту тематику,

яка його давно мучить і який він присвятив усю свою творчість. На думку Бердяєва, К'єркегор губиться у шестовському потоці думок і втрачає основне, що в ньому є – самотність [2,с.101]. Але попри все це сам по собі К'єркегор надзвичайно близький Шестову, який захоплюється його долею і відкриття для себе творчості данського мислителя визначає як важливу подію власного життя.

Список використаних джерел

1. Баранова–Шестова Н.Л. Жизнь Льва Шестова. По переписке и воспоминаниям современников / Наталья Баранова–Шестова . – Paris: La Presse Libre, 1983. – Т.1–2.
2. Бердяев Н. Лев Шестов и Киркегор / Николай Бердяев // Бердяев о русской философии. Ч.2. – Свердловск: изд-во Урал. ун-та, 1991. Бубер М. Проблема человека / Мартин Бубер // Бубер М. Два образа веры. – М.: АСТ, 1999.
3. Кьеркегор С. Страх и трепет: пер. с датского / Сёрен Кьеркегор . – М.: Республика, 1993.
4. Петрушов В.М. Європейський адогматизм: історико–філософська ретроспектива, сучасні інтенції / Володимир Петрушов. – Харків: УкрДАЗТ, 2007. – 376 с.
5. Шестов Л. Киркегард – религиозный философ / Лев Шестов // Шестов Л. Апофеоз беспочвенности. – М.: АСТ, 2000.
6. Шестов Л. Киркегард и экзистенциальная философия / Лев Шестов // Шестов Л. Апофеоз беспочвенности. – М.: АСТ, 2000.

Салий А.В. «Истинная вера» С. Кьеркегора в философии Льва Шестова и Мартина Бубера

Анализируется влияние философской концепции «истинной веры», которая была провозглашена датским мыслителем С.Кьеркегором, на творчество М.Бубера и Л.Шестова. Акцентируется внимание на анализе явления парадокса веры, которое нашло свое отражение в трудах мыслителей.

Ключевые слова: вера, разум, Необходимость, Абсурд, знание, истинность веры.

Saliy, A.V. «True Belief» of S. Kerkegor in the philosophy of Lev Shestov and Martin Buber

The attempt to analyze the influence of philosophic conception of «true belief» which has been proclaimed by Danish wise man S. Kerkegor to creation of M. Buber and L. Shestov has been done. The author accents his attention to analysis of influence of belief paradox, which had been reflected in the works of wise men.

Key words: belief, mind, necessity, absurdity, knowledge, truth of belief.

Шлях волі від одиничного через особливе до загального як процес пізнання істини у поглядах Гегеля

Досліджуються проблемні питання категорій одиничне, особливе і загальне у процесі розвитку об'єктивного духу. Розглядається гегелівський процес пізнання істини права і роль цих категорій у ньому.

Ключові слова: *одиничне, особливе, загальне, пізнання, право.*

Проблемами істини займалося багато філософів, оскільки вона є однією з ключових філософських проблем. Гегель надав свій шлях її вирішення. Розвиток об'єктивного духу, що охоплює всю правову сферу є розвитком волі від одиничного через особливе до загального, тільки з урахуванням цього процесу, його ретельного вивчення можна зрозуміти процеси пізнання та розвитку світу. Вирішення питань істини та її критеріїв є важливим завданням філософії і Гегель надає свою оригінальну методологію вирішення цих питань.

Питаннями істини у гегелівській філософії займалися такі фахівці як В. Пушкін, Ж. Іполіт, С. Труфанов, І. Ільїн, Н. Антипін, К. Бакрадзе та інші, їх роботи звичайно є великим внеском у розуміння гегелівської філософії. Але комплексне вчення Гегеля про істину потребує детального дослідження саме як рух волі від одиничного через особливе до загального, саме цьому і призначена дана стаття.

Для того, щоб перейти до розгляду об'єктивного духу шлях якого є рухом від одиничного через особливе до загального, необхідно розглянути саме поняття загального у Гегеля. Загальне виступає у мислителя як розум, що сам себе усвідомлює, як дещо спекулятивне, яке поєднує у собі суб'єкт і об'єкт і є фактично їх тотожністю. Загальне і є поєднана у собі логіка і онтологія. Загальне і є поняття. Рух об'єктивного духу як розвиток права є осягнення ним свого поняття. У понятті може мислитися лише загальне, оскільки воно повинне бути і універсальним, тому одиничне і особливе може мати у ньому своє відображення лише якщо воно не суперечить загальному. Поняття здатне мислити себе саме і виступає воно не тільки як логічне, уможлядне поняття, а й як буття. Розвиток об'єктивного духу є розвитком духу, свідомості, світу щодо усвідомлення права, яке прагне набутти свого поняття. Це практично – теоретичний шлях, у ході якого розум віднаходить розум і ототожнює себе з ним. В існуванні, що прагне стати дійсністю людська свідомість, що є розумною, за емпіричними проявами світу віднаходить його розумність. Цей шлях обумовлений самою субстанцією, якою є загальне. На думку І. Ільїна, загальне є начало суб-

станціональне. Тому субстанція сама є свій зміст, свій предмет і ціль. Вона є жива, вільна, творча сила, що є текучою і рухливою. Вона сама себе у собі рухає у якості поняття, що саморозвивається [4,с.94].

До проблем одиничного, особливого і загального необхідно підходити з загальнометодологічної, діалектичної точки зору, яка розкривається Гегелем у його роботі «Наука логіки». Світ як ціле характеризується єдністю його частин, що відображується у понятті. Дійсно, загальне поділене на частини, елементи, але вони знаходяться у своїй єдності у загальному, тому кожна річ, що є одиночною, повинна розглядатися у контексті того загального, до якого вона належить. Пізнавати одиничні речі можливо лише з урахуванням загального. Як зазначає С. Труфанов, поняття має три визначення: загальне, особливе і одиничне, одиничне має всі ті визначення, які є у загальному, і особливому, особливе у свою чергу володіє всіма тими визначеннями, які є у загальному. Тому все те, що можна сказати про загальне, можна сказати і про одиничне, але не навпаки! [7,с.67]. І з цим можна погодитися. У Гегеля, одиничне виступає як наскрізь суб'єктивне, а значить таке, що може не мати ніякого зв'язку з реальністю, дійсністю, воно є суб'єктивна емпірична чуттєвість у чистому вигляді, тому скоріше за все зазначене суб'єктивне не буде мати якостей загального, а якщо і буде, то випадково, а не усвідомлено, тому неможна зводити зазначене суб'єктивне до загального. Загальне ж виступає як поняття, що є усвідомлене, розумне, об'єктивне і тому, це істинне знання можна застосувати і до одиничного. Розвинута, розумна свідомість особи легко може побачити у загальному власне себе, свою свободу, права, інтереси. Протиставлення власних особливих інтересів може відбуватися у свідомості особи лише тоді, коли вона не досягла необхідної розумності і усвідомленості, коли вона ще не здатна провести аналогію особливих інтересів з поняттям права взагалі. Це говорить про низький рівень правосвідомості такої особи, який може бути зумовленим низьким рівнем розвитку суспільства, у якому вона живе. Жити розумно за Гегелем означає жити усвідомлено, керуватися не чуттєвістю, примхами чи інтересами своєї відстороненої від загального життя особистості, а бачити розумність загальної волі, що міститься у праві і вписати свою особливу волю у цю універсальну загальну волю, яка насправді не тільки не протистоїть особливій, а й повністю їй відповідає.

Проблема загального, особливого і одиничного, яка є ключовою у розгляді всієї правової проблематики піднімається філософом вже у «Феноменології духу». Перехід відбувається із форми «одного» у форму загальності, із однієї абсолютної абстракції в іншу, із цілі чистого для-себе-буття, що відкинуло спільність з «іншими» у чисту протилежність, яка у силу цього є настільки ж абстрактне у-собі-буття [3,с.215]. Але ж мова не йде про те, що індивідуальність втрачається у загальному, вона лише набуває нової універсальної форми. Гегель зазначає, що абстрактна необхідність вважається таким чином, тією лише негативною неосяжною у понятті міццю загальності, об яку розбивається індивідуальність. Але самосвідомість у собі пережила цю втрату; оскільки ця необхідність або чиста загальність є її власна сутність. Це рефлексія свідомості у себе – знання того, що необхідність – це вона сама, – є його нова форма [3,с.215–216]. Мова йде про те, що тільки у загальному особа усвідомлює себе як особистість, набуває справжнього знання про себе, пізнає себе, так звана «втрата індивідуальності» відбувається лише у пізнавальному плані, як етап розвитку свідомості. Особа повинна на якусь мить втратити у процесі

пізнання себе і світу свою відокремленість, суб'єктивність, для того, щоб набути її у новій формі – у формі загального. Про те, що загальне може «вбити» індивідуальне у Гегеля мова не йде взагалі, оскільки загальне неможливе без розумного індивідуального, особливого. Якщо загальне не містить у собі цього розумного особливого воно не відповідає своєму поняттю і не є загальним.

Гегель зазначає, що розум є текуча загальна субстанція, незмінна проста річ, що розсипається на безліч абсолютно самостійних сутностей, подібно до світла у зірках, – незчисленними для себе точками, що виблискують, які у своєму абсолютному для-себе-бутті розчинені у простій самостійній субстанції не тільки у собі, але і для самих себе; вони усвідомлюють, що вони суть ці одиничні самостійні сутності завдяки тому, що вони жертвують своєю одиничністю, і ця загальна субстанція є їх душа і сутність, подібно до того, як це загальне у свою чергу є діяльність їх як окремих осіб або ними створений твір [3,с.208]. Звісно кожен індивід є особливим творінням, унікальним і неповторним, як і кожна зірка. Він має свої власні потреби, на задоволення яких він спрямовує свою діяльність, але загальним для всіх індивідів є те, що кожен з них має такі потреби, і багато з них, такі, наприклад, як потреби у власності, житлі, безпеці, свободі і інші є для всіх спільними.

Щоб задовольнити свої потреби індивіду необхідно працювати. Своєю працею він задовольняє не тільки свої власні потреби, а і потреби інших осіб, у той же час, завдяки праці інших, він теж може задовольнити свої потреби, – це є конструктивна, необхідна взаємодія у середині суспільства. Індивід своєю працею включається до загального. Спосіб буття індивіда таким чином виступає як спосіб буття і для іншого, і це знаходить своє відображення у вдачах і законах народу. Філософ зазначає, що закони виражають те, що є і що робить кожна окрема особа [3,с.208]. Не тільки на рівні свідомості, а й на практичному, об'єктивному рівні особа включається до загального, коли вона починає працювати. У ході такої діяльності приходить усвідомлення того, що вона, як особливе є таким же чином необхідною для суспільства, як і суспільство, як загальне, є необхідним для неї, йде взаємний обмін між кожною працюючою особою і суспільством взагалі, всі такі особи включені у єдиний процес задоволення своїх інтересів. У загальному житті суспільства особа усвідомлює себе самостійною сутністю, але про інших вона знає, що вони теж усвідомлюють себе як самостійні сутності, тому завданням права є затвердження індивідуальної свободи осіб, адекватного, розумного регулювання тих відносин, які склалися на даному етапі розвитку суспільства.

Шлях від одиничного через особливе до загального є важливішим моментом у всій гегелівській філософії, у самому процесі пізнання істини. Взагалі – то одиничне, особливе і загальне не протиставляються одне одному, філософ показує скоріше їх зв'язок, а не розрив, який будувється на основах розумності. Субстанція, що є єдиною – загальне, проявляє себе у вигляді різноманітних сутностей – одиничне, особливе, або поняття виступає як загальне, а поняття різних речей є його різноманітність. Але залишається постійний зв'язок між субстанцією і її проявами, поняттям і поняттями різних речей. Одиничне виступає як частина загального, цілого.

У логічній побудові розвитку об'єктивного духу, як одиничне – особливе – загальне, одиничне виступає як особа, особливе – як особистість, а загальне містить у собі універсалізовану волю, тому можна сказати,

що загальне при розгляді розвитку об'єктивного духу є право. Розвиток об'єктивного духу є розвитком поняття права. Об'єктивний дух, щоб набути поняття права повинен пройти довгим і складним шляхом від абстрактного права через мораль до моральності, якщо цей шлях пройдений, якщо загальне стає усвідомленим, цінним і об'єктивованим у вигляді права, то свідомість може з легкістю пройти цей шлях навпаки – від загального, через особливе до одиничного і не побачити у цьому протиріч.

Філософія Гегеля спрямована на те, щоб зняти протилежність між одиничним і загальним, поєднати їх на основі розумності і зробити цю єдність усвідомленою. На думку І. Ільїна, загальне характеризується як тотожність, особливе – як різниця, а одиничне – як протилежність і основа, але лише з таким додаванням, що особливе і одиничне містяться у загальному, тобто, що тотожність містить у собі різницю і протилежність, або іншими словами, що тотожність є жива сутність різниці і протилежності... [4, с.104–105].

Відірваність особи як чогось особливого, від світу як загального, може носити лише характер думки, а не дійсності, оскільки у дійсності особа завжди живе у світі і є з ним пов'язаною, хоча б з тієї причини, що вона має у собі той же розум що і світ. Якщо особа усвідомить свою спорідненість зі світом на основі взаємної розумності, вона позбудеться не тільки своєї уявної відірваності від нього, а й самотності, що формується знову ж таки тільки у свідомості. Людина не може бути самотньою у світі, якщо вона розуміє свою із ним спорідненість, у той час як відсутність такого усвідомлення, розуміння особою себе як чогось відособленого, відірваного від світу породжує хибне відчуття самотності. Влучно зазначає Ж. Іпполіт, що свідомість, яка має намір жити чистою одиничністю, не мислячи її і не наділяючи значенням, на ділі може лише розпадатися, і воно марно відкидає мову і прагне досягнути невиразний абсолют [5, с.18].

Одиничне і загальне є тісно пов'язаними, оскільки одиничне за принципом розумності не може бути відірване від загального, а загальне, у свою чергу, не може не містити у собі, не враховувати інтереси, волю розумного одиничного. Розірвання, розведення по різні боки одиничного і загального є штучним і не розумним, оскільки розумним є те, що одиничне має риси загального, а загальне має риси одиничного. Рух від одиничного до загального має на меті те, щоб свобода кожної окремої особи стала дійсністю, об'єктивністю, що приймає універсальний, загальний характер. І тоді, коли свобода кожної окремої особи стає дійсністю, можна говорити про те, що і індивідуальне, і загальне реалізувалося, як єдиний універсальний принцип, як право. Для того, щоб така свобода стала дійсністю, одинична воля, повинна побачити, усвідомити її тотожність з волею інших індивідів. У світі дійсно існує множина безлічі одиничних волей, але вони є різними лише за своєю формою, за своїми проявами, по суті ж своїй – розумні прояви індивідуальної волі є різними аспектами єдиної, загальної, субстанціальної волі. Можна погодитися з думкою В. Пушкіна, що воля реально єдина, а індивідуальні волі суть її специфічні видозміни. Загальна воля народного духу залишається завжди субстанцією одиничної волі. Завданням індивідуальної волі є усвідомити це і визнати себе органом народного духу. Тоді вона досягне свою тотожність із загальною волею і з іншими людьми, тоді вона зрозуміє, що вона вільна від «інобуття» не тільки у своїх власних межах, але і у об'єктивному порядку [6, с.206].

Особистості виступають як необхідні складові загального – суспільства, що складають його субстанцію.

Можна погодитися з думкою В. Пушкіна, який зазначає, істина лежить у конкретній тотожності трьох моментів: загального як начала, що піднімається над кожним даним змістом; особливого як начала, що розрізняється, визначає і обмежує; і одиничного як начала, що поєднує у собі змістовну визначеність з владою нескінченної рефлексії. Ці три моменти у зрощенні створюють систему одиничних людських волей, що живуть єдиним піднятим і асимільованим, загальним змістом. Це і є шлях до об'єктивної свободи духу; вона досягається лише через усвідомлення і здійснення загальної волі як «джерела всіх одиничних волей». Так виникає вчення Гегеля про право, мораль і моральність. Всі ці ступені об'єктивного духу являють собою стани або модифікації суб'єктивно – зрілої волі, тобто розумної, вільної і суб'єктивно – загальної. Цим і визначається їх родова сутність [6, с.207–208]. Загальне і є тотожністю цих трьох моментів: одиничного, особливого і загального, у ньому зберігається їх постійний зв'язок. Загальне є поняття і субстанція.

Суспільство є необхідним, оскільки тільки у ньому можна реалізувати свою свободу волі, свій інтерес, своє право. Якщо суб'єктивність у своїй усвідомленості перейде до ступеня об'єктивності, особа набуде нового знання про себе і про світ. Вона набуде більш розумного онтологічного статусу, її життя стане більш усвідомленим, а значить і більш розумним. Знання про необхідність усвідомлення і наближення до загального міститься у субстанції, світі, особі і чекає допоки особа відкриє свою свідомість і дозволить цьому знанню розкрити себе.

Те, як загальне відображається у суб'єктивності кожної свідомості нагадує єдину картинку, яка відображується у мільярдах викривлених по – різному дзеркал, що є образом мільярдів різних людей. Це викривлення з'явилося у наслідок суб'єктивного досвіду кожного з них, особливостей сприйняття світу, інших факторів. І шлях розуму є у тому, щоб прибрати це викривлення у кожному дзеркалі і щоб загальна картина адекватно відобразилася у кожному з них, щоб свідомість кожної особи відповідала розумності, віднаходила розум у навколишньому світі і ототожнювала себе з ним, оскільки ця картина, що відображується у дзеркалах на справді не може суперечити розумній волі кожної з осіб, а містить її у собі. Кожна окрема людина є живою частиною свого народу, його одиничною волею, але такою, у якій міститься і загальне, народне. Загальне необхідно розглядати як виток, основу всіх одиничних волей.

Список використаних джерел

1. Антипин Н. А. Диалектика Гегеля в интерпретации Дж. Мак–Таггарта / Н. А. Антипин. – СПб. : изд–во СПб. гос. лесотехн. акад., 1998. – 127 с.
2. Бакрадзе К. С. Система и метод философии Гегеля / К. С. Бакрадзе. – Тбилиси : Куран, 1958. – 480 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. Философия истории / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – М.: Эксмо, 2007. – 880 с.
4. Ильин И. А. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека: в 2 т. / И. А. Ильин. – СПб. : Наука, 1994. – 541 с.
5. Ипполит Ж. Логика и существование : очерк логики Гегеля / Ж. Ипполит. – СПб: Владимир Даль, 2006. – 321 с.

6. Пушкин В. Г. Сущность метафизики: от Фомы Аквинского через Гегеля и Ницше к Мартину Хайдеггеру. – СПб.: Издательство «Лань», 2003. – 480с.
7. Труфанов С.М. Грамматика разума. Самара: «Гегель – фонд». – 2003. – 624 с.

Павлова Т.С. Путь воли от единичного через особенное к общему как процесс познания истины во взглядах Гегеля

Исследуются проблемные вопросы категорий единичное, особенное и общее в процессе развития объективного духа. Рассматривается гегелевский процесс познания истины права и роль этих категорий в нем.

Ключевые слова: *единичное, особенное, общее, познание, право.*

Pavlova, T.S. Way of will from single through the special to general as a process of cognition of truth is in the looks of Hegel

The problem questions of categories are investigated single, special and common in the process of development of objective spirit. The Hegel process of cognition of truth of right and role of these categories are examined in him.

Key words: *single, special, common, cognition, right.*

Погляди І. Галятовського як складова філософсько-антропологічного доробку в українській філософській думці

Проводиться історична ретроспектива вітчизняних досліджень спадщини І. Галятовського, визначається стан таких досліджень у сучасній вітчизняній науці.

***Ключові слова:** І. Галятовський, риторичний стиль, християнська антропологія, філософія доби бароко.*

Самобутня вітчизняна православна філософсько-антропологічна традиція сягає своїм корінням творчості мислителів доби Київської Русі й досягає розквіту саме в другій половині XVII – на початку XVIII ст., зокрема в Чернігівському літературно-філософському колі, видатним представником якого був І. Галятовський. Проте антропологічні ідеї, які розроблялися в українській філософії XVII–XVIII ст., залишаються майже невідомими вітчизняній та світовій науковій спільноті. Твори І. Галятовського, якщо розглядати їх як виклад думок людини, котра акумулювала в своєму особистому досвіді особливості багатьох аспектів функціонування українського суспільства другої половини XVII ст., являються важливим джерелом дослідження світоглядно-філософських тенденцій в Україні вказаного періоду.

Зважаючи на потреби реформування українського суспільства на початку XXI ст., аналіз філософсько-антропологічної спадщини І. Галятовського та провідної в його антропології проблеми пошуку людиною правди та правдивості українського суспільства, набуває актуальності як важливий чинник поєднання поривів нинішньої людини до правди й істини з кращими історичними взірцями національної ментальності, представленими в історико-філософській спадщині українського народу.

Попри значний науковий інтерес до національної філософської традиції та наявність досить ґрунтовних історико-літературних, культурологічних, релігієзнавчих досліджень близької тематики, філософська спадщина І. Галятовського досліджена надзвичайно слабо. Введення в науковий обіг сучасної української філософії філософсько-антропологічного доробку І. Галятовського дозволить заповнити ще одну лакуну в історії української філософської думки, що сприятиме подальшому розвитку цієї галузі вітчизняної науки.

Метою даної статті є визначення аналізу історії вивчення доробку І. Галятовського в вітчизняній науці і визначення сучасного стану таких досліджень. Предметом нашого аналізу будуть богословські праці представників православних та католицьких Церков, присвячені аналізу та

оцінці доробку І.Гаятовського з конфесійних точок зору, та наукові (дорадянські, радянські та сучасні українські) дослідження творчої спадщини І.Гаятовського, Чернігівського кола книжників та доби бароко в Україні загалом.

Протягом двох століть праці І.Гаятовського досліджували як доробок української православної богословської думки, вбачаючи в них виключно релігійний зміст. Так це робили й роблять християнські богослови, які вбачають в його роботах виключно обстоювання православного варіанту християнської віри [Див, зокрема: 1], хоча сперечаються щодо схоластичної манери письма, яка була притаманною І.Гаятовському як сину свого часу. Одні православні богослови вважають схоластичну манеру І.Гаятовського негативною рисою його богословської спадщини (найбільш послідовно цю точку зору обстоював Митрополит Санкт-Петербурзький Антоній (Вадковський) [1]. Інші православні дослідники (перш за все Митрополит Іларіон (Огієнко) [2] та Г.Флоровський [3]) вважали в схоластичності праць І.Гаятовського ступень природного культурного розвитку українського народу. Маловідомим є той факт, що І.Огієнко після закінчення навчання в університеті Св. Володимира майже завершив роботу над дисертацією про творчість видатного українського полеміста XVII ст. Іоанікія Гаятовського («Ключ Розуміння» Іоанікія Гаятовського), але з політичних мотивів йому було відмовлено в роботі в університеті, а ця кваліфікаційна робота не була захищена.

Робота І.Огієнка «Проповедям Иоанікія Гаятовского», на наш погляд, написана з точки зору «нового православ'я», котре сформулювалося в лоні Російської православної церкви на ґрунті поєднання традиційної візантійсько-російської ортодоксії із ідеями німецької класичної філософії. Якщо стати на цю точку зору, тоді, звичайно, можна погоджуватися із твердженнями І.Огієнка та Г.Флоровського про те, що І.Гаятовський – марнословний схоласт.

Досить неоднозначна точка зору І.Огієнка щодо творчості І.Гаятовського загалом відбиває характерну для православ'я початку XX ст. шкалу оцінювання української проповідницької традиції XVII ст. як суто схоластичної, без врахування загальної соціально-політичної ситуації того часу і специфіки символіко-алегоричного стилю філософствування, притаманного добі козацького бароко.

Сучасні ж православні богослови [4] вважають діяльність І.Гаятовського «безпрецедентною спробою кодифікації досвіду київського барокового проповідництва» [5, с.IV].

Як бачимо, дослідження життєдіяльності, отже, і літературно-філософської творчості І.Гаятовського починаються ще за його життя: перший науковий аналіз творів І.Гаятовського зробив в 1635 р. Петро Могила. Але П.Могила обмежується тільки людинознавчими питаннями, розглядаючи його доробок в межах так званої «другої схоластики», яка намагалася виробити раціональне тлумачення християнської віри, насамперед православ'я.

Визначний діяч епохи українського бароко Л.Баранович, створюючи галерею християнських «праведників», тобто «житій святих», в основу «Житія» святого Інокентія поклав діяльність свого учня І.Гаятовського. Про це Л.Баранович пише в листі до Варлама Ясинського (1669) так: «На знак вдячності моєї до його милості отця архімандрита, а паче на славу святого мученика Інокентія написав я його житіє, відтворивши у загальних

рисах обставини його мучеництва, позаяк у мене не було життєпису, звідки можна було б узяти і до загального додати подробиці» [6, с. 135]. Загалом погляди й оцінки Л. Барановичем творчості І. Галятовського були поглядами й оцінками вченого, який підтримував І. Галятовського й поділяв з ним спільне розуміння світу, людини та суті правдивого життя. Тут ми зустрічаємося з певними опосередкованими інтерпретаціями розуміння І. Галятовським правди й правдивого життя. Ми бачимо І. Галятовського у зображенні Л. Барановича не як «релігійного апологета й обскуранта», а як людину, яка уважно ставиться до життя, до процесів, що в ньому відбуваються, як особистість мислителя, який має власне бачення світу та його правди.

Формуючи бачення розуміння «філософії правди» І. Галятовського зустрічаємо у «Літописі» Самійла Величка [7]. Він з теплотою й повагою згадує участь І. Галятовського в диспутах із католицьким духовенством в Білій Церкві, підкреслює гострий розум мислителя й безкомпромісність в обстоюванні інтересів українського народу. Одночасно С. Величко зберіг для нащадків твір І. Галятовського «Бесіда білоцерківська», включивши його, як документ, у свій «Літопис».

Заслужовують на увагу свідчення про творчість І. Галятовського у «Літописі Самовидця» [8]. Автор «Самовидця» підкреслює важливу роль етнографічного дослідження І. Галятовського «Скарбниця потрібная». В цьому творі І. Галятовський постає як перший фольклорист, який присвятив велику на той час працю по збиранню місцевих, значною мірою християнських, легенд про перші початки життя, землю–матір, образ якої був в міру поширення християнства пов'язаний з образом Богородиці. Практично після «Літописа Самовидця» до творів І. Галятовського ніхто не звертається аж до 80–90–х рр. XIX ст. В чому ж причини такого «забуття» спадщини видатного українського подвижника?

Ґрунтуючись на тогочасні традиції української культури риторичних уявлень, І. Галятовський виконував церковно–дипломатичні місії в Москві, створював традиційні для того часу промови до царя у типовому для України бароковому стилі [Див. зокрема: 9]. В Москві ж у XVII ст. цей стиль розуміли не як своєрідну культурно–стилістичну мовленнєву норму спілкування, звичну в українському середовищі, а як форму підлецування, хитрувань, яка приховує «задню думку». В цьому вбачається головна причина негативного сприйняття діяльності та творів І. Галятовського в Росії.

Проте, насправді риторичний стиль спілкування в тогочасній Україні і Росії суттєво відрізнявся тим, що вихідне звернення росіянина до царя концентрувалося в слові «холоп», в той час як українці ніколи не називали себе «холопами», а підкреслювали у своїх звертаннях повагу до московського царя, зберігаючи заодно власну гідність навіть тоді, коли йшлося про грошову й матеріальну допомогу українським монастирям [Див. докладніше в: 9, с. 168, 195–198.]. Тому безпідставним бачиться звинувачення І. Галятовського у так би мовити «риторичних гріхах», адже вони були стилістичною нормою барокового спілкування.

Судячи з проведеного аналізу, ставлення до творів І. Галятовського, як і до робіт Л. Барановича в Московському царстві та в Україні суттєво відрізнялося. Церковна ієрархія Москви почала контролювати Київську митрополію й домоглася скасування в 1683 р. ставропігії Чернігівсько–Сіверської архієпископії. Проводячи політику «третього Риму», керівництво Московського православ'я проаналізувало зміст

творів провідних українських церковних діячів і зробило, як писав у другій половині XIX ст. В.Соловйов, висновок про «порчу» російсько-православного благочестя «латинською ерессю» [10]. Висновки мали й практичну реалізацію: праці П.Могили, Л.Барановича, І.Гаятовського, К.Транквіліон–Ставровецького та інших українських авторів XVII ст. були в 1690 р. спалені в Москві на площі як шкідливі для московського народу. З того часу майже до XX ст. вони продовжували вважатися одним із джерел «латинства», яке в Московському царстві переслідувалося церквою й державою.

Праці І.Гаятовського в офіційному московському православ'ї відійшли в забуття. Проте в Україні висока думка про твори й діяльність І.Гаятовського збереглася й у XVIII ст., про що свідчить вже згаданий «Літопис» Самійла Величка.

Інтерес до провідних українських мислителів XVII ст. відновлюється тільки з другої половини XIX ст. Можливо, що дослідників творчості І.Гаятовського XIX ст. підштовхувала до його праць саме анафема, накладена церковним собором Московської патріархії 1690 р. на його твори та роботи інших українських просвітників (Л.Барановича, І.Гізеля, П.Могили тощо). Через певний період, коли «малоруське питання» загострилося в Російській імперії, вчені зацікавилися тим, які ж крамольні ідеї І.Гаятовського призвели до спалення його творів.

Першим ґрунтовним істориком літератури, який досліджував твори І.Гаятовського як пам'ятки релігійної літератури, став М.Сумцов [Див, зокрема: 11]. У своїй статті «Іоанікій Гаятовський» автор слушно зазначає: «В Гаятовському південна Росія знайшла талановитого вченого діяча..., умілого й досвідченого бійця за південноруську народність, за православ'я» [12,с.2], але не виходить за рамки панівного в науці того часу критичного сприйняття «схоластичності» українських барокових полемістів: «Гаятовський в середині XVII ст. остаточно встановив і скріпив схоластичну проповідь в Малоросії своїм «Ключем розуміння»» [13,с.185]. Стаття М.Сумцова важлива тим, що вона зробила крок до повернення імені І.Гаятовського на терени історико–філософського мислення, але вона в цілому має скоріше історико–літературний характер; питання людини й умов правдивості її життя в творах І.Гаятовського він не розглядає.

В цілому, судження науковців–дослідників, які в XIX ст. представляли історико–літературний напрям аналізу творів мислителя «Ключ розуміння» та «Ісус Христос – месія правдивий», виглядають досить полярними. Так, М.Сумцов, П.Попов, В.Перетц, П.Строев давали високу оцінку цим та іншим творам І.Гаятовського в царині історико–літературного життя та правдивого відображення суспільних процесів і негараздів українського державотворення в другій половині XVII ст.

Не всі дослідники ставилися однозначно до праць І.Гаятовського, зокрема, М.Костомаров і М.Возняк скептично ставилися до праць І.Гаятовського та його колег. Інші дослідники, наприклад І.Франко, загалом заперечували творчу вагомість та літературно–філософську цінність праць професорів Києво–Могилянської академії. Після статті М.Сумцова тривалий час знову ніхто з українських чи російських наукових дослідників про І.Гаятовського не згадує.

Сформовані критичні сентенції щодо творів «Ключ розуміння» та «Ісус Христос–Месія правдивий» І.Гаятовського висвітлюють однобічність розуміння праць авторів періоду українського бароко, яке в

Україні виступило у формі своєрідного синтезу західноєвропейських та східнослов'янських культурних традицій. Саме цей фактор не враховувався дослідниками–скептиками, які розглядали творчість І.Гаятовського переважно з прагматично–практичного кута зору. Досить цікаве зауваження з цього приводу зробила Б.Криса: «Намагання провести межу між тим, що є, і тим, що повинно бути, зумовило ряд невисоких загальних оцінок творів XVII–XVIII ст., до яких нерідко схилялися дослідники XIX – початку XX ст., тобто того періоду, коли почалося справжнє велике дослідження цієї проблеми. Щоправда, критичний момент співіснує тут, на диво, з неослабленим науковим інтересом, особливо послідовним у М.Возняка, за чим криється не лише розуміння спадкоємності літературних і духовних проблем, а можливо, й передчуття нових підходів» [14, с.49–50.].

Дослідники радянської доби, які обстоювали матеріалістично–атеїстичний погляд на дійсність, схилялися до заперечення історико–філософської та наукової цінності робіт І.Гаятовського. Справжнє вивчення творів І.Гаятовського з філософських позицій розпочинається лише в 60–ті роки XX століття. Тоді творчий колектив Інституту філософії НАН України ім. Г.С.Сковороди започаткував низку досліджень з філософії Києво–Могилянської академії. Саме в той час колектив науковців почав пласт за пластом піднімати із забуття філософські твори професорів Києво–Могилянської академії та інших навчальних закладів, досліджуючи класичний період української філософії. Науково–філософські дослідження творчості І.Гаятовського не проводилися аж до 1989 р., тобто до виходу в світ першого тому «Історії філософії України» підготовленого науковцями Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України.

Творчий доробок І.Гаятовського набагато більше цікавив істориків української літератури. Показово, що в 1985 р., коли компартія нарощувала антирелігійну пропаганду, вчені Інституту історії української літератури АН УРСР домоглися друку збірника творів І.Гаятовського під загальною назвою «Ключ розуміння». До цього збірника увійшли всі україномовні твори мислителя. Крім цього, в ньому є ґрунтовна вступна стаття, де порушується комплекс суто філософських питань. Це питання тлумачення світу І.Гаятовським, форм алегорично–метафоричного пізнання дійсності, зображенням людини художньо–образними засобами.

Самобутня спадщина І.Гаятовського постає в наш час об'єктом вивчення для вітчизняних філософів, істориків, релігієзнавців, літературознавців, культурологів тощо. Фахівці кожної з зазначених галузей вітчизняної гуманітаристики аналізують окремі аспекти доробку І.Гаятовського. Своєрідну систематизацію імен вчених, які зробили істотний внесок в українську філософську думку, провели І.Огородник і В.Огородник [15], В. Нічик [16] вперше зуміла побачити в І.Гаятовському видатного філософа, організатора науки й просвітництва.

Наукові студії вітчизняних релігієзнавців дозволяють розглядати творчу спадщину І.Гаятовського на тлі етно–релігійних процесів епохи, в контексті розвитку українського православ'я, між церковних та між–конфесійних суперечностей часу. Саме релігієзнавчий підхід дає змогу осягнення поняття правди І.Гаятовського на тлі християнської антропології та православної богословської антропологічної традиції, до якої він належав. Проповідницької діяльності І.Гаятовського безпосередньо торкалися вітчизняні релігієзнавці І.Богачевська [17], А.Жаловага.

Окремо можна виділити відомі монографії А.Макарова [18] та В.Шевчука [19]. Найбільш багатограним на сьогодні дослідженням, що проливає світло на великий спектр філософських ідей І.Гаятовського, є робота В.І.Шевченка «Нариси філософської думки Чернігово–Сіверщини (XI – початку XVII ст.)» [20].

У Чернігові в середині 90–х років XX ст. сформувалася група дослідників історії філософської думки Лівобережної України, яка значну увагу приділила дослідженню Чернігівського літературно–філософського кола Л.Барановича, одним із представників якого був І.Гаятовський. У статтях М.Кравченка, С.Мащенка, В.Шевченка, Л.Чорної, О.Чорного висвітлені особливості філософської антропології, специфіка тлумачення суспільства держави, пізнання світу, тощо представниками вченого кола Л.Барановича. Цілеспрямоване, більш–менш систематичне дослідження філософії вченого кола Л.Барановича згаданому вище групою чернігівських науковців дає можливість глибше зрозуміти особливості історико–філософського процесу в Україні XVII–XVIII ст., ґрунтовніше з'ясувати специфіку світогляду тієї групи українських мислителів, котра була достатньо близькою до козацького уряду Гетьманщини, ініціювала поширення на її території науки й освіти.

На моє глибоке переконання, сучасні дослідження спадщини І.Гаятовського, як випливає із наведеного аналізу вивчення його творчості, слід будувати, виходячи з концепції двох узагальнюючих форм філософського дослідження – всесвітньо–історичної, вивчаючої процес філософського розвитку людства в плані відтворення кумулятивного характеру філософського пізнання й поступального проникнення людства в предметну область філософії, та конкретно–історичної (національної), що вивчає конкретно–історичне буття філософського знання в рамках історії окремого народу.

Синтез предметної детермінації (аналіз антропологічних уявлень, поняття правди та концепції правдивого життя людини в творчості І.Гаятовського), соціально–історичної детермінації (аналіз чернігівського кола як соціально–культурного явища в Україні доби козацького бароко) й детермінації за традицією (визначення специфічних ідейно–тематичних рис українського барокового філософствування в працях І.Гаятовського та інших представників чернігівського кола мислителів) дозволить повною мірою осягнути велич доробку видатного сина Чернігівщини.

Список використаних джерел

1. Митрополит Антоний (Вадковский). Гомилетика Иоанникия Гаятовского, в связи с характеристикою южно–русской схоластической проповеди. // Митрополит Антоний (Вадковский). Из истории христианской проповеди. Очерки и исследования. – СПб., 1892. – С.413–439.; История гомилетики, или науки о пастырском проповедании Слова Божия. – Варшава: Синодальная Типография, 1927. – 202 с.
2. Огиєнко І.І. Проповедям Іоанникия Гаятовского // Сборник Харьковского Историко–Филологического Общества. – Т.ХІХ. Памяти проф. Е.К.Редина. – Харьков, 1913. – С.401–428.
3. Флоровский Г.В. Пути русского богословия / Г.В.Флоровский. – Вильнюс: Вильчис, 1991. – 599 с.

4. Архієпископ Ігор (Ісиченко). Шкільна риторика й барокове проповідництво. Доповідь на ювілейній науковій конференції, присвяченій 390-літтю створення Києво-Могилянської академії (12–14 жовтня 2005р.) // <http://uaoc.jrg.ua/innews/Rhetorics.htm>.

5. Біда К. Іоаникій Галатовський і його «Ключ розуміння». – Рим, 1975. – 527 с.

6. Вибрані листи Лазаря Барановича // Чернігівські Афіни / Передм., упоряд. текст матеріалу, комент. до нього А.Макарова. – К.: Мистецтво, 2002. – 288 с.

7. Вибрані листи Лазаря Барановича // Чернігівські Афіни / Передм., упоряд. текст матеріалу, комент. до нього А.Макарова. – К.: Мистецтво, 2002. – 288 с.

8. Літопис Самовидця / видання підготував Я. І. Дзира. – К.: «Наукова думка», 1971. – 208 с.

9. Эйнгорн В. Речи, произнесенные Иоаникием Галатовским в Москве в 1670г. – М., 1895.

10. Соловьёв С.М. Лазарь Баранович // Православное обозрение – 1862, Т. 7, № 2. – С.171–181.

11. Сумцов Н.Ф. Иоаникий Галатовский: (К истории южнорусской литературы XVII в.). – К., 1884. – 85с.

12. Сумцов Н.Ф. Иоанникий Галатовский//Киевская старина, 1884 г., № 1. – С.1–20.

13. Сумцов Н.Ф. Иоанникий Галатовский// Киевская старина, 1884, № 2. – С.183–204.

14. Криса Б. Українська поезія XVII–XVIII ст. в дослідженнях М. Возняка // Наукові читання. 20 березня 1990.

15. Огородник І.В., Огородник В.В. Українська філософія в іменах: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.; Огородник І., Огородник В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій. – К.: Вища школа, 1999. – 543 с.

16. Ничик В.М. Из истории отечественной философии конца первой половины XVII – начала XVIII в. – К.: Наукова думка, 1966.

17. Проповідницької діяльності І.Галатовського безпосередньо торкалися І.Богачевська (Богачевская І.В. Язык религии в контексте национального самосознания). – К., 1999. – 180 с.

18. Макаров А. Світло українського бароко. – К., 1994.

19. Шевчук В. Козацька держава. – К.: Абрис, 1995. – 392 с.

20. Шевченко В.І. Нариси філософської думки Чернігово-Сіверщини (XI – початку XVII ст.) – К., 1999.

Соломаха І.Г. Взгляды И. Галатовского как составляющая философско-антропологических наработок в украинской философской мысли

Проводится историческая ретроспектива отечественных исследований наследия И.Галатовского, определяется состояние таких исследований в современной отечественной науке.

Ключевые слова: *И.Галатовский, риторический стиль, христианская антропология, философия периода барокко.*

Solomakha, I.G. I. Halyatovs'kyi's opinions as a component of philosophical anthropological lifelength in Ukrainian philosophical thought Iryna

The article focuses on historical retrospective review of domestic researches of I. Halyatovs'kyi's heritage and describes the conditions of the mentioned researches in contemporary domestic science.

Key words: *I. Halyatovs'kyi, rhetorical style, christian anthropology, baroque period philosophy.*

Візуальні концепти у феноменології Е. Гуссерля

Досліджуються візуальні аспекти феноменології Е.Гуссерля. Показано, що практика феноменологічного розглядання інтенціональних об'єктів здійснюється у режимі спостереження. Феноменологічне бачення інтенціональних об'єктів є практикою трансцендентального суб'єкту, який спостерігає змістовність своєї свідомості (за умов «замикання в дужки» бачення реально існуючих речей).

Ключові слова: феноменологічне розглядання, інтенціональний об'єкт, трансцендентальний суб'єкт, спостереження, філософія бачення.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Батаєва Е.В.

Визуальные концепты в феноменологии Э. Гуссерля

Исследуются визуальные аспекты феноменологии Э. Гуссерля. Продемонстрировано, что «феноменологическое рассмотрение» интенциональных предметностей осуществляется в режиме наблюдения (а не очевидения). Феноменологическое видение интенциональных объектов практикуется трансцендентальным субъектом, созерцающим их в своем сознании (в ситуации «заклучения в скобки» видения реально существующих вещей).

Ключевые слова: феноменологическое рассмотрение, интенциональный объект, наблюдение, философия видения, трансцендентальный субъект.

Визуализация современного общества, проявляющаяся в сориентированности современной социальной жизни на внешне-образные, зримо-воспринимаемые формы социального существования (шоу-бизнес, мода, дизайн, декор, Интернет, телевидение, реклама, кино, имидж-стилистика, вещный «стэндинг», PlayStation и т.п.) привлекает

пристальное внимание современных философов, социологов и культурологов. Однако, если особый интерес к визуалистике проявился в современной науке совсем недавно, то, все же, можно утверждать, что становление визуальной парадигмы в философии осуществлялось давно (в платонической философии, в феноменологии, в символизме, в русской религиозной философии, в семиотике культуры), хотя содержание этого процесса еще никем не было теоретически отрефлексировано. *Актуальность* настоящего исследования обусловлена необходимостью проанализировать содержание визуальных концепций, которые были созданы в прошлом (и которые подготовили теоретическую почву для развития современной визуалистики).

Становление визуальной парадигмы осуществляется в контексте междисциплинарного подхода посредством теоретических усилий философов (Ж. Бодрийяра, Ж. Делеза, М. Ямпольского), культурологов (М. Маклюэна), социологов (П. Штомпки, Х. Кноблауха, Л. Пауэлса, П. Романова, Е. Ярской–Смирновой), которые видят в подобной визуализации специфику современной социальной ситуации. Попытка осмыслить суть подобных трансформаций современного общества предпринимается в новых отраслях гуманитарных наук визуальной социологии, визуальной антропологии, а также в постмодерной парадигме современной философии. Фрагментарный анализ визуальных аспектов феноменологии можно обнаружить в работах Г. Шпигельберга, Д. Разеева, Я. Слинина, С. Хоружего.

Целью статьи является описание особенностей визуальной терминологии феноменологической философии (рецепции которой можно обнаружить в современной социологии, психологии, герменевтике, исторической науке), которая (как мы попытаемся показать) занимает центральное место в концептуальном пространстве феноменологии, но анализу которой еще не было уделено достаточного внимания в специальной литературе (за исключением отдельных высказываний, которые можно обнаружить в немногочисленных исследовательских работах).

Исследователи творчества основателя классической феноменологии Э. Гуссерля (1859–1938) выделяют три периода в его феноменологической философии:

1) период «дескриптивной» (или «эйдетической») феноменологии, основы которой были изложены в «Логических исследованиях» (1900–1901);

2) период «трансцендентальной» феноменологии, представленной в трудах «Идеи чистой феноменологии и феноменологической философии» (1913), «Формальная и трансцендентальная логика» (1929) и «Картезианские размышления» (1931);

3) период «генетической» феноменологии, связанной с работой «Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология» (1936).

Наиболее ярким и оригинальным в теоретическом отношении считается второй период – период «трансцендентальной» феноменологии. В работе «Идеи к чистой феноменологии и трансцендентальной феноменологии» Э. Гуссерль предложил следующее определение трансцендентальной феноменологии: «Чистая, или трансцендентальная феноменология получает свое обоснование не как наука о фактах, но как наука о сущностях (как наука «эйдетическая»), как наука, которая намерена констатировать

исключительно «познание сущности» – никакие не «факты» [1,с.245]. Основную особенность феноменологии Гуссерля можно видеть в наличии абсолютного интереса к интенциональным предметностям (ноэмам, *cogitatum*), которые присутствуют в сознании трансцендентального субъекта (трансцендентальным может быть назван субъект, который в напряженном усилии освобождается, очищается от психологических, индивидуально–уникальных особенностей конкретной личности, – «заключает их в скобки»). «Заключению в скобки» в трансцендентальной феноменологии подвергаются не только личностные особенности трансцендентального субъекта, но и сам факт объективного существования тех предметов, феномены (явление) которых трансцендентальный субъект может созерцать в своем сознании. Метод феноменологической редукции, феноменологического воздержания (эпохе) от суждений о реальном существовании или несуществовании наблюдаемых в сознании интенциональных предметностей (ноэм) признается наиболее характерной особенностью феноменологии Э. Гуссерля (отличающей ее от трансцендентального субъективизма И.Канта). Феноменологическая редукция, как утверждает Э. Гуссерль, избавляет от сомнений относительно реальности воспринимаемых фактов (кантовских «вещей в себе») и дарует аподиктическую уверенность в том, что созерцаемые в сознании сущности действительно «есть» («есть» в имманентном мире *cogito*), ведь их можно интеллектуально видеть, умно наблюдать. Для феноменолога безразлично, являются ли эти предметности иллюзорными, галлюцинаторными, ретенциональными (существовавшими в прошлом), протенциональными (ожидаемыми в будущем) либо существующими в реальной действительности: «для сознания данное в существе своем равнозначно, существует ли представленный предмет или он вымыслен и, возможно, вообще бессмыслен» [1,с.159]. Воздержание от суждений об экзистенции, о реальном существовании являемых в сознании предметностей, как полагает Э. Гуссерль, помогает освободиться от сомнений и от ненужных затрат энергии на выяснение того, подлинную реальность мы воспринимаем или нет (причем мы принципиально не в состоянии удостовериться в подлинности и объективности созерцаемых вещей в силу того, что мы воспринимаем объект уже «преломленным», трансформированным нашим сознанием, нашей телесной системой восприятия).

Итак, трансцендентальная феноменология имеет дело с редуцированными (присутствующими в сознании) интенциональными предметностями (ноэмами), эйдетическую сущность, смысловое ядро которых и должен *усмотреть* феноменолог, пристально вглядываясь, внимательно наблюдая за их интенциональным существованием. В данном пункте становится очевидной визуально–зрительная сориентированность проекта феноменологии: совершив движение феноменологической редукции, обнаружив в своем сознании интенциональные предметности, трансцендентальный субъект начинает практиковать феноменологическую технику разглядывания, пристального изучения этих предметностей, мысленно разворачивая их то одним, то другим боком, рассматривая их под разными углами зрения, в разных перспективах, стремясь добыть более полную, богатую картину (изображение) их эйдетической сущности. Как утверждает Э. Гуссерль в «Картезианских размышлениях», именно техника видения, смотрения составляет суть феноменологической дескриптивной (описательной) практики: «пора наконец

придать значимость тому фундаментальному методическому *усмотрению* (курсив наш. – Автор), которое, будучи достигнуто однажды, пронизывает всю методiku трансцендентальной феноменологии» [3,с.151]. Или (в «Идее феноменологии»): «Своеобразным характером феноменологии оказывается то, что она является анализом сущности и исследованием сущности в рамках *чисто усматривающего разглядывания*, в рамках абсолютной само–данности» [2,с.136]. Визуальные аналогии становятся более частыми и интенсивными в работе «Идея феноменологии» (5 лекций, прочитанных Э. Гуссерлем в 1907 г. в Геттингене), которая, по мнению исследователей творчества Э. Гуссерля, символизирует собой поворот от дескриптивной психологии к трансцендентальной феноменологии [6,с.6]. В этой работе сама суть феноменологического метода видится в движении «феноменологического рассмотрения» сущности [2,с.44]: «В *усмотрении* чистого феномена предмет дан не вне познания, не вне «сознания», и в то же время дан в смысле абсолютной само–данности *чисто усмотренного* (Курсив наш. – Автор)» [2,с.118]. Феноменологическому рассмотрению подлежат не только интенциональные предметности, но и сам акт феноменологического восприятия, ноэзис, тщательный анализ которого позволяет освободить его от психологизма: «я также могу, в то время как я воспринимаю, чисто усматривающим образом взглянуть в восприятие само по себе, как оно здесь дано, и отказаться от связи с Я или абстрагироваться от нее» [2,с.121].

Попробуем описать некоторые специфические особенности метода феноменологического *рассмотрения*. Узрение эйдетической сущности интенциональных предметностей описывается Э. Гуссерлем как динамический процесс, который разворачивается в феноменологическом времени. Феноменологические предметности конституируются в сознании трансцендентального субъекта не мгновенно, а последовательно, проходя через ряд феноменологических этапов, – от слабого, затемненного, не вполне ясного видения до видения в свете само–данности и аподиктической очевидности. Возможность постепенного «наращивания» яркости–ясности видения эйдетических сущности интенциональных предметностей становится следствием разно–модусности визуального восприятия конкретных феноменов. Э. Гуссерль в «Логических исследованиях» описывает такие модусы зрительного восприятия предметностей (позволяющие по–разному интуировать содержание *cogito*): «содержание присутствует для меня каждый раз иным образом, в зависимости от того, имею ли я его только имплицитно, без особого выделения из целого, или выделяя, и, опять–таки, замечаю ли я его мимоходом или же преимущественно на нем останавливаю взгляд» [1,с.166]. В «Парижских докладах» (1929) Э. Гуссерль предлагает следующее описание модусов эйдетического видения феноменологических предметностей: «один и тот же гексаэдр – одно и то же являющееся – (мы видим) с этой или с той стороны, в этих или в тех перспективах, вблизи или вдали, с большей или меньшей ясностью и определенностью. Если мы взглянем на какую–либо поверхность гексаэдра, ... схватим какой–либо момент предметного смысла, то в каждом из них мы заметим то же самое: он есть единство многообразия постоянно меняющихся модусов проявления, их особых перспектив, особых различий субъективных Здесь и Там» [1,с.356]. Таким образом, вырисовывание эйдетической картины феноменологической предметности может стартовать от абсолютно смутного и нечеткого изображения

(которому сопутствует состояние феноменологической «слепоты», описанной в «Картезианских размышлениях»), до абсолютно ясного и четкого видения сущности интенционального феномена, представленного во всей полноте его смысловых горизонтов, – данного в «очевидности». Подобная процессуальность, не–статичность конституирования феноменов сознания, позволяет провести следующее различие между платоническим и гуссерлевским пониманием природы эйдосов. Если платонические эйдосы присутствуют, «есть», «существуют», и надо только осуществить философское усилие умо–зреть их в свете разума, чтобы целиком и полностью представить их сущность, то гуссерлевские эйдосы не присутствуют, не стоят на месте, но «становятся». Как полагает С.С. Хоружий, в мире феноменологического восприятия «вещи существуют не «стоя», не в статическом пребывании, а действуя... «Мир–как–опыт» феноменологии представляет собой не именное и эссенциальное, а глагольное и энергийное измерение» [8,с.81].

Целью феноменологического рассмотрения интенциональных предметностей является наведение абсолютной резкости видения, представляющего эти предметности в ясной очевидности. Пристально вглядываясь в феноменологические объекты, трансцендентальный субъект умно рисует их «силуэты», продвигаясь от смутных и неопределенных набросков к четким линиям яркого изображения.

Визуальный концепт «очевидности» представляет собой еще одну осевую линию феноменологии. Наиболее яркий анализ концепта «очевидности» можно обнаружить в «Картезианских размышлениях»: «Очевидность есть опыт сущего и притом сущего так, как оно есть, – так–сущего, – то есть обращенность умственного взора к самому сущему. ... Очевидность может иметь большую или меньшую степень совершенства. Совершенная очевидность и ее коррелят, чистая и подлинная истина, дана как идея, внутренне присущая стремлению к познанию» [3,с.64]. Э. Гуссерль различает два модуса очевидности, – адекватный и аподиктический. Адекватная очевидность, представляющая собой абсолютно точное, отчетливое и полное изображение эйдетической сущности предметов опыта, расценивается Э. Гуссерлем как «предел совершенства» [3, с.69], принципиально недостижимый в силу существования определенного горизонта еще не выявленных, не представленных сознанию смысловых аспектов конкретной предметности. Именно поэтому Э.Гуссерль более высоко оценивает концепт аподиктической (несомненной) очевидности, суть которой заключается в признании несомненности самого факта видения трансцендентальным субъектом интенциональных предметностей в своем сознании: «аподиктическая очевидность обладает той замечательной особенностью, что она не только вообще удостоверяет бытие очевидных в ней вещей или связанных с ними обстоятельств, но одновременно посредством критической рефлексии раскрывается как простая немыслимость их небытия» [3,с.70]. Как можно заметить, концепт аподиктической очевидности (умной зримости феноменологической вещи) наполнен визуальным содержанием, – сама его суть заключается в возможности акта видения, созерцания неких интенциональных предметностей: очевидность вещи означает возможность «пребывать при ней самой, созерцать, видеть, усматривать саму вещь» [3,с.132].

Целью феноменологического усмотрения является максимальная степень очевидности определенной вещи, которая позволяет созерцать ее абсолютно ясно и незамутненно. Однако в стремлении к подобному ясному и отчетливому видению феноменолог проходит через стадии менее ясного, неполного, смутного видения, которые он пытается преодолеть в усилиях феноменологического всматривания в предмет. Концепт «ясности» занимает не менее важное место в пространстве феноменологии, нежели концепт «очевидности», усиливая визуальный эффект феноменологии. Возможность явления интенциональной предметности в различных модусах ясности была описана Г. Шпигельбергом с использованием других визуальных концептов, таких как «туман», «вуаль»: «один и тот же объект, явленный с теми же сторонами и в той же перспективе, может быть дан с весьма различной степенью ясности или отчетливости. Это особенно относится к периферийным участкам нашего феноменологического поля, окаймляющим и окружающим фокус нашего восприятия. Здесь между явлением и воспринимающим субъектом возникает нечто сравнимое с туманом или вуалью. Это явно связано не с самим являющимся объектом, а с нашим восприятием» [10, с.664]. Э. Гуссерль в «Парижских докладах» (1929) описывает движение «прояснения» как путь к «очевидности» вещи, которая обретается не сама собой, а в результате напряженных феноменологических усилий «добыть», «достичь» видения в модусе полной ясности (а, следовательно, и очевидности). «Каждое прояснение есть приведение к очевидности. Каждое смутное, пустое, неясное сознание с самого начала есть все же сознание о том–то и том–то, поскольку оно отсылает к некоторому пути прояснения» [1, с.361].

Практика феноменологического усмотрения эйдетических сущностей в их очевидности обладает активно–деятельностной природой: феноменолог не согласен ждать, пока эйдос раскроет свое содержание (практика, характерная для платонизма), напротив, он осуществляет энергичные усилия для того, чтобы самому трансцендентально «нарисовать силуэт» вещи, самостоятельно подняться по ступеням интуитивного уяснения ее эйдетической сущности. «Феноменология не может ничего «получать», она сама «берет» [9, с.79]. Активность позиции феноменологического усмотрения становится особенно наглядной в гуссерлевских описаниях техники, методики рассматривания какой–либо вещи, предстоящей взору трансцендентального субъекта как пассивный «объект» мысли, не способный соучаствовать в процессе познания, полностью зависящий от активной познавательной воли феноменолога. «Когда я поворачиваю голову, когда определенные группы ощущений, подходящие под наименование «поворот головы», протекают в произвольном или непроизвольном действии, тогда с (этим) явлением вещи должны происходить такие–то и такие–то определенные непрерывные изменения, состав ощущения и состав явления меняется таким–то и таким–то образом. И так первое восприятие, как таковое, которое относится к первоначальному положению головы и тела, вообще мотивирует все многообразие возможных восприятий с относящимися сюда прочими положениями головы и тела и т.д. ... Поворачивая голову, я ожидаю изменений в модусе отображения вещи либо процесса» [5, с.293]. Подобная активная направленность феноменологического усмотрения проявляется в движении «ноэзиса», который препарирует вещь подобно лазерному лучу, проникая в ее эйдетическую

сердцевину. Ноэтическая активность феноменолога способна заставить предстать перед собой вещи, либо существовавшие в прошлом (в акте ретенции, при-поминания), либо которые еще только можно ожидать в будущем (в акте протенции), либо которые вообще никогда не будут существовать (иллюзии, галлюцинации, феноменологические видимости), реанимируя и выводя их из состояния потенциальности в актуальность cogito [5,с.346].

Властность рефлексивного взгляда проявляется в стремлении трансцендентального субъекта занять центральные позиции, позволяющие свысока и безапелляционно переставлять местами, двигать, крутить, схватывать обозреваемые вещи, даруя им жизнь феноменологической актуальности или обрекая на существование–в–потенции. Интересно, что в пятой главе «Картезианских размышлений», посвященной анализу концепта «интерсубъективности», Э. Гуссерль акцентирует принцип центральности cogito конкретного трансцендентального субъекта по отношению к другим субъективностям, – принцип, который вступает в концептуальное противоречие с анти-солипсистским стремлением субъектов вступить в интерсубъективное единение друг с другом: «Я нахожусь «здесь» в своей живой телесности и представляю собой *центр* сориентированного вокруг меня первопорядкового мира» (Курсив наш. – Автор) [3,с.230]. Подобное центристское стремление управлять, расставлять, наводить фокусировку на пред-данные вещи является характерной особенностью позиции Наблюдателя (а не Очевидца или Свидетеля), властная фигура которого всегда присутствует в ситуации феноменологического интуирования Э.Гуссерля. Именно Наблюдатель, – отстраненный, незаинтересованный, – становится для Э.Гуссерля образом идеального феноменолога. В «Амстердамских докладах» (1928) можно встретить такого рода высказывания: «как феноменологи мы должны быть, так сказать, *незаинтересованными наблюдателями* жизни сознания, которая только так может стать чистой темой нашего опыта. Вместо того, чтобы жить этой жизнью, имея мирские интересы, мы должны только *рассматривать* ее» [1,с.308].

Специфику визуальной концепции феноменологии Э. Гуссерля можно было бы выразить в нескольких итоговых формулировках. Трансцендентальный субъект подвергает технике рассматривания лишь те предметности, которые имманентны его сознанию, «заклучая в скобки» реально существующие вещи (в этом можно видеть радикальное отличие гуссерлевской феноменологии от платонизма, нацеленного не на имманентные, а на трансцендентные сущности – эйдосы, актуально существующие в метафизической измерении духовного мира). Отвлекаясь от дискурса экзистенции и сосредоточиваясь на дискурсе эссенции (производя эйдетическое интуирование или идеацию) феноменолог пытается узреть лишь наиболее абстрактные, универсальные категориальные сущности, эйдосы, абстрагируясь от индивидуально–личностных, уникально–специфических особенностей живых реальностей. Используя технику активного разглядывания имманентных содержаний, трансцендентальный субъект произвольно конструирует их умное изображение, полагаясь на собственную интуицию, но не на возможность самораскрытий или самооткровений эйдетических сущностей. Вступая с другими трансцендентальными субъектами в интерсубъективное пространство

совместной практики смотрения, феноменолог в то же самое время в большей мере полагается на собственный опыт видения как центральный и аподиктический.

Список використаних джерел

1. Гуссерль Э. Избранные работы / Гуссерль Э. / Сост. В.А.Куренной. – М. : Изд-дом «Территория будущего», 2005. – 464 с.
2. Гуссерль Э. Идея феноменологии: Пять лекций / Гуссерль Э. ; Пер.с нем. Н.А.Артеменко; вступ.ст. и коммент. И.И.Мавринского. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2006. – 224 с.
3. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Гуссерль Э. ; Пер.с нем. Д.В.Скляднева. – СПб. : «Наука»–«Ювента», 1998. – 315 с.
4. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная философия. Введение в феноменологическую философию / Гуссерль Э.. Пер.с нем. – СПб. : «Владимир Даль», Фонд Университет, 2004. – 399 с.
5. Гуссерль Э. Основные проблемы феноменологии / Гуссерль Э. ; Пер. с нем. А.А.Анипко / Разеев А. В сетях феноменологии. – Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2004. – С.22 –364.
6. Мавринский И.И. Трансцендирование и редуцирование теории познания в лекциях Э.Гуссерля «Идеи феноменологии» / Мавринский И.И. // Гуссерль Э. Идея феноменологии: Пять лекций / Пер.с нем. Н.А.Артеменко; вступ.ст. и коммент. И.И.Мавринского. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2006. – С.5–32.
7. Разеев Д.Н. В сетях феноменологии / Разеев Д.Н. – Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2004. – 368 с.
8. Хоружий С.С. Подвиг как органон. Организация и герменевтика опыта в исихастской традиции / Хоружий С.С. //Вопросы философии. – 1998. – № 3. – С.35–118.
9. Шпет Г. Явление и смысл. Феноменология как основная наука и ее проблемы / Шпет Г. – Томск: «Водолей», 1996. – 192 с.
10. Шпигельберг Г. Феноменологическое движение. Историческое введение / Шпигельберг Г. ; Пер.с англ. группы авторов под ред. М.Лебедева, О.Никифорова. – М. : «Логос», 2002. – 680 с.

Bataeva, K.V. Visual concepts of E. Husserl's phenomenology

Visual aspects of E. Husserl's phenomenology are analyzed. It is demonstrated that practice of phenomenological observation of intentional objects is performed in surveillance mode. Phenomenological observation of intentional objects is practice of transcendental subject that observes contents of his/her consciousness (under condition of «putting into parentheses» observation of really existing things).

Key words: *phenomenological observation, intentional object, transcendental subject, observation, philosophy of vision.*

Трансформації функцій таємнознавства від первісної доби до наших часів (філософсько-антропологічний аналіз)

Аналізуються трансформації функцій таємнознавства від первісної доби до сучасності. Показано, що ці функції не вмирають, а дійсно зберігають визначну спадкоємність, доповнюються та наповнюються новим змістом. Вказані особливості функцій таємнознавства сучасності, що пов'язано з особливостями самого таємнознавства, а саме: легальність та доступність для всіх; комерціалізованість та комп'ютеризованість; політизованість та маніпулятивний характер.

Ключові слова: таємнознавство, функції, первісна доба, сучасність, свідомість, особисте знання.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Гринева Н.В.

Трансформации функций тайнознания от первобытного периода до наших дней (философско-антропологический анализ)

Анализируются трансформации функций тайнознания от первобытного периода до наших дней. Показано, что эти функции не отмирают, а действительно сохраняют определенную приемственность, дополняются и наполняются новым содержанием. Указаны особенности функций тайнознания на современном этапе, что связано с особенностями самого тайнознания, а именно: легальность и доступность для всех; коммерциализованность и компьютеризованность; политизированность и манипулятивный характер.

Ключевые слова: тайнознание, функции, первобытный период, современность, сознание, личностное знание.

Тайна и таинственность – не является ли это именно тем, что заставляет человека размышлять и действовать, вспоминать и мечтать, отчаиваться и надеяться? Сегодня, как никогда, практически во всех сферах общественной жизни, и прежде всего в духовной культуре, наблюдается необыкновенный интерес ко всему тайному, сверхъестественному, что во многих случаях

было запрещено (например, в советские времена, когда господствовала «единоверная» марксистско-ленинская идеология). Человек, получив свободу мысли и слова, будто-бы подталкивается какой-то неведомой ему силой к поискам своей сущности как экзистенциально-безкрайней сверхсложной сущности, которая неизвестным (пока ещё?) образом связана со всем в мире и одновременно – с чем-то действительно тайным, что является высшим и могущественным по сравнению с человеком.

С точки зрения социально-психологического здоровья украинской нации, которая еще не имеет – ни артикулированной национальной идеи, ни не – диалектного языка, зато имеет политический и экономический кризисы, поляризацию общества по признакам получения доходов и едва ли не угрозу гражданской войны... кто владеет нужной информацией? Каким образом эта информация превращается на «политехнологий»? Кто выигрывает от осуществления этих технологий? – Стало быть, несмотря на то, что «21 век на дворе», мы имеем дело с тайнознанием и тайнознавцами, которые подобно древнегреческим жрецам, что-то предвидят, что-то открыто обещают (и именно это, и случается!?) и многое другое, что несомненно связано с функциями тайнознания.

Все вышеизложенное, несомненно, указывает на актуальность философско-антропологического анализа феномена тайнознания.

Цель же настоящей работы будет состоять в том, чтобы показать какие основные функции выполняло тайнознание в культуре от первобытного периода и до наших дней.

Научная новизна работы обусловлена уже новизной постановки проблемы исследования, которая рассматривается с плюралистических позиций современного гуманитарного знания и, в первую очередь, с разнообразием его культурно-исторических модификаций, социокультурных репрезентаций и форм организации.

На рубеже XX–XXI появилось огромное количество литературы, связанной с тайнознанием, однако в своем большинстве такая литература имеет не столько научный, как псевдонаучный характер. Что касается исследования функций тайнознания, то фрагментарно их рассматривали: В.Н.Басилов, М.С. Бутинова, А.Ю.Григоренко, П.С. Гуревич, А. Дэвид-Киль, И.Т. Касавин, Э.Леви, Л.Леви-Брюль, К. Леви-Строс, М. Мосс, В.М.Найдыш, С.А.Токарев и др. Учитывая объем статьи, перечислять всех авторов, которые прямо или косвенно обращались к проблеме, связанной с функциями тайнознания было бы довольно проблематично, тем более, что специальных исследовательских работ по этой проблематике не проводилось.

В первом приближении к основным функциям тайнознания можно отнести: познавательные, социально-регулятивные, мировоззренческие, морально-психологические.

Познавательная функция тайнознания заключается в производстве нового знания, и на его основе – создаваемого прикладного, которое служит основой для выполнения тайнознанием социально-регулятивных функций. Знание будущего, знание о том, что может предостеречь от разных бед, всегда имело высокую социальную ценность. Особенно актуальным такое знание было для первобытных людей, т.к. их жизнь постоянно находилась под угрозой смерти, исходящей от неведомого будущего. Поэтому, выработка познавательной стратегии предсказания будущего как условие самосохранения социальности являлась и является

одной из главных функций тайнознания. И на первых этапах развития первобытного общества познавательные и социально–регулятивные функции тайнознания были тесно переплетены, и «доли» рационального и иррационального в них находились в динамическом равновесии.

Поэтому исследование и конкретизацию функций тайнознания лучше всего начать с первобытного периода истории человечества на котором надо остановиться более подробно, т.к. именно тогда начинало формироваться тайнознание, а, следовательно и его функции.

В этой связи целесообразно обратиться к шаманизму и через него открывать различные функции тайнознания.

Шаманизм находится целиком в рамках мифологического представления о действительности и магического функционирования в ней. С этимологической точки зрения в ряде языков (угрофинских и индоевропейских) слово «шаман» рассматривается буквально как «тот, кто знает». Понятно, что такое знание базируется не на научных данных естествознания, хотя наблюдение как метод познания играет здесь немаловажную роль. Знание шамана, в значительной мере, опирается на систематическое наблюдение пространственно–временных взаимосвязей и их зависимостей, и индуктивных выводов из них. Однако, такие знания следует рассматривать в контексте демонологической картины мира, т.к. они касаются того, как общаться с духами и осуществлять сверхъестественные воздействия. Как правильно подметил И.Т. Касавин, шаман работает на «ином уровне реальности». Тайнознание первобытного периода представляло собой цельное знание и было развито довольно сильно, но монополия на него принадлежала шаману (затем колдуну, магу, ясновидцу).

Одна из главных функций шамана в первобытной культуре – быть первопроходцем, который открывал неизвестное ранее знание, полученное не с помощью формул и теорем, а благодаря личностному знанию, которое первобытный человек связывал с так называемым знанием сверхприродных закономерностей (хотя их он воспринимал как природные, в отличие от современного человека, воспринимающего их как сверхъестественные). Личностное обоснование магического знания шаманом являлось важной предпосылкой социальной легитимации такого знания.

Однако различные философы по–разному объясняют предсказательные функции тайнознания. Одни, в том числе и А.Ю. Григоренко [3,с.20], связывают их с объективными факторами и, в первую очередь, с реальными связями самих природных явлений и процессов. На основе их знания человек добивался желаемых результатов. Однако первобытный человек не обладал еще достаточно большим практическим и теоретическим опытом и, не находя подлинных причин явлений и процессов, принимал за них какие–либо случайные события. Мы целиком согласны с физиологом И.П. Павловым в том, что «если у меня нет знания связи между событиями, между людьми и мной, тогда я выдумаю в виде суеверий» [19,с.2,267]. Во–вторых, ученые–философы считают, что в основе предсказаний лежат умозаключения по аналогии, «на основании сходства, уподобления одних явлений или поступков другим, обнаружения сходного в вещах и перенос на основе этого признаков одних явлений на другие» [3,с.22].

При таком подходе к объяснению особенностей пророчества, на наш взгляд, происходит как бы отеснение на задний план самого

главного, а именно: роли личностного знания шамана, мага, жреца и т.д. Хотя имплицитно личностный фактор присутствует, но он является второстепенным по сравнению с коллективными наработками. Тем не менее, огромные этнографические материалы свидетельствуют в пользу личностного знания тайнознавца. В частности, даже экстатические состояния транса, способствуют раскрытию парапсихологических особенностей тайнознавца, таких как телепатия, внушение, телекинез и пр. [16,с.247]. Можно сказать, что эти парапсихологические способности, опирающиеся на веру в духовный неведомый мир, а также мистическая интуиция, приводящая душу в трепет перед непостижимым и таинственным началом, и составляют реальную основу шаманизма. Так, жители острова Фиджи во время священного танца без всякого вреда ходят по камням, раскаленным добела [8,с.23]. У бушменов пустыни Калахари известно убийство при помощи одного внушения [16,с.69].

Сверхъестественность (сверхприродность) магии (как цельного знания) тем самым открывает факт социального познания, которое основывается не на позитивном знании, а на вере, но на вере, которая равна знанию (более подробно [4]). А чтобы вера превратилась в знание коллектива (соплеменников), шаман должен был так доходчиво объяснить им свое так называемое общение с трансцендентным миром, чтобы оно (объяснение) было понятно мышлению первобытного человека. Знание, которым обладает шаман, им самим же формируется и изобретается. Он творец и хранитель этой картины мира, он создатель общеплеменного мировоззрения. Тут к познавательной и социально–регулятивной функциям добавляется мировоззренческая.

Но самое главное знание, которым шаман владеет исключительно, является знание о технике перехода от «обычного» к «необычному» состоянию сознания или, если говорить языком психоанализа, – технике трансдукции. Шаман – это родовой жрец – хранитель и накопитель знания. Он влияет на соплеменников не только на физическом уровне, но и удерживает их «души» при себе. Обряды посвящения только доказывают незаурядную личность шамана, который через преодоление огромных страданий должен освоить профессионально–магические ритуалы и знания и тем самым придать трансэкстатическим общениям (с невидимыми сущностями) легитимный статус, то есть в первобытном обществе тайнознание – это открытое, узаконенное знание, которое в корне отличается от обыденного знания. В силу чего и формирующийся в этом направлении опыт каждого отдельного члена племени способствует возникновению (в понимании современного человека) «мнимого (маргинального) знания» в познании явлений природы.

Социально–регулятивные функции тайнознания также можно выявить через раскрытие соответствующих функций, которые выполняет шаман. Одной из главных функций шамана является целительство. К. Леви–Строс приводит много примеров целительских способностей шамана при лечении различных болезней [14]. Но лечение опиралось не на знание психофизиологических особенностей человеческого организма, а, как правильно отмечает российский философ О.Н. Стрельник, связано с мифологическим представлением о действительности, т.к. шаманская мифология включает две основные тематики: мифы и легенды, относящиеся к посвящению в шаманы, и шаманскую обрядовую практику [18,с.157]. Именно шаманская обрядовая практика широко используется

в практике целительства. К. Леви–Строс рассматривает целительские способности шамана как профессиональное «отреагирование», основанное на психосоматическом самочувствии, пережитое самим шаманом в период становления его способностей и воспроизводимое всякий раз в ходе шаманских обрядов и, в первую очередь, при целительстве. На первом месте в таком обряде стоит не знание медицины, а создание особого психологического настроя, который охватывает весь коллектив. И.Т. Касавин по этому поводу пишет следующее: «Такая процедура есть, в сущности, социоморфная попытка решения природной проблемы: в качестве фактической цели выступает не излечение конкретного больного, но удовлетворение родовых и мифологических потребностей» [9,с.56]. С таким выводом И.Т. Касавина можно согласиться, хотя кроме того, что шаман действительно удовлетворяет родовые и эмоционально–мифологические потребности, его метод является вполне реальным и позволяет излечить больного. Объяснить это можно тем, что шаман на бессознательном уровне проводил психотерапевтический сеанс (или сеанс гипноза), основанный на связи не только с грубым физическим телом, но самое главное, на связи с так называемым тонким, невидимым духовным телом, которые должны работать в гармонии.

Наука только в XX веке оценила такую методику лечения (очевидно благодаря заслугам З. Фрейда и К.– Г. Юнга, хотя индийские йоги эту практику применяют тысячелетиями). Но такая практика, как правильно указывает К. Леви–Строс [14,с.176], возможна благодаря особому языку, а именно, благодаря способности языкового символизма индуцировать соответствующее воздействие через психику на организм человека. Часто нестандартная ситуация способствовала не столько осуществлению каких–либо практических действий, а требовала замены их «языковым эрзацем», что включало больше не проговаривание слов, проклятий, а их прочувствование и промысливание, чем подготавливалась почва для практических действий и эмоциональной разрядки.

Кроме того, лечение опиралось на веру, а точнее на три вида веры. К. Леви–Строс выделяет следующие: «Прежде всего, существует вера колдуна в действенность своих приемов, затем вера больного, которого колдун лечит, или жертвы, им преследуемой, в могущество колдуна и, наконец, доверие общества и его требования, создающие нечто подобное постоянно действующему гравитационному полю, внутри которого складываются взаимоотношения колдуна и тех, кого он околдовывает» [14,с.148]. То есть изначально лечение опирается на иррациональную основу. Главным в лечении является гармоничное воздействие как на физическое тело больного, так и на духовное. Хотя духовность здесь занимает лидирующее положение, что связано также с чистой помыслов шамана, с соблюдением морально–этических норм [20;22].

В функции шамана также входило быть хранителем традиций и фольклора своего народа, мастерски владеть словом, что наглядно проявлялось в его поэтическом и ораторском таланте, который для окружающих является верным признаком его связи с невидимым миром (духами). Шаман был знатоком и творцом мифологии, народным сказителем, артистом в самом широком смысле слова. Он следил за природными явлениями и вел так называемые астрономические наблюдения, которые фиксировались в виде календаря. В шаманизме берет свое начало и алхимия, на которую

опирались при обработке металлов, необходимых для создания символизирующих знаков; большое внимание уделяется познанию таинств огня.

Однако многие ученые (в том числе и И.Т. Касавин) считают, что шаман все эти знания сохраняет в своем «магическом» сознании только из потребительских соображений (что проявляется в выполнении им общественных функций). Однако однозначно согласиться с таким мнением нельзя. Хотя в самые древние периоды, действительно, шаман поступал именно так. Но в более поздние периоды шаман даже мог культивировать эти знания сами по себе, что впоследствии стало базой для создания исследовательских работ Птолемея, Аристотеля и др. То есть наблюдения шамана способствовали накоплению эмпирического материала, который (впоследствии) явился основой для создания теоретической базы многих наук. И, естественно, что благодаря действию шамана (открывавшего новый вид знания, отличного от повседневного опыта своей трансцендентной сущностью) сформировалась как бы примитивная «наука» в лице магии (или магия как двойник «науки»), которая впоследствии стала базой для развития науки, искусства, религии и философии. Таким образом, «магия оказывалась первой формой социальной критики позитивного знания» [9,с.62]. И самым важным является тот факт, что шаман легализирует это знание, то есть тайнознание в первобытном обществе не только было целостной системой знаний, но и обладало социально-открытым статусом.

Все эти сверхспособности (так обычно западный человек воспринимает природные и наработанные индивидуальные качества шамана) помогают шаману выполнять функцию «первого юриста и законодателя». Как справедливо отмечает В. Рутерфорд, «именно шаман обычно определяет регулятивные механизмы в форме племенных законов, изначальным источником которых является тотем, с которым лишь шаман уполномочен консультироваться. Постепенно выстраивается совокупность прецедентов и интерпретаций, передаваемых устной традицией от одного поколения к другому» [23,с.61]. Умение пользоваться своей властью способствовало тому, что шаман (говоря современным языком) создавал морально-этические законы общежития, которые базировались на единстве видимого (физического) и невидимого (духовного) миров, то есть на единстве мира как должного. Шаман формировал мировоззрение у соплеменников и создавал такие нормативно-регулятивные условия общественного развития, которые сами по себе не могли бы появиться. Это наглядно проявляется во всевозможных табу (много примеров см. у Дж. Фрэзера [10,с.230]).

Взгляды шамана были более прогрессивными по сравнению с соплеменниками. Вводя свои законы, шаман был выразителем зачастую еще не осознанных племенем социальных смыслов. Причем, на эти смыслы накладывался отпечаток его мудрости, практических знаний, опыт и самое главное – признаваемое за ним умение получать информацию от так называемых трансцендентных существ (если он не будет обладать такой способностью, то люди могут сомневаться в нем, и он долго не удержится у власти).

Шамана считали избранником богов, который возвещал народу услышанное (будто бы из первых уст) от трансцендентных сущностей.

Это еще раз свидетельствует о том, что в шаманизме берет свое начало идея «личностного знания».

Таким образом, когда тайнознание было цельным знанием (более детально см. [5]), шаман в одном лице совмещал прорицателя, медиума, врача–знахаря и юриста. Изменение количественного соотношения между рациональным и иррациональным в познании не только способствовало появлению новых модификаций тайнознания, но и повлияло на формирование так называемой его специализации. Это напрямую связано с разделением труда и, как следствие, с изменением функций шамана (и тайнознания). Постепенно тайнознание как цельное знание трансформируется в разнообразные виды магии во главе со своим знатоком (или специалистом), но в более узком плане. Так впоследствии появились гадалки, колдуны, астрологи и т.д. Однако выделить в чистом виде какой–либо вид магии бывает очень сложно в силу того, что нет в наличии всех определяющих компонентов только магии или только обрядов. Поэтому многие виды магии носят условное название. Однако функции тайнознания неразрывно связаны с разнообразными видами магии. Таким образом, на первых этапах первобытного общества кроме познавательных функций, таких как прогностическая и разъяснительная, формируются социально–регулятивные (императивная, охранная, воспитательная), целительская, а также мировоззренческая, связанная с построением и корректированием картины мира, определением позиций человека в бытии, а также самопознанием. И, наконец, морально–психологическая функция, а именно: обоснование выбора ситуативного поведения, самоуправление и самоконцентрация. В процессе культурно–исторического развития все эти функции, сохраняя определенную приемственность, наполняются и новым содержанием.

Так в античный период прогностическая и разъяснительная (познавательная) функции неразрывно связаны с мистериями, оракулами, мистериософиями, с различными гадательно–предсказательными техниками, в том числе и магическими. Кроме этого большое влияние на формирование познавательных функций тайнознания сыграла Каббала и астрология, которые также усиливали социально–регулятивные и мировоззренческие функции тайнознания. В этой связи опираясь на разнообразные гадательно–предсказательные техники тайнознание, берет на себя психологическую или социально–психологическую функцию (а по содержанию – идеологическую), а также целительную.

В средневековой культуре, в связи с переходом от космоцентризма к теоцентризму, от мифопоэтической картины мира к религиозной функции тайнознания как бы претерпевают перерождение. Познание связано, в первую очередь, с познанием божественного, сверхъестественного, но не с помощью научно–обоснованных гипотез и теорем, а с помощью разъяснения важности памяти, традиций, устной передачи выученных на память текстов, гимнов, правил, канонов, образов. Целительская, социально–регулятивная, мировоззренческая функции теперь опирались непосредственно на веру, на духовные ориентиры поисков высших ценностей. Поэтому народная магия, астрология, алхимия, хиромантия, геомантия, авгульские науки не пользовались такой популярностью как в эпоху античности.

В эпоху Возрождения, благодаря секуляризации культуры, происходит и четко выраженная дифференциация функций тайнознания, которые

теперь опираются на такие культурные модели как Наука, Религия, Магия, Астрология.

В Новое время в результате развития опытного естествознания, выработки идеалов научной рациональности, несовместимых с основополагающими способами продуцирования оккультного знания, и благодаря новому пониманию трансцендентного, разработанному И. Кантом, тайнознание постепенно уступает место науке в познании тайн природы и сосредотачивается на познании Бога как главной тайне, на проблемах человеческого самосовершенствования и разработке социальных проектов, направленных на совершенствование общества. В этой связи основными функциями тайнознания становятся воспитательная и социально-политическая.

На рубеже XX–XXI вв. тайнознание приобретает новую специфику, становясь все более синкретичным и эклектичным. Наиболее распространенным является сектантство, которое становится своеобразным взаимопроникновением тайнознания, науки, искусства, традиционной религии. К числу специфических черт тайнознания в современных условиях отнесены следующие: 1. Легальность и доступность для всех; 2. Коммерциализованность; 3. Манипулятивный характер; 4. Компьютеризированность; 5. Политизированность.

В этой связи сохраняются все функции тайнознания от первобытного периода до наших дней. Однако эти функции становятся более конкретно очерченными, что связано со специфическими чертами тайнознания в современных условиях.

Таким образом, краткое исследование функций тайнознания от первобытного периода до наших дней показывает, что эти функции не отмирают, а действительно сохраняют определенную приемственность, дополняются и наполняются новым содержанием. Характерно то, что на современном этапе развития науки и техники тайнознавцы и ученые стремятся к объединению общих усилий, направленных на поиски альтернативных путей объяснения многих сверхъестественных явлений, что приводит к легализации тайнознания, к ширококомасштабным публичным обсуждениям различных феноменов, включая и сеть Интернета.

Список использованных источников

1. Басилов В. Н. Шаманство как ранняя форма мистицизма / В. Н. Басилов // Вопросы научного атеизма. – М., 1989. – Вып. 38. – С. 94–108.
2. Бутинова М. С. Начатки знаний у папуасов Новой Гвинеи. Ежегодник музея истории религии и атеизма / М. С. Бутинова. – М.–Л. : Госиздат, 1959–Т. 3. – 1959. – 422 с.
3. Григоренко А. Ю. Сатана там правит бал. Критические очерки магии / А. Ю. Григоренко. – К. : Изд. Украина, 1991. – 302 с.
4. Гринева Н. В. Вера как культурно-исторический коррелятор. Тайнознание и мировоззрение / Н. В. Гринева // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Теорія культури і філософія науки. – 2003. – № 579–1. – С. 66–71.
5. Гринева Н. В. Тайнознание в социокультурных контекстах : специфика репрезентаций и интерпретационные возможности : [монография] / Н. В. Гринева. – Х. : Консум, 2005. – 272 с.
6. Гуревич П. С. Возражден ли мистицизм? / П. С. Гуревич. – М. : Изд. мист. лит., 1984. – 301 с.

7. Дэвид–Ниль А. Мистики и маги Тибета / А. Дэвид–Ниль. – М. : Дягилев центр, 1991. – 203 с.
8. Дэнгард К. Ходящие по огню / К. Дэнгард // За рубежом. – 1964. – № 48. – С. 10–31.
9. Заблуждающийся разум? Многообразие вненаучного знания / отв. ред. и сост. И. Т. Касавин. – М.: Политиздат, 1990. – 464 с.
10. Законы XII –ти таблиц. VIII 8 86 18 // Хрестоматия по истории древнего мира. – М., 1953. – Т.3. – С. 11–135.
11. Леви Э. Ритуал трансцендентальной магии / Элифас Леви ; [пер. О. О. Чистякова, Е. А. Долух]. – М. : REFL – book, 1995. – 298 с. – (Библиотека эзотерической литературы).
12. Леви–Брюль Л. Первобытное мышление / Л. Леви – Брюль ; [пер. с фр. П. Арискина]. – М. : Атеист, 1930. – 340 с.
13. Леви–Строс К. Первобытное мышление / К. Леви–Строс ; [пер. с фр., вступ. ст. и примеч. А. Б. Островского]. – М. : Республика, 1994. – 384 с. – (Мысли XX века).
14. Леви–Строс К. Структурная антропология / К. Леви–Строс ; [пер. с фр. под ред. и с примеч. В. В. Иванова ; редкол. сер.: Ю. В. Бромлей и др.]. – М. : Наука, 1983. – 536 с. – (Этнографическая библиотека).
15. Мосс М. Социальные функции священного / М. Мосс. – СПб. : Евразия, 2000. – 448 с.
16. Моуэт Ф. Люди оленьего края / Фарли Мак–Гилл Моуэт. – М. : Изд. иностр. лит., 1963. – 316 с.
17. Найдыш В. М. Тайна как феномен культуры / В. М. Найдыш // Человек. – 1999. – № 2. – С. 85–102.
18. Наука и квазинаучные формы культуры : [монография] / [отв. ред. Найдыш В. М.]. – М. : СигналЪ, 1999. – 308 с.
19. Павловские клинические среды : в 3–х т. – М. – Л. : Изд–во АН СССР, 1954–1957–Т. 1. – 1954. – 185с
20. Савастьянова М.В. Перспективы человека разумного: эволюция или адаптация? / М.В. Савастьянова. – К.: Парапан, 2005. – 168 с.
21. Токарев С. А. Сущность и происхождение магии / С. А. Токарев // Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. – М., 1952. – С. 5–95.
22. Шаманизм. По ту сторону. – Минск: Плопресс, 2003. – 416 с.
23. Tugendhat E. Die anthropologische Wurzel der Mystik / E. Tugendhat // Information Philosophie. – 2007. – № 2. – S. 7–17.

Grinjova, N.V. The cryptoknowledge functions transformation from the ancient till modern times (the philosophic and anthropological analysis)

The article is devoted to the cryptoknowledge functions transformation analysis from the ancient till modern times. It has been proved that these functions do not disappear, but keeping some definite succession, they are supplemented and gain new content. The peculiarities of the functions in the modern period are indicated. They are the result of the superknowledge itself: its legality and accessibility; commercialism and computerization, politicization and its manipulating nature.

Key words: cryptoknowledge, functions, ancient times, modern period, consciousness, personal knowledge.

Розгортання благочинної діяльності місії Римо-Католицької Церкви «Карітас-Спес» в незалежній Україні

Розкриваються основні етапи і тенденції розвитку благочинної діяльності місії Римо-Католицької Церкви «Карітас-Спес» в незалежній Україні.

Ключові слова: *благочинна діяльність, Римо-Католицька Церква, Карітас-Спес, релігійні організації.*

У своїй енцикліці «Deus caritas est» (Бог є любов) Папа Римський Бенедикт XVI звертає особливу увагу на аспект «служіння милосердя», говорячи, що Церква намагається сприяти розвитку людини у всіх сферах її життєдіяльності, йдучи назустріч людським потребам і стражданням як духовним, так і матеріальним. Як зазначає сам Понтифік: «Любов до ближнього, закорінена в любові до Бога, – є першим завданням кожного віруючого. Але це також завдання всієї церковної спільноти на всіх рівнях: від локальної громади до Вселенської Церкви. Церква як спільнота покликана жити в любові. Любов також має потребу в організації – як передумові посвяченого служіння у спільноті» [1,с.28].

З самого початку свого створення благочинна організація РКЦ «Карітас-Спес» взяла на себе нелегку місію – розвивати благочинність в державі, яка щойно стала на шлях самостійного розвитку. Її благочинна діяльність в Україні характеризується широким діапазоном вже наявних напрямів роботи та пошуком нових відповідно до нагальних проблем, що постають перед сучасним суспільством. Дослідження роботи місії РКЦ в Україні є актуальним з огляду на необхідність формування ефективної моделі державно-церковних відносин у соціальній сфері.

Серед вітчизняних дослідників діяльності благочинних релігійних організацій в незалежній Україні необхідно відзначити О.Ворон, О.Доброєра, В.Єленського, А.Колодного, О.Недавнію, В.Осадчого, Л.Филипович, П.Яроцького та ін. Незважаючи на значні зрушення в напрямку дослідження даного виду діяльності релігійних конфесій, все ж багато аспектів, що стосуються благочинної діяльності і надалі залишаються мало розробленими. Благочинна діяльність місії РКЦ в сучасних українських дослідженнях розкривається лише частково в контексті висвітлення місіонерської діяльності релігійних конфесій в Україні.

Тому, метою цієї роботи є спроба дослідити процес становлення, напрямки функціонування і діяльності благочинної місії Римо-Католицької Церкви «Карітас-Спес» в незалежній Україні.

Загальновідомо, що в часи радянської влади сфера благочинної діяльності належала до прерогатив держави, яка контролювала і начебто

повністю справлялася з усіма тогочасними проблемами суспільства, тому задля зменшення впливів будь-яких інших структур на життя суспільства, причетність релігійних конфесій до сфери благочинства всіляко обмежувалася. Точкою зрушення у напрямку позитивних змін дослідники діяльності релігійних організацій України вважають 1988 рік [2,с.29]. Саме в цьому році розпочалися стрімкі процеси розвитку державно-релігійних відносин, які визначили подальшу ситуацію в релігійній сфері України.

Починаючи з 1989 року, відбувається своєрідне «розкріпачення» офіційно визнаних на той час конфесійних структур, серед яких була й РКЦ. Як стверджує О. Доброєр: «... в 1989 році держава почала розуміти безперспективність політики постійного втручання в церковно-релігійне життя, у зв'язку з чим вона частково відмовилася від виконання контрольно-регламентаційних функцій у цій сфері» [2,с.30].

Серйозні зміни у церковній політиці Української держави відбулися у 1994 році після обрання Президентом України Л. Д. Кучми, в центрі уваги якого серед інших виявилось і «церковне питання». У липні 1994 року вийшов указ Президента про ліквідацію комітету в справах релігій – символу активного втручання держави у справи релігійних груп. Таким чином, радикальні політичні зміни створили необхідне громадсько-політичне підґрунтя для позитивних змін у конфесійному житті України. Наслідком таких змін стали: активізація церковного життя; звільнення з-під надмірної державної опіки діючих конфесій; набуття легального статусу забороненими у радянський час релігійними структурами; посилення релігійного впливу на всі сфери громадського життя; повернення релігійним організаціям генетично властивих, але заборонених у тоталітарному суспільстві, функцій (духовно-регулювальної, просвітительської, доброчинної); розширення місіонерської діяльності закордонних проповідників і т.д.

Проте незважаючи на значні позитивні зрушення у ставленні влади до розгортання релігійними організаціями благодійної діяльності, на шляху розвитку каритативної сфери в нашій державі все ще залишається достатньо несприятливих моментів. З цього приводу єпископ-помічник Києво-Житомирський Станіслав Широкорадюк в інтерв'ю РІСУ зауважив: «Якщо сьогодні в Україні хтось захоче зайнятися благодійною діяльністю, то він зустрінеться з дуже великою низкою проблем і «підводних каменів». ... А враження складається таке, що держава зовсім не зацікавлена у заохочуванні громадян допомагати своїм же співгромадянам» [5]. Єпископ Станіслав наголосив на тому, що в Україні благодійні організації прирівнюються до комерційних структур. Для них не існує жодних знижок та компенсацій, як це робиться, наприклад, в інших державах.

Із інтерв'ю генерального секретаря організації «Карітас» о.Віктора Симона «Католицькому Віснику» можна зрозуміти реальність становища української благодійності. Зокрема, о. Віктор пояснює: «Концепція «Карітасу» й наших партнерів-благодійників з-за кордону така: працювати не на людину, а з людиною. Скажімо, у нас є гарний великий проект – надомна опіка над людьми похилого віку. Проект фінансують німці, а однією з вимог є те, що з часом держава має долучитись до нього і покривати значну частину витрат. Аналогічний проект у Німеччині «Карітас» фінансує на 7-8%, а решта – за рахунок держави та інших жертводавців» [6,с.18]. На його думку, діяльність недержавних благодійних організацій можна вважати успішною тоді, коли вони мають вплив на державну соціальну політику: держава бачить реальну користь

подібних проєктів для своїх громадян і бере на себе зобов'язання хоча б частково фінансувати такі проєкти. Проте сьогодні з цілої низки причин реалії української благодійності далекі від тієї європейської моделі, про яку зазначає о.Віктор Симон. І все ж, незважаючи на труднощі, благодійність залишається важливою частиною діяльності майже всіх існуючих в Україні релігійних організацій і Церков.

Римо–Католицька Церква надає особливого значення благочинності. У її поширенні особливе місце займає «Карітас». На теренах України він був зареєстрований в 1990 році як громадська (нерелігійна) організація. Причиною цього є те, що на той час ще не було офіційно відновлено структуру Римо–Католицької Церкви. Після реєстрації організації в Україні почали надходити вантажі гуманітарної допомоги, розподілом яких займався «Карітас».

У 1995 році було розпочато перереєстрацію «Карітасу» із громадської організації на релігійну (остаточно завершився цей процес лише у 1996 році), внаслідок чого виникла нова структура – «Карітас–Спес», звичайно ж під контролем РКЦ. Таким чином, вже понад 10 років «Карітас–Спес» працює в Україні. За цей час її організаційна мережа відчутно зросла і представлена у більшості областей нашої держави. Виокремлено наступні регіональні центри «Карітас–Спес»: Бердичів, де здійснюється опіка над одинокими хворими на дому, діє пункт медичного обслуговування, їдальня та пункт доставки обідів людям похилого віку; у Бердянську відкрито дитячий садок, світлицю для дітей, лікарський кабінет та організовано відпочинок дітей; у Ворзелі знаходиться оздоровчий центр для дітей; у Городку відкрито будинок милосердя для самотніх людей похилого віку; у Дніпродзержинську знаходиться дитячий садок для дітей з бідних родин; у Дрогобичі здійснюється опіка на дому, видача гуманітарної допомоги, допомога біженцям, діє Чин Шпитальний ім. св. Яна Божого, де міститься аптека та проводиться безкоштовна видача ліків; в Житомирі існує два будинки сімейного типу для дітей–сиріт; Запоріжжя, де здійснюється опіка на дому, а також відкрито медичний кабінет, благочинну їдальню «Добрий хліб»; у Зарічанах діє табір відпочинку для дітей, центр реабілітації наркозалежних; Бар, де діють: благодійна кухня, проєкт «Діти–інваліди», «Молодіжний християнський центр»; у селі Буртин Полонського району Хмельницької області здійснюється видача гуманітарної допомоги; у Кам'янці–Подільському відкрито благодійну світлицю, благодійний центр, здійснюється опіка на дому, гуманітарна допомога; у Хмельницьку організовано гуманітарну допомогу та відпочинок дітей; у Києві діють соціальний центр та будинок сімейного типу; у Львові відкрито гуртожиток для студентів; у Заболотіві – світлицю для дітей; Самбір, де здійснюється опіка над хворими і самотніми; у Стрию діють навчально–виховний центр Св. Зигмунда для дітей, центр медичної допомоги, дитячий садочок; у Луцьку організовано відпочинок для дітей, гуманітарна допомога; у Любарі – гуманітарна допомога; у Малині – гуманітарна допомога; Миколаїв, де здійснюється опіка над дітьми вулиці; у Мукачеві відкрито дитячі будинки сімейного типу, дитячі садки, реабілітаційні центри, безкоштовні їдальні, католицький лицей, католицькі гуртожитки; в Одесі здійснюється опіка хворих на дому, психологічна допомога в'язням та діє центр соціальної допомоги по проблемам ВІЛ/СНІДу; у Олександрівці організовано відпочинок для дітей та відкрито дім опіки ім. Св. Єлизавети; Перечин, де здійснюється гуманітарна допомога; у Харкові відкрито їдальню для безпритульних, соціальний кабінет, світлицю для дітей, здійснюється перша медична допомога для потребуючих, опіка на

дому, видача гуманітарної допомоги, допомога дітям, хворим на туберкульоз, допомога сліпим, хворим на розсіяний склероз та паралізованим; у Херсоні існує світлиця для дітей та здійснюється відвідування хворих у лікарні і допомога їм ліками; Яблунця – відпочинок дітей в оздоровчому таборі; у Ярмолинцях діє дитячий будинок сімейного типу [3].

Очевидно, що мережа «Карітас–Спес Україна» є досить широкою. Керує нею єпископ Станіслав Широкоградюк, а також додатково нараховується 7 дієцезіальних керівників (відповідно до структури РКЦ в Україні). Серед них Я.Нікель (керівник «Карітас–Спес» Львівської архідієцезії), П.Гончарук (керівник «Карітас–Спес» Кам'янець–Подільської дієцезії), Р.Бурник (керівник «Карітас–Спес» Луцької дієцезії), З.Зайонц (керівник «Карітас–Спес» Харківсько–Запорізької дієцезії), О.Мординський (керівник «Карітас–Спес» Одесько–Симферопольської дієцезії), В.Пюра (керівник «Карітас–Спес» Київсько–Житомирської дієцезії) та Ф.Фегер (керівник «Карітас–Спес» Мукачівської дієцезії) [4].

Український осередок організації «Карітас–Спес» активно співпрацює із закордонними благодійними організаціями. Партнерськими є такі організації, як *Kleine Herzen* – «Маленькі серця» некомерційна організація для підтримки дітей з економічно нерозвинутих країн, *Renovabis* (Німеччина), *Deutscher Caritas Verband* (Карітас Німеччини), *Kirche in not* (Католицька гуманітарна організація у Німеччині), *Secours Catholique* (Карітас Франції), *Caritas Italia*, *Caritas Pologne*, *The Queen of the Apostles Mission Association* (США), Мальтійська служба допомоги Німеччині, *Kindermisshionswerk* – дитяча гуманітарна організація Католицької Церкви у Німеччині, *Дієцезіальний Карітас м. Мюнстер* (Німеччина), *Карітас м. Ессен* (Німеччина), Робоча група «Співробітництво у скруті та катастрофах» у співпраці з Карітас Німеччини (*Deutscher Caritas Verband e.V.*), Допомога у разі катастроф (Німеччина), Європейська Рада у справах біженців і мігрантів.

Оскільки рівень благодійництва в Україні поки що значно нижчий за європейський, більшість коштів для реалізації своїх проектів Карітас–Спес отримує саме від своїх закордонних партнерів. Наприклад, благодійний фонд *Kirche in not* (Католицька гуманітарна організація у Німеччині) у 2004 році перерахував понад 4,6 мільйона євро відповідним організаціям в Україні на різні проекти, також ця організація здійснює ряд проектів у Російській Федерації – допомога громадам католицької церкви (1,2 млн. євро), допомога Російській Православній Церкві (800 тис. євро), підтримка міжконфесійних ініціатив (1,2 млн. євро) тощо [8, с.219].

Релігійна місія «Карітас–Спес» в Україні розгорнула свою діяльність у багатьох напрямках. Одним із основних є відпочинок та оздоровлення дітей, що належать до найбільш незахищених верств українського суспільства. Спеціально створені для цього центри діють в екологічно чистих місцевостях Київської, Житомирської, Івано–Франківської та Запорізької областей. Щороку відпочити та оздоровитись у цих центрах мають можливість близько трьох тисяч дітей. Керівник «Карітас–Спес Україна» єпископ Станіслав Широкоградюк зазначає, що «за останні 5 років ми оздоровили понад 12 тисяч українських дітей. Це в основному діти–чорнобильці, діти–сироти, діти з малозабезпечених сімей» [5].

Важливими напрямками діяльності Карітасу є організація та підтримка дитячих будинків сімейного типу, в яких постійно проживають діти–сироти та діти, позбавлені батьківської опіки. Вихованням дітей займаються вихователі та сестри–монахині. У будинках діти проживають постійно до повноліття, навчаються в загальноосвітніх школах, відвідують

дитячі садки, отримують добре виховання. Починаючи з грудня 2006 року з «Карітас–Спес» почала співпрацювати благодійна організація Kleine Herzen (Маленькі серця). Основна ціль організації – підтримка дітей з економічно нерозвинутих країн. Основним проектом в Україні є підтримка дитячих будинків сімейного типу. Зазначеним проектом охоплено 6 дитячих будинків такого типу. Проводиться відкриття дитячих садочків, світлиць та притулків для дітей.

У таких містах, як Харків, Бердянськ, Запоріжжя, Львів, Бердичів, Бар, Мукачево, Виноградovo, Тячево, Ужгород, Свалява за допомогою місії було організовано діяльність благодійних ідалень для безпритульних дітей, дітей–сиріт, саодинок людей похилого віку, малозабезпечених та інвалідів. Завдяки цьому більше тисячі знедоленіх людей по всій Україні отримують харчування. Велика частина обідів доставляється додому людям, які не можуть саостійно пересуватися. Доставкою займаються волонтери та працівники територіальних центрів соціального обслуговування. Ще одним, не менш важливим, на нашу думку, напрямком діяльності Карітасу є створення та підтримання осередків надання медичної допомоги та реабілітаційних центрів, в яких потребувачому безкоштовно надають професійну лікарську консультацію та, в міру можливостей, допомагають ліками. За сприяння «Карітас–Спес» та підтримки іноземних партнерів можливе проходження нашими співвітчизниками лікувально–реабілітаційного курсу за кордоном. Реабілітаційні центри забезпечують умови для покращення стану здоров'я, соціальної адаптації, професійної орієнтації дітей, що мають органічні та функціональні захворювання внутрішніх органів та систем. Також здійснюється допомога сліпим, хворим на розсіяний склероз, туберкульоз та паралізованим, практикується відвідування лікарем хворих на дому. Безкоштовно надається медобладнання та інвалідні візки для хворих і потребувачих. Поки що центри медичної допомоги та реабілітації створено у таких містах, як Бердянськ, Запоріжжя, Дрогобич, Бердичів, Київ, Харків, Херсон, Хмельницький, Виноградovo, Хуст. Допомогу в них отримує більше трьох тисяч людей на рік. У майбутньому планується відкриття нових та реконструкція вже існуючих оздоровчих центрів і в інших містах України.

Незважаючи на те, що доставку гуманітарних вантажів на територію України значно ускладнюють постійна корупція, вимагання, хабарництво працівників митниці та державтоінспекції і необхідність дотримання цілої низки бюрократичних формальностей, місія РКЦ «Карітас–Спес» протягом багатьох років продовжує підтримувати пункти видачі гуманітарної допомоги. Парафіяльними осередками «Карітасу» роздається гуманітарна допомога у вигляді ліків, харчів та одягу. Також здійснюється розподіл гуманітарної допомоги для благодійних організацій та парафій РКЦ по всій Україні. Пункти видачі гуманітарної допомоги діють в Хмельницькій, Київській, Житомирській, Харківській та Волинській областях.

Під патронатом Карітасу та з допомогою західних благодійних організацій: Карітас Польща, Kircbe in not, Renovabis відбувається створення будинків милосердя для людей похилого віку. Люди пенсійного віку, а також люди з обмеженими можливостями, які з тих чи інших причин залишилися без житла чи не в змозі саостійно проживати, можуть мешкати в будинках милосердя. Мешканці таких будинків перебувають під постійною опікою, отримують триразове харчування та щоденний медичний догляд. Будинки такого типу діють в Житомирській та Хмельницькій областях і налічують близько 60 мешканців.

Однією з основних проблем самотніх людей похилого віку стає їхня ізоляція від суспільства та відповідно неспроможність належним чином організувати свій побут: придбати продукти харчування, виконувати господарські роботи, вчасно отримати необхідну медичну допомогу. Саме для таких людей благодійна організація «Карітас–Спес» започаткувала проект по опіці над самотніми людьми на дому. Проект започатковано у 2005 році, його реалізація відбувається майже в кожному місті, в якому діє осередок «Карітасу», і щороку необхідну допомогу отримує більше трьох тисяч людей.

У Харкові, Барі, Стрию діють соціальні центри. Основними напрямками їхньої роботи є відвідування дітей обмежених в пересуванні, надання гуманітарної допомоги, відвідування в лікарні, різноманітні соціально–побутові послуги, організація екскурсій, зустрічей, перегляд відеофільмів, проведення шахових та шашкових турнірів. У центрі ресоціалізації для наркозалежної молоді, що функціонує у Зарічанах, створені всі умови для того, щоб позбавити молодих людей наркотичної залежності та, духовно збагативши їх, повернути до нормального життя в суспільстві.

Також велику увагу організація приділяє проблемам, пов'язаним з поширенням ВІЛ/СНІДу, особливо зважаючи на стрімкі темпи поширення цієї «чуми ХХ століття» в Україні та світі. «З 2006 року Карітас–Спес в партнерстві з БФ «Логос» здійснює проект «Центр соціально–психологічної допомоги ВІЛ – інфікованим людям та людям, що страждають від адикцій». В роботі беруть участь психологи, соціальні та медичні працівники. В центрі клієнти можуть отримати необхідну інформацію по проблемах ВІЛ/СНІДу, кваліфіковану психологічну допомогу, консультацію соціального працівника з сімейних питань, брати участь в терапевтичних групах. Співробітники центру надають паліативну допомогу ВІЛ–інфікованим людям вдома, відвідують клієнтів, які знаходяться в стаціонарних відділеннях лікарень» [7]. У 2007 році спільно з Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій (ВРЦіРО), та Комітетом з питань соціального служіння при ВРЦіРО за підтримки Програми ООН з ВІЛ/СНІДу (ЮНЕЙДС) в Україні фахівці «Карітас–Спес» розробляли міжконфесійну концепцію для досягнення універсального доступу до профілактики ВІЛ–інфекції/СНІДу, лікування, догляду та підтримки до 2010 року в Україні. Проводиться інформаційна робота з дітьми та молоддю, семінари, конференції, тренінги для священників, соціальних працівників, волонтерів з проблеми ВІЛ/СНІДу з метою профілактики та запобігання явищ дискримінації та маргіналізації, пов'язаних з цим.

Не можемо не відмітити започаткування та проведення місією низки проєктів, таких як робота з в'язнями, створення міні–підприємств, допомога біженцям, а також різноманітних акцій по збору коштів.

Слід також зазначити, що однією з особливостей діяльності благодійної місії РКЦ «Карітас–Спес» є те, що отримати допомогу тут можуть віруючі будь–якої конфесії.

Надалі можемо прогнозувати посилення й урізноманітнення напрямків благодійної діяльності церков. Проте в світлі світової економічної кризи та її впливу на всі сфери суспільного життя в найближчі роки не слід очікувати стрімких динамічних процесів в напрямку розвитку благодійної діяльності в Україні. Можемо лише сподіватися, що церкви матимуть змогу утримати діяльність своїх благодійних організацій і осередків на докризовому рівні.

Сучасна українська держава знаходиться в стадії побудови громадянського суспільства. Саме тому необхідні кардинальні зміни у

ставленні держави до релігійних благодійних організацій, якнайшвидшого налагодження тісної співпраці між ними, розгляду та впровадження європейських моделей допомоги тим хто її найбільше потребує. Але, на жаль, як вище державне керівництво, так і місцеві органи управління в Україні, діючи згідно з чинним законодавством не зацікавлені у розгортанні благодійної діяльності релігійних організацій. Така позиція влади, на наш погляд, з одного боку зумовлена постійним недофінансуванням соціальної сфери, а з іншого – відсутністю бажання чиновників всіх рівнів виконувати додаткову (не оплачувану) роботу. Всеж нам видається, що власне каритативна сфера може стати об'єктом спільної співпраці Держави і Церкви, оскільки вона здатна виступати в ролі потужного зближуючого (соціалізуючого) фактору.

Схожою є й думка Понтифіка, який вважає: «Церковні організації, завдяки прозорості засобів діяльності і вірності своєму обов'язку свідчення любові, можуть надати християнського виміру і громадським організаціям, і сприяти взаємній координації, адже лише вона здатна привести до ефективної діяльності доброчинних служб» [1,с.40].

Список використаних джерел

1. Венедикт XVI. Deus caritas est (Бог є любов). Енцикліка. – Львів, Місіонер. – 2008. – 57 с.
2. Доброєр О. Католицька церква в Україні: 2001–й рік. Статистика, аналізи, коментарі. – К.: Кайрос, 2001. – 250 с.
3. Карітас в регіонах: <http://caritas-spes.org.ua/uk/region.html>
4. Керівники Карітас–Спес Україна: <http://caritas-spes.org.ua/uk/about.leaders.html>
5. Незрозуміло чому, але в Україні благодійні організації прирівнюються до комерційних структур [Інтерв'ю з владикою Станіславом Широкоградом, єпископом–помічником Києво–Житомирським Римсько–Католицької Церкви] http://www.catholic-media.org/ua/index.php?option=com_wrapper&Itemid=151
6. Осьмак В. «Допровадь своє багатство» // Католицький Вісник. – 2009. – №8.
7. СНІД–Програма підтримки людей що живуть з ВІЛ: <http://caritas-spes.org.ua/uk/vil.html>
8. Хоружий Г. «Ватикан : історія і сучасність» – Львів «Місіонер» 2007. – 280 с.

Цымбалий В.В. Развитие благотворительной деятельности миссии Римско–Католической Церкви «Каритас–Спес» в независимой Украине

Раскрываются основные этапы и тенденции развития благотворительной деятельности миссии Римско–Католической Церкви «Каритас–Спес» в независимой Украине.

Ключевые слова: благотворительная деятельность, Римско–Католическая Церковь, Каритас–Спес, религиозные организации.

Tsybaliy, V.V. The Roman Catholic Church charity activity mission «Caritas–Spes» extension in independent Ukraine

In the article the main stages and tendencies of the Roman Catholic Church charity activity mission «Caritas–Spes» in independent Ukraine have been thrown light upon.

Key words: charity activity, Roman Catholic Church, Caritas–Spes, religious organizations.

Аксіологічні чинники дизайнерської діяльності як предметної творчості людини

Аналізуються аксіологічні чинники дизайнерської діяльності і творчості людини постіндустріального суспільства, відмічається, що сучасна соціально-філософська наука гостро відчуває актуальність аксіологічної (ціннісної, культурної) проблематики.

Ключові слова: аксіологічні чинники, дизайнерська діяльність, творчість людини, постіндустріальне суспільство, дизайн як культурний феномен, самореалізація людини

Звернення до дослідження дизайну у контексті аксіологічних чинників зумовлено об'єктивною потребою в осмисленні багаточисельних потреб інтенсивного розвитку сучасної культури, яка вступила у період постмодерністської репрезентації традиційних смислів і значень, відкриття нових картин світу та уявлень про постмодерністські дизайнерські цінності, що означають багатовимірне відображення духовного повороту у філософії і самосвідомості сучасної цивілізації. Постмодернізм як сучасний етап інтелектуально-образної рефлексії культури викликав фундаментальні зміни у культурній свідомості частини інтелектуалів та ініціював певні зсуви у світогляді, культурі, політиці, образі життя, відношенні до світу і предметного середовища, міжособистісних контактів у рамках суспільної свідомості у цілому [1, с.248–347]. При цьому недостатньо визначна ціннісна домінанта дизайну, джерела її динаміки, що пояснюють смисл теперішнього усвідомлення проєктів майбутнього; в той же час не існує спеціальної розробки ціннісних засад дизайну у контексті культурних цінностей. Ціннісна система дизайну у цьому контексті перестає сприйматися як замкнута конфігурація, націлена на утилітарно-комерційний, технічний, фінансовий успіх тощо.

- проаналізувати аксіологічні чинники дизайнерської діяльності та творчості людини в умовах постіндустріального суспільства;
- визначити культурний статус дизайну, направлений на формування його естетичної складової;
- розкрити цінності дизайну в умовах постіндустріального суспільства.

Підпорядкованість дизайну загальній тенденції розвитку сучасної культури визначається поліфонічністю напрямів дизайнерської творчості і творчості, які розсувають кордони одномірності і лінійності соціального простору, формують умови універсального діалогу людини з природою,

культурою, людиною, здатних стимулювати кожний раз новий діяльнісний вибір. Проблема вибору у дизайні в контексті аксіологічних засад пов'язана з оновленням ієрархії цінностей, що складають ядро дизайнерської культури, ініціюють пошук нових ціннісних дизайнерських універсалій і культурологічних засад способів забезпечення життєдіяльності людини, які проблематизують традиційні для суспільного розвитку технології реалізації цих цінностей. Виявлення міри дослідження здійснюється на основі загальної традиції філософсько-культурологічного осмислення теорій дизайну, які тільки-но оформилися і укорінилися у концепціях постіндустріального суспільства та його культури, і формуються на основі ідей постмодерністського самовизначення культури з властивими для неї формами багатоманітності культурних універсалій, що здійснюють вплив на становлення нових ціннісних відносин у сучасному суспільстві. Дослідження культури і дизайну у динамічному процесі трансформацій і переходів «від світу для нас» до «світу для себе» встановлюється у межах *бінокулярної моделі людини* як діючої, практично-перетворюючої істоти, що базується на філософській науковій методології, що йде від І.Канта, І.Г.Гердера, Н.Я.Данилевського, Я.Бурхардта, Е.Тейлора, О.Шенглера, М.Бердяєва, А.Маліновського, П.Сорокіна, І.Хайзенга, В.Біблера, В.Дваидович, Л.Когана, Ю.Лотмана, Е.Маркаряна, В.Межуєва та ін. У намаганні відкрити красу праці, естетику промислового виробництва речей працювали Л.Мамфорд, У.Морріс, Р.Оуен, П.Ж.Прудон, К.А.Сен-Сімон та ін., які розкривають дизайн як естетику «знизу», «практичну естетику», «експериментальну естетику» як категорію філософсько-естетичних досліджень матеріально-речового світу, які знайшли прихильників в особі таких дослідників, як К.Александр, З.Бегенау, З.Гідіон, Б.Дзеві, Л.Корбюзє, К.Лінч, Т.Мальдонадо, А.Моль, Д.Нельсона, Ф.Л.Райт, М.Гайдеггер.

Сучасна епоха вступає в етап *«тотального дизайну»*, рівнозначного «тотальній семіотизації» світорозуміння, що й проголосило аксіологічне дизайнерське трактування речей, дій, образів, де все стає предметом естетичного розрахунку функцій і значень. На зміну тотальній функціональності та тотальній сіміургії (Ж.Бодрійяр) у слоганах сучасної цивілізації *«якість, надійність, дизайн»*, фактично виключаючи межі того, «що перетворювати у дизайн, із чого робити дизайн і що буде являтися дизайном» (П.Родькін), реалізується естетична парадигма дизайну. На відміну від традиційного визначення дизайну як «технічної естетики», у постіндустріальну епоху дизайн стає естетичною складовою таких явищ, як: середовище проживання людей; штучний предметно-речовий світ; система послуг, що надаються споживачу; індивідуальний імідж людини; образ і стиль життя людини; стиль взаємовідносин людини з соціальним оточенням; місцеve середовище, у якому проживає людина [2, с.109–146]. Дизайн в умовах постіндустріального суспільства прийшов і в мистецтво, ставши формою подачі творів споживачу, елементом їх оформлення, споживацькою «упаковкою», що тим самим сформувало «тотальний дизайн» як естетичний компонент життя у будь-яких проявах. З діяльності по обслуговуванню комунікації дизайн став перетворюватися на мову комунікації, виконуючи функцію соціально-культурного інтегратора суспільної взаємодії. Під впливом історичних, культурних, економічних, політичних процесів, технологічний «прорив» постіндустріального суспільства утворив такі види сучасних продуктів, як комп'ютерні і теле-

комунікаційні мережі, мультимедіа та іміджі, він інтерпретував продукти духової і матеріальної діяльності, зафіксовані у культурі та її знакових системах, у результаті чого утворився культурний «гіперпростір», який поринув людину у багатоканальний світ діалогу з усім світом. У свою чергу дизайн відчув на собі позитивні і негативні впливи соціокультурного, екологічного контексту і не може вже існувати поза дискурсом непорозуміння і зустрічного перцептивного виклику, генерованого комунікацією. Його «тотальність» примушує удосконалювати культурний зміст, художньо–творчі аспекти дизайнерської діяльності, активізувати її соціально–культурну творчу спрямованість по перетворенню дійсності, створенню предметів високої функціональної та естетичної значущості, щоб долати різні способи маніпулювання суспільною свідомістю, Останнє виводить людину за межі образів і цінностей культури, долаючи ефекти напруги, втоми, відторження і деструкції завдяки залученню до культурних артефактів дизайну. Сучасний дизайнер повинен розуміти, що він не деміург, що створює світ, а його оформлювач з точки зору культурного перетворення предмету і свого світу, у якому він проживає. У даній ситуації дизайн як органічний елемент процесу будівництва постіндустріального світу достатньо тонко вловлює протиріччя «індивідуалізованого світу», що загострилися (Н.Еліас, З.Бауман), кризи соціокультурного розриву людини з іншими людьми і об'єктами світу, з однієї сторони, і його ж глибинним устремлінням встановити свою «тотальність і цілісність» (Л.Я.Дорфман), поєднаність з світом у єдине ціле, зберігаючи себе, свою індивідуальність, з іншої сторони в контексті соціокультурного аналізу постіндустріального суспільства, – відмічає А.Ахієзер [З.с.22–34].

Актуальність дослідження даної теми поглиблюється тим, що сучасна людина включена у середовище існування різночасових по походженню культурних носіїв, і нових, створених по канонам актуальної моди, і одночасно з цим предметів, речей, символів, образів, які прийшли з минулого і несуть відбиток переживань, думок, ціннісних орієнтацій інших епох, історичної пам'яті. В устремлінні адаптувати експансію нових, але відомих об'єктів і утримати традиційні, дизайн, внутрішньо змінюючись, породжує до життя нові модифіковані культурні форми, маніфестуючи ціннісно значущі для суспільства культурні зразки і норми, створюючи еклектичні ремейки традиційних форм «у новій упаковці». Необхідність осмислення культурно–ціннісних аспектів дизайну у значній мірі зумовлена характером його позиції, що розвивається на межі матеріального і духовного виробництва, утилітарного та естетичного, що в епоху постіндустріального суспільства ускладнює обґрунтування як творчої програми чи концепції дизайну, так і моделей споживацької оцінки, самосвідомості і самопізнання особистості, в той же час сприяє розкриттю дизайну як ефективного інструменту впливу на культурно–ціннісні стимули поведінки людини. У зв'язку з цим виникає гостра проблема осмислення суті дизайну у його культурно–ціннісному значенні, виявленні умов і закономірностей його внутрішніх культурних трансформацій, які породжуються сучасним культурним контекстом, зводяться до упорядкування і гармонізації світу середовища, речей, діяльності і комунікацій, що походять поріг якісних змін своєї системної організації. Важливо встановити, якого культурно–світоглядного результату і рівня організації системності у продуктивній діяльності і сприйнятті досягає сучасний дизайн як культурний феномен, якому новому системному вираженню відповідає складність дизайнер-

ських ідей як техніко–організаційного субстрату сучасної культури, так і сприйнятті сучасної людини у контексті самовираження у дизайні. Зараз, коли дизайн перетворюється у своєрідну «естетику повсякденності», а сама повсякденність набуває все більше естетизовані риси, змінюється і світогляд сучасної людини, яка займається дизайном. Вона вже не може сприймати світ поза його естетичною складовою, створюваною дизайном і направленою на отримання задоволення від його оточення [4, с.462–518].

Ці явища, властиві сучасному дизайну, у його постмодерністській інтерпретації, характеризують сучасну культурну інтенцію сучасності, у якій реалізується сучасний характер дизайну: один раз виникнувши, дизайнерські ідеї не зникають безслідно, а збагачують культурну пам'ять людства, створюючи свого роду «банк концепцій», у якому зберігається матеріал для різноманітних сценаріїв життя. У кінцевому рахунку, культурно–ціннісні функції дизайну мають визначальне значення у житті конкретного суспільства і окремого індивіда, особливо у період ломки традиційних цінностей, не тільки в опредмеченні матеріальних потреб, але й в «олюдненні» духовних цінностей. Як свідчить аналіз, обґрунтування аксіологічної культурно–ціннісної домінанти дизайнерської діяльності і творчості виходить з того, що «дизайн є естетично оформлений світ речей». Дизайн – це світ нашого повсякденного буття, у якому вже важко провести демаркаційну лінію між естетичною і функціональною компонентами, де функціональне стає часто естетичним, а естетичне функціональним, де важко вже розмежувати такі поняття, як дизайн, стиль, мода, які стали різними назвами одного й того ж соціального явища. Сучасна соціально–філософська наука гостро відчуває актуальність аксіологічної (ціннісної, культурної) проблематики, підкріплюючи культурний статус дизайну, але у ситуації суперечливих тенденцій девальвації традиційних цінностей постіндустріального суспільства, побудова культурно–ціннісної теорії дизайну може обернутися успіхом при виборі певних теоретико–методологічних засад, адекватних аксіологічній сутності і специфіці дизайну як універсальї ціннісної системи постіндустріальної культури та її постмодерністського трактування мистецтва і комунікації, – відмічає Є.Басін [5, с.236].

Все це налаштовує нас на зняття суперечності між нечітким усвідомленням сутності дизайну як ціннісного феномена постіндустріального суспільства і домінуючим постмодерністським типом культурної рефлексії, з однієї сторони, і реальним розширенням функцій дизайну у ціннісному просторі сучасної культури, що відрізняється виключно високою мірою багатоманітності та інтенсифікації культуротворчих процесів, – з іншої. Дизайн з інструмента технічної естетики промислового проектування, покликаною здійснювати зв'язок між виробництвом і споживанням, переростає у культурну універсалью, інтегровану у всі сфери життєдіяльності, що забезпечує ціннісний ресурс культуротворчої поведінки індивіда, вираження і предметної реалізації суспільного ідеалу забезпечення умов вільної самореалізації цілісної людини. Для даного дослідження цей генеральний концепт виступає об'єктивною передумовою аналізу, смисл якої органічно пов'язаний з науковою концепцією генези ціннісних засад дизайну як естетичного феномена, найбільш інтегрованого у повсякденне життя, і «тотального дизайну» як естетичної складової будь–якої культурної форми. Для вітчизняного дизайну даний тезис актуалізується ще двома стратегічними альтернативами: або шляхом

копіювання і прямого залучення, що приводить до втрати перспектив і деградації культурних форм буття; або шлях засвоєння і розвитку теоретичного і практичного досвіду світового і вітчизняного дизайну, який забезпечує власне високоякісне товарне виробництво і гідний образ життя людей у сучасній Україні, що є найбільш розповсюдженою моделлю у динаміці розвитку дизайнерських модерністських і постмодерністських тенденцій [6, с.69–80].

У процесі радикальних змін, що відбуваються на мікро–і макрорівнях культурної системи дизайн позиціонує себе як специфічно ціннісну соціально–художню форму пізнання світу, яка склалася у процесі еволюції культури і синтезує в собі відображення і перетворення індивідуального і суспільного буття у світі дизайну, – відмічає Л.Безмоздін [7, с.311]. У вітчизняній філософії це такі вчені як І.Рижова, Легенський та ін. У цьому бутті цінності дизайну підтверджують цінності соціальної престижності, які поряд з естетичними, виступають у якості консолідуючої сили, яка акумулює всі інші смисли і значення, що протистоїть хаосу, реконструкції і бездуховності. У своїй світоглядній сутності дизайн вступає одним найважливіших концептів надання науково–технічному прогресу гуманістичної та екологічно доцільної спрямованості. У контексті цивілізаційного розуміння історії, цінності дизайну виступають одним з каталізаторів взаємодії матеріальних і духових засад цивілізації, що вказують напрямом змін і дозволяють побачити передбачення майбутнього у теперішньому, вищі ціннісні феномени свободи переживання смислів і значень реальності, інтерпретованих імперативом толерантності. Одночасно з цим, не виключаючи і конфлікти ціннісних систем (всі соціальні протиріччя пов'язані з конфліктами у відношенні соціальних пріоритетів), у яких цінності дизайну оцінюються вибором, на основі переваг великих і малих соціальних груп, який стає вирішальним фактором народження нової дизайнерської якості. Культурно–ціннісна концепція дизайну на основі того, що вона генерується у якості найбільш адаптованої у суспільстві естетики повсякденності, демонструє протікання соціокультурної еволюції, відтворення і передачі соціального досвіду, цінностей буття, втілених у найбільш актуальних предметних і духовних формах масового і індивідуального споживання, у яких споживачські речі, технічні вироби і системи виконують опосередковану функцію, займаючи підпорядковане положення відносно потреб, стверджуючи тим самим концепт феномена дизайну у системі культурних цінностей. Відчуваючи на собі позитивні і негативні впливи динамічного соціокультурного середовища, дизайн не здатний існувати поза дискурсом опозиції і супротивного перцептуального виклику, генерованого комунікацією, направленою на створення речей функціональної та естетичної вартості, подолання різних видів маніпулювання суспільною свідомістю, що виводить особистість за межі образів і цінностей матеріальної і духовної культури в історико–філософському історичному дискурсі дизайну [8, с.82].

В останні десятиріччя дизайн трансформувався із виду діяльності по обслуговуванню комунікації у *саму комунікацію*. Стаючи одночасно і суб'єктом, і об'єктом, і самою дією, він пропонує сугестувати все оточуюче, виконуючи роль соціокультурного інтегратора суспільної взаємодії. Зберігаючи свою національну специфіку, дизайн разом тим стає одним із найбільш зрозумілих *lingua francs* для населення всього світу, мовою постіндустріальної цивілізації, опрідмеченою у речах, вчинках, стилі,

моді. Вітчизняний дизайн як об'єктивний виклик сучасного споживачького суспільства породжує проблеми – підвищення попиту на товар, збільшення об'єму продаж, прискорення обороту капіталу, конкурентну боротьбу, розширення і удосконалення виробництва, що формує різноманітні потреби, смаки та стреси сучасної людини, визначає його естетичну культуру, слугує культурно-художнім метатипом своєї структури – феноменом комерційного дизайну (стайлінгом) як специфічної форми метадизайну. У такій якості дизайн, включений у функціональну систему «людина–ринок–соціальне середовище», у своїй комерційній функції художньо-стильового оформлення промислових виробів не уособлюється у замкнутий світ конкретної технології виробництва і не втрачає значення як феномена культури споживачького суспільства. Основні тенденції концептуальних трансформацій дизайну у сучасному суспільстві об'єктивуються закономірними процесами соціальної модернізації, одномоментним проявом багатоманітних, альтернативних смислових позицій у культурній ситуації постмодернізму, яка визначає новий рівень інтерпретації дійсності, у якій дизайн виступає частиною самопізнання особистістю культурного процесу [9,с.220].

Одночасно дизайн у найбільшій мірі відповідає основній постмодерністській установці на індивідуалізацію культурних форм, на створення продукту, найбільш адаптованого до смаків конкретного замовника, що не завжди під силу високому мистецтву. Процес об'єктивізації художніх смислів дизайну зумовлений: естетичними орієнтаціями масової свідомості і конкретним індивідуальним характером творчих шкіл, мовою, способами визначення ідеалів, персоніфікованим вираженням художніх смислів дизайнера, які спираються на ті чи інші філософські, етичні, ідеологічні течії, що в умовах постіндустріального суспільства виводять дизайн у розряд особливого типу культурної формотворчості, у першу чергу репрезентуючого образ речі, особистості, вчинків, стилю життя. Механізм інтеграції артефактів дизайну у архетипи культурного середовища обгрутовуються можливостями естетизації життєвого середовища, породженими як об'єктивним соціальним попитом, так і технологіями сучасного виробництва, але у найбільшій мірі можливостями трансляції інформації, у тому числі і художньої, дизайну реклами тощо, – відмічає В.Волкова [10,с.142].

Аксіологічні чинники дизайнерської діяльності і творчості людини як поліфункціональних феноменів постіндустріального суспільства пов'язані з ціннісним виявленням дизайнерського авангарду, який уявляється принципово важливим як у плані виявлення проектно-художніх властивостей, так і в аспекті вибудови культурологічних паралелей між проектною культурою авангарду і сучасною моделлю дизайну. Незважаючи на те, що дизайн пройшов стрімку еволюцію – від «оформлення речі» до особливого проектного світогляду, орієнтованого на цілісне уявлення про речовий світ культури з позицій його упорядкування і структурування, – вирішальну роль у визначенні його сучасного статусу відіграла ідея художньо-проектної дизайнерської творчості, яка ніколи не втрачала своєї значущості у ході історичного розвитку дизайну. В умовах постіндустріального суспільства звернення до досвіду минулого уявляється актуальним з позицій «вічної» теми людини – відношення людини до предметного світу, який є стилем мислення, моди і повсякденності. Специфіка генези дизайну визначає рамки, що фіксують увагу на *супрематизмі і конструктивізмі*

як культурних кодів епохи, який у концентрованому вигляді визначає духовні орієнтири вітчизняної культури ХХ століття – від теоретичних до прикладних, об'єднаних загальною метою перевлаштування суспільства на основах дизайну. При цьому супрематизм і конструктивізм як художні системи культурного розвитку концепції дизайну різні у підходах до процесів формо-і стилеутворення: якщо супрематизм у більшій мірі філософічний і символічний, то маркерами досвідів конструктивізму являються утилітарність і функціональність, досліджуючи в той же час методологічне конструювання дизайнерських систем, – відмічає О.Генісаретський [11,с.35–45].

Формування дизайнерської діяльності людини включає аналіз її як системної цілості, що включає: аналіз теорії і практики; взаємодоповнюваність проектності як універсальної здатності проектувати (особливість авангардної свідомості) і проектності як специфічного методу; спільності мови дизайну і пластичної системи мальовничого авангарду. Проте до критеріальних ознак дизайну, які відрізняють його від інших видів форм культури, і, зокрема авангардного мистецтва, слід віднести ім'я, мову (чи код) і межі феномена дизайну. Самостійність будь-якого явища, його соціалізація, розпочинається з моменту набуття власного імені чи його еквіваленту, що є не тільки ознакою його «культурності», але й вказує через його денотативні смисли і на його специфіку, яка вже на цьому етапі сприяє самовизначенню дизайну у просторі інших форм культури. Автономність дизайну немислима без утвердження власних кордонів, просторові межі якого зумовлюються як зовнішніми, так і внутрішніми зв'язками, які встановлюються і підтримуються у процесі культурної комунікації з іншими факторами, які, у свою чергу, передбачають необхідність мови (чи коду). Отже, дизайн як культурний феномен характеризується, з однієї сторони, генетичною належністю до певної художньої системи (до художнього авангарду, як приклад) і до культури в цілому, але у той же час він відрізняється самостійністю і феноменологічною визначністю. *Дизайн у культурі авангарду* – це системне явище, що виявляється на:

1) концептуальному рівні, що пояснюється його універсальною проектною здатністю, пов'язаною з потребою людини вибудовувати «моделі бажаного майбутнього»;

2) прагматичному рівні, зумовленому соціокультурною практикою людини до речі.

Процес самовизначення дизайну як виду проектної культури зумовлений цивілізаційними процесами і, як наслідок, переходом до художньо-міметичої свідомості як до художньо-проектного виду творчості, пов'язаного з футуристичною утопією життєбудівельного проекту. Формування дизайнерської діяльності опосередкована діалогізмом художнього авангарду: культурним діалогом та антиномічністю творчої свідомості (опозицією раціональне/ ірраціональне) що визначило його суперечливу і синтетичну природу. Становлення проектних основ дизайну – на рівні теорії і практики – в культурі авангарду пов'язано з прагматичним аспектом концепції життєбудівництва, орієнтованого на зближення мистецтва і життя; проективною філософією супрематизму (К.Малевич) і конструктивістсько-виробничою теорією (Б.Арватов, Н.Чужак, А.Ган); формальними експериментами (В.Татлін, А.Родченко, К.Малевич), які привели до появи нових проектних принципів формо-

утворення («безпредметність» і конструювання), які були перенесені із сфери мистецтва нової постіндустріальної хвилі на Заході [12, с. 109–131].

Список використаних джерел

1. Аванесова Г.А. Культура духовная. Культурология XX век. – СПб.: Университетская книга, 1998. – Т. 1.
2. Адоскина Н.Л. Организационно–художественные аспекты городской среды: к проблеме средового образа. Городская среда. Дизайн. Архитектура. Ч. 2. – М., 1990.
3. Ахиезер А.С. От культурологического к социокультурному анализу инноваций в обществе // Вестник Московского университета. Сер.17. Полит. науки. – 1996. – С.22–34.
4. Барт Р. Удовольствие от текста Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1994.
5. Басин Е.Я. Искусство и коммуникация: Очерки из истории философско–эстетической мысли. – М.: Моск. обществ. научн. фонд. Изд. центр науч. и учебн. программ, 1999. – 236 с.
6. Спор о постмодернизме // Социологический журнал. – 1994. – №4. – С.69–80.
7. Безмоздин Л.Н. В мире дизайна. – Ташкент: Фан, 1990. – 311с.
8. Белов А.А., Гвоздев Е.М. История дизайна: Лекции. – СПб.: Образование, 1993. – 82 с.
9. Бердяев Н.А. Самопознание: опыт философской автобиографии. – М.: Мысль, 1990. – 220 с.
10. Волкова В.В. Дизайн рекламы: Уч. пос. М.: Кн. дом «Университет». – Ростов н/Д.: Феникс, 1999. – 142 с.
11. Генисаретский О.И. Опыт методологического конструирования общественных систем Методология социальных процессов. – М.: Наука, 1970.
12. Гидденс Э. Последствия модернити. Новая постиндустриальная волна на Западе. // Антология. – М.: Academia, – 1999.

Захарова С.О. Аксиологические основания дизайнерской деятельности как предметного творчества человека

Анализируются аксиологические основания дизайнерской деятельности и творчества человека постиндустриального общества; отмечается, что современная социально–философская наука остро чувствует актуальность аксиологической (ценностной, культурной) проблематики.

Ключевые слова: аксиологические основания, дизайнерская деятельность, творчество человека, постиндустриальное общество, дизайн как культурный феномен, самореализация человека.

Zakharova, S.O. Axiological bases of design activity as subjective creativity of the person

In article the analysis of the axiological bases of design activity and creativity of the person in postindustrial society is given; it is marked, that a modern social – philosophical science sharply feels an urgency of axiological (valuable, cultural) problematic.

Key words: axiological bases, design activity, creativity of the person, a postindustrial society, design as a cultural phenomenon, self–realization of the person.

Формування наукової і мовної картини світу у свідомості дітей

Формування наукової картини світу на гуманістичній основі не можливе без використання виховного потенціалу мови. Особистість, що формується, повинна розмежовувати раціональне і нераціональне, не ігноруючи останнє, а оцінюючи та визначаючи місце кожного з цих явищ у бутті людей.

Ключові слова: наукова картина світу, мовна картина світу, гуманізм, світогляд.

У контексті цивілізаційних викликів сучасності виникає потреба у трансформованій освітній системі – креативного інваріанта своєрідної синтетичної системи освіти, яка б узгоджувала психофізіологічний, етично–світоглядний, соціально–політичний, культурно–історичний, соціоприродний, космопланетарний аспекти людського життя. Одним з важливих принципів, на яких повинна будуватися ця система, є природо–відповідність, про що особливо часто йдеться у працях з гуманістичної педагогіки (див. про це В. Г. Кремень, Е. Н. Русинський, Ю. І. Турчанінова та ін.) [4, с. 218–228]. А це означає: для фахівців, зайнятих забезпеченням освітнього процесу, важливо не лише визначати цілі і завдання, вибирати форми і засоби реалізації, виходячи із знань, навичок, які засвоює дитина, а й необхідно зважати на особливе сприйняття, пізнання й усвідомлення світу дитиною на певному етапі її розвитку.

Віддзеркалення реальності, створення її образу в свідомості людини відбувається як суб'єктивізація об'єктивного. Про це А. Леонтьев писав: проблему сприйняття в психології слід розглядати як багатобічну проблему формування образу світу або образу реальності в свідомості індивіда [7, с. 3–13]. Згаданий образ у науковій літературі з філософії і психології часто позначають терміном «картина світу» (Л. Босова, І. Владленова, В. Пищальникова, С. Рижкова та ін.). Цю картину слід відрізнити від уявлень і знань про світ – звичайних рефлексій. Між картиною і рефлексіями, як слушно вважає В. Петухов, існують відмінності у структурному, функціональному і генетичному плані [11, с. 13–20]. Р. Колшанський також відзначає відмінності між цими явищами. На його думку, знання про матерію в її різних проявах конденсуються, утворюючи сукупність знань про світ – картину світу, що в сприйнятті людини (суспільства, цивілізації) відповідно до конкретного етапу розвитку є філософським розумінням реальності в часових і просторових параметрах діяльності [6, с. 20–27]. Сукупність знань безперервно трансформується, вважає І. Фрейберга, в структурах різного рівня, здатних у свідомості об'єднуватися у певне

ціле і формувати структуровану, ієрархічну систему індивідуального і соціального досвіду [13,с.123].

Особистість, що знаходиться у стані становлення, не володіє цілісною картиною світу – системою знань, а тим більше їх ціннісною інтерпретацією, а отже у процесі соціалізації доцільно брати до уваги фрагментарність цієї картини у свідомості дитини та особливості формування уявлень, що ляжуть в основу її становлення, на різних етапах розвитку індивіда. Позаяк у працях з психології, філософії і психолінгвістики містяться відомості про згадану специфічність, при організації навчально–виховного процесу слід їх враховувати. До них належать наступні: у світосприйманні домінує індивідуальна суб'єктивність і це є вирішальним у її вчинках і діяльності (К. Роджерс, А. Адлер та ін.); сукупність знань про світ або образ світу відповідає розвитку людини (Р. Колшанський), що загалом повторює шлях становлення образу світу у свідомості людей від початкового (міфологічного) етапу пізнання до наукового – свідомість індивіда в своєму онтогенетичному розвитку проходить ті ж стадії, що й все людство на шляху своєї еволюції (Г. Колшанський, Ж. Гебсер, Е. Нойман та ін.); дитяча свідомість відповідає стадії міфологічної свідомості (Ю. Лотман, Б. Успенський, Ж. Гебсер (магічна свідомість) та ін.); у вигаданих текстах розкриваються ментальні доміанти її свідомості (тип мислення і образ світу), її мовні особливості та індивідуальність (Т. Грідіна, У. Беянін, У. Ковшиков, У. Глухов та ін.) [13,с.124–125].

Розглянемо докладніше деякі зі згаданих особливостей. Згідно феноменологічного підходу у теорії реальним для індивіда (реальним для думок, розуміння, відчуттів) є лише те, що існує у суб'єктивному світі людини, і саме суб'єктивна здатність розуміння дійсності формує не лише її особисту реальність, а й поведінку, дії і вчинки [14,с.537–538]. Картина світу особистості, що формується, традиційно центрується на «я», її основою є події особистого життя, «індивідуальна історія діяльностей». Діти пізнають світ, ґрунтуючись лише на власних враженнях. Ці враження про дійсність є глибоко власними навіть у тому випадку, коли йдеться про повідомлені педагогом факти, які діти ніколи не сприймали безпосередньо. Репрезентоване педагогом ціннісно забарвлюється у свідомості дитини, а це залежить від ставлення до дорослого, наслідком чого поширеними є перенесення ставлення до педагога на предмет, який він викладає. У контексті теорії індивідуальної суб'єктивності (К. Роджерс, А. Адлер та ін.) враження про педагогів у освітній період є особливо яскравими, адже ці особи для дітей є своєрідними наставниками–провідниками у соціальний і природний світ, з їхніх уст подається чимало оціненої саме ними інформації, яка з часом ляже в основу світогляду дітей, репрезентованого під впливом мовних картин тих самих дорослих.

Водночас в індивідуальній картині світу існує декілька систем координат, декілька «вимірів» (Ю. А. Аксьонова) [1]. Становлення цих систем координат відбувається поступово і пов'язується з формуванням у дітей здатності до децентрації, причому ця здатність у свідомості однієї й тієї ж людини може виявлятися у неоднаковому ступені: ті ж самі події можуть посідати різне місце і мати різну значущість в суб'єкторієнтованій картині світу (індивід здатний вибудовувати уявлення залежно від суттєвого чи несуттєвого, в діалогічній картині світу (індивід здатний вибудовувати систему уявлень про світ, орієнтуючись на досвід інших), в світоорієнтованій картині світу особистість здатна формувати систему уявлень про світ,

орієнтуючись на істину (Л.Ф. Обухова). Незаперечним є факт, що людина, здатна від природи до децентрації, набуває вміння визначати згадані типи значущості лише у процесі соціалізації під впливом досвідчених осіб.

Наукова картина світу з орієнтацією на істину, яка є складовою картини, названої Л. Ф. Обуховою світоорієнтованою, формується у свідомості індивіда поступово і вимагає особливих зусиль, як з боку самого індивіда, так і з боку його наставників. Цей різновид картини формується у свідомості особистості пізніше, ніж деякі інші картини, специфічність яких залежить від суб'єктивного світосприймання у осіб різного віку і складу свідомості. Швейцарський філософ Ж. Гебсер, зокрема, відзначаючи, що уявлення, які складаються у нас про світ або людей, залежать від форми і свідомості, у загальних рисах описує історію формування людської свідомості, виділяючи при цьому п'ять різних структур її формування – архайчну, магічну, міфічну, ментально раціональну та інтегральну. Дослідник відзначає, що такий поділ у реальному житті чітко не розмежовується – вони ніби грають одна з одною і їхня взаємна гра робить можливим існування людини. Ж. Гебсер вважає, що магічна свідомість властива з народження до семирічного віку, а потім вона поступово переходить у міфічну. Дослідниками «міфологічна свідомість» або «міфологічне мислення» часто аналізуються без чіткого на магічну і міфічну свідомість. Зокрема, такий поділ відсутній у працях Ю. Лотмана і Б. Успенського, які розглядають дитячу свідомість загалом як «типово міфологічну» [15,с.27]. Це ж властиво й Дж. Родарі, який відзначав: те, як відтворює Всесвіт, схоже на міф [16,с.222–243].

В історії людства, як первісна світоглядна форма, покликана забезпечити нелегкі вимоги існування на перших етапах історичного буття, була міфологія. Цей історичний тип світогляду (від грец. *міфос* «слово, сказання»), згідно праці В. В. Львіна та Ю. І. Кулагіна, виник у зв'язку з «відходом» людини від тваринного існування, коли середовище почало перетворюватися на розмаїтий навколишній світ, на своєрідний «фокус», активне «ядро» стосунків, претензій і намірів. Як початкова форма світогляду, міфологія містила в нерозчленованому, зародковому (синкретичному) вигляді всі наступні форми суспільної свідомості – релігію, мистецтво, мораль тощо, в тому числі й філософію. «Розмитість» меж між індивідом і колективом знаходила світоглядне відображення у розмежуванні образу і реальності, думки і дії, предмета і слова. Для первісної міфології характерне іносказання, яке повинно було позбавити людину від появи реального звіра або уявної істоти. Наприклад, у «Лісовій пісні» Лесі Українки фантастичні істоти позначені як «Той, що в скалі сидить», «Той, хто греблі рве» тощо. Первісні міфи не просто розповідалися, а колективно «переживалися», «програвалися» – у колективних містеріях – діяннях [5,с.15]. Мабуть те, що дитяча свідомість відповідає стадії міфологічної свідомості (Ю. Лотман, Б. Успенський, Ж. Гебсер), пов'язане з такою особливістю цього типу свідомості, як синкретизм, при якому світ сприймається людиною не розчленовано, а уявлення про релігію, мистецтво, мораль тощо перебувають у зародковому вигляді і сприймаються нею як даність, що не обговорюється. Залежність світогляду дитини від впливу дорослих вимагає постійну участь останніх у її житті, у тому числі в іграх.

У пошуках відповіді на питання про існування фрагментарності у мовленні дітей дошкільного і молодшого шкільного віку важливим є спостереження Ю. Лотмана: мислення не є одномовним, воно включає

багатомовні знакові утворення, що перекладаються. У людській культурі співіснують і конкурують між собою дві мовні моделі: словесно дискретна мова, що пов'язана з окремими знаковими одиницями і послідовною лінійною організацією тексту, і образна мова, що характеризується безперервністю або цілісністю і організацією просторових елементів. У основі цього лежить асиметрія головного мозку людини – семіотична специфіка правої і лівої півкуль. Для дискретної мови первинними є знаки – з них складаються слова і текст, для образної мови первинними є текст або просторова організація образів. Такий текст не піддається перекладу на знаки, він сам є знаком або ізоморфний знаку. Для образної мови актуальна симетрія і ритм, а не правила з'єднання знаків. Нemoжливий точний переклад образної мови на дискретну мову і навпаки [8, с.3–17]. Зважаючи на висновки про багатомовність мислення, характерну для дитячої свідомості образну мову і труднощі, що виникають при її «перекладі» на «дискретну» мову, слушно зауважує І. Фрейберга, важливо не лише шукати прийоми, що сприятимуть розвитку монологічного мовлення, а й думати про те, як викликати у емоційність і співпереживання з приводу явищ та об'єктів навколишнього світу, використовувати синергетичну дію різних видів мистецтва, залучати різні невербальні засоби для сприйняття і переробки інформації [13, с.126].

З появою наукового мислення встановлюється відношення до світу як до об'єкта, реальності, що існує незалежно від суб'єкта. Як продукт цього мислення, раціональна (наукова) картина світу базується на пізнанні людиною дійсних зв'язків і відношень навколишнього світу, необхідних їй у різноманітній практичній діяльності, передусім матеріального характеру. Дана картина включає насамперед комплекс знань про факти і закони світу, а також методи отримання необхідних знань, що сприяють активному осягненню істини, законів природного і соціального буття. Внаслідок того, що діти в освітньому закладі перебувають у маргінальному становищі між світом дошкільників з переважанням міфологічного мислення і раціональним світом дорослих, у роботі з особами, що формуються, ефективною формою навчання є, наприклад, ділова гра, яка припускає умовне відтворення, імітацію, моделювання реальної діяльності. Навчання учасників проходить у процесі спільної діяльності, що сприяє активному формуванню комунікативних навичок. При цьому кожен розв'язує свою задачу відповідно до своєї ролі і функції, у взаємодії з іншими дітьми. Мовна картина світу кожного з учасників ділової гри формується під час спільного засвоєння знань, взаємодії, яка імітує відтворююче спілкування людей у процесі навчальної діяльності [3, с.47–55].

Наукова картина світу, інтерпретуючи набуті знання, поєднує об'єктивну наукову інформацію та суб'єктивно-емоційні культурні настанови людської діяльності. Включення людини в наукову картину робить цю об'єктивну модель аксіологічною. Наука й життєві цінності не протилежні, а взаємодоповнювальні категорії. «Власне внутрішній розвиток науки, – вважає Ю. Мелков, – демонструє можливість її наближення до того життєвого світу, якому колись протистояв ідеалізований світ науки» [10, с.155].

Формування наукової картини світу у свідомості дитини відбувається одночасно з удосконаленням мовної картини, що відображається не лише у поповненні словника (діти починають оперувати термінами і термінологічними сполученнями – *електричний струм, магнітне поле,*

гравітація, предмет, ознака предмету, процес, кількість, ознака процесу, реальність дії, діяч, об'єкт дії, ознаки, максимальна ознаки, ацетон, пропілен, бензол та ін.), а й у перегляді відношення до лексичних засобів, які особистість засвоїла у більш молодшому віці. Дитина продовжує говорити *дощ іде, прийшла зима, вдарили морози* та ін. Проте ці вирази перестають сприйматися нею у прямому значенні, міфологізм у минулому, адже особистість поступово засвоїла умовність лінгвістичних засобів і властивий для їхнього метафоричного вживання принцип фіктивності. Фактично у даному випадку дитина за нетривалий час засвоює те, для чого людству були потрібні тисячоліття, позаяк і у наш час, особи, що мислять з позиції геліоцентричності, продовжують вживати вирази *схід сонця, захід сонця, сонце встало, сонце закотилося*. Про викладене Л. А. Булаховський писав: історично розвиток мови відбувається не шляхом знищення існуючої і побудовою нової, а шляхом розгортання і вдосконалювання існуючої мови. Вдивившись у внутрішню форму слів, тобто в образне їхнє зерно, ми часто можемо констатувати не тільки розрив між давнім образом – уявленням у слові і змістом, властивим йому тепер, а часом й пряму суперечність. «Ми мислимо, як Копернік, – якось справедливо було сказано з цього приводу, – але продовжуємо говорити мовою Птолемея: «*сонце сіло, зійшло й т. п.*» [2, с.101]. Здатність пізнавати нові явища, ґрунтуючись на відомому, яке часто є надбанням багатьох поколінь, – важлива здатність людської думки, що лежить в основі вербалізації схожих явищ.

У наш час освіта стала найважливішим видом людської діяльності. Саме освіта сьогодні є головним чинником прогресивного розвитку виробництва, інформатики, економіки та інших сфер людської життєдіяльності. Формування наукової картини світу як основи для кар'єрного зростання без належної уваги до становлення гуманістично спрямованої особистості здатне викликати занепокоєння і у освітян, і у суспільстві загалом. Між тим наукова картина світу в самій своїй основі містить передумови ціннісного осмислення реальності. Усвідомлення становлення цієї картини у контексті розвитку людства повинно базуватися на визнанні світу як цінності, інакше саме пізнання й сама істина про цей світ нічого не означатимуть для нас. Таке знання буде незрозумілим та антигуманістичним. У науковій картині світу цінність постає об'єднувальним чинником, оскільки вона вказує на цілісний, гармонійний характер цієї картини. Гуманізм наукової картини світу проявляється передусім в утвердженні цінності кожної людини як первинної, вищої порівняно з іншими соціальними цінностями. «Гуманістичні ідеї у кризовій ситуації, – зазначав І. Тимофєєв, – опиняються в центрі уваги, обростають філософськими, соціальними зумовленостями. Гуманізм при цьому стає системою ідей, важливою в ідеологічній боротьбі суспільства» [12, с.97].

Формування наукової картини світу на гуманістичній основі не можливе без використання виховного потенціалу мови. Особистість, що формується, повинна розмежовувати раціональне і нераціональне (у тому числі й те, що сприймається таким чином сучасниками), не ігноруючи останнє, а оцінюючи та визначаючи місце кожного з цих явищ у бутті людей.

Список використаних джерел

1. Аксенова Ю. А. Символы мироустройства в сознании детей. – Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 272 с.

2. Булаховський Л. А. Вибрані твори. В 5-томах. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1975. – 495 с.
3. Бурбан Н. М. Спілкування і предметна діяльність // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. – Дрогобич: Редакційно-видавничий ДДПУ імені І. Франка, 1998. – Випуск 2. Філософія. – С. 47–55.
4. Євтодюк А. В. Синергетично-футурологічний вимір сучасної філософії освіти // Практична філософія. – №3. – 2004. – №13. – С. 218–228.
5. Ільїн В. В., Кулагін Ю. І. Філософія. Підручник. В 2 ч. – Ч.ІІ Актуальні проблеми сучасності. – К.: Альтерпрес, 2002. – 480 с.
6. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М: URSS, 2006. – С. 20–37.
7. Леонтьев А.Н. Психология образа // Вестник Московского университета. – 1979. – № 2. – С. 3–13.
8. Лотман Ю. Феномен культуры // Семиотика культуры. Труды по знаковым системам. – Тарту, 1978. – С. 3–17.
9. Марчук М.Г. Ціннісні потенції знання. – Чернівці: Рута, 2001. – 319 с.
10. Мелков Ю.А. Факт в постнеклассической науке. – К.: Парапан, 2004. – 223 с.
11. Петухов В. В. Образ мира и психологическое изучение мышления // Вестник Московского университета. – 1984. – № 4. – С. 13–20.
12. Тимофеев И.С. Гуманизация историософии естествознания: аксиологический подход // Ценностные аспекты развития науки. – М.: Наука, 1990. – 292 с.
13. Фрейберга И. Отражение образа мира в детском литературном творчестве // Гуманітарний вісник державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький. – № 15. – 2008. – С. 123–126.
14. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – С.–Петербург, Питер. 1997. – 606 с.
15. Lotmans J., Uspenskis B. Mots – verds – kultb/ra // Kultbira. Teksts. Zome. – R.; Elpa, 1993. – 23–34, 1pp.
16. Rodari D. Fantezijas gramatika // Padoms. – R.: I Liesma, 1988. – 226, 1pp.

Ашиток Н.И. Формирование научной и языковой картины мира в сознании детей

Формирование научной картины мира на гуманистической основе невозможно без использования воспитательного потенциала языка. Личность, которая формируется, должна разграничивать рациональное и иррациональное, не игнорируя последнее, а оценивая и определяя место каждого из этих явлений в бытии людей.

Ключевые слова: научная картина мира, языковая картина мира, гуманизм, мировоззрение.

Ashitok, N.I. Forming of scientific and linguistic picture of the world in consciousness of children

Forming of scientific picture of the world on humanism basis is not possible without the use of educator potential of language. Personality which is formed must differentiate rational and irrational not ignoring the last, but estimating and determining the location each of these phenomena in life of people.

Key words: scientific picture of the world, the linguistic picture of the world, humanism, world view.

Проблеми трансформації змісту та технологій навчання під впливом інформаційної революції

Аналізуються зміни в змісті освіти та технологіях її реалізації в період інформаційної революції.

Ключові слова: людина, освіта, культура, технології навчання, інформаційна революція.

Сьогодні не просто відбуваються чергові зміни у сфері освіти. За характером перетворень – це освітня революція. Розуміння її змісту в світі не може обмежуватися контекстом «світу вимірювань», хоча він і є одним з основних. Фактично, в освітній революції відображена вся «система революцій», що входить у синтетичну революцію в механізмах цивілізаційного розвитку: системна (технологічна, екологічна, інформаційна); людська (переклад системності навколишнього світу, що зростає відповідно до дії «законів адекватності» в адекватну системність внутрішнього світу людини); інтелектуально–інноваційна (інтелектуальна, інноваційна, креативна); *квалітативна* (революція якості); рефлексія (революція в системі суспільного інтелекту, становлення людинознавства, становлення нових парадигм в організації єдиного корпусу знань).

Синтетична революція відкривається як перетворення світу, що готує перехід людини до стану тотального неklasичного людського буття. ХХ століття показало повне вичерпання стихійних потенціалів розвитку людства. На межі ХХ століття виникла проблема виживання світової цивілізації («імператив виживання»): або цивілізація виживе, якщо вона перейде до стану керованої соціоприродної еволюції (до стану ноосфери за В.І.Вернадським), або вона загине, якщо залишиться у стані класичної або стихійної історії, для якої провідним принципом розвитку залишається «метод проб і помилок», тобто продовжує діяти закон «спотворення *великодушних* ідей» Ф.М.Достоевського або закон «розбитого лоба» («неямуще і таке, що не знає міри бажання чого–небудь, призводить до зворотного результату»).

Нагадаємо, що мова йде про вищу ланку професійної підготовки особистості до життя і продуктивної праці, зміст освіти – це «структура, зміст і обсяг навчальної інформації, засвоєння якої забезпечує особі можливість здобуття освіти і певної кваліфікації, а також зумовлена потребами суспільства система знань, умінь і навичок особи, її професійних, світоглядних і громадських якостей, що має бути сформована у процесі навчання з урахуванням перспектив розвитку суспільства, науки, техніки, технологій, культури, мистецтва»[1,с.321].

Зміст освіти – педагогічно сформована система знань, умінь і навичок, досвіду творчої діяльності й емоційно–ціннісного ставлення до світу, засвоєння якої забезпечує якості особи, її професійний, інтелектуальний, етичний, естетичний, емоційний і фізичний розвиток. Вимоги до неї висвітлені у освітньо–кваліфікаційних характеристиках стандартів освіти.

Саме тут ми зіштовхуємося ще з однією проблемою оновлення змісту освіти на перехідному етапі від індустріального суспільства до суспільства знань. Вона пов'язана з виникненням **світоглядної контрверзи «модерн – постмодерн»**, що суттєво впливає на сприйняття феноменів науки і освіти, раціонального і ірраціонального, істинного і хибного та ін. Постмодернізм вважається цілісним світоглядом сучасної епохи, він вступає у суперечність з ознаками постнекласичного типу наукової раціональності, сформованому на перехідному етапі від модерну до постмодерну. «Проведений аналіз, – як зазначає Л.Г.Дротянко, – приводить до думки, що постнекласична наука, радикально змінюючи уявлення про всесвіт, людину як суб'єкта активної, творчої діяльності і невід'ємну частину універсуму, сама є елементом постмодерністської культури.

Вона сформувалася у взаємодії з іншими елементами духовної культури, змінюючи своє відношення до них у бік толерантності, запозичення таких провідних ідей постмодерністської свідомості, як відкритість для інших форм знання, розмитість власних кордонів, поєднання таких, на перший погляд протилежних явищ, як лінійність і нелінійність, порядок і хаос, підпорядкованість і когерентність і т. п. Визначальним для постнекласичної науки стало переосмислення таких основних характеристик буття, як простір і час, визнання і описання нею явищ дисипації, незворотності, темпоральності, нерівноважності тощо»[2,с.393–394].

На практиці це тягне за собою **переоцінювання змісту освіти** на принципово **інший світоглядний платформі** накопиченого у ході попередніх етапів еволюції соціального досвіду людства, закріпленого у матеріальній і духовній культурі. Обсяг і характер змісту визначається метою і завданнями, що відповідають потребам суспільства, типом і рівнем освітньої установи, змістом навчальних дисциплін, а також віковими і пізнавальними можливостями тих, що навчаються. Виділяють різні рівні формування змісту: теоретичний рівень у вигляді системного узагальненого уявлення; рівень навчальної дисципліни; рівень навчального матеріалу, зафіксований у підручниках і посібниках.

Отже, зміст освіти, її організація і методи перебувають у стадії безперервного оновлення, орієнтуються на прогнозовані наукою і практикою перспективи. Головним завданням вищої школи стає розвиток саме творчих якостей особи, здатності сприймати нові наукові ідеї, аналізувати і застосовувати їх в умовах самостійної професійної діяльності.

Формування змісту освіти підкоряється загальним дидактичним принципам: єдність виховання і навчання, єдність теорії і практики, оптимізація навчальної інформації, системність навчання.

Сьогодні склалась така парадоксальна ситуація коли науково–технічний прогрес інтенсивно просуває інформаційні технології у сферу освіти, а оновлення змісту не відповідає рівню наукових знань, що накопичила світова спільнота на початку ХХІ століття.

Інформаційні технології сучасної освіти дають змогу вирішити одну з найважливіших проблем, пов'язаних з фізичним старінням і зношуванням матеріальних ресурсів, зокрема лабораторного обладнання, – проблему

експериментальної перевірки й візуальності знань. Інформаційні, цифрові технології дозволяють наочно, без ризику для здоров'я, продемонструвати будь-яку хімічну і навіть ядерну реакцію, фізичний експеримент, природне явище, будову тіла, а також дають можливість реконструювати історичні події, екранізувати літературні твори, дослідити географічний і політичний простір тощо. Учні й студенти можуть створювати графіки й діаграми, схеми, рисунки, що дозволяє унаочнити навчальний процес і перетворити того, хто навчається, на активного учасника цього процесу.

Нові технології освіти реально відкривають можливості для освіти дорослих, освіти упродовж всього життя. Навчання у вищому навчальному закладі, як це було раніше, не може забезпечити сучасну людину високим рівнем освіти на все життя, а оновлювати знання необхідно постійно. Саме такі можливості надає дистанційна освіта. У 2001 році прийнято Празьке комюніке, в якому було підтверджено перспективність Болонської декларації для європейської освіти. Ця декларація була доповнена ідеєю неперервної освіти до освіти упродовж усього життя (Life – long education).

Разом з тим, не слід надмірно захоплюватись успіхами та перевагами глобалізації й сучасних інформаційних технологій, а також ринкової економіки. Дж.Сорос безапеляційно твердить, що «...глобальна капіталістична система стане жертвою своїх недоліків – не цього разу, так наступного, – якщо ми не визнаємо, що вона має вади і не зможемо їх вчасно виправити»[3,с.557]. Він також вважає, що «...ринкові фундаменталісти не звертають уваги на соціальні цінності, і це матиме для глобального суспільства негативні наслідки, оскільки фінансові ринки не є аморальними: просто вони позбавлені моралі»[4].

Звертаючись до проблем, породжених конкурентним суспільством, Дж.Сорос зазначає: «У висококонкурентному середовищі люди, обтяжені турботою про інших, матимуть менше шансів на успіх, аніж вільні від докорів сумління. Таким чином, із соціальними цінностями відбувається процес природного відбору навпаки. Безпринципні опиняються нагорі. Це – один з найнеприємніших аспектів глобальної капіталістичної системи»[5].

Відтак у ринковому глобалізмі відсутні людина та її самоцінність, йому не притаманний гуманізм, він ґрунтується на економічній доцільності та прагматизмі. Це нав'язується напрямами інформатизації, що полягають і наступному:

- 1) розвиток технологічної бази;
- 2) перетворення соціально-економічного і навчально-виховного середовища;
- 3) підготовка нових кадрів, здатних працювати в умовах інформаційного суспільства.

Кінцевою ж метою зазначених дій є трансформація суспільних підсистем, у першу чергу управління, на основі все ширшого і повнішого використання знань у всіх формах і видах. У цьому і полягає сутність переходу до так званого інформаційного суспільства – суспільства знань, що розпочався у передових країнах світу.

Важливий феномен у еволюції принципів виховної технології полягає у тому, що наукові пошуки і педагогічні експерименти надають важливого значення інтерактивності і гіпермедійній техніці подання знань. Сьогодні це наукові пошуки умов відкритої інтерактивності за допомогою гіпертек-

стів і гіпермедіа, за допомогою дидактичних вчень і вчень про особистість студента, за допомогою наукових пошуків і відкриттів, які живлять цей напрямок освітньої системи і надають йому все більше й більше інтерактивного забарвлення.

Дидактичне використання персонального комп'ютера переживає важливі зміни. Побудову інформатизованого середовища цілеспрямовано на відкритість студента, на комбіноване і одночасне використання численних медіа. У практику освіти впроваджено чимало інтерактивних проєктів, що об'єднали могутність комп'ютера з різноманітними медіа.

Щоб допомогти людині, освіта має подолати недоліки, породжені глобалізмом та новими технологіями. Насамперед слід зазначити, що впровадження нових технологій пов'язане із складними проблемами. **Перша** з них стосується людини, яка не вміє працювати з комп'ютером чи не має комп'ютера, або в населеному пункті, де вона мешкає, відсутній доступ до інформаційних мереж. Така людина (учень, студент, викладач) залишається позбавленою можливостей глобальних мереж, а відтак не може користуватися їх перевагами, опиняючись на узбіччі життя.

Практика свідчить, що інформаційна техніка, яку вже використовують у навчально-виховному процесі, **не відповідає готовності фізичного і розумового стану пересічної людини** сприймати і переробляти отримані знання. На основі цього дисбалансу утворилась низка потужних проблем, які гальмують модернізацію системи освіти як у регіональному, так і у світовому вимірах.

Гостро постала проблема забезпечення фізичного і психічного **здоров'я людини**. Наявні проблеми стримують інтеграцію української освіти до світового й європейського освітнього простору та процес її розвитку на основі сучасних інформаційних технологій й обертаються для України значними фінансовими й економічними втратами. Невміння користуватись ПЕОМ, відсутність доступу до інформаційних мереж та комп'ютерів, незнання іноземних мов формує в людині комплекс неповноцінності й функціональної безграмотності. Жити й функціонувати в сучасному світі, бути інтегрованим в нього за наявності таких психологічних і функціональних проблем надзвичайно складно.

Інша проблема пов'язана із знанням іноземних мов. Більша частина комп'ютерних сайтів є англійськими; у кращому разі частина з них – російськомовні. Можемо констатувати, що незнання англійської мови ставить перед людиною ще одну перешкоду на шляху до глобальної мережі Інтернет, посилює її функціональну безграмотність.

Явище **інтелектуальної міграції** охопило практично всі країни, які перебувають у періоді трансформаційних змін, та малорозвинені країни світу. Вони стали інтелектуальними донорами високорозвинених країн. Саме тому перед Україною постало завдання навчитись продавати результати інтелектуальної праці замість безплатного дарування інтелекту, що змінить місце України в сучасному глобальному світі, забезпечить пріоритет національних інтересів та інтеграцію до світового технологічного простору.

Глобальний капіталізм орієнтує освіту на запити ринку, що, як правило, мають прикладне спрямування. Навчальні заклади зосереджують свої зусилля не на учнях і студентах як унікальних особистостях, що володіють фундаментальними знаннями, а на тих аспектах, які дозволять студентів знайти роботу і мати хороший зарібок. Рівень доходів почав

визначати успішність людини в житті. З цього приводу Дж. Сорос зазначає: «Поведінка, спрямована на максимізацію прибутку, піддається диктатові доцільності та ігнорує вимоги моралі» [6].

Існує й така проблема, яка має місце в Україні та пов'язана як із здобуттям освіти, так і з використанням новітніх технологій. Вона полягає в тому, що більшість молодих людей, які здобули освіти, **не можуть знайти** застосування опанованим знанням, не кажучи вже про адекватну оплату праці. Насамперед це стосується висококласних спеціалістів у галузі інформаційних технологій, а також фахівців з різних напрямів природничих та математичних наук. Внаслідок цього Україна і зіткнулася з явищем інтелектуальної міграції. Країни, які володіють високими технологіями, безкоштовно отримують ще й найкращих фахівців.

Спрямованість освіти на прикладні знання, комерціалізація освіти можуть **привести до її аморалізації**, «втрати серця», тобто справжніх цінностей, які скеровують нашу поведінку як громадян, службовців, фермерів, робітників, бізнесменів, інтелігентів і політиків. Інтегруючись до світового освітнього простору, українська освіта повинна уникнути негативних тенденцій, які спостерігаються у сфері освіти, спровокованих глобалізмом та впливом неконтрольованого технологічного розвитку. Аналізуючи причини недоліків глобалізму, відомий бізнесмен Дж. Сорос, наприклад, зазначає, що за умов швидких змін, коли традиції втратили свій вплив і з усіх боків людям щось пропонують, обмінні цінності цілком можуть посісти місце цінностей істинних.

Для української освіти особливо актуальним є питання щодо співвідношення глобалізму, інтеграції, що формалізують підходи до освіти, з національним характером освіти, культурно-історичними цінностями українського народу, його традиціями й духовністю. Саме виходячи з цієї дилеми, можна вибудувати ефективну освітню політику. Про це переконливо свідчать дискусії в українському суспільстві щодо вступу до європейських і світових структур, наприклад Всесвітньої торгової організації, ОБСЄ, ЄС, НАТО.

Життя показало, що комп'ютеризація призводить тільки до зміни структури інтелектуальної праці людей, але аж ніяк не «знецінює» їх як носіїв «живих» знань. Звичайно, комп'ютери беруть на себе виконання не тільки сенсорних, але й розумових, таких «споконвічно людських» операцій, як запам'ятовування, ретрансляція, обчислення, і виконують ці операції нерідко краще, ніж люди. ЕОМ вирішують завдання, що узагалі не можуть бути вирішені людиною «ручним способом» через величезні обсяги роботи. З'явилися машини з операторами випадкових ходів, які вміють навчатися і самонавчатися, грати в шахи, удосконалювати програму своєї роботи, переробляти не тільки цифри, а й букви, фрази, графіки, навіть розуміти людський голос тощо. Вони вже є адаптивними системами, які наближаються до відтворення вищих функцій людського мозку.

Спостерігається також **втрата контролю над навчально-виховним процесом**. Педагог віч-на-віч раптово опинився перед проблемою **ерозії влади**. Основним питанням з цього часу стало наступне: хто контролює процес виховання? Функція педагога повністю змінилася: від засобу генерування знань він переходить до засобу контролю над новітніми інформаційними технологіями. Але ці технології настільки об'ємні, що набагато перевершують потреби нормального освітнього процесу. Більше того, вони вилучають найважливіші складові людського таланту, а отже,

й успіху у науковому розвитку: логіку людського мислення і почуття. Від них залежить осяяння. Від них залежить інсайт. Від них залежить еврика.

Освіта і виховання завжди розвивалися в системі «Людина–Людина». Їх майбутнє ніколи не вийде за межі цієї діалектики. Тому повернення педагога до класу, до групи, до суб'єкта учіння неминуче. Він має використати так звані «малі технології», достатні для розвитку людського в людині. Наука для самовідтворення потребує олюднення інформації, її гуманізації. Саме така наука потрібна Людині.

Основна причина цього – відставання у підготовці технічного і педагогічного персоналу для організації і реалізації процесів навчання і виховання на новому технологічному рівні. Надзвичайно гостро постала проблема формування якісно нового вчителя для нової доби. Для здійснення процесу виховання усі працівники, які обслуговують освітній процес, повинні мати високу спеціальну і професійну педагогічну освіту. Для педагогів це означає посилення інформаційної підготовки ще у вищому навчальному закладі. Це ж стосується працівників медіа, теоретиків інформатики, радників з педагогіки, експертів із систематики, таксономістів, конструктивістів, когнітивістів та інших, кому не вистачає, у свою чергу, педагогічної майстерності.

Список використаних джерел

1. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г.Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
2. Дротянко Л.Г. Феномен фундаментального и прикладного знания (Постнекласичне дослідження). – К.: Вид-во Європейського ун-ту фінансів, інформ. Систем. Менеджменту і бізнесу, 2000. – 423 с.
3. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України: Історія. Теорія: Підруч. для студ., асп. та молодих викладачів вузів. – К.: Либідь, 1998. – Табл. – (Трансформація гуманіт. освіти в Україні. Прогр. / Міжнар. фонд «Відродження»).
4. Андрущенко В. Формування національної системи вищої освіти // Педагогічна газета. – 2000. – № 5.
5. Андрущенко В.П. Основні тенденції розвитку вищої освіти України на рубежі століть (Спроба прогностичного аналізу) // Вища освіта України. – 2001. – №1. – С.11–17.
6. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю. – К.: Знання України, 2004.

Кивлюк О.П. Проблемы трансформации содержания и технологий обучения под влиянием информационной революции

Анализируются изменения в содержании образования и технологиях его реализации в период информационной революции.

Ключевые слова: человек, образование, культура, технологии обучения, информационная революция.

Kyvlyuk, O.P. The Problems of Plot Transformation and Education Technology under the Influence of Informative Revolution

Changes in the educational plot are analyzed the same as the technologies of its realization during the informative revolution.

Key words: person, education, culture, teaching technologies, informative revolution.

Університетська освіта в умовах глобалізаційних викликів сучасного світу

Аналізується філософія змін в університетській освіті в період глобалізації та інформаційної революції.

***Ключові слова:** освіта, людина, наука, культура, університет, глобалізація.*

Відомий консерватизм університетського життя аж ніяк не означає, що ці заклади повністю ізольовані від суспільства, тих змін, що відбуваються в ньому впродовж історії. Навпаки, університети живо реагують на них, змінюють усталений розклад власної життєдіяльності, зберігаючи при цьому власну ідентичність й віками вивірену практику. Скоріш мова може йти про діалектичну єдність традицій та інновацій. Інноваційний характер сучасної епохи в контексті розвитку університетів реалізується лише на тлі (і з врахуванням) історично вивічених і апробованих практикою університетських традицій.

Для розуміння сучасного стану взаємодії традиційного та інноваційного векторів у складі університетського життя треба визначити, як само здійснюється зовнішній вплив на університети з боку різноманітних чинників та провести аналіз цих «сил змін» університетської освіти ХХІ століття.

Головною особливістю функціонування університету впродовж віків було те, що університетська освіта зберігає науковий досвід поколінь і водночас покладає йому межу сьогоденням, провокуючи на тій межі порубіжні питання від майбутнього. У цьому проміжку між минулим і майбуттєм вона задає людині її реальний соціальний масштаб, робить її домірною родовій історії й таким чином повертає особистість до її власної справжності [1, с.8].

Університети з моменту їх виникнення в середньовіччі були найважливішими культурними центрами європейських країн і міст. Університети не лише давали освіту, але і формували інтелігенцію – носія духовного потенціалу європейської культури. У них панувала атмосфера вільнодумства, пріоритету духу над прагматикою буденної реальності. Це були вогнища культури, що впливали на все суспільство, сприяли розширенню і вкоріненню поля культури. Університетська освіта відрізнялася від ремісничого цехового навчання перш за все своїми завданнями, дати людині не стільки спеціальність, скільки кругозір, широту, зрілість і свободу мислення. У подальшій історії культурна місія університетів зміцнювалася і увійшла до традиції. Таким чином, головна університет-

ська традиція – збереження та трансляція культури. Ця традиція зазнає найбільшої загрози з боку інноваційної сили змін.

Зараз в нашій країні (і не тільки) виникла реальна небезпека втратити університети як масштабні культурні центри і втратити особливу культуру університетської освіти. Зовсім недавно кількість вищих навчальних закладів, що стали називатися університетами, різко зросла, таку назву отримали багато галузевих вузів. Тим часом мало, що змінилося в їх освітній системі, яка не прагне залучитися до «університетської культури» освіти. У загальній масі цих новоявлених «університетів» став втрачатися статус старих університетів з великими культурними традиціями [2, с.297]. Крім того, сама ідея універсальної освіти зміщує власні акценти. Якщо традиційно під універсальною освітою розуміли фундаментальні системні та повні знання, які формують загальнонаукову цілісну картину світу у того, хто отримав університетську освіту, то зараз поняття універсальний здобуває синонімії слову поверховий, легковажний, такий який знає всього потроху і, навіть не є вузькоспеціалізованим фахівцем.

Загальнокультурна місія університету актуалізується також під час соціально–трансформаційних змін у суспільстві, які завжди супроводжуються втратою духовних, культурних, гуманістичних орієнтирів. Сучасне суспільство основною силою змін вважає глобалізаційні процеси. Однак на тлі глобалізаційних процесів дедалі виразнішими і глибшими стають духовні проблеми, які спонукають до необхідності культивувати духовну та культурну єдність, засадничим принципом для яких є гідність людини. Традиційно, вже вісім сторіч поспіль таку функцію виконував Університет, розбудовуючи універсальну академічну спільноту, що пропагувала свої ідеали та цінності, закорінені в духовність. Ці ідеали та цінності завжди були стійкою альтернативою міцному союзові грошей та політики. І, можливо, завдяки саме своїй закоріненості у духовність Університетові вдавалося впродовж восьми сторіч виробляти внутрішній імунітет щодо впливу будь–яких зовнішніх змін, незалежно від їхньої сили та масштабу [3, с.12]. Треба сподіватися, що сучасні виклики глобалізації не протидіятимуть традиційній місії Університету, а навпаки створять їх ще міцнішими.

Примітно, що університетська освіта ще порівняно недавно мала сповна чіткі критерії і стандарти, його зміст був стабільним і порівняно неважко прогнозованим. Тепер же ми швидко наближаємося до тієї риси, коли класична, формальна освіта стає дією лише частково, бо його важко застосувати до діяльності і до усе більш індивідуалізованих змінних компетенцій. Виходить, що надійних і універсальних критеріїв для оцінки якості освіти не вистачає. Крім того, як зазначає М. Мінаков [4, с.84], існує Університет і «університети». Аналіз ідеї Університету (саме з великої літери) має відбуватися з урахуванням його уможливлення засобами, створеними в Університеті, тому проблема аналізу може виявлятися у тому, що дослідник не помічає деяких аспектів, бо ідею Університету дослідники визначають з середини та покладають в основу власного розуміння узвичаєність тих практик, які діють в університетській структурі часу та простору де перебуває аналітик. Але це ніяким чином не суб'єктивує ідею Університету як автономної соціокультурної освітньої одиниці. Терміном «університети» зазначаються освітні навчальні заклади, головною метою яких є підготовка необхідних фахівців визначеного рівня. Встановлення ж потреби у фахівцях та визнання рівня їх підготовки відчужене від «уні-

верситетів», так само, як і право визначати кваліфікованість дослідників та викладачів [4,с.85]. Саме такими є українські «університети».

Без жодного перебільшення можна стверджувати, що сьогодні університетська освіта переживає нові трансформації, які дотепер виявлялися слабкіше. Перш за все, це відноситься до демократизації вищої освіти, її доступності для усе більш широких верств населення. Водночас, в тій же мірі значно виросла роль університетів як головних каталізаторів економічного зростання. І обидва ці чинники виявляються як не що інше, ніж ознаки затвердження економіки знань. Університети усе більш стають основними кузнями фахівців. Розвиток інформаційного суспільства без якісного розвитку університетів просто немислимо. Слід також відзначити, що університети усе більш перетворюються в центри експорту науки, обслуговуючі різні регіони світу. У контексті цих змін університети стикаються з новими проблемами: не вистачає засобів державного фінансування, уряди прагнуть обмежити їх автономію, втрачається минулий соціальний статус викладача, дорожчає навчання, падають стандарти освіти [5,с.75]. Все це призводить до падіння статусу самої ідеї Університету.

Крім того, головною силою трансформації університетської освіти виступає глобалізація. Феномен глобалізації стосовно її впливу на освітню систему взагалі та ідею університету зокрема треба розглянути більш детально. Як визначають дослідники [6;9], сутність глобалізації полягає в перетворенні людства в єдину структурно-функціональну систему. Країни і народи, які тривалий час перебували у своєму закритому територіальному, етнічному, соціальному або ідеологічному просторі, поступово стають частиною взаємозалежного і взаємообумовленого єдиного людського співтовариства.

Феномен глобалізації виходить за економічні рамки і охоплює практично всі основні сфери суспільної діяльності, включаючи політику, ідеологію, освіту, науку, культуру, спосіб життя, а також самі умови існування людства [7,с.100].

Російський соціолог В. Нечаєв виділяє три етапи глобалізації, що відповідають появі на історичній арені її провідних акторів. На думку вченого, кожний із етапів відділяє одне тисячоліття. Перший етап характеризується зародженням світових релігій на початку нової ери літочислення. Поява світових релігій пов'язана із пошуком загальнолюдських цінностей, можливостей виходу систем національних орієнтацій за межі національних кордонів. Другий етап зумовлений появою перших університетів і датується початком другого тисячоліття. Формування університетів допомагало подолати вузькі межі національно-традиційних, професійних практик і вийти на використання більш універсальних дисциплінарних практик. «Вони приймають під своє космополітичне покриття релігії, науки, мистецтва, пропонуючи їм змагатися у дисциплінарній динаміці, вкладаючи свої знання і свою культуру в голови нових поколінь людей. За своєю сутністю сучасна епоха (Новий і Новітній часи) настає тоді, коли університети вже підготували покоління освічених людей, здатних використовувати науки, мистецтва, технології у всіх сферах суспільного життя» [8,с.31–32].

Третій етап – це початок третього тисячоліття, коли з'являються нові інформаційно-комунікативні системи (мережі) із комп'ютерними технологіями, які дали змогу проводити інтерактивне спілкування в

синхронному режимі. Сучасні мережі дають нові можливості, а також пропонують модернізацію діючих інститутів цивілізації [9].

Проте сучасна глобалізація, несе низку викликів. Глобалізаційні виклики, що безпосередньо пов'язані з освітою, виокремлено в дослідженні В. Кременя, який вказує на необхідність забезпечення високої функціональності людини в умовах, коли зміна ідей, знань і технологій відбувається набагато швидше, ніж зміна покоління людей. За умов глобалізації актуалізується потреба у віднайдені раціональних схем співвідношення між розвитком знань, високих технологій і людською здатністю їх творчо засвоювати, а також необхідністю формування у людини здатності до свідомого й ефективного функціонування в умовах небувалого ускладнення відносин у глобалізованому, інформаційному суспільстві, зростання комунікативності життя та інформаційної насиченості середовища життєдіяльності [10,с.158].

Інша проблема полягає в тому, що під тиском глобалізації система вищої освіти поступово набуває ознак стандартизованості. Фактично, національні системи освіти поставлені в усьому світі перед вибором – чи намагатися зберігати власні традиції і стандарти, ризикуючи виявитися виключеними, чи уступити експансії більш динамічних і конкурентоздатних освітніх моделей, ризикуючи втратити значну частину власної ідентичності. Загалом, глобалізація в освіті веде до її інтернаціоналізації, стандартизації знань та формування єдиної системи цінностей [7,с.101].

Всі перелічені фактори зумовлюють звертання сил університетської спільноти на потребу втримати баланс між зовнішнім тиском і дотриманням валідності внутрішніх академічних цінностей.

В сучасному глобалізованому світі стає дедалі очевиднішим, що під тиском зовнішніх обставин підлягають змінам не лише завдання класичного Університету, а й фундаментальні академічні цінності. Як зазначає відома українська дослідниця ідеї Університету М. Зубрицька у передмові до Антології «Ідея Університету»: «Не важко уявити, яким є сьогодні академічний ідеал, якщо він не гарантує особливих благ, не забезпечує високого статусу в суспільстві і до того ж є низькооплачуваним. Відсутність підтримки наукової сфери з боку держави, нечіткі перспективи працевлаштування і низькі оклади академічних працівників суттєво впливають на якісний рівень підготовки сьогоднішніх студентів і майбутніх викладачів» [3,с.14].

Традиційно до академічних цінностей прийнято зараховувати критичне мислення, неприкладну науку, інтелектуальну свободу, відданість інтересам справжнього знання. Ці цінності носять універсальний характер, вони не властиві виключно деяким націям, або окремим регіонам, або конкретним інститутам. Певні аспекти глобалізації, зокрема комерціалізація знань, ставлять ці цінності під загрозу, проте вони як і раніше залишаються в центрі інших найважливіших понять, таких, як права людини, плюралізм і глобальне громадянство [11].

Девальвація академічних цінностей на тлі жорсткого прагматичного підходу до освіти та науки породжує іншу проблему, з якою раніше Університет не стикався через цілу низку причин. Це питання кадрової політики, якості навчання та викладання. Як вже зазначалося вище, університети відлучені від визнання кваліфікації власних кадрів, вони практично не мають можливості виставляти стандарти якості та відпо-

відності наукового ступеню, наукової та педагогічної майстерності, бо для цього в державі існують інші установи.

Ці проблеми стали магістральними для всіх університетів світу, незалежно від їхнього статусу, географічного розташування, національно-культурної своєрідності та освітніх традицій. Усі міжнародні комісії з питань освіти визнали їх основними проблемами освіти XXI сторіччя. Це зрозуміло, оскільки якість викладацько-професорського складу визначає якість всіх інших ланок університетського життя: найкращі студенти прагнуть потрапити до найкращих викладачів, кращі викладачі залучають гранти, забезпечують національне та міжнародне визнання. Варто зауважити, що надмірне перевантаження викладачів та студентів у пострадянських університетах призводить до надто сформалізованої культури комунікації «викладач-студент», яка кількісно вимірюється сотнями годин упродовж навчального року, але якісно аж ніяк не сприяє витворенню справжньої інтелектуальної атмосфери [3, с.15].

Як визначає П. Скотт [11], виклики глобалізації не такі вже й загрозливі. Якщо розуміти глобалізацію більш плюралістичне, то обумовлена глобалізацією загроза традиційним академічним цінностям не здається настільки вже значною. Так, наприклад, виникнення і розвиток глобальної наукової культури, заснованої на універсальному прагненні до пошуку істини, так само як і певні аспекти ринку, навряд чи можна визнати загрозою для академічних цінностей, особливо в тих випадках, коли вони тісно зв'язали з політичним плюралізмом. З іншого боку, фундаменталізм, що набув глобального поширення погано поєднується з самокритичною інтелектуальною культурою; окремі аспекти ринкових стосунків перешкоджають вільному науковому пошуку істини. Тому не існує прямолінійного і однозначного рішення цього питання.

Проте він зазначає, що можна виділити тенденції, які представляють потенційну загрозу традиційним академічним цінностям за відсутності розумного компромісу. На сьогоднішній момент автор зміг вичленувати три такі тенденції:

- нову концепцію вищої освіти і науки як елементів ширшої «індустрії знань»;
- зростаючий упор на професійну, прикладну освіту, при цьому темпи індивідуального повернення вкладення вважаються важливішими, ніж користь для суспільства;
- розвиток нових дослідницьких парадигм (що передбачають комерціалізацію «продукції досліджень» разом з ширшим соціальним поширенням продукції знань), а також нових схем організації вищої освіти (наприклад, віртуальні курси або навчання у поєднанні з роботою) [3].

Скотт вважає, що ставлення до освіти, як до індустрії знань призводить до ставлення до освіти як до товару, який можна придбати за гроші будь кому, а введення нових схем організації університетської освіти звужують значення особистості. Якщо в навчальному процесі професор – наставник, взірць на який орієнтуються студенти, то за умов дистанційної освіти для студентів більше значущим є оператор чи методист, аніж професор. Втрачається особистісний вплив харизми вченого, що призводить до механізації знань.

Очевидно, що в сприйнятті і розумінні глобалізації домінують політико-ідеологічні чинники. Ідеологічне явище глобалізації найчастіше

сприймається через призму глобалізму. Глобалізм – нова ідеологія країн так званого «золотого мільярда» – відкидає класичний для міжнародного права принцип невтручання у внутрішні справи націй–держав і протиставляє йому принцип «глобального втручання». Ідея створення системи глобального управління, світового уряду, глобальної держави в західних державах набула дуже серйозного звучання, незважаючи на те що її втілення загрожуватиме їх суверенітету, а їхня роль на світовій арені зведеться до ролі місцевих адміністрацій. За таких умов розуміння глобалізації важко гарантувати ідею автономності Університету, а не підпорядкованості університетської освіти глобальному управлінню з його економічною метою.

Підриваючи національну ідентичність і національний суверенітет, ідеологія глобалізму не створює адекватних політичних і суспільних структур, здатних підхопити переваги, які попадають в поле зору національних країн і співтовариств та сконцентрувати їх на ширшому геополітичному просторі. В результаті те, що раніше можна було б розглядати як внутрішні проблеми окремих країн і регіонів, набуває в нинішніх умовах ширшого, всепланетного значення. Але водночас, глобалізм не є одновекторним та однозначним процесом, тому що усюди він наражається на опір різних культур, історій, географій, іншими словами, різних ідентичностей, які вочевидь трансформують характер і спрямованість цього процесу [12,с.17]. Освітня система, як віддзеркалення суспільства та його авангард потрапляє під потяг глобалізму першою. І це питання зараз є найважливішим, бо спроба інтеграції європейського освітнього середовища неминуче загрожуватиме уніфікацією, що майже завжди позначається зниженням рівня освіти. Наріжною проблемою для університетів, що приєдналися до Болонської декларації та інших глобальних процесів стає баланс між уніфікацією освітніх стандартів та збереженням власного обличчя, що було здобуто впродовж вікової історії, а це дуже складне завдання.

Значення університетів зростає як у соціально–економічному житті країн, так і в аксіологічному сенсі. Важливою особливістю сучасності є відчутний поворот населення від освіти вузькоспеціалізованої до освіти університетської, тобто до освіти широкої і фундаментальної, яка дозволяє людині легко адаптуватися до швидко змінних технологій. Саме університети є сьогодні найбільш привабливими центрами вищої професійної освіти. На рубежі століть складається образ регіональних університетів, що забезпечують безперервність, фундаментальність і багаторівневність освіти [13,с.3].

В ідеалі такі університети повинні оптимально поєднувати освіту з природних, точних, гуманітарних і суспільних наук, мати структурні підрозділи довузівської підготовки, унікальні наукові бібліотеки, широкий доступ до світових інформаційних ресурсів, міцні міжнародні зв'язки, необхідну мережу наукових установ, повноцінну аспірантуру і докторантуру, інститути перепідготовки і підвищення кваліфікації викладацьких кадрів.

Список використаних джерел

1. Сватко Ю.І. Освіта у світі людини і глобалізаційні виклики часу (освітня стратегія ЮНЕСКО та національні пріоритети України) / Ю.І. Сватко // Наукові записки НаУКМА. – Т. 47: Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. – К: КМ Академія, 2005.

2. Устюгова Е.Н. Университетское образование и культура / Е.Н. Устюгова // Очерки по философии и культуре : К 60-ти летию Ю. Н. Солонина. – Сер. Мыслители. – Вып. 5. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001.
3. Ідея Університету: Антологія. / Під заг. ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 2002.
4. Мінаков М. Дійсність університету: між науковим універсалізмом та українським трайбалізмом / М. Мінаков // Часопис Дух і Літера: Спец. випуск «Університетська автономія». – К.: Києво-Могілянська акад., 2008. – № 19.
5. Барчкуте О.А. Университетское образование в Литве в контексте трансформации / О. А. Барчкуте, Б. А. Галинене, А. Ю. Марчинскас, А.–В. А. Матулионис // Социол. исслед. – 2007. – № 10.
6. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гіденс. - К.: Альтерпрес, 2004. - 100 с.
7. Калінічева Г. Глобалізаційні виклики часу як детермінанта модернізації них змін у системі вищої освіти України / Г. Калінічева // Трансформація парадигм мислення та концепцій знання під впливом сучасних викликів у загальній, соціальній, практичній і прикладній філософії: Тези міждисциплінарної конф. 29–30 листоп. 2007 р. / Відп. за випуск професор Анатолій Карась. – Львів, 2007.
8. Нечаев В.Я. Параметры глобализации и факторы Болонского процесса / В.Я. Нечаев // Вестник Московского университета. – 2004. – № 4.
9. Чепак В. В. Освітній простір України в контексті глобалізаційних процесів / В.В. Чепак // [Електронний ресурс] http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Staptp/2009_42/files/42_31Chepak.pdf
10. Кремень В. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В. Кремень. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.
11. Скотт П. Академические ценности и организация академической деятельности в эпоху глобализации / Питер Скотт // [Электронный ресурс] Высшее образование в Европе. – Т. XXVIII. – 2003. – № 3. – Режим доступа: <http://logosbook.ru/hee/>
12. Ідея Університету: Антологія. / Під заг. ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 2002.
13. Сокол С.М. Трансформація українського суспільства в контексті глобалізації: соціально-філософський аналіз: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / С.М. Сокол; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2004..
14. Третьяков В.Е. Университетское образование: взгляд в будущее / В.Е. Третьяков // Университетское управление. – 1998. – № 3(6).

Жишко Т.А. Университетское образование в условиях глобализационных вызовах современного мира

Анализируется философия изменений в университетском образовании в период глобализации и информационной революции.

Ключевые слова: образование, человек, наука, культура, университет, глобализация.

Zhyzhko, T.A. University Education under the Conditions of Globalized Challenges of Contemporary World

Philosophy of changes is analyzed in the University education during the globalization period and informative revolution.

Key words: education, person, science, culture, University, globalization.

Феномен «відчуження» в системі освітніх парадигм: історико- філософський аналіз

Проаналізовано причини виникнення та подолання проблеми відчуження у сфері освіти, в якості об'єкту історико-філософського дослідження.

Ключові слова: *освіта, відчуження, освітня парадигма.*

Сучасне українське суспільство знаходиться в процесі економічних, соціальних, культурних перетворень. Колосальні трансформації, які відбулися останнім часом: зміна політичного режиму, довготриваюча економічна криза, руйнування колишнього звичного способу життя, колишньої ідеології, зміна структури суспільства спричинили пошук нових цінностей та орієнтирів в колі суспільного життя. Можна вважати, що все це спровокувало кризу в системі освіти, як одному з важливіших інститутів суспільства.

Звернемо увагу на зв'язок кризи зі змінами, що відбуваються в загальносвітовому масштабі, зумовленими зміною соціальної ролі освіти в сучасному світі, необхідністю формування нового світобачення, яке відповідає вимогам постіндустріального чи інформаційного суспільства. У нових концепціях освіти особистість розглядається як суб'єкт діяльності, акцент робиться на її активності, здібності до самоосвіти. Тепер це не тільки знаюча, й творча людина, яка самовизначилась, самоствердилась, знайшла своє гідне місце в житті, сформувала стійку культуру «самоперегляду», яка базується на внутрішній свободі та відповідальності.

Не зважаючи на всі ці перетворення, що відбуваються та плануються, для більшості пересічних громадян цінність освіти визначається лише формальним отриманням свідоцтва про освіту. Ті знання, які вони отримують, їх особисте самовизначення, самоосвіта залишаються для них сторонніми, що безпосередньо пов'язано з якістю освіти, яка в даному випадку очевидно недостатня. Під час реалізації процесу освіти, як правило, не відбувається засвоєння учбового знання, тобто деякого «олюднення» культури, що пов'язано в значній мірі з пануванням в сучасному світі формальної раціональності, яка сприймає речі з точки зору їх технологічної корисності та практичності, а не в відповідності їх до основних людських цінностей.

Таким чином, за всіма дискусіями навколо освітніх концепцій, про новітні ідеали освіченої людини, про форми та зміст освіти, кризу освіти у світовому масштабі, втрачається особистість конкретного учня, котрий

до багатьох з цих явищ, так само як і до власного навчання перебуває в стані відчуження.

Проблема відчуження на сучасному етапі є предметом аналізу багатьох гуманітарних дисциплін (соціальної філософії, глобалістики, психології, соціології, культурології та ін.).

Представники Франкфуртської школи намагались вирішити проблему відчуження, спираючись, насамперед, на вчення К.Маркса, М.Вебера та З.Фрейда. М.Вебер і ряд інших вчених (К.Манхейм, А.Вебер та ін.) розглядали відчуження переважно в культурологічному ракурсі. З.Фрейд відносив феномен відчуження до психологічної сфери, а шляхи подолання наслідків відчуження вбачав у застосуванні методів психоаналізу.

Головним фактором, що спричиняє соціальне відчуження у сучасному світі теоретики Франкфуртської школи вважали відчуження свідомості. Частина теоретиків акцентує увагу на суб'єктивних виявленнях відчуження (Е.Фромм, Г.Маркузе та ін.). Інші теоретики розглядають відчуження як об'єктивний феномен, піддаючи аналізу соціально-економічні фактори і процеси, притаманні даній соціальній структурі суспільства (М.Хоркхаймер, Ю.Хабермас та ін.). Частина дослідників переносить дослідження в культурологічну та естетичну площину (В.Беньямін, Т.Адорно та ін.).

В українській філософії дослідження феномену відчуження та шляхів його подолання здійснювали такі вчені як В.Г.Табачковський, А.К.Бичко, І.В.Бичко, В.В.Лях, А.Н.Єрмоленко, К.Ю.Райда, В.В.Кізіма, Л.Т.Левчук та багато інших.

У сучасному світі завдяки розвитку процесу, якій М.Вебер назвав формальною раціоналізацією, тобто зростанню «технократичного мислення» і панування позбавлених індивідуальності бюрократичних структур у суспільному житті, а, також у зв'язку з тим, що українська школа, охоплена комплексом проблем, пов'язаних зі станом трансформації суспільства, молодь опиняється в таких умовах, котрі спричиняють її відчуження від процесу освіти. У ряді досліджень лише було позначено наявність цієї проблематики. Завдання полягає у тому, що для означення шляхів подолання цієї проблеми, необхідно проаналізувати причини виникнення та специфіку відчуження, для чого ми звернемося до історичної ретроспекції освітніх парадигм.

На нашу думку, більш рельєфно усвідомити масштаб проблеми відчуження у сфері освіти та шляхи її подолання допоможе рефлексія історичних типів освітніх парадигм. Нагадаємо, у філософії освіти поняття парадигми розглядається як квінтесенція педагогічних поглядів або теорій на певному етапі суспільного розвитку. Історичний підхід дозволяє виявити та прослідкувати певні сутнісні характеристики об'єкта, що вивчається, (в нашому випадку – процесу освіти) в їх виникненні та розвитку.

Здобуте за допомогою історичного бачення знання дозволяє нам, по-перше, виявити, зрозуміти та встановити в істинному значенні історично посталі елементи освіти, втрачені чи суттєво трансформовані на певних етапах його розвитку. Їх врахування забезпечить бачення правильного розуміння внутрішньої, глибинної природи освіти, затьмареною багатьма нашаруваннями існуючих – особливо в сучасній педагогіці, політиці та

соціальному управлінні – часто дуже далеких від істини уявлень про цю вкрай важливу сферу життєдіяльності людини та суспільства.

Слід зазначити, що вже давні філософи переконували, що система освіти та виховання – найбільш значущий фактор суспільного відтворення: від нього залежить якість майбутніх поколінь, їх життєздатність, та ефективність майбутнього розвитку самого суспільства. Освіта формує людину конкретного суспільства, в співвідношенні до його потреб, яка усвідомлює мету його розвитку. При цьому освіта вводить людину до простору суспільно значущих цінностей, формує універсальні моделі поведінки та цінності установки, сприяє засвоєнню значущих загально-людських цінностей.

Філософія освіти позиціонує себе як філософія життя людини, залучення його до культури, можливостей для реалізації своїх сутнісних сил. Філософія являє собою особливу форму знання: в її межах людина здійснює аксіологічну рефлексію над собою, своїм місцем у світі. В якійсь мірі виправдане ствердження: якщо культура є потенційним способом реалізації сутнісних сил людини, то філософія пов'язана з самопізнанням культури.

Звертаючи увагу на джерела освіти, ми повинні констатувати факт дуже давнього походження цієї сфери діяльності. Вже на перших кроках свого розвитку давнє суспільство, виявляючи певну турботу про само-відтворення та самозбереження, здійснює залучення нових поколінь до життя, відокремленого в той час від простого інстинктивного існування тваринного світу.

В прадавньому суспільстві в тісному взаємозв'язку перебувають спосіб життя, традиції та процес їх трансляції до нових поколінь, і це не випадково. Здобутий в тяжкій боротьбі задля виживання досвід складався в стійки норми життя та традицій. Завдячуючи цим нормам, суспільство виживало, акумулюючи цей досвід і формуючи унікальну своєрідність своєї соціальності.

Таким чином, у суспільстві з'явилась необхідність в збереженні, трансляції, відтворенні та формуванні у нових поколінь, в їх способі життя та діяльності, тих культурних компонентів, в котрих дана спільність здобувала та відтворювала свою специфічну і своєрідну самотутність. Необхідною стала і акумуляція цінностей і досвіду виживання, збереження себе як цілого. Соціалізація, як процес формування людини, здобула свою структурно-логічну форму та стала освітою.

Підкреслимо, що вже у ранньому (родовому) суспільстві призначенням освіти стало не тільки виконання суто утилітарної функції навчання предметної діяльності, а, формування людини, тобто члена саме людської групи, яка відрізняється від будь-якої іншої, – від спільності тварин, божеств, стихій: «...як раз людьми їх робить те, що суспільна група не вдовольняється тим, що діє для того, щоб жити» [2].

Можна стверджувати, що в умовах раннього суспільства, в межах традиційної парадигми, розвивалася сутність освіти як механізму та способу соціального відтворення та наслідування. Саме цю парадигму відрізняє формування людини як мети освіти. Історичний погляд на освіту робить зрозумілим і те, коли і для кого здійснювались ти чи інші рівні освіти. Існування та реалізація в більш широкому спектрі завдань освіти, завдяки чому виникали особистості, було можливо виключно для еліти.

На зміну традиційній парадигмі освіти, яка ефективно проіснувала декілька тисячоліть, прийшла друга парадигма – релігійна. Вона змінила першу на формально–інституційному рівні, але релігійна парадигма не ліквідувала попередню форму, а тільки відсунула її глибше, в такі життєдіяльні пласти суспільства, котрі не завжди охоплюються формалізованими соціальними інститутами, між тим, являють собою потужні матеріальні та духовні сили.

Дуже важливо розуміти, що в сучасності процеси традиційної освіти є значимою реальністю суспільного життя, поряд з ними в сучасному житті також співіснують та діють фактори і релігійної парадигми. Релігійна парадигма продовжила справу традиційної соціалізації, встановивши проблему сутності людини в центр теоретичних та практичних зусиль. Їх метою було виявлення та встановлення тих параметрів, які відрізняють людину від тварини (крізь відокремлення сакрального та профанного, матеріального та трансцендентного) та наближують її до божественного. Суть у тому, що на певному етапі суспільного розвитку вона відкривали нові смисли та техніку (у специфічній для себе формі), як зробити існування людини гідним, підпорядкованим вищим цінностям.

В умовах відмирання традиційного суспільства релігія використовувала об'єктивні тенденції соціальної еволюції. По–перше, вона зберегла спадковий зв'язок з соціалізуючим механізмом традиційного суспільства, по–друге, в умовах руйнування – зуміла залучити більш потужний ресурс діяльності. Це забезпечило їй потенціал впевненості та ефективності.

Релігійна освіта, з часом, була зміщена з історичної арени світської освітою. Цей історичний конфлікт зараз знівельовано завдяки співіснуванню цих типів в одному соціально–освітньому просторі. Сучасна освіта, справді має ознаки світської освіти, проте її характеристики суттєво відрізняються від тих, якими володіла світська освіта епохи Нового часу, коли відбулося її ствердження в суспільстві, замість релігійного. Відродження, разом з новим гуманістичним антропоцентризмом, позначилося народження нової реальності – епохи машин, науки, панування промисловості.

Гіперактивна природа капіталізму, розширення масштабу виробництва – перехід його до машинного, а потім до індустріального типу, дуже гостро поставили перед соціалізацією проблему формування не тільки культури думки, а й культури дії. Під кожную з цих культур була сформована своя модель освіти, разом з тим в кожній з них була закладена потенціальна загроза підміни цілі, соціальної сутності та призначення освіти. Це пов'язано, перш за все, з тим, що світоглядом Нового часу постає метафізика. В її ракурсі суспільство спочатку сприймається сукупністю індивідів, а потім це сприйняття редуціюється до сутності індивідуума. Відповідно, цілі та завдання суспільства відтісняються та замінюються на проблеми людини. Функціональний акцент освіти при цьому зміщується від завдань збереження суспільства до завдань розвитку індивіда. Цілісність людини, в свою чергу, опиняється під загрозою бути заміщеною частковою функцією його діяльності, частковим аспектом його природи.

Людина як ціль освіти може втратити свою цілісність, в залежності від того, яка культура буде визначати його виявлення як людини. Що і відбулося в історичній реальності: «...суспільство вже не визнає за всіма.

Людську цінність, людську гідність. Певна частина суспільства стала для нас людським матеріалом, речами» [4,с.244].

Розвиток науки, точніше природознавства, обумовило появу такої норми та ідеалу знання, як його об'єктивність, орієнтованих на максимальне видучення з нього суб'єктивних моментів, а з ними і людини. Поступово відбувається масштабна дегуманізація всієї культури: «У сучасній системі викладання, в сучасних учнях гуманізм відтиснута у самий темний кут» [4,с.244]. Простір знання, набувши форми печатного видання, потенційно стає відчуженою від людини культурою. Потенціально, але не актуалізовану в діяльності культуру іноді вважають «мертвою», в останній час її все більш відносять до інформації.

Можливо, це є первопричиною того, що освіта підміняється пізнанням, при цьому не стільки нового та недослідженого (що є завданням науки), скільки пізнанням того, що вже напрацьовано людством. В певному сенсі це теж можна вважати засвоєнням досвіду чи традиції, але в тому, що засвоюється акценти змістилися з людини та суспільства на внелюдську, переважно природну, реальність. Привласнювання культури при цьому втрачало мету привласнення людиною своєї людської сутності, її замінила мета привласнення природних процесів та речей.

Ідеал діяльної людини, яка має право на самовизначення, ставка на його розум в умовах розвитку промислового виробництва, активного розповсюдження та впровадження до життя, стали підваленою для посилення (з часом – абсолютизації) значення раціональності в структурі свідомості. Раціоналізація, продовжуючи традицію релігійної освіти, надала «божественності» людини нову інтерпретацію, обожевствивши розум людини.

Тепер розум являє для мислителів сутність людини. Культура універсальної інтелектуальної діяльності, маючи в своїй основі закони логіки та формально–логічні заходи мислення, має принципову настанову на сутнісну схематизацію об'єкта засвоєння, абстрагування від конкретно–соціальної специфіки його існування. Таким чином, метою освіти, за абсолютизації значення такої культури, стає інтелект, інакше кажучи, не сама людина, а її мозок та виключно здібності його функціонування за правилами логіки.

Отже, розвиток промисловості, залежність суспільного успіху від ефективно–побудованої діяльності поставили науку в ряд найбільш важливих факторів життя людини та суспільства. Науковість, подовжуючи раціоналістичну традицію, разом з настановою на всезагальність та універсалізацію, породжує ідеал освіченості – наукову картину світу. Ця модель панує в освітній практиці більшості країн – в Україні також – вже багато років.

М.Вебер вважає, що більш посилена інтелектуалізація та раціоналізація не означає того, що відбувається зростання знань відносно життєвих умов, в котрих доводиться існувати. Він же зауважив, що всі природничі науки надають нам відповідь на питання, що ми повинні робити, якщо бажаємо технічно оволодіти життям. Але чи бажаємо ми цього, чи повинні ми це робити, чи має це будь–який сенс – ці питання залишаються відкритими. Єдиний суб'єкт, зацікавлений в такій освіті, – це «бюрократія, якій потрібен диплом, який буде слугувати вхідним квитком до світу кар'єри» [1,с.143].

Для більшості сучасних країн характерно те, що центр ваги в освіті в останні десятиріччя змістився в бік вивчення прикладних наук, підготовки великої кількості практичних (досить вузької спеціалізації), а не наукових працівників. А.Швейцер звертає увагу на домінуючу в останні час загальну тенденцію світового масштабу: панування в освіті принципу вузької спеціалізації, за умов якої знаходить свого застосування лише частина здібностей людини, все це справляє негативний вплив на неї. Творчий та художній потенціал в ній поступово вмирає [3,с.240].

Сучасна криза продемонструвала, що інформаційна модель, закладена у підвалинах сучасної освіти, виявилася лише вузько–прагматичним аспектом, який не вичерпує соціальних завдань, що стоять перед освітою. Деякі сучасні соціальні теорії, концепції антикризової та розвиваючої освіти, виходять з того, що ключем до визначення перспектив є людина, індивід, та його здібності до соціалізації.

Досить вузьке тлумачення сутності та можливостей освіти стало причиною того, при цьому випускається з уваги, те, що в процесі освіти людина вдовольняє як матеріальні потреби, що реалізуються в здобутті престижу, умов та способу життя, так і нематеріальні. Що психологічний аспект освітнього (не обов'язково навчального) процесу теж має свою значимість та сприяє розвитку інтересу до нього. За допомогою освіти індивід здобуває певний символічний капітал, який сприяє закріпленню його позицій в самовизначенні та життєдіяльності, а також проживає психологічно оформлені ситуації, що емоційно сповнює його життя позитивними чи негативними тонами. Психологічно індивід може отримати світорозуміння та здобуття сенсу життєдіяльності, а на їх основі, в свою чергу, формуються його самодисципліна, вибір норм, встановлення пріоритетів, цінностей, мотивацій, тобто духовна свобода.

Саме здатність людини не просто існувати, а приймати рішення, яким буде його існування та ким він стане у наступний момент, по Франклу, відрізняє людину від тварини. «Ніякий інстинкт не говорить йому, що він змушений робити, ніяка традиція не підказує йому, що він повинен робити, невдовзі він вже не розуміє що йому робити»[5,с.121]. Розвинена здібність до цього вибору, також відрізняє людину освічену від людини неосвіченої. Сучасна школа, як відомо, такими питаннями не займається.

Сучасний рубіж XX–XXI століть, символом якого, на думку К.Ясперса, стала техніка, яка «перетворила все існування в діяльність деякого технічного механізму...». Відбувся повний відрив людини від його ґрунту: «він стає мешканцем землі без Батьківщини, втрачає послідовність традицій» [6,с.121].

Можна вважати, що в XX ст. проявила себе тенденція відчуження освіти від людини та загально фундаментальних людських цінностей. Бурхливий науково–технічний прогрес сприяв формуванню в суспільстві гіпертрофованої уяви про абсолютний пріоритет технологічних та технічних досягнень над гуманітарними знаннями, багатства світу речей перед духовним змістом. У кінцевому підсумку людина реалізує саму себе перш за все у світі речей. Відбувається відмова від буття на користь володіння будь чим. Володіти чи бути – ця альтернатива Е.Фромма вирішується на користь «володіти». Основу суспільства все більш визначають цінності установки багатоповерхового будинку за схемою Г.Маркузе:

люди, які живуть поверхом нижче, бачать свої майбутні цілі крізь спосіб життя людей, які знаходяться поверхом вище.

Духовний шар життя нівелується, а цілі, які несе в собі духовність, підмінюються системою прагматичних завдань. У різних соціальних сферах на перший план виходять критерії доцільності та ефективності. Сама освіта розглядається в якості способу здобуття знань, навичок, вмінь, необхідних для засвоєння технологій та техніки, для виконання вузькопрофесійних функцій. Таким чином, сучасну сферу освіти можна вважати «лакмусовим папірцем», індикатором загального стану культури. Це пов'язано головним чином з взаємозв'язком освіти та культури. Громадянин світу починається як мінімум з громадянина своєї Вітчизни. Коли ця громадськість сформована не тільки раціонально, а й емоційно, коли освіті вдається включити всі механізми соціалізації індивіда так, що в суспільстві вона забезпечує його комфортом, а весь простір його дій та помислів дає йому любов та радість життя, – тоді вона подолає любі труднощі. Тільки тоді освіта виконує свою місію – народити освічену людину.

Таким чином, можна стверджувати, що загальносвітова тенденція дегуманізації культури, а в Україні це кризове становище посилюється пошуком власної культурної самовизначеності, логічно викликала радикальну зміну модусу взаємовідношення людини та освіти. Стрижень цих радикальних змін втілюється у феномені відчуження людини від самої освіти, що потенційно викликає деформацію її сутнісного змісту. Освіта втрачає ефективність свого функціонування, припиняючи відтворення людини у її цілісності.

Річ у тому, що проблема, як перервати діючий зараз потужний психологічний механізм відчуження індивіда від гуманітарних цінностей освіти поки що не має свого рішення в наших закладах освіти. А тому, ми змушені констатувати відрив освіти від сфери інтересів самого індивіда, і це має відношення як до процесу освіти, так і до її результатів. Зазначимо, що історичне коріння проблеми походить від явища раціоналізації та розвитку бюрократичних систем в сучасному світі. Історично–ретроспективний аналіз проблеми відчуження в системі освіти дозволив нам усвідомити причини її виникнення, завдяки чому перспектива подолання цієї проблеми може стати досить ефективною та результативною.

Головним положенням у вирішенні даної проблеми в Україні може стати вивчення індивідуально–психологічних аспектів у побудові освітньої діяльності та пошук шляхів впровадження психологічно–комфортних методик, що в значній мірі сприяло подоланню кризи та залучення індивіда до освітніх цінностей. Принциповими пріоритетами у формуванні подальшої освітньої стратегії, на нашу думку, повинні стати: стимулювання особистості зацікавленості учнів в навчанні завдяки участі їх в соціальних практиках, наявність ігрового елементу, посилення емоційного впливу, акцент на взаємовідношення, повернення до етично–духовного виховання, залучення до практичної діяльності, усвідомлення необхідності безперервної освіти в якості самовдосконалення.

Список використаних джерел

1. Вебер М. Наука как призвание и профессия. //Самосознание европейской культуры XX века. – М.: Издательство политической литературы, 1991. – 143 с.

2. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. // Хрестоматия по истории психологи. – М.: Педагогика, 1982.
3. Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. – М.: Прометей, 1993. – 240 с.
4. Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. – М.: Прометей, 1993. – 244 с.
5. Франкл В. Человек в поисках смысла.// Хрестоматия по истории психологии. – М.: Педагогика, 1982. – 121 с.
6. Ясперс К. Современная техника //Ясперс К. Истоки истории и ее цель // Новая технократическая волна на Западе.– М.: Прогресс, 1986. – 121 с.

Фоминых Н.В. Феномен отчуждения в системе образовательных парадигм: историко–философский анализ

Анализируются причины возникновения и решение проблемы отчуждения в сфере образования, в качестве историко–философского исследования.

Ключевые слова: образование, отчуждение, образовательная парадигма.

Phominyh, N.V. The phenomenon of estrangement in the system of educational paradigms: historical and philosophical analysis

The article deals with the reasons of origin and consequence of the problem of estrangement in an educational sphere, as a theoretical and historical research.

Key words: the educational, estrangement, educational paradigm.

Організаційно-педагогічні проблеми створення та розвитку спеціальних шкіл-інтернатів

Аналізується організаційні та ін. питання формування та розвитку інтернатної освіти як у історичному ракурсі, так і в період сьогодення.

Ключові слова: освіта, людина, діти з особливими потребами, інтернатна освіта, виховання, культура.

Докорінна перебудова системи освіти, розпочата у 1917 році, зміна ставлення держави до дітей зумовили якісні перетворення у навчанні та вихованні дітей з вадами у фізичному і розумовому розвитку. У 1919–1920 роках вийшло ряд постанов уряду України, інструктивних документів Наркомосу з питань розвитку народної освіти, в яких розроблялися нові підходи до організації допомоги дітям з психофізичними вадами.

Основними положеннями в розробці організаційних засад навчання і виховання аномальних дітей були «Положення про єдину трудову школу в Українській СРР» (1919 р.) та «Декларації про соціальне виховання дітей» (1920 р.). Цими документами передбачалося розгортання мережі закладів для дефективних дітей [1]. Турбота про таких дітей була покладена на державу, спеціальні дитячі будинки.

Питання боротьби з дитячою дефективністю, удосконалення державної допомоги дітям були предметом обговорення на першій і другій Всеукраїнських нарадах з питань народної освіти (березень, серпень 1920 р.).

Основну увагу привертати до себе організаційні та принципово важливі питання обслуговування аномальних дітей: система закладів для цієї категорії дітей, їх завдання, навчально-виховний процес, матеріальне забезпечення. Були визначені основні напрямки роботи, пов'язані з дитячою дефективністю:

- 1) реєстрація, обстеження, розподіл за типами закладів;
- 2) лікування та охорона психічного життя дефективних дітей;
- 3) виховання та навчання;
- 4) організація нагляду та патронажу за подальшим розвитком у період зрілості.

Для вирішення поставлених завдань, перш за все, необхідно було затвердити і розширити мережу спеціальних закладів для аномальних дітей, створити матеріальну базу, організувати підготовку кваліфікованого медико-педагогічного персоналу.

На початок 20-х років кількість дефективних дітей шкільного віку в Україні досягла 70 тисяч. Кількість закладів для цієї категорії учнів була

недостатньою, до того ж в умовах післявоєнної розрухи, голоду, зростання дитячої безпритульності вони переживали глибоку матеріальну нестачу.

Крім того, слід відзначити, що в цей же час спостерігалось нечітке розуміння сутності дитячої дефективності, її природи, класифікації, використовувались недосконалі методи діагностики.

Спеціальні заклади комплектувалися учнями, які не відповідали їхньому профілю.

До 1922 року не було видано жодного державного документа, який би офіційно регламентував роботу всіх типів закладів для дітей з вадами у розвитку. Тому «Тимчасове положення про заклади для дефективних дітей, правопорушників та дефективного дитинства», що вийшло у вересні 1922 року, відіграло вирішальну роль у становленні системи спеціальних закладів для дітей з вадами у фізичному та розумовому розвитку в Україні.

З метою нормалізації роботи спеціальних дитячих будинків у 1922 році було створено Інспектуру закладів дефективного дитинства при Головоцвяху України та відповідні секції у відділах освіти Катеринослава, Києва, Одеси і Харкова.

На етапі становлення спеціальних закладів секціями та Інспектурою, які очолювали Соколянський І.О., Володимирський А.В., Котельников М.М., Левінсон І.Н., Тарасевич Н.Н., проводилась значна організаційна робота, зокрема, реорганізовано заклади відповідно до передбачених типів, відкрито лікарсько-педологічні кабінети, проведено облік працівників і визначено ступінь їхньої кваліфікації. З цією метою у квітні 1923 року вийшла постанова колегії Головоцвяху України «Про перекваліфікацію педагогів дефдитзакладів». Було встановлено категорії кваліфікації працівників для відбору відповідного педагогічного, медичного і технічного персоналу в спеціальні заклади. Підвищення кваліфікації педагогів-дефектологів проводили лікувально-педагогічні кабінети.

На нарадах з питань народної освіти, на з'їздах інспектури соціального виховання були прийняті конкретні заходи, спрямовані на розвиток мережі спеціальних закладів.

Якщо на 1 січня 1923 року в Україні налічувалось 80 закладів для дітей з фізичними та психічними вадами, де навчалось 11382 особи, то на 1 січня 1926 року таких закладів було 137 з контингентом 20712 учнів [2, с.8].

Розвиток мережі закладів для дітей з вадами у психофізичному розвитку викликав необхідність розробки основних положень організації спеціальних закладів різних типів. У грудні 1926 року вийшли постанови «Про організацію навчання дефективних дітей» і «Положення про допоміжну школу», які регламентували діяльність спеціальних закладів. Ці документи накресливали завдання і основні принципи побудови навчально-виховної роботи в спеціальних школах.

У 1927 році значною мірою були вирішені організаційні і матеріальні проблеми, пов'язані зі створенням мережі спеціальних шкіл, визначено форми державного управління. Заклади для дітей з вадами у фізичному та розумовому розвитку були включені до державної системи народної освіти і підпорядковані Наркомосу УРСР. Покращилося виявлення й облік дітей з вадами у розвитку, проводилась значна робота над створенням навчально-матеріальної бази спеціальних будинків та шкіл, збільшилась підготовка педагогічних кадрів для роботи з цією категорією дітей [3].

Наказом Наркомосу України за №749 від 9 липня 1935 року органам народної освіти на місцях було рекомендовано охопити навчанням у спеціальних школах всіх дітей з вадами фізичного та розумового розвитку [4].

Протягом 5 років проводилась значна робота органами державного управління освітою щодо відкриття спеціальних шкіл та залучення до них дітей з вадами фізичного чи розумового розвитку. Так, у 1940/41 навчальному році в Україні було 179 спеціальних шкіл з контингентом 27043 учні [1].

Разом з тим, за цей період, з допоміжних шкіл до масових було переведено 6886 учнів, які були виявлені внаслідок виконання постанови ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 року «Про педологічні перекидання в системі наркомосів» [1].

Після визволення України від фашистських окупантів розпочалося відновлення системи народної освіти. Водночас на базі відкритих загальноосвітніх шкіл, дитячих будинків розгорталася мережа спеціальних шкіл–інтернатів для дітей із вадами у психофізичному розвитку.

У липні–серпні 1944 року уряд України прийняв постанови «Про поновлення роботи спеціальних шкіл» і «Про здійснення загального обов'язкового навчання глухонімих, сліпих і розумово відсталих дітей». Для виконання цих постанов Народний Комісаріат освіти УРСР підготував ряд наказів та розпоряджень про відновлення та розгортання мережі спеціальних шкіл, комплектування їх учнями та педагогічними працівниками.

До 1 січня 1945 року в Україні розпочали роботу 60 спеціальних шкіл–інтернатів з контингентом 3361 учень. З них 38 – для глухих (2372 учні), 7 – для сліпих (333 учні) та 15 – для розумово відсталих дітей (656 учнів) [5].

Однак протягом 1946–1949 рр. створення цих закладів дещо уповільнилося. Відкрито було лише 18 спеціальних шкіл.

Ці проблеми стали предметом обговорення на колегії Міністерства освіти України в січні 1950 року. Її рішенням та наказом міністра освіти № 91 від 22 лютого 1950 року було встановлено такі типи спеціальних шкіл: школи–інтернати для глухонімих дітей, для глухонімих переростків, для пізньоглухих дітей, для туговухих дітей, для дітей з розладом мови, для сліпих дітей, для сліпих переростків, для слабозорих дітей, допоміжні школи–інтернати для розумово відсталих дітей, для розумово відсталих переростків.

У 1950/51 навчальному році було відкрито 43 школи–інтернати з контингентом 3690 учнів [5].

Така мережа спеціальних шкіл не забезпечувала повного охоплення навчанням усіх дітей з вадами розвитку. Були додатково розроблені заходи щодо залучення всіх дітей шкільного віку з розладами слуху, зору, мови і розумового розвитку до навчання в спеціальних школах–інтернатах. На початок 1953/54 навчального року в Україні існувало вже 144 спецшколи–інтернати з контингентом 17 тисяч учнів [5].

Незважаючи на величезну роботу з реорганізації загальноосвітніх шкіл–інтернатів у 1956 році, органи управління освітою звернули увагу на серйозні недоліки у роботі існуючих спеціальних шкіл–інтернатів. У 1957 році в Україні не було охоплено навчанням 511 сліпих, 1568 глухих, 4777 розумово відсталих дітей.

Щоб покращити таке становище, Міністерство освіти розробило заходи щодо поліпшення роботи цих закладів. Відповідно до наказу № 494 від 14 грудня 1957 року планувалося додатково відкрити ще 15 спеціальних шкіл–інтернатів, забезпечити їх програмами, підручниками, методич-

ною літературою, укомплектувати медичними працівниками, створити навчально–виробничі майстерні та підсобні господарства для них [6].

Усі ці заходи були завершені до кінця 1957/58 навчального року.

У 1958 році також почали свою діяльність 17 допоміжних шкіл–інтернатів для розумово відсталих дітей, 3 – для слабозорих та 1 – для туговухих дітей з контингентом 2100 вихованців.

У 1960/61 навчальному році за рахунок будівництва нових приміщень та реорганізації дитячих будинків у спеціальні школи–інтернати стало можливим охопити навчанням понад 3,5 тисячі дітей з вадами розвитку.

Така мережа спецшкіл ще не забезпечувала охоплення навчанням усіх аномальних дітей. За статистичними даними, не було охоплено навчанням 11467 аномальних дітей, зокрема у Вінницькій області – 982, Житомирській – 567, Львівській – 678, Станіславській – 626, Хмельницькій – 500, Одеській – 621, Сталінській – 534 [7, с.23].

Протягом 1962 року в республіці розширювалась мережа спеціальних шкіл–інтернатів, що дало змогу додатково охопити навчанням понад 6 тисяч дітей з психофізичними вадами проти 1,5 тисячі чоловік, передбачених постановою уряду. Вагому роботу з розгортання мережі спеціальних шкіл було проведено в Київській, Хмельницькій, Кіровоградській, Вінницькій та Чернігівській областях.

Поліпшувалась матеріальна база спеціальних шкіл–інтернатів за рахунок добудови наявних приміщень та використання під ці школи приміщень загальноосвітніх шкіл–інтернатів. Так, у Київській області для спеціальних шкіл передані приміщення Бишівської та Новошепелицької шкіл–інтернатів, у Запорізькій – Перемозької, у Житомирській – Житомирської школи–інтернату № 2, у Івано–Франківській – Перегінської [8].

До початку 1962/63 навчального року було затверджено Положення про спеціальні школи–інтернати, переглянуто чинні програми, підручники і подано до видання нові, проведено вивчення стану професійно–трудової підготовки та працевлаштування випускників цих шкіл.

Також проводилась певна робота щодо підвищення кваліфікації педагогічних працівників спеціальних шкіл–інтернатів. Так, у 1962 році на республіканських курсах перепідготовлено 600 спеціалістів (учителів I–IV класів, логопедів та завучів). З метою забезпечення спеціальних шкіл фахівцями збільшено прийом до Київського педінституту на дефектологічний факультет (стаціонарний відділ) у 2 рази, заочний – у 3 рази [8].

Проте у роботі спеціальних шкіл–інтернатів мали місце й істотні недоліки, оскільки не всі діти шкільного віку були охоплені навчанням. Траплялися непоодинокі випадки, коли у допоміжні школи направлялися діти із значною розумовою відсталістю (імбецили).

Чимало шкіл вважалися малокомплектними – всього на 70–80 учнів, а розташовано їх було здебільшого у пристосованих приміщеннях.

На посадах учителів і вихователів спеціальних шкіл–інтернатів працювали переважно викладачі загальноосвітніх шкіл без відповідної дефектологічної освіти. Більшість директорів також не мали відповідної освіти.

Профілі професійно–трудового навчання, запроваджені у спеціальних школах, часто не відповідали фактичній потребі у кваліфікованих кадрах робітників.

У липні 1963 року Міністерство освіти України затвердило організаційні заходи щодо розвитку мережі шкіл–інтернатів усіх типів на період 1963–1970 рр., якими передбачалося збільшення будівництва (переважно

у сільській місцевості) спеціальних шкіл–інтернатів для дітей з вадами фізичного й розумового розвитку.

На той час навчанням не було охоплено 20 тисяч дітей шкільного віку (хворих дітей – 5687, сліпих – 437, глухонімих – 1039, розумово відсталих – 8972 та 3902 дітей – з невідомих причин).

На початок 1964/65 навчального року у 269 школах–інтернатах для дітей з психофізичними вадами навчалось 41,7 тисячі учнів, у дитячих будинках перебувало 18 тисяч дітей.

По школах–інтернатах для дітей з вадами у фізичному та розумовому розвитку план набору у Луганській області недовиконали на 280 дітей, тоді як 400 дітей не було охоплено спеціальним навчанням. Такий же стан справ склався на той час і в Донецькій, Сумській, Херсонській областях [9,с.12].

Протягом 1964/65 навчального року Міністерство народної освіти України неодноразово проводило перевірки стану навчально–виховної та професійно–трудової підготовки в спеціальних школах–інтернатах.

Так, у лютому 1965 року перевірялись школи–інтернати Волинської та Львівської областей. У той час на Волині працювало 6 спеціальних шкіл–інтернатів з загальною кількістю учнів 645 осіб, у Львівській – 17, якими було охоплено 2662 дітей. У цій області повністю виконувався народногосподарський план по охопленню навчанням аномальних дітей. У Волинській області план був недовиконаний на 80 чоловік.

Навчально–матеріальна база спеціальних шкіл–інтернатів була незадовільною. Всі школи працювали у непристосованих приміщеннях, які не відповідали санітарно–гігієнічним вимогам. Школи вкрай недостатньо забезпечувались підручниками, навчально–наочними посібниками.

Обласні відділи народної освіти не приділяли належної уваги добору, розподілу та підвищенню кваліфікації керівних і педагогічних кадрів, недостатньо вживали заходів щодо охоплення вчителів і вихователів заочною освітою на дефектологічних факультетах. У Волинській області із загальної кількості 119 педагогічних працівників спецшкіл лише 4 мали вищу дефектологічну освіту, 10 чоловік – загальну середню і незакінчену середню освіту. У Львівській області із 496 вчителів і вихователів лише 24 мали вищу дефектологічну освіту, 70 осіб – загальну середню і незакінчену середню освіту. Навчалися заочно на дефектологічному факультеті у Волинській області лише 5 осіб, у Львівській – 28 працівників [10,с.2].

У березні 1965 року перевірялися спеціальні школи–інтернати Дніпропетровської області. У довідці за результатами перевірки відзначалося те, що протягом останнього року створено 3 допоміжні школи–інтернати. Це дало змогу додатково охопити навчанням 370 учнів. Зміцнилась матеріально–технічна база існуючих шкіл (Софіївська, Саксаганська та Котовська допоміжні школи–інтернати).

Було вжито ряд заходів щодо поліпшення змісту навчання і виховання дітей з вадами розумового та фізичного розвитку, здійснення трудової підготовки учнів. Педагогічні колективи спеціальних шкіл проводили відповідну роботу з вивчення індивідуальних особливостей дітей з психофізичними вадами.

Незважаючи на значні зрушення у роботі спеціальних шкіл–інтернатів області, мали місце й серйозні недоліки. Так, народногосподарський план щодо охоплення навчанням аномальних дітей недовиконувався, внаслідок чого 142 дитини шкільного віку, які мали психофізичні вади, були не влаштовані до шкіл–інтернатів. Допускалися суттєві недоліки в роботі

обласної психолого–медико–педагогічної комісії, мали місце випадки неправильного комплектування спецшкіл учнями (Дніпродзержинські допоміжні школи № 1 і № 2).

Навчально–матеріальна база Дніпропетровської школи для туговухих, Дніпропетровської № 1, Дніпродзержинських № 1 і № 2, Нікопольської, Чкаловської, Магдалинівської спеціальних шкіл–інтернатів визна–на незадовільною. У Нікопольській і Чкалівській спецшколах украї–незадовільною була база для професійно–трудового навчання, а в Дніпродзержинських № 1 і № 2 – майстерні були розташовані у під–вальних приміщеннях, обладнаних примітивно. Ці школи недостатньо забезпечувалися підручниками, вони не мали логопедичних кабінетів.

З 413 педагогічних працівників спецшкіл області вищу дефектоло–гічну освіту мали лише 46 чоловік, а 75 осіб – загальну і незакінчену загальну середню освіту. Жоден директор спецшкіл–інтернатів не мав вищої дефектологічної освіти, а в Дніпродзержинській № 1 ні директор, ні заступник з навчально–виховної роботи не мали навіть педагогічної вищої освіти [11,с.15,17].

Внутрішкільний контроль і керівництво за роботою вчителів і вихо–вателів у частини шкіл здійснювався незадовільно.

Зважаючи на такий стан справ у спецшколах області Міністерство осві–ти України видало наказ № 55 від 1 квітня 1965 року, яким зобов'язувало обласний відділ народної освіти:

- до початку 1965/66 навчального року охопити навчанням у спеці–альних школах–інтернатах усіх дітей з психофізичними вадами;
- протягом 1965 року докорінно поліпшити навчально–матеріаль–ну базу існуючих шкіл–інтернатів; організувати столярні майстерні в Нікопольській, Чкаловській, Дніпродзержинських № 1 і № 2 допоміжних школах та обладнати їх устаткуванням і забезпечити сировиною;
- забезпечити спеціальні школи–інтернати підручниками» [11,с.15,17].

Підбиваючи підсумки 1964/65 навчального року, Міністерство осві–ти України проаналізувало стан навчально–виховної роботи та про–фесійно–трудової підготовки учнів у допоміжних школах–інтернатах. Відзначалося, що за останній час у республіці поліпшилась організація навчання, виховання і професійно–трудова підготовка розумово відста–лих учнів. Проводилась певна робота з виявлення і охоплення навчанням дітей з вадами у розумовому розвитку та зміцнення матеріальної бази шкіл–інтернатів для них. Чимало допоміжних шкіл республіки дося–гли помітних успіхів у навчально–виховній, корекційно–лікувальній роботі та професійно–трудовій підготовці. Це насамперед Київська № 1, Чернівецька, Хотинська, Львівська № 103, Одеська № 88 та інші школи–інтернати. В частині шкіл було розширено профілі професійно–трудової підготовки учнів та налагоджена справа трудовлаштування їх після закінчення навчання. Поліпшувалась методична допомога школам, збільшувалась кількість педагогічних працівників, які здобували вищу дефектологічну освіту.

Поряд з цим було виявлено й ряд серйозних недоліків. У багатьох областях мережа допоміжних шкіл розвивалася недостатньо, а отже, не охоплювала навчанням усіх дітей–олігофренів. Так, у Вінницькій області не було охоплено спеціальним навчанням 829, Львівській – 695, Чернігівській – 371, Луганській – 425, Черкаській – 370 дітей. Неповністю були охоплені школою розумово відсталі діти й у Волинській, Полтавській,

Дніпропетровській, Миколаївській, Хмельницькій та Сумській областях [12].

Допускалися грубі порушення у комплектуванні допоміжних шкіл. Внаслідок помилок у роботі обласних психолого–медико–педагогічних комісій у ці школи нерідко потрапляли діти, які не підлягали навчанню в них (глибоко розумово відсталі, з тимчасовою затримкою розвитку, педагогічно занедбані, нервовохворі тощо). У Бережанській допоміжній школі Тернопільської області було виявлено 7 дітей–імбецилів і 36 – з тимчасовою затримкою розвитку. Подібні факти мали місце у Вінницькій, Львівській, Херсонській областях [12].

На той час допоміжні школи були незадовільно забезпечені керівними і педагогічними кадрами з спеціальною дефектологічною освітою або з достатнім досвідом роботи з аномальними дітьми. Понад 290 директорів та їх заступників з навчально–виховної роботи не мали відповідної освіти, близько 60 чоловік не мали вищої педагогічної освіти, з них 8 осіб мали тільки середню освіту. В той самий час заочним навчанням було охоплено лише 20 чоловік. Тільки 15 % учителів мали дефектологічну, а 149 вчителів – навіть загальну середню і неповну середню освіту. В деяких допоміжних школах–інтернатах не було жодного педагога–дефектолога [12].

Враховуючи такий стан справ у допоміжних школах–інтернатах України, Міністерство освіти розробило заходи щодо поліпшення роботи цих шкіл. Ними передбачалося і виявлення всіх дітей шкільного віку, які потребували навчання у допоміжних школах; розширення мережі цих шкіл; зміцнення навчально–матеріальної бази; забезпечення кадрами та навчання педагогічних працівників шкіл–інтернатів для дітей з вадами розумового розвитку.

У вересні 1965 року відбулося засідання колегії Міністерства освіти України, на якому було розглянуто питання «Про поліпшення роботи спеціальних шкіл–інтернатів для сліпих і слабозорих дітей Української РСР».

Була прийнята постанова колегії, якою затверджено подані управлінням інтернатних установ заходи щодо поліпшення навчально–виховної та професійно–трудової підготовки учнів у спеціальних школах–інтернатах для сліпих та слабозорих дітей. Завідувачів обласних, Київських міських відділів народної освіти було зобов'язано розробити план заходів для поліпшення роботи спеціальних шкіл–інтернатів, якими передбачити:

- а) виявлення всіх сліпих та слабозорих дітей;
- б) поширення мережі шкіл і класів для цих дітей;
- в) зміцнення навчально–матеріальної бази у згаданих школах;
- г) будівництво нових приміщень для шкіл за наявними типовими проектами;
- д) посилення керівництва і контролю за навчально–виховною роботою;

е) перегляд в кожній школі профілів професійно–трудового навчання з урахуванням наступного трудовлаштування випускників» [13, с.7].

Водночас було доручено Республіканському навчально–методичному кабінетові поліпшити роботу щодо вивчення, узагальнення і впровадження у практику передового педагогічного досвіду шкіл–інтернатів; науково–дослідному інституту педагогіки – розширити науково–дослідну роботу у галузі тифлопедагогіки, звернувши особливу увагу на розробку наукових основ організації навчальної і корекційної роботи у спеціальних школах–інтернатах, дальшої диференціації навчання сліпих та слабо-

зорих дітей. Також поставлено завдання опрацювати і подати на розгляд міністерства до 1 грудня 1965 року пропозиції про створення підготовчих класів для сліпих дітей і організацію професійно–трудової підготовки для цієї категорії учнів. Київському державному педагогічному інституту ім. О.М.Горького доручалося вивчити питання про організацію підготовки студентів за спеціальністю «Тифлопедагогіка» і подати пропозиції Міністерству освіти до 1 січня 1966 року.

До кінця року кількість спеціальних шкіл–інтернатів поповнилася 12 закладами за рахунок перепрофілювання існуючих шкіл–інтернатів загального типу та будівництва нових приміщень.

За підсумками 1965 року у 281 спеціальній школі–інтернаті для дітей з вадами у фізичному та розумовому розвитку навчалось 44,4 тисячі учнів. Не охопленими спеціальним навчанням лишалося понад 3 тисячі дітей. Найбільше їх було в Одеській області – 196, Донецькій – 166, Житомирській – 144, Луганській – 132 дітей [14,с.7].

Щоб розширити та вдосконалити мережу інтернатних закладів України, Міністерство освіти УРСР розробило основні заходи і затвердило їх на засіданні колегії 29 квітня 1966 року. Цими заходами передбачалося:

«1) вивчити контингенти загальноосвітніх шкіл–інтернатів з тим, щоб охопити навчанням у IX–X класах тих дітей, які потребують допомоги держави в одержанні середньої освіти;

2) вивчити і удосконалити мережу дитячих будинків: частину з них укрупнити, об'єднати зі школами–інтернатами або реорганізувати в школи–інтернати;

3) поширити мережу санаторних шкіл–інтернатів;

4) виявити всіх дітей дошкільного та шкільного віку з недоліками мови, слуху, зору, розумово відсталих і охопити їх навчанням у спеціальних школах–інтернатах, вивчити контингенти існуючих спеціальних шкіл–інтернатів з тим, щоб диференціювати навчання різних груп дітей з різними дефектами» [15,с.6].

Суттєвих змін зазнала мережа шкіл–інтернатів України у період 1966–1991 рр. Кількість шкіл–інтернатів загального типу та учнів у них різко скоротилася, а у спеціальних – поступово збільшилася. Так, у 1965 році в Україні функціонувало 281 спеціальна школа–інтернат, то за 25 років їх кількість зросла на 112 і у 1991 році становила 393 заклади. Відповідно кількість дітей у цих школах зросла з 44,4 тисячі у 1966 році до 84,4 тисячі у 1991 році [16].

На початку 90–х років в Україні почали створюватися спеціальні школи–інтернати для розумово відсталих дітей–сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Спочатку таких навчально–виховних закладів було відкрито лише 8 із загальною кількістю близько 0,9 тис. дітей.

Таким чином, кількість спеціальних шкіл–інтернатів для дітей–сиріт за 10 років зросла у 2,5 рази, а кількість дітей у них у 3,5 рази.

У цілому в 2000 році функціонувало 389 спеціальних шкіл–інтернатів, де навчалось, виховувалося і отримувало комплекс корекційно–оздоровчих заходів 61,2 тис. дітей з вадами фізичного і розумового розвитку.

Список використаних джерел

1. Гриценко М. Нариси з історії школи в Українській РСР. – К.: Рад. школа, 1966. – 260 с.
2. Статистика України. – Харків: Вид–во ЦСУ УРСР, 1924. – 1924. – № 46. – Вип. 1.

3. Матеріали Міжнародної науково–практичної конференції «Діти з обмеженими фізичними та розумовими можливостями в системі корекційного навчання і виховання»: Тези доповідей. – К.: Інститут дефектології АПН України, 1997. – 256 с.

4. Збірник наказів Народного Комісаріату освіти УРСР. – К., 1935. – № 19. – 24 с.

5. Покаш В. Становлення спеціальних шкіл–інтернатів в Україні (1945–1965 рр.) // Дефектологія. – 1999. – № 1. – С.51–52.

6. Про виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 31.01.59 р. № 131: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1959. – № 5.

7. Про стан і заходи поліпшення навчально–виховної роботи в спеціальних школах–інтернатах: Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. – 1961. – № 17–18.

8. Про стан і заходи щодо поліпшення навчання та лікування дітей з вадами розвитку: Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР. – 1963. – № 11.

9. Про стан виконання народногосподарського плану по народній освіті в 1964 році: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1965. – № 2.

10. Про стан навчально–виховної та професійно–трудової підготовки в спеціальних школах–інтернатах: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1965. – № 8.

11. Про стан навчально–виховної роботи у спеціальних школах–інтернатах: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1965. – № 9.

12. Про стан навчально–виховної роботи та професійно–трудової підготовки учнів у допоміжних школах–інтернатах УРСР: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1965. – № 21. – С.9–10.

13. Про поліпшення роботи спеціальних шкіл–інтернатів: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1965. – № 20.

14. Про підсумки виконання народногосподарського плану і бюджету за 1965 рік: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1965. – № 1.

15. Про освітні заходи Міністерства освіти УРСР: Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1965. – № 11.

16. Статистична звітність Міністерства освіти УРСР за 1965 р. та 1991 р.

Покаш В.П. Организационно–педагогические проблемы создания и развития специальных школ–интернатов

Анализируются организационные и другие вопросы формирования и развития интернатного образования как в историческом ракурсе, так и в период современности.

Ключевые слова: образование, человек, дети с особенными потребностями, интернатное образование, воспитание, культура.

Pokas', V.P. Organizational and Pedagogical Problems of Creation and Development of Special Boarding Schools

Organizational and other questions of creation and development of boarding school education are analyzed both from the historical point of view and in nowadays period.

Key words: education, person, handicapped children, boarding school education, upbringing, culture.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 352.07. (091) 477

Євтушенко О.Н.

Влада у категоріальному апараті сучасної політичної науки

Розглядається дефініції політичної науки, такі як «влада», «державна влада», «публічна влада», «місцева влада» і «місцеве самоврядування», визначення яких дуже важливо для розуміння такого явища як влада в політичній системі.

Ключові слова: *влада, публічна влада, державна влада, місцева влада, місцеве самоврядування, концепції влади, політична система.*

Відтоді, коли влада конституювалась в особливий соціальний інститут, проблема розуміння влади знайшла свій вираз у співвідношенні прав держави, прав суспільства і прав людини. Розбудова української держави викликала необхідність розробки нових наукових ідей, що обґрунтовують становлення й розвиток інститутів державної влади й місцевого самоврядування в умовах модернізації політичної системи. Дослідження проблеми становлення владних інститутів вимагає уточнення низки дефініцій політичної науки. Серед них в першу чергу слід виділити такі як, «влада», «державна влада», «публічна влада», «місцева влада» і «місцеве самоврядування».

Вивченню влади присвячено чимало праць українських і зарубіжних науковців. Серед вітчизняних необхідно виокремити роботи В. Бакуменка [6], С. Геляя і С. Рутар [4], Л. Дунаєвої [7], Ф. Кирилюка [10], Ф. Рудича [12], В. Шаповала [15], та ін. Серед зарубіжних тему влади ретельно досліджують Х. Арендт [16], Ж. Ведель [1], Д. Гарнер [3], Т. Гоббс [5], С. Лукас [18], П. Минаков [9].

Мета статті показати, що на сьогодні, в умовах швидкого динамічного розвитку суспільства, існування коректних і логічних дефініцій дуже важливо, оскільки саме вони допомагають зрозуміти сутність явищ.

Політична теорія знає багато визначень понять «влада», «державна влада», «публічна влада», «місцева влада» і «місцеве самоврядування», але вважати, що вони достатньо розроблені політичною наукою ми не можемо. Проблема найбільш повного і логічного визначення цих понять залишається невирішеною.

Найбільш доцільно було б почати розгляд з визначення поняття «влади», яка на думку С. Лукса відноситься до класу понять, зміст яких постійно змінюється і є дискусійним [18;23–24]. Тем більше, поняття «влади» є одним з центральних у сучасній політології і дає ключ до розуміння інституту влади, інституту місцевого самоврядування інших політичних інститутів, їх ролі в політичній системі. Інтерес до влади й до всього, пов'язаного з нею, значно підсилювався в періоди кардинальних перетворень, в яких сьогодні перебуває Україна.

Термін влада походить від латинських слів *potestas* і *potentia*, що означає «здатність» (обидва вони утворені від дієслова *potere* – «бути здатним»), англійською «*power*». «Влада» у словнику сучасної української мови визначається як «право керувати державою, політичне панування» [2,с.48], а її сутність реалізується через її функції, відповідну діяльність суб'єктів та носіїв влади [6,с.105].

Визначення влади, її сутності має найважливіше значення для розуміння державної політики й політичних відносин з усієї сукупності соціальних відносин, тому що влада – це «основний елемент, що зв'язує політичну систему суспільства в одне ціле» [4,с.15]. Влада і формує політичну систему, тому що політична система це не тільки система відносин, політичних взаємодій, ролей і функцій, але й, у першу чергу, це відповідна інституціональна структура, на основі якої і формуються зазначені відносини.

Політична наука охоплює багато теорій влади, які можна класифікувати за різними критеріями. Перша спеціальна спроба визначити владу як поняття, пов'язана з ім'ям Т. Гоббса, що заклав основи так названої «каузальної» концепції влади, що й у цей час превалює в західній науковій літературі. Він порівнює владу з «чудовиськом Левіафаном, наділеним особливими якостями, характерною поведінкою, знаряддями панування, прийомами, які визначали відносини цього політичного організму із суспільством й окремою людиною» [5,с.455–456].

Влада, в ті часи і пізніше, розглядається в її соціальному призначенні, як засіб для запобігання й припинення насильства й несправедливості окремих осіб. Влада, з погляду її соціальної сутності і особливої ролі в суспільстві, виступає як універсальний механізм інтеграції, узгодження, упорядкування ці взаємодій людей, що реалізують власні інтереси. Суспільство без влади – це хаос, дезорганізація, саморуйнування соціальних зв'язків. Потреба у владних механізмах обумовлена рядом причин, і насамперед необхідністю додати взаємодіям між людьми доцільність, розумність, організованість, створивши загальні для всіх правила поведінки, у тому числі й за допомогою примусу. Якби не влада, то суспільство загинуло б під вантажем нескінченних внутрішніх протиріч і боротьби. Влада б погоджує ці суперечливі інтереси, регулює взаємини між їхніми носіями, забезпечує взаємодію соціальних суб'єктів і тим самим охороняє суспільство від анархії й розпаду.

А. Тойнбі виділяє два аспекти існування влади – політичний і культурний. Перший аспект як раз і припускає існування влади як інструменту, спрямованого на оформлення суспільства в єдиний організм, який представлений державними структурами [14,с.72]. Отже виникнення влади як соціального феномену обумовлено необхідністю узгодження суспільних дій людей при перевазі спільного інтересу над приватним [16,р.59].

Влада як явище соціальне присутня (хоча й у прихованій формі) скрізь, де є усталені об'єднання людей: у сім'ї, виробничих колективах, державі, тобто там, де є реальні можливості і спроможність впливати на поведінку людей за допомогою яких–небудь засобів. Державна влада є особливим різновидом соціальної влади. Якщо у первісному суспільстві соціальна влада має публічний характер, то в класово–організованому – політичний. У державі ми маємо справу з політичною владою. Отже при аналізі політичних систем суспільства влада відіграє важливу роль в громадському й приватному житті громадян.

У політичній науці розроблені системна й структурно–функціональна концепції влади в політичній системі, які пов'язані з роботами Т. Парсонса, Д. Істона, Г. Алмонда, М. Крозье, Н. Лумана й ін. Влада, у рамках системної концепції, розглядається у її зв'язку з політичною системою суспільства, з якою зв'язані всі інші її елементи. В цьому напрямку, виділяють три підходи до інтерпретації влади: перший підхід тлумаче владу як властивість або атрибут макросоціальної системи (Т. Парсонс), другий підхід розглядає владу на рівні конкретних систем – родини, організації й т.п. (М. Крозье), а третій – як взаємодія індивідів, що діють у рамках специфічної соціальної системи (М. Роджерс). Представники системного підходу (К. Дойч, Н. Луман) трактують владу як засіб соціального спілкування (комунікації), що дозволяє регулювати групові конфлікти й забезпечувати інтеграцію суспільства.

На думку Т. Парсонса, владу можна визначити, як реальну здатність одиниці системи акумулювати свої «інтереси» (досягти цілей, припинити небажане втручання й т.д.) у контексті системної інтеграції й у цьому змісті здійснювати вплив на різні процеси в системі. Влада, по Т. Парсонсу – це тільки генералізовані, легітимізовані, інституціолізовані, символічні форми підпорядкування об'єкта, що повністю залежать від довіри людей до самої системи влади [19,р.103].

Як бачимо, визначень влади дуже багато. Можна погодитись з Л.Дунаєвою, яка для того, щоб зафіксувати сучасне розуміння влади, вказує на необхідність зробити декілька кроків. По–перше, необхідно виділити сам схематизм, в якому влада реалізується та здійснюється. По–друге, виділити основні стереотипи, присутні в суспільстві з приводу влади, «нормальні способи» здійснення влади та розмови про неї. По–третє, зафіксувати сучасні проблеми, що витікають з тих стереотипів та «нормальних способів». І тільки після цього створити нове розуміння влади, до якого необхідно прагнути для того, щоб ці проблеми були зняті та набули сенсу нові можливості, пов'язані з новим розумінням та з відповідним типом порядку [7,с.6–7].

В контексті даного дослідження важливо уточнити деякі інші поняття. При цьому слід звернути увагу на той факт, що у сучасному суспільствознавстві набув поширення термін «публічна влада». Після прийняття у 1996 року Конституції України термін «публічна влада» став вживатися в якості узагальнюючого поняття, що поєднує державну владу і місцеве самоврядування. Отже публічна влада є інституціолізована легальна соціальна влада, що реалізує артикульовані суспільні інтереси територіально–організованого співтовариства, що консолідує дане співтовариство як цілісна система відповідно до пануючих в суспільстві цінностей. Критерієм розподілу публічної влади на види є певна політико–терито-

ріальна спільність людей, що виступає як безпосереднє джерело влади відповідного виду [9,с.8].

Різновидом публічної влади є державна влада, під якою варто розуміти верховну суверенну владу державно–організованого народу, що реалізується як за допомогою державних органів, так і за допомогою інститутів безпосереднього народовладдя і яка має монопольне право застосовувати легалізоване насильство (правовий примус) у масштабах усього суспільства [9,с.15].

Інколи державну владу розглядають як систему державних органів, як форму влади, що має монопольне право на видання законів, обов'язкових для всього населення, і яка спирається на спеціальний апарат примусу [12,с.17]. Тільки «державна влада має монополію на те, щоб змусити членів суспільства виконувати її наміри» і тільки вона «однаковою мірою означає як певну організацію, так і практичну діяльність по здійсненню цілей і завдань цієї організації» [7,с.8].

Конституція України (ст.6) встановлює, що державна влада (вид публічної політичної влади, що здійснюється державою та її органами) на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову [8]. Порядок утворення прав і обов'язків, а також розподіл повноважень між трьома гілками влади, іншими словами, устрій державного ладу і системи державних органів, визначаються Конституцією України. Відповідно до ст. 5 Конституції України народ «... здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування»[8]. Місцеве самоврядування є особливим видом публічної влади безпосереднім джерелом якої є населення територіальної громади (муніципального утворення), її наявність обумовлена потребами управління певною територією в інтересах населення з урахуванням її історичних і культурних особливостей [9,с.15].

Зрозуміло, що місцеве самоврядування, є продуктом розвитку суспільства і органічно притаманно суспільству як цілісній динамічній соціальній системі, яка здатна до самоорганізації. Оскільки суспільство як універсальна самокерована соціальна система складається із ієрархії підсистем різної природи, здатних до саморозвитку, тому місцеве самоврядування є формою самоорганізації населення (територіальних спільнот, громад), в процесі якого забезпечується збереження їх цілісності, їх відтворення і саморозвиток. Воно по різному організовано в різних державах, але воно має однакове завдання – реалізувати співробітництво індивіда, громадянського суспільства й держави.

Слід підкреслити, що місцеве самоврядування – це відносно автономне управління публічними справами, яке здійснюється населенням відповідної адміністративно–територіальної одиниці безпосередньо або через утворені ним органи, але не через місцеві органи державної влади. Згідно частини першої ст. 140 Конституції України воно визначається як «право територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» [8].

Звичайно, що поза межами Конституції України існує велика кількість різноманітних визначень місцевого самоврядування. Ф. Рудич зазначає, що «місцеве самоврядування виступає в якості відповідної засади Конституційного ладу України» [12,с.59]. Ф. Кирилюк визначає місцеве самоврядування як специфічну форму народовладдя [10,с.9]. В свою чергу

В. Шаповал додає, що місцеве самоврядування – основоположна засада конституційного ладу, тобто один з визначальних принципів організації та здійснення влади в суспільстві й державі, який полягає у встановленні децентралізованої системи управління, фінансово і організаційно відокремленої від державних органів [15,с.43].

Як бачимо, місцеве самоврядування багатогранне та комплексне політико–правове явище, яке може характеризуватися різнобічно. Аналіз Конституції України дозволяє зробити висновок, що місцеве самоврядування як об'єкт конституційно–правового регулювання виступає в якості: по–перше, відповідної засади конституційного ладу України; по–друге, специфічної форми народовладдя; по–третє, права жителів відповідної територіальної одиниці (територіальної громади) на самостійне вирішення питань місцевого значення.

Місцеве самоврядування є одним із найважливіших принципів організації і функціонування влади в суспільстві необхідним атрибутом демократичного ладу. Визнання місцевого самоврядування як засади конституційного ладу означає встановлення демократичної децентралізованої системи управління, яка базується на самостійності територіальних громад, органів місцевого самоврядування при вирішенні всіх питань місцевого значення. Отже розвинуте місцеве самоврядування є неодмінною умовою поглиблення демократичних тенденцій в управлінні державою та функціонуванні політичної системи сучасної України.

Таким чином, місцеве самоврядування можна визначити, як владу незалежну від державної, яка здійснюється мешканцями окремих населених пунктів безпосередньо (загальними зборами, або через місцеві референдуми), а також місцевими радами, що складаються з депутатів, які обираються і діють в інтересах всього населення, але в межах, визначених законом. Місцеве самоврядування, відіграє роль механізму узгодження інтересів місцевих громад і державних інституцій, – основа стабільності й повноцінного розвитку держави. Становище місцевого самоврядування в політичній системі дозволяє характеризувати його як самостійну (поряд з державною владою) форму публічної влади – публічну владу територіальної громади.

Що стосується терміну «місцева влада», то його частіше використовують для позначення державної влади на місцевому рівні місцевими державними органами, які на думку К. Девиса «функціонують лише тому, оскільки центральному уряду, з технічної точки зору, незручно самостійно здійснювати управління у всіх адміністративно–територіальних одиницях» [17,р.35]. Термін «місцева влада» лише вказує на локальний характер державних органів, тому сучасна політична теорія розглядає місцеву владу через такі поняття, як «деконцентрація» передача повноважень призначуваним із центру на місця чиновникам, або «децентралізація» – передача центром окремих владних повноважень місцевим органам, що «не перебувають в ієрархічному підпорядкуванні центральним органам влади і які найчастіше обираються зацікавленими громадянами» [1,с.392], тому у Франції локальна місцева влада визначається через такі поняття, як: «la decentralisation administrative» – адміністративна децентралізація й «pouvoir local» – локальна або місцева влада.

У політичній думці Німеччині для визначення «самоврядування» використовують термін «Selbstverwaltung», іноді його заміняють англійським «selfgovernment», але найчастіше використовується термін «local

government», що означає місцеве самоврядування. У Великобританії для позначення місцевого самоврядування вживають термін «місцеві влади» (local authorities) [3, с. 289]. Однак найчастіше в європейських країнах для позначення місцевого самоврядування використовується таке поняття як «муніципалітет», яке походить від латинського «municipium» («municeps») («munis» – «обов'язок», «посада» а «capio» – «приймаю», що означає «взяти тягар на себе», управляти справами самостійно) [13]. Отже використання того, або іншого терміну для позначення місцевих органів залежить від моделі державної влади й місцевого самоврядування, яка реалізується в тій чи іншій політичній системі.

Підсумовуючи вище сказане, можна зробити висновок, що відмінність найбільш оптимальних визначень таких понять як «державна влада», «місцева влада» і «місцеве самоврядування» пояснюється, в першу чергу різністю підходів авторів до визначення. А основних підходів прослідковується два: перший – це надання визначення одному поняттю використовуючи інше; другий – це визначення поняття через перелік його складових елементів. Варто зазначити, що сьогодні, в Україні відбувається активний процес становлення нового типу політичної системи, що відображається у формуванні системи органів державної влади й місцевого самоврядування, а тому, всі дефініції, розглянуті автором дають можливість пізнати причини і умови виникнення та формування державної влади, місцевого самоврядування і політичної системи як об'єднуючого компоненту.

Використання розглянутих дефініцій «влада», «державна влада», «публічна влада», «місцева влада» і «місцеве самоврядування» потребує подальших досліджень у практиці українського державотворення.

Список використаних джерел

1. Ведель Ж. Административное право Франции / Ж. Ведель ; [пер. с фр. под ред. М. А. Крутоголова]. – М. : Прогресс, 1993. – 512 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укл. і гол. ред. В. П. Бусел]. – Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
3. Гарнер Д. Великобритания. Центральное и местное управление / Д. Гарнер; [под ред. Г. В. Барабашев; пер. Н. А. Шульженко, В. Л. Энтин; ред. Л. В. Махвиладзе]. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с.
4. Гелей С. Д., Рутар С. М. Основы политологии. Навч. Посібник / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – К. : Знання, 1999. – 426 с.
5. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства, церковного и гражданского / Т. Гоббс ; [пер. с англ. А. Гутермана; ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. Е. М. Вейцман] // Избранные произведения в 2-х томах. – Т. 2. – М. : Мысль, 1965. – 583 с.
6. Державне управління : словник-довідник / [уклад. В. Д. Бакуменко та ін.; за заг. ред. В. М. Князева]. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 228 с.
7. Дунаєва Л. М. Особливості аналізу категорії «влада» в сучасних політологічних дослідженнях. / Л. М. Дунаєва // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 110. – Вип. 97. Політологія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 6–10.
8. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. : із змін., внесеними Законом України від 8 груд. 2004 р. № 2222-IV: станом на 1 січ. 2006 р. – Офіц. вид. – К. : М-во юстиції України, 2006. – 126 с.

9. Минаков П. А. Публичная власть: политологический аспект : автореф. на соискание науч. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.01 «Теория политики, история и методология политической науки» / П. А. Минаков. – Уфа, 2007. – 20 с.
10. Основи політології: Курс лекцій / Ф.М. Кирилюк, М.О. Корж, І.П. Федірко та ін.; За ред. Ф.М. Кирилюка. – К., 1995. – 308 с.
11. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України № 280 від 21.05.1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
12. Рудич Ф. Политология. Курс лекций [Текст] : учеб. пособие. / Ф.М. Рудич. – К. : Ін – т государства и права им. В.М. Корещко НАН Украины, 2000. – 200 с.
13. Сучасний словник іншомовних слів / Ін – т мовознавства НАНУ. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.
14. Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории. / А. Дж. Тойнби; – СПб.: Ювента, 1996. – 480 с.
15. Шаповал В. Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз / В. Шаповал. – К. : Програма Л, 1995. – 136 с.
16. Arendt H. Communicative Power. / H. Arendt // Power / ed. by Steven Lukes. – Oxford: Blackwell, 1986. – P.59–74.
17. Davis K. Local government law. / K. Davis. – L.: Butterworths, 1983. – 352p.
18. Lukes S. Power: A Radical View / S. Lukes – Basingstoke : Macmillan, 1974. – 341 p.
19. Parsons T. Power and the Social System / T. Parsons // Power / ed. by Steven Lukes. – Oxford: Blackwell, 1986. – P. 96–143.

Евтушенко А.Н. Власть в категориальном аппарате современной политической науки

Рассматриваются дефиниции политической науки, такие как «власть», «государственная власть», «публичная власть», «местная власть» и «местное самоуправление», значение которых очень важно для понимания такого явления как власть в политической системе.

Ключевые слова: *власть, публичная власть, государственная власть, местная власть, местное самоуправление, концепции власти, политическая система.*

Yevtushenko, O.N. Power as a category in modern political science

The article deals with researching the definitions of political science, such as «power», «state power», «public power», «local power», and «local self-government», which are highly important for understanding the essence of political system.

Key words: *power, public power, state power, local power, local self-government, concepts of power, political systems.*

Категоріальний апарат дослідження стратегії і тактики іміджевої політики держави в дискурсі сучасної політичної думки

Вивчені нові категорії сучасної політичної думки зокрема такі, як «імідж держави», «іміджева стратегія», «іміджева тактика», «іміджева політика». Проаналізовано категоріальний апарат дослідження стратегія і тактики іміджевої політики держави.

***Ключові слова:** імідж держави, стратегія, тактика, іміджева політика держави, модель.*

Визначальною ознакою пізнавальної та практичної значимості будь-якої галузі науки є її спроможність та готовність до еволюції категоріального апарату. Зважаючи на якісні зміни глобального масштабу, які відбуваються в світовій політиці, політична теорія, безперечно, обіймає «передові позиції» в процесі розвитку та удосконаленні власного апарату наукових досліджень галузі. Останні десятиріччя засвідчили формування принципово нових напрямків політичної теорії, які віддзеркалюють тенденції розвитку суспільно-політичних відносин, логічним продовженням яких і стає діалектичний розвиток категоріального апарату політичної теорії, який відбиває таку еволюцію.

Прогрес у галузі інформаційних технологій та усвідомлення особливого значення інформації як політичного ресурсу в контексті змін системи міжнародних комунікацій призвели до швидкої популяризації нових феноменів та понять. Особливе місце серед який посідає феномен «іміджу держави», суть та значення якого є досі предметом широкої наукової дискусії. Комплексного наукового підходу сьогодні потребує також вивчення процесу стратегічного формування іміджу держави на міжнародній арені. Отже, як буде показано далі, тенденції світового розвитку та якісні зміни міжнародний відносин останнього десятиліття дають підстави ввести поняття «стратегія іміджевої політики держави», «тактика іміджевої політики», «іміджева політика держави» та інші до числа категорій сучасної політичної науки.

Дослідження категоріального апарату стратегії і тактики іміджевої політики держави спирається на широку історіографічну базу, яку в залежності від напрямку вивчення проблеми слід розділити на окремі групи: роботи зарубіжних та вітчизняних авторів, присвячені вивченню феномену «імідж держави» на міжнародній арені з різних наукових

точок зору; роботи, що мають на меті дослідити можливості та шляхи цілеспрямованого привабливого іміджу держави; роботи, зорієнтовані на дослідженні інформаційного фактору в проблемі іміджевого позиціонування держави; праці зарубіжних дослідників щодо проблеми аналізу існуючих іміджів; роботи, спрямовані на вивчення досвіду окремих країн в галузі стратегічного управління процесом формування іміджу держави в очах світової спільноти; дослідження в галузі стратегічного планування та управління, а також роботи присвячені теорії стратегії і тактиці в політиці.

Глибокому вивченню питань, що не знайшли свого відображення в сучасні історіографії, сприяв аналіз змістовної джерельної бази, яка охопила наступні групи джерел: офіційні документи зарубіжних країн; аналітичні доповіді дослідницьких інститутів щодо іміджевої політики; матеріали офіційних сайтів зарубіжних країн з проблеми брендінгу та іміджевого позиціонування, тощо.

Відправною точкою формування категоріального апарату дослідження є вивчення поняття **«імідж держави»**. Слово «імідж» було запозичене українською мовою від англійського чи навіть американського слова «image», яке в перекладі означає зображення, образ, імідж, репутація, ікона, віддзеркалення. Символічна природа феномену «імідж» робить його предметом інтересу широкого кола наукових дисциплін. Потрапляючи в труди політологів, політичних психологів, соціологів, політичних технологів, він сприяє встановленню міждисциплінарних зв'язків та появі нової галузі – «іміджології». Відомим представником цієї галузі є український дослідник Г. Почепцов, який зазначає: «В сучасній російській мові англійське слово «image» наділяється такою змістовністю та багатозначністю, що його по праву можна віднести до категорії мультікультурних символів. Образ, ампула, маска, типаж, мода, установка, фасад, репутація, лицедійство, очікування – ось не повний список значень цього поняття» [1, с.34].

Поряд з поняттям «імідж» в російськомовній науковій літературі широко використовується поняття «образ», що пояснюється, перш за все, історичними умовами розвитку наукової думки в радянські часі. В 70–80 роках радянські дослідники починають розробляти проблему створення образу політика, політичного інституту, тощо. Замість американського поняття «імідж», який в той час визначався як продукт капіталізму, використовується вітчизняне поняття «образ». Як зазначає російський дослідник Д. Гавра, «не можна ставити знак тотожності між поняттями «імідж» та «образ», адже імідж створюється в процесі обробки психікою людини певного образу об'єкту, який, в свою чергу, є продуктом сприйняття цією людиною певного набору характеристик об'єкту; проте не будь який образ об'єкту, що виникає у психіці суб'єкту, буде іміджем». Автор визначає імідж як оцінюючу реакцію психіки соціального суб'єкту – індивідуального, групового чи масового – на певні важливі для цього суб'єкту події зовнішнього світу. Тобто, імідж створюють тільки ті явища, що є важливими. Психологічний механізм формування іміджу – зіставлення та соціальне порівняння характеристик об'єкту, що закладені в його образі, та власних цілей, цінностей, інтересів суб'єкту. В результаті імідж в онтологічному вимірі функціонує як думка про образ, його оцінка [2, с.36].

Отже, слід визнати, що поняття дуже близькі за своїм значенням, проте, на нашу думку, «образ» більш вузьке поняття ніж «імідж». «Образ» – це візуальне сприйняття країни, віддзеркалення її наявних якостей, в той

самий час «імідж» – це сприйняття певних характеристик держави та їхнє усвідомлення реципієнтом з додаванням власних характеристик, що пояснюється середою проживання, історичною пам'яттю, наявними стереотипами, тощо.

В сучасній науковій думці також простежується тенденція ототожнення поняття «стереотипу» та поняття «імідж», що, на нашу думку, є нерациональним та необгрунтовано спрощує феномен «іміджу держави». Якщо розібратися в деталях, то з політико–психологічної точки зору стереотип – це стандартизована, схематизована, спрощена, звичайно емоційно забарвлена форма сприйняття будь–якого соціально–політичного об'єкту (явища чи процесу), яка характеризується значною стійкістю та може фіксувати у собі навіть певні його не існуючі риси. В широкому розумінні це традиційний, звичайний канон мислення, сприйняття та поведінки. Історично базове розуміння стереотипу в політичній психології було запропоноване дослідником засобів масової інформації У. Ліпманом у 1922 році з метою описання розповсюджених в суспільстві думок упередженого ставлення до членів різних національно–етнічних, соціально–політичних та професійних груп. Українська дослідниця О. Швець підкреслює, «якщо порівняти імідж зі стереотипом, то головна їхня відмінність полягає в протилежності функцій: стереотип узагальнює, нівелює специфіку явища, знеособлює людину чи колективну спільноту; імідж, навпаки, фіксує унікальне, особливе, несхоже, індивідуальне. Друга відмінність проглядається у характері формування образу: стереотип – це спрощена реальність образу, але, при цьому те, що спрощується та узагальнюється, є реально присутнім у дійсності, властиве реальним явищам, окремим суб'єктам. Імідж наділяє суб'єкт чи об'єкт такими функціональними властивостями, які цим об'єктам реально не притаманні» [3,с.34]. Так, на думку дослідниці, аналізуючи властивості іміджу, необхідно звернути увагу на окремі психологічні механізми, які дозволяють йому ефективно функціонувати. В першу чергу, йдеться про механізм асоціацій. Значну роль у формуванні іміджу і у свідомому його конструюванні відіграє уява. Власне, сам термін «імідж» генетично, так би мовити, пов'язаний з поняттям «уява» (від англ. *«imagination»*). Стереотип, наприклад, не вимагає фантазії, «домислювання». Він сприймається як певні «готові» цінності. Імідж є «напівфабрикатом», він задає певні орієнтири для доопрацювання з урахуванням емоційної пам'яті та соціального досвіду [4,с.11–15]. Таким чином, поняття «імідж», «образ» та «стереотип» є дуже близькими, однак кожному з них притаманна низка особливих властивостей.

Щодо визначення поняття «імідж держави», історіографічний аналіз, проведений нами в попередньому параграфі дослідження, продемонстрував його дискусійний характер. В рамках сучасних наукових підходів (виокремлення яких було запропоновано нами в рамках згаданого історіографічного аналізу) сформувалися наступні визначення «іміджу держави»:

- це «м'яка сила» держави, що охоплює культуру країни, її політичні цінності та напрямки зовнішньої політики, та покликана приваблювати, а не впливати;
- це елемент суспільної комунікації, що передбачає активний вплив на свідомість реципієнта в обличчі світової спільноти через існуючі канали комунікативного впливу;

- це бренд як інструмент активної конкуренції та позиціонування на міжнародній арені;
- це конгломерат вартостей, національних інтересів, геополітичного положення, геополітичних уявлень населення, характеристик економічної системи, традицій та моралі;
- це власний Я–образ країни, який репрезентує її керівництво через самоідентифікацію, через статус в міжнародних відносинах та діяльність на міжнародній арені.

Вивчення та узагальнення зазначених визначень поняття «імідж держави» дозволяє надати власне комплексне розуміння. Так, на нашу думку, **імідж держави** – феномен ери комунікаційних технологій, який в сучасних міжнародних відносинах виступає «м'якою силою» приваблення будь-якої держави та брендом ефективної конкуренції; він водночас є набором певних характеристик держави (геополітичних, соціально-економічних, історичних, культурних, тощо) та елементом суспільної міжнародної комунікації, врахування обох цих компонентів є підґрунтям формування ефективної іміджевої стратегії держави.

Виходячи з вищезазначеного, ми вважаємо необхідним визначитися з категоріями, які застосовуються для визначення процесів, що відбуваються в іміжевій сфері. Процес, в ході якого реалізується життєвий цикл іміджу конкретного об'єкту, слід розуміти як **іміжева динаміка**. Можна говорити про індивідуальну, групову та масову іміджу динаміку. В структурі іміджевої динаміки слід виділити періоди: колишній, поточний, майбутній. Тобто, за своєю іміжевою динамікою іміджі держави можуть бути колишнім, **поточним** та **бажаним**. Саме останні два представляють особливий науковий інтерес для представленого дослідження. Оборот **формування іміджу** на відміну від іміджевої динаміки враховуює усі раціональні та ірраціональні фактори процесу. До раціональних факторів формування іміджу слід віднести суб'єктно-об'єктні відносини іміджевої динаміки. До ірраціональних факторів, що впливають на процес, слід назвати події міжнародного життя та контріміджування. **Контріміджування** – процес цілеспрямованого впливу на суб'єкт та об'єкт іміджевої динаміки з метою формування «негативних» чи «ворожих» іміждей держави [5, с. 126–127].

Роль іміджу в сучасних міжнародних відносинах розкривається через визначення його **функціональності**:

- 1) сприяння активної інтеграції в світове політичне та економічне суспільство, адже в умовах всебічної глобалізації ізоляція держави на міжнародній арені через її негативне сприяння світовою спільнотою може привести до багатьох небажаних наслідків;
- 2) забезпечення безпеки країни від політичного, економічного, ідеологічного, культурного та військового тиску ззовні;
- 3) забезпечення підтримки світовою спільнотою еліти, що при владі, як ресурсу боротьби з опозицією;
- 4) підтримка національного бізнесу та приваблення іноземних інвестицій;
- 5) сприяння розвитку туристичної сфери;
- 6) підтримка та захист громадян в їх зовнішніх стосунках.

Багатозначність та висока функціональність феномену імідж держави висуває на перший план необхідність вибору моделі бажаного іміджу держави, формуванню якого будуть підкорені цілі та задачі іміджевої стратегії і тактики. Слово «модель» від латинського слова *modus (modulus)*

і означає «міра», «образ», «спосіб». В широкому розумінні під моделлю розуміють уявну або практично створену структуру, яка відображає ту чи іншу частину дійсності в спрощеному вигляді (схематизованому або ідеалізованому) [6,с.89]. Отже, під **моделлю іміджу держави** ми будемо розуміти схематизовану структуру, яка відображає параметри бажаного іміджу в спрощеному вигляді. Вибір параметрів іміджу та формування моделі іміджу є відправною точкою формування стратегії і тактики іміджевої політики держави. Як буде показано в наступному розділі, в сучасній науковій думці існують теоретичні розробки структури іміджу у вигляді моделі, які можуть бути взяті за основу та дороблені у відповідності до потреб окремої іміджевої стратегії.

Базовою категорією представленого дослідження є також поняття **«стратегії»**. Термін «стратегія» походить від грецького «strategia», що в перекладі означає «військове мистецтво» чи «майстерне керівництво» [7]. Концепція «стратегія» була запозичена з військової сфери та згодом вміло адаптована в бізнесі та політиці. Адже «в усіх цих сферах стратегія служить мостом між політикою й тактикою, а разом стратегія і тактика створюють логічний зв'язок між цілями та результатами» [8].

Науковий підхід до визначення поняття «стратегія» еволюціонував разом із самим поняттям. Так, К. Клаузевіц визначав війну як продовження політики тільки іншими методами, а стратегію – як мистецтво досягнення головної цілі у війні [9,с.225]. Л. Харт в своїй роботі «Стратегія», вивчаючи війни та битви з часів давніх греків до Другої Світової Війни, пропонує розуміти стратегію як «мистецтво розподілу та застосування військових засобів задля завершення політики» [10]. Якщо уникнути військового компоненту в цьому визначенні, його дуже легко адаптувати до інших сфер застосування стратегії. Відомий дослідник Х. Мінтцберг в своїй роботі «Підйом та падіння стратегічного планування» зазначає, що сьогодні термін «стратегія» використовується переважно в чотирьох значеннях: «як план дій; як правило поведінки; як позиція, відповідь певними рішеннями на певні зміни оточення; як перспектива, прогноз та вибір напрямку дій». Він також наголошує, що «стратегія виникає в певний період часу як намір, що пристосовується до змін оточення» [11]. Його думку продовжує М. Потер, який переконаний, що стратегія – «це бути різним». Автор додає: «Це означає, насамперед, вибір різноманітного набору дій задля реалізації унікального набору цінностей» [12].

Слід додати, що на думку дослідників в сфері стратегічного управління та планування, якщо держава прагне адекватно реагувати на всі динамічні зміни, що відбуваються у сучасному світі, вона має розробляти систему потенційної стратегії. З огляду на процес формування іміджу держави, на нашу думку, актуальним є врахування принципів **потенційної стратегії**, запропонованих дослідником Г. Почепцовим:

- стратегія збільшує «поле бачення» – розширює часові рамки інтересів і можливостей учасників, дозволяє бачити сьогодні скрізь призму майбутнього;
- стратегія звернена до негативного контексту, адже для вирішення певних проблем необхідно є багатоваріантність стратегії;
- наявність стратегії посилює її суб'єкта;
- стратегія – не тільки і не стільки планування, але й виконання, тому що реальність важливіша за будь-яку стратегію;

- стратегія як вищий рівень управління може компенсувати недостатність ресурсів, маючи можливості для адаптації;
- стратегія спрямована на визначення пріоритетів, адже ресурсна підтримка можлива лише в обмеженому обсязі [13,с.152–154].

Узагальнення наведених вище визначень таких понять як «імідж держави» та «стратегія» дає нам підстави для формулювання визначення поняття «іміджева стратегія держави» з точки зору політичної науки. **Іміджева стратегія держави** – цілісна система дій суб'єктів, спрямована на реалізацію процесу формування або трансформації привабливого іміджу з урахуванням усіх чинників, що розрахована на тривалий період часу. Відповідно, формою реалізації іміджевої стратегії держави є **іміджева тактика** як комплекс заходів впливу суб'єкта на конкретні характеристики держави у свідомості об'єкта з метою досягнення цілей стратегії. Завданнями іміджевої тактики є розробка найефективніших заходів впливу та власне здійснення цих заходів.

Стратегія і тактика формування привабливого іміджу держави знаходяться в постійному діалектичному зв'язку, який реалізується у процесі модифікації стратегії і тактики. Сутністю співвідношення іміджевої стратегії і тактики є співвідношення змісту і форми одного явища – державного регулювання формування привабливого іміджу. Встановлення коректного співвідношення іміджевої стратегії і тактики є основою ефективності діяльності держави в цьому напрямку. Отже, **ефективність іміджевої політики держави** можна визначити як співвідношення між формуванням стратегії та реалізацією тактики, вираженням якого є **критерії ефективності**. Критерії визначення ефективності є унікальними в кожній конкретній ситуації, проте до загальних критеріїв ефективності можна віднести результативність зовнішньої політики, покращення інвестиційних вливів, туристичної активності іноземних представників в державі, покращення діяльності вітчизняних бізнесових кіл за кордоном, покращення позицій держави в світових рейтингах, зміна ставлення цільових груп за результатами соціологічних опитувань, тощо.

Іміджева стратегія у зв'язку з тактикою складають **іміджеву політику держави** – діяльність органів державної влади з визначення стратегії і тактики формування привабливого іміджу держави на міжнародній арені.

Зокрема, **метою державної іміджевої політики** є стратегічне формування привабливого іміджу держави у відповідності до національних інтересів держави. З нашої точки зору, на увагу заслуговує концепція співвідношення іміджевої політики держави та її національних інтересів, запропонована російським дослідником, доктором політичних наук, професором дипломатичної академії Російської Федерації Е. Галумовим в його фундаментальній праці «Імідж проти іміджу». Так, він, по-перше, відмічає, що «політика образів – це цілеспрямоване позиціонування та маніпулювання спеціалізованими політико-культурними, економіко-географічними та іншими символами. Поставлена ціль – створення максимально структурованого простору (поля) сприяння позитивному сприйняттю національних інтересів держави, а також цілеспрямована підтримка власних рішень політичного, соціально-економічного та військового характеру як внутрішньою, так і зовнішньою суспільною думкою». Е. Галумов також зазначає, що «Імідж держави має декілька модифікацій, що є обов'язковою умовою його існування та розвитку, маючи на увазі особливий спектр сприйняття різними суб'єктами наці-

ональних інтересів, що витікають з національної ідеї» [14,с.325–326]. Умовно–графічно він пропонує представити це через відомий експеримент І. Ньютона з розкладанням променя сонячного світла через скляну призму на різнокольорові спектральні складові. В ролі «сонячного проміння» виступають національні інтереси. «Призма» факторів заломлює промінь національних інтересів в кольорову гаму образів, символів, кожен з яких призначений для конкретного суб'єкта. Далі Е. Галумов класифікує цих суб'єктів згідно чотирьох найбільш значущим типам, для яких власне і має розроблятися імідж держави – це союзники, партнери, конкуренти та противники. Виходячи з цього, необхідним є керування розподілом та проекцією образного спектру. Ціллю управління має стати створення позитивного іміджу держави в уяві кожного суб'єкта сприйняття за схемою перетворення противників в конкурентів, конкурентів в партнерів, партнерів в союзники. Політика образів означає «самонаведення образів» в результаті їхнього переміщення та репозиціонування. Вона також дозволяє не тільки інтерпретувати важливі політичні, економічні та культурні акції, але й цілеспрямовано конструювати простір певної іміджевої конфігурації, впливаючи на хід реальних подій та сприяючи на досягнення національних інтересів держави [14,с.325–326].

Підсумовуючи ідеї Е. Галумова, слід сказати, що суттєвою ознакою стратегії є її цілісність. Як буде показано в наступному розділі, **цілісність стратегії іміджевої політики** розкривається через розробку динамічної моделі, яка відображує основні етапи стратегії, їхній взаємозв'язок та взаємовплив.

Суб'єктами іміджевої політики держави виступають державні інститути та установи, які прямо чи опосередковано формують та реалізують цілі та завдання іміджевої стратегії і тактики. Дещо складнішим питанням є визначення **об'єкту іміджевої політики держави**. Позиціонування держави в очах світової спільноти вимагає клопітливою роботи як з іміджевим характеристиками, так і з його сприйняттям, тобто цільовою аудиторією та її оточуючим середовищем. Тобто, **об'єктом іміджевої політики держави** ми пропонуємо визначити іміджевий простір або простів життя іміджу. **Іміджевий простір** – це бажана модель іміджу з усіма характеристиками, яка певним чином відображується в очах аудиторії окремого середовища. Підвищення рівня ефективності іміджевої політики залежить від належного стратегічного аналізу раціональних та ірраціональних факторів іміджевого простору, який розкривається у вигляді **стратегічної інформації**.

В широкому розумінні стратегічна інформація – найважливіший ресурс здійснення стратегічного планування на всіх без виключення етапів. Кожен з етапів потребує своєї стратегічної інформації, пошук та аналіз якої покладається на спеціалістів у галузі стратегічного управління та планування. Як зазначають експерти, головне місце в комплексі стратегічної інформації для прийняття рішень в державному управлінні іміджевим позиціонуванням належить дослідженню та аналізу суспільної думки.

Поняття **«суспільна думка»** в контексті формування іміджу держави – це ставлення групи людей (які належать до цієї групи за певними параметрами: національна приналежність, політичні погляди, соціальний статус, вік, тощо) до певної країни або дій певної країни. Якісні та кількісні характеристики суспільної думки є важливим критерієм для визначення та вибору цільової аудиторії іміджевої стратегії. В якості об'єкту сус-

пільної думки можуть виступати будь-які факти та явища соціального життя, все, що викликає реакцію суспільства. Суспільна думка завжди концентрується навколо ідей та явищ. При цьому люди можуть багаторазово змінювати свої погляди та тлумачення, висновки та позиції, по-різному інтерпретувати ті ж самі явища. Як стійкий політичний механізм презентації соціальних інтересів суспільна думка виникла в результаті розвитку демократії та інститутів громадянського суспільства. В структурі суспільної думки формуються як масові, так і локальні точки зору.

В цьому контексті необхідно надати визначення поняттю «цільової аудиторії». **Цільова група або цільова аудиторія** – термін, який широко використовується в теорії маркетингу та реклами для визначення групи людей, поєднаних тотожними признаками або визначених для реалізації певної цілі або задач. Питання яким чином іміджеві заходи сприймаються цільовою аудиторією є вкрай важливим як основа формування та реформування стратегії. Ані індивідууми, ані інформаційні повідомлення не існують у вакуумі. Всі вони є частиною великого соціокультурного простору. В людських стосунках те, що ми бачимо, не завжди те, що ми сприймаємо. Кожного разу власний досвід (комплекс цінностей, вірувань, ідей, тощо) допомагає нам зрозуміти значення оточуючих речей. Цікавим є наступний приклад. Слово «ліс» означає певну кількість дерев. В свідомості німців це слово викликає відчуття спокою, власного простору, миру, тощо. Тобто для німців це слово позитивного змісту. Французи навпаки звичайно асоціюють це слово з темрявою, страхом, різними жахіттями, тобто з негативом. Це дуже узагальнений приклад, який однак демонструє важливість розуміння особливостей національного характеру певної групи, особливо, якщо ця група є цільовою в питання формування привабливого іміджу держави.

Відомий дослідник у галузі політичної психології Д. Ольшанський розуміє **національний характер** як «сукупність найбільш стійких, характерних для даної спільноти особливостей сприйняття оточуючого світу та форм реакцій на нього». Національний характер, на думку автора, представляє собою певну сукупність емоційно-чуттєвих проявів, які проявляються в першу чергу в емоціях, відчуттях та настроях [15, с.289–293]. Отже, національний характер слід розуміти як особливе ставлення та сприйняття однією нацією іншої.

З огляду на вищесказане, особливо слід звернути увагу на поняття **«упередженого ставлення»** однієї групи людей до іншої. На думку американського дослідника М. Кунжика, теоретичні рамки проблеми упередженого ставлення однієї нації до іншої проходять на межі різниці між такими поняттями як «свої» та «чужі» [16, р.56]. Така проста соціальна диференціація впливає на стосунки однієї групи людей з іншими. Основна проблема під час формування іміджу держави виникає тоді, коли джерело інформації чи канал комунікації відноситься представниками однієї групи до так званих «чужих». Тоді іміджева стратегія може зіткнутися з наступними методологічними проблемами реалізації:

- аудиторія є незацікавленою в темі інформаційних повідомлень (люди завжди ігнорують інформацію, яка їх не цікавить, наприклад, можуть вимкнути радіо чи телевізор – проблема як все таки досягнути цільовою групою є вкрай актуальною;

- якщо цільова аудиторія не уникає інформації, може виникнути інша проблема: повідомлення може змінити свою суть та структуру через

вибіркове сприйняття чи, взагалі, хибне сприйняття, і тоді бажаний ефект не з'явиться ніколи;

- навіть якщо повідомлення було отримане своїм адресатом та правильно сприйняте, може виникнути упереджене ставлення та недовіра саме до каналу трансляції повідомлення (наприклад, дані про те, кому належить певний телевізійний канал та які погляди він розповсюджує) [17, р.173].

Формування іміджевої стратегії держави з урахуванням зазначених особливостей, на нашу думку, є демонстрацією високого рівня професіоналізму та міждисциплінарного мислення в процесі пошуку шляхів вирішення проблеми.

Таким чином, тенденції розвитку міжнародних відносин та вибір стратегії іміджевої політики держави як предмету наукового дослідження вимагає доповнення категоріального апарату політичної науки такими новими поняттями як «імідж держави», «іміджева стратегія», «іміджева тактика», «іміджева політика держави», «стратегічна інформація», тощо. Вивчення та розуміння категоріального апарату створює міцну теоретичну основу для подальшого проведення дослідження.

Список використаних джерел

1. Почепцов Г. Г. Паблик рилейшнз для профессионалов [Текст]/ Почепцов Г.Г. – К.: Ваклер, 2005 г.
2. Имидж государства/региона в современном информационном пространстве [Материалы симпозиума 23–24 марта 2009 года /] Отв. ред. Кривоносов А.Д. – СПб: Роза мира, 2009 г.
3. Швець О.В. Формування політичного іміджу України в міжнародному інформаційному просторі [Текст]: дис. канд. політ. наук: 23.00.03: захищена: 13.09.2006 р./ Швець Олена Вікторівна. – К., 2006.
4. Змановская Е. В. Руководство по управлению личным имиджем [Текст]/ Змановская Е. В. – СПб: «Речь», 2005 г.
5. Политическая имиджология [Учебное пособие]/ Под ред. А.А. Деркача, Е.Б. Перельгиной и др. – М.: Аспект Пресс, 2006.
6. Имидж государства/региона в современном информационном пространстве [Материалы симпозиума 23–24 марта 2009 года /] Отв. ред. Кривоносов А.Д. – СПб: Роза мира, 2009 г.
7. Nikols F. Strategy: Definitions and Meaning [Electronic resource] / Fred Nickols, 2000. – Mode of access: http://home.att.net/~nickols/strategy_definition.htm. – Last access: 23.09.2009. – Title from the screen
8. Paquette L. Political Strategy and Tactics (A practical Guide) [Text]/ Laure Paquette. – USA: Nova Science Publishers, Inc., 2002. – 125 p. – ISBN 1–59033–414–0
9. Клаузевиц К. О войне [Текст] / Карл Клаузевиц М.: Эксмо, 2007. – ISBN 978–5–699–24697–7
10. Nikols F. Strategy: Definitions and Meaning [Internet resource]/ Fred Nickols, 2000 Mode of access: http://home.att.net/~nickols/strategy_definition.htm
11. Mintzberg H. The rise and fall of strategic planning [Text] / Henry Mintzberg Glasgow: Bell and Bain Ltd, 2000 – 459 p. ISBN –10:0–273–65037–8 ISBN–13: 978–0–273–65037–9
12. Nikols F. Strategy: Definitions and Meaning [Electronic resource] / Fred Nickols, 2000. – Mode of access: http://home.att.net/~nickols/strategy_definition.htm. – Last access: 23.09.2009. – Title from the screen
13. Почепцов Г. Г. Стратегический анализ. Стратегический анализ для политики, бизнеса и военного дела [Текст]/ Почепцов Г. Г. – К.: „Дзвін”, 2004.

14. Галумов Э.А. Имидж против имиджа [Текст] / Галумов Эраст. – М.: Известия, 2005.
15. Ольшанский Д. В. Политико–психологический словарь/ Ольшанский Д.В. – М.: Академический Проект, 2002.
16. Kunczik M. Images of nations and international public relations [Text] / Kunczik Michael. – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1997.
17. Kunczik M. Images of nations and international public relations [Text] / Kunczik Michael. – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1997.

Качинская Н.А. Категориальный аппарат исследования стратегии и тактики имиджевой политики государства в дискурсе современной политической мысли

Изучены новые категории современной политической мысли, а именно «имидж государства», «имиджевая стратегия», «имиджевая тактика», «имиджевая политика». Проанализирован категориальный аппарат исследования стратегии и тактики имиджевой политики.

Ключевые слова: имидж государства, стратегия, тактика, имиджевая политика, модель.

Kachynska, N.O. The conceptual framework of state's image making strategy and tactics in discourse of the modern political science

New definitions of the modern political science such as «image of state», «image making strategy», «image making tactic», «image making policy» are learned. The conceptual framework of the scientific research of state's image making strategy and tactics is analyzed.

Key words: image of state, strategy, tactic, image making policy, model.

«Соціальний капітал» як ресурс інститутів громадянського суспільства

Дієздатні інститути громадянського суспільства є одним із показників якісних змін, які відбуваються в політичній сфері в цілому. Вони виступають сферою стимулювання різноманітних особистих ініціатив, значно розширюють взаємовідносини між людиною та суспільством за допомогою ресурсів, якими володіють саме ці інститути. В статті дана спроба визначити зміст і роль соціального капіталу як ресурсу громадянського суспільства.

***Ключові слова:** соціальний капітал, громадянське суспільство, інститут громадянського суспільства, держава.*

Інтерес до даного феномена, що спостерігається останнім часом, пов'язаний, насамперед, із по–перше, формуванням дієздатного громадянського суспільства в Україні, по–друге, із пошуками нових напрямків в політологічному, економічному, та соціологічному аналізі явищ і процесів розвитку різних сфер суспільної життєдіяльності.

Відсутність реального соціального капіталу, його роз'єднаність, гальмує розвиток громадянського суспільства. Потенціал соціального капіталу у суспільстві найбільш повно та ефективно може реалізуватися саме через інститути громадянського суспільства. У цьому аспекті виокремлення такого типу ресурсу, який люди отримують завдяки своїм соціальним зв'язкам та дослідження впливу соціального капіталу на зростання усвідомленої участі у політичному житті суспільства є актуальним.

Концепція соціального капіталу має чималу історію. Ще у 1899 р. американський економіст і соціолог Торстейн Веблен використовував її при характеристиці «праздного класу». Згідно Т. Веблену, клас, що використовував цей капітал, вийшов із суспільства для того, щоб жити за рахунок праці інших.

Поняття «соціальний капітал» вперше з'явилося у роботах Л. Ханіфана, Д. Джекобс, П. Бурд'є, Д. Коулмана. Так, Л. Ханіфан у роботі «Сільські общинні школи» (1916) використовував цей термін для визначення «тих матеріальних субстанцій, які мають особливе значення у повсякденному бутті людей» [1, с.130]. Особливу увагу американський соціолог звернув на розвиток почуттів, взаєморозуміння та взаємодію. Після нього П. Бурд'є звернувся до питання забезпечення елітою своєї переваги. Яка заснована на економічному (матеріальна безпека) капіталі, на культурному капіталі (якість мови, зокрема) і раціональному або соціальному капіталі (дуже тісних відносин), якими кожний володіє на відміну від звичайних людей, ці

«капітали» є родовими ознаками в символічному капіталі, на основі якого еліти забезпечують свою перевагу.

Роботи П. Бурд'є надихнули соціологів на подальші дослідження. Щоправда, в більшій мірі вони орієнтувалися на економіку. Економісти визначають капітал як якесь багатство, що дозволяє досягати певного результату. Д. Коулман, у свою чергу, інтерпретує соціальний капітал як ресурс способу організації економічного й соціального життя населення або, скоріше, як «колективне благо» (*Public Good*). Ніхто не може жити ізольовано. Індивід вносить в практику соціального життя різні нові форми взаємних зобов'язань і нові норми соціального життя що мають забезпечити відносини довіри, які виходять за межі інтересу для того, щоб створити моральні рамки тієї або іншої групи.

В політичну науку тему соціального капіталу ввів Р. Патнам. Але ж Р. Патнам веде мову про комунітарний соціальний капітал, який він розкрив у своїх дослідженнях з порівняння регіональних інститутів в Італії. Управління регіонами в Італії є задовільним там, де воно відповідає вимогам колективного блага. А там, де керування цій вимозі не відповідає, воно є незадовільним. Для Р. Патнама поняття соціального капіталу позначає якість інститутів громадянського солідарного співтовариства, члени якого співробітничать без задньої думки на основі, з одного боку, горизонтальної довіри, що породжує згоду одних й інших, а з іншого боку — на основі вертикальної довіри, що закладене в ті, хто ними керує на всіх рівнях.

Досліджуючи розвиток Р. Патнам дає наступне формулювання цьому поняттю: «У той час як фізичний капітал складається з фізичних об'єктів, а людський капітал характеризується особистими якостями індивідумів, соціальний капітал визначається взаєминами між індивідуумами: соціальними мережами, нормами реципрокності (взаємності) і зростаючої в результаті цих відносин довірою. Щодо цього соціальний капітал тісно пов'язаний з поняттям «громадянського достоїнства». Розходження полягає в тім, що «соціальний капітал» звертає увагу на те, що громадянська чеснота проявляється в тому випадку, якщо вона вкорінюється в системі соціальних взаємовідносин. Факт того, що суспільство складається з доброчесних, але ізольованих індивідуумів ще не означає, що воно володіє «солідним» соціальним капіталом» [2, с.19].

Френсіс Фукуяма визначає соціальний капітал як певний набір неформальних цінностей чи норм, яких дотримуються члени групи, що дає їм змогу співпрацювати один з одним [3].

Спеціалісти Світового банку реконструкції та розвитку пояснюють, що соціальний капітал визначається інститутами, відносинами і нормами, які формують якість та кількість соціальних взаємодій.

Сьогодні українські вчені все частіше стали звертатися щодо проблеми вивчення соціального капіталу громадянського суспільства. Дослідження здійснюють А. Колодій, А. Багнюк, А. Бова, Е. Гугнін, В. Чепак, О. Кіреєва, М. Лесечко, А. Чемерис, Ю. Савко, О. Сидорчук, В. Степаненко тощо. В українській прикладній політичній науці це поняття частіше використовують фахівці з PR-технологій, визначаючи «капітал репутації» [4].

Протягом останнього десятиліття формуються сучасні теорії соціального капіталу. Так, російський вчений В. Радаєв, виокремлює два підходи до визначення цього поняття: структурний та інституціональний [5].

Структурна складова розкривається через поняття соціальних мереж, що є основою всякого соціального капіталу, причому мережний підхід традиційно використовується для дослідження самого широкого кола об'єктів у соціальних науках. Такий підхід дозволяє будувати різні мережні конфігурації, демонструючи відмінності структури того або іншого соціального капіталу, проводити різного роду виміри — щільності мереж, міцності мережних зв'язків, їхньої стійкості.

Інституціональний підхід виокремлюється в сфері проблематики довіри, причому довіра розглядається як виконання зобов'язань без застосування санкцій, тобто має місце віра в те, що взаємні зобов'язання будуть виконані й застосовування санкцій не потребують. Саме така довіра заснована на реципральному обміні — вірі у взаємність і дієвість зв'язків [6].

Враховуючи, що проблема соціального капіталу є міждисциплінарною, на наш погляд, дуже цікавою є класифікація підходів до концепції його дослідження Л. Стрельнікової [7].

Авторка виділяє чотири основних підходи:

- соціо-антропологічний, заснований на уявленнях про природні прагнення людей до об'єднання;
- соціологічний, у якому соціальний капітал розглядається як норми, мережі й організації, за допомогою яких індивіди матимуть користь;
- економіко-інституціональний, підставою якого є твердження, що люди при взаємодії один з одним прагнуть до максимальної індивідуальної корисності й використовують ресурси соціального капіталу при здійсненні різних видів діяльності;
- політологічний, у якому особлива увага приділяється ролі інститутів, соціальних норм у формуванні людської поведінки.

У контексті громадянського суспільства, дослідники також намагаються визначити структурні елементи із яких складається концепція соціального капіталу, так А. Колодій виокремлює:

- мережу горизонтальних зв'язків між рівними і вільними індивідами;
- норми взаємності та довіри;
- навички колективної дії;
- почуття участі в суспільних справах, обов'язків та відповідальності перед іншими людьми, тобто наявність «громадянськості» в її неполітичних проявах (civicness) [8].

Сьогодні дослідники, зокрема Френсіс Фукуяма визначають, що продуктом соціального капіталу є рівень суспільної довіри, довіри громадян один до одного, до органів державної влади. Саме тому він має важливі напрямки застосування у суспільстві і виступає одним із ресурсів інститутів громадянського суспільства. Досить цінними для формування соціального капіталу та консолідації суспільства є висновки А. де Токвіля, який розглядав проблему об'єднання суспільства на ґрунті патріотизму як консолідуючої цінності. Він наголошує, що патріотизм виступає у двох різновидах. Перший складається з неусвідомленої любові до Батьківщини, почуттів безкорисливих та пов'язаних з місцем народження. Люди люблять свою країну як батьківський дім, спогади про дитинство, їм навіть солодко жити в неволі, але в оточенні звичних, традиційних речей. На думку А. де Токвіля, така неусвідомлена любов до Батьківщини може сприяти великим, але короточасним справам та

не придатна для постійних зусиль народу. Вона може зберегти державу в хвилину небезпеки, але може полишити її напризволяще в мирний час.

Окрім такого емоційно-чуттєвого є і більш раціональний різновид любові до Батьківщини. Вона виникає у результаті просвітництва, розвивається за допомогою законів, зростає по мірі користування правами і, насамкінець, зливається з особистими інтересами людини. Люди починають бачити зв'язок власного благополуччя з процвітанням країни, усвідомлюють, що закон дозволяє їм його створювати. У громадян прокидається інтерес до процвітання країни спочатку як до чогось корисного, а потім як до власного творіння.

Однак іноді в житті народів настають періоди, коли давні звичаї та традиції порушені, повага до минулого зруйнована, в той же час просвітництво не набуло розповсюдження, а політичні права ще обмежені та ненадійні. У такі часи Батьківщина представляється людьми як дещо непевне та невизначене. Втративши любов до неї і до всього, що її визначало, вони замикаються у вузькому та неосвіченому егоїзмі. У такі моменти люди вільні від забобонів, але вони не визнають і влади розуму. В них немає ні інстинктивного патріотизму, властивого монархії, ні розсудливого, властивого республіці, вони живуть у смуті та безпорадності. Що ж робити у таких випадках? Повернутися назад вже неможливо, тому єдина можливість — йти вперед, об'єднуючи в уявленнях народу особисті інтереси та інтереси країни. Є могутній засіб, здатний зацікавити людей долею своєї країни, залучити їх до управління своєю державою. В сучасному світі громадянські почуття невід'ємні від політичних прав, і в майбутньому кількість патріотично налаштованих громадян буде залежати від обсягу наданих їм політичних прав.

Роблячи проекцію цих надзвичайно актуальних тез на реальність сучасного «соціального капіталу» українського суспільства, можна стверджувати, що, по-перше, необхідне формувати громадянську культуру, одним із підґрунтів якої є максимальне зближення інтересів кожного громадянина та суспільства в цілому. По-друге, провідним засобом створення такої єдності загальнодержавних та особистих інтересів виступає залучення громадян до реальної, практичної участі в управлінні на всіх рівнях суспільно-політичного життя. Тільки тоді, коли громадяни будуть переконані, що стан добробуту в державі — це результат переважно їх власних зусиль, а не ворожих та злочинних дій можновладців, можна буде говорити про наявність надійної бази для реального об'єднання українців у громадянські асоціації.

Соціальний капітал у сучасній Україні, на відміну від країн Східної Європи, є досить суперечливим. Громадяни виказують низький рівень довіри до інститутів державної влади, на питання: «Якою мірою Ви впливаєте на владу?», «зовсім не впливаю» — на центральну владу — 72,4 %, місцеву владу — 62,8 % [9]. Однак це не означає, що вони намагаються вирішити свої практичні проблеми за допомогою громадських організацій або політичних партій, як це стає у країнах із розвинутою демократією. Відсутність соціального капіталу призводить до обмеження взаємодії між громадянами колом родичів та друзів. За даними соціологічних досліджень, цілком довіряють сім'ї та родичам 60,4 %, колегам — 7,2 %, а співвітчизникам — 6,7 % респондентів [10, с.59–60].

Із 2000 року і до сьогодні більше ніж 80 % респондентів не відносять себе до жодної громадської організації. Це самий низький показник не тільки у Європі, але й у Латинській Америці [11].

За роки існування СРСП імітація соціальної активності та штучних громадських організацій викоренили у громадян бажання і навіть сформували відразу до публічної активності на рівні участі у громадських організаціях. Вищезазначене призвело до недовіри і до інститутів громадянського суспільства, які саме мають формувати та акумулювати соціальний капітал.

Одна з причин низького рівню соціального капіталу пов'язана з розповсюдженням негативного соціального капіталу, який виявляється у корупції та шахрайстві. Більшість громадян не спроможні протистояти корумпованості влади або асоціальним проявам громадян. Але ж саме за допомогою інститутів громадянського суспільства можливе їх вирішення.

Концепція «соціального капіталу» важлива для будь-якої держави, особливо, якщо розглядати її з точки зору політичного, соціально-економічного, морально-духовного потенціалу і ресурсу громадянського суспільства.

Отже, соціальний капітал є не тільки неодмінною умовою існування дієздатного громадянського суспільства, а й також його ресурсом, який дає можливість і впевненість кожному громадянину розвивати власну особистість, загальну довіру один до одного і до органів влади, здатність свідомо «включатися» в роботу того або іншого інституту.

Список використаних джерел

1. Hanifan L. J. The rural school community center / L. J. Hanifan. – Annals of the American Academy of Political and Social Science 67, 1916. – P. 130–138.
2. Putnam R. D. Bowling Alone. The collapse and revival of American community. / R. D. Putnam. – New York : Simon and Schuster, 2000. – 234 p.
3. Фукуяма Ф. Соціальний капітал [Електронний ресурс] : Незалежний культурологічний часопис «І» число 53 / 2008 // Френсіс Фукуяма. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/fukuyama.htm>.
4. «Социальный капитал» и формирование гражданского общества в Украине [Електронний ресурс] : независимый информационно-аналитический ресурс (свидетельство о регистрации КВ №7494 от 1.07.2003г.) «Диалог.UA». – Режим доступу : <http://dialogs.org.ua>.
5. Радаев В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В. В. Радаев // Общественные науки и современность. – 2003. – № 2. – С. 5–16.
6. Социальный капитал как научная категория : [материалы «круглого стола»] // Обществ. науки и современность. – 2004. – № 4. – С. 5–23.
7. Стрельникова Л. В. Социальный капитал: типология зарубежных подходов / Л. В. Стрельникова // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 33–41.
8. Колодій А. Сутність громадянського суспільства і механізми його впливу на політику / Антоніна Колодій // Доповідь на заключній регіональній конференції проекту «Чемпіони громадянського суспільства». – Львів, 8 лютого 2003 р.
9. Соціологічне опитування [Електронний ресурс] : офіційний сайт Центру Разумкова. – Режим доступу : <http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php>.
10. Українське суспільство : соціологічний моніторинг 1992 – 2007 / [за ред. Є. Головахи, Н. Паніної]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – 85 с.
11. «Социальный капитал» и формирование гражданского общества в Украине [Електронний ресурс] : независимый информационно-аналитический ресурс

свидетельство о регистрации КВ №7494 от 1.07.2003г.) «Диалог.УА». – Режим доступа : <http://dialogs.org.ua>.

Михайловская О.Г. «Социальный капитал» как ресурс институтов гражданского общества

Дееспособные институты гражданского общества являются одним из показателей качественных изменений, которые происходят в политической сфере. Они выступают сферой стимулирования различных личных инициатив, значительно расширяют взаимоотношения между индивидом и обществом с помощью ресурсов, которыми владеют именно эти институты. В статье сделана попытка определить содержание и роль социального капитала как ресурса гражданского общества.

Ключевые слова: социальный капитал, гражданское общество, институт гражданского общества, государство.

Mikhailovskaya, O.G. «Social capital» as a resource of civil society institutions

Functioning institutions of civil society is an indicator of qualitative changes that occur in the political sphere. They perform the scope of various personal incentive initiatives, significantly expanding the relationship between individual and society by using the resources owned by these institutions. The paper attempts to define the content and the role of social capital as a resource for civil society.

Key words: social capital, civil society, institution civil society, state.

Концепції державної регіональної політики: політичний та теоретичний дискурс

Аналізуються умови та процес становлення концепцій регіональної політики України, їх роль у державотворчому процесі.

Ключові слова: політика, регіон, особистість, громада, влада, культура.

Після парламентських виборів у липні 1998 року Кабінетом Міністрів України було подано до Верховної Ради України проект Закону України «Про Концепцію державної регіональної економічної політики». Її обговорення відбувалось за активною участі створеною через рік після виборів нової політичної сили – депутатської групи «Відродження регіонів». До її складу увійшли представники різних регіонів, яких об'єднало розуміння необхідності проведення виваженої регіональної політики в інтересах своїх виборців. На відміну від попередніх регіональних ідеологів, депутати даної групи позиціонувались як активні прибічники центральної влади та унітаризму. Так один з лідерів депутатської групи у інтерв'ю газеті «Регіон» висловив думку, що український унітаризм має удосконалюватись через децентралізацію та розширення ролі та повноважень регіонів, що не виходить за межі Конституції України; лише через розширення повноважень регіонів та самостійності ми можемо досягнути єдності українського народу, єдності через багатоманітність.

Окрім того, у 1998–1999 роках на політичній арені з'явилися не лише традиційні суб'єкти регіональної політики (державна, самоврядування та їх органи), але й добровільні об'єднання, громадські організації. Йдеться про «Асоціацію сільських, селищних та міських влад України», «Асоціацію міст України», «Українську асоціацію місцевих і регіональних влад», «Спілку лідерів місцевих і регіональних влад в Україні» та інші. Саме тільки створена «Спілка лідерів місцевих і регіональних влад в Україні» у 1999 році рішучо пропала регіональну ідею, пов'язуючи її з особою діючого Президента. Саме за ініціативи Спілки, до складу якої увійшли голови обласних адміністрацій, мери міст й інші представників місцевих влад, Президент України і регіональні лідери за місяць до президентських виборів підписали Декларацію щодо вдосконалення державної регіональної політики.

Основними засадами державної регіональної політики, згідно підписаної Декларації, є законодавче визначення регіону як територіального утворення з широкими правами самоуправління, відповідними повноваженнями, матеріальними і фінансовими ресурсами; чітке розмежування

законами України повноважень між центральними та місцевими органами влади; положення про те, що управління регіоном має включати представницький орган, а також виконавчий орган, який очолюватиме особа, що призначатиметься Президентом України з урахуванням пропозицій представницького органу, беручи до уваги, що в перспективі ця особа може обиратись зі складу представницького органу або прямим таємним голосуванням на основі рівного та загального виборчого права (фактично повернення схеми, що існувала до 1994 року); прискорення фінансових та організаційно-правових умов для повної реалізації визначених Конституцією і законами України повноважень органів місцевого самоврядування; заснування другої палати парламенту як дієвого механізму участі місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у процесі прийняття рішень на державному рівні (що фактично передбачає формування другої палати через непрямі вибори). З усіх перелічених пунктів Декларації той, де передбачалась у майбутньому можливість виборності голів обласних адміністрацій, ніяк не збігався з попередніми висловлюваннями Президента, який завжди був супротивником виборності «губернаторів». Саме цей пункт сформульовано досить гнучко з використанням формулювань «в перспективі», «бо» тощо.

Хоча дотепер жодний пункт Декларації так і не було втілено в життя, регіональна ідея продовжувала «набирати обороти» не без участі обох сторін, що підписували Декларацію. А на тлі підготовки Всенародного референдуму за народної ініціативою, який відбувся 16 квітня 2000 року, одним з питань якого було запитання про можливість запровадження двопалатного парламенту, словосполучення «регіональні інтереси» стійко увійшло у суспільно-політичний обіг. На порядок денний знов постало питання про підготовку та законодавче затвердження Концепції державної регіональної політики. Згідно розпорядженню Президента вже у 1999 році було створено Комісію з розробки концепції державної регіональної політики на чолі з віце-прем'єр-міністром Ю.І.Єхануровим та головою Луганської облради В.М.Тихоновим. Попередній законопроект 1998 року уряд відкликав з Верховної Ради України, оскільки він не відповідав тодішнім новим вимогам і реаліям. Перший варіант підготовленої Комісією концепції було розглянуто в грудні 1999 року. Паралельно з Комісією концепції регіональної політики розробляли громадські об'єднання – добре відома за подіями осені 1999 року «Спілка лідерів регіональних та місцевих влад в Україні», «Асоціація міст України», «Асоціація регіонального та місцевого розвитку».

Таким чином, в Україні сформувалось два підходи до здійснення регіональної політики, які повністю відповідають тим, що існують у світовій практиці. Державна Комісія обрала шлях «політики вирівнювання» та досягнення «регіональної справедливості», недержавні організації у розробці своїх проектів керувались переважно принципом економічної ефективності, віддаючи пріоритети підтримці і зміцненню економік розвиненіших регіонів.

Протягом 1999–2001 років було запропоновано декілька варіантів Концепції державної регіональної політики, причому більшість з них належали державній комісії. Проекти Комісії Верховної Ради відрізнялись один від одного формулюваннями, внутрішньою структурою, але сутність зберігали однакову – описували принципи та заходи «політики вирівнювання». У кожному з варіантів проектів Комісії особлива увага

приділялась заходам державного регулювання регіонального розвитку. Зокрема, в одному з проектів окремий розділ було присвячено державному сприянню розвитку лише депресивних (проблемних) регіонів. У ньому визначені три типи регіонів, які можуть розраховувати на допомогу держави: регіони, які постраждали від структурних деформацій, економічно слаборозвинуті регіони та ті, що постраждали від стихійного лиха чи техногенних катастроф.

У свою чергу у проекті концепції «Спілки лідерів регіональних та місцевих влад в Україні» пропонувалося здійснювати фінансове вирівнювання, виходячи з принципів економічної зацікавленості регіонів–донорів, консолідованої відповідальності за збільшення податкових надходжень, рівних стартових умов, стабільності та самодостатності. В цілому, характеризуючи проект Спілки, можна сказати, що він являв собою логічне продовження намірів, про які було заявлено в згадуваній Декларації, яку разом з Президентом підписала ця організація восени 1999 року. За оцінками багатьох експертів саме проект Спілки вигідно відрізнявся від інших детальною розробкою питання про розподіл повноважень між різними рівнями влади. Усі зміни у владній організації, що пропонувались у проекті спілки, були спрямовані на посилення водночас як представницької, так і виконавчої влади. Зокрема автори даного проекту вважали, що найбільш прийнятною для України є французька модель, яка передбачає запровадження посади префекту – голови державної адміністрації, якого має призначати президент, та відведення державним адміністраціям ролі контролюючих органів. Окрім того, ця схема передбачала здійснення місцевого самоврядування на регіональному рівні, яке в проекті визначено категорією «регіональне самоврядування». Згідно проекту, останнє мало спиратися на органи регіонального самоврядування (представницькі – облради і виконавчі – облвиконкоми). Також передбачалась зміна порядку формування та функцій обласної ради, уточнення статусу голови обласної ради, на якого мала лягти функція представництва регіону. Обласна рада мала утворювати виконавчий орган регіонального самоврядування, який мав очолювати голова виконавчого органу, що призначався би радою за погодженням з Кабінетом Міністрів України. На цей орган покладалася реалізація самоврядних та делегованих повноважень з вирішення питань регіонального значення. Досить детально в тексті проекту було розглянуто питання організації влади на загальнодержавному рівні – формування і повноваження Ради Регіонів – другою палати парламенту, формування Кабінету Міністрів і функції позавідомчого органу – Національної агенції з питань регіональної політики, а також на усіх рівнях адміністративної організації (1).

Цілком відповідали ідеї національної конвергенції та принципу економічної ефективності пропозиції, закладені в проекті концепції, яку розробляли представники «Асоціації міст України». Їх концепція передбачала при здійсненні регіональної політики урахувати усі переваги конкретного регіону (від рекреаційного ресурсу в Криму та Закарпатті, до промислового в Донецьку, Дніпропетровську, Харкові). У даному проекті також були детально описані проблеми кожного з регіонів: нездовільна екологічна ситуація у східних областях, аграрний характер західних областей тощо. Заслужували на увагу пропозиції авторів з «Асоціації міст», спрямовані на забезпечення стабільних умов роботи органів місцевої влади: виборність голів облдержадміністрацій населенням;

можливість дострокового усунення голів облдержадміністрацій зі свого поста Президентом лише за умов наявності рішення суду про порушення ними закону [2]. Проте представники «Асоціації міст» мало уваги приділили конкретизації інших положень програми: як будуть розподілені повноваження, за якими принципам будуть формуватися бюджети та ряди інших питань.

Одним з найгостріших моментів в усіх запропонованих проектах був принцип формування другої палати парламенту. Якщо проект державної комісії лише скромно говорив про необхідність утворення палати регіонів для «представництва регіональних інтересів», то автори інших концепцій приділили цьому питанню набагато більше уваги, пропонуючи кількісні та якісні характеристики регіонального представництва у верхній палаті, різноманітні моделі виборів тощо.

Після тривалих дискусій в наукових та політичних колах та піврічної роботи над проектом уряду Віктора Ющенка останнє слово в затвердженні тексту концепції державної регіональної політики залишилось за Адміністрацією Президента. Вона взяла за основу проект Комісії Верховної Ради та з певними доробками запропонувала Президенту. Отже, 25 травня 2001 року тодішній Президент України підписав Указ «Про Концепцію державної регіональної політики». В результаті суспільство отримало документ, де закріплені основні напрямки діяльності держави без чіткої деталізації понять та процедур. Те, що у процесі його підготовки пропонувалися більш детальні і радикальні варіанти сьогодні визнається багатьма експертами. Зокрема, відхилений проект «Співки лідерів місцевих і регіональних влад в Україні» відповідав баченню Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. Розробники ж затвердженого проекту чітко не визначили параметри розподілу повноважень між центральною і місцевою владою та механізми представництва інтересів регіонів у парламенті, навколо яких велись гострі дискусії.

Затверджена Концепція містить чотири розділи. У першому висвітлені загальні положення концепції – мета, принципи та основні завдання державної регіональної політики, які прагнуть поєднати – політику вирівнювання» з активізацією всього ресурсного потенціалу регіонів як основи підвищення їх конкурентності. Другий розділ містить заходи вдосконалення державного регулювання розвитку регіонів, а саме удосконалення державного стратегічного регіонального планування, поліпшення механізму державної підтримки розвитку регіонів, стимулювання розвитку депресивних регіонів чи їх частин, транскордонних та міжрегіональних економічних зв'язків, поетапне реформування бюджетної системи та між бюджетних відносин на основі бюджетного унітаризму в поєднанні з елементами бюджетної децентралізації, що між іншим передбачає поступовий перехід до взаємовідносин державного бюджету безпосередньо з не лише бюджетами Автономної Республіки Крим та областей, але й районними бюджетами та бюджетами територіальних громад. Третій розділ присвячений механізмам підвищення ролі та відповідальності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в соціально-економічному розвитку регіонів, які базуються переважно на економічних важелях та не передбачають істотних змін в організації владних відносин як на рівні центр–регіон, так і усередині регіону. Четвертий розділ описує етапи реалізації Концепції: перший етап 2001–2003 роки, другий – з 2003 року [3].

Слід віддати належне авторам концепції, що заходи з її реалізації більш реалістичні, ніж були окреслені в чисельних проектах, хоча менш конкретизовані. Їх реалізація в багатьох випадках залежить від міри відповідальності органів місцевого самоврядування та державного управління на рівні регіону. Тому можна стверджувати, що на сьогодні в окремих регіонах, населених пунктах певні заходи втілені в життя. Зокрема, створено інформаційні системи і бази даних в окремих галузях народного господарства, агентства регіонального розвитку в окремих областях (Чернігівська, Донецька, Полтавська, Тернопільська та інші) тощо. Проте пункт про розроблення та вдосконалення законодавства з питань регіональної політики та місцевого самоврядування, особливо відносно розмежування функцій і повноважень центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, на сьогодні, на жаль, не реалізовано.

З прийняттям Концепції державної регіональної політики ще не можна поставити крапку у її політико-правовому визначенні. Окрім внесення змін, яких потребують Закони України – Про місцеве самоврядування в Україні», – Про місцеві державні адміністрації» та інші, попереду адміністративно-територіальна реформа, яка остаточно визначить суб'єкти та об'єкти регіональної політики. Спроба здійснити таку реформу у 2005 році під концепцію, розроблену тоді профільним віце-прем'єром Р.Безсмертним за польським зразком, виявилась слабко підготовленою, мало відповідала потребам регіональних еліт і внаслідок цього повністю провалилася, а адміністративно територіальна реформа замість прогресу отримала регрес. Частково ця невдача пояснюється суб'єктивними чинниками, частково ж тим, що специфікою перехідних суспільств є те, що політико-правові засади не завжди є визначним фактором у становленні та розвитку того чи іншого інституту, процесу чи явища. Часто ключова роль належить елітам. Це показав як приклад з провалом реформи Р.Безсмертного, так і непереконливість спроб тоді першої політичної персони у країні экс-Президента В.Ющенка реанімувати намагання іншого экс-Президента Л.Кучми створити другу, вищу палату парламенту, яка об'єднувала би представників регіональних еліт. Розглянемо, який вплив на регіональну політику здійснювала за останні роки нова політична еліта України, центральна і регіональна.

Виходячи з досить поширеного визначення еліти, згідно якому елітою є коло осіб, які приймають суспільно значущі рішення або здійснюють істотний вплив на процес їх прийняття, можна прийти до висновку, що навколо центральних органів влади формується те коло посадових осіб, яких можна вважати центральною елітою, а навколо територіальних органів влади відповідно – те коло посадових осіб, яких можна вважати регіональною елітою. Зокрема, до кола представників регіональної еліти відносять керівний склад обласних адміністрацій та обласних рад та впливових бізнесменів. В багатьох випадках обласні функціонери займають водночас ключові позиції в економіці, володіють значною кількістю акцій різних прибуткових підприємств, є власниками фірм, зареєстрованих на інших осіб. Цілком можна погодитись з думкою про наявність певної закономірності між величиною економічного потенціалу тієї чи іншої області та чисельністю її елітного загону. Чим більші ці два показники, тим сильніший вплив регіональна еліта має на загальнодержавний стан справ та відповідно можливості інтегруватися до національної еліти [4 с.67].

Частково проблему аналізу сутності регіональних еліт вже було досліджено вітчизняними науковцями – передусім слід згадати дослідження політико–управлінської еліти України О.І.Крюкова. У його монографії окремий розділ присвячено аналізу регіональних політико–управлінських еліт [5, с.179–229]. І все ж їх роль у формуванні і здійсненні регіональної політики держави, а особливо в контексті завдання активізації участі громадян у процесах державотворення була висвітлена у цьому дослідженні фрагментарно. І все ж це вже значний прогрес, оскільки у спеціалізованому словнику–довіднику з методології державного управління (за ред. В.І.Лугового, В.М.Князева, В.Д.Бакуменка) саме родове поняття «регіональна політика» навіть не згадується.

Загалом можливості розвитку регіональних еліт дуже диференційовані і визначаються багатьма чинниками кожного конкретного регіону. Невипадково, частіше за все виокремлюють шість міст–центрів – Київ, Донецьк, Львів, Дніпропетровськ, Одесу і Харків, в яких елітні угруповання в тій чи іншій мірі мають можливості здійснювати вплив на загальнонаціональну політику. При цьому кожен із цих регіонів відрізняється економічним потенціалом, величиною території і населення, що там проживає, демократичними традиціями та культурою. Якщо Львів намагається будувати громадянське суспільство, вільний ринок і рухатися в Європу, то донецький клан уже побудував для себе оснований на авторитаризмі олігархічний капіталізм [6].

Структура теперішнього українського парламенту, в якому чимало фракцій сформовано саме за регіональним принципом (донецьке, дніпропетровське, харківське, київське, закарпатське лобі), яскраво демонструє регіональну диференціацію України. В результаті такого – лобізму» інтереси певних регіонів просто ігноруються. На сьогодні в силу економічної міцності Донеччини та Дніпропетровщини у боротьбі за домінування в загальнонаціональних масштабах донецький та дніпропетровський сегмент політичної еліти себе вже реалізував. Щоправда, чергові президентські вибори в Україні сильно хитнули шальки терезів на користь саме донецької регіональної еліти. На перший погляд, прийшовши до влади з гаслами посилення регіоналізму, ця еліта має реалізувати більш послідовну політику регіонального розвитку. Втім, як показує історичний досвід, слід очікувати швидше те, що увесь потенціал регіонального ресурсу переможців виборів буде спрямовано не на розвиток усіх інших регіонів, але навпаки – на ще більше зміцнення центральної влади, хоча вже й на користь нових можновладців. І хоча подібні амбіції безумовно мали, або й мають харків'яни, львів'яни та одесити, але в силу того, що у них немає такої економічної бази, а тепер втрачено надії здобути ще й базу політичну, їх інтенції можуть набувати виключно перспективного характеру.

Певні спроби консолідації регіональних еліт були, але не достатньо потужні. Зокрема, регіональна еліта намагалась лобіювати державницькі інтереси через Раду Регіонів, що діяла при Президентіві України до 2001 року, і через «Спільку лідерів місцевих і регіональних влад в Україні» та інші громадські об'єднання, про які йшла мова вище. До того ж існували і існують десятки регіональних, муніципальних, фондів підтримки місцевого самоврядування, відбуваються щорічні з'їзди регіональних лідерів та всеукраїнські муніципальні слухання. Як свідчить практика, вплив цих організацій і заходів на державну політику не великий, а очікується його

зменшення. На доказ цього можна навіть не згадувати амбіції донецької еліти нині, а досить пригадати участь «Асоціації міст України» та «Спільки лідерів регіональних та місцевих влад в Україні» у розробці Концепції державної регіональної політики, про яку йшлося вище.

Отже, сьогодні вести мову про консолідований регіональний рух в Україні було б передчасно, оскільки надто значними є розбіжності між економічними і політичними інтересами різних регіональних груп. Це довела й участь у парламентських виборах 1998 року Партії регіонального відродження України, яка не змогла подолати 4-відсотковий бар'єр, а у виборах 2002 року – Партії Регіонів, яка хоча в блоці політичних партій «За Єдину Україну!» пройшла в парламент, але справедливо кажучи не була тією політичною силою, що об'єднувала регіональних лідерів. Перемога ж Партії регіонів на виборах 2006 та 2007 років засвідчила швидше зростаюче посилення донецької регіональної еліти, яке закономірно призвело до перемоги її представника на президентських виборах 2010 року.

На початку ХХІ сторіччя стало зрозуміло, що еліта окремих регіонів готова відігравати значну роль не тільки в економічному житті країни або впливати на рішення виконавчої влади, – вона готова до стабільної інтеграції у законодавчі структури, хоча ще не готова оформити свої інтереси в єдиному політичному русі.

Все ж таки сьогодні набагато міцніші важелі впливу центральної еліти на регіональну. Причому ці важелі знаходяться виключно в руках виконавчої влади. Голови місцевих адміністрацій та весь їх склад перебувають, формально, в подвійному підпорядкуванні – Президента й уряду. Однак, останній не має права приймати рішення щодо звільнення з посад голів обласних державних адміністрацій, не може навіть ініціювати подання щодо їх відставки – це прерогатива глави держави. За експертними оцінками, такий стан речей знижує ефективність управління. В свою чергу Президент своїм правом не нехтує. Наприклад, лише в 1999 р. – після президентських виборів – Президент України змінив 16 голів обласних державних адміністрацій та 61 їх заступника; було також звільнено 144 голови районних державних адміністрацій (28% від загального числа) [6]. Навіть після введення в дію конституційної реформи нинішній Президент В.Янукович після свого обрання також у перший же місяць після інаугурації здійснив практично повну ротацию голів облдержадміністрацій. Отже, ситуація склалась так, що гарантією збереження своїх крісел для місцевих чиновників є лояльність до Президента та сумлінна праця на нього під час виборчої кампанії, ефективність якої демонструють результати виборів. Тому великою популярністю серед регіональних лідерів користується ідея виборності голів адміністрацій, яка безумовне несе за собою перегляд їх функцій. Бо сьогодні голова адміністрації з одного боку повинен проводити політику центру в регіоні, а з іншого – захищати інтереси регіону в центрі. Ці функції суперечливі й конфліктні за своєю суттю. При такій постановці питання захист інтересів регіону можливий лише в певних суворо обмежених рамках. Можливо, ефективнішою була б схема з елементами французької моделі адміністрування, за якої в регіоні існували б дві приблизно рівні за політичною вагою фігури. Одного регіонального лідера, який захищатиме інтереси регіону в центрі, мають обирати жителі регіону або обласна рада (як пропонувала в своєму проекті Концепції державної регіональної політики «Спілька лідерів регіональних та місцевих

влад в Україні»), другого – призначати згори. Останній реалізовуватиме в регіоні інтереси центру, інтереси держави. При цьому неодмінно треба чітко розділити повноваження й докладно виписати права та обов'язки кожного. Що стосується органів самоврядування на рівні регіону, то можливості впливу на нього з боку центральної еліти обмежені, принаймні законодавчо. Проте, вплив на ці органи може здійснюватися опосередковано – через місцеві державні адміністрації, яким згідно ст. 44 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» ради делегують частину своїх повноважень, бо для них не передбачені власні виконавчі органи.

Окрім об'єктивних відносин, які складаються між представниками центральної і регіональної еліти, існують ще суб'єктивні показники сприйняття одної та другої населенням. Як показували соціологічні опитування ще 8 років тому, баланс довіри значно схиляється на користь регіональної еліти порівняно з центральною, хоча треба усвідомлювати що показники як у першому, так і другому випадках невисокі.

Незважаючи на небагатий досвід української державності, регіональна політика та регіоналістика, яка уособлює собою регіональні дослідження, вже зайняли гідне місце у вітчизняному політичному та науковому просторі. Що стосується регіональних досліджень, то в них на сьогодні найбільших успіхів досягли економісти та економічні географи. Саме їм належить велика кількість робіт з регіональної проблематики. Але урахуовуючи багатоаспектність регіональної політики та міждисциплінарність регіональних досліджень їх результати є корисними для інших наукових дисциплін. Окрім того, регіональні дослідження вже багато років проводяться в межах соціології, держави та права, державного управління та політичної науки, яка часто узагальнює досягнення інших наук для побудови власного предметного поля.

Отже, в межах регіональних досліджень підіймаються питання: світового та вітчизняного досвіду регіональної політики, її напрямків, соціально-економічного розвитку регіонів, економіко-географічного районування України, моделей суспільно-економічної макрорегіоналізації України, особливості масової свідомості мешканців різних регіонів та їх ставлення до тих чи інших аспектів регіональної політики, взаємовідносини центральних і регіональних владних інтуїцій, повноваження органів місцевої виконавчої влади та самоврядування різних рівнів, правового забезпечення управління регіоном, теорія і практика регіоналізації та політико-територіальної організації держави тощо.

На цій основі було уточнене визначення регіональної політики як такої, що має на меті таке управління регіональним розвитком, яке забезпечує активну політичну участь громадян країни у державотворенні завдяки сполученню виконання загальнонаціональних та регіональних політичних завдань. Це можливо через узгодження їх підтримки загальнонаціональних політичних програм, з їх діяльною участю у реалізації політичних проєктів розвитку власного регіону, що у кінцевому результаті гарантує розвиток країни в цілому. Політичний напрям здійснення регіональної політики полягає в уточненні поділу владних повноважень на рівні регіональної компетенції, а також оптимізації функціонування місцевого самоврядування і раціоналізації процесів регіоналізації.

Сучасні концепції регіонального розвитку балансують між двома підходами: –політикою вирівнювання» рівня розвитку регіонів, яку здійснює переважно центральна влада, з одного боку, а також політику мобілізації

внутрішнього потенціалу регіонів, яку здійснюють переважно регіональні еліти і громадяни регіонів. Оптимальною на цьому фоні постає реалізації моделі регіональної політики, яка включає узгоджені концепції адресного інноваційно-інвестиційного розвитку кожного регіону, коли зусилля регіональних еліт отримують сприяння з боку держави.

Історія світової регіональної політики бере початок у 20–30 роки, а української – у 90 роки минулого сторіччя. Тому Україна має можливість скористатись світовим досвідом, але політична практика не завжди засвідчує вміння «вчитись на чужих помилках». Перші кроки здійснення національної регіональної політики розпочались приблизно в середині 90-х років, але не відразу вона являла собою низку послідовних заходів. Спочатку про неї згадували лише під час виборчих кампаній, використовуючи регіональну ідею виключно в PR-івських цілях.

Тривалий час формувалась нормативна-правова база функціонування суб'єктів регіональної політики, а сама вона набула концептуального визначення лише у 2001 році. Проте затверджена Концепція державної політики, за визнанням багатьох експертів, являє собою не кращий варіант з тих, що були запропоновані. В концепції червоною ниткою проведена ідея – політики вирівнювання», але водночас йдеться про активізацію всього ресурсного потенціалу регіонів як основи підвищення їх конкурентності.

З прийняттям Концепції державної регіональної політики ще не можна поставити крапку в її політико-правовому визначенні. Попереду реформування політичної системи України з цілком ймовірною адміністративно-територіальною реформою, яка остаточно визначить суб'єкти та об'єкти регіональної політики. До того ж на здійснення регіональної політики впливають взаємовідносини центральної та регіональної еліт, серед яких в її реалізації по-справжньому зацікавлені лише другі. Саме регіональні еліти забезпечують через реалізацію безпосереднього управління регіональним розвитком формат участі громадян конкретного регіону у загальнонаціональних політичних проектах, в тому числі й у їх інтегральному результаті – державотворенні. Але регіональні еліти на сьогодні недостатньо консолідовані, на першому плані стоїть боротьба за домінування в загальнонаціональних масштабах, особливо це стосується елітних угруповань економічно розвинутих регіонів. На тлі конкурентної боротьби між центральними та регіональними елітами, більшість населення діяльність і перших, і других оцінює невисоко, віддаючи перевагу, хоча невелику, регіональним органам влади.

Список використаних джерел

1. Концепція державної регіональної політики України: Затверджено ІІ Всеукр. з'їздом Спільн. лідерів місц. та регіон. влад України 9 верес. 2000 р. // Голос України. – 2000. – 4 листоп. .
2. Стойко Е. Концепция региональной политики: а был ли мальчик? //www.part.org.ua
3. Указ Президента України Про Концепцію державної регіональної політики від 25 травня 2001 року № 341/2001.
4. Бутирська І. Проблеми формування регіональної підприємницької еліти: український варіант// Регіональні та національні еліти: хто формує політику? Матеріали Міжнародної наукової конференції . Чернівці, 6–7 грудня 2001. – Чернівці: Букрек, 2002. – 280с.

5. Крюков О.І. Політико–управлінська еліта як чинник державотворення. Монографія. – К.: Видавництво НАДУ, 2006. – 252 с.
6. Павлів В. Автономія для Галичини// www.polityka ,17.06.2002

Танчук Н.В. Концепция государственной региональной политики: политический и теоретический дискурс

Анализируются условия и процесс становления концепций региональной политики Украины, их роль в процессе государственного строительства.

Ключевые слова: политика, регион, личность, громада, власть, культура.

Tanchuk, N.V. Conceptions of State and Regional Policy: Political and Theoretical Discourse

The conditions and the process of statement the regional policy concepts of Ukraine are analyzed and their role in the state making process.

Key words: policy, region, personality, community, power, culture.

Вплив політичної віри на демократичну трансформацію українського суспільства

Досліджується політична віра як чинник демократизації українського суспільства. Висвітлюється трансформація змісту політичної віри та механізми її впливу на політичні процеси в незалежній Україні.

Ключові слова: політична віра, демократизація, українське суспільство.

Основною ознакою сучасного українського суспільства є його трансформаційний характер. Для того, щоб зрозуміти сутність перетворень, необхідно з'ясувати роль політичної віри в цих процесах, адже остання є основою легітимізації існуючого режиму.

Проблему нерелігійної віри і, частково, сутності політичної віри розкривали у своїх працях наступні зарубіжні дослідники: Дж. Стур, Р. Грановська, К. Флад, Е. Фромм, К. Ясперс. Дослідженням менталітету українців та трансформаційних процес в Україні займалися такі науковці як М. Михальченко, С. Кримський, М. Попович, О. Донченко, Ю. Романенко, І. Попова, А. Данілов, Д. Видрін, В. Карасьов та інші.

Метою даної статті є розкриття ролі та змісту політичної віри в процесі трансформації українського суспільства, а також механізмів її впливу на демократизацію.

Для того, щоб дослідити політичну віру в українському суспільстві необхідно дати характеристику останньому. Найбільш статичними в даній ситуації виступають характеристики української ментальності. Українцям в цілому притаманні такі риси як кордоцентризм, індивідуалізм, толерантність, екзекутивність, персоналістична інституціоналізація. В процесі трансформації всі ці національні особливості впливають на світосприйняття та політичну діяльність. Розглянемо кожну рису окремо.

Характерний для українців кордоцентризм визначається перевагою емоцій та почуттів над мисленням і волею. Своїми особливостями має неусталеність емоційних реакцій на одні і ті ж самі стимули, а також створення своєрідного замкненого кола, тому що в більшості випадків емоції не спрямовані на об'єкт. Таким чином переконаність більшою мірою залежить від емоційної насиченості певних постулатів, що спричиняє тяжіння до продукування міфів [5, с.248].

Особливістю українського індивідуалізму є його споглядально-пасивна форма, на відміну від цієї ж риси американського суспільства, яка проявляється в активній діяльності. Наш індивідуалізм спонукає до пристосування, що зумовлено історичним досвідом.

У тенденціях до цілевиконання проявляється екзекутивність менталітету – небажання творити унеможливлене реалізацію месіанських ідей українського народу. Для будь-яких змін необхідним є зовнішній поштовх, при цьому зміни відбуваються поривчасто, імпульсивно та здебільшого це є зміна зовнішнього характеру, а не внутрішньої сутності. Щодо трансформації політичного режиму, то вищезазначене проявляється у зовнішній підтримці демократизації та гальмуванні її на практиці. Екзекутивність, хоча і несе в собі необхідність збереження родини та роду, проте є передумовою антидержавних тенденцій, через ідентифікацією індивіда з малою соціальною групою.

Персоналістична інституалізація проявляється у переважанні суб'єктивних чинників при формуванні політичних інститутів: довіра до «свого хлопця» домінує над його професійними та моральними якостями. Політичні інститути формуються з людей, які безпосередньо пов'язані з тими, хто приймає рішення, а не з тих, хто має здібності до виконання певних функцій.

В радянський період у свідомості українців відбулось нашарування власного національного менталітету та відображення суспільних практик тоталітарного періоду, що виявилось у традиційному прагненні до загальної матеріальної рівності, міцній вірі у патерналістські зобов'язання держави перед народом, зневірі в тому, що громадяни можуть долучатись до управління державою, боязні брати на себе відповідальність та діяти без дозволу керівництва, нетерпимість до неординарних політичних ідей та форм активності.

В Україні з часів Перебудови почалась трансформація політичного режиму, що передбачала проходження таких стадій:

- *переоцінка існуючого стану суспільства* та масштабів кризи, яка має системний характер;

- *соціальна діагностика* – неупереджена об'єктивна оцінка теперішнього, його коріння в минулому, можливостей та шляхів виходу із кризової ситуації;

- *демонтаж старої системи*, ліквідація її очевидних невідповідностей наявному стану суспільного розвитку та його тенденціям;

- *нове самовизначення суспільства*, висунення та обґрунтування шляхів подальшого розвитку [4, с.10].

Хоча процес Перебудови почався ще у 80-х роках, проте *переоцінка існуючого стану суспільства* та масштабів кризи, що отримала системний характер, почалась після прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року, а також Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. В цих документах було закріплено за Україною статус незалежної держави з неподільною та недоторканою територією, на якій мають чинність Конституція та закони України. Хоча останні нормативно-правові акти ще не були прийняті, проте це спрямувало державотворчий процес.

Під час зміни політичного режиму досить важливим є ставлення до них політичної еліти, адже вона здатна як прискорити даний процес, так і загальмувати. Джерелами формування владної еліти на той час були: частина Компартії, комсомол і студентські опозиційні організації, вихідці із Спілки письменників і наукових кіл України, представники великого промислового директорату – з чого можна робити висновки про їх бачення подальшого майбутнього країни. Еліта не була консолідованою

і не мала єдності щодо стратегії розвитку. В цей час громадяни розуміють, що відбуваються глобальні зміни суспільного устрою, а комуністична ідеологія не виправдала очікувань. Досить велика частина населення була втомленою від постійного тиску з боку держави і прагнула отримати хоча б мінімальний, але реальний набір основних прав і свобод. Результатом чого можна було відзначити появу політичної віри, що за змістом була демократичною, хоча сам термін «демократія» ще не так часто зустрічається в повсякденному житті.

Перші вибори Президента України констатували перемогу політичної програми, що містила в собі цінності державності, демократії, добробуту, духовності, довіри. Перемога Л.Кравчука яскраво засвідчила перевагу традиційно-харизматичної легітимності влади – це довіра до людини, яка була у вищих ешелонах влади в СРСР і одночасно була здатна побудувати незалежну Україну.

Проведений Л. Кравчуком референдум, де 92% населення висловились за державну незалежність, легітимізував початок глобальних перетворень. Також ці результати підкріпили віру в те, що зміни є необхідними та правильними. В цей час у свідомості як еліти, так і мас відбувся перехід до етапу *соціальної діагностики* – неупередженої оцінки теперішнього, його коріння в минулому та можливостей виходу з кризи. Основним шляхом виходу з кризи була побудова незалежної, демократичної держави. Перші роки незалежності хоча і були кризовими в економічному плані та ознаменувались крахом попередніх ідеалів, проте тоді чітко прослідковується високий рівень політичних очікувань та віри в цей шлях.

Слід відзначити, що в Україні фактично існують два типи суспільної свідомості – елітарна і масова. Елітарна свідомість має значну теоретико – методологічну складову, масова – повсякденно-психологічну. Тому, досліджуючи політичну віру, слід окремо давати характеристику віруванню еліти та народу. Через відсутність механізмів впливу народу на прийняття рішень визначальну роль у формуванні курсу державного розвитку відігравала еліта. Хоча можна було констатувати її поділ на прихильників комуністичних, демократичних та націонал-демократичних поглядів, проте не завжди була присутня віра у проголошені ними ідеї. Частина комуністично налаштованих політиків не вірили у реалізацію проголошених ними цінностей, адже сімдесят років намагання практично втілити їх в життя завершилися невдачею, але вони прагнули втримати ту реальність, в якій комфортно себе почували та бачили шляхи для подальшої особистої реалізації. Прихильниками демократичних ідей була та частина еліти, яка або розчарувалась у принципах комуністичного устрою, або вважала їх неефективними для функціонування українського суспільства. І лише вихідці з шістдесятників вірили у необхідність відродження української мови, культури та утвердження державності. Більшість політичних партій і рухів, а також пануюча еліта погоджувались з тим що, необхідно було будувати незалежну державу, а яку за типом, формою та структурою керування – на це не існувало узгодженої відповіді.

Трансформаційний процес складається з ланцюга послідовних трансформаційних станів, кожен з яких є реально досягнутими змінами в конкретний проміжок часу. Здебільшого цей процес є не лінійним, а спіралеподібним. Час від часу відбувається перехід до стадії переоцінки існуючого стану суспільства, соціальної діагностики та демонтажу старої системи, де старим виступає попередній етап розвитку.

У механізмі впливу політичної віри на процес трансформації політичного режиму слід виокремити такі етапи:

- етап виникнення та вербалізації політичного ідеалу, що міг би об'єднати як частину населення, так і всіх громадян;

- етап самоорганізації, на якому прихильники того чи іншого ідеалу можуть об'єднатись у своїх діях та планах;

- етап ідентифікації себе з групою тих, хто має ті, чи інші переконання – це призводить до того, що реалізація цього ідеалу сприйматиметься суб'єктами віри як власна самореалізація;

- етап активної діяльності по досягненню окресленого ідеалу;

- етап взаємопідтримки у спільних переконаннях (є досить важливим, адже почалась виснажлива діяльність, а результатів ще не помітно). На індивідуальному рівні це відбувається в процесі міжособистісної комунікації, а у відносинах «державо-громадянин» можливе застосування політичної реклами та агітації;

- етап закріплення тих змін, що відбулись, може проявлятися в інституційному оформленні нового політичного режиму;

- етап реалізації ідеалу – він завжди є бажаним, але ніколи не здійснюється на практиці.

За президентства Л. Кравчука були здійснені спроби окреслити ідеал, до якого прямує країна в своїх перетвореннях, проте формування національної ідеї що могла б об'єднати все суспільство, так і не відбулось. Продовженням конструювання ідеального проекту держави була і Конституція України.

Не можна заперечити того факту, що політична віра пришвидшує процес будь-яких змін в державі, проте не слід забувати про зовнішньополітичні фактори, що впливають на зміни в державі. Західна Європа та Америка декларували свою віру в те, що Україна може мати демократичний політичний режим і всіма способами сприяли процесу його становлення. Це не означало, що Україна може стати членом Європейського Союзу, але сприяло проведенню багатьох культурно-освітніх проектів, а також розповсюдженню інформації про існування України на політичній мапі світу.

Наступні вибори Президента України відбулися у два тури 26 червня та 10 липня 1994 року. За результатами другого туру Л. Кучма набрав 52,14% голосів, Л. Кравчук – 45,06%. Отже, Л.Кучма став другим всенародно обраним Президентом України. Він вів передвиборчу боротьбу під гаслами: 1) відновлення зв'язків з Росією та іншими країнами СНД, 2) надання російській мові статусу офіційної, 3) боротьба проти корупції та організованої злочинності [1,с.222]. Такі результати свідчать про розкол в середині суспільства – одна частина прагнула продовжувати демократичні реформи та задекларований політичний курс, а інша була не проти повернутися до союзу з Росією.

Економічна і соціальна криза посилює прагнення до сильної державної влади, яка на рівні буденної свідомості ототожнюється із тією або іншою формою авторитаризму. Під час застійних криз відбувається зниження мотиваційного потенціалу політичної віри населення. Спонукальний вплив віри залежить також від цілеспрямованості особи – чіткого визначення нею, чого вона прагне. Цілеспрямована особистість черпатиме натхнення з політичної віри, що стимулюватиме її до більш ефективної політичної діяльності.

Із прийняттям Конституції в Україні було визначено базові координати та орієнтири, сукупність суспільних цінностей – усе те, що формує нову політико–економічну систему. Це, у свою чергу, спонукало до переходу на стадію *демонтажу старої політичної системи* – відбувалась побудова нових політичних відносин та інститутів.

Вже на цьому етапі простежується відхід від реалізації принципів демократії та початок здійснення державної політики авторитарними методами. Як на рівні політичної еліти, так і на рівні народу виголошується підтримка демократичних ідей, і в той же час на практиці заперечуються реформи лібералізації економіки. Громадяни бажають демократії, але проти ринкової економіки, що було парадоксом трансформаційного періоду. Відсутність досвіду існування в інших умовах крім авторитарних призводить до продовження функціонування усталених схем керівництва та підкорення.

Така риса українського суспільства як індивідуалізм в його пасивній формі разом з вірою у демократію породжують масову міграцію в країни, де такий лад вже побудовано. Насправді це мало значний вплив на майбутнє країни, не тільки з точки зору кількісних втрат, але й якісних. Виїхала соціально активна частина населення, яка мала всі передумови стати національною елітою і виконувати консолідуючу та функцію взаємопідтримки у процесі державного будівництва.

Чергові президентські вибори відзначилися суперництвом Л.Кучми та П.Симоненка, в результаті чого Л.Кучму було обрано на другий термін. Це свідчило про те, що країна в цілому не бажала повертатись до комуністичного минулого, але продовжував існувати поділ суспільства за ідеологічними поглядами. У передвиборчій платформі Л.Кучми було проголошено зміцнення держави, забезпечення правових гарантій діяльності політичної опозиції, конструктивну співпрацю уряду, профспілок, роботодавців, а також у сфері міжнародної політики гарантувалось стабільне партнерство з Росією.

Щодо сприйняття демократичної ідеології, то українські соціологи виявили що саме розуміє населення під «демократією». Люди, перш за все, і в основному мають на увазі найможливішу свободу (особистості, дій, слова, совісті, переміщення тощо – 60 %), в значно меншій кількості – народовладдя, участь громадян в управлінні (19%) і практично не пов'язують з цим поняттям «порядок і дисципліну» (3%). Вважаючи, що «демократія» характеризує «рівність перед законом» (19%), ніхто не вважав за потрібне вказати, що це і відповідальність перед законом, і його неухильне виконання, незалежно від посади та становища [9,с.126].

Передбачення частиною суспільствознавців зростання популярності національної ідеї у формі відстоювання суверенітету України і зростання ролі національно–патріотичних партій у державному виробництві виявилися помилковими. Друга половина 90–х років характеризувалася різким падінням цієї ролі, оскільки ідея суверенітету не була підкріплена економічним піднесенням у країні, зростанням матеріального добробуту населення, гарантіями прав та свобод особистості. Ідеологічна опора національно–патріотичних перетворень в Україні почала руйнуватися, оскільки її економічний, правовий і моральний фундамент розмивався і вичерпувався [8 с.191]. Фактично на території України будувалась авторитарна держава, що унеможливлювало демократичні перетворення.

Отже, пройшовши стадію формування, ідеал демократії об'єднав своїх прихильників, проте процес ідентифікації українського народу з демократичним суспільством в повному обсязі не відбулось, що і завадило переходу до активних дій зі зміни політичного режиму. Результатом політичної віри еліти та народу стало проголошення основних прав і свобод, фіксування системи поділу влади, а також створення інститутів необхідних для існування демократичного режиму.

Через відсутність переходу до активних дій щодо зміни режиму, а також взаємопідтримки, створені політичні інституції не були ефективними суб'єктами політики та не виконують своїх прямих функцій. Процес демократизації відбувався по інерції, без цілеспрямованої діяльності його будівництва. Міцно утвердилось у масовій свідомості переконання про глибоку байдужість і пасивність української громадськості відносно всього, що стосується сфери державного управління, дедалі сильніше спростовувало себе по мірі виходу учасників президентського марафону на фінішну пряму.

Наступною хвилею демократизації в Україні стала «Помаранчева революція», що відбулась під час виборів 2004 року. На той час спостерігався низький рівень довіри до органів влади. Причини того, що громадянське суспільство в Україні пробудилося і заявило про свою силу саме в ході виборів – 2004, є декілька. Перше – визріли об'єктивні передумови для того, щоб український соціум досягнув тієї міри інтегрованості, що дозволяє переживати певні політичні події спільно (в єдиному інформаційному та культурному просторі), а також повною мірою виявляти в ньому свої інтереси, потреби та пріоритети. Друге – своїми діями влада перейшла ту невидиму межу, за якою обман, насильство і несправедливість ставали для народу настільки очевидними, що з ними або треба було б остаточно змиритися, або виступити проти них відкрито. Третє – вибори президента є ключовою подією в політичному житті України, оскільки в силу неформованості політичних інституцій, більшість відносин у державній сфері і тісно пов'язані з нею сфері економічній мають неформальний характер і вибудовуються навколо особи президента. Відтак, обрання нового лідера – носія інших принципів державної влади – найкоротший і чи не єдино можливий спосіб змінити ситуацію в країні реально, а не на рівні декларацій [10, с.118–119].

Також, 2004 рік став першою всенародною акцією протесту, що не є характерним для українського суспільства з його пасивним індивідуалізмом та тяжінням до підкорення, а не творення майбутнього. На цьому етапі відбулась самоорганізація суспільства та активна діяльність з метою встановлення принципів демократії у політичному житті. Щодо трансформаційного процесу, то ці події відповідали стадії *демонтажу старої політичної системи* під якою розумілось правління Л.Кучми.

«Помаранчева революція» чи не вперше з часів незалежності створила передумови для успішного розв'язання хронічної для українського соціуму хвороби, ім'я якій – «криза довіри». Відтак, головним завданням державної влади було підтримати заданий імпульс шляхом налагодження ефективного діалогу з громадянським суспільством, в якому зосереджений значний потенціал легітимізації діяльності можновладців. Необхідною умовою побудови та функціонування демократичного політичного режиму є домінування раціонально–легальної легітимності, проте всі президентські вибори демонструють значну пере-

вагу харизматичної легітимності – українське суспільство вірило, що має прийти людина, яка здатна вирішити всі політичні та економічні проблеми.

Перемогу команди В.Ющенка у «третьому турі» президентських виборів забезпечили консолідаційні гасла, що виголошувались на Майдані. Наголос на загальнонаціональних, а не етнічних пріоритетах вселяв надії на можливість зближення Заходу та Сходу України, формування зрілої політичної нації й дієздатного громадянського суспільства. Відбулось *нове самовизначення суспільства* та обґрунтування подальших шляхів його розвитку, проте не було втілено в життя тих шляхів розвитку, що обґрунтовувались.

Утім реалізованим виявився не сценарій демократичних змін, а поступового згасання та перетворення романтики на скепсис, стрімкого розчарування та акумулювання негативної енергії. Серед об'єктивних причин досить швидкого згасання віри у можливість побудови демократичного суспільства виступає нездатність політичної еліти діяти в умовах перемоги – консолідованість і грандіозні плани змін існують лише під час виборчих перегонів. В цей час переважна більшість населення була налаштована здійснювати рішучі кроки на зустріч демократії.

Напередодні президентських виборів 2010 року прослідковувалась девальвація самого поняття «демократія». Частково це можна пояснити тим, що маятник суспільного розвитку після того, як досяг свого максимального демократичного розвитку, починає рухатись в бік авторитаризму. Процес трансформації політичного режиму повертається на стадію *переоцінки існуючого стану*. Чергові вибори Президента України були призначені на 17 січня 2010 року. Всього було зареєстровано 18 кандидатів. У повторному голосуванні взяли участь: В.Янукович та Ю. Тимошенко, набравши 48,95% та 45,47% відповідно.

В.Янукович переміг у виборчих перегонях, активно використовуючи геополітичний порядок денний та розігруючи карту підвищення соціальних стандартів. Досить вдало було спроектовано його імідж у різних регіонах країни: одночасно поширювались суперечливі тези аби догодити виборцям зі Сходу та Заходу країни.

Внаслідок численних економічних криз більшість населення країни не має інших уподобань, окрім соціально-економічних: більші зарплати і пенсії, дешевші комунальні витрати та проїзд у транспорті, щоб держава давала більше, а брала менше, але такий народ не дуже перспективний для подальшого розвитку країни. У такого «народу» пам'ять вкрай коротка: він забуває попередні обіцянки політиків і вправно голосує за того, хто останній йому щось підкинув, хоч ця подачка і не помітна на тлі витрат сімейного бюджету, а «даруватель» взяв собі набагато більше, ніж «кинув» масам [3, с.6].

Політична віра, яка виникла в період останніх виборів за своїм змістом була не демократичною, а соціально-економічно спрямованою. Проте основна частина виборців розчарувалась у тому, що сталось після перегонів – владна еліта і не думала збільшити соціальне забезпечення. І як завжди, українці відчують себе ошуканими, про що свідчить стрімко падаючий рейтинг Президента.

Щодо ідеологічного забарвлення сучасного політикуму, то не можна не погодитись з думкою українського політолога В. Карасьова, що на сьогодні Партія регіонів більшою мірою дотримується правої політичної лінії: захищає інтереси великого бізнесу, орієнтується на зовнішні, в

тому числі і МВФівські, фінансові кредитні запозичення, вибирає правий ультраліберальний економічний курс. Таким чином, внутрішня ідейна та структурна суперечність Партії регіонів у тому, що вона політекономічно – «західна», ліберально–реформаторська, геополітично «східна», тобто проросійська. У національному та гуманітарному питаннях Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) швидше права сила, а в соціально–економічному – навпаки, швидше ліва, ніж права. Отже, у БЮТ із партією регіонів, по суті, немає ідеологічних точок дотику, а отже не може бути спільного порядку денного [6].

Ідеологічні та структурні суперечності, які переживає влада, свідчать, що режим не може знайти міцної ідейно–політичної опори в межах самої еліти, щоб вийти на стадію демократичного закріплення та укорінення.

Отже, зміст політичної віри українського суспільства за останні дев'ятнадцять років проходить шлях трансформації від комуністично – авторитарного змісту до демократичного. Позитивна динаміка цього процесу простежується в період отримання незалежності – початок 90–х років, а також під час «Помаренчевої революції» (2004 рік). Після таких сплесків завжди відбувався відкат у підтримці демократичних ідей.

Активізація політичної віри завжди відбувалась під час виборчих процесів. Значний відсоток українського суспільства вірив у передвиборчі обіцянки, тому довіра до керівників держави завжди була високою після виборів, потім (з інтервалом в 1–2 роки) рівень підтримки вибраного курсу знижувався. Також слід відмітити відсутність єдності у політичних переконаннях в середині правлячої еліти, що гальмує процес демократизації.

Проте, демократія, хоча і формально, але стала цінністю та абстрактною метою, в яку час від часу вкладався різний зміст. Слід відмітити, що відбувалась інституційні зміни в структурі державного управління та громадянського суспільства, проте вони так і не почали працювати на користь демократичних ідей, що можна пояснити відсутністю досвіду їхнього функціонування. Проте, досить швидко виникали нові неформальні практики взаємовідносин держави та громадянського суспільства, що розвивало корупційні схеми.

Щодо механізму впливу політичної віри в процесі побудови нового режиму, то на кожному етапі відбувалась конструювання нового ідеалу суспільного устрою, що позначилось у відсутності цілісної стратегії державного розвитку. Хоча на деяких стадіях трансформації українського суспільства можна прослідкувати самоорганізацію громадян навколо певного політичного ідеалу і навіть перехід до етапу активної діяльності, що не мала системного характеру та була недовготривалою через відсутність взаємопідтримки у досягненні запланованих змін.

Список використаних джерел

1. Брецько Ф. Ф., Дрік А. Л., Майор Л. П. Незалежна Україна: хроніка державотворчого процесу (1991–2009). – Ужгород: Гражда, 2009. – 264 с.
2. Видрін Д. Україна на порозі XXI століття: Політичний аспект. – К.: Либідь, 1995.– 294 с.
3. Галушко К. Народи, етноси, нації: Популярне видання. – К.: Темпора, 2008. – 72 с.
4. Данилов А.Н. Преходное общество: проблемы системной трансформации. Минск 1997, – 431 с.

5. Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика: (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
6. Карасьов В. Авторитаризм Януковича: між «мати» і «бути»// Дзеркало тижня №32 (812) 4 вересня 2010р.
7. Кокотюха А. А. Леонід Кравчук – Х.: Фоліо, 2009 р. – 119 с.
8. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи, Дрогобич–Київ 2004, – 488 с.
9. Попова И. М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2000. – 162 с
10. Розумний М. М. Ідея і нація в інформаційну епоху– Х.: Майдан, 2006–340 с.

Косьмий Е. М. Влияние политической веры на демократическую трансформацию украинского общества

Исследуется политическая вера как фактор демократизации украинского общества. Рассматривается трансформация содержания политической веры и механизмы ее влияния на политические процессы в независимой Украине.

Ключевые слова: политическая вера, демократизация, украинское общество.

Kosmii, O. M. Influence of the political belief on democratic transformation of Ukrainian society

The article deals with the political belief as a factor of democratization of Ukrainian society. Transformation of maintenance of political belief and mechanisms of its influence on political processes in independent Ukraine are examined in this research.

Key words: political belief, democratization, ukrainian society.

Білінгвізм та українська еліта на сучасному етапі державотворення

Розглядаються особливості масового (соціального) білінгвізму в Україні на початку ХХІ ст. Визначаються основні проблеми формування та діяльності української еліти в ситуації двомовності.

Ключові слова: мова, білінгвізм, мовна політика.

Постання незалежної України викликало до необхідності формування нової української еліти, непересічне значення якої зростає на сучасному етапі державотворення, в ситуації масового (соціального) білінгвізму, оскільки саме вона повинна сформулювати відповіді на питання, що постають перед сучасним українським суспільством.

До історичного розгляду проблеми асиміляції еліт в Україні долучились Б. Нольде, В. Горобець, В. Борисенко, А. Бульвінський, С. Візер, В. Степанков, закордонні дослідники З. Когут, Ю. Шевельов, Е. Вілсон, А. Кашпелер та інші.

Аналізові як історичних аспектів асиміляції, зокрема у ХХ ст., так і сучасних тенденцій формування еліт відвели увагу Ю. Візниця, Г. Касьянов, Ю. Крестева, М. Рябчук, С. Пирожков, М. Пірен, О. Тарасова, С. Широкова, російські історики В. Алпатов, О. Борисьонов та інші.

Проблемам політичної еліти значну увагу приділяють сучасні українські політологи, які намагаються визначити межі політичної еліти, дискутують з приводу її конкретного складу та функцій у суспільстві. В. Рябчик, В. Фесенко, М. Фролов акцентують увагу на основних джерелах походження сучасної української еліти, роботи В. Грабовського, В. Гривцова та С. Пацюка присвячені функціонально–поколінному аспектові генезису еліт, персоналіям елітних прошарків приділили увагу К. Бондаренко, В. Піховшек, С. Рахманіна. В. Карасьов досліджує проблему існування та ротації політичної еліти в Україні, Д. Видрін аналізує її якісні характеристики, пропонує варіанти класифікації еліт. До аналізу цієї проблеми долучились також І. Жданов, С. Телешун, Ю. Якименко.

Розробляючи загальні питання генези та функціонування еліт поза увагою дослідників залишились проблеми соціокультурного впливу еліт, формування ними зразків та форм поведінки (зокрема – мовної) в Україні, вироблення та продукування національних цінностей на сучасному етапі державотворення.

Політичний і мовно–культурний розвиток держави, зазначає Л. Масенко, – це взаємопов'язані і взаємообумовлені процеси [1,с.136], отже, спробуємо з'ясувати місце та роль української еліти в процесі мовно–культурного розвитку держави у стані масового (соціального)

білінгвізму. На разі, дотримуємось трактування соціального білінгвізму за А. Загнітком, що розглядає двомовність і багатомовність як наявність і функціонування в межах одного суспільства (здебільшого – держави) двох або кількох мов [2,с.187].

Не будучи впродовж тривалого часу самостійною державою, Україна не мала можливості випестувати повноцінний елітний прошарок. Провінціоналізм еліт в державному плані – Радянська Україна у складі СРСР мала лише регіональні за статусом органи місцевого самоврядування (це стосувалося як статусу колишньої Верховної Ради, так і Ради Міністрів) – мав результатом відсутність, на відміну від Росії, сформованого державного центру [3,с.50].

Нині в Україні можна виділити дві політичні елітні групи; одна – сформована з числа колишньої «номенклатури», а інша – рекрутована з більш або менш активних противників попереднього режиму. Українську еліту можна поділити також за територіальною приналежністю: якщо східноукраїнські діячі мають більш проросійські настрої, то західноукраїнські – здебільшого орієнтовані на Захід [4,с.176].

За підрахунками фахівців центру ім. О. Разумкова, у 1991–2003 роках вихідці з партійно–комсомольської та радянської номенклатури серед вищих державних чиновників (прем'єр–міністри, віце–прем'єр–міністри, секретарі Ради національної безпеки й оборони, голови Адміністрації президента) складали 73%, серед губернаторів – майже 80%. На 2003 р., за даними Національного інституту стратегічних досліджень при президенті України, 52 % керівників місцевих й 46% керівників центральних органів державного управління починали свою бюрократичну кар'єру за радянських часів [5,с.4].

На думку Г. Касьянова «держава Україна», створена в 1990–х роках, не є національною. Це держава бюрократії і зрощеної з нею фінансово–промислової та аграрної олігархії. Зазначені суспільні групи з різним ступенем інтенсивності використовували і використовують зовнішні атрибути національної державності (символіку, мову, ідеологеми) для власної легітимації, яка дає їм право нібито представляти інтереси нації. Насправді апеляція цих груп до гасел і символів громадянського націоналізму дозволяє їм не лише узаконювати свій статус, а й використовувати його для власного збагачення і політичного прикриття масштабного перерозподілу власності [6,с.401].

Однак номенклатура, скориставшись із гасел національного руху в особистих інтересах, не знала, як ці гасла втілювати в життя, хоча й прагнула цього, особливо в Києві, усвідомлюючи, що «націоналізація» влади – це також її легітимація. За звичкою вона прагнула директивно–командного стилю у розбудові нації, вважаючи, що ухваленням законів, які забезпечували б функціонування української мови у різних сферах життя, та впровадженням низки важливих державних символів можна задовольнитися. Цей метод підтримувала бюрократія – від центру до місцевого рівня, для певної її частини становлення української нації на рівні «віртуальної реальності» та паперової звітності було цілком досяжним завданням, для іншої – зручним засобом імітації або ж прикриттям фактичного саботажу адміністративної «українізації» [6,с.123–124]. Отже, аналіз процесу формування політичної еліти в незалежній Україні дає

підстави заперечити її відверті націоналізуючі прагнення, визначити їх показовий характер, зокрема в мовному питанні.

Проте, аналізуючи виборчі перегони початку доби незалежності Е. Вілсон відзначає, що президентські вибори 1994 року, попри важливість економічних запитів розвою держави, стали віддзеркаленням конфлікту між націоналістичною та «советизованою» українськими ідентичностями більшою мірою, ніж конфлікту між етнічними українцями (73% населення) та російською меншиною (22%). Тому Кравчук програв вибори, набравши 45% голосів проти 52% у Кучми. Не економічні проблеми, а мовно-етнічні та геополітичні чинники визначили результат президентських виборів 1994 року. Для цього варто подивитися на карту: Кучма переміг у всіх областях на схід від Полтави, яка лежить у самому центрі України, а Кравчук – в усіх областях, що лежать на захід від неї.

На наступних виборах надзвичайно еклектичний підхід Кучми до національних питань, а також легкість, з якою він говорив різні речі у різних місцях і в різний час, дозволили йому зібрати більше голосів по всій Україні, аніж Кравчuku з його вузькою «націоналізуючою» програмою в 1994 році [7, с.298–327].

М. Рябчук звертає увагу на амбівалентний характер правлячої еліти, котра сама є частиною зрусифікованого-советизованого населення, причому зрусифікованому навіть більше, ніж пересічний громадянин – з огляду на кар'єрні вимоги советських часів. У кожному разі, ця еліта аж ніяк не відчуває якоїсь внутрішньої потреби в «українізації» і, взагалі, не сповідує по-справжньому жодної ідеології, крім, зрозуміло, ідеології особистого збагачення.

Не маючи, по суті, жодної позитивної програми, жодної конструктивної візії майбутнього, вони пропонуватимуть себе суспільству на роль «найменшого зла» – роль таких собі гарантів «поганого миру», що, як відомо, завжди кращий від «доброї війни». В Галичині вони переконуватимуть «свідомих українців», що, за всіх своїх вад, є їхньою останньою надією, рятівником неньки-України від червоного реваншу зі сходу та чергового поневолення імперією. На Донбасі вони пояснюватимуть «завзятим советам», що, знову ж таки, за всієї своєї недосконалості («а де взяти кращих?!» – невідпорний аргумент номенклатурної пропаганди), вони все-таки забезпечують їм сякий-такий мир і не дають остаточно утвердитися «бандерам із Західної» разом із їхніми польсько-німецько-американсько-жидо-масонськими хазяями [8, с.189–191].

Еліти держав-нащадків СРСР, підсумовує Р. Брюейкер, можуть використовувати нову владу для «націоналізації» своїх держав через підтримку мови, культури, демографічних переваг, економічного достатку та політичної гегемонії державоносної нації. Однак, присутність великих російських меншин і близькість потужної російської держави можуть, на основі інституційного спадку радянської національної політики, працювати на загострення, а не пом'якшення націоналізму країн-нащадків [9, с.72–74]. С. Пирожков загострює увагу на згаданих процесах, зауважуючи, що серед населення Росії склалося і панує уявлення про Україну як органічну частину Росії. Слов'янська належність обох народів сприяє підсиленню таких уявлень. Достовірно те, що й зараз у Москві не усвідомлена достатньою мірою нова реальність, і колишні республіки так чи інакше сприймаються окремими політичними елітами як частини однієї

країни, а не в якості незалежних держав. За таких умов неявною, але, безперечно, головною метою політики Росії в прагнення її втримати Україну в полі свого впливу, зберегти реальні важелі тиску на неї. Реалізується таке прагнення ненасильницькими методами, що, проте, не виключає можливості нанесення несподіваних «уколів» – різких, відносно короткочасних заходів та дій, спрямованих проти України як суверенної держави.

Окрім об'єктивних чинників, на взаємовідносини України та Росії впливають і, безперечно, впливатимуть у майбутньому суб'єктивні фактори і, насамперед, розстановка сил в елітних частинах суспільства. В стосунках з Україною, як і з іншими колишніми республіками СРСР, значна частина російської еліти не відійшла від позиції зверхності й відчуття переваги, вважаючи Українську державу випадковим і тимчасовим явищем і готова піти на будь-які кроки, в тому числі й насильницькі, щоб ліквідувати цю «історичну випадковість» [10, с.11–12].

В Україні ж намагання задовольнити інтереси різних груп населення й уникнути політичної конфронтації, яка б розколола суспільство спонукає українські еліти провадити хитромудру політику, яка багатьох дивує, а декого й дратує. З одного боку, Україна є членом СНД, з іншого – всіяко відмежовується від більшості його рішень та уникає його структур. З одного боку, Україна фліртує з НАТО, з іншого – запобігає перед Москвою. З одного боку – декларує свій рух до Європи, з іншого – нагадує про важливість «євразійських» зв'язків.

Ця роздвоєність політичних еліт здебільшого відбиває їхнє цілком прагматичне прагнення узгодити свою політику з настроями більшості громадян – що, зрозуміло, не виключає бажання певним чином на ті настрої впливати. З одного боку, є чималий прошарок панівної посткомуністичної олігархії, яку перебування України в стані невизначеності цілком влаштовує і яка, відповідно, намагається усіляко законсервувати амбівалентність українського суспільства. А з іншого боку, на арену виходять молодші, більш динамічні, проринкові, проєвропейські еліти, яких згадана амбівалентність – як джерело стагнації – уже не надто влаштовує [8, с.287].

В етно-мовній сфері, в ситуації масового білінгвізму згадана позиція еліт не влаштовує жодну спільноту – чи то українофонів, чи то русофонів – провокуючи продовження перманентного протистояння мов (проявом якого виступає соціальний білінгвізм), стоїть на заваді формування сучасної ідентичності українського суспільства.

Масова двомовність українців, відзначає Л. Масенко, є наслідком тривалого процесу мовно-культурної асиміляції, тимчасовим перехідним містком, по якому людність рухалась від української до російської одномовності. Здобуття державної незалежності зупинило рух десь на середині відстані між супротивними берегами. У цій непевній і хисткій позиції ми лишаємося досі, тоді як завдання збереження і зміцнення самостійності вимагав рішучої зміни вектора двомовного розвитку. Немає сумніву в тому, що продовження інерційного руху до російської одномовності приведе країну до реінтеграції з Росією, – успіх будівництва самостійної держави залежатиме від того, чи вдасться керівній еліті зупинити розкручений маховик русифікації і надати двомовному розвитку країни зворотного напрямку, тобто переорієнтувати нинішню російсько-українську двомовність на поступове зростання групи ситуативних двомовців

за рахунок російськомовних одномовців із подальшим «перетіканням» двомовців до україномовних одномовців.

Цей процес, безперечно, потребує часу, що охоплює проміжок життя принаймні двох–трьох поколінь, але було б великою політичною помилкою зволікати із впровадженням низки заходів, котрі б забезпечили переорієнтацію мовної поведінки нових поколінь українських громадян [1, с. 5–6].

Аналізуючи самоорганізаційні засади становлення української політичної нації Г. Нестеренко зауважує, що початок переходу етносу в політичну площину із націленістю на створення власної суверенної держави ініціюється самоорганізаційним чином, внаслідок тривалого утискання державою життєво важливих інтересів етнічної групи – тобто внаслідок перешкод вільному культурному розвитку, заборон мови, звичаїв, неврахування етнічної специфіки в освітній політиці тощо.

Це спонукає до вмикання негентропійних механізмів у формі високої активності інтелектуальної еліти, яка висуває на обговорення політичні проблеми, ініціює дискусії в засобах масової інформації з приводу незадоволеності потреб етнічної групи і необхідності радикальних чи поступових змін, причому на цьому етапі багато зусиль спрямовується на культурну консолідацію спільноти – для чого культурні, мовні, релігійні питання дискутуються в напрямі посилення почуття етнічної ідентичності для майбутньої спільної політичної ідентифікації.

Завдяки ініціюючій роботі інтелігенції, проведених на цьому етапі, далі вмикаються самоорганізаційні механізми культурної і політичної ідентифікації зі зростанням активності і пересічних громадян. Механізми спільної ідентифікації доповнюються механізмами протиставлення себе іншим етнонаціональним спільнотам.

Всім цим процесам сприяє і формулювання та популяризація елітою національної ідеї, яка вже має не стільки культурне, скільки державницьке спрямування [11, с. 134–135]. Щодо Української ідеї, то її місія – вберегти суспільство від чужинських світоглядних імплантацій, дати зрозуміти, що українське питання – справа українського народу. І саме українці повинні його вирішувати, а не Росія, Німеччина чи Франція.

Ідеологія, є одним із механізмів трансляції духовно–культурних цінностей, що відтворює та екстраполює національно–культурний та політичний коди на сучасність і майбутнє. Доля будь–якої ідеї залежить від сприйняття й схвалення її індивідуальним розумом та серцем. Залежно від того, яка уява формується певною політичною силою, елітою чи кланом про саму потребу ідеології як дійового (можливо, навіть, визначального) елементу консолідації суспільства, можна зробити висновок, наскільки дана політична сила (еліта, клан) зацікавлені в самій консолідації суспільства [12, с. 233, 267]. Відсутність національної ідеї впродовж тривалого періоду становлення української державності може констатувати гальмування консолідаційних процесів в українському суспільстві, несформованість світоглядних, духовно–культурних, мовно–національних засад української нації.

Підсумовуючи, потрібно зауважити, що будь–який політичний лад прагне сформувати власну еліту, необхідну для якомога ефективнішого здійснення влади. Водночас політична еліта не є ситуаційним утворен-

ням. Це – сукупне породження усіх процесів політичної життєдіяльності суспільства [13,с.31].

В сучасних наукових дослідженнях часто і наполегливо повторюється думка, що однією з вагомих причин тривалого кризового стану суспільства є «відсутність справжньої національної еліти». Елітність визначається, насамперед, об'єктивно необхідними функціями та громадянською позицією. Ті, хто приймає рішення, що визначають суспільне життя в національному масштабі, і є національною елітою. Таким чином, епістемологія еліти, як формуючої ядро нації, охоплює не тільки професійно–етичні, соціально–економічні, політичні, але й інформаційно–комунікативні духовні та інтелектуальні аспекти [14,с.52–57].

Роль найвищих верств суспільства дуже велика. Це еталон, на який рівняється народ і завдяки якому стає нацією. Народ, позбавлений своєї власної найвищої верстви, мимохіть починає деградувати як певна етнічна спільнота. Він мусить або виділити з себе і сформувати власну національну еліту, яка б його очолила і повела за собою, або, – якщо він на це не спроможеться, – мусить спочатку мовно, а згодом і ментальностево денационалізуватися [15,с.75–76]. Одним з головних знарядь побудови української нації А. Погрібний вбачає саме мову, сучасний стан якої ослаблює і без того слабку Україну, розхитує суспільну неподільність, соборність, заважає перейманню суспільства рятівною національною ідеєю [16,с.211–212].

Лише влада, на думку М. Пірен, що формується з професійної, законослухняної та патріотично налаштованої еліти, якій притаманні державницька психологія та сучасне, громадянське мислення – здатна бути відповідальною за життя народу та імідж держави у світі [17,с.39]. Політична еліта України, яка не скористалася своїми повноваженнями для консолідації суспільства на шляху демократичних перетворень і виявилася нездатною ефективно працювати в національних інтересах з метою забезпечення якісного виконання своїх соціальних, та, зауважимо, національних, функцій [18,с.207], характерними рисами якої є трайбалізм (схильність до культурної і суспільно–політичної відокремленості на основі родоплемінного поділу) і маргінальність, немає нічого спільного з національними інтересами України. Наша еліта не є національною у сенсі вкоріненості в національний ґрунт, національне життя і культуру. Звідси – відсутність або слабкість відчуття соціальних і національно–культурних потреб і перспектив історичного розвитку українського суспільства. Цілком зрозуміло, що така еліта могла запропонувати суспільству лише ту систему цінностей, яку сповідує сама [18,с.204].

Знищення українських козацьких еліт за часів російської імперії, утворення квазіеліт та фактична їх відсутність за часів СРСР, несформованість патріотичних українських еліт нині призвели до відсутності стратегії мовного будівництва, збереження аморфного стану двомовності, двокультурності, завонішньополітиної невизначеності нації до цього часу.

Масовий білінгвізм в Україні виступає однією з найболючіших проблем на шляху консолідації нації. З одного боку – це питання, що активно використовується елітами під час виборчих баталій, з іншого – проблема, геополітичних спрямувань, цінністих орієнтацій, культурного розвою.

Зрозуміло, що це завдання покладається на українську еліту, проте, чи зможе вона конструктивно формувати нову національну ментальність в

умовах білінгвізму, двокультурності, поляризації свідомості українофонів та русофонів, різноспрямованості векторів зовнішньополітичної орієнтації двох частин України?

Орієнтація на одну (російськомовну) частину українського соціуму, звісно, додасть підтримки владній еліті, натомість констатує її антиукраїнський характер та повернення за допомогою декларованого білінгвізму до білоруського сценарію мовно-культурного розвитку українського суспільства. Амбівалентність українських еліт дозволяє прогнозувати подальше намагання зберегти можливість впливати на електорат мовним питанням, бездіяльністю в культурно-національній царині штовхаючи Україну до самоасиміляції.

Список використаних джерел

1. Масенко Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніал. вимір. / Л. Т. Масенко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 163 с.
2. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія / А. П. Загнітко. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 219 с.
3. Крестева Ю. Відносини центральної та регіональних еліт в Україні / Ю. Крестева // Нова політика. – 2001. – №4. – С.50–53.
4. Кульчицький С. В., Парахонський Б. О. Україна і Росія в історичній ретроспективі: новітній український державотворчий процес. Т.ІІІ. / С. В. Кульчицький, Б. О. Парахонський – К.: «Наукова думка». – 2004. – 326 с.
5. Жданов І., Якименко Ю. Україна у ХХІ столітті. Виклики для політичної еліти / І. Жданов, Ю. Якименко // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 9. – С.2–10.
6. Касьянов Г. В. Україна 1991 – 2007: нариси новітньої історії / Г. В. Касьянов. – К.: Наш час, 2007. – 432 с.
7. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Ендрю Вілсон [пер. з англійської]. – К.: «К.І.С.», 2004. – 552 с.
8. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення / М. Рябчук. – К.: «Критика», 2000. – 303 с.
9. Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Роджерз Брюейкер [переклад з англійської Олександра Рябова]. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с.
10. Пирожков С. І. Про деякі пріоритети українсько-російських відносин в гуманітарній сфері / С. І. Пирожков // Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір: Науковий збірник. – К.: НІУРВ, 1998. – 156 с.
11. Нестеренко Г. О. Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення: Монографія / Г. О. Нестеренко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 360 с.
12. Дашутін Г. П., Михальченко М. І. Український експеримент на терезах гуманізму / Г. П. Дашутін, М. І. Михальченко. – К.: Парламентське видавництво, 2001. – 331 с.
13. Траверсе О. О. Політичне лідерство, національна еліта і практика модернізації суспільства / О. О. Траверсе // Політичний менеджмент – 2006. – №1(16). – С.27–36.
14. Кавалеров А. І., Кадієвська І. А. Наукова інтелігенція: її роль та проблеми: Монографія / А. І. Кавалеров, І. А. Кадієвська. – Одеса: Астропринт, 2007. – 152 с.
15. Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу / О. Б. Ткаченко. – К.: Спалах, 2004. – 272 с.

16. Погрібний А. Розмови про наболіле, або Якби ми вчилися так, як треба... / А. Погрібний. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 2000. – 320 с.
17. Пірен М. Проблеми формування сучасної української еліти / М. Пірен // Соціальна психологія. – 2004. – №2(4). – С.38–48.
18. Візниця Ю. В., Тарасова О. А., Широкова Є. О. Політична еліта України: необхідність та можливість якісних змін / Ю. В. Візниця, О. А. Тарасова, Є. О. Широкова // Нова парадигма. – 2004. – Вип.36. – С.202–210.

Панасюк Л.В. Билингвизм и украинская элита на современном этапе развития государственности

Рассматриваются особенности массового (социального) билингвизма на Украине в XXI в. Определяются основные проблемы формирования и деятельности украинской элиты в ситуации двуязычия.

Ключевые слова: язык, билингвизм, языковая политика.

Panasiuk, L.V. Bilingualism and Ukrainian Elite in the Post Soviet Ukraine

The author of the article analyses the spreading of the Russian languages in different regions of Ukraine, the functioning of the Ukrainian and Russian languages in our country in XXIth century, the language policy of the Ukrainian elite. On the whole the situation can be denoted as Ukrainian–Russian bilingualism.

Key words: language, bilingualism, language policy.

Самоврядні організації як елементи громадянського суспільства та шляхи їх реформування

Розглядається роль неурядових, самоврядних організацій у формуванні та функціонуванні громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, неурядові організації, самоврядування, держава.

За останні два десятиліття розбудови української державності зросла стратегічна функція неурядових самоврядних організацій (НУО) як суб'єкта політики і важливого елемента політичної системи. Будучи суб'єктами соціально-політичного дійства самоврядні організації об'єднують громадян на ґрунті важливих для частини населення задач, артикують і агрегують інтереси широких верств населення, лобіюють їх в державних структурах. Більше того, НУО не тільки співробітничать з інститутами влади у розв'язанні соціальних конфліктів, самовизначенні особистості, реалізації громадянських ініціатив, але й нерідко успішно заміщують структури державного управління, трансформуючи тим самим політичну систему й її інститути, стабілізуючи або дестабілізуючи їх.

Крім того, НУО являють собою, як правило, надійний елемент «зворотного зв'язку» між громадянами і органами влади, при наявності яких політичний режим отримує об'єктивні дані про ефективність управлінських рішень і зворотну реакцію на них населення. Історія становлення громадянського суспільства свідчить про те, що існування неурядових організацій стимулює соціальну активність, яка, в свою чергу, перетворюється в стимул розвитку економіки і прогресу демократичних перетворень.

Державне регулювання соціальних процесів покликано визначати стратегію розвитку суспільства, окремих його соціальних сфер, виробити «правила гри», принципи функціонування організацій, індивідуумів, соціальних груп. Для мінімізації регулятивних ризиків у системі державного регулювання необхідна стримуюча суспільна «протитяга». Такою силою, що зрівноважує, можуть стати інститути самоврядування і самоврядовані організації як елементи громадянського суспільства.

У вітчизняній політичній науці наукові підходи щодо діяльності та функціонування громадських об'єднань розвивають українські вчені В. Авер'янов, Є. Бистрицький, О. Вінніков, В. Головенько, Г. Зеленько, А. Колодій., В. Кравченко, І. Кресіна, М. Михальченко, М. Обушний, О. Палій, М. Пашков, В. Погорілко, В. Ребало, Ф. Рудич, В. Скуратівський, М. Ставнійчук, А. Ткачук, В. Цвях, В. Чалий, М. Шевченко, Ю. Шемшученко

та інші. Питання сутності і типологізації громадських організацій розглядали Є. Базовкін, О. Ващук, Л. Кормич, В. Кравчук, В. Кремень, О. Сунгуров, О. Ярош та інші.

Мета цієї роботи є намітити деякі підходи до розкриття механізму місцевого самоврядування та впливу громадських організацій на становлення громадянського суспільства в Україні.

Говорячи про концептуальний підхід до аналізу громадянського суспільства, ми звертали увагу на те, що він будується на синтезі індивідуально–особистісного і корпоративно–групового підходів. В його основу покладений інструментальний методологічний підхід, який розглядає громадянське суспільство як генератор далекосяжних суспільних перетворень, що ґрунтуються на єдності особистісного і суспільного начала, взаємообумовлюючи і врівноважуючи одне одного. Вчені намагаються знайти такі механізми досягнення компромісу між інтересами особистості і групи та загальним інтересом держави, які б запобігли зловживанням одночасно як зі сторони останньої, так і зі сторони громадянського суспільства [1,с.27].

Зауважимо, що громадянське суспільство є не станом, а певною сферою соціуму, що існує поряд з державою, але незалежно і окремо від неї, у якій реалізуються повсякденні інтереси громадян чи їх об'єднань. Таке розуміння громадянського суспільства на Заході поділяють Р. Дарендорф, М. Кеннеді, Е. Коен, Л. Растрепо, Д. Хелт, у Росії – К. Гаджиев, А. Мігранян.

«Громадянське суспільство є цілісною суспільною системою, яке характеризується наявністю ринкових відносин демократичної держави і головне – соціальних класів і прошарків, що мають власні, незалежні від держави джерела існування» [2,с.54]. В Україні таку позицію стосовно громадянського суспільства поділяють В.І. Астахова, В.Ю. Барков, В.М. Бебик, Т.І. Ковальчук, І.Т. Кучерявий, Б. Кухта, Ю.М. Литвиненко, М.Ф. Надольний, М.І. Панов, Т.В. Розова, С.Г. Рябов, М.І. Сазонов та інші. В основі громадянського суспільства вони вбачають сферу життя індивідів як приватних осіб, систему вільно встановлюваних ними соціальних зв'язків і асоціацій, різноманітність притаманних їм інтересів, можливостей і способів їх вираження та здійснення.

Громадянське суспільство має за мету поставити державу під контроль суспільства, звести до мінімуму можливу шкоду від неї, обмежити свавілля державної влади. Контроль над державою громадянське суспільство здійснює у різних формах і за допомогою різноманітних засобів. Основою розмежування і незалежності громадянського суспільства від держави, обмеження свавілля останньої є нормативне закріплення прав і свобод особи. За своєю сутністю Конституція є системою обмежень державної влади шляхом проголошення і законодавчого забезпечення прав і свобод громадянина [3,с.8].

Деякі теоретики демократії вважають, що мережа асоціацій і організацій, що складають основу громадянського суспільства, має таке ж значення для демократії, як вкладення капіталу в економіку. Роберт Д.Патнам стверджує, що «громадянське суспільство характеризується активною й орієнтованою на суспільні цілі позицією громадян, егалітарними політичними відносинами і заснованими на довірі та співпраці суспільними відносинами». Патнам називає все це «соціальним капіталом». Громадяни, здобуваючи соціальний капітал за рахунок участі в організаціях громадянського суспільства, надалі можуть використовувати

його для зміцнення демократичних принципів в управлінні державою [4,с.114].

Більшість дослідників вважають, що громадянське суспільство – суто європейське надбання. Ми з цим не погоджуємося, адже з проведених досліджень можна констатувати, що громадянське суспільство – це реальність не лише Західного суспільства, а одна з головних ознак цивілізованого світу в цілому. Звичайно, відповідно до різних соціокультурних цінностей та традицій варіюється форма і прояви громадянського суспільства, проте залишаються ті основоположні, наріжні принципи, що і надає нам можливості ідентифікації як не громадянського суспільства з традиційними для нашого сприйняття дефініціями, то головними його структурними елементами.

У процесі інституціоналізації громадянського суспільства в його структурі сформувався цілий сектор громадських організацій, які покликані артикулювати інтереси різних суспільних груп. Цей сектор став важливим чинником самоорганізації громадянського суспільства не лише в розвинених країнах Заходу, але й у сучасних перехідних суспільствах. Тому саме з його розвитком пов'язують набуття громадянським суспільством у нових незалежних державах пострадянського простору більш зрілих, розвинених форм.

Отже, характерною ознакою сучасних демократичних суспільств є розгалужена мережа громадських організацій найрізноманітнішого спрямування. На майже одностайну думку політологів, громадські об'єднання як інститути громадянського суспільства виступають єдиною ланкою між суспільством і державною владою, вони є формою інституціоналізації різноманітних суспільних інтересів та їх захисту на рівні публічно-правових відносин. З цієї точки зору ступінь поширення («щільності») громадських об'єднань та рівень участі в них громадян може розглядатись як один з основних показників розвиненості громадянського суспільства, хоча, безумовно, не слід шукати якогось однакового для всіх країн математичного значення цього показника.

Питання сутності і типологізації громадських організацій у вітчизняній літературі розглядали Т. Базовкін, О. Лісничук, Г. Новичков, О. Ярош та інші. Щодо громадських організацій національних меншин, то вони виступають, як правило, лише основою досліджень політико-правових аспектів захисту прав національних меншин (О. Антонюк, Н. Беліцер, В. Никитюк, Ю. Римаренко, М. Шульга, Л. Шкляр) та етнонаціональних відносин в Україні (В. Євтух, В. Котигоренко, І. Кресіна, О. Майборода, Р. Чілачава).

На сучасному етапі кількість громадських організацій в Україні становить більше 30000. Найпоширенішою сферою діяльності громадських організацій є розроблення та впровадження освітніх і навчальних програм, абсолютна більшість громадських організацій протягом останніх років брала участь у тій або іншій програмній діяльності. Створення та діяльність громадських організацій регулюється Законом України «Про об'єднання громадян». За цим Законом «громадською організацією є об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів громадян» [5,с.504].

Громадські організації – добровільні масові об'єднання громадян, що виникають внаслідок їхнього вільного воєвіявлення для задоволення

та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, національно-культурних, спортивних, вікових та інших спільних інтересів. Це формалізовані самодіяльні (неурядові) неприбуткові об'єднання громадян, спрямовані на реалізацію різноманітних колективних інтересів і захист колективних прав. Характерною ознакою громадянських організацій є документальне оформлення мети й завдань і організаційно-структурне забезпечення, що власне, й відрізняє їх від громадських рухів.

За своєю природою і характером діяльності громадські організації не є політичними. Однак сама по собі їх діяльність може набувати політичного характеру, оскільки вони об'єднують людей, котрі входять до різного спектру політичних сил, і навіть рідко становлять собою потенційну базу для виникнення на їхній основі нових політичних партій.

Діяльність громадських організацій корисна і потрібна для суспільства оскільки вони допомагають людям у повсякденному житті розв'язувати безліч проблем, відкривають широкі можливості для суспільно-політичної ініціативи громадян, для здійснення ними самоврядування.

Проте це нерідко стикається з перешкодами. Ці перешкоди можуть бути як зовнішніми за походженням, наприклад тиск або непередбачена політика держави, так і внутрішніми, які виникають внаслідок викривлення чи ухилення від принципів на яких базується діяльність громадських організацій як «прояву» громадянського суспільства.

Створення класифікацій і типологій, фактично, є спробами побачити загальне в різних організаціях, звести множину громадських організацій до якихось загальних класів чи типів. Це допомагає визначити суспільну роль цих організацій, передбачити можливі напрями та наслідки їх активності.

Узагальнюючи дослідження типологій громадських організацій, логічно було б їх класифікувати за такими напрямками діяльності:

- громадські об'єднання, які об'єднують людей за принципом спільної мети і проблеми. Це, насамперед, організації інвалідів, батьків хворих дітей тощо. Характерною ознакою їхньої діяльності є взаємодопомога в розв'язанні своїх власних проблем, особливо у взаєминах з владними структурами;

- громадські об'єднання так званого «клубного» типу. До них відносять різноманітні групи самовдосконалення, клуби за інтересами тощо. Ці групи складають також самі їхні члени;

- громадські об'єднання соціальної справедливості або благодійності. Їх діяльність спрямована на вирішення гуманітарно-соціальних проблем певних категорій населення – людей похилого віку, багатодітних сімей, бідних, хворих тощо;

- громадсько-політичні організації, рухи й правозахисні організації. Їх місія полягає у вирішенні питань, що лежать далеко за межами безпосередніх групових інтересів їхніх учасників, наприклад, проблем жінок, молоді, охорони довкілля, пам'яток культури тощо;

- професійні об'єднання та творчі спілки, що об'єднують найманих працівників та осіб творчої праці, ведуть від їх імені переговори, укладають колективні договори та угоди з адміністрацією підприємств і урядом, виборюють шляхом лобювання законодавче й фінансове забезпечення свого функціонування.

Незважаючи на всі спільні риси функціонування громадських організацій, кожна країна долала свій власний шлях, формуючи їх структуру

в системі взаємовідносин з державними та комерційними структурами у відповідності до власних національних особливостей і традицій.

У Посланні Президента України В.Януковича до Українського народу вказується, що «ефективність модернізації політичної системи України на засадах республіканізму значною мірою залежить від успішності реформування інституту місцевого самоврядування, діяльність якого є важливим індикатором здатності громадян до спільної реалізації своїх інтересів» [6, с.53]. Надалі визначаються основні напрямки і пріоритети такого реформування.

Основною ж проблемою інституту місцевого самоврядування в Україні є незавершеність процесу трансформації застарілої системи врядування рад у демократичну систему самоврядування громад. Ключовим завданням порядку денного розвитку місцевого самоврядування є ліквідація бар'єрів, що блокують перетворення територіальних громади на економічно спроможну і дієздатну базову одиницю публічної влади, в якій кожен мешканець має можливість ефективно представляти і захищати власні та спільні права й інтереси шляхом участі у вирішенні питань місцевого значення.

Відповідно особливу увагу в процесі реформування місцевого самоврядування слід приділити удосконаленню механізмів реалізації громадянами права на безпосередню участь у управлінні місцевими справами. Успішний соціально-економічний розвиток громади неможливий без співпраці органів місцевого самоврядування з громадянським суспільством, засобами масової інформації, бізнес-структурами та громадянами – членами територіальних громад.

Участь громадян у діяльності органів місцевого самоврядування може реалізовуватися, зокрема, через такі інститути як місцеві та регіональні галузеві ради підприємців, насамперед у сфері встановлення громадського контролю за дотриманням органами місцевого самоврядування принципів регуляторної політики при ухваленні дозвільних документів та регулюванні господарської діяльності на місцевому рівні, комплексного контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування.

Ефективна участь громадян у вирішенні питань місцевого значення неможлива без належного захисту прав і свобод громадян на місцевому рівні. З огляду на це, напрямами інституційно-го реформування органів місцевого самоврядування мають стати розвиток інституту місцевих уповноважених з прав людини (місцевих та регіональних омбудсменів), поширення практики громадських експертиз рішень місцевої влади, розширення правових можливостей органів самоорганізації населення.

Розширення політичної участі громадян на місцевому рівні потребує розроблення нового порядку представлення інтересів громадян у місцевих радах всіх рівнів. Чинна з 2006 р. пропорційна система виборів до місцевих рад деперсоніфікувала представницькі органи місцевого самоврядування та віддалила громадян від управління місцевими справами та процесу вироблення політики місцевого розвитку, позбавила виборців дієвих механізмів контролю за діяльністю депутатів. Механізм формування представницьких органів територіальних громад на основі закритих партійних списків спричинив їх надмірну політизацію та «партизацію», що вкрай негативно відбилося на якості управління місцевим розвитком. Удосконалення виборчого законодавства в Україні має бути спрямовано на повноцінне забезпечення права кожного громадянина обирати

та бути обраним. Члени громад мають отримати дієві важелі впливу на формування депутатського корпусу місцевих рад. Разом з цим має бути законодавчо унормовано механізм відповідальності та підконтрольності виборцям депутатів місцевих рад, а кожній територіальній громаді має бути забезпечено адекватне представництво в радах вищого рівня.

Ще одним важливим завданням реформування місцевого самоврядування є врегулювання проблеми забезпечення його фінансової спроможності. Внесення змін до відповідних нормативних актів має стосуватися розширення прав органів місцевого самоврядування щодо мобілізації додаткових джерел наповнення бюджетів та зменшення їх правової залежності від рад вищого рівня та місцевих органів виконавчої влади.

Таким чином, основними пріоритетами розвитку місцевого самоврядування в Україні мають стати:

У сфері реформи системи управління:

- чітке розмежування повноважень органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій;

- чіткий розподіл прав, повноважень і відповідальності місцевих органів публічної влади на основі принципів субсидіарності та еквівалентності;

- належні фінансові ресурси для реалізації повноважень органів місцевого самоврядування;

- єдність системи публічної адміністрації та охоплення всіх учасників процесу публічного управління з урахуванням критерію налагодження ефективної системи надання населенню якісних публічних послуг;

- внесення необхідних змін до Конституції України та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо утворення виконавчих комітетів обласних та районних рад.

У сфері підвищення якості кадрового забезпечення органів місцевого самоврядування та зростання професійного рівня їх кадрового складу:

- підвищити вимоги до рівня освіти, кваліфікації кадрового складу органів місцевого самоврядування;

- широко використовувати сучасні тренінгові технології в процесі підготовки кадрів для органів місцевого самоврядування;

- створити навчальні коаліції, «майстерні» муніципального управління на місцевому рівні;

- сприяти оновленню управлінського кадрового потенціалу, зокрема шляхом створення умов для залучення молоді до служби в органах місцевого самоврядування;

- забезпечити професійність кадрових ресурсів для налагодження системи статистики на рівні сільських, селищних громад як основи адміністрування фінансів на місцевому рівні;

- задіяти потенціал дистанційної форми навчання в процесі підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрового складу органів місцевого самоврядування.

У сфері залучення громадян до вирішення питань місцевого значення та розвитку форм громадського контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб:

- удосконалення та спрощення процедури місцевого плебісциту.

Місцеві референдуми та громадські ініціативи мають стати дієвим інструментом територіальної громади в процесі вироблення місцевої політики та управління справами розвитку території. Необхідно на законодавчому

рівні встановити чіткі, зрозумілі, адекватні та прості правила підготовки, організації, проведення та врахування результатів волевиявлення мешканців територіальних громад;

– удосконалення процесу імплементації рішень, ухвалених за результатами громадських слухань. Необхідно викоринити практику використання громадських слухань як засобу маніпулювання свідомістю та механізму легітимації шкідливих для територіальної громади рішень. Громади мають отримати більше прав у здійсненні громадського контролю за діяльністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування;

– чітке регламентування процесу функціонування консультативно-дорадчих органів(громадських, політичних, соціально-економічних рад) при місцевих радах та органах Виконавчої влади. Ці ради мають отримати дієві важелі впливу на процес вироблення управлінських рішень, мати ефективні механізми контролю за їх реалізацією та необхідні інструменти для запобігання будь-яким зловживанням з боку посадових осіб органів публічної влади [6,с.54–55].

Список використаних джерел

1. Арато Е., Коен Дж. Відродження, занепад і реконструкція концепції громадянського суспільства / Е. Арато, Дж. Коен // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 25–31.
2. Мазур О. Інститути громадянського суспільства як чинник модернізації виборчої системи / О. Мазур // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 53–66.
3. Задоянчук О. І. Громадянське суспільство / О. І. Задоянчук. – К.: Знання, 1999. – 18 с.
4. Патнам Роберт Д. та ін. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.
5. Закон України «Про об'єднання громадян» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – ст. 504.
6. Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу (з експертною доповіддю НІСД «Україна ХХІ століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації») / укладач А.В.Єрмолаєв. – К.: НІС, 2010. – 128 с.

Хилько Н.И. Самоуправляемые организации как элемент гражданского общества и пути их реформирования

Рассматривается роль неправительственных, самоуправляемых организаций в формировании и функционировании гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, неправительственные организации, самоуправление, государство.

Khylo, M.I. Self-governing organization as an element of civil society and ways to reform

The article analyzes the role of non-governmental organization in formation and functioning of civil society.

Key words: civil society, NGOs, government, state.

Історіографія дослідження антиглобалістського руху

Розглядається ступінь дослідженості процесів глобалізації та антиглобалізму у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Проаналізовано останні публікації з питань глобалізації та антиглобалізму. Підкреслюється велике значення вивчення документів, Інтернет сайтів антиглобалістських організацій для дослідження антиглобалістського руху як суспільно-політичного процесу сучасного світу.

***Ключові слова:** антиглобалістський рух, антиглобалізм, глобалізація, неоліберальна глобалізація, сучасні інформаційні технології.*

Початок наукового осмислення процесу глобалізації і одночасно з цим становлення та розвиток нових соціальних рухів відноситься до середини 80–х років ХХ століття. Основними науковими працями щодо глобалізації стали роботи Френсіса Фукуями «Кінець історії та остання людина», Семюеля Хантингтона «Зіткнення Цивілізацій» та інші [37;44]. Десятиліття потому термін «глобалізація» став широко використовуватись у науковій літературі та у засобах масової інформації.

Образи глобального світу та теорії глобалізму розробляються сьогодні вченими найрізноманітніших наукових напрямів – політологами, соціологами, антропологами, філософами, істориками та іншими.

Історіографічну базу дослідження проблем антиглобалістського руху можна поділити на наступні групи: присвячену глобалізації, неолібералізму та їх наслідкам, розвитку інформаційних технологій та ЗМІ та власне антиглобалістському руху.

Серед зарубіжних вчених, які заклали основи розуміння процесу неоліберальної глобалізації та акцентували увагу на її суперечливих аспектах, варто виділити Іммануїла Валлерстайна, Ентоні Гідденса, Ульріха Бека, Брінка Ліндсі, Юхана Норберга, Зігмунда Баумана, Джорджа Сороса та російських дослідників – Михайла Делягіна, Марину Лебедєву, Олександра Бузгаліна, Андрія Колганова, Льва Зеленова, Олександра Владимірова, Євгена Степанова, Віктора Кувалдіна, Андрія Субботіна та багатьох інших.

Іммануїл Валлерстайн у своїй роботі «Історичний капіталізм» прагне проаналізувати сутність капіталістичної системи, починаючи від часу її зародження у ХVІ столітті. Він розглядає її як цілісну, єдину, історичну систему, яка включає в себе структури, які мають власні закономірності та протиріччя. Потім розглядає три основних елементи, які, на думку

більшості вчених, сформували так звану глобалізацію: міжнародні фінансові та товарні потоки, відсутність альтернативи глобалізації, гегемонію уряду США.

На основі проведеного аналізу автор висловлює сумнів з приводу виникнення якої–небудь кращої або гіршої моделі капіталізму, а глобалізацію розглядає як закономірне явище в рамках капіталістичної системи. Тим не менш, він фіксує вступ суспільства у нову еру – еру кризи капіталізму. Автор у цій роботі пропонує свою, відмінну від загальноприйнятої, інтерпретацію, яка базується на історико–системному підході [3, с. 114–122].

Ентоні Гідденс розглядає глобалізацію як пряме продовження модернізації, вважаючи, що сучасності внутрішньо властива глобалізація. Крім того, він стверджує, що світ в процесі глобалізації не тільки не став більш керованим, а навпаки повністю вийшов з–під контролю [42].

У своїй книзі «Що таке глобалізація?» німецький вчений Ульріх Бек робить спробу проаналізувати глобалізацію як предмет наукового дослідження. Автор намагається відповісти на подвійне питання: в чому полягає сутність глобалізації, які негативні та позитивні наслідки цього процесу, та як боротися із негативною складовою глобалізаційних процесів [7].

У монографії відомого економіста Брінка Ліндсі «Глобалізація: повторення пройденого: Невизначене майбутнє глобального капіталізму» наведено цікаві думки щодо зародження, розвитку та подальших перспектив глобалізації. Автор пропонує новий погляд на глобалізацію, який не відповідає поширеним штампам її прихильників та противників [29].

Шведський економіст Юхан Норберг у своїй книзі «На захист глобального капіталізму» розглядає різні уявлення про глобалізацію як причину бідності та соціальної нерівності, погіршення екологічної обстановки та стандартизації культури та припускає, що глобалізація навпаки через вільне пересування людей, капіталу, товарів та технологій сприяє економічному зростанню, скороченню бідності та збільшенню культурного розмаїття [31].

На думку відомого британського вченого Зігмунда Баумана, яку він виклав у праці «Глобалізація. Наслідки для людини та суспільства», глобалізація не стільки формує єдиний світ, скільки сприяє посиленню його фрагментарності та зрештою являє собою продукт індивідуалізованого суспільства. Глобалізація виступає як тоталітарне впровадження логіки фінансових ринків у всі сфери життя. Автор використовує термін «глокалізація», який означає послаблення національних держав та посилення регіональних еліт в процесі глобалізації. Зігмунд Бауман висловлює думку, що глобалізація супроводжується глокалізацією, при чому роль регіональних еліт зводиться до перетворення на поліцейські дільниці, які конкурують з центральними урядами та між собою за отримання інвестицій. Бауман зазначає, що процес дроблення держав, який ми спостерігаємо у наші дні, та виникнення все нових і нових націй доводить факт занепаду всього національного [6].

Відомий фінансист і філантроп зі світовим ім'ям Джордж Сорос у своїй монографії «Про глобалізацію» аналізує стан головних акторів процесу глобалізації – сучасних основоположних міжнародних інститутів, таких як ООН, Світовий банк, СОТ. Автор виявляє їх слабкі сторони та пропонує заходи для виправлення ситуації, а також висвітлює економічні і соціальні переваги єдиної світової системи [34].

Фундаментальне дослідження провідного російського економіста Михайла Делягіна «Драйв людства. Глобалізація і світова криза» присвячене всебічному аналізу глобалізації. Серед принципово нових тем, що розглядаються автором, – формування людством власної свідомості за допомогою технологій, нездоланний характер технологічного розриву між найбільш розвиненими, розвиненими та нерозвиненими країнами, основні протиріччя глобалізації. В книзі також розглядається розвиток глобальної фінансової кризи [15].

До першої групи також можна віднести колективну працю під загальною редакцією Марини Лебедевої «Приватизація світової політики: локальні дії – глобальні результати», в якій автори розглядають трансформацію політичних процесів, системи міжнародних відносин під впливом глобалізації. Велику увагу автори приділяють сучасним глобальним проблемам людства [32].

У праці відомих вчених Московського державного університету Олександра Бузгаліна та Андрія Колганова «Глобальний капітал» міститься цілісне дослідження на стику економіки, соціальної філософії і політології, в якому автори докладно розглядають новітні зміни в економіці та суспільстві, що відбуваються під впливом процесів глобалізації та інформаційної революції [8].

З позицій міждисциплінарного підходу розглядають глобалізацію Лев Зеленов, Олександр Владимиров та Євген Степанов у своїй роботі «Сучасна глобалізація: стан та перспективи», в якій розглядаються різні підходи до визначення глобалізації в межах різних наук та наголошується на необхідності універсального розуміння цього процесу [22].

Віктор Кувалдін у своєму дослідженні «Глобальний світ: економіка, політика, міжнародні відносини» характеризує процес глобалізації, розглядає процес формування так званого «золотого мільярда», а також досліджує вплив глобалізації на різні регіони світу [28].

У монографії Андрія Субботіна «Межі ринку глобальних компаній» наводиться критичний аналіз стратегії глобальних компаній та управління світовим співтовариством в умовах глобалізації як процесу перерозподілу економічних і політичних функцій між державою, глобальними компаніями та міжнародними організаціями [35].

Цікавою для нас є колективна монографія під загальною редакцією доктора історичних наук, професора В'ячеслава Михайлова та Валерія Буянова «Глобалізація», в якій розкриваються теоретико-методологічні аспекти глобалізації, а також глобалістики – області наукового пізнання, що дуже стрімко розвивається. У роботі аналізуються основні сфери глобалізації – економічна, політична, інформаційна, освітня, культурна та інші. Розглядається сутність нової світової ідеології – глобалізму та альтернативи сучасній, неоліберальній моделі глобалізації [12].

Олександр Чумаков у своїй монографії «Глобалізація. Контури цілісного світу» простежує вплив глобалізаційних процесів на всі сторони життєдіяльності людини та держави, робить спробу побудови загальної теорії глобалізації. У книзі показано як відбувалось зародження глобалістики у якості міждисциплінарної області наукового знання [39].

Серед найбільш відомих вітчизняних вчених, які займалися проблемами глобалізації та неолібералізму, в першу чергу варто згадати Олега Білоруса, Віталія Лукашевича, Зоряну Луцишин, Тимура Кальченка,

Віталія Лукашевича, Леоніда Савіна, Ярославу Столярчук та багатьох інших.

У колективній монографії під редакцією Олега Білоруса «Глобалізація і безпека розвитку» велика увага приділяється проблемам виживання і безпеки розвитку глобальних соціально–економічних систем і націй–держав. У дослідженні виявлено нові тенденції, суперечності, загрози та закономірності формування глобальної економіки, показано стратегічні альтернативи поведінки нації–держави в умовах глобалізації розвитку [13].

У збірці статей під редакцією відомого журналіста та публіциста Леоніда Савіна «Глобальний дискурс» подано аналіз політичних, економічних, соціальних, релігійних, етичних, правових, історичних, філософських аспектів глобалізації. Автори також звертаються до великої кількості проблем, викликаних процесами глобалізації [14].

Перша група робіт представлена також великою кількістю статей. Так, серед них варто звернути увагу на огляд багатьох популярних на Заході концепцій неоліберальної глобалізації, який робить професор Володимир Коллонтай у своїй статті «Еволюція західних концепцій глобалізації». Автор вважає, що теорія і практика неоліберальної глобалізації почали розвиватися з кінця 70–х років XX століття, коли у кризі опинилась попередня модель розвитку розвинутих країн та світового господарства, різкий стрибок науково–технічного прогресу відкрив нові можливості та виявив нове коло проблем, а саме екологічних та демографічних. На фоні всього цього і назріло питання про необхідність нового світогосподарського порядку, про нове співвідношення політичних та економічних механізмів регулювання. Тоді в якості методології елітами розвинутих країн була прийнята ідеологія неолібералізму. Класичні неоліберальні методи передбачають розширення індивідуальних свобод та максимальне обмеження втручання держави в економіку, перерегулювання підприємницької діяльності, приватизацію держвласності та дотримання збалансованого бюджету. Ці принципи більш відомі як «Вашингтонський консенсус» [26].

У статтях Владислава Загашвілі «Держава на новому етапі економічної глобалізації» та «На порозі нового етапу економічної глобалізації» автор визначає основні етапи глобалізації, проводить паралелі між глобалізацією та регіональною інтеграцією, відзначає роль держави у цих процесах [20; 21].

Актуальними на наш погляд є також статті Василя Суханова «Регіональна ідентичність в контексті глобалізації: теоретичний аналіз», Миколи Іванова «Глобалізація та суспільство: проблеми управління» та Юрія Шишкова «Регіоналізація та глобалізація світової економіки: альтернатива або взаємодоповнення?», в яких автори докладно розглядають процеси регіоналізації та глобалізації, дають власне визначення цим процесам та наводять перспективи їх розвитку у різних регіонах світу [36; 23; 40].

Друга група робіт представлена великою кількістю статей, матеріалів, монографій, серед яких необхідно виділити праці Анатолія Єлякова, Едуарда Василевського, Тетяни Ровинської, Георгія Почепцова, Ольги Зернецької та багато інших.

У статті Анатолія Єлякова «Інтернет – тотальна загроза суспільству?», автор виділяє основні етапи розвитку глобальної мережі та подає власне бачення впливу Інтернету на суспільство. Він також зазначає,

що саме з розвитком Інтернету активізуються глобалізаційні процеси у всьому світі [19]. Цікавою для нас є також стаття Едуарда Василевського «Інформаційні технології: масштаби та ефективність використання», в якій автор наводить цікаві статистичні дані використання інформаційних технологій залежно від регіону світу та дає своє визначення поняття «інформаційне суспільство». Автор наголошує, що нові соціальні рухи дуже активно використовують новітні технології у своїй діяльності [9].

У статті «Інтернаціоналізація та глобалізація засобів масової інформації» Тетяна Ровинська простежує залежність інтенсивності потоків інформації від рівня економічного, політичного розвитку регіонів світу. Авторка також показує роль Інтернету в процесі інформаційної глобалізації та досить ґрунтовно досліджує роль інформаційної складової діяльності міжнародних організацій [33].

Третя група робіт складається з монографій, статей присвячених антиглобалістському руху.

Серед найбільш відомих вчених, які обіймаються цією проблемою, варто згадати Олександра Бузгаліна, Бориса Кагарлицького, Саїда Гафурова, Камена Денчева, Ківу Майданика, Федора Войтоловського, Александроса Мітсіу, Девіда Хелда, Ентоні МакГрю, Наомі Кляйн, Крістофа Агітона та багато інших.

Теоретичному осмисленню передумов, принципів, протиріч та особливостей антиглобалізму присвячує свої праці координатор руху «Альтернативи» (Росія), професор Московського державного університету імені Ломоносова Олександр Бузгалін, який безпосередньо бере участь у найбільш гучних антиглобалістських заходах.

Фундаментальний труд «Альтерглобалізм: теорія та практика «антиглобалістського руху», представлений у формі збірки статей інтернаціонального авторського колективу під редакцією Олександра Бузгаліна, присвячений проблемам виникнення, розвитку, інституційного оформлення антиглобалістського руху як суспільно–політичного процесу. У роботі використовується також поняття «альтерглобалістського руху», властиве російській науковій школі. У книзі представлено аналіз реальних кроків руху у світі, наводяться тексти провідних зарубіжних авторів, лідерів антиглобалістських організацій. Автори спробували не тільки описати рух, але й проаналізувати його, показати його зміст, принципи, протиріччя та перспективи, а також показати теоретичну картину антиглобалізму [3].

У роботі Камена Денчева «Феномен антиглобалізму» розкривається сутність феномену антиглобалізму. Саме вивченню виникнення, еволюції, механізмів побудови та функціонування, ідеологічним орієнтаціям антиглобалістського руху присвячена ця праця. Автор на основі великого обсягу матеріалів дає порівняльну соціально–історичну характеристику антисистемних рухів двох останніх століть. Камен Денчев розглядає тероризм як специфічну форму антиглобалістського протесту. На наш погляд, спроба автора виділити спільні ознаки антиглобалізму та тероризму є дуже цікавою [16].

Важливою працею, присвяченою антиглобалістському руху, є збірка статей авторів з різних країн під редакцією президента Всесвітнього форуму альтернатив, директора «Форуму третього світу» Саміра Аміна та секретаря Всесвітнього форуму альтернатив, директора Центру «Триконтиненталь» Франсуа Утара «Глобалізація супротиву: боротьба в світі». Редактором та автором передмови російського видання цієї роботи

виступив професор Олександр Бузгалін. У роботі дуже чітко визначені як позитивні, так і негативні наслідки глобалізації, стадії формування антиглобалістського руху у різних регіонах світу. Окремо автори розглядають глобальні проблеми людства та наводять можливі варіанти їх вирішення [11].

До цієї групи відносяться також роботи Крістофа Агітона «Альтернативний глобалізм: нові світові рухи протесту» та Наомі Кляйн «NO LOGO. Люди проти брендів».

Французький активіст антиглобалістського руху, секретар міжнародного комітету організації АТТАК, автор книги «Альтернативний глобалізм: нові світові рухи протесту» Крістоф Агітон розглядає витоки та історію становлення антиглобалістського руху, обґрунтовує поняття альтерглобалістського руху. Велику увагу у своїй книзі автор приділяє традиційній організації, за допомогою якої люди відстоюють свої інтереси – профспілковому руху та тому, як він вписується у сучасний антиглобалістський рух. Окремо автор розглядає особливості сучасного профспілкового руху Франції та США, як країн, де профспілковий досвід носить найбільш новаторський характер. Приділяючи так багато уваги профспілковому руху та його сьогодинішнім тенденціям у своїй книзі Крістоф Агітон наголошує, що розглядає його як частину сучасного протестного руху. Окремий розділ книги присвячений компаніям, пов'язаним із формуванням світового «руху рухів» та соціальним форумам [1].

Широкий фактологічний матеріал міститься у роботі Наомі Кляйн «NO LOGO. Люди проти брендів», в якій авторка на конкретних прикладах показує дестабілізуючий вплив ТНК на країни, що розвиваються. У зв'язку з цим Наомі Кляйн розглядає проблеми безробіття, зубожіння, нестерпних умов праці та проживання, проблеми мігрантів і багато інших. Головний лозунг, який пропонує авторка у своїй книзі: «Люди важливіші за прибуток» [25].

У збірці наукових робіт «Антиглобалізм і глобальне управління: доповіді, дискусії, довідкові матеріали» під редакцією начальника Центру Інтернет–політики Московського державного інституту міжнародних відносин Дмитра Пескова розглядаються теорії й практики глобального управління та антиглобалізму. Особлива увага у праці приділяється поєднанню різних форм подачі матеріалу: у вигляді аналітичних доповідей, витримок з Інтернет–дискусій і добірок довідкових матеріалів. У роботі представлені досить цікаві статистичні матеріали стосовно діяльності антиглобалістських організацій [5].

У книзі «Хто сьогодні творить історію: альтерглобалізм і Росія», в якій міститься велика кількість статей на антиглобалістську тематику, подаються теоретичний аналіз, експертні оцінки, враження учасників протестів та соціальних форумів, які проходили у Латинській Америці, Європі, США та інших регіонах і країнах світу. Серед авторів книги – відомі вчені, лідери і активісти соціальних рухів [27].

Грецький дослідник Александр Мітсіу у своїй монографії «Антиглобалізм. Нова суспільна революція» цікаво описує процеси зародження, історію та діяльність антиглобалістського руху на сучасному етапі [47]. У праці «Війни глобалізації» колектив грецьких авторів та фотографів досить яскраво з поданням ілюстративного матеріалу дослідив найбільші маніфестації, організовані антиглобалістськими організаціями та спробував проаналізувати, як уряди різних держав світу намагаються боротись

із антиглобалізмом – суспільно–політичним рухом, який знаходить все більше своїх прибічників [46].

Докладно розглянута проблематика антиглобалізму, питання соціальної та політичної природи антиглобалістського руху, простежуються процеси формування поля соціального протесту проти негативних наслідків глобалізації у збірці «Альтерглобалізм та антиглобалістський рух в сучасному світі» [2].

У роботі Федора Войтоловського «Ідейно–політичні процеси всередині антиглобалістських рухів» основна увага приділяється ідейно–політичним процесам, які протікають всередині антиглобалістського руху, та Всесвітнього соціального форуму, який проходить щороку. Автор наголошує, що ВСФ стає, з одного боку, свого роду міжнародною організацією, яка є центром антиглобалізму у всьому світі, з іншого – це організація, в рамках якої іде розробка програмних засад руху [10].

Нові підходи до вивчення анти– та альтерглобалістського руху розглядаються у статті Ківи Майданика «Альтернативний рух: фаза консолідації» [30].

У праці Девіда Хелда та Ентоні МакГрю «Глобалізація – Антиглобалізація» автори наводять позитивні та негативні наслідки глобалізації, детально розглядають причини виникнення антиглобалізму та аналізують заходи та акції протесту, які проводились антиглобалістськими організаціями [43].

У своїй роботі «Імперія» Антоніо Негрі та Майкл Хардт наголошують, що модерн вичерпав себе та, спираючись на марксистську модель розуміння історії, стверджують, що капітал став настільки всесильним, що набув глобальних рис, став всім, тотальним явищем. Автори наголошують, що з всевладдям глобалізації необхідно боротися, чим і займається антиглобалістський рух [38].

Британський троцькіст Алекс Каллінікос у книзі «Антикапіталістичний маніфест» послідовно відстоює антиглобалістські погляди. Для нього вони рівносильні антикапіталістичним, тому що кидають виклик всій системі, її фундаментальним цінностям та принципам (незважаючи на те, що існує реформістський, локалістський та навіть буржуазний антикапіталізм) [24].

Антиглобалістський рух – досить актуальна тема, й протягом останніх років дедалі більше вчених звертаються до її вивчення, але на жаль у вітчизняній історіографії вона практично не досліджена.

Серед українських дослідників, які зверталися до цієї проблеми, варто назвати Ірину Алексеєнко, Андрія Березного, Наталію Рогожину, Алісу Селезньову та інших.

Велике значення мають також роботи Володимира Антипенка, Олександра Вебера, Олексія Богатурова, Костя Бондаренка, Олега Гавриша, Валентини Гаташ, Володимира Горбуліна, Ігоря Добаєва, Наталі Зарубіної, Сергія Перегудова, Михайла Згуровського, Олександра Салицького, Фелікса Рудича, Олега Супруненка, Василя Суханова, Івана Тургенева, Юрія Шишкова

Варто звернути увагу на велику кількість джерел дослідження антиглобалістського руху, які умовно можна розділити на наступні групи:

· доповіді Секретаріату ООН, які стосуються ролі держави в епоху глобалізації, питань глобального економічного управління, власне глобалізації та її наслідків;

· конвенції ООН, міжнародні договори, закони України та інші нормативні документи;
· документи антиглобалістських організацій: резолюції, відкриті листи, хартії, маніфести, путівники, заклики;
· сайти антиглобалістських організацій;
· сайти незалежних інформаційних агентств;
· сайти міжнародних організацій та об'єднань – об'єктів критики антиглобалістів.

До першої групи джерел відносяться доповіді Генеральних Секретарів ООН на 54 та 64 сесіях Генеральної Асамблеї, в яких дається визначення процесу глобалізації, аналізуються негативні та позитивні наслідки її діяльності, активна увага приділяється новим акторам міжнародних відносин – транснаціональним корпораціям і таке інше [18;17].

Серед найбільш важливих джерел, що відносяться до другої групи, варто назвати Конвенцію ООН щодо зміни клімату, яка викликала широку дискусію. Зокрема, докладно розглядаються антиглобалістські заходи, які проводились під час 15 конференції сторін зазначеної конвенції [45].

До третьої групи джерел включені Хартії Всесвітнього соціального форуму, Маніфест українських антиглобалістів. Особливо цікавим джерелом є путівник протестувальників під час акцій протесту на саміті у Копенгагені у 2009 році. Цей путівник дозволяє проаналізувати методи діяльності антиглобалістів та рівень організації їх заходу [41].

Значний і, напевно, найбільший масив джерел представлений Інтернет-сайтами антиглобалістських організацій. Сучасні інформаційні технології доступні кожному, кожна людина або організація може створити свій сайт, опублікувати у мережі програмні матеріали, відомості про діяльність, склад учасників і таке інше. Доступність технологій, з одного боку, дозволяє маленьким організаціям виступати у інформаційному просторі на рівних із великими об'єднаннями, з іншого боку – кількість сайтів в Інтернеті постійно зростає, інформація на них дуже часто дублюється, багато з сайтів після створення перестають бути джерелом актуальної інформації. Саме тому дослідники антиглобалістського руху користуються сайтами антиглобалістських організацій, які постійно обновлюються та містять актуальну інформацію про життя руху.

Окремо варто згадати сайти незалежних інформаційних агентств та періодичних видань, де висвітлюється діяльність антиглобалістських організацій. Варто зазначити, що незалежні інформаційні служби не пов'язані з великими медіа корпораціями, а навпаки самі є інструментами антиглобалістських ініціатив (Independent Media Centre, Alternative Press Review, openDemocracy, mediactivism та інші).

Наступну групу джерел представляють Інтернет портали міжнародних організацій, на яких доступні статистичні матеріали, плани заходів, аналітичні матеріали. Серед таких корисних сайтів, варто назвати портали ООН, СОТ, Статистичної агенції КНР та багато інших.

Загалом, варто зазначити, що, вітчизняна історіографія та джерельна база антиглобалістського руху представлена невеликою кількістю статей, Інтернет-публікацій. Українські вчені частіше за все звертаються до вивчення антиглобалістського руху в рамках досліджень глобалізації та її неоліберальної складової. Можна констатувати недостатність вивчення проблеми в Україні. Проблема антиглобалістського руху є більш вивченою за кордоном. Існує значна кількість літератури та джерел, які звертаються

до розробки питання антиглобалістського руху у теоретичному та практичному аспектах. Існує також багато підходів та концепцій з цієї тематики.

Список використаних джерел

1. Агитон К. Альтернативный глобализм: новые мировые движения протеста. / Кристоф Агитон; под общей ред. Ю. Марковой; [пер. с франц. Е. Константинова и Е. Кочетыговой]. – М.: Гилея, 2004. – 203 с. (Серия «Час «Ч»).
2. Альтерглобализм и антиглобалистское движение в современном мире: сборник обзоров / [Г. Н. Канинская, Дж. Смит, П. Эванс и др.]; под ред. И. Г. Животовской. – М.: РАН, 2006. – 152 с. – (Серия: Социальные и экономические аспекты глобализации).
3. Альтерглобализм: теория и практика «антиглобалистского движения» / [Б. Кагарлицкий, И. Готлиб, С. Гафуров и др.]; под ред. А. В. Бузгалина. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с. – (научно–публицистическая серия «Библиотека журнала «Альтернативы»).
4. Альтерглобализм: теория и практика «антиглобалистского движения» / [Б. Кагарлицкий, И. Готлиб, С. Гафуров и др.]; под ред. А. В. Бузгалина. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с. – (научно–публицистическая серия «Библиотека журнала «Альтернативы»).
5. Антиглобализм и глобальное управление: доклады, дискуссии, справочные материалы / [О. Барабанов, С. Афонцев, А. Зиновьев]; под ред. Д. Н. Пескова. – М.: МГИМО (У) МИД России, 2006. – 440 с.
6. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Зигмунд Бауман; пер. с англ. М. Л. Коробочкина. – М.: Издательство «Весь мир», 2004. – 188 с.
7. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / Ульрих Бек; под общей ред. А. Филиппова; пер. с нем. А. Григорьева и В. Седелника. – М.: Прогресс–Традиция, 2001. – 304 с.
8. Бузгалин А. Глобальный капитал / Александр Бузгалин, Андрей Колганов. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 512 с.
9. Василевский Э. Информационные технологии: масштабы и эффективность использования / Василевский Эдуард Казимирович // Международная экономика и международные отношения. – 2006. – № 5. – С. 3 – 9.
10. Войтоловский Ф. Идеино–политические процессы внутри антиглобалистских движений / Федор Генрихович Войтоловский // Международная экономика и международные отношения. – 2003. – № 2. – С. 9 – 14.)
11. Глобализация сопротивления: борьба в мире / [Ж. Гринфилд, К. Машакойи, М. Варшавский и др.]; отв. ред. С. Амин и Ф. Утар; под ред. и с предисл. А. В. Бузгалина; [пер. с англ. И. Г. Левина]. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 304 с. (научно–публицистическая серия «Библиотека журнала «Альтернативы»).
12. Глобализация: учебник / [О. Д. Абрамова, О. Н. Астафьева, В. В. Бакушев и др.]; под общ. ред. В. А. Михайлова, В. С. Буянова. – М.: Изд–во РАГС, 2008. – 544 с. – (Учебники Российской академии государственной службы при Президенте Российской Федерации).
13. Глобалізація і безпека розвитку: монографія / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін.; керівник авт. Колективу і наук. Ред.: О. Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.
14. Глобальный дискурс: [сборник статей] / [Т. Даими, А. Дугин, Л. Савин и др.]; под ред. Л. В. Савина. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2003. – 142 с.
15. Делягин М. Драив человечества. Глобализация и мировой кризис / Михаил Делягин. – М.: Вече, 2008. – 528 с.
16. Денчев К. Феномен антиглобализма: [учеб. пособие для вузов] / Камен Денчев. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – 218 с. – (Гос. ун–т – Высшая школа экономики).

17. Доклад Генерального секретаря Организации Объединенных Наций «Глобализация и взаимозависимость: роль ООН в поощрении развития в условиях глобализации и взаимозависимости» на 64 Сессии Генеральной Ассамблеи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/ru/ga/64/docs/sgreports.shtml/>

18. Доклад Генерального секретаря Организации Объединенных Наций о работе Организации на 54 Сессии Генеральной Ассамблеи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/document/gadocs/54sess/ch4-2.htm/>

19. Еляков А. Интернет – тотальная угроза обществу? / Еляков Анатолий Дмитриевич // Международная экономика и международные отношения. – 2007. – № 11. – С. 92 – 98.

20. Загашвили В. Государство на новом этапе экономической глобализации / Загашвили Владислав Степанович // Международная экономика и международные отношения. – 2009. – № 5. – С. 43 – 51.

21. Загашвили В. На пороге нового этапа экономической глобализации / Загашвили Владислав Степанович // Международная экономика и международные отношения. – 2009. – № 3. – С. 15 – 23.

22. Зеленев Л. А. Современная глобализация: состояние и перспективы / Л. А. Зеленев, А. А. Владимиров, Е. И. Степанов. – М.: ЛЕНАНД, 2010. – 304 с.

23. Иванов Н. Глобализация и общество: проблемы управления / Иванов Николай Петрович // Международная экономика и международные отношения. – 2008. – № 4. – С. 3 – 15.

24. Каллиникос А. Антикапиталистический манифест / Алекс Каллиникос. – М.: Праксис, 2005. – 192 с.

25. Кляйн Н. NO LOGO. Люди против брендов / Наоми Кляйн. – М.: Добрая книга, 2003. – 624 с.

26. Коллонтай В. Эволюция западных концепций глобализации / Владимир Михайлович Коллонтай // Международная экономика и международные отношения. – 2002. – № 2. – С. 32 – 39.

27. Кто сегодня творит историю: альтерглобализм и Россия: [сборник статей] / [М. Воейков, М. Кропоткин, Л. Булавка]; под ред. А. Бузгалина, Л. Ожогойной. – М.: Культурная революция, 2010. – 600 с. (Библиотека журнала «Альтернативы»).

28. Кувалдин В. Б. Глобальный мир: экономика, политика, международные отношения: учеб. пособие / В. Б. Кувалдин. – М.: Магистр, 2009. – 207 с. – (МШЭ МГУ им. М. В. Ломоносова).

29. Линдси Б. Глобализация: повторение пройденного: Неопределенное будущее глобального капитализма / Бринк Линдси; [пер. с англ. Б. Пинскер]. – М.: ИРИСЭН, 2008. – 416 с. – (Серия «Экономика»).

30. Майданик К. Альтернативное движение: фаза консолидации? Ч.2. Пути в будущее: Круглый стол «Антиглобалист. движения – начало великой смуты XXI ве-ка?// Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 12. – С.3–10.

31. Норберг Ю. В защиту глобального капитализма / Юхан Норберг; пер. с англ. М. Коробочкина. – М.: Новое издательство, 2007. – 272 с.

32. Приватизация мировой политики: локальные действия – глобальные результаты / [О. Н. Барабанов, П. А. Цыганков, Д. М. Фельдман и др.]; под ред. М. М. Лебедевой. – М.: МГИМО (У), 2008. – 280 с.

33. Ровинская Т. Интернационализация и глобализация средств массовой информации / Ровинская Татьяна Леонидовна // Международная экономика и международные отношения. – 2007. – № 6. – С. 80 – 93.

34. Сорос Дж. О глобализации / Джордж Сорос; пер. с англ. А. Башкирова. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 224 с.

35. Субботин А. К. Границы рынка глобальных компаний / Андрей Константинович Субботин. – М.: Едиториал УРСС, 2008. – 328 с.
36. Суханов В. Региональная идентичность в контексте глобализации: теоретический анализ / Суханов Василий Максимович // Международная экономика и международные отношения. – 2009. – № 1. – С. 104 – 110.
37. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Френсис Фукуяма; пер. с англ. М. Б. Левиной. – М.: АСТ: Ермак, 2005. – 588 с. – (Philosophy).
38. Хардт М. Империя / Майкл Хардт, Антонио Негри; пер. с англ. Ю. Филиппова; под ред. Г. В. Каменской, М. С. Фетисова. – М.: Практикс, 2004. – 440 с.
39. Чумаков А. Н. Глобализация. Контуры целостного мира: монография / А. Н. Чумаков. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 432 с.
40. Шишков Ю. Регионализация и глобализация мировой экономики: альтернатива или взаимодополнение? / Шишков Юрий Витальевич // Международная экономика и международные отношения. – 2008. – № 8. – С. 3 – 20.
41. Action Guide to COP 15. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.climate-justice-action.org/wp-content/uploads/2009/12/ActionGuideEn_web.pdf/.
42. Giddens A. The third way: the renewal of social democracy / Anthony Giddens. – Cambridge: Polity Press, 1998. – 166 p.
43. Held D. Παγκοσμιοποίηση/ Αντι-παγκοσμιοποίηση / David Held, Anthony McGrew. – ΘΕΩΡΙΑ – ΙΔΕΕΣ ΠΟΛΥΤΡΟΠΟΝ, 2004. – 239 p.
44. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order / S. Huntington. – N.Y.: Simon & Schuster, 2002. – 368 p.
45. United Nations Framework Convention on Climate Change Conference of the Parties, UN FCCC COP. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://unfccc.int/meetings/cop_15/items/5257.php/.
46. Γρηγοριάδου Ε. Οι πόλεμοι της «Παγκοσμιοποίησης» Από το Άμστερνταμ και το Σιατλ μέχρι τη Γένοβα και την Κοπεγχάγη / Ελένη Γρηγοριάδου. – Αθήνα: ΑΚΑΑΑ, 2003. – 192 σ.
47. Μητσίου Α. Χ. Αντι Παγκοσμιοποίηση Η Νέα Κοινωνική Επανάσταση. – Θεσσαλονίκη: Έκδοση Αρχέτυπο, 2005. – 287 с.

Трофименко Н.В. Историография исследования антиглобалистского движения

Рассматривается степень изученности процессов глобализации и антиглобализма в отечественной и зарубежной историографии. Проанализированы последние публикации по вопросам глобализации и антиглобализма. Подчеркивается большое значение изучения документов, Интернет сайтов антиглобалистских организаций для исследования антиглобалистского движения как общественно-политического процесса современного мира.

Ключевые слова: антиглобалистское движение, антиглобализм, глобализация, неолиберальная глобализация, современные информационные технологии.

Trofymenko, M.V. Historiography of the antiglobalistic movement research

The level of globalization and antiglobalism research in domestic and foreign historiography is under consideration. The latest scientific publications have been analyzed. Decisive importance of the antiglobalistic organizations documents and web pages analysis for antiglobalistic movement research as social and political process have been emphasized.

Key words: antiglobalistic movement, antiglobalism, globalization, neoliberal globalization, modern informational technologies.

Тенденції розвитку змішаної форми державного правління в Україні

Процеси демократизації, які розпочалися в Україні після розпаду СРСР, неминуче вимагали докорінної зміни всієї системи влади. Реформування державного механізму здійснило вплив на подальшу еволюцію конституційних засад суспільно-політичної життєдіяльності сучасної України. З огляду на те, що проведена Конституційна реформа 2004 року, так і не вирішила проблеми незбалансованості повноважень гілок влади, постає необхідність подальшого вивчення особливостей виникнення і розвитку змішаної форми правління в Україні.

Ключові слова: змішана форма державного правління, радянська республіка, державний режим, дуалізм виконавчої влади, подвійна політична відповідальність.

Політичний процес сучасної України засвідчує постійні активні зміни в межах конституційного регулювання повноважень вищих органів державної влади. Реформи, які беруть свій початок з моменту розпаду Радянського Союзу і продовжуються нині, спрямовані на пошук та реалізацію нової політичної формули життєдіяльності країни, яка має базуватися на демократичних принципах організації і функціонування влади та її взаємодії із суспільством. На жаль, через тяжкий спадок комуністичного правління, втілення цих принципів відбувається досить повільно і непевно. Традиції авторитарного управління, що були притаманні радянській системі, постійно нагадують про себе і формують принципи нинішнього діалогу між основними політичними гравцями, кожний з яких прагне до максимального оволодіння владою, що прослідковується в межах конституційного процесу переходу від правління рад до змішаної форми республіканського правління.

Відповідно, завданням даної статті є дослідження особливостей становлення та розвитку змішаної форми правління в Україні, що здійснюється за допомогою аналізу конституційного процесу внесення змін до принципів взаємодії в межах владного трикутника «президент – парламент – уряд».

Дана проблематика є доволі актуальною і нею займаються такі вітчизняні науковці, як С. К. Бостан, Ф. В. Веніславський, С. П. Головатий, І. А. Грицяк, В. С. Журавський, А. І. Кудряченко, М. В. Оніщук, О. В. Петришин, В. Пігненко, В. Є. Протасова В. Є., О. Г. Пухкало О. Г., Т. Пушак Т., Ф. М. Рудич та інші фахівці з конституційного права та політичних наук. Варто зазначити, що особливу увагу дана тематика здобула після внесення змін до Основного Закону у 2004 році, коли нововведення, які були покликані врегулювати відносини між гілками влади, не виконали свого завдання і продовжували

виступати причиною конфліктних ситуацій між державними інститутами. Тож є необхідність подальшого осмислення процесу становлення республіканської форми правління в Україні, що дасть можливість оцінити минулі помилки і попередити їх повторення зараз, коли питання скасування політреформи–2004 декларується та дискутується на загальнодержавному рівні.

Для початку варто зазначити, що Україна, перебуваючи у складі Радянського Союзу, належала до так званих країн тоталітарного соціалізму, нетипова система організації влади яких отримала назву – Радянська республіка. Як зазначає Ю. А. Дмитрієв та А. М. Ніколаєв, ця система почала утворюватися після Жовтневої революції, яка призвела до знищення органів державної влади Російської Імперії. Метою створення було обслуговування інтересів нового політичного режиму. Ця система отримала назву «радянська», оскільки в ній певною мірою реалізована теорія повновладдя Рад, основи якої певною мірою були сформульовані В. І. Леніним [3,с.238]. Державно–правовою ознакою цього різновиду республіканської форми правління є відсутність поділу державної влади на три її гілки та зрощення державних органів та органів місцевого самоврядування [25,с.443]. Єдиною і постійною політичною основою всієї державної влади, всього державного апарату визнавалися лише Ради, які були визначені В. І. Леніним, як «найбільш масова організація трудящих» [3,с.248]. Даний інститут виступав у вигляді єдиної цілісної системи представницьких органів влади, який відводилося особливе привілейоване місце в державному механізмі. Складовими елементами цієї системи вважалися колегіальні виборні органи всіх рівнів, аж до сільської ради, яка теж вважалася єдиним повновладним органом, що реалізує державну владу в межах своєї території [23,с.132]. Тобто, як наголошує В. А. Ржевський, така структура не виокремлювала суверенну, вищу владу від місцевої, яка не володіє цим статусом: «Існування місцевих органів влади не означає, що вони здійснюють якусь «місцеву державну владу», не наділену верховенством, адже вся влада в СРСР єдина. В силу такої єдності вони є верховною владою в будь–якій своїй ланці» [20,с.79]. Відповідно до цього ж принципу, обрані населенням ради, одночасно виконували законодавчі, виконавчі і контролюючі функції у межах всієї країни і в кожній її адміністративно–територіальній одиниці. Будучи єдиним виборним інститутом, він безпосередньо або опосередковано брав участь у формуванні виконавчо–розпорядних та інших підвладних йому державних органів управління, правосуддя, контролю, але не влади [24,с.271]. Проте, таке суцільне народовладдя не виходило за межі юридично закріплених норм Конституції – реальна влада концентрувалася в руках керівництва комітетів правлячої комуністичної партії, а більш конкретно – в руках Генерального секретаря [23,с.135]. Такому зосередженню владних повноважень сприяло повне ігнорування принципів правової держави (народний суверенітет, поділ державної влади, верховенство права, багатопартійність, місцеве самоврядування), що прикривалося демократичною ширмою у вигляді правління рад. Можна констатувати, що діюча система обслуговувала лише інтереси правлячої верхівки.

Демонтаж системи правління Рад розпочався в середині 80–х років ХХ ст. Так званий процес перебудови був спрямований на впровадження демократичних принципів в усі сфери суспільного життя, що вимагало проведення конституційних реформ існуючого механізму функціонування влади.

Перший етап реформування системи правління в Україні охоплює період з 16 липня 1990 року до 26 жовтня 1993 року [9,с.85]. Його початок пов'язується

із прийняттям Верховною Радою УСРС Декларації про державний суверенітет України [2]. Цей документ, визначаючи вихідні демократичні засади організації влади України на основі її самостійності і незалежності, закладав основоположні принципи, які пізніше були втілені в Конституції України 1996 року. А до цього моменту, протягом п'яти років незалежного життя, Україна керувалася нормами Конституції УСРС, яка постійно доповнювалася [11]. Процес змін розпочався із затвердження 24 жовтня 1990 року складу першої Конституційної комісії (59 членів) на чолі з Головою Верховної Ради УСРС Л. М. Кравчуком [22,с.199]. Вироблена цією комісією Концепція нової Конституції України, що була схвалена Верховною Радою РСР 19 червня 1991 року [14], передбачала, як зазначає С. П. Головатий: «створення принципово нової системи виконавчої влади, яка має здійснюватися Президентом, Віце-президентом Республіки, Кабінетом Міністрів і державною адміністрацією» [12,с.74]. Відповідно до такої конструкції 5 липня 1991 року був прийнятий Закон України «Про заснування посади Президента Української РСР та внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» [6]. Внаслідок таких дій було створено інститут президентства, де глава держави обирався на основі всезагальних виборів, визнавався найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої гілки влади. Наділяючись таким статусом, Президент очолював систему органів державного управління, забезпечував їх взаємозв'язок з Верховною Радою Української РСР. За ним також закріплювалось право призначати за погодженням парламенту міністрів і виключалася можливість ініціювати розпуск законодавчого органу. Такі ознаки є характерними для президентської республіки, які доповнювалися рисами парламентарної форми правління. До них належать включення до системи органів влади посади Прем'єр-міністра, призначення та звільнення якого здійснювалася лише за згоди парламенту, та надання главі уряду права часткового формування Кабінету Міністрів. Таке поєднання ознак президентської та парламентарної форм правління (на це вказує спільний вплив глави держави і парламенту на виконавчу гілку влади) засвідчує трансформацію радянської республіки у змішану форму державного правління [24,с.280]. Оскільки більшість кадрових рішень Президента мали затверджуватися парламентською більшістю, яка виконувала основну роль у процесі формування Кабінету Міністрів, і за збереженням, у вигляді ключового принципу, положення Конституції Української РСР 1978 року щодо верховенства Ради в системі органів влади (ст.2), можна погодитися з позицією П.П. Шляхтуна, що це був парламентарно-президентський різновид змішаної форми державного правління [24,с.280]. Інститут президентства тільки розвивався, і його можливість безпосереднього впливу на політичний процес була обмежена. Відповідно юридично і фактично верховенство в державному механізмі належало Верховній Раді Української РСР, що дає нам можливість стверджувати про таку характеристику взаємодії між вищими органами влади, як парламентарний державний режим [24,с.294].

Після схвалення концепції, Конституційна комісія підготувала три проекти Конституції України: у редакції від 1 липня 1992 року, 27 травня та 26 жовтня 1993 року [17,с.124]. Та непорозуміння щодо повноважень в середині владного трикутника «президент – парламент – уряд» через неусталеність законодавчої бази і бажання кожного суб'єкта влади максимально впливати на політичний процес, призвели до зупинки конституційного процесу. Конфлікт Президента та Верховної ради, Президента та Прем'єр-міністра з приводу вирішального слова у творенні Основного Закону, а отже, і провідної ролі у державі, в кінцевому підсумку призвів до призначення ряду дострокових виборів: спочатку Верховної Ради України у березні 1994 року, а потім і Президента України у червні 1994 року.

Другий етап конституційного будівництва, що призвів до наступної зміни форми державного правління в Україні, розпочався 10 листопада 1994 року, коли Верховна Рада нового скликання ухвалила постанову «Про склад комісії з опрацювання нової Конституції України», співголовами якої стали Президент України Л.Д. Кучма та Голова Верховної Ради О.О. Мороз. На жаль, навіть після дострокових виборів характерною рисою політичного процесу залишався все той же гострий конфлікт між державними інститутами з приводу владних повноважень. З цього приводу доволі влучними є зауваження С.М. Кармазіної, яка стверджує, що в цей період відбулася лише зміна вектору протистояння і суб'єктивна складова: «Якщо під час свого перебування на посаді Прем'єр-міністра Л. Кучма намагався всіляко обмежити повноваження Президента і, відповідно, збільшити повноваження голови уряду, то після свого обрання на посаду Президента він протягом десяти років всіляко намагався збільшити обсяг повноважень Президента і обмежити всі форми контролю та системи конституційних стримувань» [7, с.322–323]. Особливо це виявилось у процесі підготовки та укладання Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 року [10], яким був започаткований новий етап еволюції змішаної форми правління в Україні.

Відповідно до цього Договору Верховна Рада України втратила частину повноважень стосовно виконавчої гілки влади, що були закріплені Конституцією Української РСР 1978 року. Зрозуміло, що втрати були на користь Президента України, який визнавався і главою держави і главою виконавчої влади. Функції останньої він здійснював через очолюваний ним уряд і систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади (ст.19). Не потребуючи згоди Верховної Ради, він самостійно призначав Прем'єр-міністра України і формувал новий склад уряду (ст.22). Єдиним суттєвим засобом, що надавався парламенту у якості інструменту контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України – це можливість оголошення вотуму недовіри в разі незатвердження Програми діяльності уряду, що тягло за собою його відставку (п.23ст.17, ч.2ст.22). Така подвійна політична відповідальність уряду перед Президентом і Верховною Радою знову вказує на формування змішаного типу республіки. Основні повноваження у сфері виконавчої гілки влади концентрувалися в руках глави держави, що дає можливість стверджувати про закріплення Конституційним Договором президентсько-парламентарного різновиду змішаної форми правління. Проте варто зазначити, що повноваження Президента України були значно розширені не лише у сфері виконавчої гілки влади. Зберігши право законодавчої ініціативи (ст.15) і отримавши нові суттєві важелі впливу (сильне вето (ч.2,4ст.94); можливість видавати укази і розпорядження в межах своїх повноважень, які є обов'язковими для виконання на всій території України, з правом їх тлумачити (ч.1ст.25); право видавати укази з питань економічної реформи, не врегульованих чинним законодавством України, які діють до прийняття відповідних законів (ч.2ст.25); право скасовувати акти органів виконавчої влад України і виконавчої влади Автономної Республіки Крим в разі їх невідповідності Конституції, законам України, а також указом і розпорядженням Президента України (п.6ст.24)), Президент суттєво порушив рівновагу в системі поділу влади на свою користь. Таке посилення влади глави держави і компетентніше посилення Верховної Ради призвело до встановлення президентського державного режиму. Цьому сприяла неструктурованість парламенту, до складу якого (за сприяння мажоритарної виборчої системи абсолютної більшості)

потрапили представники семи політичних сил, а також безпартійні депутати, загальна кількість яких складала 66,48% від конституційного складу Верховної Ради [22]. Функціонування державного механізму відбувалося за умов жорсткого протистояння Верховної Ради та Президента з приводу конституційного обсягу повноважень, що прискорило розробку Основного Закону країни.

Новий етап конституційного процесу розпочався у лютому 1996 року, коли Конституційна комісія передала на розгляд до парламенту проект Конституції, який викликав значні дебати щодо розмежування повноважень гілок влади. Конституція України, яка була прийнята 28 червня 1996 року внаслідок ледь не цілодобової роботи Верховної Ради, значно відрізнялася від проекту, що мав виноситися Президентом на Всеукраїнський референдум [21], та все одно була ним підписана [8, с. 4].

Модель президентсько-парламентарної форми правління, яка закріплювалася Конституційним Договором, була збережена – виконавча влада перебувала водночас під впливом Президента і Верховної Ради, за переважаючої ролі першого. Це виявилось у дуалістичній процедурі формування уряду та його подвійній політичній відповідальності. Зокрема, Президент пропонував парламенту кандидатуру Прем'єр-міністра (п. 12 ст. 85), і призначав його тільки після схвалення Верховною Радою. Без такої згоди, за поданням Прем'єр-міністра, Президент здійснював призначення персонального складу Кабінету Міністрів (п. 3 ст. 114). Політична відповідальність перед парламентом виражалася у тому, що уряд був підпорядкований і підзвітний у межах 85 та 87 статей Конституції України Верховній Раді, яка здійснює контроль за його діяльністю (п. 3 ст. 85), затверджує Програму його діяльності, в разі не схвалення якої мала право висловити вотум недовіри (п. 1 ст. 87) і відправити його у відставку (ст. 115). З іншого боку, уряд був відповідальним і перед Президентом, що міг прийняти рішення про відставку всього Кабінету або його окремих членів, у тому числі й Прем'єр-міністра (п. п. 9, 10 ст. 106), без згоди парламенту.

Основною ознакою такої організації державної влади стала політична безвідповідальність як Президента України, так і Верховної Ради. Президент конституційно не визнавався главою виконавчої влади (ст. 102), але завдяки його органічному вилетенню в її систему (п. п. 9, 10, 13, 14, 15, 16, 28 ч. 1 ст. 106) і можливості відправити уряд у відставку, повністю її контролював. Верховна Рада України, що була по суті поза процесом формування уряду і, відповідно, не несла відповідальності за його дії, теж мала достатні важелі впливу на нього у вигляді резолюції недовіри. В свою чергу, Кабінет Міністрів юридично визнавався вищим органом в системі влади (ст. 113) та однією з її трьох рівноправних гілок, що надавало Президенту можливість перекласти відповідальність на уряд, як на самостійного суб'єкта виконавчої влади. В таких умовах Кабінет Міністрів, практично не маючи реальної можливості визначати шляхи розвитку держави та суспільства (хоча згідно Конституції мав би це робити), досить часто виступав у ролі «хлопчика для биття». Усі прорахунки у політиці неминуче покладалися на нього. На них по черзі вказували то Президент, то Верховна Рада, яким реально належала влада в державі. Така подвійна політична відповідальність, що є однією з основних рис змішаної форми правління, щоразу була причиною чергової відставки чергового уряду (найчастіше з ініціативи глави держави), що зменшувало ефективність виконавчої влади і становило постійну загрозу для політичної стабільності в країні.

Президент також володів суттєвими інструментами впливу і на законодавчий орган. Це є типовим для змішаної форми правління і до них належали: право законодавчої ініціативи (ч. 1 ст. 93), право накладати вето (п. 3 ст. 106), право дострокового припинення повноважень Верховної Ради (п. 8 ст. 106). Всіма цими засобами він доволі активно користувався, що створювало хаос у нормотворчому

процесі. Як зазначає А. І. Кудряченко: «Втручання в законодавчий процес Президента (як фактичного керівника Кабінету Міністрів) призводило до «війни вето», а також спроб зовнішнього впливу на внутрішньопарламентські процеси з метою «забезпечення підконтрольності» Верховної Ради Президенту» [17, с. 130]. В свою чергу засоби контролю за діяльністю глави держави у вигляді передбачених Конституцією інституту контрасигнатури та процедури імпичменту, були фактично відсутніми. Це пояснюється повною залежністю Кабінету Міністрів від Президента і простою процедурною невиконаністю процесу дострокового припинення повноважень глави держави (відсутність закону про спеціальні слідчі комісії, що мають почати слідство). Таке всевіддаль глави держави вказує на збереження президентізму, що в умовах порушення системи стримувань і противаг, повної залежності уряду від Президента, відсутності сильної парламентської більшості і бажання до пошуку консенсусу, породжувало конфлікти і призводило до авторитарних методів управління державою.

З огляду на це можна стверджувати, що політична безвідповідальність, яка стала наслідком політичної нестабільності і всевіддаль Президента України – це три головні особливості, що були викликані рисами, притаманними змішаній формі правління і закріплені Конституцією України 1996 року.

Необхідність конституційних змін, яка була очевидною, знайшла своє певне відображення у безреземому проекті 2003 року – проекті Закону України «Про внесення змін до Конституції України» за № 4105, який Президент України, запропонував для всенародного обговорення і який суттєво активізував політичний процес в країні [18]. Зазначений законопроект, який мав трансформувати змішану форму правління на її парламентарно-президентський різновид, так і не отримав підтримки – для прийняття цього рішення не вистачило шість голосів.

Нового імпульсу Конституційна реформа набула після другого туру виборів Президента України 2004 року. Верховна Рада України 8 грудня 2004 року в пакеті прийняла кілька законів, головним з яких був Закон України «Про внесення змін до Конституції України» за № 4180 [5], що отримав підтримку 402 депутатів.

Основною ідеєю конституційної реформи є побудова парламентарно-президентської форми правління з відповідним підвищенням ролі Верховної Ради України в системі органів влади. Зміцнення її позицій відбувається через передачу їй частини повноважень Президента у сфері виконавчої гілки влади, що передбачає істотне посилення керівного становища самого уряду, який вже більш самостійний у відносинах з Президентом. Це пов'язується з радикальною зміною порядку його формування. Конституцією передбачається формування, на основі узгодження політичних позицій, коаліції депутатських фракцій (партій) (ст.83), яка в свою чергу вносить Президентові України пропозицію щодо кандидатури Прем'єр-міністра для його призначення. Останній, у свою чергу, подає на затвердження Верховній Раді склад Кабінету Міністрів, за винятком Міністра оборони України та Міністра закордонних справ України, котрі призначаються Верховною Радою за поданням Президента України (ст.114). Тобто, легітимація нового уряду пов'язується з новообраними парламентом, а не Президентом (ч.1ст.115). Проте позиції глави держави залишаються доволі сильними. На це вказує і вже зазначене право на призначення двох міністрів (що вже було причиною постійних конфліктів навколо призначення міністрів за квотою Президента у 2006 році), а також збільшення додаткових підстав дострокового припинення повноважень Верховної Ради (ст.90). Таке розширення повноважень доповнюється

скороченням кількості випадків, що підлягають обов'язковому контрастигуванню з боку уряду: перелік таких випадків скоротився з тринадцяти до чотирьох (п.п.5,18,21,23ст.106). У цьому переліку акти Президента, що стосуються дострокового припинення повноважень парламенту, не зазначаються.

Таким чином, можна стверджувати, що Конституційна реформа усунула одну з найбільших проблем державного механізму – політичну безвідповідальність влади, адже уряд, сформований парламентською більшістю, зараз визначається як такий, що виражає і проводить політику цієї правлячої більшості.

Проте модель організації вищих органів влади в Україні все ще залишається «гібридною». Конституційні зміни 2004 року, закріпивши парламентарно–президентський різновид змішаної форми правління, змінив державний режим з президенціального на парламентарний, що характеризується верховенством парламенту. Та за змішаного способу формування виконавчої гілки влади, а також інших вище зазначених повноважень глави держави, підняття статусу Верховної Ради та надання фактичної самостійності уряду, призвело до гострого протистояння всередині владного трикутника «президент – парламент – уряд». Дестабілізують політичний процес і постійні спроби Президента України розширити сферу свого впливу у спосіб всіх нових конституційних ініціатив (це стосується усіх чотирьох Президентів незалежної України).

Після проведення чергових президентських виборів 2010 року, змішана форма правління дала нам нову якість функціонування системи влади – на зміну парламентаризму прийшов президенціалізм. Склалася ситуація, коли з представників різних політичних сил утворилася пропрезидентська більшість у парламенті. Це зняло гостре протистояння у площині відносин Президент – Прем'єр–міністр, що було характерним для періоду правління В.А. Ющенка, однак значно посилює позиції глави держави, який за допомогою парламентської більшості сформував «свій» уряд і тепер повністю контролює законодавчу діяльність парламенту, що може призвести до встановлення у країні режиму авторитарного президентського правління.

Як бачимо, наша країна пройшла не простий шлях конституційного будівництва від системи правління рад до парламентарно–президентського різновиду змішаної форми правління. Протягом всього цього періоду досить чітко прослідковується позаюридична специфіка функціонування державного механізму, що виражається у порушенні конституційно закріплених засад поділу влади та неналежного функціонування системи стримувань і противаг. Зміна конституційно закріпленого способу взаємодії органів державної влади виявляється передусім у всевладді інституту президентства, або у прагненні до набуття такого статусу, що призводить до залежності виконавчої і законодавчої гілки влади від волі Президента. Протидія цим владним амбіціям глави держави, яка постійно чинилася з боку Верховної Ради, а до прийняття Конституційного Договору та після Конституційної реформи 2004 року, і з боку уряду, очолюваного Прем'єр–міністром, постійно призводила до гострих політичних конфліктів. Ситуація порівняно стабільного функціонування політичної системи, яка склалася після виборів Президента України 2010 року (характерною ознакою є контроль глави держави над парламентом та урядом), загрожує встановленням авторитарного політичного режиму.

На жаль, запровадження змішаної форми правління в Україні відбувається і продовжує відбуватися без врахування тих недоліків, що іманентно

їй властиві. Наділяючи широкими владними повноваженнями президента, змішана модель республіки сприяє встановленню авторитарного правління однієї людини. А властивий їй дуалізм виконавчої влади і подвійна політична відповідальність уряду є постійним джерелом конфліктів між вищими органами влади і призводить до нестабільності уряду.

Список використаних джерел

1. Бостан С.К., Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики. – Запоріжжя: Юридичний ін-т, 2005. – 540с.
2. Декларація про державний суверенітет України. – Верховна Рада УРСР від 16.07.1990 за №55–ХІІ// – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=55-12>
3. Дмитриев Ю. А., Николаев А. М., Система государственной власти в России и в мире: историко-правовая ретроспектива. – М.: ООО «Профобразование», 2002. – 839с.
4. Доповідь Голови Центральної виборчої комісії по виборах народних депутатів України Івана Ємця від 11.05.1994 року – http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL21/110594_01.htm
5. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222–VI// Голос України. – 2004. – 8 груд. (№233).
6. Закон Української РСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 05.07.1991 за № 1293–ХІІ// – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1293-12>
7. Кармазіна М. С., Президентство: український варіант. – К., – 2007, – 365с.
8. Конституційна реформа в Україні: перебіг, стан і перспективи: Аналіт. доп. Центру О. Разумкова// Національна безпека і оборона. – 2007. – №1. – С.3–20.
9. Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. юрид. закладів і фак. / Академія правових наук України; Українська Правнича Фундація / Під ред. В. Я. Тацій. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 376с.
10. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 року. – <http://gska2.rada.gov.ua:7777/site/const/dohovir.html/>
11. Конституція (Основний Закон) Української РСР від 20 квітня 1978 року (зі змінами, що діяли до 1996 року) // – <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978-plus.html>
12. Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого. – К.: Право. Українська Правнича Фундація, 1995.
13. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Вікар, – 1997. – 64с.
14. Концепція нової Конституції України від 19 червня 1991 року// – <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/post/1213.html>
15. Петришин О.В., Протасова В.Є. Удосконалення форми правління в Україні (на матеріалах конституційного процесу) // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2003. – № 6. – С.27–39.
16. Пігенько В. Пушак Т., Президентська, парламентська та змішана форма правління: досвід демократій Центральної – Східної Європи у контексті становлення системи державного управління в Україні // Вісник Програми сприяння Парламенту України. – К., 2003. – 38с.

18. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія/за заг. ред. А.І. Кудряченка. – Київ : НІСД, 2007. – 396 с.
19. Проект закону «Про внесення змін до Конституції України» №4105 від 4 вересня 2003 року// http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=15751
20. Пухкал О. Г., Пошук ефективної форми правління в контексті внутрішньополітичної стратегії України//Парламентсько–президентська форма правління: Україна та німецький досвід: Зб. наук. праць / Національна Академія держ. управління при Президентові України. Інститут підвищення кваліфікації керівних кадрів / Іван В. Розпутенко (наук.ред.). – К.: К.І.С., 2003. – С.94–101.
21. Ржевский В. А., Общественно – политический строй СССР как воплощение суверенитета советского народа. – Ростов – на – Дону, 1974. – 132с.
22. Указ Президента «Про проведення всеукраїнського референдуму з питань прийняття нової Конституції України» від 26.06.1996 року за № 467/96. –
23. Український парламентаризм: минуле і сучасне / За ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Парламентське вид – во, 1999. – 368с.
24. Чиркин В. Е.,Государствование: Учебник. – М.: Юрист, 1999. – 400с.
25. Шляхтун П. П., Конституційне право України: Підручник. – К.: «Освіта України», КНТ, 2008. – 592с.
26. Шляхтун П.П.,Конституційне право: словник термінів. – К.: Либідь, 2005. – 568с.

Сурганова Ю.О. Тенденции развития смешанной формы государственного правления в Украине

Процессы демократизации, которые начались в Украине после распада СССР, требовали коренным образом изменить всю систему власти. Реформирование государственного механизма подействовало на дальнейшую эволюцию конституционных основ общественно – политической жизнедеятельности современной Украины. Поскольку, проведенная Конституционная реформа 2004 года, так и не решила проблему несбалансированности полномочий ветвей власти, остается необходимость дальнейшего изучения особенностей возникновения и развития смешанной формы правления в Украине.

Ключевые слова: смешанная форма государственного правления, советская республика, государственный режим, дуализм исполнительной власти, двойная политическая ответственность.

Surganova, Y.O. Trend mixed forms of State governing of the Ukraine

The process of democratization, which had been starting after the collapse of the USSR, necessarily demanded deep and fluent changes of all state authority system. The State governing mechanism reformation made a great influence on the further evolution of the constitutional basis of social and political vital activity of the modern Ukraine. Concerning that the Constitutional reforms, that had place in 2004, had not issued the problems of authority branches unbalancing, there is a necessity of further investigating of the mixed form of government creation specific and developing in Ukraine.

Key words: mixed forms of State governing, Soviet Republic, State regime, legislative power dualism, dual political responsibility.

Глобальні ініціативи і трансформація української політики протидії епідемії ВІЛ/СНІДу

Окреслено ключові глобальні ініціативи в сфері протидії епідемії ВІЛ/СНІДу та охарактеризовано широкомасштабні міжнародні програми, що впроваджувались в нашій країні, проаналізовано результати впровадження цих ініціатив з огляду на їх соціально–політичне значення.

***Ключові слова:** глобальні ініціативи, міжнародні організації, політика протидії епідемії ВІЛ/СНІДу.*

Із 1990–х років в Україні відбувається поширення вірусу імунодефіциту людини (ВІЛ), який спричинює зниження працездатності інфікованих, їхню смертність від різних хвороб та від синдрому набутого імунодефіциту (СНІДу). Протидія епідемії вимагає переосмислення багатьох існуючих підходів до профілактичних програм і просвітницької роботи з населенням, зміни системи надання медичних і соціальних послуг людям, яких торкнулась епідемія, а також представникам уразливих до ВІЛ груп, втілення концепції інтегрованого догляду, перегляду законодавства, зокрема, що стосується переслідування споживачів наркотичних речовин, та інших системних, унормованих законодавством дій. Питання протидії епідемії в Україні вивчали такі науковці, як А. Бега, В. Рудий, І. Хожило, О. Худоба, та ін., проте вони зосереджували свою увагу переважно на державній політиці боротьби із ВІЛ/СНІДом. І хоча останні роки в нашій державі втілено п'ять національних програм протидії епідемії і реалізовано чимало міжнародних проектів, фінансування яких перевищує витрати із державного бюджету на відповідні заходи, ситуація залишається складною. Це обумовлює потребу у вивченні процесу та наслідків втілення в Україні міжнародних ініціатив у сфері протидії епідемії ВІЛ/СНІДу.

Ця публікація представляє результати аналізу ролі міжнародних ініціатив у політиці охорони громадського здоров'я України, зокрема, на прикладі протидії епідемії ВІЛ/СНІДу. У статті окреслено ключові глобальні ініціативи в сфері протидії епідемії ВІЛ/СНІДу та охарактеризовано широкомасштабні міжнародні програми, що впроваджувались в нашій країні в останні роки, подано аналіз результатів втілення цих ініціатив та програм як в медико–соціальній, так і політичній сферах, обговорено основні проблеми, яві виявили в українському ВІЛ–сервісі міжнародні ініціативи.

Стаття ґрунтується на даних дослідження, що виконувалось Центром досліджень соціальної політики та охорони здоров'я Національного уні-

верситету «Києво–Могилянська академія». Дослідження зосереджувалося на опитуванні експертів із міжнародних, національних та регіональних організацій, а також на аналізі: українських нормативно–правових актів; міжнародних нормативно–правових актів; заявок, поданих Україною до міжнародних допомогових організацій, звітів із виконання міжнародних проектів, матеріалів зустрічей, що розглядали питання впровадження міжнародних ініціатив в Україні; матеріалів міжнародних, українських національних та регіональних громадських організацій, що діють в Україні; статистичних даних Міністерства охорони здоров'я України та інших відомств.

Слід зазначити, що вивчення впливу міжнародних ініціатив наштовхнулось на низку методологічних труднощів (на них, зокрема, вказують українські та зарубіжні науковці [1, с.206–208; 2, с.257–277]), пов'язаних насамперед із проблемою атрибуції, тобто встановлення причинно–наслідкових зв'язків, складністю урахування довгострокових впливів політики, що повною мірою притаманне політиці охорони громадського здоров'я, певними викривленнями та обмеженнями наявної статистичної інформації, обумовленими «прихованим» характером епідемії та непрозорістю фінансової звітності організацій ВІЛ–сервісу. Так, було досить складно, якщо не неможливо, виявити зв'язки між причинами та наслідками в умовах одночасної реалізації в Україні низки міжнародних ініціатив, тим більше, коли ці ініціативи впроваджуються однією і тією ж національною організацією. Усвідомлення проблем атрибуції і множинності впливів програм охорони здоров'я змусило оцінювати розвиток ВІЛ–сервісу у цілому без відносно впровадженню тією чи іншою конкретної міжнародної програми. Попри ці обмеження проведений аналіз втілення в Україні міжнародних ініціатив щодо протидії епідемії ВІЛ/СНІДу дав підстави для узагальнення ключових трансформацій політики протидії епідемії ВІЛ/СНІДу у контексті глобалізаційних змін і модернізаційних політичних процесів в Україні, дозволив сформулювати низку пропозицій щодо розвитку та вдосконалення цього напрямку політики охорони громадського здоров'я.

Для початку визначимо, що у сучасному світі спостерігається глобалізація проблем громадського здоров'я, які при цьому надмірно політизуються. До розв'язання цих проблем все активніше долучаються наддержавні структури та міжнародні громадські організації, які відіграють роль глобальних суб'єктів політики охорони громадського здоров'я. Такі суб'єкти впливають на державну політику конкретних країн через ухвалення конвенцій та декларацій, які підписують національні держави, беручи на себе зобов'язання імплементувати ти чи інші міжнародні норми. Ще один механізм міжнародного впливу – надання грантів, субсидій та позик для реалізації програм та проектів, покликаних, зокрема, втілювати підходи, схвалені міжнародною спільнотою. Глобалізація проблем здоров'я та політичної відповіді на ці виклики сучасності супроводжується також гострими дискусіями щодо прав людини, а надто представників найбільш маргіналізованих груп, які часто мають найвищі ризики інфікування соціально небезпечними хворобами. Це сприяє розвитку ідей дискурсивної демократії, стає чинником перетворення демократії на транснаціональний феномен.

Як відзначає Ю. Ткачук, в теперішній час в умовах глобалізації відбувається уніфікація основних принципів ринкових відносин і їхнього

державного регулювання. Міжнародні організації ініціюють втілення більш стандартних підходів до розв'язання соціально-політичних проблем [3].

В сфері охорони громадського здоров'я, зокрема, в сфері протидії епідемії ВІЛ/СНІДу, до глобалізованих суб'єктів можна віднести: ЮНЕЙДС (UNAIDS) та інші структурні підрозділи ООН, Глобальний Фонд для боротьби із СНІДом, туберкульозом та малярією, Світовий Банк, організації «Лікарі без кордонів», СНІД Фонду «Схід–Захід» (AFEW), Міжнародний фонд «Відродження» (фонд Д. Сороса) та допомогіві організації економічно розвинутих країн – USAID, DFID тощо.

В сфері протидії епідемії ВІЛ/СНІДу з–поміж ключових міжнародних ініціатив слід насамперед назвати ініціативу «Три до п'яти» та концепцію «універсального доступу», що передбачає впровадження комплексних програм профілактики та лікування ВІЛ/СНІДу, а також підтримки людей, яких зачепив вірус. Україна підписала Декларацію про відданість справі боротьби з ВІЛ/СНІДом (схвалену 2001 року Генеральною Асамблеєю ООН), в якій визначені ті заходи, що мають вживатись урядами в сферах права, політики та практики, аби захистити права людини та досягнути пов'язаних з ВІЛ цілей у площині громадського здоров'я. У нашій державі також втілюються «триєдині принципи», запропоновані спеціальною агенцією ООН з питань ВІЛ/СНІДу – ЮНЕЙДС. Згідно із цими принципами кожна країна, що має на меті забезпечення адекватної відповіді на епідемію, повинна створити: єдину національну стратегію з ВІЛ/СНІДу, що об'єднувала б усіх партнерів під національним керівництвом, єдиний національний координуючий орган, котрий би забезпечував виконання зазначеної стратегії в усіх секторах, а також єдину систему моніторингу та оцінки дієвості заходів політики [4, 40–41].

Ретроспективно точкою відліку для втілення міжнародних ініціатив в Україні можна вважати 2002 рік, коли наша держава однією з перших країн світу подала заявку до Глобального Фонду для боротьби зі СНІДом, туберкульозом і малярією (далі Глобальний Фонд) про виділення коштів для розширення медичної допомоги хворим на ВІЛ–інфекцію/СНІД, догляд та підтримку людей, які живуть з ВІЛ/СНІДом, і отримала 92 мільйони доларів на реалізацію програми «Подолання епідемії ВІЛ/СНІД в Україні». Програма мала такі напрями, як лікування, догляд та підтримка для людей, які живуть з ВІЛ/СНІДом; розвиток профілактичних послуг, спрямованих на найбільш уразливі до ВІЛ групи населення; створення сприятливого оточення через інформаційно–освітні заходи та адвокацію; моніторинг та оцінка [5].

До 2004 року адміністратором коштів було Міністерство охорони здоров'я України, але через певні зловживання у розподілі фінансування, надання гранту було призупинено. Через кілька місяців реципієнтом став міжнародний благодійний фонд «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні». Ця організація розподіляла фінансування через відкриті та закриті конкурси, постачала ліки та обладнання для СНІД–центрів та інших лікувальних закладів, активно підтримувала недержавні ВІЛ–сервісні організації.

З 2007 року в Україні впроваджується п'ятирічна програма Глобального Фонду «Підтримка з метою запобігання ВІЛ/СНІД, лікування та догляду для найуразливіших верств населення України». Її бюджет сягає 151 млн. доларів США [6]. Дві українські неурядові організації стали

основними реципієнтами цієї програми – Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні та Всеукраїнська мережа людей, які живуть з ВІЛ/СНІД.

Пріоритетами нової програми є профілактика ВІЛ серед найуразливіших груп; забезпечення лікування пацієнтам з ВІЛ/СНІД, туберкульозом та наркотичною залежністю. Ця міжнародна програма вимагає відповідного збільшення частки національного бюджету на протидію ВІЛ/СНІД та постійної підтримки уряду задля впровадження доказових кращих практик, а саме для розширення замісного підтримуючого лікування для споживачів ін'єкційних наркотиків, які залишаються рушійною силою епідемії ВІЛ/СНІД в Україні.

Крім програми Глобального фонду до найбільших в Україні програм спрямованих на протидію епідемії ВІЛ/СНІД зараховують також позику Світового Банку для реалізації проекту «Контроль за туберкульозом та ВІЛ/СНІДом в Україні». Рішення про отримання цієї позики було схвалено Верховною Радою України у 2003 р. [7]. Реалізація цього проекту почалась в 2003 році і передбачалось, що до кінця 2007 р. уряд України (Міністерство охорони здоров'я та державний департамент з виконання покарань) освоїть 60 мільйонів доларів (ще 17 мільйонів становив внесок самої України) на протидію туберкульозу та ВІЛ/СНІДу, зокрема, серед ув'язнених. Ця програма була призупинена в квітні 2006 року й відновлена в листопаді того ж року. Вона виконувалась із значними запізненнями та труднощами.

Загалом, до пошуків ефективної відповіді на епідемію ВІЛ у національних державах, у тому числі й в Україні, долучилося чимало міжнародних організацій, яких можна розглядати як глобальних суб'єктів політики охорони громадського здоров'я. За визначенням національних і регіональних стейкхолдерів, опитаних у ході дослідження, каталізатором ВІЛ-сервісу в Україні можна вважати саме міжнародні організації. Передовсім, це стосується як Глобального фонду для боротьби із СНІДом, туберкульозом та малярією, так і ЮНЕЙДС та інших структурних підрозділів ООН, організації «Лікарі без кордонів», СНІД Фонду «Схід-Захід» (AFEW), Міжнародного фонду «Відродження» (фонду Д. Сороса) та державних допомогових організацій економічно розвинутих країн – USAID, DFID тощо, які підтримували становлення в Україні державних та громадських організацій, що надають послуги ВІЛ-позитивним людям, та здійснюють профілактичну роботу. Міжнародна підтримка стимулювала також розвиток активістських груп та груп взаємодопомоги людей, яких за торкнула проблема ВІЛ/СНІДу.

Втілення в Україні міжнародних ініціатив сприяло розширенню фахових можливостей ВІЛ-сервісних організацій, втіленню нових методів і технологій роботи, становленню принципово нових закладів для надання послуг людям, яких зачепила проблема ВІЛ/СНІДу. Тут слід згадати про впровадження антиретровірусної терапії та програм формування прихильності до неї, розробку протоколів (нормативів) та підготовку консультантів для соціально-психологічного консультування при діагностиці ВІЛ, запровадження замісної підтримувальної терапії для споживачів ін'єкційних наркотиків, створення громадських комплексних центрів та дроп-ін центрів, пунктів обмінів шприцами тощо.

Аналіз результатів схожих досліджень, проведених в Грузії та Киргизії, а також у деяких африканських країнах, засвідчує значний вплив міжнародних проектів та програм на професійні концепції і техно-

логії медико–соціальних послуг, особливо для соціально уразливих груп населення, професіоналізацію ВІЛ–сервісу [8;9;10].

Міжнародні організації виступають донорськими структурами не тільки у фінансовому, а й у політичному плані. Як демонструє вивчення реалізації глобальних ініціатив в сфері ВІЛ/СНІДу міжнародні організації та проекти слугують носіями нових, більш демократичних моделей політичної поведінки, сприяють упровадженню ідей демократії та учасницької політичної культури, більшій прозорості та підзвітності політики охорони здоров'я. Всі вони, без винятку, обстоюють глобальну ідею захисту прав та протидія дискримінації людей, які живуть із ВІЛ/СНІДом, та представників тих груп, які мають найвищі ризики заразитися цією інфекцією. Проведений аналіз переконує, що міжнародні організації та втілювані ними глобальні ініціативи, зокрема в сфері протидії епідемії ВІЛ/СНІДу, сприяли розвитку в Україні елементів дискурсивної демократії, коли право голосу набули ті, хто перебував у маргінальному становищі в суспільстві, як–от споживачі ін'єкційних наркотиків, представники секс–меншин тощо.

Під впливом міжнародних структур в українському середовищі поширюються наднаціональні уявлення щодо соціально–політичних взаємодій у сфері протидії епідемії ВІЛ/СНІДу, зокрема, відбувається інституціоналізація нових координаційних структур на національному і місцевому рівнях, становлення системи моніторингу та оцінки заходів із протидії епідемії ВІЛ/СНІДу, а також деінституціоналізація виняткової відповідальності Міністерства охорони здоров'я за всі питання охорони громадського здоров'я.

Водночас попри впровадження в Україні масштабних програм протидії, фінансованих державою та міжнародними донорами, впродовж останніх років спостерігається зростання інфікування ВІЛ, а смертність від СНІДу залишається високою. Хоча – завдяки впровадженню сучасного антиретровірусного лікування для ВІЛ–позитивних – темпи приросту нових випадків СНІДу пригальмувались. Проте офіційні дані не відображають реальний масштаб епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні, зокрема справжню кількість людей, інфікованих ВІЛ. Експертні оцінки стосовно поширення ВІЛ/СНІДу в Україні засвідчують, що на початок 2010 року в Україні мешкало 360 тисяч людей, віком від 15 років і старше, інфікованих ВІЛ. Ці дані відрізняються від даних офіційної статистики кількості осіб, які живуть з ВІЛ/СНІД, і перебувають під диспансерним наглядом у спеціалізованих закладах охорони здоров'я (101 182 особи) на початок 2010 року. Відмінність між цими показниками свідчить, що кожний четвертий з людей, які живуть з ВІЛ в Україні, пройшов тест на ВІЛ і знає свій ВІЛ–позитивний статус. Така необізнаність щодо власного статусу становить додаткову загрозу та ризик необережного інфікування інших осіб. Однак, поточна українська політика протидії епідемії ВІЛ/СНІДу виходить лише із офіційної кількості інфікованих, для яких і плануються послуги, заслуга ж міжнародних організацій полягає у проведенні експертних оцінок реальної кількості інфікованих та приверненні уваги до «тіньового» характеру епідемії.

Ретроспективний аналіз перебігу подій, заходів політики та епідеміологічних даних дає підстави для висновку, що коштів міжнародних організацій не вистачає для радикального поліпшення ситуації в Україні, у той час як українська держава не готова виконувати ті зобов'язання у

сфері охорони громадського здоров'я, що вона взяла перед своїми громадянами. Результати проведеного дослідження свідчать, що на нинішньому етапі ВІЛ-сервісні громадські організації в Україні на 10–15 відсотків фінансуються за рахунок державних коштів, а решта – це переважно проекти міжнародних організацій. Це обумовлює їх залежність від позицій та пріоритетів наднаціональних утворень, які подекуди не збігаються із національними та регіональними пріоритетами України. Крім того це ставить під сумнів життєздатність створених за підтримки Глобального фонду ВІЛ-сервісних організацій України. Наразі у державному національному бюджеті на 2009 р. статті на послуги з лікування, догляду та підтримки ВІЛ-позитивних людей були значно скорочені. Фактично, догляд та підтримка цієї соціально уразливої молоді не фінансується національним бюджетом. Послуги з догляду та підтримки надаються в 25 областях України 83 громадськими організаціями для третини тих ВІЛ-позитивних осіб, що перебувають на відповідному диспансерному обліку. Послуги з первинної профілактики ВІЛ надаються державою через систему освіти та Центри соціальної служби для дітей, сім'ї та молоді. Але фінансування з державного бюджету цих напрямків в останні роки практично відсутнє.

Епідемія ВІЛ/СНІДу і втручання міжнародних структур у цю сферу виявили низку серйозних прогалин, зокрема відсутність взаємозв'язків між медичною та соціальною сферою, брак соціальних працівників у медичних закладах, неможливість сформувати міждисциплінарні команди (як вихід – підписання угод між СНІД-центром та громадською організацією, яка забезпечує до- та післятестове консультування, соціально-психологічне консультування клієнтів, що проходять лікування). Ці питання поки що залишаються невирішеними на рівні української державної політики, хоча й стали предметом відповідного фахового дискурсу. Проте зміни відомчих уявлень і впровадження нових штатних розписів, нових посад і функціональних обов'язків, підкріплених відповідним фінансуванням відбуваються спробою.

Вагома причина «пробуксовки» міжнародних ініціатив – це порушений баланс лікувальних та профілактичних заходів у бік перших, невизначеність інституційної відповідальності за проведення профілактичної роботи серед найбільш уразливих до ВІЛ груп, а це переважно молодь.

Слід також звернути увагу, що рекомендовані міжнародними структурами координаційні механізми не відзначаються ефективністю, на що звертали увагу як українські фахівці, так і респонденти інших досліджень [8;9;10]. Координаційні ради не мають належних важелів впливу на діяльність національних структур та міжнародних проектів, що втілюються в Україні, їм притаманна декларативність і формальність у роботі. Серед опосередкованих чинників, що заважають здійсненню ефективної координації ВІЛ-сервісу, науковці відзначають нестабільність політичної ситуації та часті зміни політичних лідерів в країні [11].

Втілення міжнародних ініціатив відбувається у несприятливому соціально-психологічному контексті. Так, дані національних досліджень свідчать про нульову толерантність до ВІЛ-позитивних і низьку обізнаність громадськості з особливостями епідемії. Ці суспільні стереотипи аж ніяк не стимулюють людей до проходження тестування на ВІЛ і виявлення свого статусу [12]. На жаль, негативні суспільні міфи і стереотипи щодо

ВІЛ підтримуються і відтворюються засобами масової інформації, призводять до певної скандальності публічного дискурсу з цієї тематики і надмірно політизують проблему. Невігластво виявляється як у намаганнях чинити перешкоди навчанню ВІЛ–позитивних дітей у загальноосвітніх школах, так і в постійному залякуванні СНІД–тероризмом (у медіа раз у раз з'являються повідомлення щодо ВІЛ–позитивних гвалтівників, наркоманів, що штиркають голками, тощо).

Варто також наголосити, що здійснення міжнародними організаціями широкомасштабних заходів із протидії епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні хоча й супроводжувалось втіленням певних національних ініціатив у цій сфері, однак відбувалось на тлі браку ефективних реформ у системі охорони здоров'я та сфері соціального обслуговування.

Проведене дослідження дає підстави сформулювати низку висновків.

Широкомасштабні міжнародні ініціативи щодо запобігання поширенню епідемії ВІЛ/СНІДу почали впроваджуватись в Україні в 2004 році, коли наша держава отримала фінансування від Глобального Фонду для боротьби зі СНІДом, туберкульозом і малярією.

Міжнародні ініціативи в сфері ВІЛ/СНІДу сприяли розширенню сфери медичних та соціальних послуг, становленню державних та недержавних ВІЛ–сервісних організацій, їх професіоналізації. Але заходи із протидії епідемії, підтримувані іноземними інвестиціями, залишаються мало інтегрованими в національну систему відповіді на епідемію ВІЛ/СНІДу, вони реалізуються у несприятливому соціально–психологічному контексті.

Водночас діяльність міжнародних утворень і підтримуваних ними національних ВІЛ–сервісних структур вплинули на поширення ідей щодо плюралістичного урядування, запровадження елементів громадського контролю, посилення публічного дискурсу щодо прав людини, формування засад учасницької політичної культури.

Список використаних джерел

1. Романов В., Рудік В., Брус Т. Вступ до аналізу державної політики. – К.: Основи, 2001. – 238 с.
2. Пал Л.А. Аналіз державної політики. – К.: Основи, 1999. – 422 с.
3. Ткачук Ю.В. Глобалізація в сфері політики: інструменти та механізми наддержавного впливу: автореферат дис. ... канд. політ. наук 23.00.02 / Ю.В. Ткачук. – Одеса: Одеська національна юридична академія, 2004. – 16 с.
4. Семигіна Т. Політика протидії епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні: роль міжнародної допомоги: за матеріалами дослідження глобальних ініціатив у сфері ВІЛ/СНІДу в Україні. – К.: Агентство Україна, 2009. – 144 с.
5. Global Fund Observer (GFO). – 2004. – N 33 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.aidspace.org/gfo/archives/newsletter.
6. Support for HIV and AIDS Prevention, Treatment and Care for Most Vulnerable Populations in Ukraine: Ukraine Proposal for GFATM Sixth Call for Proposals. – К., 2006.
7. Ukraine TB and IV/AIDS Control Project: Current status. – Матеріали 13 зустрічі зацікавлених сторін (7 грудня 2007 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.network.org.ua>.
8. Tracking Global HIV/AIDS Initiatives and their Impact on the Health System: the Experience of the Kyrgyz Republic [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ghinet.org/downloads/kyrgyz.pdf>.

9. Tracking Global HIV/AIDS Initiatives and their Impact on the Health System in Zambia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ghinet.org/downloads/zambia.pdf>.

10. Tracking the Global Fund in Four Countries: an Interim Report – Mozambique, Tanzania, Uganda, Zambia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ghinet.org/downloads/LSHTM_4_country_study_interim_2003.pdf.

11. Bor J The political economy of AIDS leadership in developing countries: an exploratory analysis // Social Science and Medicine.– 2007.– № 64. – Р. 1585–1599.

12. Щербина В. ВІЛ/СНІД і молодь: знання та поведінка // Соціальна політика та соціальна робота. – 2008. – № 1. – С. 27–36.

Семыгина Т.В. Глобальные инициативы и трансформация украинской политики противодействия эпидемии ВИЧ/СПИДа

Рассмотрены основные глобальные инициативы в сфере противодействия эпидемии ВИЧ/СПИДа, охарактеризовано широкомасштабные международные программы, реализованные в нашей стране, проанализированы результаты внедрения этих инициатив с учетом их социально–политического значения.

Ключевые слова: глобальные инициативы, международные организации, политика противодействия эпидемии ВИЧ/СПИДа.

Semigina, T.V. Global initiatives and transformation of the Ukrainian policy to combat HIV/AIDS

The paper reviews key global initiatives to combat HIV/AIDS epidemic and analyses wide–scale international programs implemented in our country, the results of their implementation with regards to socio–political meaning.

Key words: global initiatives, international organizations, policy to combat HIV/AIDS epidemic.

Етнополітика в Україні: загальне та регіональне як об'єкт і предмет наукового пізнання

Викладено авторську версію виокремлення етнополітичного в суспільних відносинах в Україні та її регіонах як об'єкта і предмета наукового вивчення.

Ключові слова: етнополітика, етнонаціональні відносини, об'єкт і предмет дослідження, регіон, регіоналізація.

Етнополітика є іманентним структурним компонентом всієї системи суспільних відносин. Її дослідження вимагає об'єкт–предметного виокремлення в цих відносинах власне етнополітичного. Відповідну специфіку позначають різними термінами: *етнополітика*, *етнонаціональна політика*, *етнополітичні відносини*, *етнополітична ситуація*, *етнополітичні процеси*. Ці терміни вирізняються чи не найбільшою мірою узагальнення, коли йдеться про різні вияви етнічних інтересів та політичних умов, чинників і засобів їх реалізації. Спільною основою відповідної лексики є багато-семантичне слово – «**етнополітика**». Зазвичай, ним означається:

1) **сфера суспільних відносин, їх підсистема**, де спільні і специфічні етнічні інтереси осіб, груп осіб, утворених ними об'єднань, організацій, установ та інших соціальних суб'єктів регулюються ресурсами політичної влади (у цьому випадку використовують також терміни «*етнополітична сфера*», «*сфера етнополітики*»);

2) **політичні відносини** осіб, груп осіб, утворених ними об'єднань, організацій, установ та інших соціальних суб'єктів з приводу реалізації етнічних інтересів (у цьому випадку використовують також термін «*етнополітичні відносини*»);

3) **діяльність, поведінка** соціальних суб'єктів, яка полягає у використанні або спробах використання ресурсів політичної влади для реалізації тих чи інших етнічних інтересів (у цьому випадку використовують також терміни «*етнополітична діяльність*», «*етнополітична поведінка*», або на означення окремих випадків етнополітичної діяльності чи поведінки – «*державна етнополітика*», «*державна етнонаціональна політика*» та ін.).

Коли йдеться про «етнополітику» як об'єкт наукового дослідження, мають на увазі всі три вищезазвані смисли терміна. Властиві певному періоду стан і тенденції етнополітики вивчають як *етнополітичну ситуацію*. *Етнополітичний процес* досліджують як сукупність взаємопов'язаних тривалих змін етнополітики – спонтанних і спричинених зовнішніми обставинами та чинниками, організованих і самоорганізованих, кількісних і якісних, генетичних і системно–структурних, зворотних і незворотних.

В системі вітчизняної етнополітики, коли вона стає *об'єктом наукового вивчення й осмислення*, вирізняють величезну сукупність структурних зв'язків. Залежно від мети і завдань кожного окремого дослідження, його виконавці виокремлюють певний вид або сегмент цих зв'язків як предмет пізнавальної діяльності. Таке виокремлення часто пояснюють потребами наукового пізнання як поступу від незнання до знання. І все ж справжнім імперативом при виборі предмета суспільствознавчих досліджень стають актуалізовані проблеми сучасності. Сучасне ставить науці завдання щодо вивчення його витоків у минулому, потребує пояснень наявної ситуації, прогнозування та моделювання версій соціальної динаміки у майбутньому.

На цьому тлі формуються хибні уявлення, що наукові знання про минуле суспільства, буцімто, пояснюють сучасне і дозволяють передбачити майбутнє. Насправді минуле пізнається й осмислюється через сучасне: актуалізацією пам'яті про минулі явища і події у зв'язку з інтересами сьогодення, в тому числі інтересами поточної політики і політиків, інтересами держави, суспільства і окремих суспільних груп, завдяки введенню у науковий обіг раніше недоступних або малодоступних джерел, через осучаснення й удосконалення дослідницького інструментарію і його технічного забезпечення тощо. Відтак переписується не минуле, не історія. Їх не можна переписати. Але можна і треба переписувати відомості й уявлення про минуле, якщо сучасна наука збагатилася новим знанням. Можна і треба вносити це знання в суспільство. Можна і треба робити його складником і чинником суспільної свідомості, а отже, і мотиватором суспільної поведінки, в тому числі компонентом інформаційного забезпечення державної етнополітичної політики.

Наукове знання про минуле й сучасність не може передбачити майбутнього. Але воно здатне запропонувати гіпотези щодо варіантів імовірної суспільної динаміки. Такі гіпотези навряд чи можуть претендувати на передбачення будучності. У кращому разі, вони формують інформаційний ресурс для визначення суспільними суб'єктами мети, завдань, напрямів і способів їхньої поведінки. Та й те лише у разі, якщо ці суб'єкти зацікавлені в отриманні і використанні наукових знань про минуле і сучасне для досягнення тих чи інших цілей у майбутньому.

Процес суверенізації України після здобуття незалежності актуалізував багато аспектів колишньої і сучасної етнополітичної динаміки як вияву діалектики загального і регіонального в суспільних відносинах довкола та з приводу спільних і особливих етнічних інтересів і політичних умов та чинників їх реалізації. Частина таких аспектів стали предметом дослідження авторів цієї книги.

Упродовж десятиків і сотень років внаслідок дії багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників, у тому числі й політики держав, у складі яких тривалий час перебували території сучасної України, сформувався теперішній поліетнічний склад її населення. Вітчизняна поліетнічність створила суспільству і громадянам сприятливі можливості розвитку на основі взаємозбагачення етнічними культурними, інтелектуальними, генетичними та іншими ресурсами. Водночас вона ускладнює суспільні відносини, позаяк етнічна динаміка й міжетнічна взаємодія відбуваються через протиріччя між суб'єктами цих відносин з приводу реалізації їхніх специфічних і загальних інтересів.

Ці інтереси формуються й виявляються практично в усіх сферах суспільного життя. Вони щільно пов'язані зі специфікою суспільно-полі-

тичних, етнодемографічних, етномовних, етносоціальних та міграційних процесів минулого й сучасності, особливостями вітчизняної економіки і політики, культури і суспільної свідомості та психології, історичної пам'яті населення, геополітичних і геодивілізаційних викликів та відмінностей у відповідних орієнтаціях населення різних регіонів держави тощо.

Згідно з розрахунками демографів, на Україну очікує подальше скорочення загальної чисельності населення, зростання в його структурі частки українців за національністю та зменшення частки росіян, збільшення кількості кримських татар, представників кавказьких народів, мігрантів з країн Азії, Африки та інших. Тож актуалізується необхідність наукового аналізу етнічної динаміки народонаселення і якості та характеру відносин між особами і групами осіб різних національностей, зокрема, для оптимізації державної політики мінімізації загроз етнічних конфліктів, сприяння громадянській консолідації поліетнічного загалу населення як нації, збереження й розвитку традиційного для України культурного середовища тощо.

Території проживання різних за етнічним складом, переважною мовою спілкування та суспільними орієнтаціями компонентів українського громадянства помітно відрізняються природними, господарськими можливостями, рівнем економічного розвитку, концентрацією виробничих, фінансових, інформаційних, науково-освітніх, людських та інших ресурсів, доходами і якістю життя людей. Так, за обсягом валової доданої вартості, розрахованим на 1 особу, показники між областями різняться більш ніж у шість разів, за розміром середньої заробітної плати – більш ніж удвічі, за рівнем бідності – у чотири рази. Якщо деякі представники вітчизняних і зарубіжних політичних і громадських утворень, ба, навіть релігійних об'єднань і надалі акцентуватимуть у суспільному дискурсі етнічний аспект означених соціальних відмінностей, не можна виключити загрозу конфліктної етнонаціональної дезінтеграції соціуму – через загострення міжрегіональних протиріч, протиріч між центральною і регіональними владами.

Історично сформовані міжрегіональні економічні і соціальні диспропорції консервує нинішній адміністративно-територіальний устрій держави. Він стримує інтенсифікацію господарських зв'язків регіонів та їхніх мешканців, а отже, гальмує процес національно-громадянської консолідації різноетнічного населення держави. У територіальних громадах відсутні стимули і можливості нагромаджувати у місцевих бюджетах необхідні кошти для самостійного задоволення спільних та етноспецифічних інтересів. Тому не можна виключити, що зволікання з проведенням адміністративно-територіальної реформи і реформи міжбюджетних відносин може вже найближчим часом спровокувати суспільну напругу і конфліктність – якщо не між етнічно специфічними територіальними громадами або громадянами різних національностей, то між цими громадами і громадянами та державою.

Особливо небезпечні у цьому контексті спроби місцевої бюрократичної і бізнесової верхівки зберегти своє домінування шляхом спекуляцій на етнічних або етнографічних особливостях регіонів, через створення штучних проблем навколо цих особливостей, аби виглядати перед місцевим населенням захисниками його інтересів від диктату центру.

Попри те, що правові регулятори етнонаціональних відносин в Україні в основних своїх параметрах відповідають європейським стандартам,

законодавча база досі не кодифікована, зокрема в сенсі системності та узгодженості змісту вживаних у правових актах термінів, затверджених цими актами норм та порядку застосування останніх. Як наслідок, реальною є небезпека виникнення правових колізій, здатних трансформуватися в колізії і конфлікти суспільні – між етнічними і регіональними спільнотами, між ними і державою, між центральною і регіональними владами та інші. Найвідомішу з таких колізій спричинили недоліки Закону України про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин [1, с. 137–146]. Тож аналіз якості й визначення шляхів оптимізації правових регуляторів етнонаціональних відносин в Україні є актуальним завданням наукового пошуку.

Серед важливих предметних сегментів дослідження вітчизняної етнополітики – з'ясування стану та способів забезпечення належних умов для збалансованої реалізації інтересів особи, суспільства і держави у сфері етнонаціональних відносин, наукове осмислення проблем ціннісно–світоглядної і політичної сегментованості українського суспільства, культурних, релігійних, мовних, соціально–економічних та інших відмінностей, ідентитетів та самоідентифікацій різноетнічного населення країни в цілому та її окремих територій, аналіз імовірних наслідків політичної актуалізації наявних етнічних відмінностей задля впливу на суспільну свідомість і суспільну поведінку громадян, зокрема електоральну.

Останнє є вкрай важливими, оскільки певні політичні, квазі–політичні утворення і політики в Україні і закордонні чим далі частіше й масштабніше вдаються до упередженої ідеологізації і політизації окремих фактів минулої і сучасної проблемної міжетнічної взаємодії, гіперболізують відмінності у релігійних і мовних перевагах, традиціях і культурі громадян різної національності та території проживання, у їхньому ставленні до історичних постатей, міфів, пам'ятників, до версій та інтерпретацій фактів минулого і сучасного – Голодомору, історії Української Повстанської Армії, польсько–українських конфліктів, до русифікаторської політики самодержавства і комуністичного режиму, до реальної і позірної зміни суспільних статусів етнічних груп, до офіційної, медійної, побутової та іншої мовної практики тощо. Це явище можна означити як *«етнізацію політики»*.

Серед показових виявів і наслідків такої етнізації – особливості перебігу виборчих кампаній 2004, 2006, 2007 та 2010 рр., коли у політичному дискурсі цілеспрямовано акцентувалася тема «двох Україн» – з різною мовою, культурою, релігією, політичними цінностями і геополітичними перевагами. Наслідком стало значне посилення регіоналізації електоральних симпатій, посилення суспільних протиріч довкола мовних, релігійних та інших етнокультурних цінностей.

Чим далі голосніше заявляють про себе радикальні партії і партієподібні утворення та громадські організації етноцентричної політичної орієнтації. Тому їх і називають етнополітичними [2, с. 117–137]. Одні з них керувалися і керуються гаслом переваги української «етнічної нації» в новоствореній державі, інші – прагнуть зберегти й посилити традиційне для імперсько–російської і радянської доби російське домінування, якщо не в усій Україні, то хоча б на окремих її територіях, ще якісь – домагаються якихось виняткових прав для «своїх» етнічних громад, порівняно з іншими.

Соціологи фіксують збільшення дистанційованості одне щодо одного представників населення країни різних національностей. Всеукраїнське опитування (омнібус) 2006 р. виявило, що лише 24 % респондентів вважають, що людей в державі об'єднує спільна історія, територія, 21 % – мова спілкування, 19 % – релігія, 13 % – національна належність, 12 % – політичні погляди, 12 % – патріотичні почуття громадянина України, 10 % – національна ідея побудови Української держави. Відроджуються стереотипи ідентифікації населення за регіональними ознаками – «східняки», «западенці»; засоби масової інформації тиражують «ярлики» на кшталт «дони», «донецькі», «закарпатські»; наростає відчуженість населення різних регіонів [3, с.462].

Певний вплив на ці процеси справляють намагання з боку деяких країн–сусідів реалізувати свої національно–державні інтереси на території України всупереч її власним національно–державним інтересам. Потребують наукового осмислення загрози етнополітичній стабільності в Україні з боку екстремістських кіл Румунії та Угорщини, а також внаслідок реалізації владою цих країн окремих положень їх законів і державних програм стосовно осіб румунської та угорської національності, що є громадянами сусідніх держав.

Не збігаються з інтересами етнополітичної стабільності в Україні і деякі аспекти реалізації на її теренах державної політики Російської Федерації щодо «закордонних співвітчизників». Нерідко окремі політичні діячі і навіть державні органи Російської Федерації своїми заявами та діями втручаються у внутрішні справи України, сподіваючись таким чином блокувати її євроінтеграційні прагнення і навіть спровокувати етноросійську і російськомовну громаду України до конфлікту з Українською державою і більшістю її населення іншої національності і переважної мовної орієнтації.

Серйозний етноконфліктний потенціал містить політизація характерних для наукового, освітнього і медійного дискурсів Росії та України відмінностей в оцінці низки історичних подій і процесів. Така політизація актуалізує в суспільній свідомості проблематику реальної та міфологізованої етнічної історії, етнічні стереотипи і упередженість, а відтак впливає на поведінку соціальних суб'єктів.

Серед частини кримчан наростає негативне ставлення до репатріантів, що повертаються з місць депортації і облаштовуються на своїй Батьківщині в Криму. У самих репатріантів, передовсім кримськотатарської національності, посилюється незадоволення державною політикою сприяння вирішенню їхніх проблем. Відбувається віктимізація їх суспільної свідомості і одночасно посилюється самоусвідомлення як автохтонного, корінного народу. Все це справляє помітний вплив на електоральну та іншу політичну поведінку мешканців автономії, їх ставлення до Української держави і місцевої влади, до громадян інших національностей.

Отже, разом з етнізацією політики відбувається і потребує наукового вивчення *політизація етнічності*. Така політизація засвідчує перехід частини суверенітету влади до народу, зокрема до його етнічних сегментів. Серед виявів політизації етнічності – намагання здобути або розширити доступ представників етнічних груп до владних можливостей, до участі у прийнятті політичних рішень.

Відповідний процес може бути легітимним і толерантним, а може відбуватися й через протистояння, конфлікти та інший деструктив. Найпомітнішими виявами політизації етнічності в Україні стали: утворення і діяльність у Криму російських організацій, які декларують наміри виходу автономії зі складу Української держави та її приєднання до Російської Федерації; вимоги кримських татар трансформувати АРК у кримськотатарську автономію; формування так званого політичного русинства в його осучасненій версії (автори і прихильники цієї версії намагаються ідеологічно відокремити корінне населення краю з його регіональною русинською самосвідомістю від решти етноукраїнського загалу, а відтак домогтися адміністративно–політичного або й державно–політичного самовизначення русинів як окремого народу, нації. Русинська ідентичність розглядається «політичними русинами» як легітимация їхнього виключного права на управління регіоном, розпорядження його природними та іншими соціально–економічними ресурсами і людським потенціалом. Помітна частина «політичних русинів» орієнтована на Росією і знаходить там підтримку); ініціатива угорців Закарпаття щодо утворення на території області угорського автономного національно–територіального округу (без будь–яких проектних пропозицій щодо правових параметрів такої автономії).

Політизуються етноконфесійні відносини. Найнаочніше це виявилось під час виборчих кампаній 2004 і 2009 – 2010 рр. у ставленні архієреїв та кліру Української Православної Церкви Московського Патріархату (УПЦ МП) та Української Православної Церкви Київського патріархату (УПЦ КП) до тодішніх основних претендентів на посаду Президента України. Показовим свідченням активної участі духовенства УПЦ МП у політичних процесах є діяльність отця Сидора як очільника політичного русинства на Закарпатті. Українська Автокефальна Православна Церква, Українська Греко–католицька та Католицька церкви також не залишилися поза політикою. Посилюється залучення в громадське і політичне життя України протестантських, мусульманських, юдейських, а також новітніх релігійних утворень, що не є традиційними для вітчизняного духовного простору.

Етноконфесійні відносини політизуються й продукують суспільні протиріччя ще через те, зокрема, що управлінські центри майже всіх найчисленніших конфесій України перебувають поза її межами. Їхнє ставлення до українського суспільства і його перспектив багато в чому різняться і, врешті, мало збігаються з українськими національно–державними інтересами.

Означені та багато інших виявів етнополітичної динаміки стосуються як всього українського суспільства, так і його регіональних сегментів. Ці вияви досліджуються і мають досліджуватися як спільне (загальне) в окремому (особливому), і окреме (особливе) в спільному (загальному). Вивчення регіональної специфіки етнополітичних процесів потребує виокремлення в суспільному просторі країни складових, що мають таку специфіку. Йдеться про етнополітичні регіони. Чи є вони в Україні і скільки їх? За якими параметрами ці регіони можна і слід виокремити, дослідити, описати, порівняти? Відповідь на ці питання виявляється набагато труднішою і варіативнішою, ніж видається з першого погляду. Зокрема, через практику застосування терміна і поняття «region» (від лат. *region* – область, район) як таких або в словосполученнях: «етноregion»,

«етнополітичний регіон», «культурний регіон», «євро регіон», «економічний регіон» та інших.

За спостереженнями І. Кураса, «регіон» – одне з самих важко вловимих понять в сучасних суспільних науках. Спершу найпоширенішими були його географічні інтерпретації – як опису навколишнього середовища, у якому географічні елементи поєднані один з одним визначеними і усталеними відносинами (англійський географ і геополітик Х. Маккіндер), як аналог особливого світу з притаманним тільки йому менталітетом, способом мислення, світосприйняття, традиціями (французький історик і філософ Ф. Бродель), як формально-юридичне явище – суб'єкт федерації чи адміністративне утворення з окремим правовим статусом; є в зарубіжній літературі і спроби синтетичних визначень, як у американської професорки Е. Маркузен: «регіон – це історично еволюціонуюче, компактне територіальне співтовариство, яке містить в собі фізичне оточення, соціо-економічне, політичне і культурне середовище, а також просторову структуру, відмінну від інших регіонів і територіальних одиниць, таких як місто або нація» [4, с.287–288].

Особливості використання й тлумачення терміна «регіон» у вітчизняному і зарубіжному науковому, правовому та політичному дискурсах проаналізувала Я. Верменич. І дійшла висновку, що поняття «регіон» є поліфункціональним і багатоскладовим, може трактуватися як адміністративно-територіальна одиниця, як «уявлена спільнота», як одна зі складних форм відображення інституційних перетворень етнорелігійно, геополітично чи геоекономічно інтерпретованого простору або що. При цьому пошук формальних критеріїв регіоналізації іде різними напрямками: на підставі адміністративно-територіальних ознак; інтуїтивно; залежно від завдань дослідження, коли наукова проблема спонукає до концептуалізації регіону для обґрунтування певних доктрин; подеколи наукова вартість терміна «регіон» взагалі заперечується, а концепти регіону вважають штучно випродукованими, далекими від реалій [5, с.97–127]. Подібними чином багатоманітність концептуалізацій регіону характеризують також інші дослідники [6].

За спостереженнями А. Пономарьова, «існує багато типологій районування: і за географічними, і природними, і за економічними, і мовними й іншими ознаками». На думку дослідника, «квінтесенцією всіх існуючих типологій слід вважати історико-географічне районування, оскільки воно складалося історично, позначившись на всій системі традиційної культури, господарюванні, соціальних зв'язках, закарбувавшись в історичній пам'яті людей, їх етнорегіональній самосвідомості та крайовій ментальності – чинниках достатньо вагомих як для власне регіоналізації, так і регіональної політики» [7, с.162–163].

Означене спонукає до визнання раціональності інструментально-релятивістського розуміння регіону в сенсі території, що її можна вирізнити як частину більшого простору за властивими їй особливими, порівняно з іншими частинами цього простору, зв'язками-ознаками. Відповідно до такого розуміння, регіоналізація простору залежить від обраних критеріїв, а вибір критеріїв – від мети і завдань наукової рефлексії і/або суспільної практики.

Подібну позицію в Україні обстоюють, зокрема, науковці Національного інституту стратегічних досліджень, які наголошують, що

«регіон» – поняття типологічне, а регіони виділяються на території відповідно до визначених цілей і завдань [8,с.43].

В політико–правовому дискурсі України поняття регіон не має офіційного визначення. Тим часом спроби такого визначення є у міжнародних документах, зокрема тих, які чинні на європейському просторі. Російська дослідниця І. Бусигіна показує, що в традиціях європейського розуміння терміном «регіон» позначають певну велику територію (в цьому її відмінність від місцевості як території меншої), яка вирізняється самоуправлінською специфікою, але не має повного суверенітету. Авторка наводить приклад ухваленної Європарламентом 1988 року Хартії регіоналізму, за якою регіон являє собою гомогенний простір, що має фізико–географічну, культурну і мовну подібність, а також спільність господарських структур та історичної долі [9,с.7–15]. У книзі науковців Інституту регіональних досліджень НАН України, що вийшла за редакцією директора інституту М. Долішнього, звернено увагу на текст ще одного офіційного документа – ухваленого у 1994 році Статуту Комітету європейських регіонів, де терміном «регіон» означається територія, що є очевидною єдністю з географічної точки зору, або територіальна єдність, населення якої зберігає спадкоємність, поділяє спільні цінності та намагається відтворювати й розвивати власну самобутність з метою стимулювання культурного, економічного і соціального прогресу [10,с.108].

З позицій теорії і досвіду соціального управління регіони вирізняють за наявністю адміністративних структур, повноваження яких поширюються на відносини на певній території, з позицій економіки і економічної географії – за особливостями господарювання. З позицій релігієзнавства обґрунтованим і в науково–інструментальному та політико–інструментальному аспектах конструктивним є виокремлення регіонів за етноконфесійною специфікою. Щодо України таку дослідницьку роботу виконали, зокрема, В. Войналович, а також Н. Кочан [11,с.170–191;12,с.76–99]. Показники етнічного складу населення територій України як основу її етногеографічного районування застосував Б. Заставецький [13,с.190]. За етнокультурною специфікою «культурний ландшафт України, – на думку О. Кривицької, – складається з 7 – 10 великих регіонів, які здебільшого збігаються з історико–культурними землями (Волинь, Поділля, Новоросія, Слобожанщина та ін.), що включають кілька адміністративних областей» [14,с.111].

З позицій етнології регіони виокремлюють за історично–етнографічними особливостями. Зумовлені специфікою свого об'єкт–предметного дослідницького поля критерії регіоналізації мають географія, геополітика, статистика, культурологія, соціологія, соціальна психологія та інші галузі. Має інструментальні особливості й етнополітична регіоналізація.

В контекстах останньої широко застосовують термін і поняття «етно–регіон». За П. Надолішнім, зокрема, етнорегіон – «це відповідна територія, яка за сукупністю взаємозв'язаних етнічних елементів, характером та інтенсивністю етнічних процесів відрізняється від інших територій і може виступати як окремий (самостійний) об'єкт державної етнонаціональної політики» [15]. Розглядаючи етнорегіони як простори концентрованого вияву етнонаціональних факторів на ґрунті місцевої специфіки, автор виокремлює кілька груп адміністративних одиниць сучасної України з властивими їм спільними рисами, що мають враховуватися в діяль-

ності органів влади та місцевого самоврядування. Такими, на думку П. Надолішнього, є:

- 1) група центральних та північних областей;
- 2) західні області (за винятком Закарпатської та Чернівецької);
- 3) східні і південні області (за винятком Одеської);
- 4) Закарпатська, Одеська і Чернівецька області;
- 5) Автономна Республіка Крим і Севастополь [16, с.152–156].

Дещо відмінний варіант етнополітичної регіоналізації пропонує А. Шевченко. Він вважає, що «за своїми етнокультурними особливостями населення України сьогодні досить чітко поділяється на центральний, західний і південно–східний регіони. Якщо абсолютна більшість українців західного регіону є україномовною, то більшість українського населення південно–східного регіону – російськомовна. Центральному регіону належить з цього погляду проміжне місце». Отже, в основу етнорегіонального поділу покладено мовну ознаку. Водночас автор наголошує, що «мовна поведінка є лише найпомітнішим чинником регіонального розмежування. Воно виявляється в різній оцінці явищ минулого, в різних поглядах на майбутнє України, в політичних орієнтаціях. Подальший розвиток цих тенденцій несе в собі безпеку переростання існуючих етнокультурних відмінностей між регіонами в їх територіально–політичне розмежування. Вирішальну роль у подоланні цих тенденцій, – вважає А. Шевченко, – покликана зіграти незалежна українська держава» [7, с.238].

Етномовний аспект суспільної ситуації як критерій територіально–політичної регіоналізації України обрав М. Багров. На основі аналізу згинів графіка Парето–розподілу автор виділяє «базову Україну» – 14 областей, де 95% українців визнають рідною мову своєї національності, «перехідну зону» – 8 областей і Київ, де від 75 до 95% українців вважають мову своєї національності рідною, а також «етнопериферію» – дві області та АР Крим, де мову своєї національності називають рідною від 50 до 65% українців [17, с.103].

Мовні переваги населення вважають домінантним критерієм етнополітичної регіоналізації України і деякі зарубіжні дослідники. Окремі з них не виключають формування й посилення іредентистських настроїв серед населення певних українських територій, передовсім поміж російськомовних громадян Сходу і Півдня країни [18, с.39–51; 19, с.279–308; 20, с.109–124; 21, с.76–99].

В. Шевчук вважає, що «на основі аналізу історичних рис та етнічної розпорошеності населення можна стверджувати, що Україна поділена на дев'ять регіональних зон з етнополітичними умовами і більш–менш відмінними напрямками міжетнічних зв'язків» [7, с.200]: Закарпаття, Буковину і Галичину – на Заході; Полісся, Поділля та Слобожанщину – у Центрі; Донбас, Степове Причорномор'я та Крим – на Південному Сході.

О. Галенко критерієм для виділення етнополітичних регіонів називає «наявність та поширення політичних ідеологій та рухів, що утверджують поряд із загальнонаціональними цінностями інтереси регіональних груп, що існують в межах інституціалізованого етносу чи нації». Він виокремлює в етнополітичному просторі України її Закарпаття, Північну Буковину, Південну Бессарабію, Південний Схід, Центральні та Західні області, Крим [22, с.30–71].

На думку І. Зварича, з огляду на сучасні тенденції регіональних етнополітичних процесів та прояви етнорегіоналізму в Україні заслу-

говують уваги регіони, що їх автор називає «етноконфліктними»: Крим, Закарпаття, Північна Буковина, Галичина, Південно–Східна Україна [23,с.106–115].

Вивчаючи вітчизняні контексти регіональної ідентичності та спроби їх описання в науковому і медійному дискурсах, Л. Нагорна застосувала як методологічний інструмент осмислення регіонального поділу України теорію центр–периферійної локальності норвезького політолога С. Роккана. Через призму цієї теорії вона проаналізувала витоки і причини відмінностей у ціннісних орієнтаціях, зовнішньополітичних, мовних та інших, в тому числі пов'язаних з етнічністю, пріоритетах, що їх демонструють українські регіони. Дослідниця дійшла висновку, що «сучасний культурний ландшафт України складається з відмінних за своїми економічними й соціокультурними характеристиками регіонів, кількість яких варіюється в різних дослідженнях від 3 до 11. До того ж, йому притаманна екзогенна зональність: центральні області країни не відіграють роль центрів тяжіння, а є швидше культурно–політичними медіаторами. Два важливі центри діючих сил і групових інтересів – Галичина і Донбас – перебувають на геополітичних полюсах і зазнають впливу сусідніх держав. Що ж до Києва, то на заваді успішному виконанню ним ролі консолідаційного центру держави стає не лише слабкість відповідних формальних і неформальних інститутів, але й тісне зрощення бізнесу й політики, змагання «поза правилами й ідеологіями» за владу й ренту» [24,с.169].

І за якими б ознаками дослідники виокремлювали в Україні її етнополітичні регіони, які б їх кількість і просторові межі не фіксували, всі погоджуються, що в більшості випадків відповідні території не збігаються з територіями адміністративно–територіальних одиниць [25,с.192–218;26,с.260–363], хоча стаття 132 Конституції і стверджує, що територіальний устрій держави ґрунтується, поряд з іншим, на врахуванні демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій регіонів. Як зазначають В. Котигоренко і М. Панчук, успадкований від комуністично–радянського режиму теперішній територіально–адміністративний поділ України має поміж інших вад і недоліків такі, зокрема, як «штучне розчленування економічно, екологічно, духовно–культурно, демографічно та етнографічно споріднених територій. Наслідком цієї ситуації є наростаюча колізія двох тенденцій – прагнення регіонів до якомога більшої самостійності, з одного боку, а з іншого – намагання центральної влади підпорядкувати собі життя регіонів у його основних виявах. Відтак постає проблема «регіони – центр», розв'язання якої регіони вбачають у набутті ними більшої незалежності від центру. Подеколи такі відцентрові орієнтації провокують навіть сепаратистські настрої серед частини населення окремих регіонів» [25,с.192–193].

Тим не менш автори практично всіх версій регіоналізації суспільного простору України включають до складу виокремлюваних регіонів Автономну Республіку Крим, області та міста Київ і Севастополь як цілісні адміністративно–територіальні утворення. «Такий підхід, з огляду на помітні внутрішньообласні відмінності, – слушно зазначає М. Дністрянський, – є до деякої міри надто великим узагальненням, що не зовсім відповідає потребам середньомасштабного етногеографічного районування» [27,с.274]. Додамо: не тільки етногеографічного районування, а й етнополітичного та будь–якого іншого. Зокрема, застосування як критеріїв районування (регіоналізації) ознак геолого–географічних,

історико–етнографічних, адміністративно–територіальних та етнодемографічних, а також показників самоідентифікації населення дозволяє аргументовано виокремити у складі Донецької і Запорізької областей адміністративно–територіальні утворення нижчих рівнів, які можуть розглядатися як територіально–суспільна цілісність, що має специфічні характеристики, відмінні від характеристик кожної з двох названих областей [28,с.8–13].

І все ж, у випадках великомасштабної регіоналізації суспільного простору включення до його складових адміністративно–територіальних утворень вищого рівня як цілісних одиниць виглядає виправданим. Вже цитований М. Дністрянський аргументує доцільність такого підходу, зокрема, «прикладними геоетнополітичними орієнтирами», а також тим, що «області є певною мірою цілісним регіонами з єдиною системою регіональної політики в інформаційній, освітній, культурній та інших сферах», що «значною мірою пов'язано з культурно–організаційною роллю обласного центру» [27,с.274]. Керуючись цими міркуваннями та на основі аналізу й урахування культурно–політичних, етнодемографічних, етномовних та інших етносоціальних характеристик АРК та областей дослідник об'єднав їх у такі групи: 1) Закарпатська і Чернівецька області; 2) Волинсько–Галицький район (Волинська, Рівненська, Івано–Франківська, Львівська і Тернопільська області); 3) Центральний район (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська і Чернігівська області); 4) Донецький район (Донецька і Луганська області); 5) Одеський район (Одеська область); 6) Центральноріччя (Причорноморський район (Миколаївська і Херсонська області); 7) Дніпровсько–Харківський район (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області); 8) Кримський район (АР Крим) [27,с.269–289].

Розглянуті та інші варіанти регіоналізації (районування) суспільного простору України за спільністю або близькістю етноспецифічних, етнополітичних характеристик населення певних територій, дають підстави вважати, що будь–яка регіоналізація є способом, формою і результатом рефлексії. Вона виконує суто інструментальні – пізнавальні та описові – функції, суб'єктивована предметом, метою і завданнями дослідження та суспільної практики, а також вибором критеріальних основ. Якщо цей вибір базується на фаховому аналізові суспільних реалій і є логічно не суперечливим, він розвиває пізнавальний інструментарій науки, стає засобом формування відносно достовірних знань про етнополітику. Такі знання важливі для гармонізації етнонаціональних відносин та інтересів (звісно, у разі, коли суб'єкти етнополітики сповідують гуманістичні цінності та зацікавлені в соціальній стабільності, а не в досягненні якихось політичних чи інших цілей через загострення суспільних протиріч).

Список використаних джерел

1. Котигоренко В. Мовний аспект державної етнополітики в Україні // Стратегічні пріоритети: науково–аналітичний щоквартальний збірник Національного інституту стратегічних досліджень. – К., 2007. – № 2(3).
2. Ляшенко О. Участь етнополітичних партій у політичному процесі в Україні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2010. – Вип. 2 (46).

3. Шульга М. Симптоми фрагментації суспільства (замість післямови) // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007.
4. Курас І.Ф. Етнополітика: історія і сучасність. Статі, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999.
5. Верменич Я. Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри. – К.: Інститут історії України НАН країни, 2008.
6. Доморенок Е. Концепции «старого» регионализма в контексте современной Европы // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2002. – № 4 / http://www.evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=527&Itemid=53; Мельник В., Скочиляс Л. Політична регіоналістика: предметне поле і теоретико-методологічні основи // Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки. – 2002. – Вип. 4. / http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Visnyk/Visnyk4/Politologija/Melnyk_Skochylyas.htm
7. Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. Міжнародна науково-практична конференція (10–11 лист. 1994 р.) / Інститут національних відносин і політології НАНУ, Інститут держави і права ім. В. Корецького НАНУ, Міністерство України у справах національностей, міграції та культів. – К., 1995.
8. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку / За ред. З.С. Варналія. – К.: Знання України, 2005.
9. Бусыгина И.М. Концептуальные основы европейского регионализма // Регионы и регионализм в странах Запада и России / Ин-т всеобщей истории РАН; Отв. ред. Р.Ф. Иванов. – М., 2001.
10. Регіональна політика та механізми її реалізації / За ред. М.І. Долішнього. – К.: Наукова думка, 2003.
11. Войналович В. Регіональні аспекти етноконфесійних процесів в сучасній Україні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2002. – Вип. 19.
12. Войналович В., Кочан Н. Регіональні особливості інституалізації релігійного простору України // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2010. – Вип. 2 (46).
13. Заставецький Б. Етногеографічне районування // Соціально-економічна географія України / За ред. О.І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994.
14. Кривицька О. Етнокультурні цінності як чинник дезінтеграції України // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2007. – Вип. 34. (підсерія «Курасівські читання»).
15. Надолішній П.І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики. – К., 1998.
16. Надолішній П.І. Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект. (Теоретико-методологічний аналіз). – К. – Одеса, 1999.
17. Багров Н.В. Региональная политика устойчивого развития. – К.: Либідь, 2002.
18. Арель Д. Украина выбирает Запад, но без Востока // Pro et Contra. – М., 2005. – Т. 9. – № 1 (28).
19. Stepan A. Ukraine: Improbable democratic «nation–state» but possible democratic «state–nation» // Post–Soviet affairs/. – Columbia, 2005.
20. Миллер А.И. Государство и нация в Украине после 2004 г.: анализ и попытка прогноза // Политическая наука. – 2008. – № 4.

21. Миллер А.И. Политика строительства нации–государства на Украине // Политическая наука. – 2010. – № 1.
22. Галенко О. Етнополітичний регіоналізм в сучасній Україні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2002. – Вип. 19.
23. Зварич І.Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст. К.: Дельта, 2009.
24. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008.
25. Котигоренко В., Панчук М. Проблеми адміністративно–територіального устрою України у контексті особливостей етнонаціонального розвитку регіонів // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2002. – Вип. 19.
26. Татаренко Т. Регіональний фактор у політичному житті України (політико–правові аспекти). – Луганськ: Вид–во СНУ ім. В. Даля, 2005.
27. Дністрянський М.С. Етнополітична Географія України. – Львів: Літопис; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006.
28. Дегтеренко А.М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я (політологічний вимір). – Маріуполь, 2008.

Котигоренко В.А. Этнополитика в Украине: общее и региональное как объект и предмет научного познания

Представлена авторская версия определения этнополитического в общественных отношениях в Украине и ее регионах в качестве объекта и предмета научного исследования

Ключевые слова: этнополитика, этнонациональные отношения, объект и предмет исследования, регион, регионализация.

Kotygorenko, V.V. Ethnopolitics in Ukraine: the general and the regional as object and matter of scientific knowledge

The work lays out the author's version of distinguishing of the ethnopolitical in social relation in Ukraine and its regions as object and matter of scientific study.

Key words: ethnopolitics, ethnic and national relations, object and matter of study, region, regionalization.

Моделі етнополітики

Аналізуються основні моделі етнополітики – асиміляційна, інтеграційна, мультикультурна та расистська. Розглядається сутність даних моделей, причини їх формування та особливості впровадження в окремих країнах.

Ключові слова: етнополітика, моделі етнополітики, асиміляційна модель, асиміляція, інтеграційна модель, мультикультуралізм, мультикультурна модель, расизм, расистська модель.

Політика має всеосяжний характер і охоплює усі сфери життєдіяльності індивідів та соціальних спільнот. Серед останніх чільне місце у сучасному світі посідають етнічні спільноти та етнічні групи – нації, етноси, субетноси, національні та етнічні меншини, корінні народи тощо. Невід’ємною складовою політики є взаємодія держави та етнічних спільнот, що проживають на її території, політичні відносини етнічних спільнот між собою, як в межах однієї держави, так і поза її межами. Саме ця складова політики виступає під назвою етнополітика.

Як і політика загалом, етнополітика, в залежності від критеріїв поділяється на різноманітні типи. Сучасний український дослідник О.В. Антонюк пропонує розрізняти етнополітику за «метою, змістом, спрямованістю, формами, методами здійснення, результатами».

Метою етнополітики може бути національна консолідація на основі створення рівних можливостей для участі всіх громадян у державотворчих процесах суспільства незалежно від ознак раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак; міжетнічна інтеграція; зближення націй; національне відособлення; відстоювання етнічної «чистоти»; захист національного від впливу інонаціонального; здобуття національного суверенітету тощо.

За змістом етнополітика буває гуманістичною, інтернаціоналістською, антигуманною, націоналістичною, великодержавно–шовіністичною.

За спрямованістю етнополітику можна визначити як демократичну, миротворчу, прогресивну, антидемократичну, тоталітарну, руйнівну, реакційну.

Реалізація етнополітики може здійснюватись такими формами і методами: насильством, толерантністю, репресіями тощо.

Результатами етнополітики можуть бути злагода, єднання, співробітництво, дружба, напруга, конфронтаційність, конфліктність, недовіра, неприязнь, етнічна війна» [2,с.25]. Можна навести також градації етнополітики інших зарубіжних та вітчизняних дослідників. Подібні градації,

не зважаючи на їх універсальність, потребують виокремлення певних загальних моделей етнополітики.

Метою даної статті є аналіз основних моделей етнополітики, особливостей їх формування та функціонування. Відповідно до поставленої мети у статті вирішуються наступні завдання:

- окреслити основні моделі етнополітики;
- проаналізувати особливості асиміляційної та інтеграційної моделей етнополітики;
- виокремити причини виникнення та сутність мультикультурної моделі етнополітики;
- розкрити сутність расистської моделі етнополітики.

Серед зарубіжних та українських науковців, що досліджували феномен етнополітики, її типи та моделі варто відзначити Дж. Ротшильда, П. Ван ден Берга, Е. Шилза, В.О. Ачкасова, Р.Г. Абдулатіпова, Ю.П. Шабаєва, О.П. Садохіна, О.В. Картунова, Ю.І. Римаренка, Л.Є. Шкляра, С.Ю. Римаренка, О.В. Антоноука та інших.

У сучасній науці виокремлюють дві основні моделі етнополітики – асиміляційну (інтеграційну) та мультикультурну [12, с.133]. Частина вітчизняних та зарубіжних науковців вважають, що варто вести мову не про єдину асиміляційну (інтеграційну) модель етнополітики, а про дві, цілком різні моделі, – асиміляційну та інтеграційну. До цього переліку варто також додати расистську модель етнополітики. По-перше, існували держави, які активно втілювали її на практиці. По-друге, маємо доволі багато прикладів співіснування елементів асиміляційної та расистської моделей етнополітики. Наприклад, у США в XIX – до 60-тих років XX століття, поряд з активним втіленням на практиці асиміляційної моделі, мали місце елементи расистської моделі, зокрема, політика сегрегації.

Сутність асиміляційної (інтеграційної) моделі полягає в досягненні певного рівня гомогенності культури, формуванні, по мірі можливості однорідної культурної та етнічної спільноти. В найбільш радикальному варіанті ціллю даної моделі є формуванні єдиної нації шляхом нівелювання етнічних та культурних особливостей спільнот, що проживають на території держави. В основі асиміляційної (інтеграційної моделі) лежить ідея нації–етносу як єдиної етнічної та культурної спільноти. Саме рівень гомогенності та засоби його досягнення відрізняють крайній та поміркований варіанти даної моделі. Основними засобами проведення подібної політики є заходи в освітній сфері та імміграційна політика.

Класичним прикладом втілення даної моделі являється етнополітика Сполучених Штатів Америки XIX – першої половини XX століття. Її теоретичним підґрунтям була теорія «плавильного котла (тигля)».

Виникнення даної теорії пов'язують з творчістю американського письменника Г. де Кревекоуера. У праці «Листи від американських фермерів» (опублікована в 1782 році), аналізуючи особливості формування американської нації, він зазначав, що американці являються «ні європейцями ні нащадками європейців, а таким геном, де дивне змішення крові, яке ви не знайдете в жодній з інших країн. Я хочу звернути вашу увагу на сім'ї, де дідусь – англієць, його дружина – голландка, їх син одружений на французенці, а його чотири сини мають зараз чотирьох дружин різних національностей. Він американець, що приймає новий стиль життя, підкоряється новому уряду, живе новими категоріями. Він американець, якого сприймає широкий терен нашої великої alma mater. Усі людські індивідуальності переплавляються в нову расу, чия праця та

нащадки можуть колись стати причиною великих змін у світі» [7,с.796]. Наслідком подібних процесів мало стати формування нової національної та культурної спільноти – американської нації. Американці повинні були увібрати в себе найкращі риси інших народів, представники яких емігрували до США.

Формула націотворення американської нації виглядала приблизно так:

$$A+B+C+D+.....=Z$$

де **A, B, C, D** – емігранти;

а **Z** – виступає як цілком нова якість – американці.

Термін «плавильний котел» був вперше використаний у 1908 році драматургом Ізраелем Зангвіллом, автором однойменної п'єси. Культурнацією моментом постановки були слова головного героя, єврейського емігранта Девіда, який визначив Америку як «Божий Тигель, великий плавильний котел, де усі раси Європи переплавляються та змінюються» [7,с.796]. П'єса мала надзвичайний успіх в американському суспільстві та отримала схвальну оцінку від представників влади, зокрема президента Теодора Рузвельта.

В кінці XIX – першій половині XX століття першопочатковий варіант теорії «плавильного котла» трансформувався в так звану концепцію «томатного супу». Слід відзначити, що концепція «томатного супу» – це лише різновид теорії «плавильного котла», пристосований до тодішніх реалій. Подібна трансформація відбулася під впливом зростання напливу до США іммігрантів з різних частин Європи та Азії. В американському суспільстві виникли побоювання, що нові іммігранти зруйнують традиційну культуру США. Згідно концепції «томатного супу» нові іммігранти мають органічно влитися до англосаксонської культури перших поселенців. Англосаксонська культура є своєрідною основою американської нації, основним інгредієнтом «томатного супу», а елементи іммігрантських культур виступають своєрідними спеціями, які можуть поліпшити суп, однак, не змінюють кардинально його основу. Дана основа була відображена в так званому стандарті WAPS, згідно якого повноцінними американцями вважалися лише білі громадяни англосаксонського походження, які розмовляли англійською мовою та сповідували різноманітні напрямки протестантизму. Для обмеження доступу до країни представників етнічних спільнот, що за своїми расовими та культурними особливостями не відповідали стандарту WAPS, в 20-их роках XX століття були введені спеціальні імміграційні квоти. Згідно цих квот перевага надавалася тим країнам, населення яких без особливих зусиль могло інтегруватися до американської нації. Перевагу мали, насамперед, англійці, шотландці, валлійці, ірландці (англомовні) німці (протестанти) та представники деяких інших, культурно споріднених етносів. Наприклад, в 1952 році згідно імміграційної квоти Великобританія отримала біля 65.000, Німеччина майже 26.000, Ірландія – 17.500, а Франція вже тільки 3.069, Італія 5.643, Бельгія 1.297, а весь СРСР лише 2.692 місць [8,с.95].

Асиміляційна (інтеграційна) модель етнополітики використовувалась на практиці не тільки у США. У 50–60 роках XX століття у багатьох європейських країнах ідея асиміляції етнічних меншин та іммігрантів розглядалася як цілком природна. Двійником американської теорії «плавильного котла» була ідея злиття соціалістичних націй у «нову історичну спільноту – радянський народ», що активно пропагувалася та втілювалася у СРСР. На цю разючу подібність вказує сучасний український дослідник

Г.В. Касьянов: «американська ідея «плавильного котла» («the melting hot») та радянська концепція «злиття націй» надивовижу схожі між собою, хоча й виникли в суспільствах з полярно протилежними системами політичних цінностей і мали різну спрямованість»[3,с.48]. Однак, навіть потужна тоталітарна система не зуміла досягнути успіху в остаточному злитті націй. У 80–роках ХХ століття під впливом спротиву народів Радянського Союзу ідея формування єдиного радянського народу зазнала суттєвої корекції: радянський народ – це єдність у політичній, економічній та соціальній сферах, натомість етнічні та культурні особливості його складових мали бути збережені.

Певні елементи асиміляційної (інтеграційної моделі) присутні в політиці деяких сучасних європейських країн, зокрема, Франції. Політика цієї держави традиційно ґрунтується на індивідуальній інтеграції кожного іммігранта у французьке суспільство і здійснюється через школу та інші соціальні інститути. Внаслідок напливу іммігрантів в 80–роках французькі урядові кола почали проводити політику повної інтеграції чужинців у французьке суспільство. Основна увага приділялася дітям іммігрантів, у французьких школах були створені усі умови для їх мовної та культурної адаптації. Однак, втілення даної політики зіткнулося з рядом труднощів, пов'язаних з культурними та етнічними особливостями новоприбулих, більшість яких складали вихідці з Північної Африки. Значна частина з них не бажала інтегруватися в французьке суспільство. У Франції зріс рівень міжкультурного та міжетнічного протистояння, піком якого стали масові виступи молоді арабського походження у передмісті Парижа Кліші-су-Буа в 2005 році. Одним із наслідків цього протистояння було посилення імміграційної політики, обмеження напливу іммігрантів в країну.

Навряд чи варто сприймати дану модель етнополітики лише в негативному сенсі. Асиміляційна (інтеграційна) модель відіграла свою роль у становленні багатьох сучасних націй, зокрема європейських. Досвід цих країн доводить, що на певному етапі розвитку використання деяких елементів даної моделі є необхідним. Вибір на користь асиміляційної (інтеграційної) моделі дуже часто обумовлюється специфікою націй – та державотворення. Для багатьох країн Африки та Азії застосування на практиці асиміляційної (інтеграційної) моделі етнополітики є найбільш ефективним та, мабуть, на сьогодні єдиним дієвим засобом подолання трайбалізму і сепаратизму, що можуть привести до розколу держави. Важливу роль відіграють також засоби здійснення інтеграції. Дана модель цілком може функціонувати у м'якому варіанті – застосування засобів та методів ліберальної демократії, в основі якої лежить право особи вільно робити вибір між добровільною асиміляцією та її уникненням.

На думку багатьох науковців, варто вести мову не про єдину асиміляційну (інтеграційну) модель етнополітики, а про дві цілком різні моделі – асиміляційну та інтеграційну. Ціллю останньої є, перш за все, політична інтеграція, формування єдиної політичної (громадянської) нації, натомість культурні та етнічні особливості залишаються. У такому варіанті вона надзвичайно нагадує деякі варіанти мультикультурної моделі етнополітики.

Вибух етнічного ренесансу в другій половині ХХ століття та неспроможність асиміляційної моделі забезпечити єдність суспільства, зокрема, крах практичного втілення теорії «плавильного котла» у США, зумовили перехід багатьох демократичних країн до етнополітичної моделі мультикультуралізму (мультикультурної моделі етнополітики). Вперше термін

«мультикультуралізм» в сенсі політичної програми та заходів, спрямованих на адекватну реакцію щодо наявної етнічної багатоманітності, був використаний у доповіді 1965 року Королівської комісії з питань білінгвізму та бікультуралізму в Канаді. Однак у політики мультикультуралізму були теоретичні предтечі. До її попередників цілком можна зараховувати концепцію «культурного плюралізму», яку ще в 1915 р. обґрунтував американський дослідник Х. Каллен. На його думку, американський народ нагадує швидше салат, ніж суп, адже прищеплення певних елементів культури не змінює етнічну приналежність. Америка, внаслідок історичних особливостей формування являється об'єднанням національностей, федерацією різних етнічних груп.

Окреслення особливостей мультикультурної моделі етнополітики потребує відповіді на питання щодо сутності мультикультуралізму. На думку сучасної української дослідниці І.Ю. М'язової «на сьогодні явище мультикультуралізму виступає як ідеологія, політика та дискурс, що стверджують правомірність та цінність культурного плюралізму, доречність та значимість існування різноманіття культурних форм. У контексті мультикультуралізму несхожість та відмінність перестають розглядатися як «чуже», стаючи просто «іншим». Така теза є своєрідним обґрунтуванням необхідності існування мультикультуралізму, а також відгуком на відродження локальних націоналізмів» [6, с.156].

Етнополітична модель мультикультуралізму ґрунтується на концепції нації—поліса та спрямована на формування єдиної політичної, однак багатоманітної культурної, расової та етнічної спільноти в межах однієї держави. На думку прихильників мультикультурної моделі етнополітики, потрібно тверезо оцінювати та правильно використовувати расову, культурну і етнічну багатоманітність країни. Наприклад, президент США Б. Клінтон визначав центральним завданням американської етнополітики побудову мультикультурної демократії на засадах досягнення внутрішньої гармонії та взаємної терпимості. Головною ціллю подібної етнополітики має бути створення єдиної американської нації з одночасним збереженням її культурної багатоманітності [1, с.129].

Центральною засадою політики мультикультуралізму є визнання культурної та етнічної різноманітності, існування в межах одного суспільства цілої низки етнічних ідентичностей, права етнічних спільнот на збереження власної ідентичності. Зміст мультикультуралізму визначається й тим, що він постає як особлива форма інтегративної, ліберальної ідеології, через яку поліетнічні та полікультурні національні суспільства реалізують стратегії соціального порозуміння та стабільності на принципах рівноправного співіснування різних форм культурного життя [6, с.156]. Подібна політика орієнтована на задоволення, насамперед, групових інтересів етнічних спільнот.

Політика мультикультуралізму прагне до органічного поєднання загальнонаціональної ідентичності та етнічних ідентичностей різноманітних груп, що населяють країну. Етнічна ідентичність не заперечує права належати до певного політичного утворення. Мультикультуралізм виступає своєрідним універсальним вирішенням не тільки етнічних, але й соціальних протиріч. Ця політика дозволяє не тільки об'єднати суспільство, але й досягнути набагато більш досконалого ладу, адже полегшує доступ представників етнічних меншин до різноманітних ресурсів.

Однак, етнополітична модель мультикультуралізму, попри її привабливість, не є універсальною панацеєю. Серед прихильників ліберальної

теорії викликає застереження характерна для мультикультуралізму перевага групових інтересів етнічних спільнот над інтересами індивіда. На думку деяких дослідників, одним з наслідків мультикультурної етнополітики є руйнування традиційної культури місцевого населення представниками іммігрантів. Наприклад, американський вчений Е. Шилз зазначав, що «*«мультикультуралізм», що рясно квітне в освітній системі США є чи не найефективнішим засобом руйнування національного духу. Він насправду призначений для підризу ідеї домінантної нації у США і національної держави, яка її підтримує. Це може привести до руйнування самого громадянського суспільства і, у свою чергу, завдати шкоди малим націям, які воно захищає. Результатом бо розпаду громадянського суспільства була б війна «всіх проти всіх»*»[13].

Досвід деяких розвинених країн, зокрема Канади, свідчить, що втілення подібної моделі в життя іноді, попри бажання її творців, приводить до цілком протилежних наслідків – замість об'єднувати суспільство, мультикультуралізм може стимулювати сепаратистські настрої. Лише 1% голосів виборців не вистачило франко-канадським сепаратистам щоб проголосити в 1995 році незалежність провінції Квебек. Це уже друга (перший референдум з даного питання був проведений у 1985 році) спроба відокремлення Квебеку від Канади. Подібні закиди ще раз підтверджують, що ефективне застосування цієї моделі на практиці не можливе без врахування специфічних особливостей певної держави та суспільства.

Расистська модель етнополітики полягає у прагненні забезпечити етнічну та расову чистоту пануючої спільноти, розподілі суспільства на повноцінних та неповноцінних громадян, дискримінації непанівних етнічних груп. Дана модель ґрунтується на ідеології расизму – уявленнях про природну нерівність людських рас та вирішальному впливі расового фактору на історію людства. Засновником расизму вважається французький вчений А. де Гобіно, який у 1853 році опублікував працю «Есе про нерівність людських рас».

Згідно даної моделі суспільство стратифікується за вертикально-ієрархічним принципом. На вершині перебувають представники панівної етнічної спільноти, що вважаються єдиними «повноцінними» громадянами. Вертикально-ієрархічний принцип забезпечує повну монополію панівної спільноти в політичній, соціальній, економічній, культурній та інших сферах. Непанівні групи перебувають у підкореному становищі, їх місце та роль у суспільній ієрархії залежить від расової «повноцінності». Задля забезпечення етнічної/расової чистоти расистська модель етнополітики обмежує до мінімуму доступ представників «неповноцінних» етнічних груп у країну та передбачає повну заборону або суттєві обмеження щодо змішування представників різних расових груп. Проводячи подібні заходи правлячі коли активно використовують геноцид та депортації.

На практиці расистська модель етнополітики була втілена в гітлерівській Німеччині та ПАР за часів апартеїду. Німецькі націонал-соціалісти виходили з людиноненавистницької теорії поділу людства на три основні типи рас – раси, що творять культуру, раси, що отримують культуру та раси, що руйнують культуру. Ці раси, в свою чергу, згідно принципу повноцінності, поділялися на різновиди. Повноцінними людьми оголошувалися представники лише першої з них – арійської, найвищим різновидом якої була нордична раса. Метою націонал-соціалістичної ідеології було вста-

новлення гегемонії арійської раси, а основним засобом досягнення мети вважалась війна за світове панування.

Чистота арійської раси забезпечувалась на законодавчому рівні (Нюрнберзькі расові закони). Дані закони були спрямовані, насамперед, проти євреїв, яких німецькі націонал-соціалісти зараховували до раси, що руйнує культуру. Так, згідно закону «Про громадянство Рейху» повноцінними громадянами оголошувались лише особи німецької та спорідненої з нею крові, які своєю поведінкою доводять бажання і здатність віддано служити німецькому народу та Рейху. Закон «Про охорону німецької крові та німецької честі» забороняв шлюби та сексуальні відносини між громадянами Рейху та євреями, а також вводив ряд обмежень у правах для представників єврейської національності. Вершиною втілення цієї моделі німецьким націонал-соціалізмом щодо євреїв була організація Голокосту – геноциду єврейського народу, жертвами якого стали 6 мільйонів євреїв Німеччини та окупованих нацистами територій.

Расистська модель етнополітики Південно-Африканської Республіки дістала назву апартеїду. Вперше цей термін був використаний 26 березня 1943 року в південно-африканській газеті «Ді бюргер». Дослівно апартеїд (апардхейд) перекладається з африкаанс (мова білих поселенців у Південній Африці) як «роздільне проживання».

Задля забезпечення расової чистоти згідно закону «Про реєстрацію населення» від 1950 року усе населення Південної Африки розподілялося на чотири основні групи: білі (європейці), чорні (африканці, банту), кольорові (метиси) та азіати (в основному вихідці з Індії). Найвище в цій ієрархії стояли білі, які користувались усіма політичними, економічними та громадянськими правами.

Найбільш цинічним виявом апартеїду в ПАР було створення бантустанів – спеціально відведених територій для проживання окремих чорношкірих народностей ПАР та окупованої Намібії. Однією з офіційних причин їх формування була ідея створення для негритянських етнічних груп незалежних держав, в яких вони були б повноправними господарями. На практиці бантустани являли собою штучно створені резервації, які були розкидані по усій країні. Ні один з них не мав реальної незалежності.

Расистська модель етнополітики в її чистому варіанті (гітлерівська Німеччина, ПАР епохи апартеїду) та використання елементів цієї моделі в деяких країнах (США до 60-их років XX століття) зазнали краху. Сьогодні світове співтовариство засуджує будь-які прояви расизму. Історія свідчить, що дана модель є не тільки непридатною на практиці, але й за своєю суттю суперечить засадничим принципам демократії та гуманізму.

Вибір на користь тієї чи іншої моделі обумовлюється метою та цілями, які переслідує керівництво країни, рівнем демократичності політичної культури, особливостями етнічного складу населення та міграційних процесів, врешті решт історичним періодом. Заходи, що здавались цілком прийнятними у минулому (орієнтація на суцільну асиміляцію мігрантів та етнічних меншин, обмеження імміграції представників певних етнічних та расових спільнот тощо) сьогодні викликають спротив в середні держави та осуд міжнародного співтовариства. Крах режимів, що втілювали расистську модель етнополітики та неспроможність асиміляційної моделі в її найбільш радикальному варіанті забезпечити внутрішню стабільність суспільства в ряді розвинених західних країн наочно довели неефективність і недоцільність застосування подібних методів етнополітики. Сучасні

демократії з поліетнічним складом населення здебільшого використовують інтеграційну або мультикультурну моделі етнополітики. Ефективне застосування цих моделей не можливе без врахування специфічних особливостей певної держави та суспільства.

Список використаних джерел

1. Абдулатипов Р.Г. Этнополитология: Учеб. пособие для студ. вузов. – СПб.: Питер, 2004. – 313 с.
2. Антонюк О.В. Основы этнополітики: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: МАУП, 2005. – 432 с.
3. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
4. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин. – Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – 176 с.
5. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 287 с.
6. М'язова І.Ю. Про місце та роль мультикультуралізму в комунікативному просторі // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2008. – № 12–13. – С. 156–160.
7. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ю.І. Римаренко (від. ред.). – К.: Генеза, 1996. – 942 с.
8. Ребет Л. Теорія нації. – Львів: Державність, 1997. – 192 с.
9. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «Політика визнання»: – К.: Альтерпрес, 2004. – 172 с.
10. Тощенко Ж.Т. Этнократия: история и современность. – М.: РОССПЭН, 2003. – 432 с.
11. Цветков Д.Ю. Этнополитические модели в условиях переходного периода. – М.: Научная книга, 2003. – 368 с.
12. Шабаев Ю.П. Садохин А.П. Этнополитология: Учеб. пособ. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2005. – 319 с.
13. Шилз Е. А. Нація, національність, націоналізм і громадянське суспільство <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/shilz.htm>

Коршук Р.Н. Модели этнополитики

Анализируются основные модели этнополитики – ассимиляторская, интеграционная, мультикультурная и расистская. Рассматривается суть данных моделей, причины их формирования и особенности внедрения в отдельных странах.

Ключевые слова: этнополитика, модели этнополитики, ассимиляторская модель, ассимиляция, интеграционная модель, мультикультурализм, мультикультурная модель, расизм, расистская модель.

Korshuk, R.M. Models of ethnopolitics

In the article analyses the basic models of ethnopolitics – assimilate, integration, multicultural and racist. Is examined essence of these models, reasons of their forming and features of introduction in different countries.

Key words: ethnopolitics, models of ethnopolitics, assimilate model, assimilation, integration model, multicultural model, racism, racist model.

Культурні традиції життєдіяльності поліетнічних територіальних громад Українського Північного Приазов'я

Проаналізовані механізми відтворення, розвитку та наступності норм поведінки, форм свідомості, історичного досвіду і культурних цінностей етнічних груп регіону Приазов'я. З'ясовано, що полікультурність як альтернатива русифікації мовного і культурного середовища прямо пов'язана з відповідно орієнтованою державною етнополітикою, розвитком різних форм національно-культурної самоорганізації етнічних українців та осіб іншої етнічної ідентичності, інтенсифікацією зв'язків урядових і неурядових організацій країн походження національних меншин Українського Північного Приазов'я з органами місцевого самоврядування, освітніми, культурними та іншими закладами регіону, з національно-культурними об'єднаннями.

Ключові слова: полікультурність, етнополітика, русифікація, ідентичність, національні меншини.

Одним із пріоритетних напрямків державної етнополітики на сучасному етапі є повага національних традицій та самобутності народів, які населяють Україну, що забезпечує стабільність та злагоду у відносинах між етносами. Питання забезпечення прав національних меншин є предметом постійної уваги. Підтвердження тому – розпорядження Президента України від 21 вересня 2001 року № 252/2001–рп «Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств», що сприяє розвитку культурної та мовної самобутності етнічних спільнот України. Завдання органів виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин – створення на місцях відповідних умов для збереження й розвитку культури, історії, освіти й релігії нацменшин.

Із проголошенням незалежності України і декларуванням основних принципів політики держави стосовно національних меншин з'явилися сприятливі умови для перетворення останніх на цілісні структурні одиниці поліетнічного суспільства. У цій ситуації такі функції меншин, як відтворення своєрідного етнокультурного середовища, створення умов для комфортного співіснування та взаємодії з домінуючою й іншими етнічними групами населення мали б реалізовуватися через власні організації й об'єднання, навчальні, мистецькі заклади, ЗМІ тощо. Особливе місце в цьому процесі належить саме організаціям і об'єднанням меншин, які є

основними ініціаторами та організаторами діяльності щодо задоволення національно-культурних потреб.

Виконавчий комітет м. Бердянська разом з вісьмома національно-культурними товариствами проводить роботу з відродження, пропаганди культур й традицій етнічних груп Українського Приазов'я. Національно-культурні товариства Бердянська: бердянське грецьке товариство «Еллада», Болгарське товариство історії й культури «Родолюбіє», Товариство єврейської культури, Українсько-польське товариство «Відродження», Товариство поляків «Витоки», Німецький Центр культури «Фройндшафт», Бердянське товариство німців «Віденбург», Всеукраїнське культурно-просвітницьке товариство «Руські збори».

У 2010 р. в адміністративно-територіальних одиницях УПП було зареєстровано понад 30 об'єднань національно-культурної спрямованості, що представляють інтереси своєї громади і сприяють забезпеченню прав її членів. Загальна кількість громадських об'єднань національних спільноту м. Маріуполі становить 12 одиниць: Федерація грецьких товариств України (ФГТУ), Маріупольська громада жінок-гречанок України, Асоціація лікарів-греків Приазов'я «Ятрос», Маріупольське єврейське культурно-просвітницьке товариство, Маріупольське міське товариство німців «Відродження», Вірменське товариство у Маріуполі «Юго-Азовье», Всеукраїнське об'єднання «Русское движение в Украине», Українське реєстрове козацтво, Польсько-українське культурне товариство, Маріупольське грузинське товариство «Джорджія», Маріупольське товариство ромів «Новий світ», громадська організація етнографічних груп українців «Просвіта ім. Т.Г.Шевченка».

Функціонують громадські національно-культурні об'єднання в багатьох сільських районах, серед них: Тельманівський (Донецька обл.) – 9 грецьких товариств (1 – районне, 8 – сільських); Першотравневий (Донецька обл.) – 1 грецьке районне товариство; Новоазовський (Донецька область) – 1 грецьке районне товариство; Володарський (Донецька обл.) – 5 товариств (районні: грецьке, німецьке, вірменське; 2 грецькі сільські товариства); Приазовський (Запорізька обл.) – 5 (грецьке, болгарські, албанське); Бердянський (Запорізька обл.) – 3 (болгарські та грецьке); Приморський (Запорізька обл.) – 4 (болгарські).

Сьогодні існує близько двохсот наукових дефініцій терміну «культура». Всю їхню багатоманітність можна звести до чотирьох основних визначень: культура – це творчі здібності людини; творча діяльність людини, спеціальні зусилля людей, внаслідок чого їхні здатності й таланти перетворюються на об'єктивні матеріальні та духовні цінності; сукупність створених людиною цінностей; процес духовного збагачення людини, динаміка перетворення існуючих цінностей на духовні надбання, творчі сили та здібності [1,с.8].

Традиція в етнічній культурі – механізм відтворення, розвитку та наступності норм поведінки, форм свідомості, історичного досвіду і культурних цінностей етнічних груп.

В УПП, як поліетнічному регіоні України, культурні традиції збереглися в українців, росіян, болгар, греків, німців, вірмен, албанців, білорусів, поляків, ромів.

Традиційними в УПП є фестивалі мов національних меншин м. Бердянська «Мовляночка»; дні української письменності й мови; фестивалі національної культури; тижні національних культур Польщі, Німеччини, Болгарії, Російської Федерації, Ізраїлю; дні незалежності Греції, Ізраїлю; функціонують Центри національних культур.

Важливим елементом етнокультурної складової життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я є культурні традиції етнічних українців. Всеукраїнська громадська організація «Українське Реєстрове Козацтво» (УРК) є спадкоємцем і продовжувачем ідейних, духовних і моральних засад українських козаків, їх духовних, культурних, організаційних, військово-патріотичних і господарських традицій. Українське Реєстрове Козацтво об'єднує козаків, нащадків усіх гілок, напрямків і течій українського козацтва незалежно від місця їхнього проживання, громадян України, які сповідують національну ідею й ідеологію українського козацтва, реально працюючи на її реалізацію, відновлення та розвиток козацького руху.

Українське Реєстрове Козацтво має свою атрибутику та символіку: прапори, бунчук, клейноди, емблеми, а також членські квитки єдиного зразка, однострої, єдині козацькі військові звання, козацькі відзнаки та нагороди, гімн, марші тощо.

На території України Українське Реєстрове Козацтво функціонує згідно з адміністративно-територіальним поділом України, але має історичні назви полків, куренів, сотень, що можуть не збігатися з назвами адміністративних територій. На сьогодні до УРК входять більш ніж 50 тисяч осіб. Члени Українського Реєстрового Козацтва утворюють за місцем проживання козацькі громади (об'єднання). Реєстрові козаки підлягають Єдиному реєстру в Головному штабі Українського Реєстрового Козацтва, їх діяльність регулюється Статутом Українського Реєстрового Козацтва (zareєстровано Міністерством юстиції України «08» липня 2002 р., свідоцтво № 1810), положеннями та нормативно-правовими актами Головного штабу. У своїй діяльності УРК керується Конституцією України, чинним законодавством України, Указами Президента України, визнаними Україною нормами міжнародного права, прогресивними українськими козацькими звичаями та традиціями, що не суперечать законам України.

Українське Реєстрове Козацтво взаємодіє з іншими козацькими організаціями, що стоять на державницьких позиціях і перебувають у складі Координаційної ради з питань розвитку Українського козацтва при Президенті України. Зараз функціонують козацькі організації за 28 напрямками. УРК – це єдиний напрям козацтва. Поширюється в усіх областях України. В УПП Українське Реєстрове Козацтво функціонує в Маріуполі, Новоазовському та Тельманівському районах. У Бердянську та районах УПП Запорізької області тільки планується відкриття філіалів УРК.

Українське Реєстрове Козацтво історично пов'язане з українським православ'ям, виступає за співробітництво усіх церков, що щиро стоять на засадах відродження, розбудови, розвитку національної державності України та прагне створення Єдиної Помісної Української Апостольської Християнської Церкви із центром у м. Києві.

Девіз УРК, «До міцної держави й добробуту народу України через духовність і патріотизм кожної людини» [2], плідно реалізовується на теренах УПП. Так, у м. Маріуполі з 2001 року zareєстровано як національно-культурне товариство – «Українське Реєстрове Козацтво», головою (отаманом) якого є командувач Приазовського Окремого округу ВГО УРК, виконавчий директор ЗАТ СП «Гер-Мар», генерал-полковник Муравйов Володимир Єгорович. Виконавчим органом міського козацького товариства є штаб. Маріупольське міське УРК проводить (за погодженням із командуванням) у правоохоронних органах заходи культурно-просвітницького характеру, сприяє вивченню історії українського

війська, утвердженню українських військових традицій; організовує традиційні козацькі таборові збори, змагання, фестивалі тощо.

Відроджує традиційні козацькі ремесла та бойові уміння (козацька боротьба, українські спортивні бойові мистецтва, походи на конях, човнах тощо), сприяє проведенню спортивних змагань з володіння козаками історичною зброєю, сприяє освоєнню ними сучасної техніки та транспортних засобів. Відроджує та впроваджує в побут прогресивні українські козацькі традиції, обряди та звичаї, що не суперечать чинному законодавству, а також козацьку атрибутику й символіку, народну, у т.ч. козацьку медицину та характерництво.

Проводить виховну роботу серед юнацтва та молоді, створює й організовує дитячі, юнацькі та молодіжні підрозділи Українського Реєстрового Козацтва: товариства, школи, інші навчальні заклади, табори; підтримує їх діяльність.

Базовою УРК є загальноосвітня школа № 58 (сmt. Талаківка). Класи складаються із куренів, яким присвоєно імена славетних українських гетьманів. В 2007–2008 навчальному році планується на базі школи № 58 (сmt. Талаківка) утворити Козацьку Республіку.

Козацькі забави вже стали традиційними для УПП. Навесні 2010 року відбулися урочистості, присвячені 10–річчю козацького руху в регіоні. УРК в Маріуполі продовжує традиції Кальміуської Паланки, що функціонувала в регіоні з 1997 до 2001 року.

Маріупольське міське УРК активно бере участь у всіх заходах міста: у Дні Перемоги, Дні конституції, Дні незалежності, Дні міста, яке є святом національних культур. Традиційними святами УРК є: День Соборності України, 9 травня – День пам'яті Т.Г.Шевченка, Покрова Пресвятої Богородиці та інші.

Існують і деякі проблеми щодо функціонування національних українських товариств – регіональних відділень УРК. По–перше, відсутні постійні приміщення; по–друге, практично відсутнє фінансування всіх заходів.

Із національно–культурних товариств українців також в УПП представлені місцеві організації Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка. До урочистостей, присвячених святкуванню 100 років Маріупольської міської організації Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка, були приурочені громадські читання, конференції. Основними завданнями усіх осередків «Просвіти» є виховання в молоді ідей «патріотизму» та пошани до «рідної мови». В російськомовному оточенні УПП ця проблема дійсно виглядає актуальною.

Зовсім по–іншому «патріотизм» розуміють представники «Руського руху України», «Руського союзу» (м. Маріуполь) та просвітницької організації «Руські збори» (м. Бердянськ). Кількість членів цих організацій дорівнює 1500 осіб в кожному осередку. Проросійські національно–культурні товариства стоять на позиціях об'єднання всього руського світу. Вони не поділяють «руський етнос» на росіян, українців.

Активно беруть участь як маріупольські так і бердянські міські та районні організації «Руського руху України» в святкуванні 9 травня, Дня Росії в Україні. День міста вже більше п'яти років в УПП є святом національних культур. Традиційними є міжнародні фестивалі «Руські узори», конференції, присвячені православній тематиці та антиглобалізації.

Як і в національно–культурних товариствах етнічних українців, так і росіян, актуальною проблемою є питання, пов'язані із фінансуванням діяльності організацій. Так, голова маріупольського осередку «Руського

руху України» Шидловський Станіслав Валентинович вже більше п'яти років намагається здобути дозвіл на відкриття стаціонарного офісу товариства. Взагалі, влада в УПП дуже обережно ставиться до проросійськи налаштованих організацій національно-культурного напрямку. Практично відсутні публікації цих організацій в пресі регіону, яка видається здебільшого російською мовою, в теле- та радіоефірі. Здебільшого це пов'язане з тим, що національно-культурні проросійські товариства опікуються більше не питаннями культури, а політичними.

Одним з основних елементів етнокультурної складової життєдіяльності територіальних громад УПП є культурні традиції грецької спільноти.

Ініціативи грецьких організацій спрямовуються на відродження й розвиток культурної самобутності у всьому розмаїтті її форм. Ефективним засобом залучення грецького населення до надбань народної культури виявилися масові національні свята, фольклорні фестивалі. Враховуючи компактний і переважно сільський характер грецьких громад УПП, домінування в структурі етнічної самоідентифікації приазовських греків елементів традиційної народної культури, не випадковим є те, що найбільшого поширення такі фестивалі набули саме в цьому регіоні, а увага до фольклорної складової національної культури стала головним пріоритетом сільських товариств УПП і одним із важливих напрямків роботи Федерації грецьких товариств України.

З 1990-х рр. були впроваджені традиції проведення масових фольклорних свят «Мега юрти». За період 1991 – 2007 рр. було проведено більше десяти фестивалів. Проведенню фестивалів передувала господарсько-організаційна робота, головний тягар якої несла на собі Федерація грецьких товариств України за участю Донецького обласного управління культури, відділу у справах національностей та міграції облдержадміністрації і за фінансової підтримки окремих спонсорів, як правило, місцевих агрофірм і промислових підприємств м. Маріуполя, зокрема ВАТ «ММК ім. Ілліча». Основні заходи фестивалю не зазнавали суттєвих змін з моменту проведення першого такого свята в 1988 р.

Особливою масштабністю та змістовною наповненістю відзначався фестиваль «Мега Юрти» 2005 р, який був присвячений 225-річчю переселення греків з Криму до Приазов'я. Саме з цього року фестиваль має ім'я Доната Патрічі – засновника цього свята, поета, композитора, видатного діяча культури греків України. Уперше за всю історію фестивалю святкові урочистості пройшли не тільки у селищах УПП, а й у населених пунктах Криму. У с. Старий Крим м. Маріуполя відбувся театралізований парад учасників фестивалю з усіх куточків України, а також авіа-шоу, гала-концерт за участю фольклорних колективів, спортивні змагання. У с. Ялта урочисто відкрили Грецьку площу, збудовану на кошти московського бізнесмена, уродженця Ялти Миколи Агурбаша [3]. Сартанський грецький народний театр продемонстрував театралізовану виставу на сюжети переселення. Відвідуванням Свято-Успенського монастиря в Бахчисарай, урочистими зібраннями, концертами фольклорних ансамблів, виступами театральних колективів супроводжувався наступний, кримський, етап фестивалю, що відбувся у Бахчисарай, Севастополі та Феодосії [4].

Отже, сьогодні фестиваль «Мега Юрти» поступово перетворюється на масштабне свято грецької культури, що органічно поєднує професійно і яскраво поставлене сучасне шоу із самодіяльною народною творчістю і натхненням та слугує засобом згуртування грецької людності навколо цінностей і досягнень національної культури. Важливо відзначити неабияку увагу до фестивалю високих посадовців Грецької Республіки. Так,

гостем «Мега Юрти – 2005» був заступник міністра закордонних справ Греції П. Скандалакіс.

З початку 1990-х рр. у грецьких селах УПП відроджувалися традиції «панайру», що перетворився на головне свято села з розмаїттям культурно-розважальних заходів [5]. Маючи виражений релігійний контекст, панайри не тільки сприяють відчуттю єдності односельців, але обумовлюють зростання релігійних почуттів, залучення до духовно-релігійної спадщини етносу, підвищують моральну роль церкви в середовищі сільської громади. Масові національні свята, фольклорні форми проведення відпочинку стали важливим засобом вираження етнокультурної ідентичності, фіксування на суспільному рівні національної самотутності етносу, популяризації народної культури, виявлення творчих здібностей і талантів.

Українське Північне Приазов'я – поліетнічна географічна зона, що викликає наявність локальних етнічних культурних явищ, а також народжує певні типи культурних діалогів. Важливою особливістю розвитку музичного й танцювального мистецтва регіону на сучасному етапі є активне використання народного мистецтва Греції, включення у репертуари пісень і танців історичної батьківщини, причому в регіональному розмаїтті.

Особливе місце в пісенному мистецтві греків України належить творчості Тамари Каці. На початку творчої кар'єри співачка виступала як самодіяльний виконавець у фольклорному колективі «Сартанські самоцвіти», а згодом розпочала сольну діяльність. Володіючи широким діапазоном вокалу, працюючи в широкому спектрі жанрів – від фолку до естради, вона у 1990-х рр. підкорила публіку Греції, ставши чи не найголовнішим символом самотутньої культури греків України. У її творчому доробку були наявні магнітоальбоми та відеокліпи, зроблені московською фірмою «Гром». У 1999 р. на фестивалі «Гостинні Салоніки» Т. Каці представила концертну програму, складену на основі фольклору греків Приазов'я [6]. Життєвий шлях співачки трагічно обірвався у 1999 р. На її пам'ять Федерацією грецьких товариств України організований конкурс молодих виконавців грецької пісні, що покликаний сприяти виявленню молодих талантів у сфері національного музичного мистецтва [7].

Залучення молодого покоління до діяльності в галузі фольклору позитивно позначається на вихованні в нього почуттів патріотизму, національної гідності, поваги до культурних надбань свого народу і бажання їх розвивати. Слід відзначити, що серед 58 грецьких музичних колективів, 28 – дитячі чи молодіжні [8].

Розвиток національної культури забезпечується не тільки шляхом збереження її традиційних, народних форм. Перспективи її функціонування значною мірою визначаються професійним рівнем художніх колективів, творчою працею діячів літератури та мистецтва, робітників ЗМІ. Багатоаспектний характер, який намагалися надати своїй діяльності грецькі товариства, обумовив особливу увагу до професійної діяльності в галузі національної культури. Професійне мистецтво має переважно інтернаціональний характер і лише опосередковано демонструє зв'язок з народними традиціями. Тому визначальним критерієм участі національно-культурних організацій у сприянні розвитку професійного мистецтва було грецьке походження митців, більшість яких, у свою чергу, використовували у творчості національну тематику.

Тиждень та Дні грецької культури надзвичайно важливі для популяризації грецької спадщини в регіонах з невеликим про шарком грецького

населення. Однією із сфер професійного культурного життя, у якому представлена творчість греків УПП, є образотворче мистецтво: живопис, графіка, скульптура. Традицію самореалізації греків України в цій царині закладено пейзажистом, уродженцем Маріуполя Архіпом Куїнджі, творчість якого була помітним явищем російського живопису ХІХ ст. У різних жанрах образотворчого мистецтва працюють заслужені художники України Л. Кузьмінков і В. Константинов, художники О. Фасулакі, А. Пічахчі, Л. Джарти, Г. Зербі, В. Васалмакі та ін. Ряд художників грецького походження входять до групи «Маріуполь – 1987», неформального об'єднання молодих митців, що презентує різні напрямки сучасного живопису і викликає помітний резонанс у мистецьких колах регіону.

Значний спадок в медальєрному мистецтві України та символіці Маріуполя залишив скульптор, Заслужений діяч мистецтв України Єфим Харабет. У грудні 2005 р. у Центрі сучасного мистецтва і культури ім. А. Куїнджі м. Маріуполя було відкрито меморіал Є. Харабету.

Зусиллями Л. Кузьмінкова і В. Константинова питання розвитку образотворчого мистецтва, його місця в системі культурних цінностей приазовських греків регулярно обговорюються на сторінках грецької преси.

Зміни суспільно–політичних умов і духовного клімату суспільства зняли обмеження стосовно публікацій грецьких авторів рідною мовою, вибору тематики і творчих засобів, надали можливість вільного розвитку літератури поряд з іншими галузями національної культури. Безперечним є факт активізації з початку 1990–х рр. літературного процесу в середовищі приазовських греків і перш за все в контексті його організаційного аспекту. Протягом 1990–х рр. вийшло 30 книжок із творами грецьких авторів і з усними народними зразками греків регіону. Серед них «Казки греків Приазов'я» (румейською та українською мовами), «Тисяча перлин: збірник афоризмів, приказок та прислів'їв приазовських греків», «Народне джерело: пісні греків Приазов'я» (румейською та урумською мовами), «Малютам–дошкільнятам: збірник грецького фольклору для дітей», а також збірки поетичних творів Д. Папуша «Рідне вогнище», В. Бороти «Доля», Ф. Шебанця «Знай своє коріння», Г. Патричі «Заповітне», В. Бахтарова «Дзвін» та ін. Дев'ять літераторів–греків вступили до лав письменницької організації України. Визнанням заслуг найстарішого грецького письменника Л. Кір'якова стало вручення йому у 1995 р. літературної премії ім. М. Рильського.

Особливістю культурного розвитку грецької меншини 1990–х рр. стало відновлення традицій театрального мистецтва, яке не було представлено, навіть фрагментарно, у культурі українських греків ще з кінця 1930–х рр. У такому засобі етнокультурного самовиявлення як національний театр слід виділити створення аматорських театральних груп при національно–культурних товариствах та інших осередках національного життя, які виконують новогрецькою чи російською мовами п'єси давніх і сучасних грецьких драматургів. При цьому більшість із них були дитячими чи молодіжними.

Грецькі періодичні видання «Елліни України», «Хронос» містять літературну рубрику, яка знайомила читачів із творчістю грецьких поетів і письменників минулого і сучасності, публікували матеріали літературознавчого характеру. У перші роки свого існування газета «Елліни України» переживала значні матеріальні труднощі, виходячи раз на 2 місяці за умов майже повної відсутності реклами і штату журналістів [9]. Наприкінці 1990–х рр. ситуація в газеті стабілізувалася. З'явився постійний штат працівників – діячі культури, науки, учасники національно–культурного

руху. З часу заснування газета чітко витримувала свою тематичну спрямованість у таких напрямках: актуальні проблеми національного руху, його організаційні питання; література і мистецтво греків України; проблеми науково-краснознавчого характеру. З початку 2000-х рр. працівниками газети була здійснена робота з висвітлення діяльності регіональних національних товариств, підготовки інформаційно-аналітичних матеріалів про діяльність грецької діаспори України та її організацій у Всесвітній Раді греків зарубіжжя, що значно збагатило загальну інформаційну картину розвитку грецького руху в Україні.

Непересічною є роль у зміцненні авторитету та впливовості «Еллінів України» редактора видання, маріупольського журналіста А. Балджі. Важливу інформаційно-аналітичну функцію мають матеріали, що їх готує відповідальний секретар та керівник прес-служби ФГТУ М. Коссе. Вони відзначаються чіткою постановкою проблеми, змістовним аналізом поточної ситуації в національно-культурному русі та тезисним накресленням шляхів вирішення актуальних питань національного життя. У 2001 р. газета отримала підписний індекс і увійшла до всеукраїнського каталогу. Актуальною проблемою для видання на початку 2000-х рр. було намагання здобути статус національного додатку до парламентської газети «Голос України».

Серед регіональних грецьких товариств газету мають Маріупольське грецьке товариство («Хронос», виходить з 1994 р., у період 1994–1997 рр. – епізодично, під назвою «Елліни Приазов'я»).

Слід відзначити, що грецькі періодичні видання протягом усього періоду свого існування виходять виключно за рахунок спонсорів та фінансової допомоги грецької сторони.

На сторінках грецьких газет висвітлювалися культурні здобутки різних етносів України – насамперед українського і російського, зосереджувалася увага на взаємозв'язках етнокультур, на творчих контактах між митцями, на перекладацькій діяльності грецьких літераторів, які перекладали кращі зразки української та російської словесності. Водночас усі грецькі видання друкувалися не мовою національної спільноти, для задоволення духовних потреб якої вони створені, і не державною мовою, а російською. Тільки окремі матеріали грецьких газет публікувалися новогрецькою чи українською. Це обумовлено тим, що більшість приазовських греків (95 %) вважають рідною мовою мову не своєї національності, а 93 % є російськомовними [10].

Протягом 1990-х рр. з деякою перервою виходили в ефір радіопередачі грецькою мовою. Так, з 1992 р. до 1997 р. на регіональному «Радіо Приазов'я» 2 рази на тиждень виходили передачі румейською і урумською мовами. Їх вели викладачі Н. Чапні та В. Кіор. З березня 1998 р. було запроваджено радіопередачу «Каліспера», але тільки російською і новогрецькою. Передача виходила три рази на тиждень. Оперативний матеріал, озвучений В. Коноп-Ляшко, О. Хаджиновою, Л. Кузьмінковим, Л. Любанською, знайомив слухача з новинами Греції та грецької діаспори України. З 2001 р. вихід радіопередачі призупинився у зв'язку із згоренням фінансування з боку Генерального секретаріату у справах греків зарубіжжя. Зараз передачі новогрецькою мовою виходять на радіостанції «Радіо Приазов'я».

Національна Рада України з питань телебачення та радіомовлення надала телерадіоорганізаціям УПП (ТРК «Україна», маріупольські ТРК «Сигма», «Новый Донбасс», ТВ-7) ліцензії на здійснення мовлення

мовами національних меншин. Однак, трансляція телепередач етнічними мовами, зокрема грецькою, практично не здійснюється.

Отже, єдиним постійним засобом задоволення інформаційних потреб є грецька, переважно російськомовна, преса, а грецьке слово поки що фрагментарно присутнє в національних ЗМІ.

Обсяг ефірного часу, відведений місцевими телерадіокомпаніями для передач мовами національних меншин у 2005 році в місті Маріуполі становив: українською мовою – 120 хвилин/ місяць, 36 годин/ рік; російською – 20 хвилин/ місяць, 240 хвилин / рік; грецькою – 15 хвилин/ місяць, 180 хвилин/ рік; єврейською – 15 хвилин/ місяць, 180 хвилин / рік; польською – 20 хвилин/ місяць, 240 хвилин / рік.

У 1990–ті рр. була створена низка аматорських музеїв у грецьких селах та при національно–культурних товариствах. Вони являли собою куточки в шкільних музеях чи клубах, де були зібрані окремі матеріали з історії греків відповідного села чи міста.

Окремим напрямком діяльності з відновлення історичної пам'яті грецького етносу є повернення історичних назв грецьким населеним пунктам, вшанування пам'яті видатних осіб. Підсумком ініціатив грецької громадськості у цій справі стало встановлення низки пам'ятних споруд: бюста Г. Костопрера у с. Малий Янісоль (1993 р.), пам'ятника митрополиту Ігнатію в Маріуполі (1998 р.).

Грецькі товариства і особливо ФГТУ ініціювали повернення історичних назв грецьким селам Приазов'я. Ця ініціатива підкріплювалася клопотанням місцевої влади, унаслідок чого протягом 1989 – 1999 рр. на карті Приазов'я знову з'явилися грецькі назви: Урзуф, Сартана, Малий Янісоль.

Важливим елементом духовного відродження греків стало підвищення релігійної свідомості. У статутних і програмових документах грецьких товариств чільне місце належить заходам, спрямованим на відродження духовності у формі греко–православ'я. Так, член Київського товариства греків ім. К. Іпсиланті Юрій Пряхін у концепції відродження греків Донбасу і Приазов'я акцентував увагу на необхідності повернення на територію України Грецької православної церкви, відновлення грецьких православних приходів та храмів на канонічних і організаційних засадах під управлінням грецької православної церкви, проведення служб грецькою мовою, запрошення священників з Греції.

У 1998 р. Федерація грецьких товариств розробила програму відновлення і відбудови храмів у грецьких селах. Вона включала завдання дослідження історії грецьких церков УПП, їх відбудову та розбудову нових храмів. Практична діяльність в цьому напрямку супроводжувалась значними труднощами через великі фінансові витрати, яких потребували окреслені завдання. Тому реалізація програми набула ефективності тоді, коли були залучені меценатські кошти та фінансові ресурси різних організацій Грецької Республіки.

Саме вони зіграли вирішальну роль у відновленні та будівництві храмів у грецьких селах. Так, церкву Св. Георгія в Сартані було збудовано за фінансової підтримки Генерального Секретаріату у справах греків зарубіжжя, а також на пожертви мерів міст Зографу, Александруполіс, Пірей, голови Всегрецького союзу офіцерів–понтійців генерала Нікоса Ніколаїдіса, Центру дослідження культури країн Причорномор'я (м. Салоніки), працівників Македонського радіо (м. Салоніки), Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча, мешканців селища. Значну допомогу надало Генеральне грецьке консульство в Маріуполі. Перші

богослужіння в храмі розпочалися у вересні 2005 р., хоча роботи з його будівництва розпочалися ще 10 років тому, у 1995 р.

Коштами колишнього мера Москви, відомого російського суспільно-політичного діяча Г. Попова, у 2005 р. було збудовано церкву у с. Ялта.

За фінансового сприяння Всесвітньої Ради греків зарубіжжя (САЕ) розпочалися роботи з побудови нового храму у с. Мала Янісоль, а металургійні комбінати м. Маріуполя ВАТ «МК» Азовсталь» та ВАТ «ММК ім. Ілліча» стали спонсорами реставраційних робіт у старовинній православній церкві с. Урзуф, де зберігається копія ікони XI ст. «Св. Георгій – воїн із житієм». Ікона належала митрополиту Ігнатію, під її благословінням відбувалося переселення греків із Криму [11].

У Маріуполі традиційним стало проведення вечорів пам'яті митрополита Ігнатія. З початку 1990–х рр. активісти культурного руху – Ігор Налчаджі та протоієрей з Одеси Василій Мултих, який у роки II світової війни зберіг мощі митрополита, виступали за канонізацію цієї духовної особи. У жовтні 1997 р. рішенням Святійшого Синоду Української Православної церкви митрополита Ігнатія було канонізовано.

В УПП здійснюється співробітництво з Грецькою Республікою у сфері освіти, культури, релігії тощо. Ведеться активна робота щодо сприяння культурному обміну в рамках програми прикордонного співробітництва «Чорне море». Готуються проекти угод про міжрегіональне співробітництво між досліджуваним регіоном та адміністративними одиницями Греції. Культурне співробітництво передбачено також проектом створення євро регіону «Меотида», в якому беруть участь Донецька, Луганська та Ростовська області (Російська Федерація).

Таким чином, культурні традиції грецької спільноти, третьої за чисельністю на теренах Українського Північного Приазов'я, представлені в повному форматі.

Четвертою за чисельністю етнічною групою в УПП є болгарари. Щодо амбіцій цієї етнічної спільноти в регіоні, то вони є дуже толерантною нацією. Для них достатньо створити відповідні умови для збереження рідної культури та мови. Інших ж амбіцій ніколи не було. Історія це постійно підтверджує [12, с. 272].

З 1991 року в УПП Запорізької області починається факультативне вивчення болгарської мови. На сьогодні в рамках початкової освіти в запорізькій частині УПП викладання болгарської мови здійснюється як складова частина навчальних програм. У Бердянському державному педагогічному університеті як окрема дисципліна вивчається болгарська мова.

В УПП майже дванадцять років проводяться олімпіади не тільки з новогрецької, але й з болгарської мови. В Приморському районі Запорізької області конференції, свята проводяться трьома мовами – українською, російською та болгарською.

Вагомим внеском у розвиток творчості болгар є виставки документальної і художньої фотографії, що проходять не тільки в Всеукраїнському центрі болгарської культури (м. Одеса), але й в Бердянському, Приморському та Приазовському районах Запорізької області.

Сільські собори болгар – традиційна демократична форма самоврядування – зберегли свою актуальність і сьогодні. Так, в с. Гюнівка (Приморський район) собори проводяться з приводу важливих пам'ятних дат – переселення болгар у Бессарабію, а також – з Бессарабії у Таврію та інші.

День слов'янської писемності й болгарської просвіти і культури в сучасній Болгарії є національним державним святом. Відродження тради-

ційних болгарських свят почалося з 1990-х рр. як в УПП, так і в Україні в цілому, серед яких чільне місце належить Дню Кирила і Мефодія.

Болгарське товариство історії і культури «Родолюбіє» (м. Бердянськ) приділяє належну увагу збереженню обрядовості болгар України. Це товариство не тільки організує фестивалі болгарської культури в УПП, але й активно співпрацює з Болгарією – організовує курси вивчення болгарської мови та літнього відпочинку й стажування для молоді у Болгарії.

Євреї України є частиною єврейської релігійно-національної спільноти, розпорошеної по багатьох країнах світу. Спільність традицій і ритуалів євреїв, де б вони не жили, зумовлена виконанням настанов і приписів юдейської релігії, зафіксованих у Торі (П'ятикнижжя Мойсееве), Талмуді (Усний Закон) та пізніших єврейських законодавчих релігійних працях (наприклад, у книзі «Шулхан Арух»). Але умови проживання євреїв серед різних етнічних спільнот позначилися як на традиціях, так і на побуті. Зокрема, це стосується євреїв Українського Північного Приазов'я.

Товариства єврейської культури як в УПП Донецької, так і Запорізької області дуже активно засвідчують свою присутність у культурному полі регіону. Серед традиційних єврейських свят особливе місце посідає субота («шабат» – івритом, або «шабес» – мовою ідиш), яка згадується серед десяти заповідей. Три тисячі років євреї дотримуються суботи. Тора називає її вічним символом союзу між Богом і єврейським народом. Святкування суботи є однією з найхарактерніших ознак єврейської родини УПП. Шабат розпочинається із заходом сонця у п'ятницю і триває до заходу сонця наступного дня. Впродовж цього часу Галаха (єврейський релігійний закон) забороняє цілу низку дій, що за традицією вважаються роботою. Зокрема, запалення та гасіння вогню, використання технічних засобів тощо. Проте потрібно зазначити, що ці суворі заборони дозволяється порушувати заради спасіння життя (пікуах нефеш). По закінченні Шабату проводять спеціальний обряд прощання з суботою, що має назву Гавдала.

Єврейський рік починається восени святом Рош га-Шана, що в єврейській традиції пов'язується зі створенням світу, і з судом, який відбувається цього дня на небесах. Всі люди отримують у Рош га-Шана свій вирок: записуються в «Книгу буття» або ж засуджуються до смерті. Впродовж десяти днів (Ямім нораім – грізні дні) вирок Всевишнього може бути змінений, але в Йом-Кіпур – День спокути – він скріплюється божою печаткою. Ці дні – час аналізу вчинків і справ: євреї розмірковують над тим, що можливо виправити в наступному році [13, с.277]. У Йом-Кіпур євреї нічого не їдять і не п'ють: піст триває весь день.

За п'ять днів розпочинається свято Суккот (Кущі) – пам'ять про часи, коли євреї по виході з Єгипту жили у наметах (івритом «намет» або «курінь» – сукка, звідси і назва – Суккот), головною особливістю цього свята є встановлення тимчасових наметів, у яких євреям заповідано жити впродовж тижня. Конструкція наметів строго регламентована, головним їхнім елементом є дах, ледь вкритий гілками дерев, так, щоб він пропускав денне світло та крізь нього було видно зорі.

Осінні свята вінчає Сімхат Тора – цього дня завершується річний цикл читання Тори у синагозі і розпочинається новий. Наступне свято – Ханка – урочистості в пам'ять освячення сплюндрованого у II ст. до н.е. Єрусалимського Храму. Пірум – найколеритніше з усіх єврейських свят. Одна з головних страв цього свята – гоменташн – трикутні пиріжки з маком. Так, жіночий клуб м. Маріуполя «Нахес» постійно проводить збори цього клубу, програма якого передбачає не тільки лекції раввінів,

фільми про єврейські синагоги, серед яких і Маріупольська Синагога, але й практичну частину – приготування традиційних єврейських страв.

У місті Маріуполі традиційним вже став мітинг єврейської спільноти та покладання квітів до пам'ятника жертв Холокосту у селищі Агробаза.

Високе поцінування освіченості в системі цінностей юдаїзму привело до того, що потреба в ній стала однією з найдавніших та найбільш знакових як у єврейських спільнот УПП, так і всьому єврейському суспільству. Здобувати освіту за кордоном євреям регіону допомагає благодійний фонд «Джойнт».

У фестивалях культур національних меншин, як в УПП Донецької, так і в Запорізькій області традиційно представлені польські і німецькі національно-культурні товариства: Українсько-польське товариство «Відродження» (м. Бердянськ); Юнацьке та дитяче товариство поляків «Витоки» (м. Бердянськ); Польсько-українське культурне товариство (м. Маріуполь); Маріупольське товариство німців «Відродження»; німецький Центр культури «Фройндшафт» (м. Бердянськ); Бердянське товариство німців «Віденбург» та інші.

Маріупольський державний гуманітарний університет плідно співпрацює з польськими та німецькими товариствами регіону: функціонують спеціальності «Переклад (українська, російська, польська)», «Мова та література (німецька)». Приазовський державний технічний університет активно веде переговори про обмін студентами з польськими вузами.

Різдво Христове за католицьким календарем святкують німці та поляки УПП разом. Фестивалі польської класичної музики, клуби німецького кіно, День незалежності Польщі (11 листопада), Дні польської культури, Дні німецької культури, Дні пам'яток історії і культури, Всесвітній день поріднених міст (25 квітня), День польської діаспори і Конституції (05 червня), Дні німецької і польської кухні – ці свята є важливими в регіоні.

У м. Маріуполі також функціонують вірменські, грузинські та циганські товариства: Вірменське товариство «Південне Азов'є», Маріупольське грузинське товариство «Джорджія», Товариство ромів «Новий світ».

Отже, УПП, як і Україна в цілому, перебуває на перехресті різних культурних світів, у тому числі й релігійних. Релігійна палітра нашої держави нараховує понад 100 різних конфесій, церков, деномінацій, напрямків, течій і толків. Серед них – традиційні церкви (православна, греко- та римо-католицька, протестантські), нетрадиційні віросповідання (індуїзм, буддизм, даосизм), релігійні вірування національних меншин, а також нерелігійні рухи [14,с.9].

Саме тому, дослідження релігійної складової культурних традицій етнічних спільнот УПП потребує окремого дослідження.

В Українському Північному Приазов'ї загальне культурне середовище, мовне в тому числі, поступово змінює свої параметри. У недалекому минулому в цьому середовищі домінувала тенденція русифікації. Вона й досі залишається потужною: в Донецькій частині УПП – більшою мірою, в Запорізькій – дещо меншою.

Водночас помітнішими стали вияви руху до етнонаціональної полікультурності. Зокрема, поступово розширюється сфера застосування української мови. Збільшується кількість загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання. Проте російська мова продовжує переважати майже в усіх сегментах життєдіяльності багатоетнічних територіальних громад УПП. Рівень вільного володіння нею мешканцями регіону залишається найвищим, порівняно з будь-якою іншою мовою.

І все ж поступово збільшується кількість громадян з–поміж національних меншин, які виявляють бажання опановувати мову своєї національності. Передовсім це греки, болгар, німці, поляки. Задоволенню їхніх мовних запитів сприяє співпраця національно–культурних об'єднань меншин з органами місцевого самоврядування та вищими навчальними закладами регіону. Останні, за підтримки Міністерства освіти і науки України, розширили підготовку викладачів мов національних меншин, створюють умови для вивчення цих мов студентським загалом.

На відміну від російських національно–культурних товариств, в діяльності яких доволі помітною є тенденція до політизації, товариства греків, болгар, поляків, німців, євреїв більше зосереджені саме на питаннях етнокультурного відродження. Створюються національні аматорські театри, музеї.

Відродженням етнокультурних традицій національних меншин опікуються недільні школи, загальноосвітні навчальні заклади, в яких навчаються діти різних національностей. Національно–традиційна складова дедалі більше виявляється в релігійному житті приазовських греків та болгар. Зокрема, поширюється практика богослужіння мовами цих меншин в храмах, які функціонують у місцях компактного проживання осіб названих національностей. Але найбільше віросповідна компонента характерна для культурних процесів у єврейському середовищі. Відновлюється історично властивий єврейській громаді зв'язок всіх форм її життєдіяльності з юдаїзмом.

Полікультурність як альтернатива русифікації мовного і культурного середовища розвивається не тільки під впливом відповідно орієнтованої державної етнонаціональної політики. Впливовим фактором змін є інтенсифікація зв'язків урядових і неурядових організацій країн походження національних меншин Українського Північного Приазов'я з органами місцевого самоврядування, освітніми, культурними та іншими закладами регіону і, особливо, з національно–культурними об'єднаннями. Форми цих зв'язків найрізноманітніші: фінансова допомога, співпраця в розробленні й реалізації освітніх та культурних проєктів, навчання студентів та їхнє стажування за кордоном тощо.

В реставрації культурних традицій етноукраїнської громади регіону важливу роль відіграють місцеві організації всеукраїнського товариства «Просвіта», але більшою мірою – українське реєстрове козацтво.

Список використаних джерел

1. Енциклопедія етнокультурознавства / За ред. Ю.І.Римаренка. – К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2001. – Ч.І. – Кн. 2. – 522 с.
2. Українське Реєстрове Козацтво // http://kozactvo.org.ua/statut_u.php
3. Аракелян И., Балабанов М. Праздники с греческим колоритом // Эллыны Украины. – 2005. – № 10.
4. Джувага В. Встречи на крымской земле // Эллыны Украины. – 2005. – №10.
5. Банк даних о культурной инфраструктуре греческих обществ // Поточний архів Федерації грецьких товариств України (ФГТУ, м. Маріуполь)
6. Міжнародний відділ МДУ. Інформація про Тамару Каці // Поточний архів Маріупольського державного університету (МДУ, м. Маріуполь)
7. Фестиваль молодых исполнителей греческой песни // Хронос. – 2000. – №2.
8. Соціальний паспорт греческого общества// Поточний архів Федерації грецьких товариств України (ФГТУ, м. Маріуполь)
9. Балджи А. Проблеми становлення журналістики еллінів Приазов'я // Україна – Греція: Досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва: Тез.

доп. міжнар. наук. – практ. конф., Маріуполь, 24 – 26 травня 1996 р., Маріуполь, 1996. – С. 257 – 259.

10. Дегтеренко А.М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я. – Маріуполь, 2008. – 208 с.

11. Пряхин Ю.Д. Вопросы национально–культурного возрождения греков Донбасса и Приазовья: исторические предпосылки, современные проблемы // Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития. – Мариуполь, 1993. – С. 105–109.

12. Киссе А.И. Возрождение болгар Украины. Очерки. – Одесса: Optimum. – 2006. – 288 с.

13. Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і літера, 2005. – 440 с.

14. Здіорук С.І. Суспільно–релігійні відносини: виклики України ХХІ століття: Монографія. – К.: Знання України, 2005. – 552с.

Дегтеренко А.Н. Культурные традиции жизнедеятельности полиэтнических территориальных громад Украинского Северного Приазовья

Проанализированы механизмы воссоздания, развития и наследования норм поведения, форм самосознания, исторического опыта и культурных ценностей этнических групп региона Приазовья. Выяснено, что поликультурность как альтернатива русификации языковой и культурной среды прямо связана с соответственно ориентированной государственной этнополитикой, развитием разных форм национально–культурной самоорганизации этнических украинцев и лиц другой этнической идентичности, интенсификацией связей правительственных и неправительственных организаций стран происхождения национальных меньшинств Украинского Северного Приазовья, с органами местного самоуправления, образовательными, культурными и другими заведениями региона, с национально–культурными объединениями.

Ключевые слова: поликультурность, этнополитика, русификация, идентичность, национальные меньшинства.

Degterenko, A.M. Cultural traditions of polyethnic territorial communities' activity of Ukrainian Northern Azov Sea region

The mechanisms of reproduction, development and succession of the standards of behavior, forms of consciousness, historical experience and cultural values of ethnic groups of Azov Sea region were analyzed there. It was found out that the polyculture as the alternative of language and cultural environment Russianization is directly connected with respectively oriented state ethnic policy, development of national and cultural self – organization various forms of ethnic Ukrainians and persons of other ethnic identity, cooperation intensification of governmental and non – governmental organizations of countries of origin of Ukrainian Northern Azov Sea region national minorities with self – administration organs, educational, cultural and other establishments of the region with national and cultural consolidations.

Key words: polyculture, ethnic policy, Russianisation, identity, national minority.

Політична суб'єктивація національних меншин в Україні (на прикладі суспільно-громадянської діяльності польської національної меншини)

Проаналізовано державну етнополітику, зокрема щодо громадських організацій національних меншин (на прикладі польської меншини) початку 1990-х – середини 2000 рр. та її вплив на процес набуття національними меншинами рис суб'єктної ідентифікації.

Ключові слова: політична суб'єктивація, громадянське об'єднання, національна меншина, нація, національна ідентичність, етнополітика.

Політична організація та державна система України знаходиться сьогодні на шляху змін, спрямування та наслідки яких значною мірою залежать від політичної суб'єктивації національних меншин, які становлять 22,2% населення сучасної України [2,с.8].

Політична суб'єктивація національних меншин є процесом становлення їх суб'єктами політики, який базується на усвідомленні етнічних прав та інтересів та створенні механізмів їхнього представництва. Тривалість цього процесу та його форми залежать від багатьох факторів, вирішальним із яких є державна етнополітика, котра є сукупністю послідовних рішень та дій органів влади щодо регулювання національного курсу суспільства, забезпечення національних потреб громадян та їхніх громадських об'єднань [2,с.36].

Зарубіжні політологи звернулися до вивчення даної пролеми досить давно, зосередивши головну увагу на взаємовідносинах між державою і етнічними групами, виникненні етнополітичних конфліктів та шляхах їхнього вирішення. Вітчизняні науковці, зацікавленням яких є етнополітичні питання, І. Варзар [5], В. Євтух [2], О. Майборода[6], Ю. Римаренко[2] зацікавилися національною проблемою та розробкою етнополітичної концепції держави лише після здобуття Україною незалежності. Дослідники відзначають глобальний характер національного відродження на зламі ХХ – ХХІ століть, зокрема з кінця 70-х років ХХ століття етнічний ренесанс розпочався в країнах східної Європи, а з середини 80-х років – в СРСР. Глибокі дослідження щодо проблем національної ідентичності були проведені у межах символічного інтер-

акціоналізму зарубіжними ученими Е. Еріксоном, А. Бергером [12,25] та вітчизняними ученими П. Павленко [9], Н. Антоною [1].

Рівень опрацювання даного питання в нашій державі знаходиться на досить низькому рівні. Сьогодні, фактично відсутній комплексний аналіз досліджень щодо становлення політичної суб'єктизації національних меншин в Україні. Відповідно, можна визначити наступні цілі статті:

- дослідити стратегію і тенденції розвитку політики у сфері між-національних відносин;

- визначити політико–правові основи щодо розвитку політичної суб'єктизації національних меншин в Україні (на прикладі суспільно–громадянської діяльності польської національної меншини).

Розвиток української етнополітики тісно пов'язаний із процесом становлення політичної суб'єктизації національних меншин. Провідну роль у процесі реалізації політичних інтересів національних меншин відіграють громадські організації, кількість яких сьогодні становить понад 1300 товариств [3,с.21]. Громадські об'єднання національних меншин, як правило, отримують допомогу з боку держави як організаційно–методичного, так і матеріального характеру. Проте визначну роль відіграє етнічна самовизначеність представників національних меншин у розвитку громадської діяльності. Поняття ідентичності, котре найчастіше пов'язується з питанням: «Хто я?» – є проблемою самовизначення як окремої особистості, так і цілих спільнот.

Соціологічний словник подає ідентифікацію (лат. *identificare* – ото-тожнювання) як соціально–психологічний процес ототожнення індивідом себе з іншою людиною, соціальною групою чи спільнотою, що допомагає йому успішно оволодівати різноманітними видами соціальної діяльності, набувати певних соціальних ролей і статусів, а також ідентичність – це ототожнювання кимось однієї людини з іншою, їх здібностей [11,с.71].

Ідентичність означає приналежність (і об'єктивну, і суб'єктивну) людини чи групи людей до певного типу спільності чи спільноти, ототожнення себе з її нормативними й функціональними характеристиками; готовність стати репрезентантом останньої [8,с.83]. Почуття самовизначеності дозволяє особистості, перебуваючи частиною певної спільноти, зберігати власну індивідуальність [1,с.10].

Більше того, «ідентичність як концепція сприйняття себе вибудовується самою особою, а не нав'язується їй штучним шляхом; і реалізується виключно особою» [12,с.9]. Кожна особистість повинна самостійно обирати відповідно до національної приналежності культуру, традицію і мову. Більше того, поняття етнічної ідентичності є набагато глибшим у порівнянні з культурною ідентичністю.

Найвищим рівнем збереження національної ідентичності в демократичних суспільствах є бажання особи реалізувати і захистити свої права і свободи у процесі суспільно–організаційної діяльності. Унікальність діяльності товариств національних меншин ґрунтується на тому, що об'єднуються особи на підставі спільного походження, виховання, переконань.

У процесі демократизації в українському суспільстві вибудовувалися як духовні, так і правові норми міжнаціональної співпраці. 9 липня 1991 року виконавча влада утворила при Кабінеті Міністрів Комітет у справах національностей, головою якого було призначено Й. Олененка. Молода демократична держава, з різнобарвною етнічною структурою, не могла собі дозволити легковажного ставлення до національного питання.

Реалізуючи положення закону «Про національні меншини України», Указом Президента у квітні 1993 року було створено Міністерство у справах національностей та міграції [10, с. 4]. На міністерство покладалися завдання щодо розробки державної політики у сфері міжнаціональних відносин, державної міграційної політики, державної політики щодо релігії та церкви, а також забезпечення реалізації прав національних меншин.

Проте внаслідок рестриктуризації виконавчої влади у липні 1996 року міністерство було ліквідовано, а на його місце скликано Державний комітет у справах національностей і міграції. 28 листопада 1996 року було прийнято положення про створення Ради представників національних громадських організацій України при Держкомнаціміграції України [4, с. 198].

За роки незалежності України були випробувані й інші форми дорадчих інституцій за участю представників етнічних меншин. Зокрема Указом президента від 24 лютого 1997 року було створено Раду з питань мовної політики. З метою підтримки культур етнічних меншин в Україні у 2002 році при Міністерстві культури і мистецтв України створено Раду з питань національних меншин України та української діаспори [10, с. 12].

Ініціатива представників національних громадських організацій та певна зацікавленість влади призвели до утворення Ради представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України. Її було створено Указом Президента України № 600/2000 від 19 квітня 2000 року, а положення затверджено 22 липня 2000 р. Першим головою був колишній міністр у справах національностей, міграції та культів В. Євтух. Проте після бурхливих президентських виборів 2004 року та зміни влади у 2009 році діяльність даної Ради опинилася у невідомому стані.

Після президентських виборів в 1999 році указом президента було ліквідовано раду у справах національностей, реорганізувавши її у Державний департамент у справах національностей і міграції у підпорядкуванні Міністерства юстиції.

Держава визначає пріоритети фінансування, залучаючи на договірних засадах громадські організації національних меншин щодо виконання загальнодержавних або регіональних програм етнокультурного розвитку. Проте канали прямого контакту представників національних меншин з вищою українською владою залишаються практично заблокованими, що не найкращим чином впливає на розвиток політичної суб'єктності національних меншин.

З—поміж етнічних груп, які є невід'ємною складовою українського суспільства, виділяється польська національна меншина, котра є однією з найчисельніших. Останній Всеукраїнський перепис населення від 2001 року засвідчив, що на території нашої країни проживає 144,1 тис. поляків. Поляки компактно проживають у західних та центральних областях України, котрі протягом декількох віків аж до кінця XVIII століття перебували у складі Речі Посполитої. Тому історична пам'ять про домінування поляків на цих теренах, дозволила представникам цього етносу наприкінці XX століття швидко долучитися до процесу національного відродження.

Представники полонійної спільноти ретельно оберігають власну самобутність. Самовизначеність етнічних груп є явищем, котре передається з покоління у покоління. У випадку з полонійними товариствами важливу організаційну роль відіграють два чинники:

1) збереження національної самобутності серед іншої культурної та мовної більшості;

2) усвідомлення себе поляками або особами польського походження, котрі якимось чином пов'язані з краєм своїх предків.

Національна приналежність польської меншини часто лаконічно називається «польскість» [12,с.4]. Тісні зв'язки протягом багатьох століть, спільна історія з автохтонним українським населенням викликають інтерес до сучасного національного–політичного відродження польського етносу.

Будь–які оновлюючі процеси у культурно–політичній сфері починаються з громадянської активізації народу, що супроводжується утворенням суспільно–громадських організацій. Подібні процеси на Україні у середовищі польського населення розпочалися в 1989 року, хоча більше розгорнулися після 1991 року, коли була створена вітчизняна правова база у сфері громадянських стосунків. Хоча ще восени 1988 року в Києві було створено Польське культурно–просвітницьке товариство, головою якого став Станіслав Шалацький. З того часу свою історію розпочинає польська організаційно–суспільна діяльність на Україні. Пізніше це товариство буде реорганізоване, на основі якого виникне потужна організація «Спільнота Польська».

Статус польської національної меншини в Україні якісно відрізняється від статусу інших національних меншин, як наприклад, ромів або кримських татар. Адже поляки мають історичну батьківщину, сусідню з українською державою – республіку Польщу, з боку якої надходить суттєва матеріальна та інституційна допомога. Тому процес самовизначення у полонійних колах проходить досить успішно і швидко. Найвпливовішими організаційними структурами поляків на Україні є всеукраїнське товариство «Спілка поляків» та Федерація польських організацій в Україні, котра функціонує у Львові. Дані організації виконують координаційні функції, а організаційні структури на регіональних рівнях займаються процесом збереження, поширення та розвитку польської культури.

Польські організації практикують наступні форми діяльності: викладання польської мови; заснування та функціонування бібліотек; видавнича діяльність; науково–дослідна діяльність; упорядкування місць та культурних пам'яток, пов'язаних з історією Польщі; організація культурно–освітніх заходів; допомога у розвитку народної самодіяльності тощо.

Процес суб'єктної ідентифікації представників польської меншини значно підвищився, коли в Україні з'явилися посольство Республіки Польща та регіональні консульські установи. Позитивним є той факт, що полонійні структури на Україні плідно співпрацюють з державними органами.

Відповідно кожен суб'єкт у етнополітичній сфері проводить власну політику, котра визначається певними ідеалами та інтересами тієї спільноти, яку він представляє. Тому первинним суб'єктом етнополітики є сама етнічна спільнота. В основу політизації етнічності, як визначає відомий дослідник етнополітики Дж. Ротшильд, покладено продовження процесу національного відродження на якісно іншому, вищому рівні [12,с.104].

Політична суб'єктність – рух у напрямку реальної участі носіїв етнічної самовизначеності щодо прийняття політичних рішень є цілком природним процесом у поліетнічному суспільстві. Адже поліетнічні або полікультурні суспільства, до яких належить Україна, володіють потуж-

ним потенціалом різноманітності, який є рушійною силою динамічного розвитку культур за умов збереження власної неповторності у колі представників певної соціоетнічної групи.

Список використаних джерел

1. Антонова Н.З. Проблема личностной идентичности в интерпритации современного психоанализа, интеракционализма и когнитивной психологии// Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С.134 – 143.
2. Євтух В. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К.: Фенікс, 1997. – 245 с.
3. Закон України «Про національні меншини в Україні»// Голос України. – 1992. – 16 липня.
4. Захист прав національних меншин в Україні: Збірник нормативно-правових актів. – К.: Держкомнацміграції, АНКОУ, 2003. – 288 с.
5. Мала енциклопедія етнодержавства/ під ред. Ю.І. Римаренка. – К.: Генеза, 1996. – 942 с.
6. Майборода О. Етнонаціональна політика і перспективи етносоціального розвитку в Україні// Сучасність. – 1995. – № 12.
7. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.// Преса України, 1997. – 80 с.
8. Кресіна І Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз. – К., 1998. – 89 с.
9. Павленко П. Идентичность: философский и психологический анализ. – К., 1999. – 246 с.
10. Про Міністерство України у справах національностей та міграції: Указ Президента України// Голос України. – 1993. – 29 квітня.
11. Соціологія: словник термінів і понять // Упоряд. Є. А. Біленький М. А., Козловець В. О., Федоренко / За заг. ред. М. А. Козловця. – Житомир: Волинь, 2003. – 236 с.
12. Porębski M. Polskość jako sytuacja. – Warszawa, 2002. – 199 s.

Загурская–Антонюк В.Ф. Политическая субъективация национальных меньшинств в Украине (на примере общественно–гражданской деятельности польского национального меньшинства)

Проанализировано государственную этнополитику в отношении гражданских организаций национальных меньшинств (на примере польского меньшинства) в начале 1990-х – середине 2000 гг. и ее влияние на процесс приобретения национальными меньшинствами качеств субъективной идентичности.

Ключевые слова: политическая субъективация, гражданская организация, национальное меньшинство, нация, национальная идентичность, этнополитика.

Zagurska–Antonjuk, V.F. Publicly in political activity of civil associations of national minorities in Ukraine (on the example of the Polish national minority)

Analyses peculiarity of the politic of Ukraine to the national minorities. At the same time special attention is concentrated on the conformity level Ukrainian legislation to the best europeanian examples. The article describes the opinion of national minorities to the national majority and to the Ukrainian state.

Key words: civil associations, nation, national minority, ethnopolicy, ethnic group.

Передумови поширення ісламського екстремізму у Криму

Визначено поняття «ісламський екстремізм» стосовно до кримського регіону, проведено аналіз ризику розповсюдження навчань про радикальну перебудову держави зі світською моделі на духовну в Криму, виявлені причини, які сприяють поширенню екстремістських ідеологій на території АРК.

***Ключові слова:** екстремізм, іслам, світська держава, духовна держава.*

На початку ХХІ століття словосполучення «ісламський екстремізм» увійшло в політичний лексикон. З ним зв'язуються багато резонансні події на Близькому і Середньому Сході, Росії, Центральній Азії.

Мета статті: визначення поняття ісламський екстремізм стосовно до кримського регіону, аналіз ризику розповсюдження навчань про радикальну перебудову держави зі світською моделі на духовну у Криму.

Під екстремізмом в його політичному чи етноконфесійному вираженні слід розуміти політичну діяльність, націлену на підрив основ державного устрою, розпалювання міжнаціональної чи релігійної ворожнечі [1, с.125].

Згідно з дослідженнями соціологів, найбільш сприйнятливою до екстремізму віковою групою є молодь. Причинами тому є: «по–перше, традиційний розрив між культурою «батьків» і «дітей» на сучасному етапі розвитку суспільства стає непереборним. По–друге, за рахунок зміни в сучасному світі культурних епох відбувається зміна стереотипів. По–третє, молодих людей приваблює удавана обґрунтованість та доцільність дій екстремістів» [2, с.168].

Слід уточнити значення поняття «ісламський екстремізм». Адже, якщо слідувати буквальному перекладу з арабської, іслам означає «мир». Звідси, на думку деяких дослідників, невірно ототожнювати екстремістів з цією релігією: екстремістські ісламські угруповання, в тому числі, ваххабіти, закликають до насильства і практикують його, що прямо суперечить ісламським канонам [3, с.125].

Розуміння джихаду, як «священної війни проти невірних», поширене у середовищі екстремістів, також не відповідає нормам ісламу. У цій релігії пріоритет віддається більшому джихаду, а саме – духовному та моральному очищенню і вдосконаленню [4, с.84].

У літературі з'явився навіть спеціальний термін для позначення такого роду радикальних течій: «псевдоісламський екстремізм». Його сутність полягає у використанні політичних аспектів ісламської релігії, викладених у Корані. При цьому, і це найголовніше, ідеологи псевдоіслама трактують вирвані із загального контексту положення мусульманства [5, с.23].

Разом з тим, аналізуючи потенційне поширення релігійного екстремізму у поліконфесійних державах, до яких належить і Україна, відзначимо, що кримський регіон, незважаючи на присутність тут мусульман, не є територією їх кількісного переважання. Ми можемо лише сказати про Крим, як про місце, де проходить лінія контакту християнської та ісламської цивілізації.

Слідуючи думки С. Хантігтона, «ісламське відродження узагалі є відповіддю на модернізацію і глобалізацію, і в більшості випадків ця відповідь є дуже конструктивною. Це, в більш широкому сенсі, реакція мусульманських народів на корупцію всередині їхніх держав, неефективну роботу урядів, їх репресивні дії і на західні уряди, які, як їм здається, підтримують ці режими [6,с.21].

Локалізуючи термін «ісламський екстремізм» на території Криму ми використовуємо саме цивілізаційний підхід, оскільки мова йде про претензії з боку радикальних угруповань на створення держави, організованої та функціонуючої на основі законів шаріату. Такий підхід не буде концентруватися лише на з'ясуванні суті релігійних відмінностей всередині ісламського співтовариства, а прийме до розрахунку політичні передумови і наслідки появи даного типу екстремізму.

Нещодавно у Криму на публічній прес-конференції заявила про себе партія «Хізб-ут-Тахрір». Незважаючи на «юний» вік свого кримського представництва, ця організація в світі існує давно.

«Партія ісламського відродження», як з арабської перекладається її назва, виникла у 1953 році в Єрусалимі, будучи заснованою суддею місцевого шаріатського апеляційного суду Такіуддіном ан-Набхані як філії єгипетського руху «Брати-мусульмани».

Активіст організації входив до складу груп, що здійснили замах на президента Єгипту Анвара Садата в 1981 році і планували замах на короля Йорданії Хусейна у 1994 році.

Одним із завдань партії, яку вона пропагує у всьому світі, є побудова ісламського халіфату, тобто релігійної держави, де правління повинне здійснюватися відповідно до законів шаріату.

При всьому розмаїтті практичних варіантів реалізації цих ідей головною метою у них залишається незмінною – це побудова духовної ісламської держави.

Якщо розглядати політичний механізм досягнення, то реалізація поставлених цілей включає три стадії, на першій з яких формується «партійне» ядро, «готуються люди, які вірять у цілі, завдання і методи партії», на другій відбувається активна «взаємодія з уммою», третя стадія починається після встановлення ісламської держави і включає, серед іншого, «місію донесення ісламу до решти світу шляхом ведення непримиренного збройного джихаду» [7,с.44].

Хізб-ут-Тахрір визнаний терористичною організацією за рішенням Верховного суду Росії в 2003 році, аналогічний статус вона має в Узбекистані. Діяльність організації заборонено у Німеччині, Сирії, Пакистані.

Статус Хізб-ут-Тахрір в Україні до цих пір не визначено, що дозволяє активістам цієї структури досить вільно пропагувати свої ідеї. Вони мають свій сайт, доступ до якого на короткий час блокувався СБУ, але тепер відновлено. Партія навіть опублікувала на своєму сайті заяву з приводу дій СБУ, в якій говориться: «Що стосується «побитого» твердження про заборону Хізб-ут-Тахрір у 29 країнах, то тут необхідно зазначити, що партію офіційно заборонено лише в кількох країнах з авторитарними

режимами правління, де переслідуються будь-які організації, опозиційні до правлячої верхівці»[8].

На прес-конференції, що відбулася в Сімферополі у серпні 2008 року, кримські журналісти, що прийшли на неї, побачили велику кількість жінок в головних хустках-хіджабах і почули наполегливе прохання зайняти місця в окремих рядах для чоловіків і для жінок. Вони проігнорували заперечення з приводу того, що Україна – це світська держава і не відставляли спроб «розсортувати» журналістів за статевою ознакою до кінця заходу.

Інтригу існуванню «Партії ісламського відродження» на півострові додають непрості відносини «хізбів» з меджлисом. Зовні розлом спостерігається по ідеологічній лінії: під контролем меджлисовців залишається Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), дотримується традиційного напрямку в ісламі.

«Хізбі» прагнуть взяти під свій контроль окремі мечеті, проведена у 2004 році кампанія з очищення рядів мусульманських священнослужителів від прихильників «Партії ісламського відродження» і звільнення імама в мечеті Кебір–Джамі ледь не викликало масові заворушення.

10 вересня 2009 в мечеть села Журавки Кіровського району проникли прихильники Хізб–ут–Тахрір, які відмовилися залишити її після вимоги з боку інших парафіян. В результаті бійки, що зав'язалася, постраждало 8 кримських татар. У якості відповіді ДУМК прийняв рішення щодо заборони проведення будь-яких релігійних заходів (за винятком обов'язкового намазу, а також різних молебнів) у кримських мечетях, на цвинтарях і мусульманських святинях півострова без дозволу муфтіята. Одночасно введено обов'язкову вимогу на читання проповідей у мечетях виключно кримсьотатарською мовою, оскільки «Хізбі» широко використовують у проповідях ще і інші мови.

Тенденція радикалізації ісламу в Криму дійсно викликає серйозні побоювання, якщо згадати про те, що «дуга нестабільності» відомого політолога С. Хантінгтона, що символізує зіткнення християнської і мусульманської цивілізацій, проходить через півострів.

Однак поява ісламських радикалів у Криму закономірна в плані тенденцій, що охопили Крим останнім часом. Прихильники меджлису поступово втрачають контроль над своїми прихильниками, в ідеологічній складовій.

Створивши раз організацію, що лежить поза межами правового поля України і заявивши претензію на те, щоб говорити від імені всіх кримських татар, меджлис зіткнувся з тим, що ідея постійного мусування теми виселення кримських татар у 1944 році, а також вимога відшкодування «понесених у зв'язку з цим збитків» вже не сприймаються усіма його прихильниками з колишнім ентузіазмом.

Рішення земельного питання шляхом самозахоплення вже призвело до достатньої забезпеченості ділянками. Разом з тим, ряд колишніх прихильників меджлису вважають, що ця структура задовольнила свої амбіції за рахунок отримання верхівкою ряду посад на держслужбі, а чіткої ідеологічної програми їй не вистачає.

Самі лідери меджлису вже починають усвідомлювати, якого послідовного опонента в особі Хізб–ут–Тахрір вони отримали. Адже «Партія ісламського відродження» категорично заперечує можливість участі у виборах заради отримання влади, як факт визнання світської держави.

Висновки:

Стосовно до Криму, як мультиетнічному і поліконфесійному регіону можливо в рамках цивілізаційного підходу використовувати термін «ісламський екстремізм».

Поширенню у Криму ідеології Хізб-ут-Тахрір сприяла відсутність чіткої, послідовної і скоординованої позиції державних органів (СБУ, Державного комітету у справах національностей та релігій, МВС) з припинення ісламського екстремізму на півострові.

Відсутність заборони діяльності Хізб-ут-Тахрір в Україні свідчить про недооцінку з боку владних інститутів такого роду загрози для держави.

Фактична діяльність на території Криму нелегалізованих у встановленому законом порядку організацій (наприклад, меджліс) створює прецедент для появи нових, можливо, більш радикальних структур.

Список використаних джерел

1. Улезко Э. Экстремизм и терроризм: понятийно-категориальный аппарат исследования явления // Философия права. – 2009. – № 5. – С.122–125.
2. Диль В. Тенденции развития современного экстремизма: молодежный и информационный экстремизм // Известия Томского политехнического университета. – 2009. – Т. 314. – № 6. – С.167–170.
3. Назиров Д. Неоваххабизм как идеология политического экстремизма и терроризма // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. – 2009. – № 5. – С.125–127.
4. Карамян С. Исламский фундаментализм: теория и практика // Власть 2007. – №4. – С.82–86.
5. Якупов М. Осмысление роли религиозного верования в контексте псевдоисламского экстремизма // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 29 (167). Философия. Социология. Культурология. – Вып. 13. – С.21–25.
6. Huntington S. P. The clash of civilizations and the remaking of world order. – N. Y., 1996. – 125 p.
7. Добаев, И. П. Исламский радикализм: генезис, эволюция, практика / И.П. Добаев; ответственный редактор проф. Волков Ю.Г.; Ростовский государственный университет, Северо-Кавказская академия государственной службы. – Издательство СКНЦ ВШ, 2003. – 416 с.
8. Режим доступа: <http://qirim-vilayeti.org>

Афанасьев В.А. Предпосылки распространения исламского экстремизма в Крыму

Определено понятие «исламский экстремизм» применительно к крымскому региону, проведен анализ риска распространения учений о радикальном переустройстве государства со светской модели на духовную в Крыму, выявлены причины, способствующие распространению экстремистских идеологий на территории АРК.

Ключевые слова: экстремизм, ислам, светское государство, духовное государство.

Afanasyev, V.A. Prerequisites for the spread of Islamic extremism in the Crimea

In this paper, the notion of «Islamic extremism» in reference to the Crimean region, an analysis of the risk of proliferation of doctrines of the radical reorganization of the state with a secular model for the spiritual in the Crimea, the causes contributing to the spread of extremist ideologies in the ARC.

Key words: extremism, Islam, secular state, spiritual state.

Співвідношення націоналізму і патріотизму у християнстві: приклад греко-католиків

Досліджується проблема співвідношення базових понять політичної науки – «націоналізм» і «патріотизм». Обґрунтоване авторське бачення проблеми суспільно–політичних відносин, що виникають в процесі функціонування Церкви в суспільстві. Досліджено позиції політичних акторів етнічної більшості в Галичині у 1920–1930–ті рр., зокрема їх націонал–патріотичні ініціативи, взаємодію з українським націонал–визвольним рухом. Встановлено, що проблема співвідношення націоналізму і патріотизму в українських греко–католиків ще далека від об'єктивного наукового вирішення.

Ключові слова: християнство, націоналізм, патріотизм, греко–католики, релігійно–церковна складова, Д. Донцов, А. Шептицький.

На сучасному етапі історичного розвитку нашої держави, коли попередня державна ідеологія зазнала краху, а нові ідеології не завоювали довіри у людей, великого значення на шляху духовного відродження України набувають релігія як форма суспільної свідомості і Церква як важливий інститут громадянського суспільства, його політичної системи. Отже, досліджуючи політичне співвідношення релігії та громадянського суспільства, варто звернути увагу, перш за все, на світоглядну, нормативно–оцінювальну, регулятивну функції релігії і політичну функцію церкви у її історико–політологічному контексті. Осібно тут стоїть Греко–Католицька церква, дослідження взаємодії (або її заперечення) ієрархів якої з громадянським суспільством тільки розпочинається. Важливою темою, отже, є вивчення особливостей ідейно–теоретичних і практичних пошуків українських греко–католиків в царині державно–церковних відносин, з'ясування позиції ієрархів церкви щодо ініціатив лідерів націоналістичного руху, їхнє позиціонування у процесах політичної мобілізації українців Галичини у міжвоєнний період.

Сучасна історіографія проблеми не може похвалитися значним корпусом спеціальних досліджень: натеper маємо тільки окремі начерки загального церковного становища А. Великого [3], І. Голубенка [4], І.–П. Химки [26;27]. Окреме місце в етнополітологічних студіях проблеми посідає монографія І. Монолатія [19], в якій, зокрема, розглядається проблема символічних еліт етнічної більшості західноукраїнських земель, до якої науковець зараховує і митрополита А. Шептицького, а також

з'ясовуються позиції ієрархії УГКЦ щодо українського та польського етнонаціоналізмів у Галичині [19, с. 416–417, 550–551, 603–606].

Однак, як показують останні публікації, для політологів зазначена тема залишається малодослідженою. Йдеться, вочевидь, про використання передусім джерел – тогочасних публікацій, пастирських послань та поточних відгуків церковних ЗМІ на акції речників українського націоналізму. Саме тому у запропонованій статті дилема співвідношення націоналізму і патріотизму у християнстві (на прикладі українських греко-католиків) розглядається як *предмет* дослідження, а його *об'єктом* є емпірика державно-церковних відносин у Галичині в 1920–1930-х рр.

При розгляді процесів формування і розвитку громадянського суспільства в Україні з науковими методами дослідження, у даному випадку – політологічним, усвідомлюємо, що вони мають риси, які роблять їх в чомусь схожими на процеси, які відбувались в інших країнах, які відбуваються в усьому цивілізованому світі, і в той же час виявляємо, що українське громадянське суспільство індивідуальне, неповторне, специфічне саме для України, обумовлено особливостями її історичного розвитку, етнічним складом населення, конфесійним різноманіттям, процесами бурхливого ламання й змін її соціального й політичного ладу за останнє двадцятиріччя. Оцінюючи релігійно-церковну складову формування і розвитку громадянського суспільства в Україні, варто взяти до уваги наявність в країні різних релігій, конфесій, релігійних напрямків, їхнє кількісне співвідношення й взаємини між собою, їх історичну вписаність у дане суспільство або регіон й їхні взаємини з даним суспільством і складовими його групами, у тому числі етнонаціональними. Далі, необхідно знати кількість релігійних об'єднань, організацій, інститутів у цілому й по конфесіях [14, с. 67].

У загальному плані під релігійно-церковною складовою ми розуміємо таку ситуацію в суспільно-політичному житті України, яка характеризується наявністю, характером й інтенсивністю релігійних проявів, динамікою й спрямованістю їхніх змін, характером і ступенем їхнього впливу на обстежуваний об'єкт, у нашому випадку на громадянське суспільство. І, нарешті, – кількість послідовників певних релігій та Церков й у цілому рівень релігійності, тобто частку віруючих у загальному складі населення.

Релігійно-церковна складова оцінюється на даний момент часу. Але для розуміння тенденцій її розвитку мало моментального «фотографічного» знімку, необхідно ще й порівняння з колишньою ситуацією, щоб простежити спрямованість і характерні риси її зміни. Конфесійний простір сучасної України надзвичайно насичений, багатобарвний й різнорідний. Цей факт може подобатися або не подобатися, викликати інтерес або роздратування, розглядатися як закономірний результат історичного розвитку українського суспільства або як прояв чийсь злої волі або необачності – але від нього нікуди не піти: конфесійний простір України, структура конфесійного складу її населення сьогодні саме такі, які вони є.

І тут виникають принаймні чотири питання:

- чи є таке конфесійне різноманіття характерною рисою тільки України або воно являє собою прояв якоїсь загальносвітової тенденції нашого часу;
- як й у результаті чого виникло таке різноманіття;
- яке місце в ньому займають традиційні церкви;
- яке місце в процесі формування і розвитку громадянського суспільства в Україні займає релігійно-церковний чинник.

Зауважмо: зміни, ускладнення й насичення конфесійного простору відбуваються в останнє двадцятиріччя в більшості країн світу. Збільшення відкритості зовнішньому світу, глобалізація економіки, природна й змуснена міграція більших мас людей, у тому числі переміщення із країни в країну трудових ресурсів, потоки біженців і змушених переселенців з «гарячих точок», зон голоду й природних катастроф, призвели в ХХ ст. до великих змін національного складу багатьох країн, насамперед Європи та Америки, а разом з тим і конфесійної структури населення. У традиційно християнських країнах, таких як Великобританія, Німеччина, Франція, США зараз уже існують багатомільйонні мусульманські громади. Одночасно в усьому світі інтенсивно ростуть і поширюються численні напрямки протестантизму, особливо п'ятидесятницькі і адвентистські церкви Друга половина ХХ ст. відзначена появою спочатку в США та ряді країн Західної Європи, а потім і в інших країнах нових релігійних і квазірелігійних рухів [8,с.37].

Тобто збільшення насиченості й різноманітності конфесійного простору, що ми спостерігаємо в Україні, не є лише нашою особливістю, а являє собою об'єктивно обумовлену світову тенденцію. Треба відзначити, що цей процес, не тільки в Україні, але й в інших країнах, зустрічає неоднозначну оцінку з боку громадськості, урядів, представників традиційних релігій, у тому числі й спроби адміністративними, а подекуди й законодавчими заходами утримати його розвиток, закрити доступ у свої країни тим або іншим нетрадиційним релігіям і культам.

Різноманіття конфесійного простору України складалося історично, під впливом безлічі факторів: економічних, політичних і етнічних, мирних і військових. Це відгомін історії. Нинішні землі України у різні часи перебували під впливом трьох великих імперій: Австро–Угорської, Османської і Російської. Традиційні для них релігії й культу, розвиток економічних зв'язків, зустріч різних самобутніх культур й, як наслідок, культурний обмін, і місіонерство, і інші фактори [14,с.67].

Якщо спочатку, від прийняття християнства в 988 р., можна розглядати Старокиївську державу (Київське, Ростово–Суздальське, нарешті, Московське велике князівство) як моноетнічне, моноконфесійне, православне суспільство, то з початком татаро–монгольської навали Українські території потрапили під вплив різних державних, політичних і релігійних утворень. Поступово, у силу цих причин, населення різних регіонів стало сповідати різні течії християнства. Так у західних регіонах, що потрапили під панування Литви й Польщі, затвердився католицький вплив, з'явилися католицькі громади, православ'я прийняло унію. Східні й центральні території України залишилися православними. Це й обумовлено єднанням Московської монархії й православ'я, безумовною державною підтримкою православної церкви, у тому числі в її місіонерській діяльності, що було оформлено юридично та ідеологічно. Це давало підставу вважати й називати Московію православною країною, православною державою. Такою вона й була. Це пізніше дало підстави національно–визвольному руху українського народу просити підтримки Російської Імперії.

У цей час Російська Імперія продовжувала розширювати свої кордони. Для заселення неосаянних територій, для розвитку технологій та господарства, в деякі історичні періоди, російські царі запрошували колоністів і спеціалістів з Європи. Народи, що ввійшли до складу Росії, зберігали свою віру, і це визнавалося державою. Тим більше релігійна терпимість поширювалася на іновірське населення приєднаних до Росії

нових територій. Вона становила один з важливих принципів внутрішньої політики самодержавства. Цей принцип унаслідувала і Україна. Однак Росія залишалась православною державою, Православна Церква мала виключне становище в державі

У складення конфесійного портрету країни йшло й іншим шляхом, а саме за рахунок внутрішніх процесів і розколів в самому православ'ї: виділення старообрядників, причому безлічі толків, утворення різних форм споконвічного російського сектантства – христоверів, молокан, духоборців й інше (процес, прекрасно досліджений й описаний у працях А.І. Клибанова [12]). Таким чином, вже в дореволюційній Україні, що входила до складу Російської Імперії, її конфесійний простір, при безумовній чисельній, статусній й культуротворюючій перевазі православ'я, був досить неоднорідним. Надалі збільшення його розмаїтості пройшло кілька етапів.

На першому етапі головні тенденції розвитку політичного, економічного та духовного життя усього українського народу, в 20–30 рр. XX століття в основному були визначені наслідками української національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр. Усупереч своєму прагненню до державної самостійності, українці знову були насильно включені до складу чужонаціональних держав. Польща проводила до українців виразно дискримінаційну та асиміляційну політику [5, с.192–210]. Комуністичний режим проводив в Радянській Україні політику тотальної секуляризації, ідеї атеїзму. На цьому етапі слід відзначити особливу роль Католицької і Греко-католицької церкви.

Український національний рух і Греко-Католицька Церква були головними ідеологічними та організаційними чинниками в українському суспільно-політичному житті в Галичині у 1920–1930–ті рр. Вплив Греко-Католицької Церкви у житті галицьких українців у цей період зумовлювався не тільки тим, що вона була в тому часі майже безальтернативним і традиційним носієм християнської релігії серед галицьких українців. Як і у попередні десятиліття, так і в означений період, в умовах незначної секуляризації українського суспільства, релігійно-конфесійна приналежність переважної більшості галицьких українців була важливою складовою і навіть підвалиною їх індивідуальної та національної totoжності.

Ставлення польської держави до Греко-Католицької Церкви у міжвоєнний період розвивалось в руслі їх асиміляційно-репресивної політики щодо галицьких українців загалом і мало на меті денационалізацію Церкви, тобто усунення прихильників українського національного руху з рядів греко-католицького духовенства на користь лояльних до польської держави. Проте опіка Ватикану, формалізована конкордатом 1925 р., не давала польському уряду можливості проводити щодо ГКЦ надто свавільну політику підпорядкування, жертвою якої в цей же період стала Православна Церква українців на Волині. Це дозволяло греко-католицькому єпископату зберігати значну самостійність у діяльності своєї Церкви [7, с.78–80].

З свого боку, представники українського національного руху підкреслювали необхідність підтримки українськими Греко-Католицькою й Православною Церквами національних прагнень українського народу, відданості духовенства національним інтересам, незалежності українських Церков від чужонаціональних сил. Щодо цього найбільша українська політична партія того часу – Українське народно-демократичне об'єднання

(УНДО) стверджувало: що, релігійне життя українського суспільства тільки тоді зможе вільно розвиватися і поглиблюватися, коли воно тісно зв'язане з національними змаганнями суспільства, коли Церква не являється знаряддям у чужих, ворожих руках [19, с.416–417, 550–551].

Визначальним чинником у стосунках Греко–Католицької Церкви й українського національного руху у Галичині був високий ступінь взаємозв'язку і навіть взаємозалежності між ними, що зумовлювались тим, що обидва ті рухи, релігійний і національний, в міжвоєнний період були традиційними і природними виразниками життєвої позиції та ідентичності галицьких українців. Греко–католицизм (релігійно–конфесійна приналежність) і українство (національна приналежність) були головними, необхідними та в цілому взаємнесуперечними складовими індивідуальної та колективної ідентичності переважної більшості галицьких українців. Красномовним свідченням цьому є той факт, що значна частина тогочасних провідних діячів національного руху була синами греко–католицьких священників, зокрема, такі провідники ОУН у Галичині, як С. Бандера, С. Ленкавський, С. Охрімович. З другого боку, значна частина греко–католицького духовенства були провідними діячами і членами українських громадських і політичних організацій, не тільки католицького, а й інших ідейно–політичних напрямків у межах українського національного руху [4, с.291]. Серед них, між іншими, були прелат, крилошанин греко–католицької митрополії о. Л. Куницький – член центрального комітету УНДО, о. М. Блзовський – член проводу Фронту Національної Єдності, о. Я. Чемеринський – один з провідних діячів ОУН у середині 1930–х рр. [18].

Надзвичайно важливе значення мала певна спорідненість національної та релігійно–конфесійної тотожностей галицьких українців [27, с.206]. Цей чинник зберігав свою актуальність у 1920–1930 рр. в умовах протистояння галицьких українців асиміляційним намаганням польського та радянського окупаційних режимів, однаково інонаціональних і іноконфесійних. В цьому відношенні тогочасні галицькі українці мали усі підстави трактувати ГКЦ як свою національну Церкву, як конфесійний вияв своєї національної самостійності.

З свого боку, більшість українських суспільно–політичних організацій, окрім партій та організацій лівої соціалістичної течії, офіційно визнавали авторитет християнської релігії і традиційних християнських Церков у духовному житті українського народу. Зокрема, в програмі Українського національно–демократичного об'єднання, найвпливовішої легальної української партії у Галичині, в 1926 р. з цього приводу було сказано: «Приймаючи засади християнської моралі в основу духовного розвитку нації, партія обстоює науку і права Греко–Католицької Церкви в Галичині і Православної Церкви на інших українських землях» [5, с.174].

Греко–католицький єпископат та представники поміркованого напрямку в українському національному русі мали близьке бачення тактики суспільно–політичної діяльності галицьких українців в досліджуваній період. Тогочасну суспільно–політичну позицію більшості духовенства значною мірою відображає програма Українського Католицького Союзу, укладена в 1930 р. митрополитом А. Шептицьким. В ній, зокрема, було сказано: «Стоячи на ґрунті легальності супроти держави, якої ми горожани, будемо законними засобами здобувати для нашого народу щораз більшу освіту, культуру, добробут та права» [31, с.803].

Варто зауважити, що така позиція духовенства відповідала його зобов'язанням, визначеним конкордатом Польщі з Католицькою Церквою

1925 р., дотримуватися повної політичної лояльності по відношенні до держави [10, с. 41]. Також можна доповнити – Церква опинилась між загрозою репресій з боку держави через політичну нелояльність та загрозою втрати духовного авторитету серед своїх вірних через національну відчуженість.

В міжвоєнний період Греко-Католицька Церква була важливою складовою українського суспільства в Західній частині України, і її діяльність мала великий вплив на його розвиток. В 1920–1930 рр. ГКЦ згідно з ініційованою Ватиканом «Католицькою Акцією» та оновленою суспільною доктриною католицизму, суттєво активізувала свою пастирську діяльність. Свідченням росту суспільного впливу Церкви в українському суспільстві в Галичині в міжвоєнні десятиліття було, зокрема, збільшення кількості культурно-освітніх закладів, які розвивали свою діяльність під опікою Церкви, та зміцнення в межах українського національного руху католицької суспільно-політичної течії [3, с. 117]. Її становили ряд суспільно-політичних організацій, що вели свою діяльність на ідейних засадах Греко-Католицької церкви та під визначальним впливом греко-католицького духовенства [1, с. 74]. У 1938 р. єпископат ГКЦ у своєму зверненні до українського народу з нагоди 950-ліття хрещення Русі-України наголошував: «Відродження нації можливе тільки на тривких підставах Христової науки» [26, с. 73].

Відомі греко-католицькі ідеологи, публіцисти, зокрема М. Конрад [13], Й. Осташевський [20], К. Чехович [32] у своїх статтях стверджували, що в разі неминучості збройна боротьба в обороні національних інтересів, за національне визволення допускається християнською етикою і суспільною наукою Церкви.

Керуючись такими засадами, в часи першої світової війни Бельгійська католицька Церква на чолі з кардиналом Мерсьє та Польська католицька Церква на чолі з єпископом Бандурським благословили збройний національно-визвольний рух. До речі, подібним чином в 1918–1919 рр. ГКЦ на чолі з митрополитом А. Шептицьким благословила воїнів Української галицької армії на захист своєї батьківщини проти польської агресії [22, с. 249–250].

Однак в період утвердження панування польської держави в на території України в 1920–1930-х рр. єпископат ГКЦ офіційно засуджував спроби ОУН шляхом збройного терору, організації революційного повстання здобути національне визволення. Наведена вище відмінність позицій Церкви є відповідною відмінності державно-політичних ситуацій, в яких ці позиції були проголошені [30, с. 170]. Можна припустити, що тогочасна позиція Церкви щодо застосування збройних засобів з метою національного визволення зумовлювалась не релігійними, а політичними причинами [28, с. 11, 26–27].

Проте частина греко-католицьких священиків не поділяла такої позиції єпископату і таємно співпрацювала з ОУН, підтримуючи її діяльність. Зокрема, о. Я. Чемеринський був одним з її провідних членів в середині 1930 рр. [18, с. 273–274]. В 1932 р. в пресовому органі ОУН «Український голос» ОУН вимагала від Церкви повної підтримки своєї революційної позиції в національно-визвольній боротьбі [34].

Вище греко-католицьке духовенство вбачало в терористичній збройній боротьбі ОУН порушення етичних засад християнської релігії, втілення принципу «мета виправдовує засоби», «пересадний» і «шкідливий» патріотизм. Щодо цього митрополит А. Шептицький зазначав: «Божий закон не був би Божим, якщо який-небудь політичний огляд

міг би зупиняти його силу... Наука, що від усіх обов'язків звільняє і всі злочини дозволяє на службі Батьківщині, – це наука тим страшніша і тим небезпечніша, чим більше може видаватися гарною і благородною. Така наука в наших часах баламутить і зводить на бездоріжжя нашу молодь» [33,с.3].

З свого боку, діячі ОУН однозначно відкидали такі звинувачення Церкви як неправдиві та політично умотивовані [34]. Протилежно, оунівці проголошували збройну боротьбу вірним способом виконання особою свого християнського обов'язку перед Батьківщиною [11].

У 1935 р. ідеолог українського радикального націоналізму Д. Донцов опублікував збірку пастирських послань бельгійського кардинала Католицької Церкви Мерсьє, який в період німецької окупації Бельгії під час Першої світової війни своїми пастирськими посланнями підтримував бельгійський національно–визвольний збройний опір та проголосив патріотизм найвищим виявом християнської чесноти милосердя [2]. Д. Донцов вказував галицьким українцям на цей чужонаціональний досвід узгодження християнства і націоналізму [6,с.276,286]. Предметом гострої критики Церкви стала не тільки політична практика, збройна терористична діяльність ОУН, але також її ідеологічна програма, теоретичні засади радикального націоналізму [29,с.8].

Ідеологія націоналізму, покладена в основу політичної програми ОУН, справді була близькою до абсолютизації нації як найвищої суспільної і загальної людської цінності та її інтересів, відтак мала тенденцію до релятивізації усіх інших позанаціональних цінностей: особистих, групових, чужонаціональних інтересів та понаднаціональних універсальних засад [15,с.237]. ОУН відстоювала необхідність застосування будь–яких ефективних засобів для здобуття національної державності [21,с.3–47].

Ідеологічна концепція «чинного» націоналізму Д. Донцова стала об'єктом особливо категоричного багаторічного побороювання ГКЦ та католицької суспільної течії на сторінках періодики. Один з їх представників в 1934 р. дав ідеології Д. Донцова таку прилюдну характеристику: «Злочинний ніцшеанський світогляд ширить отой ідеолог під фірмою націоналізму. Ні, його націоналізм – це не є націоналізм, а щось якраз протилежне. Справжній націоналізм – сполука релігійних почувань з національними, а не розпалювання між ними ворожнечі, це піднесення особистої й громадської моралі на найвищий рівень, а не аморальність у всіх діяннях, це світогляд з Богом і його заповідями, бо тільки такий світогляд може справді обновити й відродити Націю» [25,с.72–73].

Радикальні націоналісти виразно не протиставлялися християнській релігії та Церквам та однозначно заперечували подібні звинувачування представників ГКЦ та католицького суспільного руху. Незважаючи на тривале пропагування ціннісно чужого християнству «чинного» націоналізму, Д. Донцов одночасно підкреслював необхідність зближення між Церквою і націоналізмом, оскільки: «Похід проти Церкви є рівночасно і похід проти нації», а «Церкві потрібне збереження відпornoї сили нації» [7,с.75].

В 1937 р. у «Вістнику», журналі редагованому Д. Донцовим, була вміщена така реакція на закиди греко–католицьких критиків щодо протихристиянського змісту деяких теоретичних засад та практичних заходів радикально–націоналістичного руху: «На націоналізм кинена анатема не з одних солодких вуст проповідника і мораліста... В чому мізерність і обридливність отой філософії? Просто: візантійці, чи вони «православні»

чи «католики» – чужі християнству, чужі католицизму (західному) і чужі всякій Божеській вірі... Вони ні християни, ні патріоти» [23,с.76].

Програма ОУН в релігійному питанні декларувала свободу релігійної совісті, хоч і виступала за утворення самостійної української національної Церкви та обмеження свободи освітньої діяльності конфесій, що проявляють денаціоналізуючі впливи [21,с.14–15]. При характеристиці ставлення ОУН до християнської релігії та українських традиційних Церков важливо враховувати вже згаданий вище факт, що багато провідних членів організації були синами греко-католицьких священиків і тому Церква мала суттєвий вплив на формування їхнього світогляду.

Діячі ОУН намагались підкреслювати відповідність ідеології націоналізму засадам християнської релігії. З другого боку, оунівці намагались популяризувати таке розуміння релігії, християнства та його співвідношення з націоналізмом, в якому особлива, а деколи навіть головна вага надавалася нації та націоналізму. Зокрема, в 1932 р. в підпільному «Бюлетені Крайової екзекутиви ОУН» в Галичині проголошувалось таке співвідношення християнства і націоналізму: «Нація – найвища колективна воля, ... єдиний, найвищий синонім волі Абсолюта... Всеціле віддання одиниці ідеї збереження і охорони збірноти нації – це найкращий шлях як особистого вдовільня тут, так і осягнення найвищого ідеалу християнського життя...Через націоналізм до Абсолюта! Отже цих двох понять – націоналізму і релігії не відмежовуємо, а навпаки, зидентифікуємо...» [11]. В цьому ж році у головному пресовому органі ОУН «Розбудова нації» з цього приводу зазначалося: «Релігійний інстинкт є вроджений усім народам, але форма в яку він виливається є витвором людей... Кожна нація відчуває релігійні поняття на свій лад... Обов'язком Церкви є сповняти національним змістом і признати національну досконалість за один етап до досконалості вічної» [17,с.281].

Тогочасна популярність такого світоглядного розуміння співвідношення християнської релігії та націоналізму серед членів ОУН в 1933 р. була відображена у змісті однієї з резолюцій IV Всестудентського конгресу у Львові. На ньому українське студентство, проголошувало: «Українське студентство кладе в основу свого відношення до християнської релігії взагалі і до католицької зокрема засади ідеології українського націоналізму... Християнська релігія ... має великі морально-духовні цінності, ... коли їх треба розуміти й оцінювати під кутом добра української нації» [24].

Така студентська резолюція викликала категоричне засудження духовенства ГКЦ: Духовенство наголошувало, що ставити засади ідеології українського націоналізму як основу відношення до християнської релігії, в оцінюванні не за думкою Католицької Христової Церкви, а лише під кутом добра українського народу в розумінні того ж націоналізму, є явним безбожництвом; бо це значить ставити націю понад Бога. Очевидно, саме на противагу радикальному націоналізму як ідеології та суспільно-політичному рухові частина греко-католицького духовенства і католицького суспільного руху під покровительством митрополита А. Шептицького розвинули та популяризували в міжвоєнний період ідеологічну концепцію «християнського націоналізму» чи «християнського патріотизму».

Ідеологічна концепція «християнського націоналізму» проголошувала християнську релігію, християнський світогляд та етику найвищим добром нації, єдиною основою для її державного відродження і розвитку, а націю – найвищою із земних цінностей. Ідеологи «християнського націоналізму», спираючись на думки християнських теологів, св. Августина та

св. Фоми Аквінського засновували націоналізм на християнській заповіді любові до ближнього, з якої походить обов'язок поліпшити долю найближчих ближніх, себто членів того самого народу, мешканців тієї самої землі, боронити їх від небезпек навіть своїм життям, радісно вмирати «за друзі своя» [16,с.17].

Виявом прагнення ОУН до ідеологічного узгодження з християнською традицією і ГКЦ, можна припускати, було суттєве оновлення змісту «10 заповідей українського націоналіста» [18,с.126–127]. Значущим для оцінки атмосфери взаємин ГКЦ та ОУН в другій половині 1930–х рр. видається той факт, що полковник Андрій Мельник, який очолив ОУН в 1939 р., попередньо кілька років був провідником організації КАУМ «Орли», яка вела свою діяльність під загальним керівництвом митрополита А. Шептицького на засадах «християнського націоналізму» [9].

Важливо зазначити, що український досвід в цьому питанні не є унікальним. В історії більшості європейських народів впродовж ХІХ–ХХ ст. були моменти, позначені ростом суперечностей і протистоянням між Католицькою Церквою і націоналістичними рухами. У 1920–1930–ті рр., зокрема, в дусі гострого протистояння розвивались відносини між Католицькою Церквою і фашизмом в Італії, та Католицькою Церквою і націонал-соціалізмом в Німеччині. Політична позиція ГКЦ дала змогу політичному керівництву СРСР звинуватити ГКЦ у зраді інтересів українського народу, а ГКЦ заборонити. Багато греко-католицьких священників було заарештовано, а церкви закриті. У воєнні роки, РПЦ знайшла спільну мову з режимом СРСР. Це дало змогу РПЦ, в повоєнні роки, зайняти місце ГКЦ в Галичині. Цей стан речей обумовив конфлікт між російським православ'ям та ГКЦ сьогодні.

Підсумовуючи, зауважмо, що загалом новітня історія України, в подіях якої однією із значних «дієвих осіб» є православ'я, дозволяє простежити суперечливі процеси, що мають місце у взаєминах між суспільством й церквою в сучасній Україні, переосмислити багато традиційних поглядів на місце й роль її в житті суспільства. У цьому контексті необхідно об'єктивно вивчити політичний вплив Греко-Католицької Церкви на процеси формування громадянського суспільства. Це у подальшому, на думку автора, дозволить реалістичніше оцінити не тільки стан розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні, але і його подальші перспективи. У подальшому необхідно дослідити найбільш важливі суспільні явища України, які просто неможливо оминути при дослідженні політичного життя більшості європейських народів в ХІХ – ХХІ ст., а саме: співвідношення традиційних релігійних та новочасних секуляризованих ідеологій, суспільних рухів, зокрема, співвідношення церкви та громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1. Бондаренко К. Фашизм в Україні. До історії проблеми / К. Бондаренко // Українські варіанти. – 1997. – Ч. 2. – С.74–83.
2. Варнак Д. Кардинал Мерсіє – оборонець народу / Д. Варнак // Книгозбірня Вістника. – Львів, 1935. – №1 (5). – С.62–67.
3. Великий А. З літопису Християнської України / А. Великий. – Рим: Вид-во оо. Василіян, 1977. – Т. ІХ. – 304 с.
4. Голубенко І. Греко-католицька церква і національно-визвольний рух в західно-українських землях (30–40 рр. ХХ ст.) / І. Голубенко // Церква і соціальні проблеми. – Львів: Глобус, 1993. – 554 с.

5. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
6. Донцов Д. Про актуальні річі / Д. Донцов // Літературно–науковий вістник [Львів]. – 1932. – Ч. 3. – С.276–286.
7. Донцов Д. Церква і націоналізм / Д. Донцов // Літературно–науковий вістник [Львів]. – 1924. – Ч. 5–6. – С.75–82.
8. Дудар Н. Нові релігійні течії в Україні / Н. Дудар, Л. Пилипович. – К.: Наукова думка, 2000. – 132 с.
9. З життя «Орлів» // Українське юнацтво [Львів]. – 1939. – Ч. 1.
10. Земба А. Митрополит Андрій Шептицький і уряд другої Речі Посполитої Польщі у 1923–1939 рр. / А. Земба // Метрополія Нью Йорку служі Божому Андрееві у п'ятидесятиріччя його смерті. [Ред. М. Галів]. – Нью Йорк, 1996. – 210 с.
11. Іполіт. Націоналізм і релігія / Іполіт // Бюлетень Крайової езекутиви ОУН [Львів]. – 1932. – Ч. 7–8. – С.6–10.
12. Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России (60 –е годы XIX в. – 1917 г.) / А.И. Клибанов. – М.: Наука, 1965. – 348с.
13. Конрад М. Націоналізм і католицизм / М. Конрад. – Львів: Бібліотека УКС, 1934. – 45 с.
14. Курас І.Ф. Релігія і політика в сучасній Україні / І.Ф. Курас, М.Ф. Рибачук, П.І. Фещенко. – К.: Наукова думка, 2000. – 272 с.
15. Лисяк–Рудницький І. Націоналізм / І. Лисяк–Рудницький // Історичні есе. – К: Основи, 1994. – Т. 2. – С.237–265.
16. Лотоцький О. Автокефалія. Том II. Нарис історії автокефальних церков / О. Лотоцький. – Варшава: б.в., 1938. – 305 с.
17. Ляхович Є. Церква і ми / Є. Ляхович // Розбудова нації [Львів]. – 1932. – Ч. 11–12.
18. Мірчук П. Нарис історії Організації українських націоналістів / П. Мірчук. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – 639 с.
19. Монолатій І. С. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Монографія / І.С. Монолатій. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. – 736 с.
20. Осташевський Й. Націоналізм католиків / Й. Осташевський // Мета [Львів]. – 1937. – № 15. – С.38–46.
21. ОУН в світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. – На чужині: Закордонні частини ОУН, 1955. – 371 с.
22. Степанюк Г. Участь греко–католицьких священників у військових підрозділах УГА / Г. Степанюк // Історія релігій в Україні: Наук. зб. – Львів: Логос, 1998. – С.245–252.
23. Сухий М. Рецензія на Дмитра Штикала «Над світом сяє хрест меча» / М. Сухий // Вістник [Львів]. – 1937. – Ч. 1.
24. Три студентські анкети у Львові // Наш клич [Львів]. – 1933. – Ч. 1. – С. 6.
25. Фавнізація українців і український контрнаціоналізм // Дзвони [Львів]. – 1934. – Ч. 1. – С.72–73.
26. Химка І.–П. Греко–Католицька Церква і українське національне відродження у Галичині 1772–1918 / І.–П. Химка // Ковчег: Зб. наук. ст. з церковної історії. – Львів, 1993. – С.180–192.
27. Химка І.–П. Релігія і національність на Україні. Друга половина XVIII – XX ст. / І.–П. Химка // Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The foundations of historical and cultural traditions in East Central Europe. – Lublin; Rome: Institute of East Central Europe, 1994. – P.203–210.

28. Хомишин Г. Пастирське послання про політичне положення українського народу в Польській державі / Г. Хомишин. – Львів: Свічадо, 1931. – 38 с.

29. Хомишин Г. Українська проблема / Г. Хомишин. – Львів: Свічадо, 1932. – 192 с.

30. Христовий Український Народе! // Нове село [Львів]. – 1938. – Ч. 31.

31. Церква і суспільне питання. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944. [За ред. А. Кравчука]. – Львів: Логос, 1998. – Т. 2, Кн. 1–2. – 987 с.

32. Чехович К. Генеза і суть націоналізму. Християнський націоналізм / К. Чехович. – Львів: Бібліотека «Обнови», 1939. – 32 с.

33. Шептицький А. Безбожність і аморальність / А. Шептицький // Христос наша сила [Львів]. – 1933. – 2 лип. – С. 4–6.

34. Quo vadis?... // Український голос [Львів]. – 1932. – Ч. 28.

Коваль І.В. Соотношение национализма и патриотизма в христианстве: пример греко-католиков

Исследуется проблема соотношения базовых понятий политической науки – «национализм» и «патриотизм». Обосновано авторское видение проблемы общественно–политических отношений, возникающих в процессе функционирования Церкви в обществе. Исследованы позиции политических актеров этнического большинства в Галиции в 1920–1930–е гг, в частности их национал–патриотические инициативы, взаимодействие с украинским национал–освободительным движением. Установлено, что проблема соотношения национализма и патриотизма в украинских греко–католиках еще далека от объективного научного решения.

Ключевые слова: христианство, национализм, патриотизм, греко–католики, религиозно–церковная составляющая, Д. Донцов, А. Шептицкий.

Koval, I.V. The patio of nationalism and patriotism in Christianity: example of greek catholics

The article, by the example of finding out the peculiarities of political and religious life of the Greek Catholic Church in the interwar period, explores the problem of correlation of the basic concepts of political science – «Nationalism» and «Patriotism». Valid copyright vision of social and political relations that arise in the functioning of the Church in society. Positions of political actors studied ethnic majority in Galicia in 1920–1930–ies, including their national and patriotic initiative, cooperation with the Ukrainian national liberation movement. Established that the ratio problem of Nationalism and Patriotism in the Ukrainian Greek Catholics is far from objective scientific solution.

Key words: Christianity, Nationalism, Patriotism, Greek Catholics, religious–church component, D. Dontsov, A. Sheptytsky.

Реінтеграція пострадянського простору: моделі, умови, прогнози

Розкриваються моделі та умови реінтеграції пострадянського простору.

***Ключові слова:** інтеграція, периферія, напівпериферія, пострадянський простір.*

Формування нової системи міжнародних відносин проходить в умовах, коли дві моделі – не сталі основи монополярного світу і розпад біполярної системи, який продовжується – накладаються на нові тенденції розвитку міжнародних відносин: економічну і інформаційну глобалізацію, суперечливі процеси інтеграції і дезінтеграції державних систем, посилення ролі транснаціональних компаній і зміна впливу національних держав у світі, глобальна економічна криза, яка трансформувала на певний історичний період зовнішньополітичні підходи великих держав.

Структуризація постбіполярної системи проходить в умовах, коли США – головний світовий гравець, ЄС – центр економічного і політичного зростання в Євразії, Східна Азія – новий економічний гігант, підтверджують свій статус в нових геополітичних умовах. У клуб держав, які претендують на лідерство різного масштабу і характеру, поступово входять Бразилія і Росія, що підштовхнуло експертне співтовариство визначити новий блок потенційних держав-лідерів – БРІК – Бразилія, Росія, які приєднуються до вже очевидних – Індії та Китаю.

В той же час умови глобальної економічної кризи істотно ослабили економічне зростання даної четвірки. А найбільш енергетично багата Росія за показниками ВВП зазнала найбільших втрат.

При сучасному співвідношенні військової потужності і економічних показників існує значний потенціал конфлікту, коли універсальний порядок за формою, заснований на домінуванні США, підринається існуванням поліцентричної системи. Таким чином, два взаємозв'язаних, але фундаментально різних процеси – глобалізація і регіоналізація – є парадигмою міжнародних відносин сучасного періоду.

Євразія, враховуючи зосередження економічної потужності, демографічних ресурсів, вуглеводневих запасів, а також військово-політичних потенціалів держав, є головною метою суб'єктів світової і регіональної конкуренції.

Пострадянський простір займає центральне місце на євразійському континенті. Основна конкуренція за домінуючі позиції за нього розгортається між США, Росією, Євросоюзом і Китаєм. При цьому, перші два суб'єкти є найбільш сильними антагоністами, внаслідок фундаментальної відмінності геополітичних інтересів.

Проблемам розвитку чинників, що впливають на формування нової системи міжнародних відносин, присвячені наукові праці наступних українських дослідників: Б.М. Гончара, Б.І. Гуменюка, Є.Є. Камінського, Ю.М. Пахомова, Ю. В. Павленка, С.В. Юрченка [1], та їх російських колег: Т.В. Бордачева, Б.Ю. Кагарлицького, С.О. Караганова, В.Б. Кувалдіна, Ф.О. Лук'янова, В.О. Никонова, А.С. Панаріна, А.І. Уткіна, В.Л. Цимбурського [2] та інших.

У західному експертному і науковому співтоваристві дану сферу політичної та історичної науки досліджують: З. Бжезінський, Б. Бюзан, Т.Грем, М.Дойл, Д. Дрезнер, К.Кайзер, Р.Каплан, Ч. Капхен, П. Кенеді, Р. Кеохейн, Г. Киссинджер, М. Коннеллі, А. Коен, Р. Лյондстад, Дж. Най, Ч.Мейер, О. Рар, Е.Тоффлер, Дж. Фрідман, С. Хантінгтон, [3] та інші.

Метою даного дослідження є визначення параметрів найбільш перспективного та історично виправданого інтеграційного проекту на території Євразії – євразійська модель інтеграції пострадянського простору, яка б була привабливою для еліт і, що найбільш важливо, в умовах демократизації суспільств – населення незалежних держав колишнього СРСР. Автор не заперечує, при інших рівних, можливості інтеграції даного простору за сценарієм альтернативних Москві геополітичних центрів, проте в даній публікації будуть проаналізовані умови і моделі інтеграції пострадянського простору, де основним суб'єктом інтеграційних процесів є Росія.

Завдання статті полягає у виявленні зовнішніх і внутрішніх умов реінтеграції пострадянського простору.

Під інтеграційним проектом розуміється концептуальна розробка і реалізація економічної, військово–політичної, культурної і гуманітарної програми по інтеграції держав в систему взаємодії, яка включає ефективну структуру вертикального і горизонтального управління і координацію суб'єктів і об'єктів інтеграції (від латинського *integrare* – перетворювати на ціле, *integer* – ціле, *integratio* – відновлення, заповнення цілого). Американський економіст Ф. Махлуп простежив ретроспективу даного терміну і з'ясував, що він виник не раніше 1942 р., але досить швидко почав використовуватися в міжнародних економічних відносинах: міжнародній торгівлі, русі капіталів, фінансовій сфері тощо [4].

Інтеграційний проект припускає наявність як суб'єкта, так і об'єкта процесів об'єднання.

Суб'єкт інтеграції – це центр геополітичної могутності, здатний нав'язувати іншим державам свою волю і одночасно надати гарантії захисту і інші вигоди об'єктам інтеграції. Він володіє рядом геополітичних переваг, які тотожні критеріям великої держави. За основу таких можуть бути прийняті: конфігурація поверхні території, особливості державних кордонів, чисельність населення, наявність або відсутність вуглеводневих ресурсів, економічний і технологічний розвиток, фінансова потужність, етнічна однорідність, рівень соціальної інтеграції, політична стабільність, національний дух [5].

Об'єкти інтеграційних процесів – це країни, відносно яких реалізується інтеграційний проект.

При цьому, як правило, межі інтеграційних об'єднань в просторовому контексті, визначаються присутністю на даних територіях збройних сил конкуруючих сторін. Дослідження традицій експансії дозволяє виділити особливості реалізації інтеграційних проектів. Так, в російській інте-

граційній традиції домінує військово–політична складова, підкріплена висуненням цивілізаційної вселенської ідеї інтеграції (Москва – Третій Рим, радянська інтеграція під гаслом усесвітнього об'єднання пролетаріату й ідеї соціальної справедливості) і тільки потім економічної складової. В той же час, сучасна європейська інтеграція з центром у Німеччині (ЄС) реалізується, головним чином, на економічній домінанті при військово–політичних гарантіях Північноатлантичного альянсу. США мають можливість суміщати економічну і військово–політичну складові.

На пострадянському просторі паралельно реалізуються і підтримуються центрами сили як відцентрові, так і доцентрові тенденції (ГУАМ, СНД, ЄЄП, ЄврАзЕС, ШОС). При цьому для кожного з проєктів, що висуваються, за регіональним об'єднанням такі тенденції об'єктивні. Жоден із запропонованих за час існування пострадянського простору інтеграційних проєктів не має абсолютних плюсів і мінусів.

Чому ж пострадянська інтеграція не розвивається, адже піонером по кількості проєктів, що висуваються, є традиційний для регіону геополітичний центр – Росія?

Системну відповідь на дану проблему дає теза російського дослідника О. Панаріна, який відзначає, що інтеграційний процес має два взаємопов'язані аспекти: інструментально–прагматичний, інфраструктурний, покликаний забезпечити єдиний економічний, інформаційний, правовий простір і – духовно–ціннісний, призначений для повідомлення цього простору вищій сакральний (ціннісний) сенс» [6, с.267].

Виходячи з методології І.Валлерстайна, Росія, інтегруючись в капіталістичний світ, відразу потрапляє в зону напівпериферії за рахунок володіння природними ресурсами і змішаним (високотехнологічним і традиційним, але конкурентоздатним ВПК). Причому околиці Великого російського простору при відколюванні від центру, завжди скачуються на положення периферій з негативними економічними і соціально–політичними наслідками. Загальними умовами для периферії і напівпериферії є постачання сировини на зовнішні ринки, руйнування власних виробничих потужностей з високим рівнем додаткової вартості, які не витримують конкуренції із зарубіжними аналогами, повна залежність соціально–економічної системи від зовнішніх ринків збуту. Проте Росія при цьому має ряд переваг: природні ресурси в кількості, яка може поставити в залежність, принаймні взаємну, постачальників і споживачів і потенційно розвинений ВПК, здатний захистити претензії на дані ресурси від зовнішніх сил.

Отже, на теоретичному рівні одним з об'єктивних стимулів інтеграції пострадянського простору з Росією є зацікавленість його еліт вивести свої суспільства із стану периферії розвиненого світу. Проте тут виникає важливий в теоретичному і практичному плані момент – для еліт пострадянського простору «напівпериферійний Кремль» нічим не кращий від «непериферійного Заходу».

У сучасних умовах, знаходячись у світовій економічній системі, Росія на правах напівпериферії, враховуючи свій історичний досвід, прирікає себе на повільну деградацію, проте, саме таке становище відповідає інтересам еліт, які залучені до світового центра надвисокого рівня споживання. Інший шлях обіцяє ізоляцію, яка, проте, дозволяє за рахунок внутрішніх ресурсів змінити своє становище. Економічна система СРСР створює-

лася на основі ідеї самодостатності і мінімальної залежності від зовнішніх чинників.

Як відзначає російський дослідник Б. Кагарлицький, «74 роки радянського експерименту при всьому його трагізмі опинилися часом безпрецедентної історичної величності, сплаченої такими ж безпрецедентними жертвами. Ця відчайдушна і героїчна спроба вирватися зі світосистеми завершилася поразкою. Проте з крахом Радянського Союзу боротьба не закінчилася – ні для Росії, ні для світу. Вона лише вступила в нову фазу. На початку XXI століття у Росії, як і в центра пострадянської інтеграції, залишається тільки один вихід: змінити світосистему, змінити себе так, щоб одночасно змінився весь світ» [7, с.573].

Аналіз і моделювання розвитку економічної російської системи дозволяє виокремити дві її моделі. Перша – російська економіка є системним елементом капіталістичної західної економіки з характерними рисами сировинної спеціалізації і постачання продуктів на зовнішній ринок з низькою додатковою вартістю. Російська еліта при цій моделі стає частиною світової і починає підтримувати свій високий рівень споживання за рахунок надексплуатації ресурсів державної системи, продовжується ситуація фінансової залежності, в державі росте соціальна поляризація.

Друга модель – це розвиток російської економіки як антисистеми відносно Заходу і створення власної самодостатньої бази на основі автаркії економіки. У цей період відбувається модернізація російського простору, репресивні заходи відносно олігархічних кіл (еліти інтегрованою в західну систему споживання і неохочою брати участь у модернізаційному проекті), створюється технологічна і матеріальна база, що дозволяє даній системі підтримувати свій проект упродовж життя декількох поколінь. Основою даної системи є військово–промисловий комплекс і заходи з контролю за споживанням елітарних кіл російського суспільства, що є важливим елементом в системі, яка виробляє, через цілий комплекс причин, національний продукт з невисоким рівнем конкурентоспроможності.

Історичний досвід показує, що інтеграція пострадянського простору можлива в двох випадках: і в положенні напівпериферії і з процесами глибокої модернізації та автаркії.

Перший шлях обіцяє велику залежність від фінансового світового центру і ставить в повну залежність бюджетних зобов'язань соціальної структури від цін на нафту й на інші вуглеводневі ресурси. Проте він може сам втратити сенс, якщо ціни на сировину впадуть до рівня, коли буде вигідна виняткова сировинна спеціалізація (період до 70–х рр. XX століття).

Другий припускає самодостатність, функціональність і довготривалість.

В історичній ретроспективі поворотними моментами переходу російського просторового проекту від системної до антисистемної моделі розвитку відносно Заходу були: 1565 рік – введення опричнини і 1929 рік – відміна нової економічної політики. Зворотними поворотними точками біфуркації були 1860 р., і кінець 80 рр. XX століття. У першому випадку представники російської еліти були вимушені втікати в 1917 році, в другому антисистемний відносно Заходу проект був «проданий» елітарними колами СРСР, яких вже не влаштовували можливості споживання в радянській соціальній системі. В обох випадках Великий російський простір руйнувався і фрагментувався.

Наразі перед російською елітою і державною системою, що знаходиться в точці біфуркації, стоїть фундаментальна проблема вибору подальшого шляху розвитку.

Перший шлях припускає комфортне існування пострадянської олігархічної еліти в рамках подальшого залучення російської економіки до світової системи капіталізму, як сировинної периферії і напівпериферії. Даний шлях не враховує можливості розвитку інтеграційних процесів на пострадянському просторі, а навпаки, розглядає їх з погляду вільної торгівлі не вигідними суперечливими інтересами еліт, які стояли за дезінтеграцією СРСР.

Другий, «автаркія Великих просторів», як геоекономічна парадигма створення закритих сфер впливу, яка припускає обов'язковий імператив реінтеграції. Механізм захисту такого простору від зовнішньої деструктивної дії може варіюватися від повної закритої системи (принцип залізної завіси Й. Сталіна) до напівзакритої (протекціоністські заходи в економічній та інформаційній сферах). Важливим моментом для виживання таких систем стає період модернізації, який повинен відбуватися згідно із зовнішніми імпульсами і розвитком відкритих систем, які забезпечують свою стійкість за рахунок технологічного лідерства.

У теоретичному плані визначення тимчасових проміжків розвитку систем між періодами модернізації доцільно синхронізувати з циклами розвитку капіталістичної економіки в рамках теорії С. Кондратьєва. Виходячи з неї, системні кризи в капіталістичній системі відбуваються кожні 40–50 років, а вихід забезпечується за рахунок технологічних відкриттів і їх впровадження в економіку.

Російські дослідники В.В.Лапкін і В.І. Пантін приходять до висновків відносно взаємозалежності розвитку західних економічних циклів і модернізаційних зусиль Росії: «Ліберальні (або включаючи елементи лібералізації) реформи в Росії завжди припадають на періоди підвищувальних хвиль світової кон'юнктури, а неліберальні (а іноді і відверто антиліберальні) контрреформи – понижувальних. Загальні причини такої кореляції цілком очевидні. В період підвищувальних хвиль, коли світова кон'юнктура заохочує накопичення економічного потенціалу, у провідних країнах Заходу з'являються ресурси для політичного, економічного і військового тиску на російську державу з метою обмежити її зовнішню експансію і поставити межі зростанню його імперської потужності..».

«По-іншому розгортаються події в період понижувальних хвиль» – продовжують російські дослідники. «У цей час країни з розвинутою ринковою економікою стикаються з серйозними внутрішніми проблемами і суперечностями, які нерідко обертаються крупними соціальними і зовнішньополітичними потрясіннями. Серйозні дисфункції в економіці і політиці західних країн (які безпосередньо і досить болісно зачіпають і Росію) стимулюють російську державу до переходу до більш менш вираженого ізоляціонізму і протекціоністської політики (а деколи і до прямого вторгнення в сферу економіки). У ці періоди для Росії характерні помірні або радикальні контрреформи, що певною мірою є реакцією на вельми неоднозначні, а часом і плачевні результати попередніх реформ» [8, с.47–49].

Виходячи з наведеної логіки закрита система «залізної завіси» Й. Сталіна припускала жорсткий контроль держави над економічною закритою системою, проте вона повинна була проходити процес модернізації з циклічністю 40–50 років, тобто система повинна відкриватися для

масштабного технологічного оновлення і потім знову закриватися забезпечуючи таким чином самодостатність свого Великого простору.

Застосування математичної методології доказу від зворотного може бути корисне в даному напрямі. Виконані дослідження у сфері оцінки скорочення виробничих, технологічних, демографічних показників пострадянського простору після дезінтеграції СРСР припускають відправну точку у формуванні «Великої інтеграційної ідеї» [9]. Наведені офіційні статистичні дані показують безпрецедентні скорочення основних критеріїв, що характеризують державні системи країн СНД у порівнянні із загальносоюзною.

Друга ідейна складова інтеграційного процесу наразі також відсутня в російській еліті. Після краху біполярної системи Москва в духовно-ціннісному аспекті визнала диктат Заходу, приєднавшись до демократичного проекту.

Теоретичні передумови і умови до інтеграції можуть бути представлені в наступному вигляді:

- 1) загальні економічні інтереси;
- 2) загальна ідеологія, що включає або виключає релігійний чинник, культура;
- 3) споріднена або загальна національна або культурна приналежність;
- 4) наявність загальної об'єднуючої загрози (найчастіше зовнішньої військової);
- 5) спонук (найчастіше зовнішні) до інтеграції, штучне підштовхування об'єднувальних процесів;
- 6) наявність загальних меж, географічна близькість [11].

Наразі з боку Росії не простежується висунення єдиного інтеграційного проекту. Проте це не означає, що такі зусилля не докладаються. Логіка дій сучасної російської еліти підпорядкована механізму малих справ.

Подібний механізм простежується в сфері «soft power» в діяльності «Фонду Руський світ», «Фонду Горчакова», Федерального агентства «Росспівробітництва» та ін. Логіка малих справ може бути відмічена в поступовому нарощуванні присутності російського капіталу в економіках ближнього і дальнього зарубіжжя. При цьому необхідно розуміти, що в існуючих умовах економічної і політичної парадигми будь-який крупний російський капіталіст реалізує проект покупки зарубіжної власності набагато швидше і ефективніше, ніж міг би це зробити через корупцію і обмеження бюрократичної системи будь-який російський чиновник.

У площині зовнішньої конкуренції логіка малих справ, яка в подальшому повинна вилитися в цілісний інтеграційний проект, має низку переваг. Вони можуть бути визначені тим фактом, що в геополітичному контексті будь-яка з держав відкрито, висуваючи свої претензії на простір, зустрічає опір інших центрів сили, згідно з логікою – сила дії дорівнює силі протидії. В історичний ретроспективі ця логіка подій підтверджувалася багато разів.

Таким чином, першою фундаментальною умовою реінтеграції пострадянського простору є від'єднання від світової фінансової і економічної системи, що дозволить відійти від надмірної залежності економічної системи за шкалою експорту вуглеводнів та інших видів сировини й імпорту продовольства і товарів з високою додатковою вартістю. Такий крок повинен бути сполучений в максимальному варіанті (і найбільш ефективному для відновлення Великого простору) з одержавленням зовнішньої торгівлі, реалізація пріоритетних завдань по розвитку вну-

трішнього ринку. Від'єднання від фінансового центру дозволить вийти з напівпериферійного і периферійного положення і таким чином забезпечити незалежність у фінансовому, економічному і політичному аспектах. Отримані кошти необхідно направляти на модернізацію з ретельним контролем над реалізацією проектів.

Другою умовою реінтеграції є висунення соціального проекту. Сама по собі ідея соціальної справедливості завжди була популярною на Великому євразійському просторі, на цій ідеї будувався і створювався СРСР і очевидно без її реалізації ідея реінтеграції не отримає підтримки «знизу». Радянський Союз сам по собі був втіленням Великої і конкурентоздатної ідеї в площині сенсів – ідеї соціальної справедливості. Уявляється, що в сучасних умовах ідея соціальної справедливості повинна почати свою реалізацію саме в Росії. Форми її втілення можуть бути різними від реприватизації найприбутковіших і конкурентоздатних підприємств, які були відторгнуті від державної власності в 90-і рр. XX століття, до впровадження системи більш рівномірного розподілу капіталу в країні. У площині сенсів ідея соціальної справедливості здатна успішно протистояти націоналістичним ідеологіям околиць Великого євразійського простору.

Третьою умовою успішної реалізації інтеграційного проекту є наявність пасіонарної елітарної групи, яка «збиратиме» землі. У різні часи слабкості Росії в процесі відновлення великого простору з'являлася така група. Останньою була Червона Армія, яка діяла на всій території колишньої імперської Росії і склеювала старий імперський проект під новою Великою ідеєю.

Четвертою умовою інтеграційного проекту є створення і підтримка конкурентоздатної «Великої ідеї», яка працюватиме в площині сенсів і включатиме всі чинники інтеграції. Якщо не брати до уваги досвід Прибалтики, то можна резюмувати, що всі держави пострадянського простору випробовують глибокі й системні труднощі в ідеологічному і політичному обґрунтуванні свого існування. Навіть у західній частині колишнього СРСР – Україні, Молдові і Грузії – еліти намагаються імітувати механізми своїх західних сусідів по колишньому комуністичному блоку, а елементи демократії виливаються в зовнішній диск. Центри геополітичної сили, як із заходу, так і зі сходу достатньо віддалені, крім того, вони не висуюють однозначних відповідей на інтеграцію (ЄС) або їх проекти недостатньо привабливі для місцевих еліт (СНГ, ЄЄП, ОДКБ).

Отже, виходячи з вищевикладеного аналізу, російські проекти по реінтеграції пострадянського простору проходять у рамках двох моделей: напівпериферійного положення відносно Заходу, що обіцяє вразливість, а по суті зовнішній контроль над процесами пострадянської інтеграції, і автаркії економічної і соціально-політичної системи, що дасть незалежність, стійкість від зовнішньої деструктивної дії і забезпечить такий важливий чинник як довготривалість новому просторовому проекту.

Список використаних джерел

1. Юрченко С.В. Основные тенденции развития системы международных отношений и проблема актуализации общественного воздействия на внешнюю политику государств // Чорноморська безпека. – № 4 (10). – 2008. – С.3–5.

2. Цымбурский В. Л. Геополитика для «евразийской Атлантиды»/ Цымбурский Вадим Леонидович. – Режим доступа к ресурсу: http://www.iicas.org/articles/library/libr_rus_27_5_00_1.htm

3. Huntington. S. Who Are We? The Challenges to America's National Identity/ Samuel P. Huntington – New York.: «Simon & Schuster», 2004. – 428 p.

4. Шишков Ю.В. Интеграционные процессы на пороге XXI в. Почему не интегрируются страны СНГ. – М.: III тысячелетие, 2001.

5. Spykman N.J. America's strategy in world politics: the United States and the balance of power. – N.Y.: Harcourt, Brace, 1942. – 500 p., Spykman N.J. The Geography of the peace. – Harcourt, Brace, 1944. – 66 p.

6. Панарин А.С. Правда железного занавеса/ Панарин Александр Сергеевич. – М.: «Алгоритм», 2006. – 636 с.

7. Юрченко С.В. Основные тенденции развития системы международных отношений и проблема актуализации общественного воздействия на внешнюю политику государств //Черноморська безпека. – №4(10). – 2008 . – С.3–5.

8. Кагарлицкий Б. Ю. Периферийная империя: циклы русской истории. – М.: Эксмо, 2009. – 576 с.

9. Лапкин В.В., Пантин В.И. Ритмы международного развития как фактор политической модернизации России// Полис – 2005. – №3. – С.44–58.

9. Кара–Мурза С.Г., Мусиенко С.Г. Куда идем? Беларусь, Россия, Украина / С.Г. Кара–Мурза, С.Г. Мусиенко. – М.: «Эксмо; Алгоритм», 2009. – 432 с.

11. Михеев С.А. Постсоветское пространство: элиты против интеграции. Режим доступа к ресурсу.: – <http://www.km.ru/magazine/view.asp>.

Ирхин А.А. Реинтеграция постсоветского пространства: модели, условия, прогнозы

Раскрываются модели и условия реинтеграции постсоветского пространства.

Ключевые слова: интеграция, периферия, полупериферия, Россия, постсоветское пространство.

Irhin, O.A. Reintegration of post soviet space: models, conditions, forecasts

The author of the article analyses some models and conditions reintegration of the post soviet space.

Key words: integration, periphery, half periphery, Russia, post soviet space.

Форма правління сучасної Росії: концептуально-методологічні засади визначення та політико-праксеологічні детермінанти розвитку

Розглядаються методологічні проблеми та практичні передумови формування та розвитку форми правління в сучасній Російській Федерації. Значну увагу приділено проблемі співвідношення правових та політичних чинників функціонування форми правління перехідної держави. Робиться висновок про можливість запозичення окремих елементів практики російського державотворення іншими державами пострадянського простору.

Ключові слова: форма правління, перехідна держава, повноваження гілок влади, політичні суб'єкти, пострадянське суспільство.

Наукове вивчення форм правління є важливим завданням сучасної політичної науки пострадянського простору. Демократизація як складний та сповнений протиріч процес еволюції політичних систем колишніх радянських республік відбулася на взаєминах ключових політичних інститутів, жорстко інтегрованих до держави в часи СРСР: урядів, парламентів, політичних партій. Специфіка взаємин названих структурних підрозділів не вичерпується суто політичною сферою. Вона вирішальним чином детермінується сферою правового регулювання життєдіяльності суспільства. Форма правління є тим предметом дослідження, в якому знаходять своє поєднання як правові так і політичні чинники розвитку пострадянських держав. Вивчення тенденцій розвитку взаємин державних інституцій в окремих державах дає матеріал для більш широких узагальнень в межах політологічного наукового пошуку на предметному полі форм правління пострадянських держав. З цієї точки зору форма правління сучасної Російської Федерації виступає наріжним каменем систематизації інформації стосовно параметрів еволюції форм правління інших країн СНД. В сучасній Росії починаючи з 1991 року знайшли свою апробацію елементи президентської, президентсько-парламентської та парламенсько-президентської республік. Не зважаючи на більш-менш однозначне тлумачення ролі найбільш впливових державних інституцій у конституційних актах, динаміка розбудови сучасної російської форми правління з точки зору політичної науки ще не набула досконалості. Відкритими є питання співвідношення прерогатив президента та голови

уряду, повноважень палат Федеральних Зборів, політичної ролі судової гілки влади. Зазначені особливості є ключовими для розуміння тенденцій розвитку відносин між інститутами влади в інших країнах СНД, оскільки приклади політичної поведінки та матриці розвитку форм правління враховуються в тому чи іншому вигляді в реформуванні форм правління пострадянських держав. Врахування цих параметрів є можливим, на думку автора, за умови опрацювання російського матеріалу в двох площинах: концептуально–методологічній та політико–праксеологічній. Перша враховує специфіку правознавчого та політологічного категоріального апарату стосовно пострадянських форм правління. Друга – специфіку боротьби за владу реальних політичних суб'єктів та перебіг відстоювання групових інтересів.

Сучасна республіканська форма правління в Російській Федерації вивчається в працях С.А. Авакьяна [1], М.В. Баглая [2]. У них розкрита правова сутність російської форми правління, обґрунтована логіка взаємодії гілок влади з погляду досягнень сучасної теорії держави і права. У дисертаційній роботі К. Н. Бобильової [4] основна увага приділена проблемі повноважень російського президента, обумовленості їх розширення і розповсюдження на нові сфери життєдіяльності суспільства. У дослідженні Ю.В. Соломаніної [19] здійснений історико–правознавчий аналіз російського республіканізму, обґрунтовані причини і наслідки встановлення республіканської форми правління в різні періоди розвитку російської державності. Разом з тим, правознавчий фокус дослідження не відображає повною мірою політичних обставин формування і розвитку сучасної форми правління Російської Федерації.

Метою даної статті є визначення методологічних та політико–праксеологічних передумов політологічного вивчення та реального розвитку форми правління сучасної Російської Федерації.

Методологічні позиції щодо визначення конфігурації форми правління пострадянських держав, зокрема й сучасної Росії, базуються на порівнянні їх наявного політико–правового стану із класичними, сталими формами. Одним з найбільш впливових постулатів є теза, згідно якої форма правління перехідної держави є змішаною, такою, що поєднує в собі елементи різних форм. Зокрема, російський дослідник В.Є. Чіркін згадує про існування так званих «гібридних» форм, які об'єднують суперечливі ознаки усередині одного і того ж типу [20, с.37–38]. Перехідна форма, так само як і сама держава, позбавлена стабільності і рівноваги. Наприклад, форма правління перехідної держави не має налагодженої системи заборон і противаг, спостерігається дисбаланс повноважень органів законодавчих, старанних і судових властей.

Порівняння постсоціалістичної політичної творчості в області форми правління дає підставу для висновків, що форма правління в перехідній державі не відрізняється наявністю класичних елементів, не існує в чистому вигляді. У країнах Східної Європи встановилися як парламентські республіки, так і президентські. Але в більшості цих держав утвердилась парламентська система. Таке положення стало результатом зусиль із попередження повернення нової диктатури (як вказують В. Бутенко та Г. Вайнштейн [5;6]), яка виникне через слабкість демократії після періоду авторитарної влади, персоналізованої в особі генерального секретаря комуністичної партії [12].

Разом з тим, має право на існування й інша методологічна позиція, яка стверджує, що форма правління перехідної держави детермінована

специфікою розвитку демократії. На думку польського політолога Є. Вятра, (за роботою В. Мокшина) в умовах становлення «молодої демократії» парламентські системи в цілому більш безпечні і життєздатні, ніж президентські [12, с.30]. Аргументом на користь цього твердження є те, що велика частина влади, якщо вона зосереджена в руках президента, звужує простір для професійного політичного компромісу. У президентській республіці компроміс не є жорстко необхідним політичним інструментом.

Парламент в країнах Східної Європи, згідно Н. Арзамаскіна, є центром політичної консолідації суспільства, його провідних політичних сил. Престиж та домінуючий вплив парламенту забезпечується тим, що він затверджує уряд і здійснює контроль за його діяльністю, приймає державний бюджет. Крім того, досвід східноєвропейських країн свідчить, що найефективніше функціонує парламент, в якому представлена невелика кількість партій [2].

Отже, перехід балансу владних повноважень до національних законодавчих інституцій обґрунтовується також логікою представництва політичних сил.

Політичне завдання для постсоціалістичних держав перехідного періоду, на думку російського аналітика Н. Арзамаскіна, полягає перш за все в тому, що політична ротація влади і політичних механізмів її передачі повинні поступово оформлятися в систему конституційних норм і демократичних процедур [2].

Разом з тим, якщо синтезувати викладені методологічні передумови розгляду наявного стану та перспектив еволюції перехідних форм правління, можна зробити висновок, що для пошуку оптимальної форми правління Російської Федерації характерні наступні напрями:

- встановлення режиму реальної демократії;
- побудова нової моделі вертикальної влади: при широких повноваженнях регіональної влади, можливість їх ротації з центру у випадках порушень Конституції і законів;
- ухвалення нової Конституції і формування нової структури влади на основі реальної демократії.

Зазначені напрями є теоретичним підґрунтям для побудови оптимальної моделі форми правління Російської Федерації. Однак, вирішальне значення для прояву її основних рис має політична практика, яка визначає поведінку основних політичних інститутів та провідних політичних сил.

Політична інтеграція в пострадянській Росії відбувається на рівні політичного режиму, а не на рівні політичної системи. Політична система регулюється конституційними нормами, законами, судовими рішеннями, а режим впливає на конфігурацію форми правління залежно від зв'язків між політичними інститутами, статусу політичних гравців в межах неофіційної ієрархії (на це вказує А. Лукін [8, с.66]). Політичні інститути перехідного суспільства еволюціонують в напрямі формалізації їх стану та практик функціонування, але політичні процеси залишаються неінституціоналізованими, оскільки в їх основі покладено неформальні особисті зв'язки та ситуативний баланс сил між владними групами інтересів.

Чим більш інституціоналізованою є політична система, тим більш впорядкованою є держава, яка відповідає гібридному, відносно автономному політичному режиму перехідного суспільства. Таким чином, вказує російський дослідник Н.І. Матузов, криза російської держави, крім інших чинників, була частково викликана виникненням пострадянського режиму. Легітимність режиму ґрунтується не на тому, чим режим є, а на

тому, що він представляє. У Росії форма проведення реформ негативно вплинула на значну частину їх змісту [10,с.57].

Політичний режим Російської Федерації 1990–х років мав подвійну спрямованість: з одного боку, прагнення до демократії, міжнародної інтеграції, менш бюрократизованої (на думку О. Мельвіля) та дійсно ринкової економіці [11,с.121]; з іншого боку, він усапдукував, продовжив і навіть розвинув певні риси радянського минулого.

Разом з демократичною формою політичної системи, закріпленої в Конституції РФ 1993 року, здійснення влади в сучасній Росії протягом останніх 16 років було пов'язане з низкою особливостей, які входять у суперечність із конституційними положеннями.

Серед основних слід виділити наступні особливості: «гіпертрофія владних прерогатив президента за рахунок обмеження повноважень інших інститутів, яка призводить до того, що президент часто не може ефективно здійснювати свої повноваження; номінальність розподілу влади – законодавчою і виконавчою, центральною і регіональною, призводить до політичної боротьби за вплив на політичні, економічні, соціальні й інші ресурси влади; неефективність держави як основного соціального інституту, який здійснює безпосереднє керування суспільством, його нездатність забезпечити консенсус із основоположних питань суспільного життя, вирішити проблеми бідності; поєднання форм авторитарно–олігархічного правління з елементами демократичної процедури, зокрема з виборами і багатопартійністю, що було найбільш характерним для Росії періоду 1990–х років; фактична підконтрольність уряду тільки президентові і його повна залежність від політичної кон'юнктури, а не результатів діяльності, внаслідок чого відбувалася кадрова чехарда інколи без співвіднесення з якістю роботи уряду; множинність регіональних політичних режимів; значна укоріненість неформальних владних відносин, формування елітарного корпоративізму замість плюралістичної демократії; нечисленність і організаційна слабкість партій, позбавлених соціальної бази і нездатних ефективно виконувати основну функцію посередника між владою і суспільством; широкі масштаби лобістської діяльності, нерегульованої законодавчими актами і невідконтрольної суспільству; нерозвиненість системи місцевого самоврядування, залежного від регіональних еліт; відсутність у суспільстві єдиної ідейно–ціннісної і нормативної системи, які б дозволяли громадянам орієнтувати свою політичну поведінку» – вказує російський дослідник А. Панченко [15,с.49].

Суспільний лад, який склався в сучасній Російській Федерації, має глибоке коріння у радянській інституційній та політико–культурній традиції моносуб'єктності влади, тобто зосередженні владних ресурсів в одному персоніфікованому інституті при суто адміністративних функціях всіх інших інститутів.

Такий стан розкривається на основі місця та ролі російського нижньої палати російського парламенту в межах форми правління. Згідно Конституції Російської Федерації, Державна Дума залежить від рішень Ради Федерації, яка формується на основі регіонального представництва, заснованого не на виборах, а на особистих стосунках керівників гілок влади суб'єктів федерації до персон, які призначаються. При цьому законодавча влада Федеральних Зборів, на думку американського політолога Д. Росту, своєю чергою, обмежена, по–перше, правом президента видавати укази, що мають силу законів, та, по–друге, практикою видання виконавчою

владою численних підзаконних актів, здатних зірвати виконання будь-яких законів [17,с.27].

Основна роль із забезпечення взаємодії гілок влади покладена Конституцією на Президента, який згідно ч. 2 ст. 80 Конституції РФ [7,с.15] забезпечує узгоджене функціонування і взаємодію органів державної влади. При цьому конституційна модель президентської республіки в Російській Федерації і принципи взаємодії властей виглядають таким чином, що шляхом «стримувань» і «противаг» забезпечується перешкодження перетворенню інституту Президента на режим особистої влади, невідконтрольної народу або здатної ігнорувати інші гілки державної влади Росії [16,с.48]. Повноваження Президента пов'язані з повноваженнями інших федеральних органів державної влади, а відносно Президента і органів законодавчої і виконавчої влади Російської Федерації, органів державної влади суб'єктів РФ, характеризуються не тільки правами, але і взаємною відповідальністю.

Слід зауважити, що Президент Російської Федерації не є головою виконавчої влади, він є головою держави. Він здійснює функцію об'єднання всіх рівнів влади, сприяючи їх узгодженому та ефективному функціонуванню.

Політична необхідність такого інституту витікає, перш за все, з потреби забезпечити стійкість системи управління державними справами. Інститут президента, згідно Є. Мошелкова, покликаний «цементувати» державу [13,с.161], тобто забезпечувати стійкість механізму влади. Якщо решта державних структур здійснює законотворчість, управління, правосуддя, то головне завдання президента – представляти державу усередині країни і зовні. Принципове значення, особливо в даний час, має аналіз конституційне врегулювання взаємин президента з урядом, парламентом, судовими органами, їх порівняння з практикою і визначення тенденції їх розвитку.

Разом з тим, передчасно розглядати інститут Президента Російської Федерації як сталу сукупність конституційних норм і практики. З часу створення (1991 рік) він постійно розвивається, змінюється і набуває нових рис. Значна кількість повноважень і функцій Президента отримали необхідну конкретизацію в поточному федеральному законодавстві, нормативних указах Президента і рішеннях Конституційного Суду [14,с.37]. При цьому мова йде, як вказує Р. Саква, не про надання додаткових повноважень Президенту, а, головним чином, про розмежування компетенції основних органів, які здійснюють державну владу в Росії [18,с.49].

Своєрідність конституційного статусу Президента РФ, наявність загальних регулятивних норм, які встановлюють його повноваження, висувають до порядку денного складні юридичні проблеми, пов'язані з компетенцією розділу держави, які мають велике політичне значення. Питання про межі і зміст компетенції Президента РФ важливе не тільки в теоретичних, юридичних і політичних відносинах, але й вкрай складне з процесуальної точки зору. Компетенція Президента РФ закріплюється Конституцією РФ, федеральними законами, конкретизується указами голови держави. Вплив кожного з чинників є детермінується політичною ситуацією та у вирішальний спосіб залежить від особистого управлінського стилю та пріоритетів президента як політичного суб'єкта в політичній грі.

Підсумовуючи, можна відзначити наступне, програма розвитку форми правління сучасної Російської Федерації відзначається особливостями, які впливають на орієнтацію розвитку форм правління інших країн постра-

дяньського простору. Сутність даного алгоритму полягає, з одного боку, у збереженні основних юридичних ознак розподілу повноважень між гілками влади, наявності механізмів стримувань та противаг, адекватного представництва палат парламенту. З іншого боку, наявною є тенденція до цілеспрямованого збільшення неформального впливу президента, розбудови структури «суверенної» демократії, яка має окремі ознаки монопартійної системи.

Методологічний базис визначення форми правління Російської Федерації як суто президентської ґрунтується на принципах класичної теорії держави та права, які передбачають керівну роль голови держави у формуванні уряду, визначенні його політики. Разом з тим, практика російського державотворення засвідчила можливість «реінтерпретації» повноважень президента (насамперед, в частині прийняття рішень) на користь зростання впливу прем'єр-міністра, коли цю посаду посів В. Путін, який одночасно став лідером провідної парламентської політичної сили. Таким чином, склалася певна політико-правова колізія, в якій юридичний статус форми правління протирічить реальному розподілу впливу владних гравців.

Тенденція невідповідності правових засад форми правління політичній практиці є основою для консервації суперпрезидентських систем в таких країнах Співдружності Незалежних Держав, як країни Центральної Азії. В цих державах має місце тенденція до відкладеної «парламентаризації» форми правління (після передачі влади від «першого керманіча» до спадкоємця). Проте, з метою збереження послідовності політичного курсу, існує імовірність демонстративного «пом'якшення» взаємин з опозиційними силами та збереження основних владних важелів за правлячою командою.

Список використаних джерел

1. Авак'ян С. Создан прецедент. Неконституционная власть не имеет перспективы / С.Авак'ян.// Независимая газета. – 1993. – 15 окт. – С.34–42.
2. Арзамаскин Н.Н. Форма правления в современной России в условиях переходности / Н.Н.Арзамаскин.// [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.politik.org.ru/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c=1347>
3. Бажанов В.А. Парадоксы демократии / В.А. Бажанов // Вестник Моск. ун-та. Сер.18. Социология и политология. – 1997. – № 1. – С.45–52.
4. Бобылёва К. Н. Полномочия Президента Российской Федерации в сфере исполнительной власти / К. Н. Бобылёва : дисс ... канд. юрид. наук : 12.00.14 Москва, 2007. – 187 с.
5. Бутенко А.П. Тоталитаризм и посттоталитарное общество / А.П.Бутенко, А.В. Миронов // Социально-политический журнал. – 1998. – №2. – С.14–22.
6. Вайнштейн Г. А. Рост авторитарных установок и политическое развитие современной России / Г. А. Вайнштейн // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – №11. – С.38–46.
7. Конституция Российской Федерации. – М.: Центрполиграф, 2010. – 56 с.
8. Лукин А. Политический идеал и политический режим в постсоветской России // Pro et Contra. – Июль – август. – 2008. – С.64–72.
9. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права. /М. Н.Марченко. – Москва: Юрист, 2001. – 662 с.
10. Матузов Н.И. Политико-правовые режимы: актуальные аспекты / Н.И. Матузов, А.В.Малько // Общественные науки и современность. – 1997. – № 1. – С.54–60.

11. Мельвиль А. Ю. Демократический транзит в России – сущностная неопределенность процесса и его результата. /А.Ю.Мельвиль. – М.: Космополис, 1997. – 345 с.
12. Мокшин В. К. 10 лет системной трансформации в странах Центральной Восточной Европы и в России: итоги и уроки./ В. К. Мокшин //Власть. – 2000. – № 2. – С.29–36.
13. Мошелков Е. Н. Переходные процессы в России./ Е.Н. Мошелков. – М.: Знание, 1996. – 214 с.
14. Пантин И. Посткоммунистическая демократия в России: основания и особенности / И. Пантин // Вопросы философии. – 1996. – № 6. – С.35–43.
15. Панченко А. Конституционная и тоталитарная тенденции в России: противоборство продолжается/ А. Панченко // Вестник Моск. ун-та. – Сер.12. Политические науки. – 1997. – №4. – С.44–52.
16. Пуляев В.Т. Россия в историческом пространстве. Теоретический очерк. / В.Т. Пуляев. – СПб.: Проект–М, 2004. – 304 с.
17. Ростоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели/ Д. Ростоу // Полис. – 1996. – №5. – С.24–32.
18. Саква Р. Режимная система и гражданское общество в России /Р. Саква // Полис. – 1997. – №1. – С.47–55.
19. Соломанина Ю. В. Республиканская форма правления в России: история и современность : история и современность / Ю.В. Соломанина : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. – Н. Новгород, 2007. – 202 с.
20. Чиркин В.Е. Элементы сравнительного государственоведения./ В.Е. Чиркин. – М.: ИГП РАН, 1994. – 152 с.

Алексеев И.Г. Форма правления современной России: концептуально-методологические принципы определения и политико-праксеологические детерминанты развития

Рассматриваются методологические вопросы и практические предпосылки формирования и развития формы правления в современной Российской Федерации. Значительное внимание уделено проблеме соотношения правовых и политических факторов функционирования формы правления переходного государства. Делается вывод о возможности заимствования отдельных элементов практики российского создания государства другими государствами постсоветского пространства.

Ключевые слова: форма правления, переходное государство, полномочия ветвей власти, политические субъекты, постсоветское общество

Alekseenko, I.G. Form of rule of modern Russia: conceptually methodological principles of determination and political practice determinants of development

The article studies a methodological question and practical pre-conditions of forming and development of form of rule in modern Russian Federation. Considerable attention is spared the problem of correlation of legal and political factors of functioning of form of rule of the transitional state. Drawn a conclusion about possibility of borrowing of separate elements of practice of Russian creation of the state by other states of postsoviet space.

Key words: form of rule, transitional state, plenary powers of branches of power, political subjects, postsoviet society.

Функціональний аналіз структур безпеки в Європі

Проведено порівняльний аналіз ролей та функцій Європейського Союзу, НАТО та ОБСЄ в рамках безпекового виміру європейської інтеграції. Визначені головні та другорядні ролі, загальноорганізаційні та інституційні, внутрішні та зовнішні функції, чинники, що впливають на безпекові функції, а також гарантії та повноваження кожної в сфері безпеки.

Ключові слова: інтеграція, безпека, функції, аналіз, структури.

Основною проблемою, яку досліджує автор в даній статті, – є проблема проведення функціонального аналізу основних структур безпеки в Європі.

Серед останніх публікацій можна виокремити такі: Горбулін В, Литвиненко О. «Європейська безпека: можливий шлях послабити виклики і загрози», «Україна та європейська безпека» – Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, «Європейська безпека і трансформація НАТО: перспективи для України» – «Євроатлантична Україна», «Україна в системі європейської безпеки» – матеріали міжнародної конференції, «Янукович хоче брати участь у європейській безпеці» – «Українська правда», «Роль України – донор чи дестабілізатор європейської безпеки?» – «Євроатлантика».

Проблематику функціонального аналізу структур безпеки в Європі досліджували такі українські та зарубіжні науковці та дослідники, як О.С. Бодрук, О.П. Дергачов, Г.П. Заворітня, В.В. Леонов, Е.М. Лисицин, В.М. Маркелов, Б.О. Парахонський, Г.М. Перепелиця, О.Л. Семенюк, О.В. Снігир, І.А. Храбан, Р. Асмус, М. Бальмасада, З. Бжезинський, Я. Білінські, Т. Букволл, Дж. Буравські, П. Даньєрі, Р. Куглер, Т. Кузьо, Ст. Ларрабі, Дж. Саймон, В. Сокоп, Дж. Шерр, Я. Чунског та інші.

Метою данної статті – є здійснення функціонального аналізу основних структур безпеки в Європі на основі головних та другорядних ролей, а також загальноорганізаційних та інституційних, внутрішніх та зовнішніх функцій.

За основу дослідження функцій ЄС автором був взятий метод поділу безпеки за критеріями Дж. Ная. З розвитком процесу європейської інтеграції в останнє десятиріччя ЄС істотно розширив рамки і форми використання «м'якої сили» задля того, щоб стати впливовим гравцем на міжнародній арені. На думку автора, «м'яка сила» ЄС базується значною мірою на привабливості «загальноєвропейських цінностей»: економічного процвітання, політичної стабільності, соціальної справедливості, демократичного управління, верховенства закону, дотримання прав людини і т.д. Чинниками, що обмежують міжнародний вплив ЄС, є відсутність

згоди серед держав-членів відносно пріоритетних завдань у сфері безпеки Євросоюзу. Більше того, члени ЄС дотримуються різних думок щодо масштабів міжнародної діяльності, яку повинен проводити ЄС.

Керуючись вищевикладеним, автор визначає **головну роль** Європейського Союзу в сфері безпеки – забезпечення та гарантування «м'якої безпеки» та своєчасне реагування на «м'які загрози» безпеці ЄС.

Автор вважає, **що головним зобов'язанням** Європейського Союзу в сфері безпеки постає забезпечення та гарантування «м'якої безпеки» та своєчасне реагування на «м'які загрози» безпеці ЄС.

Не менш важливими зобов'язаннями стають наступні: здійснювати Спільну зовнішню політику і політику в сфері безпеки і оборони Європейського Союзу шляхом внесення пропозицій і фактичної реалізації міжнародних зобов'язань на внутрідержавному рівні вже досягнутих домовленостей; створювати простір свободи, безпеки і правосуддя; розвивати безпекову, а також оборонну політику в цілях забезпечення захисту цінностей Союзу та сприяти їх реалізації у відносинах з іншими країнами.

Виходячи з вищевикладеного автор зосереджує увагу на тому, що забезпечення «м'якої» безпеки ЄС полягає у тому, що:

По–перше, сьогодні ЄС акцентує головну увагу на «м'яких загрозах» безпеці: нелегальній міграції, тероризмі, організованій транснаціональній злочинності, епідеміях тощо.

По–друге, «м'яка сила» для ЄС – це сила, в якій ключову роль грають економічні та гуманітарні інструменти, які є у Європейського Союзу.

По–третє, брак «жорсткої сили», а саме інструментів та засобів для її підтримки, на відміну від НАТО, не дають змогу ЄС забезпечувати «жорстку безпеку».

Другорядними ролями, на думку автора, виступають наступні: здійснення Спільної зовнішньої політики і політики в сфері безпеки і оборони Європейського Союзу шляхом внесення пропозицій і фактичної реалізації міжнародних зобов'язань на внутрідержавному рівні вже досягнутих домовленостей; створення простору свободи, безпеки і правосуддя; розвиток безпекової, а також оборонної політики в цілях забезпечення захисту цінностей Союзу та сприяння їх реалізації у відносинах з іншими країнами.

З головної ролі випливає **головна функція ЄС** – боротьба з «м'якими загрозами» із застосуванням «м'якої сили».

Виходячи з дослідження загроз безпеці ЄС, автор вважає доцільним дослідити інші функції Європейського Союзу шляхом розподілу останніх за критеріями.

За суб'єктами діяльності ЄС можна виділити функції *загальноорганізаційні та функції інституцій*.

Загальноорганізаційні безпекові функції: всеохоплююче зміцнення безпеки Союзу; збереження миру і зміцнення міжнародної безпеки відповідно до принципів Статуту ООН і Заключного Гельсінського акту та цілей Паризької хартії; розвиток міжнародного співробітництва; розвиток демократії і законності, повага прав людини і основних свобод; захист спільних цінностей, основних інтересів, незалежності і цілісності Союзу відповідно до принципів Статуту ООН [5].

Функції інституцій Європейського Союзу:

1. Інститут дослідження проблем безпеки: проведення досліджень і дебатів з найважливіших для Європейського Союзу проблем безпеки і оборони; підготовка доповідей і робочих документів для відповідних

організацій ЄС; підготовка досліджень і аналітичних матеріалів; розвиток трансатлантичного діалогу з усіх питань безпеки між країнами Європи, Канадою і Сполученими Штатами; створення загальноєвропейської культури безпеки [3].

2. ЄВРОПОЛ. Основними функціями цієї організації є боротьба проти незаконного обігу наркотиків, організації незаконної імміграції, тероризму, незаконної торгівлі транспортними засобами, торгівлі людьми тощо. ЄВРОПОЛ забезпечує операції національних поліцейських сил оперативним аналізом інформації; забезпечує експертизу і технічну підтримку розслідувань і поліцейських операцій, що виконуються в межах ЄС; сприяє розвитку аналітичних поліцейських підрозділів і гармонізації методів ведення слідства в державах-членах Союзу [4].

3. Функції ЄВРОЮСТУ полягають у стимулюванні і підвищенні ефективності взаємодії компетентних органів країн-членів ЄС в розслідуваннях і судових переслідуваннях на території Союзу; підвищенні якості співробітництва між урядами країн-членів ЄС, особливо з питань надання взаємної юридичної допомоги і видачі осіб, підозрюваних у скоєнні злочинів; підсиленні координації дій між національними поліцейськими і судовими владами, дозволяючи всім правоохоронним органам країн ЄС діяти ефективніше в боротьбі з міжнародною злочинністю; розширенні співробітництва країн Європи в сфері кримінального права, що робить це агентство головним помічником Європейського Парламенту, Ради і Комісії.

За об'єктами (сферами) діяльності Європейського Союзу автор робить поділ на внутрішні і зовнішні безпекові функції.

Внутрішні: підсилення систематичного співробітництва між державами-членами в здійсненні їхньої політики в сфері безпеки; постійна підтримка стану захищеності країн-членів від загроз ззовні (тероризм, організована транснаціональна злочинність, нелегальна міграція, епідемії); дослідження та вивчення складу, форм, видів та проявів «м'яких загроз»; поширення на міжнародній арені авторитету ЄС як єдиного інтеграційного об'єднання в світі, яке протидіє прояву «м'яких загроз»; створення сприятливого безпекового клімату для країн-членів; охорона внутрішніх та зовнішніх кордонів; надання більшої актуальності поліцейським функціям у рамках безпекової політики ЄС.

Зовнішні: *співробітництво* з провідними країнами світу та міжнародними організаціями в сфері боротьби з «м'якими загрозами»; *миротворча* функція, яка полягає у контролі над дотриманням миру та безпеки в рамках ЄС та поза його межами; *оперативно-реагувальна* функція – своєчасне реагування на всі прояви агресії ззовні та швидке проведення заходів щодо її ліквідації; *безпекова* функція – підтримка стану захищеності від проявів зовнішньої агресії; *наглядова (спостережна)* функція – постійний моніторинг безпекової ситуації в світі та поблизу зовнішніх кордонів ЄС.

Автор вважає, що **за способом діяльності** дана організація призначена виконувати, перш за все, економічні функції. У рамках політики безпеки її функції закріплені за Спільною європейською політикою в сфері безпеки і оборони, яка була затверджена в Маастрихтському договорі 1992 р.

Автор пропонує власний підхід щодо визначення продуктивності та ефективності здійснення функцій ЄС в сфері безпеки. **Продуктивність та ефективність здійснення функцій ЄС в сфері безпеки** залежить від різноманітних *внутрішніх, зовнішніх та міжнародних чинників*.

Внутрішніми чинниками, що впливають на безпекові функції ЄС, є наступні: *інституціональний* чинник – скоординована співпраця усіх безпекових інститутів Європейського Союзу; *національний* – ефективна співпраця країн-членів у сфері безпеки; *економічний* – виділення з загального бюджету достатнього фінансування безпекової галузі; *політичний* – розвиток європейської інтеграції «вглиб» за рахунок удосконалення існуючих механізмів економічного співробітництва; *військово-політичний* – проведення реформування Збройних Сил країн-членів згідно норм та стандартів ЄС; *законодавчий* – розробка та вдосконалення нормативно-правової бази ЄС в сфері безпеки; *технічний* – адаптування військового оснащення, озброєння та техніки до сучасних європейських норм та стандартів.

Поява нових видів загроз вимагає від ЄС вироблення ефективного механізму протидії.

До зовнішніх чинників належать: співробітництво Європейського Союзу з міжнародними організаціями та інститутами безпеки; використання потенціалу НАТО як провідної міжнародної організації з безпеки для розбудови європейської системи безпеки; розширення Європейського Союзу як чинника посилення стратегічного партнерства; вплив зовнішніх конфліктогенних чинників на безпеку ЄС; підписання міждержавних угод та домовленостей з провідними світовими країнами-виробниками озброєнь для постачання нових видів озброєнь до ЄС в рамках зміцнення безпекового потенціалу та ефективного виконання безпекових функцій.

Автор наголошує на тому, що у разі подальшого виконання Європейським Союзом своїх ролей та функцій можлива майбутня розбудова та становлення європейської безпеки.

Роль та функції ОБСЄ. Розглядаючи діяльність ОБСЄ в сфері безпеки, треба зазначити, що «ОБСЄ є форумом для діалогу з політичних питань та питань безпеки для встановлення політичних обов'язкових норм та принципів, що спираються на консенсус, для сприяння їх виконанню» [10]. Комплексний підхід ОБСЄ до проблеми безпеки та запобіганню конфліктів, її широке членство та відкритий діалог, який підкріплюється ефективною мережею структур та інститутів на місцях, дозволяє їй протидіяти старим та новим загрозам безпеці.

Автор визначає **головну роль ОБСЄ** – бути з'єднуючим безпековим «мостом» між Заходом і Сходом.

Поряд з головною роллю в рамках ОБСЄ існують також і **другорядні**, які покликані розвивати роль ОБСЄ в операціях з підтримки миру, більш чітко відображаючи всеосяжний підхід Організації до питань безпеки; укріплювати процес політичних консультацій в рамках ОБСЄ шляхом запровадження при Постійній раді ОБСЄ Підготовчого комітету; запобігати скрізь, де можливо, виникненню конфліктів, що супроводжуються насильством; зміцнювати взаємодію ОБСЄ з іншими міжнародними організаціями і тим самим забезпечувати краще використання їх ресурсів [11].

Ця діяльність здійснюється спільно з урядами, а також громадами та окремими уповноваженими особами на місцях.

Згідно авторського підходу, **зобов'язання ОБСЄ** формуються із *головної та другорядних ролей*.

Головне зобов'язання ОБСЄ – бути з'єднуючим безпековим «мостом» між Заходом і Сходом.

Другорядні зобов'язання покликані: розвивати роль ОБСЄ в операціях з підтримки миру, більш чітко відображаючи всеосяжний підхід Організації до питань безпеки; укріплювати процес політичних консультацій у рамках ОБСЄ шляхом запровадження при Постійній раді ОБСЄ Підготовчого комітету; запобігати скрізь, де можливо, виникненню конфліктів, що супроводжуються насильством; зміцнювати взаємодію ОБСЄ з іншими міжнародними організаціями і тим самим забезпечувати краще використання їх ресурсів.

Здійснення головних та другорядних ролей ОБСЄ досягається за допомогою **функцій**.

Доцільним вбачається розкриття функцій ОБСЄ за критеріальним принципом, який описаний на початку даного підрозділу.

1. За суб'єктами діяльності ОБСЄ розрізняють функції *загально-організаційні та функції інституцій*.

Загальноорганізаційні функції: розвиток та підтримка солідарності та партнерства; співпраця держав-членів в чотирьох основних вимірах безпеки: людському, воєнно-політичному, економічному та екологічному; підтримка миру, безпеки та стабільності.

Функції інституцій ОБСЄ:

Парламентська асамблея виконує наступні функції: розвиток та забезпечення демократії; спостереження за виборами; підвищення довіри між державами-учасницями.

За Бюро з демократичних інститутів та прав людини, Верховним комісаром зі справ національних меншин, Представником з питань свободи засобів масової інформації закріплені такі функції: забезпечення поваги прав людини, демократії та верховенства закону; дотримання законодавчо закріплених прав національних меншин; забезпечення свободи дій засобів масової інформації.

Секретаріат ОБСЄ виконує функції щодо підтримки діючого Голови та Організації в цілому; розширення діяльності Організації; забезпечення ефективної діяльності на місцях згідно з отриманими мандатами та вказівками; координації дій між інститутами ОБСЄ.

Постійна рада наділена такими функціями: проведення політичних консультацій та прийняття рішень; вирішення концептуальних питань; повсякденна оперативна діяльність.

2. За об'єктами (сферами) діяльності розрізняють *внутрішні і зовнішні* функції ОБСЄ.

Внутрішні: поліцейські функції (поліцейський моніторинг, зокрема, з метою недопущення таких дій з боку поліції, як дискримінація за релігійними чи етнічними ознаками; підготовка поліцейських кадрів, яка могла б включати наступні завдання: підвищення оперативно-тактичного потенціалу місцевих поліцейських служб і реформування воєнізованих сил; освоєння нових, сучасних форм поліцейської роботи, таких як взаємодія з населенням, боротьба з розповсюдженням наркотиків, корупцією і тероризмом; створення поліцейської служби, яка об'єднує в своєму складі представників різних етнічних груп і/або віросповідань і здатна користуватися довірою всього населення; забезпечення в цілому поваги прав людини і основних свобод); захист прав людини, національних меншин та врегулювання міжетнічних стосунків; роззброєння та зміцнення довіри; створення інститутів; спостереження за виборами.

Зовнішні: запобігання конфліктам; врегулювання конфліктів шляхом переговорів та сприяння такому врегулюванню, керуючись нормами і принципами міжнародного права і узгодженими документами ОБСЄ; протидія тероризму і загрозам, що походять від іншої злочинної діяльності – контртерористична діяльність ОБСЄ; протидія загрозам військово–політичного характеру; роззброєння та зміцнення довіри; боротьба з нелегальною міграцією; протидія загрозам, що пов'язані з економікою та навколишнім середовищем; співробітництво з іншими міжнародними безпековими організаціями та інститутами.

3. За способом діяльності дана організація виконує безпекову функцію.

4. Автор вважає, що **ефективність здійснення функцій ОБСЄ** залежить від різноманітних внутрішніх та зовнішніх чинників.

До внутрішніх чинників належать: постійна та конструктивна співпраця між країнами–членами в галузі безпеки; визначення напрямків та призначення ОБСЄ сьогодні; надання пріоритетності загальноєвропейським цінностям та інтересам; встановлення між країнами–членами Організації балансу між реальною та задекларованою готовністю використовувати ресурс ОБСЄ для вирішення загальноєвропейських проблем безпеки; фрагментація загальноєвропейського простору у відповідності до інтересів Європи та європейців; реформа ОБСЄ для адаптації її до сучасних викликів безпеки Європи.

Зовнішні чинники виявляються у впливі конфліктогенних чинників на безпеку країн–членів ОБСЄ; зростаючій ролі транснаціональної злочинної діяльності; впливі нелегальної міграції на стабільність та безпеку держав членів ОБСЄ; загостренні екологічної ситуації.

Авторський критеріальний принцип дає змогу проаналізувати та дослідити функції ОБСЄ, які вона виконує як міжнародна безпекова організація, в системі європейської безпеки. Всі її функції та інструменти для їх здійснення направлені на підтримку та забезпечення безпеки, в першу чергу, в рамках ЄС, а також поза межами Європи. За допомогою своїх інструментів ОБСЄ намагається сьогодні протистояти викликам європейській безпеці. Частково ОБСЄ протидіє тим самим «м'яким загрозам» безпеці, що і ЄС, а саме боротьбі з тероризмом та нелегальною міграцією. Але якщо дані види загроз розглядаються ЄС з точки зору «м'якої сили», в якій ключову роль відіграють *економічні* та гуманітарні інструменти, то в ОБСЄ ці інструменти *економічного* та *гуманітарного* характеру. Автор зосереджує увагу на тому, що певною мірою «м'які загрози» об'єднують погляди ОБСЄ та ЄС на протидію загрозам безпеці європейського континенту з огляду на використання ними гуманітарних інструментів.

Роль та функції НАТО. Розвиток подій у світі та на європейському континенті засвідчив, що НАТО займає провідне місце в європейській та євроатлантичній системах безпеки. Така оцінка базується на тому, що «...понад півсторіччя НАТО зберігає мир в Європі. Маючи в своєму розпорядженні арсенал звичайної та ядерної зброї, організація продовжує забезпечувати захист союзників і водночас слугує основою для розбудови широкої мережі співробітництва з країнами Кавказу, Центральної Азії, Росією та Україною. Жодна організація не виконує такого комплексу функцій» [2]. Хоча це зауваження було зроблено 6 років назад, сьогодні воно не втратило своєї актуальності.

Автор визначає **головну роль НАТО** на сьогоднішній день як здатність забезпечувати «жорстку безпеку», суверенітет та територіальну цілісність держав-членів і реагувати на глобальні виклики безпеці.

Також до *провідних ролей* НАТО автор відносить реагування на нові нетрадиційні «м'які загрози», такі як тероризм, піратство, розповсюдження зброї масового знищення та ін.; нова роль НАТО в боротьбі з тероризмом (обмін розвідданими між мінімумом держав-членів, сувора секретність та здатність до швидкого реагування); нова воєнна роль – розвиток європейського ударного угруповання, яке здатне приймати участь на рівних позиціях з армією США в конфліктах високої напруженості; нова роль Альянсу в забезпеченні енергетичної безпеки.

Другорядні ролі НАТО. Північноатлантичний альянс відіграє важливу роль у сфері контролю над звичайними озброєннями і є для своїх членів важливим форумом для консультацій і ухвалення рішень у всіх аспектах контролю над озброєннями і роззброєннями; дана організація є ключовою у формуванні сучасної системи міжнародної безпеки; велику роль відіграє Альянс у розвитку та поширенні демократичних цінностей у світі; пріоритетним для НАТО сьогодні є реагування на катастрофи та залучення своїх підрозділів для подолання їх наслідків.

Головним безпековим зобов'язанням НАТО, на думку автора, – є забезпечення «жорсткої безпеки» та територіальної цілісності держав-членів та реагування на глобальні виклики безпеці.

Іншими зобов'язаннями є наступні: реагування на нові нетрадиційні «м'які загрози», такі як тероризм, піратство, розповсюдження зброї масового знищення та ін.; боротьба з тероризмом (обмін розвідданими між мінімумом держав-членів, сувора секретність та здатність до швидкого реагування); розвиток європейського ударного угруповання, яке здатне приймати участь на рівних позиціях з армією США в конфліктах високої напруженості; забезпечення енергетичної безпеки; розвиток та поширення демократичних цінностей у світі.

Вищенаведені провідні та другорядні ролі втілюються в життя завдяки функціям, які, в свою чергу, поділяються за авторським критеріальним принципом.

1. За суб'єктами діяльності НАТО автор розрізняє функції *загальноорганізаційні та функції інституцій*.

Загальноорганізаційні функції:

- основною загальноорганізаційною є функція стримування та оборони, яка виявляється у стримуванні та захисті від будь-якої форми агресії, спрямованої проти будь-якої держави-члена НАТО, відповідно до Статей 5 і 6 Вашингтонського договору [7];

- консультативна функція полягає у тому, що відповідно до Статті 4 Вашингтонського договору Альянс є трансатлантичним форумом для проведення спільних консультацій з будь-яких питань, що впливають на життєво важливі інтереси його членів, зокрема, з приводу нових подій, які можуть становити загрозу їхній безпеці. Він також сприяє координації їхніх зусиль у галузях, що становлять спільний інтерес для всіх членів Альянсу;

- безпекова функція закладає необхідне підґрунтя для стабільного клімату безпеки в Європі на основі зміцнення демократичних інститутів і прагнення до розв'язання суперечок мирним шляхом. Альянс повинен створити такі умови, за яких жодна країна не могла б вдаватись до заля-

кування чи тиску, спрямованих проти будь-якої іншої держави, через погрозу силою, або погрозу застосування сили;

– функція стримування полягає у збереженні стратегічної рівноваги в Європі [1];

– політична функція виявляється в забезпеченні розвитку демократичних інститутів та мирному врегулюванні спорів.

Функції інституцій НАТО:

1. Північноатлантична рада (Рада НАТО): контроль за політичним та військовим процесами, які пов'язані з питаннями безпеки, що стосуються НАТО в цілому [9]. Рада наділена політичними повноваженнями та правом приймати рішення; ухвалює рішення з питань, які охоплюють усі аспекти діяльності організації, спираючись на звіти і рекомендації, підготовлені за запитом Ради комітетами, що підпорядковуються їй; уповноважена створювати допоміжні органи, в яких може виникнути необхідність у цілях виконання Північноатлантичного договору.

2. Комітет оборонного планування вирішує більшість військових питань та проблем, що відносяться до планування колективної оборони; дає вказівки *військовому* керівництву НАТО та в межах своєї компетентності виконує ті ж самі функції та володіє тими ж повноваженнями, що і Північноатлантична рада, в питаннях, що входять до його компетенції [8].

3. Військовий комітет НАТО розробляє рекомендації *політичному* керівництву НАТО, що стосуються заходів по забезпеченню спільної оборони зони дій НАТО, та готує спільні директиви з воєнних питань.

4. Група ядерного планування: *основною* функцією Комітету виступає його призначення в якості форуму для проведення консультацій з усіх питань, що стосуються ролі ядерних сил у здійсненні політики НАТО в сфері оборони та безпеки.

5. Міжнародний військовий штаб: *основною* функцією є забезпечення роботи Військового комітету; також здійснює нагляд за конкретними аспектами діяльності Військового комітету [6].

За об'єктами (сферами) діяльності розрізняють внутрішні і зовнішні функції НАТО.

Внутрішні: *основною* внутрішньою функцією НАТО є захист свободи і безпеки всіх її членів політичними та військовими засобами відповідно до Статуту ООН [12]; забезпечення довготермінового планування, яке необхідне для того, щоб національні підрозділи держав-членів були здатними проводити операції з підтримки миру, заходи з колективної безпеки та ін.; запровадження організаційних заходів стосовно спільного командування, управління, тренувань та навчань; досягнення консенсусу під час процесу ухвалення рішень, який є однією із заповідей міцності НАТО; надання політичних порад і рекомендацій.

Зовнішні: *основною* зовнішньою функцією НАТО є забезпечення стабільного середовища безпеки в євроатлантичному регіоні; забезпечення оперативних зобов'язань НАТО та можливостей і засобів реагування на кризові ситуації; розробка та втілення оборонної політики та аспектів планування; активізація політичних зусиль, спрямованих на зменшення загрози розповсюдження зброї масового знищення та засобів її доставки; антитерористична функція – впровадження мір наступального характеру по виявленню, запобіганню та попередженню терористичної діяльності; Альянс продовжуватиме активно працювати як над розробкою угод з

контролю над озброєнням, роззброєнням та нерозповсюдженням зброї масового знищення, так і над заходами зі зміцнення довіри й безпеки.

За способом діяльності дана організація виконує оборонну функцію.

Ефективність та продуктивність здійснення функцій НАТО згідно авторської концепції залежить від різноманітних внутрішніх та зовнішніх чинників.

Внутрішні чинники: *основним* чинником виступає достатнє фінансування оборонної галузі НАТО; *одностайність* під час прийняття політичних та військових рішень; внутрішня стабільність в Організації; злагоджена та конструктивна співпраця основних органів НАТО; висока обороноздатність країн-членів; високий рівень національних економік країн-членів; ефективний діалог між країнами-членами з питань оборони та безпеки; високий рівень технологічного та наукового розвитку країн-членів; вдосконалення військового потенціалу країн-членів; підтримання трансатлантичних зв'язків.

Зовнішні чинники: співробітництво з іншими міжнародними організаціями з безпеки; співробітництво з Європейським Союзом в рамках спільного діалогу з питань безпеки; прийняття нових членів, що змушує НАТО до ефективного виконання безпекових функцій; проведення спільних військових навчань у рамках програм НАТО; вплив конфліктогенних чинників на безпеку країн-членів.

Висновок. На підставі функціонального аналізу та детального дослідження основних передумов та тенденції розвитку безпекового виміру європейської інтеграції на основі трьох ключових структур – ЄС, НАТО та ОБСЄ визначено головні та другорядні ролі, а також функції вищезазначених структур.

В рамках розгляду провідних структур європейської безпеки – ЄС, НАТО та ОБСЄ, доведено, що гарантії безпеки впливають із пріоритетності загроз для кожної з організацій та можливостей протидії їм. На базі цього формуються ролі та функції цих організацій, а на підставі ролей та функцій – відповідні зобов'язання та повноваження. Таке різне за призначенням гарантування безпеки дозволяє країнам, що не є членами цих організацій, обирати відповідний напрямок інтеграції, виходячи зі своїх національних інтересів та пріоритетності загроз національній безпеці. В сукупності дані організації забезпечують як європейську, так і міжнародну безпеку.

Завдяки дослідженню діяльності ЄС, НАТО та ОБСЄ з'ясовано спільні та відмінні риси головних та другорядних ролей а також функцій даних організацій. У разі подальшого виконання Європейським Союзом своїх ролей та функцій можлива майбутня розбудова та становлення європейської безпеки. Виконання безпекових функцій ОБСЄ залежить від скоординованих дій держав-членів в сфері безпеки, а також від ефективної діяльності її інститутів та підрозділів. НАТО є єдиною ефективною структурою в просторі європейської та євроатлантичної безпеки, яка уособлює чотири основні функції безпеки: індивідуальну безпеку, колективну безпеку, колективну оборону та укріплення стабільності. Сьогодні Альянс дотримується принципів та норм «жорсткої безпеки». Це проявляється в його реагуванні на нові нетрадиційні «м'які загрози»: тероризм, піратство, розповсюдження зброї масового знищення та ін., які є пріоритетними для нього. Отже, пріоритетним напрямком діяльності НАТО є забезпечення європейської та міжнародної безпеки на всіх рівнях. Важливу увагу НАТО

приділяє функціям, що підсилюють як головну (здатність забезпечувати «жорстку безпеку» і реагувати на глобальні виклики безпеці), так і другорядні його ролі, а саме: забезпеченню стабільного середовища безпеки в євроатлантичному регіоні, розробці та втіленню оборонної політики та аспектів планування, забезпеченню оперативних зобов'язань НАТО та можливостей і засобів реагування на кризові ситуації та ін. Усі ці факти говорять про те, що сьогодні НАТО є ключовою організацією у формуванні європейської та міжнародної систем безпеки.

Перспективи подальших розвідок. Завдяки здійсненню функціонального аналізу структур безпеки в Європі, представляється можливість більш глибокого та детального дослідження механізму дії та функціонування Європейського Союзу, ОБСЄ та НАТО. Це в подальшому дасть змогу сформувати відповідні наукові підходи щодо дослідження цих структур для того, щоб процес інтеграції України в європейський безпековий простір став більш зрозумілим та повним. Даний аналіз дає змогу проводити аналогії з національними органами, що відповідають за питання безпеки та оборони. За даним зразком в подальшому може бути здійснений функціональний аналіз українських структур, міністерств та відомств, що здійснюють безпекові функції. Тому методологія, яка представлена в даній статті може бути використана для аналітичних досліджень в сфері безпеки.

Список використаних джерел

1. Военная доктрина НАТО / Российский Правовой Портал [Електронний ресурс] – Режим доступу до документа: <http://www.inpravo.ru/data/base304/text304v479i268.htm>.
2. Гроссман М. Новый рівень оборонної спроможності, нові члени Альянсу, нові відносини / М. Гроссман // НАТО–Ревю. – Літо 2002. [Електронний ресурс] – Режим доступу до документа: <http://www.nato.int/docu/review/2002/issue2/ukrainian/art2.html>.
3. Единая внешняя политика и система безопасности / Russian Baltics in European Union. [Електронний ресурс] – Режим доступу до документа: <http://www.ruseu.org/article.php?id=48>
4. Единая полиция и юстиция / Russian Baltics in European Union. [Електронний ресурс] – Режим доступу до документа: <http://www.ruseu.org/article.php?id=49>.
5. Компетенция ЕС и основные направления деятельности // Энциклопедия «Кругосвет» [Електронний ресурс] – Режим доступу до документа: <http://www.krugosvet.ru/articles/103/1010375/1010375a2.htm#1010375-L-103>.
6. Меморандум про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів України і штабом Верховного головнокомандувача об'єднаних збройних сил НАТО на Атлантиці та штабом Верховного головнокомандувача об'єднаних збройних сил НАТО в Європі щодо забезпечення підтримки операцій НАТО з боку України / [Електронний ресурс] – Режим доступу до документа: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=950_005.
7. НАТО як організація колективної безпеки / Україна – НАТО [Електронний ресурс] – Режим доступу до документа: <http://www.ukraine-nato.gov.ua/nato/ua/1526.htm>.
8. Організація Північноатлантичного Договору (НАТО) / Верховна Рада України. Комітет з питань європейської інтеграції. [Електронний ресурс] – Режим

доступу до документа: http://comeuroint.rada.gov.ua/komevoint/control/uk/publish/article?art_id=47196&cat_id=47114.

9. Североатлантический совет. Какие задачи и обязанности возложены на Совет? // Организация Североатлантического договора. [Электронный ресурс] – Режим доступа до документа: <http://www.nato.int/issues/nac/tasks-ru.html>.

10. Стратегия ОБСЕ по противодействию угрозам безопасности и стабильности в XXI веке / ОБСЕ в действии [Электронный ресурс] – Режим доступа до документа: <http://www.osce.org/flash/atwork/flash.html>.

11. Хартия европейской безопасности. «Конституция» для ОБСЕ // Независимая газета. – 1999. – 23 ноября [Электронный ресурс] – Режим доступа до документа: http://www.ng.ru/world/1999-11-23/6_hartia.html.

12. Як функціонує НАТО? // Україна – НАТО. [Електронний ресурс] – Режим доступу до документа: <http://www.ukraine-nato.gov.ua/nato/ua/1669.htm>.

Вонсович А.С. Функциональный анализ структур безопасности в Европе

Проведен сравнительный анализ ролей и функций Европейского Союза, НАТО и ОБСЕ в рамках измерения безопасности европейской интеграции. Определены главные и второстепенные роли, общеорганизационные та институциональные, внутренние та внешние функции, факторы, которые влияют на функции безопасности, а также гарантии и полномочия каждой в сфере безопасности.

Ключевые слова: интеграция, безопасность, функции, анализ, структуры.

Vonsovyich, O.S. Functional analysis of security structures in Europe

Comparative analysis of roles and functions of European Union, NATO and OSCE in frames of European security integration was done. Defined main and secondary roles, common and institutional, internal and external functions, factors, which have an influence on security functions and also guaranties and authorities of each in security sphere.

Key words: integration, security, functions, analysis, structures.

Проблема Тибету у контексті реалізації КНР стратегії регіонального лідерства

Проаналізовано основні витoki та джерела тибетської проблеми. Висвітлено її вплив на характер еволюції системи безпеки Азійсько-Тихоокеанського регіону у постбіполярний період. Виявлено вплив проблеми Тибету на характер американсько-китайських відносин.

***Ключові слова:** тибетська проблема, система безпеки, сепаратизм, Азійсько-Тихоокеанський регіон, національне питання*

Прискорення процесу глобалізації, перехід більшості країн світу до постіндустріальної стадії розвитку, інформаційного суспільства зумовлює прискорення урбанізації, корінний перегляд устрою і способу життя, інтенсифікації міграційних процесів, змішуванню і зіткненню національних культур, релігій і етносів, перерозподіл внутрішніх ринків сировини і робочої сили, перетворенню засобів масової інформації в самостійно функціонуючу сферу життєдіяльності суспільства.

Одночасно виникають суттєві проблеми зростання незбалансованості економічного розвитку, соціальних диспропорцій, що викликає націоналістичні і фундаменталістські рухи, ріст злочинності, екологічну кризу, що в свою чергу підриває стабільність соціуму. Все це породжує внутрішню соціальну напруженість, численні конфліктні ситуації, девіації на різних рівнях соціальної реальності. Особливо гостро зазначені проблеми стоять на «порядку денному» країн, які переживають динамічне зростання і перехід з розряду нерозвинених чи середньорозвинених країн до групи розвинених країн. Зважаючи ж на «питому вагу» КНР в системі міждержавних взаємодій та прагнення Пекіна відігравати системоутворюючу роль в регіональних процесах проблеми національної ідентичності мають для Китаю вирішальну роль як контексті загрози державній ідеології і громадському порядку, так і єдності держави.

Ці фактори актуалізують необхідність дослідження внутрішньодержавних конфліктогенних чинників пов'язаних з проблемою національної ідентичності, зокрема проблеми Тибету.

Ця проблематика зумовила визначення основних завдань даної розвідки: 1) проаналізувати корені та витoki тибетської проблеми; 2) визначити вплив проблеми національної ідентичності на характер еволюції взаємодії між центром та регіонами у КНР; 3) встановити вплив проблеми Тибету щодо механізму міждержавних взаємовідносин у АТР й регіональної системи безпеки.

Проблема національної ідентичності та її вплив зовнішню політику країн АТР є складовою комплексних досліджень вітчизняних науковців

С. Шергіна, О. Ковалю, П. Ленського, Л. Лешенка, С. Проня, Р. Травіна тощо. Особливе значення Азійсько–Тихоокеанського регіону для США та РФ стимулює постійний інтерес дослідників цих країн до проблеми дестабілізуючих факторів міжнародних відносин у АТР пов'язаних з внутрішньополітичними процесами у КНР. Цій проблематиці присвячені дослідження російських фахівців С. Кузьміна, М. Морозова, А. Демьянова; американських політологів М. Паренті, Зб. Бжезинського, Г. Кіссінджера та ін.

Аналізуючи витоки тибетської проблеми російський політолог М.В. Морозов приходить до висновку: «Фактично, саме прихід КПК до влади в Китаї можна вважати точкою неповернення в тибетсько–китайському конфлікті; якщо в уряді Далай–лами і була потенційна можливість досягти компромісу з Гомінданом і зберегти хоча б релігійну і культурну гегемонію (передавши адміністративне, економічне та зовнішньополітичне управління центральному уряду в Нанкіні), то ні про який дійсний компроміс з ідеологізованою військово–політичної машиною китайського комунізму й мови бути не могло – рано чи пізно офіційна ідеологія неминуче поглинула б традиційні інститути влади, а разом з ними – і самобутню тибетську культуру й національну ідентичність» [1]. На думку ж вітчизняного науковця Р. Травіна проблема Тибету є багатовимірною, з одного боку вона полягає в проблемі збереження унікальної культури тибетського народу, а з іншого – є інструментом зовнішнього тиску на КНР і вагомим фактором міжнародної політики [2].

Отже, Тибетська проблема є проблемною зоною, саме існування якої є загрозою цілісності китайської держави, а відповідно і дестабілізуючою детермінантою системи безпеки Азійсько–Тихоокеанського регіону.

Основні параметри зіткнення інтересів позицій центрального керівництва і релігійно–конфесійної групи інтересів в Тибеті аналогічні з Синьцзянською конфліктною зоною. Політичним ідеалом тибетської і уйгурської опозиції є ідея суверенітету, що розбудовується на основі сепаратизму і націоналізму. Ці проблемні питання внутрішньополітичного життя КНР одночасно мають суттєвий детермінуючий вплив на статусне позиціонування китайської держави на міжнародній арені, оскільки фактично є перешкодою її звеличення як наддержави в умовах регіоналізації і глобалізації.

Разом з тим, з одного боку, проблема загострення відносин між суб'єктами цих конфліктів як в Тибеті, так і в інших регіонах Китаю, вірогідно може бути використана для гальмування динамічного розвитку країни її основними партнерами–конкурентами на світовій арені – США, Японією, Індією тощо; а з іншого, дестабілізація ситуації в районах проживання нацменшин, в тому числі і Тибетському автономному районі (ТАР), носитем обмежений характер, оскільки розпад КНР загрожуватиме наслідками, які в декілька разів перевищать політичні дивіденди від тимчасового призупинення її переходу до рангу домінантної держави.

Більшість суб'єктів міжнародних відносин визнають Тибет невід'ємною частиною Китаю, а питання національної політики в автономних районах – внутрішньою справою КНР. Аналіз історичних витоків та еволюції проблеми Тибету на думку українських дослідників О. Ковалю та П. Ленського засвідчує: «На відміну від інших подібних гострих осередків міжнародної напруги (Косово, Абхазія, Придністров'я та ін.), що торкаються проблеми сепаратизму і мають серйозні загрози національній безпеці

окремих багатонаціональних країн, тибетське питання є найскладнішим. Тибет є не тільки місцем компактного проживання «національної меншини» з певними особливостями патріархального устрою та релігійного віросповідання. Інтерес до Тибету з боку світової спільноти викликаний, насамперед, тим, що він має глибокі, лише йому властиві культурні, історичні та цивілізаційні цінності, що може свідчити про унікальний та самодостатній характер цієї території та її населення» [3].

Специфіка проблеми Тибету зумовлена і тим, що сучасний Китай, який володіє істотним демографічним, економічним і військовим потенціалом, не дозволить нікому використати напружену ситуацію в районах проживання нацменшин. Тому, явна підтримка сепаратистських рухів в СУАР і ТАР, агресія проти КНР під прикриттям гуманітарних приводів призведе до конфронтації на рівні світової війни, різкому зменшенню, якщо не розриву економічних зв'язків між суб'єктами глобалізованого ринку і суттєвих фінансових і політичних втратам. Саме ця причина зумовлює досить обережне розігрування США «тибетської карти», що засвідчує аналіз зовнішньополітичних американських стратегій щодо ТАР. Протягом 1960–х рр. ЦРУ приховано надавало фінансову підтримку тибетським сепаратистам (обсяг «допомоги» щорічно становив близько 1,7 млн. доларів, з яких 180 тис. – особисто Далай–ламі XIV) [4,с.3]. В 70-і рр. XX ст. курс на зближення з КНР започаткований адміністрацією Р. Ніксона, призвів до тимчасового призупинення таємних операцій американських спецслужб в Тибеті. В подальшому і до сьогодні підтримка США сепаратистських рухів в ТАР має характер інформаційно–психологічних операцій, що знаходить втілення у різнобічній підтримці діяльності Далай–лами XIV і постійному акцентуванні уваги світової громадськості на питанні дотримання прав людини в Тибеті. Так, 17 жовтня 2007 р. президент США Дж. Буш–мол. зустрівся з Далай–ламою XIV, ця зустріч стала першою публічною зустріччю американського президента з духовним лідером Тибету (до цього часу зустрічі президентів США носили приватний характер). Окрім того, Далай–лама XIV був нагороджений Золотою медаллю Конгресу США, яка є найвищою цивільною американською нагородою. Під час церемонії нагородження, яка відбувалася у Капітолії, президент США Дж. Буш–мол. закликав владу Китаю припинити «релігійні гоніння» і почати переговори з Далай–ламою. «Тоді керівники Китаю переконуються, що ця чудова людина – людина миру і згоди. Американці не можуть закривати очі або відвертатися, спостерігаючи страждання людей, яких переслідують за віру», – підкреслив президент [5].

Ці події викликали нове загострення американсько–китайських відносин. Офіційний представник МЗС КНР охарактеризував нагороду як «грубе втручання» у внутрішні справи Китаю. «Слова і справи Далай–лами в минулі десятиліття демонструють, що він є політичним біженцем, що займається сепаратистською діяльністю під прикриттям релігії» [6]. Наступник президента США Дж. Буша–мол. президент Б. Обама також провів зустріч з Далай–ламою XIV, але на менш офіційній основі. Зустріч відбулася 18 лютого 2010 р. в так званій Map room (Кімнаті карт), а не в Овальному кабінеті, де проходять зустрічі з главами держав. Окрім того, офіційний Пекін був завчасно повідомлений держдепартаментом США про те, що Далай–ламу XIV приймають як «міжнародно шанованого релігійного лідера і захисника інтересів Тибету» [7]. Така обережність

американської адміністрації пояснюється по-перше, прагненням стабілізувати відносини і налагодити політичний діалог з Китаєм, який був ускладнений діями попередньої адміністрації Дж. Буша–мол.; по-друге, США зацікавлені в розвитку співробітництва з КНР в сфері нерозповсюдження зброї масового знищення, особливо в контексті реалізації ядерної програми Північної Кореї; по-третє, намаганням уникати загострення відносин з Пекіном з питань, які для КНР мають політико–моральне значення.

Незважаючи на поміркованість адміністрації Б. Обама щодо позиціонування візиту Далай–лами XIV, офіційний представник МЗС КНР Цзян Юй 5 січня 2010 р. зазначила: «Китайська сторона завжди категорично виступає проти відвідування Далай–ламою інших країн і контактів з ним політичних діячів інших країн в будь–якій формі і під будь–яким приводом» [8]. Разом з тим, необхідно відзначити, що по мірі поглиблення долученості Китаю до взаємовідносин глобалізаційного виміру спроби протистояти реалізації його інтересів з боку інших центросилових акторів глобального та регіонального рівня лише наростатимуть.

Усвідомлюючи небезпеку ескалації конфлікту ідентичності в ТАР, китайський уряд застосовує різноманітні заходи щодо політичного менеджменту і урегулювання. В період 1960 – 1990–х рр. наголос робився на силових методах, що знаходило відображення в посиленій мілітаризації району. Але, динаміка еволюції тибетської проблеми виявила безперспективність такого шляху, що призвело до перегляду позиції керівництва КНР. Наразі центральна влада Китаю основним засобом розв'язання конфліктного «вузла» оголосила економічний розвиток району [9]. Основними засобами зняття напруженості в ТАР стали: істотні інвестиції в економіку району і створення нових робочих місць з метою забезпечення зайнятості населення.

Домінуючим в стратегії Пекіна щодо «утихомирення» Тибету і попередження розповсюдження сепаратистських рухів є політичний аспект, зміст якого полягає в прагненні реалізувати масову індоктринацію, ідеологізацію і акультурацію тибетського етносу, поступово секуляризувати жителів Тибету і мінімізувати авторитет релігійної опозиції результатами економічних реформ. Важливим аспектом цього стратегічного напрямку діяльності є масове переселення до Тибету китайців, уйгурів, казахів, киргизів і таджиків. За даними російської дослідниці О. Масюк на таємній нараді керівників КНР 12 травня 1993 р. було прийнято рішення під кодовою назвою «512», зміст якого полягає в інтенсифікації переселення до ТАР китайців. За даними міжнародних правозахисних організацій, на сьогодні 60% мешканців Тибету – переселенці, причому 90% державних службовців – китайці за національністю [10]. Проте, на відміну від СУАР, де акції громадянської непокорі мають більш гострий характер, в ТАР більшою мірою поширені квієтизм і обмежений політичний індіферентизм, що пов'язано з особливостями релігій цих районів – ісламу і буддизму в формі ламаїзму.

Фактично, реалізація відповідних програм вже призвела до часткової втрати національної ідентичності, маргіналізації населення і «китаєзації» Тибету. При цьому необхідно враховувати, що головною складовою унікальної культури Тибету була фактично повністю зруйнована у перші роки існування КНР внаслідок руйнації монастирської системи. Культурна революція, яка розпочалася в Тибеті на сім років раніше ніж на основній

території КНР (1966 – 1976 рр.), після широкомасштабного збройного повстання, яке завершилося еміграцією Далай-лами у 1959 р., продовжила цей процес фізичним руйнуванням унікальних культових споруд Тибету, боротьбою з релігійними проявами й заходами щодо придушення національної ідентичності самих тибетців. І хоча, починаючи з 1979 р. китайська влада надала Тибету деяку релігійну свободу і багато монастирів були частково відновлені, але при цьому всі форми дозволеної культурної активності були сильно обмежені і повністю позбавлені всякого національного аспекту. У процесі модернізації міст, розпочатої урядом КНР в 1979 р., було зруйновано більшість збережених традиційних тибетських міських будівель.

Важливою фактором впливу центральної влади КНР на населення Тибету є політика в сфері освіти. На сьогодні рівень грамотності в ТАР становить 25 % [11]. Аналізуючи вплив державницької політики КНР на Тибет відомий американських політолог М. Паренті стверджує: «Тибетська історія, культура та релігія мало викладаються в школах. Навчальні матеріали, перекладені тибетською мовою, стосуються в основному китайської історії та культури» [12]. Разом з тим, за твердженням політолога США продовжують надавати суттєву фінансову підтримку тибетській опозиції: «У ХХІ ст. США фінансують підпілля Тибету вже не через ЦРУ, а за допомогою більш поважної організації – National Endowment for Democracy. Конгрес щорічно виділяє 2 млн. доларів тибетцям в Індії, а також додаткові мільйони на «демократичну діяльність» всередині тибетської еміграції» [12].

Однак головною нерозв'язаною проблемою конфлікту ідентичності між центральною владою і сепаратистськими рухами в Тибетській конфліктній зоні залишається явний насильницький, загарбницький характер приєднання Тибету. До соціальних суперечностей, мовних і культурних проблем додається історична пам'ять, яка поглиблює конфлікт. З 1644 по 1911 рр. Тибет був залежною державою в складі Китайської імперії династії Цинь. У 1911 р. в результаті Сінхайської революції династія Цинь була повалена, її замінила республіка, а Тибет проголосив власну незалежність. На чолі держави стояв Далай-лам, який поєднував функції світського і духовного лідера. Центральний Тибет – частина Тибету з центром в м. Лхаса – з 1913 по 1950 р. мав всі ознаки державності згідно норм міжнародного права. На момент введення військ КНР до Тибету у 1950 р. на цій території діяв власний уряд.

Керівництво Тибету під жорстким тиском з боку Китаю було змушено підписати 23 травня 1951 р. «Угоду Центрального народного уряду КНР і місцевого уряду Тибету про заходи з мирного визволення Тибету», відмовившись фактично від своєї незалежності. Пунктами цієї угоди було передбачено збереження діючої на той час політичної системи Тибету, статусу і положення Далай-лами, свободи релігії і діючої монастирської системи, а також утримання від насильницьких реформ [13]. Всі перераховані положення угоди, яка увійшла в історію під назвою «Угода з 17 пунктів» не були реалізовані центральною владою Китаю, у зв'язку з чим уряд Тибету розірвав цю угоду в 1959 р.

Суперечності, які виникли між місцевою правлячою релігійною елітою на чолі з Далай-ламою XIV і центральною владою КНР спричинили масштабне антикитайське повстання 1959 р. в столиці Тибету Лхасі. Керівництво Китаю ввело на територію ТАР війська і силою

придушило повстання. При цьому, за деякими даними, загинули від 10 до 15 тисяч чоловік. За іншими даними, між березнем і жовтнем 1959 р. в Лхасі та її околицях було знищено 87 тисяч тибетців [14]. Духовний лідер тибетців Далай-лама XIV був змушений просити притулку в Індії, де ним була започаткована діяльність уряду Тибету у вигнанні. З 1960 р. резиденція Далай-лами і ряд Тибету у вигнанні розташовуються у Верхній Дхарамсалі (Індія). Юридично тибетський уряд у вигнанні не визнається жодною державою світу, але його репутація в очах світової громадськості досить висока. Неофіційні представництва тибетського уряду у вигнанні розташовані у Нью-Делі (1960 р.), Катманду (1960 р.), Женеві (1964 р.), Нью-Йорку (1964 р.), Токіо (1975 р.), Лондоні (1981 р.), Брюсселі (1992 р.), Канберрі (1992 р.), Москві (1993 р.), Тайбеї (1997 р.), Преторії (1997 р.).

Наразі перешкодою тибетському сепаратизму значною мірою є розділ території історичного Тибету, згідно якого більша частина тибетців знаходиться поза межами ТАР, в інших чотирьох провінціях Китаю – Цинхай, Сичуань, Гансу і Юньнань. Таким чином, території історичного Тибету входять до складу Китаю. Площа ТАР становить менше половини всього історичного Тибету, а населення ТАР (2,7 млн. чол.) включає одну третину всього населення історичного Тибету [15]. Окрім того, істотна частина тибетців проживає за межами китайських територій: в Індії – 100 тис. чол., в Непалі – 20 тис. чол., в Бутані – 1,5 тис. чол., у Швейцарії – 2 тис. чол., у Європі – 400 чол., в Австралії та Новій Зеландії – 200 чол., у США – 8 тис. чол., у Канаді – 1,2 тис. чол., в Скандинавії – 100 чол. [15].

Починаючи з 1950 р., була започаткована державна політика КНР, зміст якої полягав в масовому переселенні до Тибету ханьців. На сьогодні вони займають домінуюче положення в сфері підприємництва, а також ключові посади в адміністрації, армії і міліції. На сьогодні в усіх автономних районах КНР нараховується до однієї третини китайців (в 1949 р. – від 6 до 10 %). В Тибетському автономному районі цей показник становить від 12 до 14 % (в 1949 р. – 0,1 %). В столиці Тибету Лхасі китайців – 40 % від загальної чисельності населення.

Необхідно відзначити, що Організація Об'єднаних Націй тричі випускала резолюції щодо Тибету (у 1959 р., 1961 і 1965 рр.), в яких вона закликала припинити дії, що призводять до порушення фундаментальних прав і свобод тибетського народу, включаючи право на самовизначення. Резолюція Генеральної асамблеї ООН 1723 від 20 грудня 1961 р. підтвердила право тибетського народу на самовизначення. В ній відзначалось, що ГА ООН закликає до припинення практики, яка «позбавляє тибетський народ його основних прав людини і свобод, включаючи право на самовизначення» [16, с.81].

Переговорний процес між тибетським урядом у вигнанні і центральним урядом Китаю щодо стабілізації ситуації в ТАР починаючи з лютого 1979 р. (зустріч Ден Сяопіна в Пекіні зі старшим братом Далай-лами Гьяло Тхондупом) має перманентний характер. Хоча, практичних результатів і не досягнуто, проте сам діалог вже є позитивним явищем зважаючи на напруженість взаємовідносин двох сторін. Коментуючи характер контактів між офіційним Пекіном та урядом Тибету у вигнанні Далай-лама XIV підкреслив: «Тибетське питання – надзвичайно складне, а Китай надмірно підозрілий і дуже обережний. Потрібен час. Проте безпосередні контакти мають дуже і дуже велике значення» [17].

У вересні 1987 р. звернувшись до Комісії з прав людини Конгресу США, Далай-лама представив «Мирний план по Тибету з п'яти пунктів», вимагаючи «початку серйозних переговорів щодо майбутнього статусу Тибету». Основними пунктами плану були: 1. Перетворення всього Тибету в зону миру; 2. Відмова Китаю від політики переміщення населення, що загрожує самому існуванню тибетців як нації; 3. Повага до основних прав людини і демократичних свобод тибетського народу; 4. Відновлення та охорона природного навколишнього середовища і відмова Китаю від використання Тибету для виробництва ядерної зброї і в якості звалища ядерних відходів; 5. Проведення відкритих переговорів про майбутнє статусу Тибету і про зв'язки між тибетським і китайським народами [18]. Виступаючи в Європейському Парламенті у Страсбурзі у червні 1988 р., Далай-лама, розвиваючи «Мирний план із п'яти пунктів», запропонував провести переговори про «демократичне політичне самоврядування» всіх трьох провінцій Тибету. Це єдине політичне утворення, говорить Далай-лама, буде «пов'язано з Китайською Народною Республікою», а китайський уряд продовжить визначати зовнішню політику Тибету і керувати обмеженим контингентом військ, розміщених у Тибеті в оборонних цілях [18].

Постійний міжнародний трибунал, який зібрався в Страсбурзі у листопаді 1992 р., прийшов до висновку, що тибетці відповідають загальноприйнятим критеріям народу, що володіє правом на самовизначення і тому в них повинна бути можливість реалізувати це право. Трибунал ухвалив, що «присутність китайської адміністрації на тибетській території слід розглядати як іноземне панування над народом Тибету», що «з 1950 р. тибетський народ був позбавлений можливості здійснювати своє право на самовизначення» [19, с.15,23].

Разом з тим, на сьогоднішні позиції Далай-лами XIV щодо подальшої долі ТАР полягає насамперед у гарантуванні центральною владою КНР прав і свобод тибетського народу. Представляючи власне бачення перспектив розвитку проблеми Тибету він підкреслив: «До тих пір, поки я несу відповідальність за стан справ у Тибеті, ми залишаємося прихильниками серединного підходу, не домагаємося повної незалежності Тибету і висловлюємо бажання залишатися в складі КНР. Я переконаний у тому, що у довгостроковій перспективі саме такий підхід забезпечить тибетському народу найбільший матеріальний прогрес» [20]. На думку лідера тибетців оптимальний варіант розвитку ситуації щодо Тибету визначається відсталістю ТАР в соціально-економічному розвитку. «Це величезна земля, багата природними ресурсами, але у нас немає технологій і знань для їх розробки. Якщо ми залишимося в межах Китаю, ми можемо отримати набагато більше користі за умови, що Китай буде з повагою ставитися до нашої культури і навколишнього середовища і надасть нам певні гарантії» – зазначив Далай-лама XIV [17].

Чергове загострення ситуації в ТАР відбулося на початку березня 2008 р. 14 березня 2008 р. – у 49-ту річницю повстання – в тибетській столиці Лхасі відбулися антикитайські заворушення. Це сталося після маніфестацій буддистських монахів, які вийшли на вуличні демонстрації 10 березня – у річницю повстання 1959 р.

Антикитайські виступи і демонстрації були жорстко придушені військами. Було вбито більше 200 тибетців, в тому числі буддистські

монахи. Пекін визнав вбитими лише 19 чоловік, які були переважно китаїцями [10].

Коментуючи події в столиці Тибету Лхасі керівник адміністрації ТАР Дзянпа Пуньцог відзначив: «Це організовані, умисні і інспіровані угрупованням Далай-лами злочини, скоєні за взаємною змовою внутрішніми і закордонними сепаратистами, які прагнуть до «незалежності Тибету» [21].

Аналогічна точка зору була представлена і офіційним представником МЗС КНР Цинь Ганом: «Недавні насильницькі злочини з побиттям, руйнуваннями, грабунками і підпалами зустріли різке засудження і рішучий протест з боку різних кіл громадськості Тибету. Інцидент був навмисне спланований і інспірований клікою Далай-лами, їй не уникнути відповідальності за ці злочини» [22]. Зі свого боку, духовний лідер тибетців Далай-лама, звинуватив Пекін у «культурному геноциді» і закликав співвітчизників до витримки. «Якщо ситуація вийде з-під контролю, – заявив він – то єдиним виходом буде моя повна відставка». Проте, на наступний день представник Далай-лами Тензін Такла, уточнив, що мова йшла лише про відставку з посади глави уряду у вигнанні [23].

Отже, врегулювання конфлікту ідентичності в ТАР сприятиме динамічна реалізація центральною владою КНР заходів з економічного стимулювання розвитку району, поліпшенню умов життя нацменшин, радикального підвищення їх життєвого рівня та освіченості. Для централізованих держав регіону, особливо для РФ інтернаціоналізація конфлікту в Тибеті, так як і в Синьцзяні матиме негативні наслідки. Росії не є вигідним наявність кризової зони поблизу державного кордону. Окрім того, дестабілізація внутрішньополітичної ситуації в КНР може спричинити незворотні зміни на політичному макрорівні, а саме унеможливить розбудову багатополлярної системи світоустрою, розбудову якої активно обстоюють РФ та КНР.

Таким чином, посиленню політичного впливу Китаю в АТР і в світі перешкоджають внутрішні конфлікти: між центральною владою і релігійними рухами, між ханьцями і нацменшинами в СУАР і ТАР. Конфлікти ідентичності є загрозою стабільності КНР і можуть за зовнішнього сприяння перетворитись в інтернаціоналізовані локально-регіональні конфлікти, які суперечитимуть інтересам безпеки всіх центрів сили Азійсько-Тихоокеанського регіону.

В близькій і середньостроковій перспективі фактор національних і релігійних розбіжностей є дієвим для США важелем впливу на динаміку нарощування КНР комплексної державної могутності, як держави-конкурента на регіональному та глобальному рівнях.

Враховуючи внутрішньополітичні і зовнішньополітичні тенденції розвитку КНР можна спрогнозувати, що стабільність Китаю як єдиної багатонаціональної унітарної держави залежатиме, по-перше, від ступеня централізації управління і політики центрального керівництва, в тому числі і в сфері регламентації міжетнічних відносин: по-друге, від ролі і місця консолідуючого етносу (ханьців) в системі національної автономії і концепції національно-державного будівництва і позиціонування цих питань в державній ідеології; по-третє, від ментальності і політичної культури, ступеня соціально-економічного розвитку самого консолідуючого етносу, його етнопсихологічних характеристик; по-п'яте, від ступеня випередження політичних перетворень економічними реформами, метою яких є формування незалежного середнього класу і на цій основі – гро-

мадянського суспільства, як визначальної умови розв'язання соціальних проблем на демократичних засадах.

Список використаних джерел

1. Морозов М.В. Тибето–китайские противоречия и проблема независимости Тибета // www.fayth.org/articles/tibetanproblem.html
2. Травин Р. Тибетская проблема в 1961–1978 гг. сквозь призму традиционных ежегодных заявлений Далай–ламы XIV от 10 марта // www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Arvi/2008_11/Travin_R.pdf
3. Коваль О., Ленський П. «Тибетське питання»: деякі історичні та політологічні аспекти проблеми // Зовнішні справи. – 2008. – № 7. // www.uaforeignaffairs.com/article.html?id=179
4. Калинин А. Тибет. Напряженность сохраняется // На боевом посту. – 2001. – 14 апреля.
5. Далай – лама был удостоен награды от Буша // www.vsesmi.ru/news/1124836/2132336/
6. КНР разгневан награждением Далай–ламы // www.vsesmi.ru/news/1124836/2128568/
7. Степанова Н. Обама плюс лама // www.mk.ru/politics/article/2010/02/18/433502-obama-plyus-lama.html
8. Очередная пресс–конференция 5 января 2010 г. у официального представителя МИД КНР Цзян Юй // www.kz.china-embassy.org/rus/fyrth/t650280.htm
9. Экономическое положение и цели экономического развития Тибета // www.fmprc.gov.cn/rus/about/zgxz/xajk/t1996.htm
10. Каганец О. Тибет і Китай: півстоліття протистояння // Газета «День». – №40. – 2009. – 11 березня // www.day.kiev.ua/290619?idsource=270949&mainlang=ukr
11. Тибет: факты. Центр тибетской культуры и информации // www.savetibet.ru/tibet/2005/tibet-002.php
12. Parenti M. Friendly Feudalism: The Tibet Myth // www.michaelparenti.org/Tibet.html
13. Тибет. Исторический очерк // www.fmprc.gov.cn/rus/about/zgxz/xajk/t1997.htm
14. Демьянов А. Буддийский бунт // www.lenta.ru/articles/2008/03/14/tibet/
15. Тибетское сообщество в изгнании: факты. Центр тибетской культуры и информации // www.savetibet.ru/tibet/2005/tibet-003.php
16. Генеральная Ассамблея ООН. Резолюции 16–й сессии. 1723 (XIV) Тибетский вопрос. – Нью–Йорк, 1962.
17. Для прорыва в переговорах с Пекином требуется время. 10 вопросов Далай–ламе // www.savetibet.ru/print-1099242480.phtml
18. Дхарамсала и Пекин: история переговоров // www.savetibet.ru/tibet/2005/tibet-001.php
19. Session on Tibet: Verdict. – Permanent Tribunal of Peoples. Strasbourg. – 1992. – 20 November. – P. 15 – 23.
20. Позиция Далай–ламы по Тибету остается неизменной // www.savetibet.ru/1111074000.html
21. Глава администрации Тибета: массовые беспорядки в Лхасе организованы сепаратистскими силами в стране и за рубежом // www.ua.china-embassy.org/rus/xwtd/t416347.htm

22. Очередная пресс-конференция 20 марта 2008 г. у официального представителя МИД КНР Цинь Гана // www.saint-petersburg.china-consulate.org/rus/fyrth/t417915.htm

23. Мануков С. Молчание монахов // www.savetibet.ru/2008/03/19/tibetan_monks.html

Шевчук А.В. Проблема Тибета в контексте реализации КНР стратегии регионального лидерства

Проанализированы основные истоки тибетской проблемы. Освещены ее влияние на характер эволюции системы безопасности Азиатско-Тихоокеанского региона в постбиполярный период. Выявлено влияние проблемы Тибета на характер американо-китайских отношений.

Ключевые слова: тибетская проблема, система безопасности, сепаратизм, Азиатско-Тихоокеанский регион, национальный вопрос

Shevchuk, O.V. The Tibetan problem and its influence over the architectonics of APR safety system

The article analyses the sources of the Tibetan problem. It shows their influence over nature of evolution of the Asian-Pacific Region safety system in postbipolar epoch. The author discovers the influence of the problem over the American-Chinese relations

Keywords: the Tibetan problem, safety system, separatism, the Asian-Pacific Region, national question.

НАШІ АВТОРИ

Акопян Валерій Григорович – кандидат філософських наук, доцент Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Алексєєнко Ігор Григорович – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного, трудового та господарського права Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Андрієнко Олена Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Донецького національного університету.

Ашиток Надія Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка,

Афанас'єв Віктор Олександрович – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії та права Національної академії природоохоронного та курортного будівництва (м. Симферополь).

Бабінов Юрій Олександрович – доктор філософських наук, професор Севастопольського національного технічного університету.

Батаєва Екатерина Викторовна – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Харківський гуманітарний університет «Народная украинская академия».

Бездрабко Валентина Василівна – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри державного управління Київського національного університету культури і мистецтв.

Боборикін Володимир Юхимович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософської думки і культурології Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

Божак Ярослав Васильович – аспірант Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Вашкевич Віктор Миколайович – доктор філософських наук, академік Української академії наук, професор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Вонсович Олександр Сергійович – старший викладач кафедри міжнародних відносин Київського гуманітарного інституту.

Горб Євген Сергійович – студент Маріупольського державного університету.

Гринєва Наталя Володимирівна – доктор філософських наук, професор Харківської національної академії міського господарства.

Гуненков Денис Валерійович – здобувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Дегтеренко Анастасія Миколаївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету, директор Центру гендерних досліджень і освіти МДУ.

Добролюбська Юлія Андріївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри всесвітньої історії Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (м. Одеса).

Дойчик Максим Вікторович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, заступник декана філософського факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Євдокимов Микола Олександрович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Євтушенко Олександр Никифорович – кандидат політичних наук, доцент, докторант Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Жадько Віктор Олексійович – доктор філософських наук, завідувач кафедри журналістики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Жижко Тетяна Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, професор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Захарова Світлана Олександрівна – старший викладач кафедри дизайну Класичного приватного університету (м. Запоріжжя).

Загурська-Антонюк Вікторія Францівна – доктор гуманістичних наук в галузі політології (Польща), старший викладач кафедри гуманітарних наук Житомирського державного технологічного університету.

Ірхін Олександр Анатолійович – кандидат політичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії зарубіжних країн Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Качинська Надія Олександрівна – аспірант Маріупольського державного університету.

Кивлюк Ольга Петрівна – кандидат педагогічних наук, доцент Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Коваль Іван Васильович – кандидат політичних наук, доцент Івано-Франківського факультету Національного університету «Одеська юридична академія».

Коршук Роман Миколайович – кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Косьмій Олена Михайлівна – аспірантка кафедри політичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Котигоренко Віктор Олексійович – доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України

Макушин Юрій Андрійович – доцент Миколаєвської філії Київського національного університету культури і мистецтв.

Машкін Володимир Вікторович – аспірант кафедри етики, естетики і культурології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

- Михайловська Оксана Георгіївна** – доцент кафедри політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).
- Мищак Іван Миколайович** – кандидат історичних наук, завідувач інформаційно-аналітичного сектору Інституту законодавства Верховної Ради України.
- Мірошник Родіон Валерійович** – пошукувач Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ).
- Муха-Шаск Єва** – доктор економічних наук, професор, проректор з науково-дидактичної роботи Академії готельного бізнесу та громадського харчування у м. Познань (Польща).
- Окорокова Віра Вікторівна** – викладач кафедри всесвітньої історії Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (м. Одеса).
- Павлов Юрій Валерійович** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та методології науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Павлова Тетяна Сергіївна** – кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії Дніпропетровського національного університету.
- Панасюк Леонід Валерійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-політичних дисциплін і правознавства Київського міського педагогічного університету імені Б.Д.Грінченка.
- Піц Ганна Василівна** – аспірантка Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Покась Віталій Петрович** – кандидат педагогічних наук, професор, директор Інституту природничо-наукової освіти та екології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Полуянов Валерій Петрович** – доктор хімічних наук, професор Белгородського державного технологічного університету імені В.Г. Шухова.
- Попов Сергій Миколайович** – кандидат технічних наук, доктор філософії (Ph.d.), старший науковий співробітник Запорізького національного технічного університету.
- Попович Микола Дмитрович** – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та культурології Подільського державного аграрно-технічного університету.
- Романцов Володимир Миколайович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.
- Салій Анатолій Володимирович** – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії, суспільних наук, українознавства та української мови ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія» (м. Полтава).
- Сальнікова Наталія Валеріївна** – пошукувач Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (м. Київ).
- Сегеда Сергій Павлович** – кандидат філологічних наук, доцент, полковник, докторант Національного університету оборони України.

Семигіна Тетяна Валеріївна – кандидат політичних наук, доцент Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Соломаха Ірина Григорівна – кандидат філософських наук, викладач кафедри соціальної педагогіки Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Ставнюк Оксана Миколаївна – аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сурганова Юлія Олександрівна – аспірантка кафедри політичних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Танчук Наталя Василівна – здобувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Тарасов Володимир Михайлович – докторант кафедри практичної психології Міжнародної академії управління персоналом (м. Київ).

Трофименко Микола Валерійович – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

Хилько Микола Іванович – доктор філософських наук, професор кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Убейволк Оксана Олександрівна – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри ділової комунікації Запорізького національного університету.

Фоміних Наталія Володимирівна – викладач кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського державного інституту економіки і управління.

Цимбалій Вадим Володимирович – аспірант кафедри релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Чаїнський Юрій Олександрович – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ) .

Чернова Людмила Павлівна – викладач Черкаського політехнічного університету.

Шевченко Ганна Миколаївна – завідувач навчальної лабораторії соціальних технологій кафедри соціальної роботи Чернігівського державного інституту економіки і управління.

Шевчук Олександр Володимирович – доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Халамендик Вікторія Борисівна – доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та релігієзнавства Карпатського університету імені Августина Волошина.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Сальнікова Н.В. Передумови створення та напрями діяльності Інституту раціоналізації управління на початку 30-х років XX ст.	5
Ставнюк О.М. Діяльність П. Любченка в умовах політики українізації в УСРР	13
Сегеда С.П. Становлення української військової преси 1942–1953 років як складової системи інформаційно–пропагандистського забезпечення УПА.....	20
Піц Г.В. Організаційно–кадрова діяльність Управління кінофікації при РНК УРСР 1945–1946 рр.	28
Божак Я.В. Проблема виведення чеських військ з Цешинської Сілезії.....	35
Мірошник Р.В. Інтернет-ресурси української історії на сайтах установ відділення історії, філософії та права секції суспільних і гуманітарних наук НАН України	39
Євдокимов М.О. Матеріали листування Володимира Даля із вченим–натуралістом Олександром Лемоном як джерело з історії дослідження природи Оренбурзького краю в 40–х рр. XIX ст.	49
Бездрабко В.В. Історія документознавства в Україні: історіографічний дискурс..	54
Романцов В.М., Горб Є.С. Методологічні аспекти висвітлення проблем Національно–визвольної війни українського народу середини XVII ст. у радянській історіографії	64
Мишак І.М. Боротьба українського націоналістичного руху з органами радянської влади на завершальному етапі Другої світової війни: історіографія	71
Чаїнський Ю.О. Питання політики Великої Британії і Франції щодо територіальних проблем Польщі у 1918–1923 роках у післявоєнній британській і французькій історіографіях.....	85

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Вашкевич В.М. Логіка та методологія науково–пізнавальної діяльності	93
Бабінов Ю.О., Боборикін В.Ю. Феномен духовності в життєдіяльності людини ...	101
Андрієнко О.В. Концептуально–методологічні аспекти інтерпретації поняття «світогляд»	110
Акопян В.Г. Залежність екологічної парадигми від стратегічного ресурсу розвитку цивілізації.....	117
Дойчик М.В. Ідея гідності людини в європейському ренесансному гуманізмі.....	125
Полуянов В.П. Філософсько–історичний аспект взаємовідношень людини та природи	132

Халамендик В.Б. Сексизм в сучасному українському суспільстві.....	140
Муха–Шаєк Є. Роль використання вільного часу в розвитку людства	148
Шевченко Г.М. Особливості сучасного комунікативного дискурсу: проблема відчуження	157
Чернова Л.П. Наукова картина світу як предмет філософського дискурсу	165
Попов С.М. Методологія аналізу управління як єдиного соціального організму	173
Тарасов В.М. Роль гештальт терапії в расширенні соціальної компетенції человека	181
Окорокова В.В. Колізії співвідношення утопії та історії	188
Павлов Ю.В. Синергетична модель пізнання соціоісторичної реальності	196
Жацько В.О. Історичної пам'яті і творча діяльність особистості: проблеми взаємозв'язку	204
Добролюбська Ю.А. «Історичний досвід» у постмодерністській філософії історії.....	210
Гуненков Д.В. Феномен моралі: спроба структурно–функціонального аналізу	217
Машкін В.В. Критика класичної моделі раціональності в дискурсивній етиці.....	229
Макушин Ю.А. Культурологічні та психологічні аспекти методики роботи над рисунком	236
Убийволек О.О. Особливості функціонування морального фактора в системі бізнес–комунікацій.....	243
Попович М.Д. Антропоцентризм і гуманізм: минуле та сьогодення.....	250
Салій А.В. «Істинна віра» Сірена К'єркегора в філософії Лева Шестова та Мартін Бубера	258
Павлова Т.С. Шлях волі від одиничного через особливе до загального як процес пізнання істини у поглядах Гегеля.....	263
Соломаха І.Г. Погляди І. Гаятовського як складова філософсько–антропологічного доробку в українській філософській думці.....	269
Батаєва К.В. Візуальні концепти у феноменології Е. Гуссерля	276
Гриньова Н.В. Трансформації функцій таємнознавства від первісної доби до наших часів (філософсько–антропологічний аналіз)	284
Цимбалій В.В. Розгортання благочинної діяльності місії Римо–Католицької Церкви «Карітас–Спес» в незалежній Україні.....	293
Захарова С.О. Аксіологічні чинники дизайнерської діяльності як предметної творчості людини.....	300
Ашиток Н.І. Формування наукової і мовної картини світу у свідомості дітей.....	308
Кивлюк О.П. Проблеми трансформації змісту та технологій навчання під впливом інформаційної революції	314
Жишко Т.А. Університетська освіта в умовах глобалізаційних викликів сучасного світу	320

Фоміних Н.В. Феномен «відчуження» в системі освітніх парадигм: історико-філософський аналіз	327
Покась В.П. Організаційно-педагогічні проблеми створення та розвитку спеціальних шкіл-інтернатів	335

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Євтушенко О.Н. Влада у категоріальному апараті сучасної політичної науки	344
Качинська Н.О. Категоріальний апарат дослідження стратегії і тактики іміджевої політики держави в дискурсі сучасної політичної думки	351
Михайловська О.Г. «Соціальний капітал» як ресурс інститутів громадянського суспільства	361
Танчук Н.В. Концепції державної регіональної політики: політичний та теоретичний дискурс	367
Косьмій О.М. Вплив політичної віри на демократичну трансформацію українського суспільства	377
Панасюк Л.В. Білінгвізм та українська еліта на сучасному етапі державотворення	386
Хилько М.І. Самоврядні організації як елементи громадянського суспільства та шляхи їх реформування	394
Трофименко М.В. Історіографія дослідження антиглобалістського руху	401
Сурганова Ю.О. Тенденції розвитку змішаної форми державного правління в Україні	412
Семигіна Т.В. Глобальні ініціативи і трансформація української політики протидії епідемії ВІЛ/СНІДу	421
Котигоренко В.О. Етнополітика в Україні: загальне та регіональне як об'єкт і предмет наукового пізнання	429
Коршук Р.М. Моделі етнополітики	442
Деттеренко А.М. Культурні традиції життєдіяльності поліетнічних територіальних громад Українського Північного Приазов'я	450
Загурська-Антонюк В.Ф. Політична суб'єктивація національних меншин в Україні (на прикладі суспільно-громадянської діяльності польської національної меншини)	464
Афанасьєв В.О. Передумови поширення ісламського екстремізму у Криму	469
Коваль І.В. Співвідношення націоналізму і патріотизму у християнстві: приклад греко-католиків	473
Ірхін О.А. Реінтеграція пострадянського простору: моделі, умови, прогнози	484
Алексєєнко І.Г. Форма правління сучасної Росії: концептуально-методологічні засади визначення та політико-праксеологічні детермінанти розвитку	492
Вонсович О.С. Функціональний аналіз структур безпеки в Європі	499
Шевчук О.В. Проблема Тибету у контексті реалізації КНР стратегії регіонального лідерства	510

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Сальникова Н.В. Предпосылки создания и направления деятельности Института рационализации управления в начале 30–х годов XX ст.....	5
Ставнюк О.Н. Деятельность А. Любченко в условиях политики украинизации в УСРР	13
Сегеда С.П. Становление украинской военной прессы 1942–1953 годов как составной части системы информационно–пропагандистского обеспечения Украинской Повстанческой Армии	20
Пиц А.В. Организационно–кадровая деятельность Управления кинофикации при СНК УССР 1945–1946 гг.	28
Божак Я.В. Проблема выведения чешских войск с Цешинской Силезии	35
Мирошник Р.В. Интернет–ресурсы украинской истории на сайтах учреждений отделения истории, философии и права секции общественных и гуманитарных наук НАН Украины	39
Евдокимов Н.А. Материалы переписки Владимира Даля с ученым–натуралистом Александром Лемоном как источник по истории исследования природы Оренбургского края в 40–х гг. XIX в.	49
Бездрабко В.В. История документоведения в Украине: историографический дискурс	54
Романцов В.Н., Горб Е.С. Методологические аспекты освещения проблем Национально–освободительной войны украинского народа середины XVII в. в советской историографии	64
Мищак И.Н. Борьба украинского националистического движения с органами советской власти на заключительном этапе Второй мировой войны: историография	71
Чайковский Ю.А. Вопрос политики Великобритании и Франции относительно территориальных проблем Польши в 1918–1923 годах в послевоенной британской и французской историографиях	85

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Вашкевич В.Н. Логика и методология научно–познавательной деятельности	93
Бабинов Ю.А., Боборыкин В.Е. Феномен духовности в жизнедеятельности человека	101
Андриенко Е.В. Концептуально–методологические аспекты интерпретации понятия «мировоззрение»	110
Акопян В.Г. Зависимость экологической парадигмы от стратегического ресурса развития цивилизации	117
Дойчик М.В. Идея достоинства человека в европейском ренессансном гуманизме	125
Полуянов В.П. Философско–исторический аспект взаимоотношения человека и природы	132

Халамендик В.Б. Сексизм в современном украинском обществе	140
Муха–Шаек Е. Роль использования свободного времени в развитии человека	148
Шевченко А.Н. Особенности современного коммуникативного дискурса: проблема отчуждения	157
Чернова Л.П. Научная картина мира как предмет философского дискурса	165
Попов С.Н. Методология анализа управления как единого социального организма	173
Тарасов В.М. Роль гештальт терапии в расширении социальной компетенции человека	181
Окорокова В.В. Коллизии соотношения утопии и истории	188
Павлов Ю.В. Синергетическая модель познания социоисторической реальности	196
Жадько В.А. Историческая память и творческая деятельность личности: проблема взаимосвязи	204
Добролюбская Ю.А. «Исторический опыт» в постмодернистской философии истории	210
Гуненков Д.В. Феномен морали: попытка структурно–функционального анализа	217
Машкин В.В. Критика классической модели рациональности в дискурсивной этике	229
Макушин Ю.А. Культурологические и психологические аспекты методики работы над рисунком	236
Убейволк О.А. Особенности функционирования морального фактора в системе бизнес–коммуникаций	243
Попович Н.Д. Антропоцентризм и гуманизм: прошлое и настоящее	250
Салий А.В. «Истинная вера» С. Кьеркегора в философии Льва Шестова и Мартина Бубера	258
Павлова Т.С. Путь воли от единичного через особенное к общему как процесс познания истины во взглядах Гегеля	263
Соломаха И.Г. Взгляды И. Гаятовского как составляющая философско– антропологических наработок в украинской философской мысли	269
Батаева Е.В. Визуальные концепты в феноменологии Э. Гуссерля	276
Гринева Н.В. Трансформации функций тайнознания от первобытного периода до наших дней (философско–антропологический анализ)	284
Цымбалий В.В. Развитие благотворительной деятельности миссии Римско–Католической Церкви «Каритас–Спес» в независимой Украине	293
Захарова С.О. Аксиологические основания дизайнерской деятельности как предметного творчества человека	300
Ашиток Н.И. Формирование научной и языковой картины мира в сознании детей	308
Кивлюк О.П. Проблемы трансформации содержания и технологий обучения под влиянием информационной революции	314
Жижек Т.А. Университетское образование в условиях глобализационных вызовах современного мира	320
Фоминых Н.В. Феномен отчуждения в системе образовательных парадигм: историко–философский анализ	327

Покась В.П. Организационно–педагогические проблемы создания и развития специальных школ–интернатов.....	335
--	-----

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Евтушенко А.Н. Власть в категориальном аппарате современной политической науки	344
Качинская Н.А. Категориальный аппарат исследования стратегии и тактики имиджевой политики государства в дискурсе современной политической мысли	351
Михайловская О.Г. «Социальный капитал» как ресурс институтов гражданского общества.....	361
Танчук Н.В. Концепция государственной региональной политики: политический и теоретический дискурс	367
Косьмий Е.М. Влияние политической веры на демократическую трансформацию украинского общества.....	377
Панасюк Л.В. Билингвизм и украинская элита на современном этапе развития государственности	386
Хилько Н.И. Самоуправляемые организации как элемент гражданского общества и пути их реформирования	394
Трофименко Н.В. Историография исследования антиглобалистского движения... ..	401
Сурганова Ю.О. Тенденции развития смешанной формы государственного правления в Украине	412
Семыгина Т.В. Глобальные инициативы и трансформация украинской политики противодействия эпидемии ВИЧ/СПИДа	421
Котигоренко В.А. Этнополитика в Украине: общее и региональное как объект и предмет научного познания	429
Коршук Р.Н. Модели этнополитики	442
Дегтеренко А.Н. Культурные традиции жизнедеятельности полиэтнических территориальных громад Украинского Северного Приазовья.....	450
Загурская–Антонюк В.Ф. Политическая субъективация национальных меньшинств в Украине (на примере общественно–гражданской деятельности польского национального меньшинства)	464
Афанасьев В.А. Предпосылки распространения исламского экстремизма в Крыму.....	469
Коваль И.В. Соотношение национализма и патриотизма в христианстве: пример греко–католиков	473
Ирхин А.А. Реинтеграция постсоветского пространства: модели, условия, прогнозы	484
Алексеев И.Г. Форма правления современной России: концептуально–методологические принципы определения и политико–праксеологические детерминанты развития.....	492
Вонсович А.С. Функциональный анализ структур безопасности в Европе	499
Шевчук А.В. Проблема Тибета в контексте реализации КНР стратегии регионального лидерства	510

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Salnikova, N.V. The prerequisites for the creation and activities of the Institute of management rationalization in the early 30–ies of XX century.....	5
Stavnyuk, O.M. Activity of P. Lubchenko in condition of ukrainization politics in USSR	13
Segeda, S.P. Establishment of the Ukrainian military press 1942–1953 years as part of the system to advocacy of the Ukrainian Insurgent Army	20
Pits, G.V. Organizaciyno–kadroova activity of Management of kinofikacii at Advice of Folk Commissars of Ukrainian Soviet Socialistic Republic 1945–1946.....	28
Bozhak, Y.V. The problem of extraction of the Czech armies from the Ceshin Sileziya.....	35
Miroshnyk, R.V. Internet-recourses of Ukrainian History on the Sites of Establishment Department of History, Philosophy and Law Section of Public and Humanitarian Science of Ukraine	39
Evdokimov, M.A. Materials of correspondence of Vladimir Dahl with a scientist–naturalist Alexander Lemonom as a source on history of research of nature of the Orenburg’s edge in 40 th of XX century.....	49
Bezdrabko, V.V. The history of document studies in Ukraine: historiographic discourse	54
Romantsov, V.M., Horb, E.S. The war for independence and national ideas of the Ukrainian People in the Middle of XVII th century in the soviet historiography	64
Myshchak, I.M. Fight of Ukrainian nationalists against the organs of soviet power on the finishing stage of Second World War: historiography.....	71
Chainskyi, Iu.O. Question of Great Britain and France regarding territorial problems of Poland in 1918–1923 in post–war British and French historiography	85

PHILOSOPHIC SCIENCES

Vashkevych, V.M. The Logic and Methodology of Scientific and Cognitive Activities	93
Babinov, Y.A., Boborykin, V.Y. Spirituality phenomenon in human life	101
Andriyenko, O.V. Conceptual and Methodological Aspects of the Interpretation of notion «Worldview»	110
Акopyan, V.G. Dependence of Ecological Paradigm on Strategic Resource of Civilization Development.....	117
Doichyk, M.V. The Idea of Human Dignity in the European Renaissance Humanism ..	125
Poluyanov, V.P. Interrelation of man and nature: philosophical–historical aspect ...	132

Khalamedik, V.B. Sexism in the contemporary Ukrainian society	140
Mucha–Szajek, E. Role of use of a free time in development of the humanity	148
Shevchenko, G.M. Special features of modern communicative discourse: The problem of estrangement.....	157
Chernova, L.P. Scientific Picture of the World as the Subject of Philosophical Discourse.....	165
Popov, S.N. Management Analysis Methodology as Unified social organism	173
Tarasov, V.M. The role of gestalt therapy in broadening of social competence of the man	181
Okorokova, V.V. Collisions of a parity of Utopia and history	188
Pavlov, U.V. A synergetic model of the cognition of social–historical reality.....	196
Zhadko, V.A. The historical memory and the creative activity of personality: the problem of the relationship.....	204
Dobrolyubska, J.A. «Historical experience» in postmodernist philosophy of history	210
Gunenkov, D.V. Morality Phenomenon: the Attempt of Structural and Functional Analysis	217
Mashkin, V.V. Criticism of the classic rationality model in the discursive ethics	229
Makushin, U.A. Cultural and psychological aspects of the operating procedure with picture.....	236
Ubeyvolk, O.O. The specificity of moral factor impact in the system of business communication	243
Popovich, M.D. Anthropocentrism and humanism: the pas and nastoyaschee	250
Saliy, A.V. «True Belief» of S. Kerkegor in the philosophy of Lev Shestov and Martin Buber.....	258
Pavlova, T.S. Way of will from single through the special to general as a process of cognition of truth is in the looks of Hegel.....	263
Solomakha, I.G. I. Halyatov'skyi's opinions as a component of philosophical anthropological lifelength in Ukrainian philosophical thought Iryna	269
Bataeva, K.V. Visual concepts of E. Husserl's phenomenology.....	276
Grinjova, N.V. The cryptoknowledge functions transformation from the ancient till modern times (the philosophic and anthropological analysis)	284
Tsymbaliy, V.V. The Roman Catholic Church charity activity mission «Caritas–Spes» extension in independent Ukraine.....	293
Zakharova, S.O. Axiological bases of design activity as subjective creativity of the person	300
Ashitok, N.I. Forming of scientific and linguistic picture of the world in consciousness of children	308
Kyvlyuk, O.P. The Problems of Plot Transformation and Education Technology under the Influence of Informative Revolution	314

Zhyzhko, T.A. University Education under the Conditions of Globalized Challenges of Contemporary World.....	320
Phominyh, N.V. The phenomenon of estrangement in the system of educational paradigms: historical and philosophical analysis	327
Pokas', V.P. Organizational and Pedagogical Problems of Creation and Development of Special Boarding Schools.....	335

POLITICAL SCIENCES

Yevtushenko, O.N. Power as a category in modern political science	344
Kachynska, N.O. The conceptual framework of state's image making strategy and tactics in discourse of the modern political science	351
Mikhailovckaya, O.G. «Social capital» as a resource of civil society institutions	361
Tanchuk, N.V. Conceptions of State and Regional Policy: Political and Theoretical Discourse.....	367
Kosmii, O.M. Influence of the political belief on democratic transformation of Ukrainian society	377
Panasiuk, L.V. Bilingualism and Ukrainian Elite In the Post Soviet Ukraine	386
Khylko, M.I. Self-governing organization as an element of civil society and ways to reform	394
Trofymenko, M.V. Historiography of the antiglobalistic movement research	401
Surganova, Y.O. Trend mixed forms of State governing of the Ukraine	412
Semigina, T.V. Global initiatives and transformation of the Ukrainian policy to combat HIV/AIDS	421
Kotygorenko, V.V. Ethnopolitics in Ukraine: the general and the regional as object and matter of scientific knowledge	429
Korshuk, R.M. Models of ethnopolitics	442
Degterenko, A.M. Cultural traditions of polyethnic territorial communities' activity of Ukrainian Northern Azov Sea region	450
Zagurska–Antonjuk, V.F. Publicly in political activity of civil associations of national minorities in Ukraine (on the example of the Polish national minority)	464
Afanasiev, V.A. Prerequisites for the spread of Islamic extremism in the Crimea.....	469
Koval, I.V. The patio of nationalism and patriotism in Christianity: example of greek catholics	473
Irhin, O.A. Reintegration of post soviet space: models, conditions, forecasts	484
Alekseenko, I.G. Form of rule of modern Russia: conceptually methodological principles of determination and political practice determinants of development ..	492
Vonsovych, O.S. Functional analysis of security structures in Europe	499
Shevchuk, O.V. The Tibetan problem and its influence over the architectonics of APR safety system	510

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації в збірнику наукових праць «Гілея: науковий вісник»

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам **ВАК України до структури наукової статті** (див. Постанову Президії ВАК України № 7 - 05/1 від 15.01.2003 р.// «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7;8).

Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- *постановка проблеми* у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - *аналіз останніх досліджень і публікацій*, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - *формулювання цілей статті* (постановка завдання);
 - *виклад основного матеріалу* дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - *висновок* з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Стаття подається українською або іншими мовами у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на дискеті, диску чи електронною поштою.
 3. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.
 4. Текст статті має супроводжуватись **шифром УДК і трьома анотаціями** (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити:
 - прізвище, ініціали автора;
 - назву статті;
 - текст анотації (до 50 слів);
 - перелік ключових слів.

Матеріал в анотації викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів «**У статті ...**» або «**Стаття присвячена ...**».

5. **Вимоги для оформлення тексту:** всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Кількість сторінок для статті не повинна перевищувати 0,5 друкованого аркуша (12 сторінок комп'ютерного тексту). Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: «», тире – це коротке тире: «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

Розташування структурних елементів статті

УДК

Прізвище І.Б.

НАЗВА СТАТТІ

Анотація українською з переліком ключових слів

Т е к с т с т а т т і

Список використаних джерел

ПІБ, назва статті, *анотація російською з переліком ключових слів*

ПІБ, назва статті, *анотація англійською з переліком ключових слів*

6. Перелік джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **Список використаних джерел** і виконується мовою оригіналу. В переліку посилань зазначається загальна кількість сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word «*Формат – Список – Нумерований*».
7. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7,с.123], де 7 – номер джерела за списком літератури, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1;4;8] або [2,с.32;9,с.48;11,с.257]. Посилання на архівні джерела – [15,арк.258,231зв]. Згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М.Тард, Е.Фромм, К.Юнг, К.Ясперс та інші. На початку зазначається *ім'я*, а потім *прізвище* вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.
8. Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням *прізвища, ім'я, по батькові* (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.
9. Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріалів не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.
10. У разі передруку посилання на «Гілея: науковий вісник» **обов'язкове**.
11. Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції:03142, м. Київ, вул. Семашка, 13 оф. УАН

Телефони:(044) 424-51-81, (067) 509-33-99; (097) 364-06-65

Сайт:WWW.GILEYA.ORG.UA

E-mail:gileya@gileya.org.ua

Наукове видання
Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
Випуск 40

Научное издание
Сборник научных работ «Гилея: научный вестник»
Выпуск 40

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
40-th edition

Співзасновники:
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук

Шеф-редактор – Андрущенко В.П.
Головний редактор – Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар – Кривошея В.В.

Формат 60х90 1/16. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 39,30
Наклад 300 прим.

Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс».
Зам. №

Підписано до друку 01.11.2010 р.

Ціна договірна